

ગંગે શાયરાંન.

યાને

કાવ્ય રસ.

બનાવનાર

શોરાબજી મનચેરજી દેશાઈ

તે

પારશી અટકો અને નામો—આતશબેહરામે દેશાઈ ખોરશેદ
—ઐયાંમે નૌશાલો હિંગામે નૌરોજ—સીહા સંસાર—
તવારીખે નવસારી—હિંદુસ્થાનના આતશબેહરાંમે
ધત્યાદિના કર્તા.

ઇ. સ. ૧૯૦૧

કીમત રૂ. ૧

સર્વ હક સ્વાધીન.

નવસારી આર્યવિજય પ્રેસ.

૩૪૨૧૭

યે વાઓ અપા ઉદ્યાની મનસ્યા વોહ

અપઓઉર્વામ્ મઝ્દાંમ્યા અહુરેમ.....

(અહુનવદ ગાથા)

સર્વજ્ઞાની, સર્વવ્યાપક, સર્વોત્કૃષ્ટ, સર્વવેતા, અને સર્વાપૂર્વ

ઓ પરમકૃપાળુ સાહેબ !

ઓ સત્ય, સાચા, અને રાસ્ત સૃંગારવાળા અપ !

ઓ સ્વચ્છ અને શાંત મન ! શુદ્ધ વોહુમન !

પ્રથમ હું આપની કીર્તિના કાવ્યોતું કથન કરું છું !

38217

GANI-E-SAYARAN OR TREASURES OF POETS

By

SORABJI MANCHERJI DESAI

Author of " History of Navsari " &c.

NAVSARI

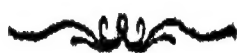
1901

NAVSARI ARYA VIJAYA PRESS

RA-6-8-1

नमस्तस्मै सदैकस्मै कस्मैचिन्महसे नमः ।

यदेतद्विश्वरूपेण राजते गुरु राजते ॥

હે ગુરરાજ ! મન ટે વચન આદિથી જાણી નહીં શકાય
એવું, અને એકજ સ્વરૂપે રહેલું એવું આપતું જ્યોતિઃસ્વરૂપ,
જે આ જગતરૂપે ભાસે છે, તેને પ્રથમ હું નમું છું ! પ્રથમ
હું તેને પ્રણામ કરું છું.

TO

SARDAR, KHAN BAHADUR

CASUM HAJEE MITHA J. P.

IN GRATITUDE FOR THE SOLICITUDE HE

HAS SHOWN IN ENCOURAGING

THE ART OF POETRY

AND FURTHERING THE WELL-BEING

OF

HER LATE IMPERIAL MAJESTY'S

INDIAN SUBJECTS,

THIS TREASURY OF POETS

IS.

MOST RESPECTFULLY DEDICATED

BY THE AUTHOR.

" Had I been a nightingale, I should have sung the songs of a nightingale, or had I been a swan the songs of a swan; but, being a reasonable being, it is my duty to hymn God. "

નેકનામ સરદાર ખાનખહાદુર કાસમ હાહ મીઠા

જ. પી.

"If to the Tongue of Tongues thou hast a mind
If to the Best of Books thou art inclined
Make this thy way, which pleasant is and plain
Affects the eye and heart, instructs the brain."

મિત્ર પાંચકો ! આ ગંજ એક લાયકમાં લાયક મહાપુરુષને અપેલુ કરવાના પ્રયોજન લેજે તે નામવરની 'હાંદગીનુ' દુકં ચરિત્ર અત્રે રલુ કરવાની રજા લઉં છું. શાયર અતારના કેહ્યા પ્રમાણે કાવ્ય-કલાયદે ઇમાન-અને સર્વથી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ નવમું ખેહેસ્ત, એ ત્રણેની ઉત્પત્તિ એકજ મુળમાથી થઇ છે. શાયર (કાવ્ય)-શરેઅ (દીનના કાવદ)-અર્શ (નવમું સર્વોત્કૃષ્ટ સ્વર્ગ) એ ત્રણેમાં ત્રણ હરફે રીત-ઐત-રે સમાયકા હોવાથી એ ત્રણેના માથાપ એકજ ગણાયકાં છે. જે અહુસ્થ કાવ્યને માન આપનારો છે, અને શાયરીના પુસ્તકોને ઉત્તેજન આપનારો છે, તે ધણી દીનના કાવદને માન આપનારો છે, તે ધણી નવમાં ખેહેસ્ત મુઝી પોહોચનારો છે. એ રીતે અવ લખીને શાયરીના આ ગંજનો કદરદાન, તે પોતાની દીનનો કદરદાન છે, પોતાના પેગંજરના સર્વોત્તમ નવમા સ્થાનનો ફેજરદાન છે.

હુમનશી ખેહુ અઝ કેતાળ મખાહ,

કે ચુ' સાહેબ ખુઅદ ગાહો બ ગાહ.

ઓ કદરદાન ! તારા સોચની લેજે સારી ચોપડી શિવાય તું ખીજ કોઇને પસંદ મા કર ! કારણ કે પુસ્તક એ એવો સાથી છે, કે જ્યારે જ્યારે પણ તું માંગશે ત્યારે ત્યારે તે તારો સાથી થઇ શકશે.

ઉમર જેવા મહાન ખલીફાનું નામ ધરાવનાર ઉમર નામે હલાઇ મેમન, જેઓ મોજે લાનવઝ તાલુકે જામનગરમાં જન્મ્યા હતા, અને જેઓ કાળસંજોગે શાહ ૧૮૬૯ના " અગણોતેરા " દુષ્કાળની કાળ ખાઇને સહપરિવાર મોજે લીમડી જીલ્લે ચાણામાં આવી વસ્યા હતા, તેઓને પેટે મધુરનામવાળા મીઠા પુત્રનો જન્મ થયો, અને એ છેલ્લાં મીઠા મુળમાંથી હીજરી રાતે ૧૨૫૪મા આપણા નેકજખત નાયકનો જન્મ થયો (ઇ. સ. ૧૮૩૮). ગ્રીક, રોમન, અને અસલી ફ્રેન્ચોના માનવા પ્રમાણે જે ઇસમના નામમાંથી એનેગ્રાન, પેલીન્દ્રોમ આદિ

કાયદાઓ મુજબ કાંઈક સંધિયુક્ત વાક્ય, વર્ષ, કે વતન નીકળી આવે
 ને ઇસમનો જન્મ સાક્ષ્ય હોય છે, તે અનુમાન અચુક રીતે
 અહિંઆં નીકળી આવ્યું છે. “અખજદ સરદાર સાહેબ
 કાસમ હાજી મીઠા.” યાને ફારશી લીયાના અખજદના કાયદા
 પ્રમાણે એ તેકળગતના નામમાંથી એજોના જન્મનું હીજરી વરસ
 ૧૨૫૫ અનાયાસે નીકળી આવે છે, એ કાંઈ ગોઠી અજ્ઞયણીની વાત
 નથી ! ગરીબ માતપિતાનું છત્ર-વતન છોડી એજો સાહેબે વ્યાપાર
 અર્થે ઇ. સ. ૧૮૬૩માં મુંબઈ પધારી પ્રથમ મેસર્સ માર્ટીન કુંપની,
 મેસર્સ શીવલાલ મોતીલાલની કુંપની, તથા મેસર્સ જેરામ પીરલાઈની
 કુંપનીમાં પરત્વપણે કાર્યસિદ્ધિની શરૂવાત કરી, ઇ. સ. ૧૮૬૭
 માં સ્વતંત્રપણે સ્વતં કમીશન એજન્ટ અને બેકરની પેટી મુંબઈ
 બદરના માંડવી બદરમાં સ્થાપિ, ઇ. સ. ૧૮૬૮થી નીમકના વેપારનો
 પ્રારંભ કર્યો. વસાઈ-ભાયદર-ઉરણુ-ત્રામ્બે-બેલાપૂર-પેન-માડુંગા-
 આદિ ઢેકઢેકાંણે મીઠું પકવવાના અગરો રાખવાનું મડાંણુ માંડયું.
 મીઠામાંથી જન્મેલા પુરૂષનો ઉદરભાવ પણ મીઠામજ થવા લાગ્યો.
 નાગપૂર-રાજનાદગાવ-કુંગરગઢ-રાયપૂર-વરેરા-ચંદ્રપૂર-આંકોલા-ખાન
 ગામ-ધુલિયા-મનગાર-બાર્સી-શીક ડાળાદ-મદ્રાસવગેરે અઢાવીશ ઢેકાણે
 પોતાના આકર્ષિતિઆઓના ચાણા સ્થાપિત કરી ત્યાં નીમક પોહોચનું
 કર્યું, અને હાં મુંબઈમાં તેમજ પરદેશોમાં કરિયાણું વ અનાજ
 બેચનું કરી, એક અચ્છ વેપારીને જાગતી કુનેહથી ધમધેકાર ધધે
 ધિકાવ્યો; અને લક્ષ્મી દેવીને પોતાની કરી લઈ લક્ષ્યાપતિમાં નામના
 કરાવી. એ પ્રમાણે ઇશ્વરકૃપાએ કરીને એકે ઝપાટે રાઇનો પર્વત, અને એકે
 સપાટે રંકનો રાય થનાર પુરૂષે પોતાના બોહોલા વેપારવનજની ધગાલ
 જતા શાયરીનો ઉચો શોખ રાખ્યો છે, અને શાયરીના સાહિત્યને હર
 હમેશ ઉત્તેજન આપ્યું છે, તેવાજ એક શાયરપોશીદા નરને આ
 પુસ્તક નજર કરવાનું મે વાજળી વિચાર્યું છે.

ગર હસ્ત દસ્ત દસ્તે ફરોમાન્દેગાં બેગીર,
 દર થા બ વકતો દાદ દરોમાન્દેગાં બેગીર.

અગર તારા હાથ છે તો લાચાર લોકના હાથ પકડ! નાચાર
 લોકની દાદ ચાહવાનો વખત તારા હાથમાં છે.

એ પ્રમાણે એમનો સ્વાર્થ સધાયો. હવે પરમાર્થ જાકી રહ્યો.
 થી સાખ્યા વગર પરમાર્થ થતો નથી એ તો અર્થશાસ્ત્રનું વસાઈ

રહેયું સિદ્ધાંત છે. હિંદુ અને મુસલમાન એ બંને ભાઈબંધ કેમોમાં
 ઇ. સ. ૧૮૯૩ના જે ભારે અને ખાનાખરાખી કરનારો હુલ્લડે કચારા;
 કડવાશ, અને કચવાટ પ્રસરાવ્યો હતો, તથા જે નેહેસ્ત હુલ્લડે પ્રજા
 અને સરકારની સુલેક શાંતિમાં લયાનક લંગાણુ પાડ્યું હતું, તે
 હુલ્લડ વેળાએ ઉશ્કેરાયલાં લોકોને શાંત પાડવાનું મુશ્કેલ કામ આવ્યા
 એક ભારખમ નરથોજ થઈ શક્યું હતું. પ્રજાની શેવા બળવવા ઉપરાંત,
 હુલ્લડખોરોને નરમ પાડવા ઉપરાંત, ખુદ સરકારની પણ એમણે તન
 મન ધનથી શેવા બળવવાની બકાત રાખી નથી રાખતો. રોપ હેઠો
 પડતા મૃદ્ધી, શુ નેટીવ કે શુ યુરોપિયન સર્વ રેજીમેન્ટોને દહાડાએ
 સુધી ખાધ ખોરાકી પોહોંચાડી અને એક પાછ સરખીએ સરકારથી
 વચુલ લેવાની માત્ર એકજ શબ્દની કિંમતે સાફ ના પાડી કે, “મારી
 ફરજ”, ફરજ માત્ર પોતાની કામ તરફની કે સરકાર તરફનીજ નહીં,
 પરંતુ હિંદુઓને પણ પોતાનાજ ગણીને “મારી ફરજ”નો મુદ્દાલેખ
 બળવી રાખ્યો. પાયધુની કાલસા મોહલાની આસપાસ વાસો કરનારા
 સકંજતમાં જીકડાઈ સિકડાઈ પડેલા તમામ હિંદુ વેપારીઓને અનેક
 યુક્તિ પ્રયુક્તિથી વેળાસરની મદદો આપી, જેથી આશરે ૫૦૦ હિંદુ
 વેપારીઓની સહીઓ સાથની, એ નેકનામની કીર્તિની સ્તુતિથી ભરેલી
 એક અરજી નામનાર ગવર્નરને પોહોંચાડવામા આવી, અને કદરવાન
 સરકારે ઇ. સ. ૧૮૯૪માં એઓને, નામના નહીં પણ કામના
 “સુલેહના અમલદાર” નિમ્યા. એવા એક લાયક જે. પી. સતમુખ
 આ ગ્રંથ મેં રજુ કર્યો છે.

ખુર્જી હિસ્ત કે અઝ ખસ્ક હમયુ સાથે અખર,

ચુના રવદ કે દીલે મુર હમ ન આઝરદ.

ખુર્જી તેજ છે, જે દુન્યાની ઉપર વાદળના શિતળ છાંયાની મી-
 સાણે શાંતિ પાંથરે છે, અને ચાલ એવી ચાલે છે, કે એક કીડીને
 પણ નુકશાન પહોંચાડતો નથી.

હુલ્લડનું સંકટ છોડી હવે નેહેસ્ત કદમી, તિરસ્કાર પાત્ર,
 ધિક્કાર યોગ્ય મુળંઈની મરકીતો પ્રસંગ યાદ કર્યો, તો તે સમયે પણ
 આ સરદારે કાંઈ પાછી પાની કરેલી જણાશે નહીં. આરંભમાત્રો
 સરકારી દવાખાનાઓ સ્થાપાયાં અને વિવિધ પ્રકારે યત્ન પ્રયત્ન બરી
 રહ્યા, તથાપિ એક સર્વોત્તમ યોજના એમણે સરકારને યતાવી, કે
 પ્રત્યેક કોનોના મુખિઓને મોતપોતાના લક્ષ્મીઓ ઉપર કામના દુવતના

અર્થે ઓસ્પીટલો સ્થાપે તો વિશેષ લાભ થાય આ સલાહ રાજમાન્યે રહી, અને માત્ર મોંઢેથી સલાહ આપીનેજ બેસી ન રહેતાં એઓએ મજકુર યોજના અમલમાં મુકવાની પહેલ કાઢી, કાલસા મોહલાના અગ્રેસરો સાથે મસલહત ચલાવી મેહોર્મૈદન કામ માટે એ લતાના જમાતખાંનામાં એક ઓસ્પીટલ ઉઘાડી. આ દવાખાંનાની ઉત્તમ સારવાર, ઉમદા વ્યવસ્થા, અને ઉત્કૃષ્ટ કારોગારની ગોઠવણ જોઈ સરકારને બહુ આનંદ થયો, જેથી બીજી કામોમાં પણ ઉત્સાહ થયો; અને એજ પદ્ધત ઉપર બીજી કામવાળાઓએ ઓસ્પીટલો ઉઘાડી. ઇ. સ. ૧૮૯૫માં એઓને નામદાર સરકારે “ ખાન બહાદુર ” તો ખેતાળ એનાયત કીધો. ડા હાશ્કીનવાળી મરકીની રસી મુકાવનારા દરેક ગરીબ આસાગી દીકરો આર આના ઉદરપોષણાર્થે આપવાનું સરકારે શરૂ કર્યું, ત્યારે હજારો જીવડાઓ પોતાના પ્યારા જીવના અને પોતાના પેટના બચાવ અર્થે મરકી-રસ મુકાવા લાગ્યા. તેઓના અપુરું ભલાં માટેની દાઝ હેડે ધરી અલસાહતાલાના અલ મોહયમેન નામ ઉપર ઉસ્તવાર રહી એ શેડે ખજુર અને અનાજનો મોટે જથ્થો પ્લેગના સત્તાવાળાઓ ઉપર ગરીબોના પેટનો ખાડો પુરુષપણે પુરવા સાર મોકલી આપ્યો. વારવારની આવી રહેમદ્દિલીથી સરકારની કીદાગીરીમાં એમના પ્રત્યે વધારેજ થતો ગયો.

હમે શાલ ખખ્તે તો ફીરોઝ બાદ,

હમે રોઝગારે તો નૌરોઝ બાદ.

તાઝ ખખ્ત, તાઝ નશીય, વર્ષોવર્ષ ફતેહમદ આવ ! તારો તમામ જમાનો નૌરોજના જેવો થાવ!

મરકીનો કાળો કેહેર નરમ પડ્યો નથી, તેટલાં હિંદને માથે રતુ સપાન થઈ પડેલો દુષ્કાળનો દેવ ડોળા ધુરકતો અકેક વરસને અત્તરે પોતાનું કાળમુખું કદુખું સ્વરૂપ બતાવા લાગ્યો. મોટા વેપારીઓ અને કુટકબ્યા ફેરીયાઓ મરકીની શરવાતથી મુખખતે છેલ્લી સલામ કરી જવાની વીરમાં પડ્યા, ત્યારે અનાથ કે વચસે વાંધેનાઓને અનાજ મેળવવાનીએ પંચાની પડવા લાગી પણ પોતે તો અલસાહતાલાના અલ્ કરીમ નામ ઉપર મુસ્તાક રહી ગરીબોની વારે ધાયા. પાયધુની ખાતે અનાજની હજારો ગુણોતો એક હુંગર બાધી દરેકે દરેક કામના ગરીબ હકીર ફકીરો કે અનાથ બીચારાઓને સસતુ અનાજ આપવાનું શરૂ કર્યું દુરના લતાઓ ઉપરથી સસતું મેળવવાને લોકો જેહમત વેડીને પણ આવતાં હોવાથી કાલાખાથી ગાડીને ઠેક માહીમના નાકાં

સૂધી ચકલે ચકલે સસતું અનાજ આપવાના નાકાં માંડ્યાં, અને દુકાની તથા પેટા શાખાઓ ઉંઘાડી, દરરોજ રૂ. ૨૦૦ ને શુભારેની ખોટ. ખમી, મહિનાઓ ગણુત્રિ ગરીબોના આશિર્વાદ લઈ જય જય પોકરાવ્યે; સ્વદેશમાંજ એવો ધર્મ કરીને ન ખેસતાં પરદેશના દુકાન્યાઓ માટે જે તે લક્ષ્યાઓ ઉપર ચોખાની ૨૨૦૦ થી વધારે ગુણો મોકલી આપી; એટલુંજ નહીં પણ મુંબઈના આગેવાન અકાળરોને આગ્રહ કરી બહાર ગામના ગરીબોમાં વેહેંચી આપવા કાજે અનાજની હજારો ગુણો પોંદોંચાવી; એટલુંજ નહીં પરંતુ સ્થિતિએ ગરીબ તોપણ નામ કામે ગરીબ નહીં એવાં-પૈસાથી બીચારાં થયલાં પણ આખરથી ઘટ્ટી નહીં ગયલાં એવાં-રંક કુટુંબોમાં પોતાના વિશ્વાસુ માણસો મોકલી, શુન્હાના કે શુન્હોટાં પ્રત્યેક માણસ દોક ત્રણ પાંચથી અનાજ આપવે શકે ક્યો, જે કામ દિવસે સૂધી આદ્યું; એટલુંજ નહીં પણ હજારો આકાંક્ષામાં હેંચી કચી કરતાં લોકોને ઇચ્છાનુસાર હજારો રવાના કરી પાછા ફરતાં જેને તેને દેશ પોહોંચવા ખાધ ખોરાકી અને સાથે વળી ટીકીટ વટીક આપી વિદાય કર્યાં.

દોઆએ ખાકસારાં મીકુનદ અગદાદ શાહારા,
કે બાશદ શેહુ પરે મુરે કશદ તખ્તે મુલેમારા.

ગરીબ લોકોની દુઆઓ છે તે પાદશાહોને પણ મદદ કરે છે. નહાની જેવી કીડીઓએ પોતાની પાંખના જોરથી મુલેમાન પાદશાહનું તખ્ત હવામાં ઉડાવ્યું હતું.

આવા એક નામદારને પોતાનો સરદાર ગણવો એ પ્રજા માટે તો કેવળ વાજબીજ હતું, પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં મરહુમ શાહન-શાહ્યાનું વિજયી વિક્ટોરિયાની ડાયમંડ જ્યુબિલીના મુજારક દિવસે કદરબુજ સરકારે આ પરમાર્થિ પુરપના પરમાર્થિકમોની લાયકાત પી-છાંણીને “ સરદાર ” નો અતિ માનવંત ખેતાળ એઓને એનાયત કર્યો. આ પ્રમાણે આવી દુકે મુદત દરમ્યાન અકેક પછી ત્રણ ત્રણ ખેતાઓનું માન મેળવનારા કોઈકજ ભાગ્યશાળી થતા હશે. ભાગ્યશાળી થવા જેવાં કામો પણ તેવાંજ એમણે કર્યા છે. અને કામો પણ નામદારી ભરેલા પુન્યનાજ કર્યા છે. શરદ્ગતુમાં અનાથ ગરીબોમાં દેશ પરદેશ પેટમાં ધાલવા અનાજ, અને શરીર ઉપર પેહેરવા એકવા માળખા ધાબળીઓ પ્રતિવર્ષે વેહેંચવાનો એમનો રવૈયોજ છે.

ખુદારા બર આં બંદેહ બખ્શાયંશ અસ્ત,
કે ખંદક અઝ વજુદશ દર આસાયંશ અસ્ત.

અહ્યાહ્યાહ્યાની ખસેશ તેજ ખંદા ઉપર ઉતરે છે, જે ખંદો તમામ પ્રગ્નને આસાપશમાં રાખી સંકટો ટાળે છે.

સ્વધર્મ તરફના પ્રેમ અને આસ્થાને લીધે પોતાના જાન ભાઈ-ઓના કષ્ટોણ અર્થે આજ વીશ વરસ થયાં દક્ષિણ દેશમાં અહમદનગર મધ્યે એક મદ્રેસા સ્થાપિ આજ પર્યંત તેનો નિભાવ પોતે કર્યા જાય છે, અને શેષમાં ઘણી ઘણી મશજીદોમાં પોતાની નાફર સખાવતોનો હિસ્સો આપવાનું ચાલુજ છે. ખાનગી કિવાં જાહેર સખાવતો મળી, એકંદર કિવાં પરચુરણ સખાવતો મળી, એઓ લગલગ રૂપેયા ૬૦૦૦૦૦થી વધારે સખાવત કરી જગમાં જયજયને પામ્યા છે. જે વર્ષ ઉપર સખત માંદગીએ એમના ઉપર હુમલો કર્યાથી નવે જન્મે જ્યારથી એઓ પાછા જન્મ્યા છે ત્યારથી, પોતાનો વેપારવનજ પોતાના ત્રણે સાહેબજાદાઓને છુટા છુટા ધધામાં સોંપી દઇ, દુન્યાદારીની ધામધુમમાંથી કારેગ થઇ, આ હાતમદિલના ચુસ્ત મુસલમાન સાહેબ એકાંત જાંદગીમાં પોતાના પેદા કરનારની શેવામાં ચકચુર થઇ રહ્યા છે, અને હજારો બલકે લાખો લોકોની દુઆ એવીજ છે કે આવી સુખી, અને જન્મ્યુ પ્રમાણુ કર્યા વીશેતી આ જાંદગી હજુ વધારે લંબાય !

દોલતત દુનું ખાદો ઇઝતત ખર ફવાંમ,

ઇન દોઆએ એ માસ્ત વકત હર સુખોશાંમ.

તારી દોલત જ્યાદે થાય ! તારી ઇઝત આજર વધો ! સહવાર સાંજની મારી આ દુઆઓ છે તે હરપલે આંમીન થાય !

આવી યથાયોગ્ય જાંદગી ભોગવનાર પરમાર્થિ પુત્રપત્ની મુઆરક મુખમુદ્રાના દર્શન હુમારાં કદરદાન ગ્રાહકોને હરહંમેશ થયા કરે, એવા ઇરાદાથી એ સરદાર સાહેબની આખેહુગ જીવી હુમે આ ગંજમાં ચુંદાવી લીધી છે.

હજાર શોક કે ચક્ષમ અઝ રખતમ નયબ્બર શુદ;

મેરાદે દિલ કે એ હક ખાસ્તમ મયરસર્ શુદ.

પ્રુદાતાલાના હજારો હજાર શુકર કદ છું કે મારી ચશમ તારો એહેરો જોયાથી રોશન થઇ. મારાં દિલની જે મુરાદ પ્રુદાથી હું આહું છું તે મને મળી છે.

આવી એક ઉખોગી અને ઉઘોગી જાંદગી ધરાવનારા સાહેબને હું નિચલા શબ્દોમાં આ ગંજ અર્પણુ કરું છું:—

નામદાર અંગ્રેજ સરદાર બહાદુરના

વિશ્વાસુ અને રાજમાન્ય

સુલેહ સાલાર સરદાર

ખાનબહાદુર કાસમ હાજી મીયા જી. પી.

જેઓના ઉપર અદલાહતાલાના નામીયાં નવ્યાંછું

નામોની ખુબીની બરકત ઉતરજો !

બધકે

જેઓના ઉપર અદલાહતાલાના નૌતમ નવસો

નવ્યાંછું નામોની તારીફ ઉતરજો !

જે સાહેબે

હુલ્લડ—ફુફડાળ—મરઝી વિગેરે

હિંદના પ્રત્યેક સંકટોમાં એક સાચા સરદારને શોભે

એવાં મહાભારત કામો બળબ્યાથી

પ્રજા જણોનો સર્વ પ્યાર પોતેજ બેચી લીધો છે

એવા એક

નામાંકિત નરને

તેમના તરફના મોટાં માનને માટે

સંકટો શાયરોની નેક દુવાઓથી ભરેલો આ ગંજ

અર્પણ કરું છું.

મુખહાને મન યુમયતો વ્અહીઅ વલા અલ્લાહ
 અલ્લાહ અલ્લાહી ખલ્ અલ્ અર્ અસુ સમા,
 એનુશાએ તના ખલોત્કદ્ યા સાનએ અલ્ વબુદ્
 દ અગદ્ગરલ્તા ખ દ્ગલ્દ્ યા સામે અદ્દુઆ.

છહી બખશતાર તથા મોહોઠ આશુતાર ને સાદેખ તેજ પુન્ય
 પરમાત્મા છે, નેછે આ કુમી અને આ આદાશ રચ્યાં છે, તેના
 શિવાય અન્ય દોઈ હશ્વર નથીજ એ હસ્તીના કારિગર દિરતાર !
 પ્રથમ તો તારી કૃપાદ્રષ્ટિથી હુમેને હોર ! અને ત્યાર પછી, હુમારી
 નમ્ર પ્રાર્થતાનું શ્રવણ કરનાર એ ખુદા ! તારાં સખી હીસથી હુમેને
 માફી બખશ !

INTRODUCTION.

Various books on poetry have seen the light of this world and that too at the hands of able and well-known writers. Whatever progress the moderns may have made in practical science, still it is an acknowledged fact that the ancients were in no way below the high lines of literature and philosophy, but that they were markedly superior in these branches of learning and knowledge, and that this their superiority remains unsurpassed to a certain degree in this new century of progress all around.

From Pre-historic times the Egyptians, Grecians, Romans, Iranians and Arabs were famed for their collections of poems; and the present-day science has confirmed the particular importance of the ancient Sanskrit poems of India above all the others. Besides, admirable beauty, force and fashion are visible in the poetic compositions of other Prakrit languages of the Hindoos. The writings of Narsingh Mehta, Premanand & others are found supreme in the Gurjar language which is reckoned to be the last & much ignored in the rank of languages. Hence this book "Ganj-e-Shayaran" or the collection of poets will be found useful to some extent to students as a means of finding out the excellence and interest, lying concealed in the interior of the writings of different countries at different times and in various conditions, and also as a means of finding out the pleasure accruing from them. With this object in view, taking the

figures of speech as the starting point I have tried to construct in its broken condition an eye-glass by which it would be easy to look into the unexplored depth of the ocean of poetry.

The work of this deficient pen in this book is to collect and tie together in order the scattered gems and ornaments of different languages that were in its grasp and understanding; and standing on this basis and after a lengthened period of toil I have tried to explain satisfactorily and clearly one and all the figures of speech with various examples that I came across from Gujerati, Persian, English, Sanskrit, Hindustani, Arabic, Urdu, Marathi, Latin, Zend-Avesta and such other languages.

The figures of speech in Persian cannot be made to amount to 40; similarly English could not boast of more than the same number; and the same is the case with Sanskrit. But a certain figure that is found in one language cannot be found in another and many times it is totally impossible to find an exact equivalent of the same in other languages.

I have made use of the best writings of many standard authors including poets and prose-writers; and examples from many books will be seen collected in this book. More than 200 figures are gathered together including their minor divisions. In poetry its author has sometimes given full play to his imagination in his production without assigning any name to the figure used, and for that reason in many places the name of the figure has to be coined in terms expressive of the same. This book is divided into 45 chapters, and not only does every one of these

. ६

serve the purpose of furnishing examples for the same, but that each can be used in different ways at different times in every sort of business in this life, and many of them will be found useful gems in the path of divine knowledge.

In short it will be seen in this that the long-forgotten jewels of ages past, that had gone down to the bottom of the stream of time, have now been dived for and reclaimed and handed down to the cause of knowledge and education as a literary boon to the public, and if this attempt of mine serve as an addition to the growing revival of some of the ancient supposed dead languages and to the appreciation of their beauty and force I will consider my labour in this branch as more than compensated, and whether this object is realised in some way I leave to the educated public to decide.

I must take this opportunity of acknowledging my deep gratitude to my friend Mr. Rustamji Bezonji Ranji who has kindly rendered me very prompt assistance in publishing this collection.

Nausari. 26th, }
November 1900. } SORABJI MANCHERJI DESAI.

મસ્તાવના.

“ *This field is so spacious, that it were easy for a man to lose himself in it, and if I should spend all my pilgrimage in this walk, my time would sooner end than my way.* ”—*Bishop Hall.*

પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરે, આ અને ળીછ અળળે પૃથ્વિ ઉપર માડેલી પોતાની બાછ સમજવવાને, પવિત્ર પેગંબરો, રક્ષક રૂપિઓ, મુન્ન સાલેકો, મુની મહાત્માઓ, સદાચારિ સંતો, યોગ્ય યોગીઓ, અને શુદ્ધ સેન્ટો (*Saints*) પેદા કરવાનો પ્રારંભ કાબેલ કવિઓથી કરેલો છે. તે કવિઓને જ્ઞાન-કલ્પના આપી લખવા વાંચવાનો હુન્નર પ્રથમથીજ પ્રદિત કરેલો છે. સળળ આ ગ્રંથના ઉપોદ્ધાત લેખે આપણે લખવાના હુન્નરનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જણાવવો બસ છે. કેમકે તે હુન્નર બે અસ્તિત્વ ન ભોગવતો હોત, તો આ ગંજ પણ હેયાત ન હોત. તેજ હુન્નરના પ્રતાપે આપણે હજારો વર્ષ ઉપરના યુગોની રીતભાત જાણ્યે છીએ. આપણે આજે શિખ્યા છીએ, કે પ્રાચીન કાળમાં આજના જમાનાની માફક પૈસાનું ચલણ ધાતુના ટુકડાઓથી નોહતું, પરંતુ મેંદાં, બોકરાં, એજ તે વેળાએ પૈ-સવાયા-કે રૂપ્યા પૈસા ગણાતા હતા. કાન્કસ કે ડોલર્સ એ સૌના બાપ મેંદાં બોકરાંનાં મસ્તકેજ મરાયલા હતા. ફારશી શબ્દ ગનીમત, અંગ્રેજી શબ્દ *Pecuniary*, લાટીન *Pecunia*, એ પૈસાને માટે વપરાતા શબ્દોમાં ગનમ=એટલે મેંદાં, તેમજ *Pecus*=મેંદાં બકરાં, એવા ધાતુ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયલા છે; અને તે ઉપરથી ફાઇલોલોજીસ્ટો સિદ્ધ કરે છે, કે આગલા જમાનામાં મેંદાં બકરાં, એજ નાણાંનું ચલણ હતું. સંસ્કૃત ઘન એટલે પણ બકરાં મેંદાંનું નાણું થાય છે. એમ ધણુંકરી પ્રત્યેક મુળ ભાષાઓમાં જણાય છે. તેજ પ્રમાણે કાગળ શબ્દ, જેને માટે અંગ્રેજી *Paper* શબ્દ, લેટીન *Papyrus*, ગ્રીક *Papuros* એ સૌ પેપાઇરસ નામના ઇન્ડો-પશીઅન બરોડાંના ઝાડની બાલનો અર્થ બતાવે છે. સંસ્કૃત પત્ર એ એક ઝાડના પાદડાં (*Laurus cassia*) ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલો શબ્દ છે. તેનું કારણ જણાઇ આવે છે કે, તે જમાનામાં કાગળ લેખે તે સરોડાંની બાલનો ઉપયોગ થતો હતો. તેજ ગૂજરાતી શબ્દ ચત્રપત્ર તથા અંગ્રેજી

Parchment શબ્દ, અને સંસ્કૃત ચર્મ પત્રા શબ્દ બતાવે છે, કે લખવાના કામને માટે કપાવેલું ઘેટાંનું ચામડું. પ્રાચીન કાળે વપરાતું હતું. અને તેજ પ્રમાણે તાલપત્ર વિગેરેનું સમજવું. ત્યારે કવિતા, કાવ્ય, *Poetry*, નઝમ, શાયરી, એ શબ્દો વડે પણ કાંઈ પ્રાચીન કાળે સર્વ પ્રજામાં તેનો અર્થ એકજ પ્રકારે સમજવામાં આવતો હતો કે કેમ, તેનો નીચલી લીટીઓ ઉપરથી ખ્યાલ થશે.

હુંકમાં કહે તો દુન્યાના એક અનુ કે પરમાનુમાં જે પ્રમાણે આખું જગત કલ્પવાની વાત વસિષ્ઠ મુની કહે છે, તે પ્રમાણે એક અનુ કે પરમાનુમાં જગતના જગતો જે કાંઈ યોગીથી પણ કલ્પ શકાતાં ન હોય, તો આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિનો વિચાર પડજે મેલતાં, એક કવિ તો ખરેખરજ એક અનુમાં સે કહો પૃથ્વી કલ્પ શકે છે, અને તેને અલંકારથી સુગારવાને તે સમર્થ છે. રાજ-કવિ દ્રાધદને કવિ શબ્દનું લક્ષણ એવુંજ કહેલું છે કે:—

કલ્પનાપૂર્વક વિચાર કરનારો અથવા લખનારો તે કવિ. કવિતાના વળનની બનાવટ કરનારો અથવા તેવા પ્રકારની રચનાઓ શોધી કાઢનારો તે કવિ *Poet* યાને કવિ શબ્દનો જે અર્થ થાય છે, તે એવોજ છે કે બનાવટ કરનાર. જે શબ્દ કાંઈ ઉપજાવી કે રચી શકે નહીં, કે કાંઈ નવું શોધી કાઢે નહીં, તેને કવિનું નામ શોભતું જ નથી. કાવ્ય એટલેજ ગદ્ય કે પદ્યમાં જે રચના કલ્પનાથી ઉત્પન્ન થઈ હોય તે. કાવ્યના લક્ષણમાં એટલુંજ કહેલું છે, કે આપણી કલ્પના-બુદ્ધિ બ્યારે જોશ ઉપર ચઢેલી હોય, અને આવેશમાં આવેલી હોય, ત્યારે વળનસરનાં જૂઠાં જૂઠાં રૂપોમાં તે કલ્પનાને અનુસરતી લાગણી અને વિચાર પ્રગટ કરવાની રીત તે કાવ્ય છે. *For poetry is the blossom, and the fragrance of all human knowledge, human thoughts, human passions, emotions, language.* એવું વિદ્વાન કાલરીજનું કથન છે ફારશીમાં પણ નઝમ (યાને કવિતા) શબ્દનું લક્ષણ એજ પ્રમાણે કહેલું છે કે; વ્યવસ્થેશીર અનુક્રમમાં ગોઠવવું અને મુકવું તે, એટલે કે રચવું તે. કવિતાને માટે ફારશી શબ્દ જે શબ્દ કરીને છે, તેનો અર્થ કલ્પના-બુદ્ધિ અથવા સમજણ એવોજ નીકળે છે *Poesy* (કાવ્ય) શબ્દ વડે એટલુંજ સમજવું, કે કવિતાઓ રચવાનો અથવા બનાવવાનો હુન્નર અથવા હુક્યારી. જેમકે રાજકવિ દ્રાધદન કહે છે કે, “ ...

the heavenly gift of poesy. ” લેટીન Poeta તેમજ ગ્રીક Poetes તથા ફ્રેન્ચ Poete અને અંગ્રેજી Poet એ સર્વ શબ્દોનો ધાતુ ગ્રીક Ποવો એટલે જનાવટ કરવી, ઉપજાવી કાઢવું, કલ્પનાથી જનાવવું, એવો એક સરખો જ થાય છે. તેમજ સંસ્કૃત મું ઉપરથી ભાવચમી નો અર્થ પણ જનાવવું થાય છે. જેનો અર્થ મનના ભુસ્સાથી કાંઈ કલ્પનાની જનાવટ કરવી એવો થાય છે. વળી સંસ્કૃત કાવ્ય, કવિ, કવિતા, એ શબ્દો વડે તેમના કું-ધાતુ ઉપરથી, કલ્પના અને શુદ્ધિની જનાવટ ઉપરથી કાનને સારી અસર કરનારો અવાજ રચવો તે. અર્થાત દરેક જમાનામાં કવિતુ કામ ઉપજાવી કાઢવાનું, જનાવવાનું, એવો જ અર્થ દરેક ભાષામાંથી મળી આવે છે. જેથી તે તે કાળોમાં કાવ્યનું લક્ષણ એક સરખું જ ગણાયલું જણાઈ આવે છે. હુંકમાં કાવ્ય એ માણસના દિલમાં કાંઈપણ એક અસર કરે એવી જનાવટ છે.

કવિ, સ્પેનસર પોતાનું પ્રખ્યાત “ ફેરી કવીન ” નામનું કાવ્ય સંપૂર્ણ કરી અલ્ફ ઓફ સાઉથેમ્પટનની આગળ લઈ ગયો, કેમકે તે ઉમરાવ કાવ્યનો પુજારી હતો. તેનું લખાણ વાંચતાં જ ઉમરાવ ધણો ખુશાલીમાં આવી ગયો, અને પોતાના આકરને ફરમાવ્યું, કે કવિને ૨૦ પાઉન્ડ આપવા. જરા આગળ વાંચતાં તેને એટલો તો ઉત્સાહ થઈ આવ્યો, કે આકરને કહ્યું કે કવિને બીજા ૨૦ પાઉન્ડ આપ ! વળી વધારે આગળ આવ્યો, અને એટલો તો મગ્ન થઈ ગયો, કે કવિને ફરીથી બીજા ૨૦ પાઉન્ડ અપાવ્યા. એમ કરતાં કાવ્યના અધવચમાં આવતાં તે એટલો તો ખુશીમાં આવી ગયો, કે પોતાની સજીરી ખોલી દઈ આકરને એકદમ હુકમ કર્યો, “ જા ! એ કવિને ધરમાંથી તુર્ત બાહાર કાઢી મુક ! કેમકે જો હું વધારે આગળ એ કાવ્ય વાંચતો જઈશ, તો હું તેની ખુરખાનીમા મારું સર્વસ્વ ખોલી બેસીશ. ” એ પ્રમાણે કાવ્યનો રસ લેનારને થર છુટે છે.

ભોપાલની એક બેગમે એવું પાણુ લીધું, કે પરણું તો એક કવિ સાથે જ પરણું, નહીં કે કોઈ પાદશાહ સાથે. આ ઉપરથી એક ફારસી શાયર તેણી સાથે હાથ મેળવવા બાહાર આવ્યો, અને પોતાને પરણવાની રીતના બદલામાં તેણીને એક ઉત્તમ ભેટ આપવા કબુલ કરી. તેઓ પરણ્યાં, અને તે માલવીએ અલેક્ષ-એ-પેના અનુક્રમે સર્વોત્કૃષ્ટ કવિ-રાજેના અલેક્ષવારી રીઠીએ-ઉત્કૃષ્ટ બેંતો સુંટી કાઢી એક ઉત્તમ અથ.

ળનાઓ; જે અંથ આજે “ તઝ્ઝરતુલ શોઅરા ” નાં નામથી વિખ્યા
નિતે પામેલ છે આપણો આ અંથ કક્કાવારી કે અલેક્ષવારી ક્રમે
ગોઠવેલ નથી, પરંતુ અલંકારવારી પદ્ધતિ ઉપર અલંકાર સમન્વયવાની
સાથે ઉત્તમ છંદો, દોહરા, જેતો, કવિતાઓ, ગઝલો, અને ગાયનો
આદિની લેઝતો સમાવી, નીતિ ધર્મ આદિલખ અનેક ઉપયોગમાં
લેવાની કાંક્ષાથી ઉભો કરેલ છે.

જ્યારે પ્રાચીન તવારીખો, પુરાના હસ્ત લેખો, કદીમ પુસ્તકો,
પુરાતન લખાણો, જુના લેખો, અને અસલી દાદંબરીઓ, આપણે
તપાસીએ છીએ, ત્યારે તે સમજાનાં ઉત્પત્તિસ્થાન જાણવાની આપણુ પ્રત્યેક
મનુષ્યને ઉત્કંઠા રહે છે, અને તેજ પ્રકારની જિજ્ઞાસા સર્વ સુન્ન વાં-
ચનારની હોયજ છે, એવું ધારી આપણે એકદટાઇ રહેલી ખાંણને ખોદી
કાઢવાની પેહેલી કોશેશ કરીશું; અને ધર્મના અભ્યાસીઓને કિંવા
તેમના પૈકી જેઓ પરિપક્વતાએ પોહોંચી ચુકા છે, તેમને વિનંતી
પૂર્વક લગાર વધારે લક્ષ આપવાને આપણે લક્ષમણુ કરીશું.

આજની વિધાની પદ્ધતિ સાથે સરખાવતાં આગલા યુગોમાં લખ-
વાના હુન્નરની પ્રકૃતિ વિવિધ વાંચનોથી પુરી પડી છે. સર્વથી પુરાતન
જમાનામાં પથ્થરો ઉપર લખાણો કરવામાં આવતાં; અને સીનાઇ પર્વત
ઉપર તે કાયદો અસ્તિત્વ ભોગવતો હતો. નાં, એટલુંજ નહીં, પણ
જરથોસ્તી ધર્મની માર્મિક ખીજારોડી તખ્તીઓના લખાણો પથ્થર ઉપર
જણાયા છે. ચાહુદીઓને અક્ષરોની બક્ષેશ કરનાર મોઝીઝ પેહેલ્લવેહેલો
હતો; અને સેમેરીનન લાપાજ પેહેલ્લવેહેલી હતી, અને તેજ પેહેલી લખવામાં
આવી હતી ઉપલી યોજના તે વખતમાં સમજેજ પ્રસાર પામી હતી.
નક્કર અને મજશુત પદાર્થો, જેવાકે ધાતુ, પથરા, શીલા વિગેરે ઉપરજ
રાજ્યોના હુકમો અને પાઠશાહી પરવાના આપવામાં આવતા હતા. *
Laws of the Twelve Tables કરીને રોમનોમાં જે પ્રખ્યાત
હતા, તે એવી રીતે ઉત્પન્ન થયા હતા, કે ૧૨ તકતા અથવા શીલા
ઉપર (તે તકતા પિત્તળ, હાથીદાંત, અથવા ઓક ઝાડના ઝંનાવેલા
હતા.) કોઇ પણ લખાણુ લખીને યા કારીને જાહેરમાં ખુલા મુકવાને

* એ રીતિ અઘાપિ પર્યંત ઘણા રાજ્ય પાઠશાહોને ત્યા આજુ
છે, સખખ યાવત ચદ્રોકાળ પર્યંત તે પરવાના અને ફરમાનો
લખ પામતાં બચે.

ખાતર લટકાવામાં આવના હતા. પરંતુ માનવીના મસ્તક ઉપર લખાંણુ કરી સંદેશા વ્યક્તાવાની રીત, લગાર રમુજ અને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે એવા પ્રકારથી પેદા થઈ છે. તે સુદિત હીરસ્યસ નામના સાહસિક નરે પ્રથમ દાખલ કરી હતી. જેને માટે હીરોદોતસ જેવો તવારીખોતો પિતા કહે છે, કે જ્યારે હીરસ્યસ, દારાયસની જેડે ઇરાંનમાં રહેતો હતો, ત્યારે તેને એવી ઇચ્છા થઈ, કે ગ્રીસમાં રહેતા એરીસ્તાગોરસને સંદેશો મોકલી ઇરાનની દરબારમાં બંડ મચાવવાની યોજના ધડવી. પણ એટલે દૂર સૂધી આવી છુપી અને જોખમભરી ખાતમી કેવી રીતે પુગાડવી એ તેને સુજ પડ્યું નહી. છેવટે લાંબો વિચાર ચલાવતાં એક અદ્ભુત અખતરો કરવાનું તેને ભાણુ આવ્યું. તેણે પોતાના એક ખાસ નોકરને ચુંટી કાઢ્યો, જેની બન્ને આંખો નાદુરસ્ત હતી. આદ તેને કહ્યું કે જો તારે તારી આંખનું દરદ સાફ કરાવવાની અભિલાષા હેય, તો તારું માથું બોડાવી તે ઉપર તચકા (નસ્તર) મરાવ. પેલો આંખનાં અસુસ્થ રત્નને બચાવવાને વિધવિધ સુદિત પ્રયુક્તિ કરી ચુક્યો હતો, પણ કંટાળી જવાથી મજદુર સલાહ પસંદ કીધી. જ્યારે તે તચકા મરાવા આવ્યો ત્યારે હીરસ્યસે પોતાની જે જે કાંઈ ખાતમીનું કહેણુ કહાવાનું હતું, તે તે તેનાં માથાં ઉપર કાતરી દીધું. પછી તેને શુપ્તપણે ઘરમાં ભરાઈ રહેવા કહ્યું. જ્યારે પાછા આવે ઉઘ્યા ત્યારે તેને ગ્રીસ તરફની હવા ખાવા કહી ફરમાવ્યું કે, તું ત્યાં જઈશ અને એરીસ્તાગોરસ પાછું તારું માથું બોડશે, તથા ખચિત્તજ તારી આંખ વા માથુ તે સાફ કરશે. જ્યારે તે એરીસ્તાગોરસની આગળ ગયો ત્યારે તે મહાન પ્રખંચી ચેતી ગયો, અને માથું સુડતાં તો ઉપશી આવેલા હરકો સ્પષ્ટ નજરે પડ્યા. આવી રીતે તેણે પોતાનું તે કામ બરાબર સરંજામ ઉતાયું. પણ ત્યાર પછી છુપા સંદેશાનું લખાંણુ માથાં ઉપર કરવાનો રવંચો ગ્રીસ, ઇજીપ્ત અને ઇરાંનમાં દાખલ થયો.

વળી ગ્રીક લોકોમાં એવો ધારો હતો, કે કાંઈપણ લખાંણુ પિત્તળના ત્રિકોણ આકારના કડકાઓ ઉપર કાતરવું, અને ત્રિથેમ્યસ તો એવી ખાતરી આપે છે કે ક્રાંસના જાહેર કીર્તિસ્થંભો તો અસલમાં રૂપાનાં પત્રાં ઉપર લેખો રાખતા હતા. એજ રીત ઇરાનની દરેહમેહેરેશ અને પૂરાનન આતશખાંનાઓમાં ચાલુ હતી. જે કાંઈ આલમા મોટાં આતશખેહેરાંમોની ભેટ લેતો, તે પોતાના શુભ શણનો રૂપાના પત્રાં

‘ઉપર કાતરીને એક દરવાજા ઉપર ચોંટાડી જતો. આજે પણ આત-
શબેહેરાંમોમાં રૂપાના પત્રાં વગેરે મુકી અસલી ધરાંનીઓની લલી તેમને
માન આપવામાં આવે છે. ૪૦ સં ૧૯૦૭ માં રેવરંડ કલોડીઅસ
બુકેનને હિંદુસ્થાનમાં યાહુદીઓને જોયા. તેઓ સોડે તેમનાં પૂર્વજોને
મળેલા હકોના પરવાના પિત્તળના તકતાઓ ઉપર હતા. એક ગ્રંથમાં
લખે છે કે, પેગંબરે હિંદના એક સાલેકને કહ્યું, “ મારા ધર્મનાં
લખાણો પવિત્ર પથ્થરની સપાટિઓ ઉપર જલવાઇ રહેશે. ” એ
ઉપરથી જણાય છે કે પેગંબર જેવા પેગંબરને પણ પથ્થર ઉપર
લખાણ કરવાનું સુગમ જણાયું હતું.

અસલના કોલડીઅનો તો ખગોળવિદ્યાના અવલોકનોને ઇતિરડીઓ
ઉપર કાતરતા હતા. અને મોન્ટ ફેકન કહે છે કે, રોમના સ્ત્રાક્ષી
આતેના મેહેલમાં તેણે એક ચોપડી જોઇ, કે જે મારખલના પાનાંની
ખનાવેલી હતી; તેનાં પાનાં ધણીજ તાબુખીલરેલી રીતે પાતળાં કરે
લા હતાં !! આગલા આરખ ઓલમાઓ અકેકને ઘરે જ્યારે મળવા
જતા, ત્યારે પાટીયાઓ ઉપર નવા નવા લોગતો અને ખેતો લખી જતા.
પાછળથી તે પાટીયાંના દુકડાઓની વહી ખનાવામાં આવતી હતી. આજે
પણ દ્રારસીખાંઓને ત્યાં “ બેઆઝ ” કરીને એક વહી પડેલી રહે
છે, જે ઉપર નવા આવનારા નવાં લખાણો કરી જાય છે. અને દર
વરસે ધણાઓને ત્યાં એવી બેઆઝ નવી કરવામાં આવે છે. દાયોજનીસ
લોરશ્ચસ, કલીનથેસ નામના ગ્રીક ફિલસૂફને માટે કહે છે, કે તે ધણો
ગરીબ હોવાથી અને કાગળ ખરીદવાને અશક્ત હોવાથી, પોતાની વા-
ઓને અને પોતાના ઉસ્તાદ એનોની કિમતી શોધો, નહાના શીપનાં
કાટલાંઓ ઉપર લખતો હતો ! શીપનાં નહાનાં કાટલાંઓ ઉપર કેવી રીતે
લખાણ કરવું પડતું હશે એ સમજાઇ શકતું નથી.

પણ વાંચનારને વધારે તાબુખ કરે એવી રીત ચીનમાં આગલ
આલતી હતી. લખવાના હુન્નરને ગમે એવાં સ્વરૂપ તેઓ આપી શકતા.
એક પ્રસંગે રશ્ચનોના હાથ ઉપર ચીનાઓ સપડાઇ ગયા. ચીનાઓ
હુન્નરમંદ તો ખરાજ, પણ યુક્તિ કાંઇ સુજી નહીં. આખરે એક
સ્વદેશભિમાની સ્ત્રીએ પોતાનાં એક પૂરાં બાળકને અર્પણ કર્યું. ચીના-
ઓએ તે બાળકનું પેટ ચીરી તેમાં એક સદેશો લખેલું ચામડું
મુક્યા પછી પેટ સાધી લઇ મહી ઉભી પાળી ઘોચી દીધી. બાદ બુચના
પાટીયાં ઉપર ચત્તું બાંધી તે બાળકને તરતું દરિયામાં મુકી દીધું.

ધણી મુદ્દતે નજીકના ચીનાઇ સંસ્થાનના કિનારા ઉપર તે આવી ચઢ્યું. ચીનાઓનો એવો રવંચો હતો, કે જે કોઇ બાળકનાં પેટમાં જીવતાં જીવત હથિયાર ઘોંચી તેને પાણીમાં તરતું મુકી દેવાની કોઇ માતાએ હિમ્મત કરી હોય, તો તેને તેઓ માન સાથે લઇ જતા; અને હથિયાર કાઢી લઇ તેને દેવતા માફક યુજતા એવું કામ કોઇપણ માતા જવળેજ કરતી. ઉપલા બનાવમાં તે બાળકને ચીનાઓએ દેવતા તરીકે સ્વિકાર્યું, અને જેવી છરી બહાર કાઢવા બાંધે છે, તેવીજ તે છરી પોતાની આંખ સાથે પેલું ચામડું પણ લઇને બહાર નીકળી તેમાં લખેલું હતું કે “ પાછલું બારણું ખુલ્લું છે, હમારો પગ દબાયો છે. ” આ મર્મ પામી જવાથી લશ્કરને પાછલે રસ્તે મોકલીને દુશ્મનોના હાથમાંથી ચીનાઓને ઉગારવામાં આવ્યા.

પ્લીની કહે છે કે, સર્વથી જુના જમાનાની ભિન્નભિન્ન રીતિઓમાંની એક જે ધણી સાધારણ હતી; તે તાડ અથવા માહારના ઝાડોનાં પાંદડાં ઉપર લખવાની રીત હતી. વળી પાછળથી તો તેના માહેલા ભાગની જાલ ઉપર લખાણ કરવાની રીત પડી હતી; જે રીત આપણા તરફ હજી જોવામાં આવે છે અને પણ ગૂજરાત તરફના ગાંધીઓ વડના પાંદડાઓ ઉપર લખાણ પોતાણ અને હિસાબ કરે છે. આ ઠેકાણે એક વાત યાદ આવે છે કે, આજના આવા સુગમ અને સુંદરેલા જમાનામાં પણ મુરતના એક ગાંધીએ ત્યાંના એક પત્ર ઉપર (ગૂજરાત મિત્ર) પચીશ વર્ષની વાત ઉપર એક બહેરખળર છપાવા મોકલી હતી; તે વડના પાંદડાં ઉપર લખી મોકલી હતી ! મહામદ પેગંબરનું કારણ, તેના ચેલાઓએ પેહેલ-વેહેલું તાડના પાંદડાં ઉપર, અને મેંઢાંના ખલાં આગળના હાડકાં ઉપર લખેલું હતું, અને તેવણની એક બાયડીએ તેને એક ગામઠી પેટીમાં રાખ્યું હતું. તાનજેરમાં અને હિંદુસ્થાનના બીજા ભાગોમાં “ પાલ-માઇરા ” નાં પાંદડાં લખવાનાં કામમાં હજી વપરાય છે. તેની ઉપર તેઓ લોઢાંની સ્ટીલ યા કલમ વડે કોરે છે, અને ત્યાંના દેશીઓ એટલા તો બાહોશ છે, કે જે પણ કાંઇ બોલવામાં આવે તે સીલસીલાટ કાગળની માફક ચરાચર લખી બાય છે ! વળી સીલોનના લોકો લખવામાં બહુધા ખજુરીનાં છતીયાનો ઉપયોગ કરે છે, પણ મૂખ્યત્વેકરીને તો ‘તેલીપોત’ નામના ઝાડના પાંદડાને છુટથી લખવામાં વાપરે છે ! વળી એક જાતની જાલના કાગળો બનાવીને તેનો પણ ઉપયોગ કરે છે. એ રીત ત્યાં આગલા જમાનાથીજ પ્રસરેલી છે. તેલીપોટનાં પાંદડાંને ઘણાંજ મોટાં

આવે છે, તેમાંથી તેઓ ૧ પુટથી અર્ધા પુટ જેટલી લાંબી અને ૨ ઈંચ જેટલી પોહોળી પટીઓ કાપી કાઢે છે. આ પટીઓ મુંવાળી હોય છે, અને તે ઉપર જે આંટણુ જેવાં હોય છે તે છરી વડે સાફ કરે છે, અને તેની સાથે કાંઈ પણ મેળવણી કર્યા વગર તેને લખવાના ઉપયોગમાં લે છે.

દાયોદોરસ સીક્યુલસ નામનો પડિત ખાતરીથી જણાવે છે કે, અસલી ધરાંનીઓ પોતાના સઘળા લેખખોટ આંમડીઓ, આંમડાંઓ વગેરે ઉપર કરતા હતા, અને હીરોદોતસ (જે ક્રિસ્ત્યવન સનેની ૫૫૦ વર્ષ કરતાં વધારે આગલનો થઈ ગયો છે) એવું કહે છે કે બકરાના આંમડાઓ અને મેઢાંની આમડીઓનો તો અસલી ઐઓન્યનો લખવામાં સારી રીતે ઉપયોગ કરતા હતા. મીં ઇત્સ નામનો લખનાર ઘણીજ ખાતરીથી જણાવે છે, કે મોઝીઝને હાથનો લખેલો કાયદા-કોડો પણ તૈયાર કેળવેલાં આંમડાંઓ ઉપરજ છે !! આ વળી નવાઈ જેવી વાત છે કે ઇ. સ. ૧૮૦૬ માં ડોક્ટર કલોદીઅસ સુકેનને, હિંદુસ્થાનના મલાયાની મધ્યે કાળા ચાહુદીઓનાં એક દેવળમાં ઘણાંજ આગલા કાળનો હાથનો લખેલો રૂકો મેળવ્યો; તેનો આગલો ભાગ જે હિંદુ-ધર્મ-શાસ્ત્રમાંનો હતો, તે ઘણાંજ રાતા રંગેલાં ગેટાંનાં આંમડાં ઉપર લખેલો હતો, અને કાણુતના ચાહુદીઓ, જેઓ દર વર્ષે ચીન દેશના મધ્ય ભાગમાં મુસાફરી કરવા જાય છે, તેઓએ કેટલાંક મંદીરોમાં ધર્મના કાયદાઓને આંમડાંનાં રૂકા સાથે વિટાળેલા જોયા. વળી તે પણ સાફ દોષીસ્તાં ઉપર તો નહીજ, પરંતુ રાતા રંગેલાં ગેટાંનાં આંમડાંઓ ઉપર જોયાં હતાં !! એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે કાગળને ઠેકાણે આંમડાનો ઉપયોગ આગલ બોહોળો ફેલાયલો હશે.

ન્યારે ફ્રેન્કો-જરમન લડાઈ થઈ ત્યારે ફ્રેન્ચોએ પોતાના સંદેશા કયુતરોનાં પીછની નળીઓમાં ધાલી કયુતરોને ઉડાવી સ્વવતન મોકલ્યાં હતાં; ત્યાં એક સુક્ષ્મદર્શક યંત્રથી ખાસ રહી પ્રમાણે તે લખાણુ ઉકેળવામાં આવતું, અને જોઈતો વેહવાર શાંતિથી ચાલતો હતો. એ રીતસ દેશો લખવામાં પાછળથી તો સાધારણ થઈ પડી, અને દયુશાઈની અહાઈ વેળા પણ તેનો ઉપયોગ થયો હતો.

રેવરંડ મીં તૌનલે (જેના “ બાઈબલીકલ લીતરેચર ” નામનાં સર્વોત્તમ પુસ્તક ઉપરથી આજની બાબદનો ઘણોક ભાગ લીધો છે) કહે છે કે *Pentateuch* નામના ધર્મ-શાસ્ત્રની છ નકલો, જે હાલમાં સુધળી ઈજિપ્તમાં જણાઈ છે—ચાહુદીઓના કયળમાંની બાદ કરતાં—

તેમાંની પાંચ ચાંચાં ઉપર છે, અને બીજાઓ દોઢીસતાં ઉપર છે. આમાની એક, મેનચેસ્તર મધેની કોલેજીએટ લાયબ્રેરીમા હજી છે; જેનો મુકાબલો કરવામાંજ આવ્યો નથી. તે ભુરી આફ્રીકન ચાંમડીઓ ઉપર લખેલી છે; અને તેની લંબાઈ ૧૦૬ ફીટ અને આશરે ૨૦ ઇંચ પોહોળાઈ છે. હરફે કાળા છે, અને ઘણી જતનથી સાચવી રાખેલી છે. અને આખાં પુસ્તકમાં અનુસ્વાર, ભાર મુંકવાના ચિન્હો, કે મારજન કાંઈ નથી !!

ફારશી શાયર શેખ સાદીએ એક નવી રીત દાખલ કરી હતી. શહેરના એક સામાન્ય જાણેજર (આગળ તો મોહોલ્લાઓમાં મોટાં હુમામખાનાની સાથે જાણેજરો રાખતા હતા, જેમાં અદના લોકો હાજરે જતાં હતાં) માં પોતે કોયલા વડે એક બેન લખ્યો. જ્યારે બીજા શાયરે તે વાંચ્યો ત્યારે તેણે તેનો જવાબ નીચે લખ્યો. સાદીએ બેતમાંજ તેનો પ્રત્યુત્તર લખ્યો. એમ કરતાં એક ચોપડી બરાબ એટલા નવા નવા બેતો થયા, ત્યારે નવેસરથી ચુનો ધોળાવી લખવાનું શરૂ કર્યું. તેમાં છેવટે સાદી સાહેબ લખી જાય છે કે, “ ખુદરતી હાજતના જેવા પુરસદના વખતમાં મગજશક્તિ નાચવાનું ” શરૂ કરે છે, કેમકે ત્યાં તે તાજ થાય છે. ” એ રીત શીરાજમા આલી હતી. ત્યાર બાદ હિંદુસ્થાનમાં એવીજ લખવાની રીત ધણુંક સુધી આલી હતી.

ઉપર જણાવેલી હકીકત કરતાં વધારે નવાઈભરેલું તો એ છે કે, માછલીની ચાંમડીઓ પણ લખવાનાં કામમાં કાગળ લેખે ઘણી વાર વપરાતી હતી; અને ઝેનોરસ નામનો ગંધકર્તા એવું વર્ણન કરે છે કે, હોમરની ઇલ્યદ અને ઓદેસી તો સાંપનાં આંતરડાંઓ ઉપર શોનેરી હરફે લખવામાં આવી હતી. અને તેનો વીટા ૧૦૦ ફીટ લાંબો હતો !!! આ નવાઈભર્યું પુસ્તક, ક્રાનસ્ટેન્ટીનોપલની ધણીજ લયાનક આગ વેળા પછી સદીમાં બળી લસ્ટ થયું હતું; જે આગે આખાં શહેરનો નાશ કર્યો, અને ૨૦૦૦૦ દફતરો સાથની ઉમદા લાયબ્રેરી બળી ગઈ. મી જોખના વખતમાં અને છેક પાછલા વખતમાં તો સીસાં ઉપર લખાણો કરવાની રીત હતી. મૉન્ટશૉકન આપણી ખાતરી કરે છે કે ૪૦ સં ૧૬૬૯ માં તેણે રોમ ખાતે એક કેતાબ ખરીદી, તે આખી સીસાંની બનાવેલી હતી, અને તે આશરે ૪ ઇંચ લાંબી, અને ૩ ઇંચ પોહોળી કેતાબ હતી ! તે ચોપડીના બે પુઠાંજ માત્ર સીસાંના હતાં એમ નથી, પણ તેના જાણે છ પાનાં; તે પાનાને સાથે પકડી રાખવાને એક નાની સહી બાંધી હતી તે, તેના

મીઝગરાં, અને ખીલા એ સધળું સીસાંનું જ હતું ! તેમાં ઇશ્વરપ્રત્ય-
નોના આકારો અને અધર લખાણ હતું. વળી “ *Works and
Days of Hesiod* ” નામની કેતાબ પણ સીસાં ઉપરજ લખવામાં
આવી હતી; જે ઘણીજ સલાખથી “ ટેમ્પલ આવ ધી મ્યુઝીક ” માં
સાચવી રાખવામાં આવી છે જ્યારે તે પૉસેન્યાસને જતાવવામાં આવી,
ત્યારે મુદ્દતોથી તે સઘળી ધસાઇને ખવાઇ ગયલી જણાઇ હતી.

લખાણમાં ગુપ્ત સ કેતની લીપીની શોધ થવા પહેલાં, જે
પુરાતન કાળના લોકોને ભેદમાં લખાણ કરવાની જરૂર પડતી, તે તે
તરેહવાર કળાઓથી કરવામાં આવતા. સાધરસને તેના કાકાની સામે
પ્રપંચ રમવા સાર, તેને ઉસ્કેરવાની હારપેગસની જ્યારે ઇચ્છા થઇ,
ત્યારે તેણે પોતાના સ દેશા કપડાં ઉપર લખીને એક સસલાંના પેટમાં
ભરીને મોકલ્યા હતા ! એ રીત પાછળથી લખવાના હુન્નરનો એક
પ્રકાર હોય તેવી થઇ ગઇ. વળી અસલમાં એવી પણ રીત હતી, કે
લાકડાંના કકડા અથવા તંકતાઓ ઉપર લખાણ કરવામાં સુગમ
પડતું હતું. પ્લીની જેવો નામાંકિત કથા લખનાર કહે છે કે, હોમર
કવિના વખતની આગમચ ટેમ્પલ ઉપર રાખવાની લાકડાંની ચોપડીઓ
તો જળજળ વપરાતી હતી ! તે લકડ-કેતાબના પુડાં તેમજ પાનાં
સઘળાંજ લાકડાંનાં રાખતા ! લાકડાંના પાટીયાંઓ ઉપર ધુળ નાંખી
હાથની આંગળી વડે હરફે પાડીને તો આપણી એક એ પેહેડી આગ-
મચના સાહેબો લખતા હતા; જેવી પાટીઓ અઘાપિ હેયાત છે. એવી
લખવાની રીત ઉપરથી સાધારણ કહેવત પડી છે કે “ પાટીયાંપર
ધુળથુલ નાંખેલી કે ? ” કાગળની શોધ થઇ તે આગમચ લાકડાંનાં
પાટીયાં અથવા વાંસના કકડાઓ ઉપર ચીનાઓ લખાણ કરતા હતા;
અને ઑક્સફર્ડની સ્લૉએન્યન લાઇબ્રેરીમાં ‘ ક્યુફ્રીક ’ અથવા અસલી
એરેબ્બીક લખાણોના નમુના હજી છે, તે પાટીયાંઓ ઉપર લખેલા
છે, અને તેની લખાઇ આશરે ૨ ફીટ અને જડાઇ ૬ ઇંચની છે.

સ્પાઈનો રાજ દેમોરેતસ જ્યારે સ્પેનીશ કોર્ટમાં પનાહગીર થઇ
પડ્યો હતો, ત્યારે એક લાકડાંનાં પાટીયાંની ઉપર ભેદમાં લખાણ કા-
રાવી તે કેરેલા હરફેને મીણથી પુરી દઇ, પોતાની રૈયતને વાકેફ
કરવા સાર દરબારી મેહેલ આગળ આવેલી નદિમાં નાંખ્યું હતું,
જ્યાંથી તેના દેશીઓને હાથ આવ્યું હતું. આ ખચ્ચર ઉપરથી, તવારી-
ખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઝર્કસીસના સ ખ્યાળધ લશ્કર સામે સરકરાણ

મેળવવાને ગ્રીકો નૈવાર થયા હતા ! આ ખખર માટે એમ પણ કહે છે કે, કેટલાક દુતોનાં શરીર ઉપર લખી મોકલેલા સંદેશાથી કામ પાર પડ્યું હતું. વડોદરામાં કનુજી જેવો રાજા જે અનારસ હતો, તેણે વડોદરાના મોટા અકબરને દાલતોને પોતાના તુમાખથી બ્યારે કેદ કર્યા હતા, ત્યારે નવસારીના એક પારશી લાકડિયાએ પોતાની પીઠ ઉપર નવસારીવાળા દેશાઈના સંદેશા લખાવી લખને યોગ્ય ઠેકાણે પોહોંચાડ્યા હતા. પીઠ પર પેગામ લખવાની, બેડાની અંદર સંદેશા લખ જવાની, અને માથાં ઉપર લખાણો કરાવાની રીતો હિંદુ-સ્થાનમાં ઘણી ગમ પ્રસરેલી હતી.

અસલના ખીટનોમાં અસલી રહી પ્રમાણે નહાની લાકડીઓ ઉપર છરીથી લખવામાં આવતું હતું. તે ઘણુંકરીને ચોરસ અથવા ત્રિકોણ રાખતા હતા. એવી રીતે એક લાકડી ૩ ડિંવા ૪ લિટિઓ ધરાવતી હતી એવી એવી કેટલીક સોટીઓને સાથે કરીને વચાય એવી ફ્રેમ બનાવતા, જેને *Perthyen* અથવા *Elucidator* કરી કહેતા હતા. અને તેની રચના એવી રીતે કરેલી. કે વાંચનાર પોતાની સગવડ માફક વાંચતી વેળાએ જેમ ગમે તેમ દરેક સોટીને કાગળ માફક ફેરવી શકતો.

ખીશપ નીકલસન પોતાની “ ઇંગ્લીશ હિસ્ટોરીકલ લાઇબ્રેરી ” નામની કેતાબમાં કહે છે, કે ડેન્સ લોકો પોતાના લેખપોટો મોટા પથ્થરો અથવા તેના ટુકડાઓ ઉપર લખી રાખતા; અને લખાણનો સઘળો બહેવાર કાગળની માફક પથ્થરો ઉપર ચસાવતા એ પથ્થરો ઉપર પોતાને ગમતી તરેહતાલથી દારતા. વળી જે ઘણી અગત્યની બાબત નહીં; યાને કાગળો, પત્રાંગો વિગેરે, તે લાકડાં ઉપર દારવામાં આવતાં; અને ડેન્માર્કમાં બીચનું લાકડું ઘણુંજ પાકતું હોવાથી (જે-કે દૂર અને ઓકના લાકડાં સ્વીડન અને નોર્વેમાં બહુ પાકે છે) લખવાના કામોમાં તેજ વપરાય છે; અને તેજનના લાકડાને તેઓ પોતાની લાખામાં *Bog* કહે છે; તે ઉપરથી *Book* શબ્દ નીકળેલો છે. જે ગરીબ વર્ગના હોય છે, તેઓ ઝાડની જાલ વાપરે છે; અને રેનડી-અર તથા સાબરના શિગડાં સાફ પોલીશ કરીને કેટલાંક પાનાઓની ચોપડી બનાવે છે ! ! તેઓના ઘણાં પત્રાંગો, બનવરો તથા માછલાંનાં દાડકાં ઉપર છે; પણ કપડાંઓ, ધાટો, દોપીઆંઓ, અને કાગળો ઉપર જે લેખો થયા છે, તે છેક પાછળથી થયા છે.

લી સ્થોર ગુપ્તલેત ઝોવું ખતાવે છે કે, છુપાં લખાંણો લખવાની રીઠી શોધનારા પેહેલવેહેલા સ્પાર્ટનો હતા, અને રસ્કીતેલી તેમના મૂળ તત્ત્વો ગણ્યાં છે. ખુતાઈના કહેવા પ્રમાણે તેનો ઉપયોગ એ પ્રમાણે હતો કે, ન્યારે ગ્રીશીઅન મેજીસ્ટ્રેટો દરીયાઈ સરદારને અથવા જેનરલ-ને ન્યાં પણ મોકલતા, ત્યાં નળાના આકારની એક લાકડાંની પોકળ ભુંગળી આપતા; જેના જેવી આળેહુળ સમતોલ ભુંગળી પોતાની પાસે રાખતા. પછી જે લડાઈમાં ગયા બાદ છુપીખાતમીઓ ચલાવવાની અગત્ય જણાય, તો એક ચર્મપત્ર લઈ તેની ઉપર સ્કુના આકારમાં તેને વિંટાળતા. પછી તે પત્રની કિનારીઓ ઉપર જે લખવાનું હોય તે લખતા ત્યાર બાદ તે સાકડી પટીને પાછી ઉપાડી લઈ લડાઈમાં સરદારો ઉપર મોકલતા, ત્યાં તેઓ એક સરળી બડી ભુંગળી, જે આગળથી લઈ રાખેલી હોય છે, તેના ઉપર સ્કુના આકારમાં પાછી વિંટાળતા; જેથી જે હરફો ખોળાઈ ગયા હોય તે આબાદ મળી જતા અને સાફ વંચાઈ શકાતું. એવી રીતે લખાણ પોંદ્યાગાડવાની રીતિઓ ધમધોક્કર આજે પણ રસ્યનોમાં ચાલે છે.

સંધીઅનો પોતાના વિચારો, આકારો કાપીને અથવા દેખડાવીને બહેર કરે છે; તેમજ લાકડાંના ન્હાના કડકાઓ ઉપર પાડેલી બત બતની લીટિઓ ઉપરથી લખાણનો વેહેવાર ચલાવે છે; અને ચોક્કસ ગેલ્યસ કહે છે, કે સોલનના અસલી કાયદાઓ તો (જે એથેન્સ ખાતે રાખવામાં આવ્યા છે.) લાકડાંના દુકડા ઉપર લખેલા છે. આ કડકા ચોખડ હોવાથી જે કોઈ વાંચનાર જે બાબુએથી વાંચે તેને દરેક બાબુના જેવીજ બાબદો વાંચવાની મળે ! ૪૮૫ નાં વર્ષમાં ઝેનો બાદશાહની શાહનશાત વખતે સેટ બારનેબસની લાસ સેલેમીસ ખાતેથી હાથ લાગી હતી, જેની સાથે સેટ મેથ્યુનુ ગૌરપલ, હિબ્રુમાં લખેલું લાસની જાતી ઉપરથી મળી આવ્યું હતું જે તેણે પોતાને હાથે લખ્યું હતું. તેના પાનાં લાકડાંના હતા. તે લાકડું ધણું મુગધીદાર અને મોઢું હતું. આવી બતના તકતાઓ ઉપર ધણુંકરીને મીણનાં પડ કરી લીધેલાં હોય છે; કેટલીકવાર ચાક અથવા ખ્વાસ્તરના ટાકણ કરેલાં હોય છે; જેની ઉપર મુખ્યાઓ વડે લખેલું હોય છે. મીણના તકતાઓ પણ ધણાજ પાંખળના જમાનામાં વપરાતા હતા. ક્રાન્સના રાજકુટુંબમાં ધણું વિશાળ અને સાચા લેખો (૧૩ મી અને ૧૪ મી, સદીના) જે મીણના તકતાઓ ઉપર લખાયેલા હતા, તે હજી

હેવાત છે ક્રાન્સના ધર્મનાં મકાનોમાં થોડાવાર જાહેરમાં મુકવાને અર્થે તે રાખેલા છે; અને મથોની તવારીજો વગેરે તે ઉપરથી સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. હિંદુસ્થાનમાં પૃથ્વિરાજના વખતમાં ખાનગી અને મહત્વના સંદેશ તલવારોની સંપાદી ઉપર લખવામાં આવતા હતા, અને લડાઈના મેદાંનમાંથી જે સિપાહ એવી રામશેર સહી સલામત લાવતો તેને “ બાઝી ” કહેતા હતા. વિનચેસ્ટર કોલેજમાં ૧૩૯૫નાં શાલમા હિસાબના ચોપડામાં જૂદા જૂદા ધણીઓની બાબતો લખી રાખવાને સાઝ રાખેલા તકતાને લીલી મીણુથી ઢાંકણ કરવાનો ખરચ લખેલો છે; એટલુંજ નહીં પણ ૪૦ સં ૧૭૧૮ સુધી તો ક્રાન્સમાં કોલેજને લગતી બાબતો, અવશ્યકરોને જ્ઞાન શેહેરના દેવળ સંબંધીના પ્રકરણો, સાઝ ઉપર જેવા મીણુના તકતાઓને લખવાના કાગળ દાખલ કામમાં લીધેલા છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે મીણુ ઉપર પણ આગળ બહુ લખાણ ચાલ્યું છે.

સીકેનમાં ધગેનાં ખત વટીક હાથીઓના ચાંમડાંઓ ઉપર થયેલાં હળુ જણાય છે. એટલુંજ નહીં પણ ગજરાજના દત્તરાજ તો ખાસ પરવાનાઓમાં ત્યાં વપરાયા છે. સીઆમમાં પણ ધણી ગમ હાથીના અથવા ભેંસના ચાંમડાંઓ લખવામાં વાપર્યા છે. સ્પેનમાં તેગજ ક્રાન્સમાં મીણુના ટુકડાંઓ અથવા ટેબલો ધણીવાર સ્લેટ (Slate) ના બનાવેલાં હતાં, અને તેનો આકાર ઉચ્ચલી લઘ જવાય એવી કેનાઓના જેવો કરેલો હતો.

એરીસ્ટોટલના વખતમાં ભેંસી લખાણોની ઠી ધણી સુધરેલી ઢબ ઉપર મુકાઈ હતી, અને એનીસને મારે કહે છે કે, તેણે છુપાં લખાણોની તરેહવાર યુદ્ધિતઓ શોધી કાઢી હતી. દાડમોની ખાલ ઉપર—છોના બનાવેલા સપાટ કકડાંઓ ઉપર—સુસત્રાટના કાંટાંઓ ઉપર—માટીનાં વાસણો ઉપર—વિઝેરે તરેહવાર વસ્તુઓ ઉપર લખાણો કરવાનું શોધી કાઢ્યું હતું. અંતીદી દ્વંદ્વતો નામના ખરમીસ ડારિંગરે જ્યારે ઘાસને એકઠું કરી તેની ઉપર લખાણ કરવાની ઠી ચાલુ કરી ત્યારે તે એમ બોલ્યો હતો કે, “ એથી પણ સગવડ લરી બીજી વસ્તુ હવે શું નીકળશે, કે જે આ કલમનો ભાર ઝીલશે ! ” અગ્રત છેલ્લામાં છેલ્લી અને સવડ રીત તેજ છે ! પરંતુ તેને થોડીજ ખચર હતી કે, તે તો હ મી સદી હતી, અને આ ૧૯ મી સદીમાં કેમ કેમ અને કેવું કેવું બનાવામાં આવશે ! પણ ૧૯ મી સદીના કારીગરોએ કાગળની બનાવટથી

ઉપલા દ્વંત્રો માફક વિચાર કરવો નહિ. કેમકે કાગળથી પણ ઉત્તમ જ્ઞાનસ હવે પછી શોધી કાઢવામા આવશેજ.

રોમનોમાં એક એવો કાયદો હતો કે સલાના હુકમો વગેરે હાથીદાંતનાં કાગળો ઉપરજ લખવા. જેથી તેને *Libri Elephantis* કહેતા હતા. ઝાડોની છાલો તો આખી દુન્યામા, અને ખસુસ કરીને હિંદમા જાળજા વપરાય છે.

સ દેશા લખવાની એક ધણીજ નવી રીત જ્યાર્જ્યામાં ચાલતી હતી. તેઓ જે મુલકમા સપડાયા હોય તે મુલકમાથી પોતાના વતન તરફ પુકાતા પવનનો પ્રસંગ જોઈ, કનકવા જેવું ઇંડાના આકારનું ફેફસાં જેવું કાંઈ હલકું “ સાઝ ” ચઢાવી, તે ઉપર તેઓ પોતાની વિપત્તિઓ લખી દેતા. તે “ સાઝ ” જ્યારે અતિધણી ઉચાઈએ ચઢે, કે હાથમાં રાખેલી દોરી પવનના સુમાર ઉપર છોડી મુકે; અને પેલું ધારેલું ફેફસું આપાદ પોતાના મુલકના છેટાંમાંજ જઈ પડે ! એકવાર એક ગ્રીક્ષ્યન સરદાર સારસીઝ, પોતાના દુશ્મનના હાથ ઉપર સપડાઈ ગયેલો હોવાથી, જ્યારે તેને જાવણીમાં લઈ જતા હતા, ત્યારે પોતાની કનેની કટારી કાઢી નખો વડે તે ઉપર ત્રેડીજાઈસ રાજની મોહોર પાડી, તે કટારને ગ્રીક યોગડાના જેવી નિશાન કાઢી રસ્તે નાખી જ્યારે તેના સાથીઓ ખોળ કરતા આવ્યા ત્યારે માલમ પડ્યું કે, દુશ્મનના માત્ર ચાર સમ્પ્રશોએજ તેને સપડાવેલો છે. આ ઉપરથી વેહેલા તેઓ પૂઠે પડ્યા, અને અધવચમાંજ તેમને પકડી પાડી સરદારને ઉગાર્યો.

અસલાના ગ્રીક, રોમનો, અને ઇજીપ્તનોમાં તો ચિત્ર કોરીનેજ લખાણની મતલબ સમજાવવામાં આવતી. ધણીક ગમ સોના, રૂપાં, ત્રાંબા, પિત્તળ વગેરેનો કાગળ પેઠે ઉપયોગ થાય છે; ત્યારે વળી ઇતિરડી, પાંદડાં, લાકડા, અને જાલનો, તથા પથ્થરનો ઉપયોગ પણ ધણી ગમ બેબાક ચાલે છે. કાગળની શોધ પેહેલા એવી રીતિઓ ધણી ચાલતી હતી. કોરીના કાચો ઉપર કોરેલાં લખાણો પણ હાલમા ઇંગ્લાડના મ્યુઝયમમા જણાય છે.

એ પ્રમાણે લખવાના હુન્નરનો ટુંક ઇતિહાસ આ ગંજના દીબાચા રૂપે બસ થશે.

આ ગ્રંથ રચવા પેહેલા “ કાવ્ય રસ ” એ વિષય, નવસારી જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી તરફથી માગ શુભેચ્છક મિત્ર મરહુમ મહા વિદ્વાન રા. બા. હરિલાલ હર્ષદરાય દુવના પ્રમુખપણાં હેઠળ લખાણ

કેપે હમે રજી કચો હતો. તેનો પેહલો અવતાર ગાદ્યાવસ્થામાંજ પૂર્ણ થવા પછી “ માસિક મળહ ” નામના પ્રખ્યાત માહવારિમાં તેનો કંઈક થોડોક ભાગ પ્રગટ થયો; અને તરણાવસ્થામાંજ તેનો બીજો અવતાર લય પામ્યો. પછી સાવસંપૂર્ણ ગ્રંથ અલગાઇ ઉપર મુદ્ર રહેલો હતો. પરંતુ ઇશ્વર કૃપાથી તેનો ઉદ્ધાર કરનારો એક સાહિત્યોત્તેજક દોસ્ત મળી આવ્યાથી, તેણે આ ત્રીજા અવતારે વૃદ્ધાવસ્થામાં જન્મ લીધો છે. જે પરમમિત્રની હિંમત ઉપર હું “ તવારીખે નવસારી ” પ્રસિદ્ધ કરી શક્યો, તેજ પરમસ્નેહિ એરવદ સાહેબ રૂશતમજી બેજનજી રાનજી જેવા પરમાર્થિ પુરૂષનાં હોંપ, ઉત્સાહ, અને ઉત્તેજનને આ ગંજ પણ આભારી છે. એક ગ્રંથ રચવો જેટલો કઠણ છે, તેના કરતાં બેવડો કઠણ ભાગ, તેનો પ્રગટ થવા પછીનો સંસ્કાર છે. અને તે સર્વ પરિશ્રમ લેવા માટે હું મારા મિત્ર મોમુદનો જેટલો ઉપકાર માનું એટલો ઝોછોજ ગણાશે.

આ ગ્રંથ રચવામાં પણ મારી બુદ્ધિ કરતાં પારકાઓની બુદ્ધિથી ખરી પડેલાં પ્રલોભને મેં તો માત્ર ગંજ યાને ઢગલો ભેગો કરેલો છે. તેમાં પણ મેસર્સ કુશ, ઝવેરી, શેપર્ડ, નર્મદાશંકર, વીલ્યમડોળસન, દુરગીન, આદિના પુસ્તકો જેવાં આશરે ૩૦૦ ઉમદા પુસ્તકોના, તથા જૂદા જૂદા લગભગ ૪૦૦ લેખકો અને કવિઓના આધાર લીધેલા છે. એ સર્વનો હું ઉપકાર માનું છું. આ પુસ્તકમાં પેટા અલંકારો સહ ૨૦૦ ઉપરાંત અલંકારો ભેગા કર્યા છે, અને તેના યથાયોગ્ય દ્રષ્ટાંતો ગૂજરાતી-દ્રારશી-અગ્રેજી-સંસ્કૃત-હિંદુસ્થાની-એરેબીક-ઉરદુ-મરાઠી-લેટીન-જંદ અવસ્તા-વગેરે ભાષાઓમાંથી જે ઉત્તમ મળી આવ્યાં તે ટપકાવી લીધેલાં છે. જે કેટલાક અલંકારો દ્રારશીમાં છે તે અગ્રેજીમાં નથી, અને અગ્રેજીમાં છે તે બીજી ભાષાઓમાં નથી. કોઈમાં અલંકાર ૨૦ જણાવ્યા છે, તો કોઈમાં ૪૦ જણાવ્યા છે, કિંતુ આ ગ્રંથમાં તે સર્વને એકરસ કરી અલંકારનો સંગ્રહ ૨૦૦ ઉપરાંતનો ભેગો કર્યો છે. જેમણે વાંચવું એ કામ બહુ કંટાળો ઉપજવનાર છે, તેમને તો પેલા મીઆબાઇવાળાં રામાયણ જેવુંજ આ પુસ્તક જણાવાનું. એક બુવા એક ગામમાં રામાયણમાંથી કથા સમજવતા હતા. હિંદુઓ ભેગા એક મુશલમીન ભાઈગંધ પણ દર રાતે તે હરદાસની કથા સાંભળવા જતા હતા. મીઆબાઇને પરધર્મનું પુરાણ, પોંજન જેવું સાગવાધી કથામાં જવાનું માંડી વાળ્યું. દુસરા મીઆજીએ પ્રશ્ન કર્યો

કે આટલા દહાડા કયા સમજી આવ્યા તેમાં એટલું બધું શું શું આવ્યું તે કહો. મીઆજીએ દુકમાંજ પડાવ્યું કે,

“ એક થા રાગ, ચોર એક થા રાવણા;

ઉન્ને લીધ ઇનકી જોર, ઇન્ને લીઆ ઉનકા ગાંવરા;

એ સાલા સખ રેંટ રેંટ રેંટ કરકે સમાયન બનાયા !”

એટલે રાવણે રામની બેરી લઇ લીધી. ને રામે રાવણનું ગામકું લઇ લીધું, એટલી વાતને પીછ પીછને આવું મોટું સમાયણ બનાવી કાઢ્યું ! તેમ અલંકાર સમજવાની આટલી એક વાત, તેનું આવું મોટું ગંજે શાયરાન બનાવી દીધું ! એમ પણ અલખત લાગશે, પરંતુ એટલુંજ માંગું છું કે, આ ગંજમાં ખામી ખોડ પુષ્કળ હશે તે દરગુજર કરી, સમુદ્ર જેમ કચરો હોય તે કીનારે કાઢી નાંખી મોતી હોય તેને પોતાના પેટમાં રાખી મુકે છે, તેમ જો કુચો જણાય તે શુકી નાંખી, ગળ્યું જણાય તે હજમ કરવાથી, ઘણી નહીં તો થોડી પણ શક્તિ આવશે; માત્ર ખાચન કરવાની શક્તિ જોઈશે.

“ સિંહણ કેરું દુધ જો સિંહણ સુતને તેહ જરે,

કનક પાત્ર પાંખે સહુ ધાતુ ફેડીને નીસરે.”

કહે છે કે સિંહણનું દુધ સિંહણના બચ્ચાનેજ હજમ થાય. તે દુધ સિંહણના બચ્ચાં શિવાય બીજું કોઇ પીએ તો તેને જરતું નથી. તે એટલે સૂધી કહે છે, કે જો તે દુધને સોનાના કટોરામાં રાખો તોજ રહી શકે, મગર સોના શિવાયની બીજી કોઇ પણ ધાતુના વાસણમાં ભરો, તો તે વાસણને ફાડી નાંખીને બધું દુધ બહાર ધોળાઇ જઇ રસ્તો લેશે. તેજ માફક જ્ઞાનનું દુધ સોનાના યાને અક્કલ લેવા લાયક ખાત્ર કાન જેના હશે તેવાજ કાનમાં ભરવાથી તે જ્ઞાન-દુધ રહી શકશે, મગર કુપાત્ર કાન જેના હશે તેવા કાનને તો ફેડી નાંખીને બોળ કાનને રસ્તેથી એ જ્ઞાન-દુધ ધોળાઇ જઇ બહાર નીકળી જશે.

એવીજ જાતનો પોતાના જમાનાને અનુકુળ પડતો એક સંગ્રહ જૂઠાંજ ધોરણ ઉપર ભેગો કરવાનો શોખ મારા મરહુમ પીતામહ દેશાધજી શ્રી બરજેરજી નવરોજજીને હતો. અને તે શોખ મારામાં ઉતરવાથી મેં અમુક ક્રમ બાંધી અલંકાર શાસ્ત્રના નિયમ ઉપર આ ગંજ ભેગો કર્યો છે. એ ગંજ જેમ તેમ કરીને પણ એકજવાર

“ સમાપ્ત ” મૂઘી વાંચી જવાનો પરિશ્રમ લેવામાં આવશે એટલેજ
 મારી મેહેનતનો જલ્દો વળી રહેશે. આ ગ્રંથને આશ્રય દેનારા મારા
 દેશ પરદેશના બહાલા શુભેચ્છકોનો અને મેહેરજાન ગ્રાહકોનો હું
 સાતઃકરણે પ્રેમપૂર્વક ઓશીકળ થયો છું. આ ગંજ વિષે કાઠીઆવાડના
 કવિ ગૌરીશંકર ગોવિંદજીએ જે બોલમાંજ નીચે મુજબ અભિપ્રાય
 આપ્યો છે:—

દોહા.

કવિ પ્રાંડિત મત સરસ હે, મુનિત મુઘધી પંથ;

મુસ રસીક મોરાગકો, કંજ કાવ્ય રસ ગ્રથ.

નવસારી

તા. ૨૬ નવેમ્બર ૧૯૦૦

શોભ મં દેશાઈ.

સાંકળિયું.

અલંકાર.	પૃષ્ઠ.	અલંકાર.	પૃષ્ઠ.
દ્રષ્ટાંતરૂપાલંકાર (<i>Allegory</i>)	૩	પ્રપુતઃઉચ્ચારણુ (<i>Epanorthosis</i>)	૩૫
અનુપ્રાસિકાલંકાર (<i>Alliteration</i>)	૫	સુસ્વરોચ્ચારણુ (<i>Euphemism</i>)	૪૧
વર્ણુલંકાર—વર્ણુનુપ્રાસ	૫	કથારૂપાલંકાર (<i>Fable</i>)	૪૫
નિસારાલંકાર (<i>Anticlimax</i>)	૮	વિવર્ણુલંકાર (<i>Hypallage</i>)	૪૬
ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ (<i>Climax</i>)	૧૦	અદર્શનાલંકાર (<i>Elision</i>)	૪૮
સારાલંકાર "	૧૦	શબ્દાંતરાલંકાર (<i>Hyperbaton</i>)	૪૮
અર્થાવિરૂદ્ધાલંકાર (<i>Antithesis</i>)	૧૧	અતિશ્ચોદિતકા (<i>Hyperbole</i>)	૫૩
હુદાલંકાર (<i>Antonomasia</i>)	૧૩	અતિશ્ચોદિતસહકારી	૬૦
અક્ષુપ્રાસ	૧૫	સંલવિકાતિશ્ચોદિત	૬૨
કર્ણુપ્રાસ	૧૫	અસંલવાલંકાર	૬૩
પ્રવર્ણુલોપાલંકાર (<i>Aphæresis</i>)	૧૬	રૂપકાતિશ્ચોદિત	૬૬
અંત્યવર્ણુલોપાલંકાર (<i>Apocope</i>)	૧૭	અપલાતિશ્ચોદિત	૬૬
અર્ધ વાક્યાલંકાર (<i>Aposiopesis</i>)	૧૮	અસંખ્યાતિશ્ચોદિત	૬૬
બાળ્યાલંકાર (<i>Apostrophe</i>)	૧૮	અન્યોદિતકા (<i>Irony</i>)	૬૬
સંયોગલોપાલંકાર (<i>Asyndeton</i>)	૨૨	બ્યાજ સ્તુતિ "	૬૬
લક્ષણાખંડાલંકાર (<i>Catachresis</i>)	૨૩	બ્યાજ નિંદા "	૬૬
પદન્યુનતાલંકાર (<i>Ellipsis</i>)	૨૭	ટકાર "	૬૬
વ્યાકરણુવિરૂદ્ધાલંકાર (<i>Enallage</i>)	૩૦	સુવેદ્યોદિતકા (<i>Intotes</i>)	૭૫.
વિસ્મયાલંકાર (<i>Exclamation</i>)	૩૧	અલ્પાતિશ્ચોદિતકા (<i>Meriosis</i>)	૭૭
		ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર (<i>Metaphor</i>)	૮૨
		વર્ણુવિપર્યય (<i>Metonymy</i>)	૮૨
		સત્યાસત્યદીપક (<i>Paradox</i>)	૮૮
		સમયોનાની અલંકાર (<i>Etimological Verse</i>)	૧૦૫
		શ્લેષાલંકાર (<i>Pun</i>)	
		(<i>Paronomasia</i>)	૧૦૮

અલંકાર.	પૃષ્ઠ.	અલંકાર.	પૃષ્ઠ.
અલંગશ્લેષ	૧૧૧	ઐક્યોચ્ચારણ	
સલંગશ્લેષ	૧૧૧	(Tautophony)	૧૭૯
બાહ્યસ્વરૂપી	૧૧૩	ઐક્યોચ્ચારણ પ્રસિદ્ધ	૧૭૯
શબ્દાલંકાર	૧૧૩-૨૫૫	ભાસ્યોક્તિ (Vision)	૧૮૫
ગુહ્યસ્વરૂપી	૧૧૩	કળિવિશેષણ (Transferred	
અર્થાલંકાર	૧૧૩-૨૫૫	Epithet)	૧૮૧
સમ પ્રમાણુ શ્લેષ	૧૧૪	વિરક્ષાવિશેષણ	
સમોચ્ચારશ્લેષ	૧૧૫	(Oxymoron)	૧૮૪
સલંગસમોચ્ચારશ્લેષ	૧૧૫	મેહેણું (Sarcasm અથવા	
અલંગસમોચ્ચારશ્લેષ	૧૧૫	Dramatic-irony)	૧૮૮
તુટકશ્લેષ	૧૧૫	શરનાદિકા (Onomatopoeia)	૨૦૭
અંત્યાક્ષરશ્લેષ	૧૧૬	સૂચકાદિકાલંકાર (Allusion)	૨૧૪
શ્લેશાદર્શી	૧૧૬	ગુહ્યાસ્વરી (Elision)	૨૨૫
સમોભાન્યશ્લેષ	૧૧૮	ચિત્રોક્તિકા (Shaped—	
રૂપાંતરશ્લેષ	૧૧૮	Poems)	૨૨૬
શબ્દાતિશ્યાલંકાર (Pleonasm)		ચિત્ર પદ્ધતિ	
અથવા (Redundancy)	૧૧૯	(Hieroglyphic)	૨૨૬
વાક્યાતિશિકા (Periphrasis)		નાગપાશપ્રબંધ	૨૩૭
અથવા (Chiasmus)	૧૨૬	કમળપ્રબંધ	૨૩૭
પુનરુક્તિકા (Tautology)	૧૩૧	ચોક્કીપ્રબંધ	૨૩૭
સ યોગાતિશિકા		વૃક્ષપ્રબંધ	૨૩૭
(Polysyndeton)	૧૩૭	દ્વિઅર્થિકાલંકાર (Double—	
ઉપમાનાલંકાર (Simile)	૧૪૦	meaning)	૨૪૧
બાધનધિક (Prolepsis)	૧૫૭	સમાસોક્તિ (Double—	
નિર્ણવજીવિકા (Personification)		description)	૨૫૨
અથવા Prosopopœia)	૧૬૧	ગદ્યકવિકા (Prose-Poems)	૨૫૭
સહવારોપણ	૧૬૨	સામ્યકૃણા (Grammatical—	
મધ્યાક્ષરલોપાલંકાર		Poems)	૨૬૨
(Syneope)	૧૭૨	અક્ષરાભાવી (Alphabetic—	
લક્ષણાદિકા (Synecdoche)	૧૭૨	Poems)	

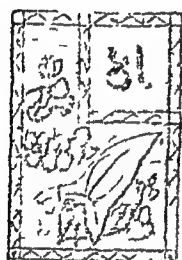
अवधार.	पृष्ठ	अवधार.	पृष्ठ.
धूमकेतु प्रतीक (Representative Rhythms)	४८१	हृदयस्थे स्तुति	५२७
वर्णनात्मक	४८१	सुन्दर	५३०
अपवाद	४८४	परिवृत्ति	५३०
अपवाद	४८४	सहोक्ति	५३०
अपवाद	४८४	अशीत	५३०
अपवाद	४८४	संकीर्ण (अवधार संसर्गावधार=	
अपवाद	४८४	Compound Figures)	५३०
समुच्चय	४८४	सुन्दर (Love)	५३०
सार	४८४	सुन्दर (Risibility)	५३१
अपवाद	४८४	बेदर (Courage)	५३१
अपवाद	४८४	अपवाद (Terror)	५३१
अपवाद	४८४	अपवाद (Pity)	५३१
अपवाद (Reluctant Gallant)	४८४	संत (Peace)	५३२
अपवाद संसर्गावधार	४८४	निन्द (Disgust)	५३२
(Compound Figures)	५०७	अपवाद (Wonder)	५३२
अपवाद हिंदु अर्थ	५२१	रोदर (Rage)	५३२
अपवादवाजी सरभांगही	५२६	अपवादवाजी विरहावधार	
निन्द	५२६	(Anachronism)	५४२
		अपवादवाजी हिंदु अर्थ	५४३

કાવ્ય રસ.

યાને

કાવ્યની લેખક-ક્રમક-અને પ્રાશીનો.

“Thou say'st that Poetry descended is—
From Poverty thou tak'st thy mark amiss.
In spite of weal or woe, or want of help,
It is a kingdom of content itself.”—Taylor.

કાવ્ય એ પરમેશ્વરની ભાષા છે કાવ્ય એ દેવતાઓની
બોલી છે. કાવ્ય એ પીર પેગબરોની જુવાન છે. કાવ્ય
એ પડીતો અને શ્રીકૃષ્ણની વાચા છે કવિ અને કવિતા,
કવિતા અને ગાયન, ગાયન અને ગાયન નોડનારાઓ વિગેરે
વિષયો ઉપર ઘણી વિઠાન કલ્પનોએ શરૂ કરી છે, પરંતુ
આ વિષયનું દાન હેતુ પર રચ્યો છે. કાવ્ય રસનું લક્ષણ એવું કહેલું છે કે
વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યં = એટલે કે જે વાક્યનો આત્મા અથવા રસ છે
તેને કાવ્ય યા કવિતા કહીએ જે વાક્યો અથવા લીટીઓનો અંકેકને
અનુસરતો રાગ નીકળી શકે, અથવા તાનચુર લઈ શકાય તેજ કાવ્ય
કવિતા અથવા કાવ્ય રસ નથી એક ચિતારો ઉત્તમમાં ઉત્તમ ચિત્રો
ચિતારી બીજાઓના મન ઉપર અસર કરતો હોય, તે ચિત્ર-કવિ છે,
અને પેલું ચિત્ર તે કાવ્ય અથવા કવિતા છે. એક ચિત્રનંદોર સરસમાં
સરસ ચિત્રન બરી પારકા મનને લલચાવતો હોય, તે ચિત્રનંદોર ચિત્રન-કવિ
છે, અને તેનું બરું ચિત્રન તે એક જાતનો કાવ્ય રસ છે એક કોતરકામ
કરનારો નક્ષીગર જે કવિમા કવિ કોતરકામ કરીને માણસોને છકકડું

રી નાંખતો હોય તો તે નક્ષ-કવિ છે, અને તેની નકશી એ તેની કલમ-
 નિતા છે તેજ માફક એક કલમકસ પોતાની કલમકસીમા એવાતો ઉમદા
 અને અસરકારક વિચારો અને તર્કશક્તિ તથા અનુમાનોના નમુના બ-
 તાવતો હોય કે ગોયા તેના શબ્દશબ્દો, ચિતાર જેવા ખુબીવત લાગ-
 તા હોય તો તે ભાષા-કવિ અને તેનો કલમનો ચિતાર તે કાવ્ય અથ-
 વા કવિતા કહેવાય છે. પ્રતાપરૂદ્ર નામના પુસ્તકમાં કાવ્યનું વ્યાખ્યાણ
 (Definition) નિચે મુજબ છે —

ગુણાલંકારસહિતૌ શબ્દાર્થો દોષવર્જિતૌ॥

મધ્યપદ્યોભયમયં કાવ્યં કાવ્યવિદો વિદુઃ॥

એટલેકે—જેમાં શબ્દો અને અર્થો વાધા વગરના છે, અને જેમાં શબ્દના
 અલંકારો તથા અર્થના અલંકારો મળના હોય છે, તેને કાવ્ય કહીએ, પદ્યી
 ગમે તો તે લખાણ ગદ્ય (Prose) હોય, કિંવા પદ્ય (Verse) હોય.

એવિષય ઉપર આગલ ચાલતા આપણે લખાણથી શરૂ કરીશું,
 પણ કાવ્યરસ તે શું છે તે આપણે જાણવું જોઈએ.

કાવ્ય એટલે (Poems) અથવા કવિતા શાસ્ત્ર, અને રસ એટલે
 Rhetoric-figures અથવા અલંકાર અલંકાર એટલે આલુપણ
 અથવા ધરેણું સ્ત્રી જેમ ધરેણુંથી શોભે છે, તેમ કાવ્ય અલંકારથી
 શોભે છે. જે પ્રમાણે સ્ત્રીના ધરેણું સાકળી, ખાગડી, એરીંગ, નથની,
 વગેરે જૂદાં જૂદાં હોય છે, તેજ પ્રમાણે કવિતાના ધરેણા શબ્દાતિશ્યા-
 લકાર, લક્ષણાલકાર, અનુપ્રાસિકાલંકાર, વગેરે જૂદા જૂદા નામવાલા
 હોય છે વલી એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. કે સાકળી જેમ ગલામાં
 પેહેરવાનું ધરેણું છતાં કાનમાં ધાલો, અથવા ખાગડી જેમ હાથમાં પેહેર-
 વાનું ધરેણું છતાં નાકમાં ધાલો, અને તે જેવું બેઢપ અને બેડોલ
 લાગે, તેમ શ્લેષાલકારની જગાએ દ્રષ્ટાતરપાલકાર ભેલી નાખે તો,
 તેપણ અણુલ અને અનાડી લાગે. જે મગજની અદર તર્ક, ખોદાર્થ
 ધુઈ, અને અલંકાર સમાયલો હોય, તેમગજ કવિતા જોડવાને કેવળ લા-
 ચક છે ગૂંજરાતી કાવ્યમાં જે મુખ્ય અલંકારો વપરાયલા દીકામાં આવે
 છે, તેવીજ કીસમના અલંકારો બીજી બધી ભાષાઓમાં માલમ
 પડે છે. કાવ્ય રસને લેઝતદાર બનાવાને સાર મુખ્ય ત્રિયંશ અલ-
 કારોનો વપરાસ છે.—

દ્રષ્ટાંતરૂપાલંકાર—અનુપ્રાસિકાલંકાર (વર્ણાલંકાર) —મિસારાલંકાર—
 ક્ષિત્રોત્તરવૃદ્ધિ — અર્થવિરુદ્ધાલંકાર— હુદાલંકાર — પ્રવર્ણલોપાલંકાર—
 અત્યવર્ણલોપાલંકાર — અર્ધવાક્યાલંકાર — ભાષ્યાલંકાર — સયોગલોપા-
 લંકાર — લક્ષણાખંડાલંકાર — પદન્યુનતાલંકાર—વ્યાકરણ વિરુદ્ધાલંકાર—
 અર્થતાલંકાર— શબ્દોત્તરાલંકાર—અતિશયોક્તિકા—અન્યોક્તિકા—સુવેષ્ટો-
 ક્તિકા—અસ્પષ્ટિયોક્તિકા— ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર—વર્ણવિષય્ય—લાક્ષણિકાલંકાર—
 દ્રષ્ટાંતરૂપકાલંકાર—સત્યાસત્યદિપદ—સ્વરયુક્તાચરણ—શ્લોકપાલંકાર—શબ્દા-
 તિમ્યાલંકાર— વાક્યાતિશીકા— પુનરુક્તિકા— સયોગાતિશીકા— ઉપમાનાલ-
 કાર— યાદ્યબંધીકૃ—નિર્ઋત્યલ્પીકા— મધ્યાક્ષરલોપાલંકાર— લક્ષણાદિકા—
 અંકુશચારણ—ભાસ્યોક્તિ—કૃત્તિવેપણા—વિરુદ્ધાવિશેષણા—મેહુલું — શરના-
 દિકા —સૂચકાદિકાલંકાર— ગુહ્યસ્વરિ—ચિત્રોક્તિકા— દ્વિઅર્થિકાલંકાર— ગ-
 ધર્મદીકા— સંવ્યાકૃણા— અદરાભાવી— સ્વરાભાવી— પારિક્ષીકા— મિથ્યાણા
 પરિભાષિકા — પ્રશ્નોત્તરાલંકાર — શ્લેષવતરૂપાલંકાર — કાળગણનાલં-
 કાર — પદધાર્મીકા — ઉભયાર્થિકાલંકાર — એકાક્ષરીશબ્દાલંકાર—નિરર્થકા-
 લંકાર—પંચરંગીકા—દુટાપી—પરસ્પરિકા—અલંકારસંસર્ગાલંકાર—વગેરે. એ
 ઉપરાત ખીન્ન ત્રીશ છે. અને કાવ્યમા અવશ્ય કરીને એ અલંકારોનો
 ઉપયોગ થાય છે.

અલંકાર વગરનું કાવ્ય તે સરળગાર વિનાની સ્ત્રી જેવું છે.

હવે ઉપલા દરેક અલંકારોના ઉદાહરણોની નીચે મુજબ સમજ આપીશું.

૧. દ્રષ્ટાંતરૂપાલંકાર.—એને અંગ્રેજીમાં Allegory અને
 ફારશીમાં “ તમશીલ ” અથવા “ મનાયે મુખશી ” કહે છે.
 એટલે કે જે કાંઈ વાત સમજાવવાની હોય, તેને માટે તેના જેવીજ
 કાંઈખીજીવાત ઉપર ઢળી જઈને અસલ મુદ્દાની વાત સમજાવવાથી દાખલા
 પરતો દાખલો આપવો, તે આ અલંકાર છે જેમકે—

“ સાઠ નારિયે૧ નારર, નાર આઠે નરર જાંણું.
 આઠે નરે નરર એક, પુરૂષ એ ત્રીશ પ્રમાણું.
 ખાર પુરૂષ બળવંત, એક નરર નરપતિ જેવો;
 એવા નર દશસહસ્ર, તરતિમે લોગવ્ય તેવો.

સ્વામી જે સત્યાવીશળો. કશ્યપ૮ મુત ભોગ ભોગવે;
શુભ આશિષ શામળભટ ભણે, ભૂપતીનુ સુખ ભોગવે ”

દ્રષ્ટાત —૧-પળ, ૨-ઘડી, ૩-પોહોર, ૪-દિવસ, ૫-માસ, ૬-વરસ, ૭-ચંદ્ર, ૮-મૂર્ચ. એ પ્રમાણે દ્રષ્ટાતરૂપાલકાર વપરાય છે. કવિ બન્યનતી “પીલગ્રીમ્સ ગ્રેગ્રેસ ” તથા સ્પેક્ટેટરના ૧૯૬ મા અક્રમાં છપાયેલો “સીરઝાંનો સ્વપ્નો,” તથા આજ લખનારની “માસિક મળહુ”મા લખાએલી “દાદારજીની દરખાસ્ત,” તથા બાર્ધબલનું ૮૦મું શામ, વગેરે ખરેખરા દ્રષ્ટાતરૂપાલકાર છે. ગોમતીપૂરનો રહેનાર ગૂજરાતી કવિ સામળભટ જે ઇ સ. ૧૭૨૫ મા થઇ ગયો છે તે, તથા બીજા ગૂજરાતી ભાષાના કવિઓ એવા અલકાર ઘણા ફરશાવી ગયા છે એ અલકારનો એક બીજો ભાગ છે, જેનો પ્રેમાનંદ નામનો પ્રખ્યાત કવિ અઢો અભ્યાસી હતો, તેણે જણાવેલા એવા સંખ્યાબધ દ્રષ્ટાતરૂપાલકારોમાંથી એકાદ દાખવ્યો આપીએ.—

“ દુર થકી ફિડી દિકરી, મેહેતાયે સમયાં શ્રી હરી;
અન્યો અન્યે નયણા ભરી, ભેટયા બેઠેએ આદર કરી.
મસ્તક ઉપર મુકી હાથ, પાસે બેસાગિ પૂછિ પાત.
કુવરબાઈ કહો કુશળ ખેમ, માસરિયા કાઢ આણે છે પ્રેમ.
રૂડો દિવસ આવ્યો દીકરી, તો મોસાળું કરશે હરી.
કુવરબાઈ બોલી વીનતી, મોસાળું કાઢ લાવ્યા નધી;
નાગરિનાયે ગહેશે કેમ લાજ, વિના દ્રવ્ય આવ્યા શે કાજ.
નિરમાલ્ય નિરધનનો અવતાર, નિરધનનું શુલ્ય ધિકકાર,
નિરધનને કાઢ નવ ગણે, નવરાખે ઉભો આગણે
ચતુરપણુ નિર્ધનનું જોહ, ઘેલામાહી ગણાયે તેહ;
લોક બોલાવે દુર્બળ કહી, એથી પિતા કાઢ માંહું નહીં. ”

દ્રષ્ટાતરૂપાલકારનો આ પણ એક વિભાગ છે, જેમા વાત પરથી વાત ગતિબાઈ ઉપર કવિ ઉતરી પડ્યો છે, અને મુળ વાત સમજાવી છે, બન્યન કવિની પીલગ્રીમ્સ ગ્રેગ્રેસમા એક ક્રીસ્ચિઅનની ધાર્મિકાવસ્થાનો વિચાર આપતા તેને એક જાત્રાળુ દાખલ રજુ કર્યો છે અને

Destruction યાને સહાર નામના શેહેર (આખી દુન્યામાંથી) નીકળીને Celestial યાને સ્વર્ગની શોધમાં તે જાય છે, અને ઘણા દુઃખો તથા વિપત્તિ વેડી તે શેહેરમાં પોહોયે છે. એનું નામ તે દ્રષ્ટાન્તરપાલકાર તેમજ બાઈબલના ૮૦મા બાબમાં ઇઝરાયલને, ઇજીપ્તથી લાવવામાં આવેલા શગબદખલ ચિતારવામાં આવ્યોછે, કરણુકે ઇજીપ્તમાંથીજ ઇઝરાયલાઈનો પેલેસ્ટાઈનમાં આવ્યા હતા. એ પ્રમાણે એ અલંકારના હમારી પાસે સમ્યાબધ દાખલા છે, પરંતુ હું જગતો વિચાર કરીને તથા લગભગ ૨૦૦ અલંકારોનું બ્યાન કરવાનું હોવાથી આપણે થોડા થોડા દાખલાથીજ સતોષ પામીશું. ઉપર જણાવેલા પીલગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસના અલંકારને માટે મહાન તવારીખ કર્તા મેન્ડેલ કહે છે કે — The finest allegory in the world યાને એ આખી દુન્યામાં સાથી સુદર દ્રષ્ટાન્તરપાલકાર છે

(૨) અનુપ્રાસિકાલંકાર:—એને અગ્રેજીમાં Alliteration અને ફારશી ભાષામાં “શયરે મઝેહુ” કહે છે. ઘણાંએ એને વર્ણાનુપ્રાસ કહે છે, માટે આપણેથી વર્ણાનુપ્રાસ કહીશું. એજ તરાતના અલંકારથી શરૂ થતા શબ્દોથી બનેલી કવિતા તેને અનુપ્રાસિકાલંકારવાલી કવિતા કહે છે. જોડવામાં અને લખાણ કરવામાં આ અલંકાર ઘણો સહેલ છે. આજના કેહવાતા કવિગજોનો જીવનગાળો પણ આજે તો એજ અલંકારમાં સમાયલો છે. કારણકે વગર મેહુનને લાશલ થઈ શકે એવો સહેલી યુક્તિવાલો એ અલંકાર છે આગલા જુના કવિઓથી તે લાલના સર્વ કવિઓમાં એકબી-બચિતજ એકબી-એવો કવિ નહિ દરેકે જેણે જાણી જોઈને કિંવા અજાણપણે આ અલંકાર વાપર્યો નહીં હોય જુનામાં જુનો ગૂજરાતી કવિ નરસિંહ મહેડેસો, જે જુનાગઢનો વડનગરો નાગર, જે સંવત ૧૫૧૨ માં યાત્રા કરી. સ. ૧૪૫૬માં થઈ ગયોછે, તેણે જાણજા એ અલંકાર વાપરેલાના દાખલા નીચે મુજબ છે —

“ એવારે અમે એવારે એના, તમે કહોછો વળી નેવારે;

સઘળા સાથમાં હું એક ભુડો, ભુડથી વળી ભુડારે.

સ્વર્ગમી જે સત્યાવીશળો. કૃષ્ણપદ મુત ભોગ ભોગવે;
શુભ આશિષશામળભટ ભણે, ભૂપતીનુ સુખ ભોગવે ”

દ્રષ્ટાન્ત — ૧-પળ, ૨-ધડી, ૩-પોહોર, ૪-દિવસ, ૫-માસ, ૬-વરસ, ૭-ચંદ્ર, ૮-સૂર્ય. એ પ્રમાણે દ્રષ્ટાન્તરૂપાલકાર વપરાય છે. કવિ બન્યનની “પીલગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસ” તથા સ્પેક્ટેટરના ૧૮૬ મા અંકમાં છપાયેલો “સીરઝાંનો સ્વપ્નો,” તથા આજ લખનારની “આસિક્ક મળાહુ”માં લખાએલી “દાદારજીની દરખાસ્ત,” તથા બાઈબલનું ૮૦મું શામ, વગેરે ખરેખરા દ્રષ્ટાન્તરૂપાલકાર છે. ગોમ તીપૂરનો રહેનાર ગૂજરાતી કવિ સામળભટ જે ઇ સ. ૧૭૨૫ માં થઈ ગયો છે તે, તથા બીજા ગૂજરાતી બાપાના કવિઓ એવા અલકાર ઘણા ફરશાવી ગયા છે. એ અલકારનો એક બીજો ભાગ છે, જેનો પ્રેમાનંદ નામનો પ્રખ્યાત કવિ અચ્છો અભ્યાસી હતો, તેણે જણાવેલા એવા સખ્યાબધ દ્રષ્ટાન્તરૂપાલકારોમાંથી એકાદ દાખવ્યો આપીએ.—

“ દુર થકી દિઠી દિકરી, મેહેતાયે સમર્થા શ્રી હરી;
અન્યો અન્યે નયણા ભરી, ભેટયાં બેઠાએ આદર કરી.
મરતક ઉગર મુકી હાથ, પાસે બેસાગિ પૂછિ પાત.
કુંવરબાઈ કહો કુશળ ખેમ, સાસરિયા કાઈ આણે છે પ્રેમ;
રૂઠો દિવસ આવ્યો દીકરી, તો મોસાળું કરશે હરી.
કુંવરબાઈ બોલી વીનતી, મોસાળું કાઈ લાવ્યા નથી;
નાગરિનાયે રહેશે કેમ લાજ, વિના દ્રવ્ય આવ્યા શે કાજ.
નિર્માલ્ય નિર્ધનનો અવતાર, નિર્ધનનું જીવ્યું ધિક્કાર,
નિર્ધનને કોઈ નવ ગણે, નવરાખે ઉભો આંગણે
ચતુરપણું નિર્ધનનું જેહ, ઘેલોમાલી ગણાયે તેહ;
લોક બોલાવે દુર્બળ કહી, એથી પિતા કાઈ માહું નહીં. ”

દ્રષ્ટાન્તરૂપાલકારનો આ પણ એક વિભાગ છે, જેમા વાત પરથી વાત ગરબાઈ ઉપર કવિ ઉતરી પડ્યો છે, અને મુળ વાત પ્રમાણવી છે, બન્યન કવિની પીલગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસમા એક ક્રીસ્તીઅનની ધાર્મિકાવસ્થાનો વિચાર આપતા તેને એક જાત્રાળુ દાખલ રાખી કહે છે અને

Destruction અને સહાર નામના શેરેર (આ પાપી દુઆમાંથી) ની
 બીજે Celestial અને સ્વર્ગની શોધમાં તે જાય છે, અને ધનુષ્ય
 તથા વિપત્તિ વેડી તે શેરેરમાં પોણાએ છે. એનું નામ તે
 અગ્રાજીર તેમજ આગ્રાજીના ૮૦ માં ગાળમાં મુજબ છે. મુજબથી
 મા આગ્રાજી અગ્રાજીના ગિતારમાં આગ્રાજી, કારણકે મુજબ
 મુજબના પેવેન્દ્રામના આગ્રાજી હતા. એ પ્રમાણે એ
 હમારી પાસે સંખ્યાબંધ દાખલા છે, પરંતુ હું જગતનો સિદ્ધ
 તથા અગ્રાજી ૨૦૦ અગ્રાજીનાં બ્યાન કરવાનું હોયથી
 થોડા થોડા દાખલાથીજ સતોપ પામીશું. કિન્તુ જાણીએ
 પ્રોગ્રેસના અગ્રાજીને માટે મદદન તવારીખ હતા મેંકેરે
 The finest allegory in the world અને એ
 સાથી મુદર પ્રજાંતરણકાર છે.

જેશબાળાં, શેહેરી, ઉદ્દેગી, ભાવિક, અને ગિતગતિવાદા વિચારથીજ કાવ્યરસ અને છે કાવ્યરસ તો ભાષારસનો એક વિભાગ છે. કવિતાકરણનો અલકારરસનો ગોચર એક વિષયમાં છે પરંતુ કાવ્યરસના મધ્યપ્રકારમાં વિચારરસનું મધ્ય એકાગ્ર ગણાય છે. સસ્કૃત અને ફારસી ભાષા. વિષમાનાત્તકારમાં ચઢીઆતી ગણાય છે, જ્યારે ખીન્ન અને હિંદુસ્થાની દ્વિઆર્થિકાલકારમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, ત્યારે કેહવતરૂપા અને શ્લેષાત્તકારમાં ચૂનરાતી અને ઉરદુ ચઢે છે અશ્રેષ્ઠ ભાષા કવિતા અલકારમાં ક્રિષ્ટ છે. આગળ આપણે તે પૈકીના થોડાકનું ખ્યાન કર્યું છે

(૪) ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ:—જે અલકારને અશ્રેષ્ઠમાં Climax કહે છે નિસારાલકારથી ઉપરો એ અલકાર છે. નિસારાલકારમાં એકની પાછળ બીજો કિતરતો અને બીજાની પાછળ ત્રીજો કિતરતો દરજ્જા આવે છે, જ્યારે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિનાં, એકની પાછળ બીજો ચઢતો, અને બીજાની પાછળ ત્રીજો ચઢતો એવો દરજ્જા આવે છે એને મારાલકાર પણ કહે છે શ્રીક ભાષામાં Klimax એટલે નિસરણી કહેવાય છે, અને દાદર અથવા નિસરણીની માફક એક પછી એક પગથિયા ચઢવાનું એ અલકારમાં આવે છે જેમકે,—પ્રેમાનન્દ કવિ કહે છે,

“ સેવક સખિયો સકંકા કહું છે, એણીએ માળા લીધીરે,
આંધો, ટાંગો, મારો, પછાડો; અબળા આકળી કીધીરે ”

એમાં આશ્વવાથી ચઢતું ટાંગવાનું, ટાંગવાનાથી ચઢતું મારવાનું, અને મારવાનાથી ચઢતું પછાડવાનું કવિએ બગબગ બતાવ્યું છે વાચનારે એટલું પણ લક્ષમાં લેવું કે ઉપલું કવિત ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિવાળો અલકાર જેમ સમાવે છે, તેમ અલકારસર્ગાલકાર પણ સમાવે છે, જેમકે તેમાં અનુપ્રાસિકાલકાર પણ સમાવેલો છે, જે પેહેલી લીટી વાચતાં જણાયો કે, તેમાં પેહેલા ત્રણ સરસા આવેલા છે. વિચાર અને વાણી એ અલકારમાં ધીમે ધીમે એટલી તો મજબુતી બતાવતી જાય છે, કે સૌથી છેલ્લે જણાવેલો વિચાર સૌથી જેમદાર હોય છે. જેમકે મારમ્બનમાં એક છે કે:—

“ While round it toils and bleeds and dies—one Caledonian pride. ”

એમાં સૌથી છેલ્લો જુરસો “ મરી જાય છે ” એ શબ્દમાં છે, તેથી ઉતરતો “ મોલી પડે છે ” એ શબ્દ છે, અને તેથી ઉતરતો

“ પરિશ્રમ પડે છે ” એ શબ્દ છે દારની માફક શબ્દો ચઢેલા છે. તેમજ મીઠન કવિ ઉપર દેડે તેઓ લક્ષણ નીવડેલા છે કે “ She Grows, she maddens, she stings ” વગી સ મળબટ ઉત્તરોત્તરવૃદ્ધિના અલકારમાં ઉત્તમ દાખલા આપી ગયેલા છે. જેમકે:—

“ કાઈ આજ કાઈ કાલ, કાઈ મારે કાઈ ખટમારે;
કાઈ વર્ષે દશમાર, કાઈ પચીસ પચાસે.
કાઈ સાઠ શીતર, કાઈ પોણેસો એંરી;
જે નાયુ તે નય, નથી રહેવાનું બેશી. ”

એમાં પણ આજકાલથી તે છેક ૮૦ વરસ સંધીનું ખ્યાન બરાબર ચડતા દગ્ગળધીજ કર્યું છે મહાન એકાદમા મુદ્દલાંકીરોળે ફારશી બાપામા ઉપલા અલકારનો એક નમુનો આપ્યો છે તે જુઓ —

“ યકી દાને કારદ દીગરબેદવદ, રીયુમ દસ મુએ આલીઆ બસ ખરદ;
એહારમ પોઝદ નાને પજમ ખુરદ, દરધનનોએ દગ્ગસ દમી પરવરદ. ”

યાને કે — એક જણુ તણો રોપે છે, અને બીજો જણુ કાપે છે, ત્રીજો જણુ થદી આગળ લઈ જઈ આટો કરે છે. ચોથો જણુ રાટલી પકાવે છે, અને પાચમો જણુ ખાય છે, એવી રીતે દરેક જણુ પરવરેશ થાય છે. ઉપલાં ફારશી બેતમા પણ એક પછી એક ચડતો ઉત્તરોત્તરવૃદ્ધિનો અલકાર બતાવેલો છે. એવા અલકારમાં કાવ્યરસમાં ખરેખરો વધારો થાય છે.

૩૪૨૧૭

(૫) અર્થાવિરુદ્ધાલકાર:— એ અલકાર એવો છે, કે જેમાં એક વાક્ય કે એક લીટીમા, સામસામેના અર્થ ધગવનારા અથવા અદેકથી વિરુદ્ધ ગુણગુણવળા શબ્દોનો વપરાય થાય છે. જેને અંગ્રેજીમાં Antithesis કહે છે. ફારશી બાપામા એ અલકારનું માટે “ મા-આરજન, ” અથવા “ મવાજઅત ” શબ્દો વપરાયલા છે. ફારશી વાપામાં એને “ તઝગદ ” — “ તખ્ખાક ” અથવા “ મતાબકે ” પણ કહે છે. શાએર કમાલ દરમાયલ કહે છે કે —

પોશ્તે મન બેશેકનો પએમાન મરોકન;

ખુતે મન મીખુરે ઝીનહાર મખુર.

યાને:— મારી પીઠ બાગી નાખ, પણ માર વચન નાં ભાંગ, માફે લોહી પી, પણ તે કદિ પી નાં જલો.

સર દખ્ખુ જોન્સે એક ઉત્તમ અર્થાવિરુદ્ધાલકાર વાપરેલો છે:—

“ On parent knees a naked new born child
Weeping thou sat'st, while all around thee smiled;
So live, that, sinking to thy life's last sleep,
Calm thou may'st smile, whilst all around thee weep. ”

કળીર જેવા સતે આ અલંકાર સરસ રીતે વાપરેલો છે. જેમકે:-

“ વાહવા સાહેજજી, કયા પુત્ર ખ્યાલ તુમારાજી,
ગગન લેકર બાજ ઉડાવે, કોઆ તીર ચલાવે,
જદ બકરીને બાધ પછાડા, ઉશકું કાણુ છુડાવે.
જદ ચુવેને બીટલી પકડી, મુરઘી ધર ધર રાવે,
બંદર કે ધર ધુમ મચી હે, ઊંટ ખીશન પદ ગાવે,
ગુંગા બહેરા બાત ચલાવે, અંધા કુરાંન બાંચે,
જદ ઠુંઠાને મુરદગ બળચા, લંગડા કયા પુત્ર નાંચે.
કહત કળીરા ઉલટી બાતી, ખીરલા કોએક જાતે,
રોહી ગુરકા પુરા હોએગા, ઓહી બાત પછાને. ”

એમાં અર્થાનિર્દાલંકાર વાસ્તવિક રીતે મુકાયેલો છે, કેમકે આં-
ધળો કુરાંન વાચે, લંગડો નાચે, ઠુંઠો વગાડે, એ સૌ અકેકથી વિરુદ્ધ
અને ઉલટા ગુણો દર્શાવેલા છે. જો કે ખોદાસનાશી વિચારથી જોતાં
એનો અર્થ જુદોજ છે. આવા અલંકારો નિશાળોમાં અંગ્રેજી
બણતા વિદ્યાર્થીઓને શિખવવામાં આવે છે, પરંતુ ગૂજરાતી વાંચનારી
આલમ તેથી બેનશીય રહે છે, તે હેતુથી લખાણથી સમજ પાડી
આપણે કાવ્યરસની લેજત-જમક-અને દ્રશીનોતું રમુજ અને રસીક
ખ્યાન કરવાતું છે. ટેમ્સ નદિતું ખ્યાન કરતાં એ અલંકાર વપરાયેલો
છે તે અત્રે તાંકેલો વ્યર્થ ગણાશે નહીં. —

“ Though deep yet clear, though gentle yet not dull;
Strong without rage, without overflowing full. ”

એમાં એ નદિને ઉડી તોપણ સ્વચ્છ, ધિમી તોપણ હળુ
ચાલતી નહીં, એવી અકેકથી કેવળ ઉલટા ગુણોવાળી એ નદિને
ચિતારી છે. ગૂજરાતી ભાષામાં પણ એ અલંકારની ખુટ નથી. સા-
મળાલટે દીવો પવનથી ઓળવાય છે તે વિષે, તથા સોકય વિષે
જે હપ્પા રચેલા છે, તે અનુક્રમે નિચે ઉતારી લીધાથી આ અલંકારની
પૂરી સમજ મળશે. —

“ સરોવર સુંદર સાર, નોતમે નીર ભર્યું છે;
નહિ આરો નહિ પાળ, સ્થિર પણ કામ દ્યું છે.
વનસ્પતિ સ્થિર વેલ, વિના પણ મૃગ ચરે છે;
વિના ધનુષ્ય ને બાણ, વિના કર ચોટ કરે છે.”

એમાં પણ વળી ઓઆરા અને પાળ વગરતું તળાવ કહી, તેમાં પાણી સ્થિર રહેલું છે, તથા વગર પગે પશુ ચરે છે, અને વગર તીરે કિવા વગર હાથે બાણ પુટી ચોટ મારે છે, એવું અકેકથી ઉત્કૃષ્ટ જણાવેલું છે.

“ હસિત સિંહને પ્રીત, પ્રીત વાધણને હરણી;
ગરૂડ સરપને પ્રીત, પ્રીત તીમર ને તરણી.
ઉંદર બલાડી પ્રીત, પ્રીત મીની ને શ્વાન;
પ્રીત સરપ ને નોળ, પ્રીત લપટ ને ધ્યાન.”

એમાંનો વળી હાથી અને સિંહની દોસ્તી, ઉંદર ને બીલાડીની દોસ્તી, એમ અકેકથી ઉલટી વાત જણાવી અર્થાવિરહાલ કારને દીપાવી કાવ્યરસમાં વધારો કરેલો માલમ પડે છે. એટલું જ નહીં પણ એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે, કે કાવ્યની ભેદત સેવામાં અને અલંકાર શાસ્ત્રમાં આપણા આગલા ગૂજરાતી કવિઓ પૂરા હતા; તેઓતું કાવ્યરસ અધુર નોહોતું. તેમ તેઓની કાવ્યની કાશીનો તરેહવાર જાતજાતની નહી હતી એમ પણ નોહોતું. પોપે માનવી ઉપર લખેલા નિબંધમાં એક અગ્રેષ્ઠ અર્થાવિરહાલકાર આપેલો છે:—

“ Created half to rise and half to fall;
Great lord of all things, yet a prey to all;
Sole judge of truth, in endless Error hurl'd;
The glory, jest, and riddle of the world !”

(૧) હુદ્દોલંકાર—વાને કોઈ એક શબ્દશતું નામ નહીં વાપરતાં, તેનો હુદ્દો-દરજ્જો-ધધો-વિદાકળા, વગેરે વાપરી તેતું ખ્યાન કરવાનો અલંકાર. તેમજ ઉપલાથી ઉલટીજ રીતે સામાન્ય નામને બદલે વિશેષનામ વાપરવાનો અલંકાર. એને અગ્રેષ્ઠમાં Antonomasia કરીને કહે છે. કાવ્યની ક્રમક વધારવાને માટે સૌથી ઉત્તમ આ અલંકાર છે. રામાયણ અને માહાભારતમાં તે વારંવાર વપરાયલો છે.

“ બાળન લાગીરી બંસરી બજ નંદલાલકી
અવન મુનલ મુખ મુલી તનમી.”

એમાં કાંઈનાં ને ખદ્દો નંદલાલ નામ લખવામાં આવેલું છે.
બીજાપાસે એવા દાખલા ધણા છે.

“ હીઠ નથિ હાથ એણે હશાનન તણા,
ત્યાં લગી મોજ બન સાથ માણે;
કુકં મારી ચકી પહાણુ કારે ધણા,
એહ અધિગાન તે શુંજ આણે. ”

એમાં પણ રાવણને માટે હશાનન શબ્દ વપરાયેલો છે. આ
લખનાર ક્રમતરીને બનાવેલી એક કવિતામાં પણ આ અલંકાર છે:—

રામ કંઈ એમાં નથી, દિલમાં વસ્યોછે રાવણો;
ગરીબ તો શોરાખ પણ, રસ્તમ પેરેછે ગાવેણો.

એમાં રામ નથી, એટલે રામનાં જેવાં પરાક્રમો, તે તેના જેવા
ગુણો નથી, પરંતુ રાવણના જેવા અવગુણો તેના દિલમાં છે. ગરીબ
છે તોપણ શોરાખ પેહેલવાનના જેવું બેર છે, પરંતુ રસ્તમના જેવો
ગરર છે. એમાં હુદાલકાર વપરાયેલો વાંચનાર બરાબર બેધ શકશે.
એજ પ્રમાણે અંગ્રેજીમાં ભૂમીતિના રચનાર યુક્લીડને The philoso-
pher of Megara કહે છે, તથા રાણીસાહેબને Her Majesty
કહે છે, ગવર્નરને His Excellency કહે છે, તથા કાહાંનને “ગો-
કુલ મથુરાનો” કહે છે, તે એજ અલંકાર છે. વળી તેની ઉલટું
ગણા અને શાણા શખશને સોલોમન-સોફેરીશ કે કેટા કહે છે; તેમજ
ઉત્કૃષ્ટ બાપણ કતાને શીશેરો, કેમોસ્યેનીઝ, કે ગેમ્બેટા કહે છે. મી.
ગ્રાન્ડસનને Grand Old Man કહેછે તે પણ હુદાલકારમાં આવે છે.
ફારશી બાષામાં પણ આ અલંકાર બખબલ વપરાયેલો છે.—

“ બ નાપાકઝાદે મદારીદ ઉમેદ,
કે હીંદુ બશોસ્તન નગરદદ સુફેદ ”

યાને કે:—નાપાકબદાથી તમો કાફ ઉમેદ રાખતાજ ના’ કેમકે
હીંદુને ગમે એટલો પણ ઘોશો તોપણ તે સુફેદ નહીં થવાનો. હમેશાં
જગી લોકતું ખ્યાન કરતાં જગી અને જગલી લોકને માટે ફારશીમાં
હીંદુ શબ્દ બખબલ વપરાયેલો છે.

વળી મી. શીરોઝે એ અલંકાર સાથે શ્લેષાલકારનો સમાસ કરી
ને યુક્તિ રચીછે તે જુઓ —

“ ત્રીશ કેડેનો દોદો આવે છે, કીર્તિ જશથી લાહવો લાવે છે,
આજ હરખે સખી સર્વ આવોરે દિલ સાગી કલકથી ગબવોરે. ”

એમાં જે તમામ જ્ઞાન કરેલું છે તે મહા પ્રતાપી ગ્રોફેસર દાદામાઈ નવરોજ એમ પી. ડું છે, છતાં એમાં તેમનું નામ નહીં વાપરતાં “ હિન્દનો દાદો ” એટલે જાપ કરીને હુદાલંકાર વાપરેલો છે. વળી દાદામાઈ ઉપર દાદો લખીને, દાદા શબ્દ ઉપર શ્લેષાલંકાર વાપરેલો છે. ઉત્તમ પ્રકારના પરજીઆ અથવા મૂરશીઆ જોડનાર કવિ ટોમસ ગ્રેએ આ અલંકાર બહુ સરસ રીતે વાપરેલો છે, તેનો નમુનો નીચે પ્રમાણે જુઓ—

“Some village Hampden, that with dauntless breast
The little tyrant of his fields withstood;
Some mute inglorious Milton here may rest,
Some Cromwell guiltless of his country's blood.”

ઉપરી અગ્રેજી લાઇનોમા જણાવ્યું છે કે, “ અહિયાં ચુપકીદી પકડી બેઠેલા કેટલાક અપદ્યોતિવાળા ઈલિટન કવિ પડેલા હશે, તેમજ કેટલાક ક્રોમવેલ જેવાઓ અહિયાં પડેલા હશે. કે જેઓ પોતાના જાતી બાઇઓનું લોહી રોડવાના દોષમાફી મુક્ત હશે. ” અર્થાત ઈલિટન કવિ જેવા ગુણો ધરાવનાર મહાન પુરૂષો, તથા ક્રોમવેલ જેવું ખમીર રાખનાર પ્રખ્યાત પુરૂષો પડેલા યાને દર્શાયલા હશે. હુંકયા કવિ જેવું સામાન્યનામ વાપરવાને બદલે ઈલિટન જેવું વિશેષનામ આ ઠેકાણે વાપરેલું ખુલ્લું જણાય છે કાવ્યરસમા આ અલંકારનો રસ ધણો છે પરંતુ એ રસ ધણા કવિઓ લેતા શિખ્યા નથી, અથવા ખુરતે તેમને શીખવ્યા નથી. એ અલંકારના હમારી પાસે સખ્યાબધ દાખલા છે, પણ જમાની તગાસને લીધે એટલાજ પુરતા ગપ્પે છે. વળી ઉપલા અગ્રેજી ફક્તમાં બીજો એક રસીક સમાસ થયેલો છે. Stood શબ્દને બરાબર દેખાવમાં એક મળતો પ્રાસ Blood શબ્દ વાપરેલો છે, જેને અગ્રેજીમા Eye-Rhyme યાને ચક્ષુપ્રાસ એટલેકે માત્ર આંખે દેખાય એવો દેખાવમાંજ માત્ર મળતો અનુપ્રાસ કહે છે. આવી રીતે ચક્ષુપ્રાસ ગૂંજરાતી ભાષામા કદિ બની શકતોજ નથી એથી ઉત્તરો Rhyme યાને કર્ણપ્રાસ એટલેકે કાન ઉપર એકસરખા અવાજવાળો પડે તે પ્રાસ છે, જે કાવ્યમા હમેશાંજ દીક્ષમાં આવે છે. ચક્ષુપ્રાસતો માત્ર કર્ણપ્રાસનો એક અપવાદ છે. જરૂરોસ્તીઓના પાક અવસ્થામા પણ ઘણી ગમ એ અલંકાર વપરાઈને કાવ્યમાં રસ પેદા કરે છે. હોરમજ્જ યસ્તમાં નિમલી કવિતા ઉપરથી તેનો સાર સમજાશે:—

“.....આર્મ્મક્રિયા રપેન્તમ.

અર્મ્મિષામ ત્મર્મિષો રિચન્દય ધ્વેમ,

પદ્મરિ ઉષિ વારય ધ્વેમ,

હાંમ ગવ નિદરે ઝયન્ ધ્વેમ,

હાંમ જન્વ જન્મય ધ્વેમ,

અધપિ દરેઝવનેમ દરેઝય ધ્વેમ. ”

માને:—તે જુઝા પાપી ઇસમોની અદેખાઈને સફંદારમદની મારફતે તમો કાપી નાખો, તેમની અઝકલને આસપાસ ઢાંકી નાંખો, તેઓના બન્ને હાથોને સાથે બાધો, તેઓના ગુટણોને સાથે છુંદીને એડી ધાલો. એમાં પણ હુદ્દાલંકાર સમાયલો છે. સફંદારમદ આર્મ્મક્રિયા માને નમંતાઈ તથા સબ્યતા ઉપર મવઝકલ છે, તેથી નમંતાઈ વડે અદેખાઈને કાપી નાંખ, એમ લખવાને બદલે સફંદારમદથી કાપી નાંખ, એવો અલંકાર વાપરેલો છે. અવસ્તાભાષા, અને અવસ્તાનું કાવ્યરસ દરેક અલંકારોમાં પુરું પડે એવું છે. આ અલંકારની પુરેપુરી સમજ હવે મારા કદરદાન વાંચકોને પડી હશે, માટે એટલાજ લખલા બસ થશે.

(૭) પ્રવર્ણુલોપાલંકાર:—પ્ર+વર્ણુ+લોપ+અલંકાર. પ્ર=પે-હેલો, વર્ણુ=હરફ અથવા અક્ષર, લોપ=ચુકી અથવા છોડી દેવું તે અલંકાર; જેને અંગ્રેજીમાં Aphæresis કહે છે. એ અલંકારને ફારશી ભાષામાં “ હઝફ ” કહે છે. અતુપ્રાસ અને વચન મેળવવાને સાર શબ્દોના પેહેલા અક્ષરો કાઢી નાંખી કાવ્ય રચવાનો એ અલંકાર છે, જેમકે:—

‘ફઝલખાં ફલાવે તું બાચલો શીવાજી,

જુઓ વાત એ રાસ્તની તાજી તાજી.

અફઝલખાંને બદલે ‘ફઝલખાં લખવામા આવી અ કાઢી નાંખવામાં આવ્યો છે, જેથી પ્રાસ બરાબર ઉતર્યો છે. અંગ્રેજીમાં એ અલંકાર તો ડગલે ને પગલે વપરાય છે. શીલસુદ કેતો એ આત્મભાષણ (Soliloquy) વિશે લખતાં એ અલંકાર છુટથી વાપરેલો છે:—

“ 'Tis the Divinity, that stirs within us;
'Tis Heav'n itself, that points out a hereafter. ”

એમા It is ને બદલે 'Tis વાપરી I શબ્દ કાઢી નાંખી કવિતાનું વચન બરાબર મેલવી દીધું છે. વળી આ અલંકારથી વિરુદ્ધનો અલંકાર

“Heaven શબ્દમાં વાપડી શબ્દના મધ્યમાંથી E હરફ કાઢી નાંખ્યો છે. કાવ્યરસમાં આ અલંકાર, દરિયો તરી જવા માટે એક પૂલ જેવો છે. તે શિવાય કાવ્યમાં એ અલંકારથી કંઈ રસનો વધારો થતો નથી.

(૮) અંત્યવર્ણલોપાલંકાર:—અંત્ય+વર્ણ+લોપ+અલંકાર અંત્ય = છેડો. ઉપલા અલંકારથી કેવળજ ઉત્તરો આ અલંકાર છે. એમાં છેડેનો શબ્દ લોપ થાય છે. પ્રાસ અને વજન મેળવવાને સારૂ કોઈ શબ્દમાંથી છેડલા હરફ કાઢી નાંખવામાં આવે છે, જેને અંગ્રેજીમાં Apocope કહે છે. નિચલા કવેતરૂંપી દોહરાઓમાંથી તેની સ્પષ્ટતા થાય છે.—

“કો’વેળા નવનિધ્ય ધરે, કો’વેળા નહીં દામ;
કો’વેળાં સેવક સહુ, કો’વેળા પરકામ.
કો’વેળા ખટરસ સહિત, પેરપેર પકવાન;
કો’વેળા કાંટે મળે, મઠ કુશકા ખડવાન.”

એમાં કોઈ શબ્દ નહીં વાપરતાં ઈ હરફ કાઢી નાંખી કો અક્ષર રાખ્યો છે. યાને છેડેનો હરફ લોપ થયો છે. અંગ્રેજી બાપામાં આ અલંકાર પણ વિશેષવાર વપરાયલો છે.—

“Th’ adored Name,
I taught thee how to pour in song,

Tho’ large the forest’s monarch throws

His army shade. ”

એમાં પણ વજન લાવવા સારૂ The ને બદલે Th’ અને Though ને બદલે Tho’ વાપરી અંત્યવર્ણનો લોપ કરેલો છે. એ અલંકારનાં અસખ્ય દાખલાઓ છે, પરંતુ કાવ્યરસમાં એ અલંકાર રસ ઉત્પન્ન કરતા નથી, પણ લાભે રસ્તે એક સુસાદરને ચલાવાને બદલે ટુંકે રસ્તે લઈ જનાર સોમિયા જેવો આ અલંકાર છે.

એક લખનાર જણાવે છે કે—“Versification would be an easy business, if it were permitted to lengthen words at pleasure.” યાને કે મરજી માફક જેમ ગમે તેમ શબ્દોને લગાવવાની જો છુટ હોત, તો કવિતા રચનાનું કામ ધણુ સહેલુ થઈ પડત ત્યારે શબ્દ નહીં લંબાય, અને કવિતા રચનાનું વજન નહીં બગડી જાય, તેને માટે ઉપલા બેઉ અલંકારની જરૂર છે.

૩

“ Is poesie inborn,

Or is it to be gained by art or toil ?

It is underived, except from God, but where
Strongest, asks most of human care and aid.”

Bailey,

કાવ્યરસનું પકવાન એકલા અલંકાર રસથીજ થાય છે એમ કાંઈ નથી. અલંકાર રસ માત્ર પદમાંયાને કાવ્યમાંજ લેઝતદાર લાગે છે એમ કાંઈ નથી. પદ કરતાં ઘણીવાર તે ગદ્યમાં અલકાર રસ સ્વાદિસ્ત અને ઝમકદાર લાગે છે. ઉપલા અગ્રેજી ફકરામાં થયેલા પદ પ્રમાણે કાવ્યશક્તિ એ સ્વાભાવિક ચાને કુદરતી છે કે શુ ? કિવા એ શક્તિ હિકમત કે પરિશ્રમથી પ્રાપ્ત થાય છે કે શુ ? બેલી જોવો. અથગ લખનાર એવુંજ અનુમાન કાઢે છે કે, કાવ્યશક્તિ એતો કુદરત તરફનીજ બક્ષેશ હોવી જોઈએ. પરંતુ આપણે આગલ વધીને કહીશુ કે અચ્છા ગદ્યલેખકે અચ્છા પદ્યલેખકે થઈ શક્યા છે, અને થઈ શકે છે. કેમકે તેઓમા કાવ્યબુદ્ધિતો હોય છે, પણ તેઓ કવિતા રચતા નથી. આપણે કાવ્યરસ માટે હાલ તો અલંકારરસ પકડેલો છે, પરંતુ અલકારથીજ કાંઈ કાવ્યનો રસ પૂરો થતો નથી. અલંકાર સંગાર સમાપ્ત થવા પછી બીજા સંગાર ધણા આપણે હાથ ધરવાના છે.

(૯) અર્ધવાક્યાલંકાર:—અર્ધ = અરધું, વાક્ય+અલંકાર આ અલંકાર લખવા કરતાં બોલવામાં, અને પદ કરતાં ગદ્યમાં વધારે સારી રીતે વપરાય છે. એમાં લખનાર અથવા બોલનાર, લખતાં અથવા બોલતાં અર્ધ વાક્ય બોલીને એવી રીતે એકાએક અચકી જાય છે, કે જાણે આક્રોશ ભાગ તે બોલવા ઇચ્છતો નથી, અથવા બોલવાને અશક્ત છે. આ કમીના લખનારની બનાવેલી કવિતાઓમાંથી નિચલો દાખલો આપીશું:—

વહું ચાલ પાપી, કહું ચાલ સેજ, અરે પણ જવા દીએ બસ હાલ એજ.
ભાગી ગઇ આંખો, નૂર તેનું તેજ; લાગી થઇ જીભ, તીર તેગ તેજ.

એમાં એક પાપી પુરુષની બદચ્છાનું વર્ણન કરવા જતા એકાએક અચકી જઇ, તે વાત ખાઈ જવામાં આવી છે, અને અર્ધ વાક્ય

રેહેવા દઈ ખીજી બાજત ઉપર ઉતરી પડ્યો છે. બધ કરતાં મધમાં આ અલંકાર વારંવાર વપરાય છે, અને ત્યાં તે તેના અંશ ૩૫માં શોભે છે.

જેમકે — “હું આ પરમાર્થિ પુરુષની લાયકાતનું બ્યાન કરું છું કે—પણ ગદ્યરચો હવે તેમની વધારે સ્તુતિ કરી તમારો વખત લેવાને બદલે હું મુળ બાબત ઉપરજ આવું છું.” એ પ્રમાણે તે પુરુષની લાયકાતનું બ્યાન કરવાનું લેખકે રેહવા દીધું છે. વળી પદ્ય, ગદ્ય, એ બેકે કરતાં ભાષણ કરતાં એ અલંકાર ઘણીજ વપરાય છે. તોપણ ઘણીવાર કાવ્યરસમા એની મધુરતા જણાઈ આવે છે. ઉપર આપણે જે ચાર લીટી જણાવી છે, તેમાં ખીજા રસ પણ સમાયલા છે. દરેક શબ્દ બેજ અક્ષરોથી બનેલા ચારે લીટીમાં દીકામાં આવશે ! વળી ચાલ, અને તેજ એ બેઉ શબ્દો બંને અર્થમાં વપરાયલા છે. વળી છેલ્લી લીટીના છેલ્લા શબ્દો અનુપ્રાસિકાલંકારવાળા છે. કેમકે સામટા ત્રણ તત્તા આવેલા છે. શાહાનશાહ સરખા સીઝરના પ્રેત ઉપર તેના મિત્ર માર્ક એન્ટોનીએ કરેલાં પ્રખ્યાત કાવ્યરૂપી ભાંપણમાં આ અલંકાર અચ્છી રીતે દરશાવેલો છે —

“ But here's a parchment with the seal of Cæsar,
I found it in his closet,—'tis his will;

Let but the commons hear this testament

(Which, pardon me, I do not mean to read),
And they would go and kiss dead Cæsar's
wounds. ”

એમાં સીઝરનું વીલ સર્વ આમલોકોને એન્ટોની સંભળાવા કહે છે, અને પછી એકાએક અટકી પડી કહે છે કે, હું એ વાંચવા માંગતો નથી, માટે મને માફ કરવો એ પ્રમાણે આ અલંકાર પણ કાવ્યરસમાં વધારો કરવાને લાયક ગણી શકાય. એ અલંકારને અંગ્રેજીમાં Aposiopesis કહે છે.

(૧૦) લાખ્યાલંકાર:—જેને કારણી ભાષામાં “ છલિત-કાત ” કહે છે. યાને કે ભાષણ કરતા અથવા લખનાર કે કવિ પોતાના બોલવા, કે લખવાની બાબતથી એકાએક ફરી નઈ દીંતા પુરુષમાંકોઈ નિર્જીવ કિવા સજીવ ચીજ, જે ગેહાજર હોય કે હાજર હોય તેને, કહેવા મડી જાય છે-તે. એને અંગ્રેજીમાં Apostrophe કહે છે.

‘નીચલો દાખલો ચાખાદ આ ખાખદની સમજ પાડશે—

જ્યમ નિર વીન ધીકાયલી મચ્છ તરફડે તીરે;
હમ વાલી ખીન છુડાયલાં છેવા સહે મારો.
માતખી તું પિતખી તું „છે ખુદાખી તુજ;
મલ્યોજ પ્રાલનહાર તેનો નર સખી સારો.
ઓ ખાપ નોશીરવાન ! તું જઈ કયા સુતો છોડી;
આયુષ હમારાં લઈ કરી તું આવરે પાછો.
પુત એક તારા મરુથી, છવીઆં હમે ખાલો;
હેવાંનમાંથી ઉગરી કર ધર્યો તો તાહરો.
તું માનજે ઓ ખાપ તું પુત્રો હમે „છઈએ,
દઈ દિલ દિલાસો રંકને તું આપ રે ચારો.

એમાં પારશી ઔરફનેજના ઔરફનો રૂદન ગાતાં ગાતાં સખી
જળુદ મરહુમ શેઠ નશરવાનજ પીટીડને જાણે તેઓ જીવતાજ હોય
તેમ બોલાવે છે, અને તેઓ સાબળતાજ હોય તેમ સભળાવે છે. એ
જાતનો અલંકાર ઘણો ખુશનુમા લાગે છે. કાવ્યનો રસ વધારે છે.

ઉરદુ શાયર જફરે એ અલંકારો ઘણીવાર ઉપયોગમાં લીધા છે,
તેમાંનો એક:—

“ સુવે પરબી સુજમે ખફા રહે મેરી લાશકે તંઈ દેખકે,
કંઈ ગાલીયાબી સુના ગએ કંઈ ઠોકરોલી લગા ગએ.
કહે જફર અએ મનચારો પઠો ફાતીહા તુમ ચાંહાં,
મેરી તુદી કબરડી થી નીશાં ઓબી આકે મીટા ગએ, ”

એમાં પણ શાયર એકાએક ગેરહાજર મનચારોને ફાતીઆ
મણુવા કહે છે. એ પણ એક સુંદર અલંકાર છે. ખ્રીજ તથા હિંદી
ભાષામાં તો કાવ્યના કાવ્ય એ અલંકારમાજ જોડેલાં જડી આવે છે;
જેમકે.—

“ રે મન સુમરન કર રે તું જજ હર નામ આધાર.

યે ભવસાગૂરમે દુખ રહત હે કેસે ઉતરોંગે પાર. ”

એમાં પણ નિર્જીવ ચીજ અને ગેરહાજર વસ્તુ જે મન, તેને
કવેશ્વર બોલાવે છે. પણ વળી આ અલંકાર ભાષ્યાલંકાર હોવા ઉપ-
રાંત, નિર્જીવજીવિકાના અલંકારમાં પણ ગણી શકાય, કેમકે નિર્જીવ
મનને સજીવ વસ્તુની માફક આ ઠેકાણે બોધ કરેલો છે. પણ એ ઉપરાંત

વળી એજ અલંકાર લક્ષણાદિમાં પણ મુકી શકાય, કેમકે મન એ મહત્ત્વની એક ભાગ છે, અને જે માનવી ! તે બદલે જે મન વપરાયલો છે. બીજો દાખલો નીચે જણાવ્યો.—

“ કેતે ગણુ રહેઓ જે હઠારી ઓ ભંવરા તું—

સુખ તેરો કાલો, બદન તેરો પીળો,

સગલી ધુલનદો જે ખાસી—ઓ ભંવરા તું કેને ”

એમા પણ ભમરો જાણે સમજતોજ હોય, તેમ એકએક તેને કેટલા ગુણ છે, તે વીશે પુછવામાં આવે છે. વળી એ અલંકાર પણ નિર્ભયછવિકામા પણ મુકી શકાય એવો છે. અગ્રેષ્ઠ કાવ્યમા એવા દાખલા ઘણાંતો તો રકમખંધ દીકાનાં આવે છે, પણ તેના ઘણા દાખલા આપવા દુરસ્ત લાગતું નથી, તોપણ કની જાંમતા કાવ્યમા પ્રિયાના મોત ઉપર બેડતા તે નીચે પ્રમાણે મુએલી કુવારી કન્યાને બોલાવે છે—

“ Oh, what'll she do in heaven, my lassie ?

Oh, what'll she do in heaven ?

She'll mix her ain thoughts wi'angels, &angs,

An' make them mair meet for heaven. ”

એમા પણ, સ્વર્ગમાં ઓ પ્રિય છોકી તુ શુ કરશે ? એવી રીતે ગેરહાજર મુએલી ચીજ જાણે બોલનારની આગળ છવતીજ હોય એમ થુછે છે. આ અલંકાર કવિતા બેડવામાં સુરતી ગોરની માફક ઉભરાઈ જાય છે, પરંતુ જો બરાબર રીતે એ અલંકાર કાવ્યમા વપરાય છે, તો કાવ્યમાં લેખક ઘણી પડે છે. કવિ મીઠ્ઠને પોતાની વાહાલી માતાનું ચિત્ર જ્યારે મેલવ્યું હતુ ત્યારે, તે પીકચર તરફ બાપણ આપતાં આ અલંકાર ઘણા સરસ રીતે વાપરેલો છે:—

“ The meek intelligence of those dear eyes

(Blest be the art that can immortalize,

The art that baffles Time's tyrannic claim

To quench it)here sbines on me still the same.”

એમા પ્રખ્યાત કવિ સાહેબ, ચિત્રની સાથે પોતાની માતાને એ- હોરો, તેની વાહાલી ચશ્મો, વગેરેની સરખામણી કરતાં કરતાં ચિત્રકળાની સ્તુતિ અને હેશાંન ઉપર ઉતરી પડ્યા છે. એવા દાખલા ઘણા રંગીન અને ઘણા જગ્યામા હોવાથી હમોને જેવી ખુશાલી લાગે છે,

તેવીજ ખુંશાલી સર્વ વાંચકોને લાગતી હશે, એવી લોભી આશામાં વધારે દાર્પણ આપવાનો લોભ થાય છે, પણ હવે એટલા ઉપરથી સર્વ સાહેબોની એ અલંકાર વિષે સમજણ અને ખાતરી થઈ હશે.

(૧૧) સંયોગલોપાલંકાર — સયોગ = એટલે સંબંધ અથવા નિરખત; લોપ = એટલે કપાઈ જવું; યાને બોલવા કિંવા લખવામાં શબ્દયોગી અવ્યયનો લોપ કરવાનો એટલે તે નહીં વાપરવાનો અલંકાર. એક દેશજીતકે ઘણા દેશો ઉપર ચઢાઈ કરી, છુટો મેળવી, અને દેશો જીતી ખાછો પોતાના સ્થાન ઉપર આવ્યો ત્યારે સઘળી હકીકતોના ત્રણ શબ્દમાંજ રીપોર્ટ કર્યો, જેમા આ અલંકાર તેણે ઘણોજ સરસ રીતે વાપરેલો છે. “ I came, I saw, I conquered. ” યાને કે, હું આવ્યો-મેં જોયું-મેં જીત્યું. એમાં શબ્દયોગી અવ્યય અને વાપરવાનો તે વાપરેલો નથી. આ અલંકારને અંગ્રેજીમાં Asyndeton કહે છે. આ લખનારની એક કવિતામાં એ અલંકાર વપરાયલો નીચે ઉતારિયે છે:—

મેં બળવી, મેં લજવી, મેં તમવી જેહાનને,

મેં ગળવી, મેં ધુળવી મેં દળવી જગ કલી.

એમાં પણ શબ્દયોગી અવ્યય વાપર્યા શિવાય, સંયોગ લોપાલંકાર વાપર્યો છે. વળી એમાં દરેક શબ્દની નીચે એકજ વળતના, એકજ પ્રાસના, અને એકજ રકમના શબ્દો અંકેકની નીચે વાપરેલા છે. ઉપલા અલંકારની સમજણ આપવા સાર તેની વિરૂધ્ધના એક અલંકારને આપણે દાખલો આપીશું તેથી ખરાબર સમજ પડશે. એક શાયર લખે છે કે:—

“ તા તવાની નકુની દર હકકે કસે તકસીરે,

યા દમે, યા કદમે, યા કલમે, યા દરમે. ”

યાને કે:— કોઈના હકમાં તારાથી કાંઈખી બની નહીં શકે તોપણ, અથવા તો બોલીને, અથવા તો ચાલીને, અથવા તો લખીને, અથવા તો પૈસા ખરચીને, તારાથી બનવું કરવાને તું તકશીર મા કરતો! એ કારણી બેતમા દરેક સંબંધમાં શબ્દયોગી આ બળબળ વાપરેલો છે. હવે એવો ચા બ્યાં નહીં વાપરેલો હોંય, તેને સયોગ લોપાલંકાર કહે છે. સસ્કૃત ભાષામાં તો આ અલંકાર હદથી બદા રૂપે, યાને ખીલકુલ સંયોગ શબ્દો વગર અચ્છી રીતે વપરાયલો છે, જેનો નીચલા શ્લોકથી ખ્યાલ આવશે. —

અહિંસા સત્યમસ્તેયં વ્રહ્મચર્યં ક્ષમા ધૃતિઃ ।

દયાર્જવ મિતાહાર શોચંચૈવ ચમાદશ ॥

યાને કેઃ—હિંસા કરવી, સાચુ બોલવું, શુદ્ધ, બ્રહ્મચર્ય, દરગુ-
જરી, ધૃતિ, દયા, આબેહ, મિતાહાર, શોચ, એટલાં દશ યમ (એટ-
લેકે આપણી ઈંદ્રિયોને કાબુમાં રાખવાના શુદ્ધ શુદ્ધ પ્રકૃતિના દશ પ્ર-
કાર છે) એમાં સંયોગ સોપાલકાર બરાબર વપરાયો છે, કેમકે શબ્દો
કે વાક્યના અર્થને સાંધનારો સ અથવા સયોગી શબ્દ એક પણ વપ-
રાયેલો નથી

જરૂર જેવા ઉરદુ શાયરે સયોગસોપાલકાર બબબ વાપરેલો
છે, તે શુભોઃ—

“ જો કુચ હોના થા હુવા હમખર તુમારે ઇંકેકમે,
હમને ઇતનાખી ન પુછા ક્યા હુવા ક્યું કર હુવા.
હસકો મેહરામે ઇબાદત હો ખમે આખર એ યાર.”

એમાં પણ “ ન પુછા ” એ શબ્દની પાછળ શબ્દયોગી સં-
બંધ કે તથા “ ક્યા હુવા ” ની પાછળ સયોગી શબ્દ એટલે જેવો
શબ્દ વાપરેલો નથી. એ પણ સયોગસોપાલકાર છે. ઉરદુ કરતાં ખી-
જર અને હિંદવી બાપામાં એ અલંકાર અચ્છી રીતે શોભે છે. નીચલી
ધૃપદ ઉપરથી સમજાશે.—

“ હું ખીધી એક, દુએ રવી સસ, તીને તલોક,
ચક્ર ચાર, પચ ખાન—હે ખીધી એક.
ખટ દરખન, સત ઉદીત, અષ્ટ નાયક નવ નીધી,
દસ દીસાં ઉરાન, અગ્યારે રૂદર, બારે માસ,
તેરે તંબોલ, ચઉદે રતન, પંદરે તીથી,
સોલે સુંગર, સતરે તીરીઅતન ખાન,
અગ્યારે બાર બનરપતી, ઔગનીસ નૃતકલા,
ખીસો ખીસે રાબરામ બાંલુ—હે ખીધી એક ”

એમાં વીશ પ્રકારની અનુક્રમણિકા બતાવી છે, એટલે કે સોળ
સુંગાર છે—બાર માસ છે—દરશન છ છે એવી રીતે વીશ પદ બતા-
વ્યાં છતાં, એક પણ સયોગી શબ્દ વાપરેલો નથી એટલા માટે સં-
યોગ સોપાલકારનો આ દાખલો પણ ધ્યાનમાં લેવા જોગ છે.

(૧૨ મો) લક્ષણાખંડાલંકારઃ—એ અલંકાર કંઈ પણ

મીસલ, રૂપક, કે ઉપમા, તેના ખરા લક્ષણમાં ન વપરાતાં ખોટી તમ-
શીલથી દર્શાવેલ આપવામાં આવે તેનો છે. એમાં શબ્દોનો ગેરકપયો-
ગ કરી, એક શબ્દને બદલે બીજો લખતો શબ્દ વાપરી કાવ્યની લેખ-
તા વધારવાની તજવીજ કરવામાં આવે છે. દુકમાં તાણી તોડીને મીસ-
લ આપવાનો એ અલંકાર છે. એને અગ્રેણ્યા Catagoresis કહે
છે. અને દ્વારશીમાં “ મીસલએ ખીરગીન ” કહે છે. આ લેખનારે
એક હાસ્ય રસિક કાવ્યમાં તેનો દાખલો આપેલો નીચે જ-
ણાવિયે:—

નાવ જેવો કાલો, ને નાગ જેવો કાગ;
ચીલ જેવો ભાલો, બોલાય છે જે જાગ.
તરવાર જેવું નાક, ને તળાવ જેવી આખ,
ભરવાર જેવો દાનો, પરાંર જેવી પાખ.

નાવ એટલે હોડી, અને કાલી વસ્તુને માટે કાષ્ટ મીસલ આપેલી
હોય, તો કાજલ જેવું કાલું—અથવા રાત જેવું કાલું, વગેરે ખોલી
શકાય; તેને બદલે હોડી જેવું કાલું—એમ લખીને લક્ષણતું ખડણ કરવામાં
આવ્યું છે. તેમજ કાગડાને નાગ જેવો ચિતારવો; તથા, તેના નાકને
તરવારના જેવું રૂપ આપેલું; તેમજ તેની આખને તરાવની ખરાબરની
ગણવી, અથવા તેની પાખને પરાળની ઉપમા આપવી, એ કેવળ બે-
હુકું છે ઉરદુ ભાષામાં એ અલંકાર જરૂર જેવા શાયરે ઘણીવાર
વાપરેલો છે. —

“ આંધને ગીરીઆમે મેરે સીતા ઓ દીદા હએ સોજા,
દેખો ઇસ શીદદને ખારામે યે ધર જલતે હએ. ”

એ લક્ષણખડાલંકાર ગણાય વળી હિંદવી અને ગ્રીજ ભાષામાં
પણ એ અલંકાર દીકામાં આવે છે. નીચલી લીટીઓમાં એ અલંકાર
વાપરી તેનો તુર્ક તાજ સુધારો કરેલો પણ જણાઈ આવે છે —

“ મીરગા નેણી, ચંદ્ર બદની, ચમક બદની, ગજે ગવની, હંસ
ગવન, પીક પરણી, આગમ નીગમ પાયોદટ અત ખીસાર = મીરગા
ચુપચટક તેરી કલન પરન મોહે કોકન
કઠ ગજે ચતોવે મોસ્ત માલન — મીરગા. ”

એમાં પણ ચંદ્રરૂપની કેલવાનો હેતુ કવેશ્વરનો હોવાથી,
બદન ને પાંછલથી ચમક બદની દરશાવી દીધો છે. તેમજ “ હા-
થીના જેવા ગવનની, ” એમ એક સુંદરીને કેલવું, એ લક્ષણતું ખં-

હજી કયા ખરાખર કનિને જાણવાથી પાછળથી તુને હસના જેવી ચાલતી દેહીછે. ખીજો એક ગૂંચરાતી બાપનો અલંકાર 'જાણવાનેમ' છે તે જૂજોત—પ્રેમાનંદ ઉપરથી;

“કાન લૂલા ચરણ રાતાં, બગાઈયો ગણગણે;

અરિય નીકલ્યાં તવચા ગાઠી, બયાનક હણહણે.”

એમાં પણ વળી કર્નને લૂલા લખ્યા છે, અને પગને રાતા લખ્યા છે; તેને બદલે “પગ લૂલા,” અને કાન રાતા લખાવા નોંધ્યો, બદલે એકેકના લક્ષણો જૂદાં મૂકી શબ્દનો ગેર ઉપયોગ કરેલો છે. અલંકાર જે વાપરવાના તે તાંણી તોડીને નહીં, પણ સ્પષ્ટ વપરાવા નોંધ્યો. કેટલાક અલંકારો વળી કાવ્યમાં જોભે છે, કેટલાક માત્ર ગદ્યના લખાણમાં જોભે છે, અને કેટલાક બાષણમાં સારા લાગે છે; સમજ ઉપર જણાવેલા સઘળાન કાંઈ કાવ્યમાં આવવા નોંધ્યો એમ નથી, પણ પદ્ય, ગદ્ય, કે બાષણમાં લાગુ પડતા વાપરવા નોંધ્યો. અથવા ખરાખર બોલ્યે તો ખુદરતી રીતે વપરાઈ જવા નોંધ્યો; જેથી રસ ખરાખર લાગે છે. વળી જે ઠેકણે સાદું લખાણ જોભતું હોય ત્યાં અલંકારીક વાપરવું એળી કઠંગુ લાગે છે. વળી સાદું અને અલંકાર, એ બેકે લઈજો ગુચવાડો પેદા કરે એવી રીતે એકજ વાક્યમાં વાપરવાથી ઘણું જોભતું લાગે છે; જેમકે “જાંઘલ એ રસાયન શાસ્ત્રનો પિતા અને અર્ધ એક કોઈનો ભાઈ હતો.” આ કેવળ જોભતું છે જેમકે એકગમ પિતા શબ્દ અલંકારીક રીતે વાપરેલો છે, જ્યારે પિતાની નિશ્ચયતનો જ ભાઈ શબ્દ તુર્તજ તેજ વાક્યમાં સાદી ધ્યારતમાં લખેલો છે, એ કેવળજ કઠંગુ લાગે છે. તેમજ વળી એકજ બાબતને અલંકારનું રૂપ આપતાં તેમાં જૂદા જૂદા અને મિથણના ભેજમભેજ અલંકારો વાપરવા એ પણ જોભતું લાગે છે; જેમકે:-

“I bridle in my struggling muse in rain
That long to launch into a bolder strain.”

પાને કે:-રીગઝીગ કરતા મારા વિચાર, કે જે વધારે મનજીન રાગની અંદર એક વાહાણની માફક ધસવા માંગે છે, તેને મેં લગામમાં રાખવા કીધા પણ ફેકટ. એમાં પ્રથમ વિચારને ઘોડો બનાવવામાં આવ્યો છે, પછી તુર્તજ વાહાણ બનાવવામાં આવ્યું છે, અને પછી તેજ વાક્યમાં ગવૈયો બનાવવામાં આવ્યો છે. એ કેવળ નાદુરસ્ત અને નારવા દીસે છે. એ પ્રમાણે વળી આખા લખાણના લખાણ અલંકારીક

બાપામાં લખી, વાંચનારાઓને થાકવી નાંખવા, એ પણ કેવળ ગેરવા-
જખી છે. ખાસ અલંકાર લાવવા સાદરજ કાંઈ કવિઓ કવિતા જોડવા
ખેસતા નથી.

સજ્જનસે દુર્જન ભલે કે પરનિધા કરત,

દુર્જનકું ઉધારત આપે નરક પડત.

એમાં સજ્જન કરતાં દુર્જનને ભલે ડરે છે. અને તેના કારણમાં
કહે છે કે તે પરાઈ નિંદા કરે છે, તે કેવે ભરો છે, કે તેની નિંદા કરવા-
થી પોતે તો દોષખમાં પડે છે, પણ બીજાનું પાપ બીચારો ધોઈ
નાખે છે ! લક્ષણખંડ જણાવી, વળી વિચાર તો બરાબર જણાવ્યો
છે. નીચલા દાખલામાં અકેક પછી લક્ષણોના ખંડણ કરેલાં છે:—

“ નદી સમાન નહીં કોઈ જલા, બધું સમાન નહીં કોઈ બલા;
સુરજ સમાન નહીં કોઈ તેજે, સ્ત્રી સમાન નહીં કોઈ હેજે;
પછી કહે છે.—

મેઘ સમાન નહીં કોઈ જલા, આપ સમાન નહીં કોઈ બલા;
નેણુ સમાન નહીં કોઈ તેજે, અન સમાન નહીં કોઈ હેજે. ”

એમાં એક લક્ષણ ના પાડી, બીજે લક્ષણ કહેલો છે. એક
ધ્વજર ભક્તો અકેકથી ઉલટાં લક્ષણ નીચે મુજબ સ્ત્રી જાતિ ઉપર
વાપરે છે:—

“ નારી નાગણ એસી ભધ, દો તરફસે ખાય;
જીવતે જીવતો ધન હરે, મુવે નર્ક લે જાય.
નારી નિંદા મત કરો, કોઈ રતનકી ખાણ;
નારીસે તો નર ઉપજ્યા, ધુ પ્રલહાદ સમાન.
જદ નારી પરસન ભધ, દે ન શકત કહુ ઓર;
મુત્ર પાત્ર આગે ધરે, વોહી નરકકી ઠોર. ”

એમાં પેહેલાં નાગન રૂપે નારીને ચિતારી કહે છે કે, જીવતાં
પૈસે ખુદાર કરે, ને છેવટે તો એ સ્ત્રીસંગથીજ દોષખમાં જવાનું
થાય છે. પાછો ઉલટાવીને તેને રતનની ખાણ બનાવે છે, ને કહે છે,
ભલા ભલા નરો ધ્રુવ અને પ્રલહાદ જેવા પેદા પડયા છે તે તો તેજ ખાણ-
માંથી યાને નારીથીજ, માટે તેની નિંદા ના કરો. પછી પાછો નારી
કુપાત્ર રજુ કરનારી, નરકની હાલ્લી આગળ ધરનારી વગેરે ચિતારી
લક્ષણખંડ કરેલો છે.

“ Poetry is in itself a thing of God;
He made His prophets poets: and the more
We feel of poesie do we become
Like God in love and power-under-makers. ”

Bailey.

ઉપલી અંગ્રેજી કવિતામાં કહે છે કે, કાવ્યમાં પોતામાંજ પરમેશ્વરનો વિષય સમાયેલો છે, તે સાહેબે પોતાના પેગંબરોને કવિજ પેદા કરેલા છે; અને જેમ જેમ વધારે કાવ્ય તરફ આપણી સામણી વધે છે, તેમ તેમ માયા અને બળની બાબતમાં આપણે પરમેશ્વરના જેવા આસીસ્ટન્ટ અથવા મદદનીશ પરમેશ્વરો થઈએ છીએ. કાવ્યનું મોટું બ્યારે આટલું બધું છે, ત્યારે જે ચીજથી કાવ્ય બને છે, તે ખુદરતી વિચાર અને અલંકાર છે, ત્યારે તેનું મહત્વ કાંઈ એટલું નથી. પરંતુ ને કાવ્ય કેવું ? તે કાવ્ય તે એવું જોઈએ, કે પારકા દિલે બેહેલાવી શકે. નર્મદાશકરે એક શ્લોક કયાથી કાઢ્યો જાણે કાઢ્યો છે, તે અંગ્રેજો તાંકેલો રદ જશે નહીં.

किं कवेस्तत्च काव्येन किं काङ्क्षेन धनुष्मतः

परस्य हृदये लक्षं न निहंति च यच्छिरः॥ ૧

અર્થ:—જે કવિનાથી પારકાનું હૈયું બેદાયું નહિ—જે કવિનાથી સામાને અસર ન થઈ, અને જે તીરે સામાનું ડોકું ન ઉઠાયું, તેવી કવિતા કવિએ કીધી તો તે શા કામનું તથા તેથી શું ? અને તેનું તીર ધનુષ ધરનારે માર્યું તો તે શા કામનું તથા તેથી શું ? તે પ્રમાણે કાવ્યરસ અને અલંકારરસ એવા રસિક અને મીઠા બનાવવા જોઈએ અથવા ખુદરતી બની જવા જોઈએ, કે જેથી મોંમાં પાંણી છુટે અને ઉધ કે ભુખ વિસરી જાય. જે કાવ્યથી સામાનું દિલ એક થઈ જાય તેનું નામ કાવ્ય.

૧૩ પદ્મજીવતાલંકાર:—એટલે અધુરા શબ્દોવાળો અલંકાર, જેમાં શબ્દો છોડી દેવાય, યા શબ્દોનો જાવતમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે, અને તેમ છતાં જે કહેવાનું તે મતલબ ઉપરથી બરાબર સમજાઈ જાય. એને અંગ્રેજીમાં Ellipsis કહે છે નિચલા દાખલામાં ક્રિયાપદ જાવતમાં વાપરેલો છે:—

“ રાય સ્નેહિ માને નહીં, જો સોપી દે પ્રાણ;
સઘં સોની ને સર્પની, માને પ્રીત અગ્નણ,
સિંહ અહી ને છત્રધર, માને મિત્ર અગ્નણ;
જો ત્રુકે તો ગુણ કરે, રૂકે તો લે પ્રાણ, ”

એમાં સઘં, સોની, રામ, સર્પ, સિંહ, અહી અને છત્રધાર, એટલા સાત સાહેબો “ જો ત્રુકે (એટલે મેકરબાંન ધાય) તો ગુણ કરે, ને રૂકે તો લે લે. ” એ ક્રિયાપદ જૂદા જૂદા સાતવાર વાપરવાને બદલે એકજવાર વાપરેલો છે. તેવોજ ક્રિયાપદ જવતમાં વપરાયેલો બીજોબી દાખલો એજ શામળમટ આપે છે:—

“ વાજે વેણા વાસળી, સારંગી ને સાજ;
તાળ કાંસિ ને તાંબુરો, જત્રો અને પખાજ.
નમર લોકે જોવા મળ્યા, કરે નાયકા નાય;
એ અવસર શોભે સમા, સુરપતિજેવી સાય. ”

એમાં પંચ વાંસળી, સારંગી, કાંસિ, તાંબુરો, જત્રો, પખાજ, નમરે કોરે તમામ વાજત્રોને માટે વાજે જોવો એકજ ક્રિયાપદ વાપરેલો છે. એવા દાખલાતો ઠગલે ને પગલે કાવ્યમાં દીકામાં આવે છે. એની કાંઈ નવાઈ નથી. પરંતુ અલંકાર સમજવા સાર દરેક જાતના એકેક દાખલા નિચે આપ્યે. લજ્જતરામ નામનો કવિ જે ધ સ. ૧૭૮૭ માં અમદાવાદમાં થઈ ગયો છે, તેના કાવ્યમાથી:—

“ રાજ સભામાં રાજ બેઠા, રાયકડા તેડાવ્યારે;
રતનો, રૂપો, રાજો, કાજો, રાયકડા સૌ આવ્યારે.
શું છે રાજ, શું છે રાજ, શું છે અમારું કામરે;
શાંતે કાજે શું કરવાને, તેડાવ્યા આ કામરે. ”

એમાં રતનો, રૂપો, રાજો, કાજો—એ શબ્દો વચ્ચે શબ્દયોગિ અવ્યય નીકલી જઈ પદન્યુનતાલંકાર થયેલો છે. એનો સમાવેશ સંયોગ લેખાલંકારમાં પણ થઈ શકે ક્ષીજ બાપા કે હિંદવી ભાષા દરેકમાં આ અલંકાર ઠગલેઠેર દીકામાં આવે છે:—

“ બાળપન બેઠમે બોયા, બુવાંની નીદમર સોયા;
બુઢાપા દેખકે રોયા, નખીજ આસરા તેરા. ”

એમાં વળી સર્વનામ “ તમને ” અથવા “ તુને ” કાઠીનાંબી જવતમાંજ લખેલું છે.

નિચલાં પદની અંદર નામ નહીં વાપરીને પદન્યુનતાની લેખ

આપી છે, તે જૂઓ તુલસીદાસ કહે છે:—

“નાહક ચેત લગાયો બાલમ બેદ બે હું નહી પાંચોરે-
 બેગી બનકે શય જગ હુંડ્યો, ધરધર અલખ જગાયો;
 ગગા જમના ઓર ગોમતી, ઘાટ ઘાટ સખ નાહ્યોરે.
 અલખ નીરજન અપને, રોમમે રોમ રોમમે છાયો;
 માયા બીલોભ બશે તન દુતી, તા થઇ નજર ન આયોરે.
 બદરીનાથ દુવારીકા આયો, જગનનાથ કર આયો;
 મે. જાણું કહ્યુ પાપ કટેગો, ઉલટો દાગ લાયોરે.
 શ્રી હાકોરકી સેવા કાની, હાથ સે ઘટ બજાયો;
 તુલસીદાસ ધરે મસ્તકપર હાથ, માથે લીલક ચહાયોરે.”

એમા વળી ગગા-જમના-ગોમતી ત્રણેના નામ લખીને નહી
 એ શબ્દ જાવતમા ગુણ રાખ્યો છે. તેમજ બદરીનાથ-દુવારકાં-અને
 જગનનાથ, શેહેરોના નામો જાવત રાખી તીર્થ શબ્દ તથા શેહેર શબ્દ
 જાવત રાખી બાલ સમજ છુપાવી છે.

એજ માફક વિશેષણ જાવતમાં લખી કાવ્યરસ ઉત્પન્ન કરવાને
 શામળબટે પણ ઘટતુ કરેલું છે —

“ તાલ મૃદંગ ત્રુષ ઢોલ, રવાજ સારંગિ સતારી;
 વેણુ લક્ષ્મી જન, તબુરો ને ત્રેતારી.
 કાંસી નરધાં ભેર, નદેરી ડક શરનાધ;
 ભુંગળ શૃંગિ કરનાટ, ડાક ડમરૂ ગોમુખાધ.
 ખંજરી મંજિરા મોરચંગ, શંખકેપંગ નોખત લક્ષ્મી;
 એક બે ચોખટ નવખારના, તાર તણા છત્રીશ મળી.”

એમાં બધાં મળી છત્રીશ વજ્ર છે, તે સર્વ સારા છે, એવું
 જણાવવાને માત્ર એકજ વિશેષણ લક્ષ્મી વાપરેલો છે. એટલે વિશેષણ
 સંખ્યે પદન્યુનતા વપરાયેલો છે. એ પ્રમાણે વ્યાકરણ રહીના દરેક
 પ્રકારોનું ખડણુ અથવા જાવત કરેલાના અસખ્ય દાખલા છે. પણ
 આ જગ્યાએ માત્ર અલંકારનીજ સમજણ આપી કાવ્યરસ સમજાવવાનો
 હેતુથી ઘણા દાખલાની જરૂર લાગતી નથી.

એક કવિએ નીચેલો પદન્યુનતા વાપરેલો બહુ રંગીન છે —

“ જતી બેગી, સતી વારી, રણ મધ્યે કાઈ શુરવંત;
 ગામ મધ્યે કાઈ બહતજન, એ ચારે પૃથિવના સ્થંભ ”

એવા ચારે જણા માટે એકજગેણુ છેવટે વાપરી ન્યુનતા બતાવી

છે. વળી નીચલો કાવ્યો ઉત્તમ છે:—

“ રામ નામ સખ કોઇ કહે; ઠગ, ઠાકોર, ને ચોર;
ધ્રુ પ્રહલાદ જો તર ગયે, વોહી નામ કહ્યુ ચોર. ”

એમ રામનું નામ ૩ જણા કહે છે, અને દો કોઇ કહે છે, તેને માટે કહે વાપર્યો, પછી એક પદ ચોખ્ખું રાખ્યું, કે ધ્રુવ પ્રહલાદ સૌ ભવસાગર તરી ગયા તે કાઇ બીજું નામ હશે? યાને તેનો જવાબતો નકારમાં આવે છે, છતાં કાવ્યમાં બતાવ્યોતો નથી, ત્યારે તેને પદન્યુનતા કહે. વળી એના જેવુંજ એક આત્મજ્ઞાનીનું પદ છે.

“ શ્વાશે શ્વાશમે રામ ભજ, મીથ્યા શ્વાસ મત ખોય;

ના જાણું એ શ્વાસકી, આવન શીર નહી હોય ”

કહે છે કે, દરેક દમે દમ ખુદાને ભજતો રહે, એક દમ પણ ફાકેતો જવા ના દે, કેમકે હું નહી જાણુતો કે, જે દમ હમણાં આવી ગયો, તે દમ પાછો નહીં ફરશે કે કેમ? એમાં જોકે જવાબતો તે કવિ જાણે છે, પણ શંકામાંજ પદની ન્યુનતા બતાવી મુકી છે. તુલશીદાસે એક પદ નીચે પ્રમાણે બતાવેલું છે:—

“ તુલશી તલપ ન છોડીએ, નીશ્ચે લીજે નામ;

મનુષ્ય મનુરી દેત હે, કયું રખેગો રામ. ”

એટલે ખુદાની તલપ છોડવી નહીં, કેમકે જ્યારે માણસ મનુરી કરનારને તેના પુરતું દામ આપે છે, તો ખોટાતાલાની ભક્તિ કરતા માટે ઈશ્વર કેમ તેને આપ્યા વિના છોડશે. એ છેલ્લો અર્થ પદન્યુનતા છતાં સમજાય છે. વળી કહે છેકે:—

“ જ્ઞાન, ગરીબી, હરિનજન, કોમળ વચન અદોષ;

તુલશી કળહુ ન છાંડીએ, દામા—શીલ સંતોષ.

તુલશી જગમે આય કે, કર લીજે દો દામ;

દેવે કા દુકડા ભલા, લેવે કા હરિ નામ. ”

પ્રથમ ૭ ચીજ નહીં છોડવાને માત્ર ન છાંડીએ શબ્દ એક જવાર છે, તેમજ બે ચીજ કરવા કહી છે, છતાં તેને માટે એક પદ વાપર્યું છે.

• ૧૪ મો વ્યાકરણ વિદ્વાદ્ધાર:—અંગ્રેજીમાં એ અલંકારને Enallage કહે છે. એ અલંકારમાં હમેશાં વ્યાકરણ એકને બદલે બીજાપમા મુકેલું આવે છે. નામને બદલે વિશેષણ, અથવા વિશેષણને ક્રિયા વિશેષણ વગેરે વાપરવામાં આવે છે. જેમ લલ્લારામે

અભિમન્યુના આખ્યાનમાં વાપરેલો છે—

“ પર ભૂમિ પર ભૂપતિ આગળ, પર મમતુંજ કહેવું;
પર ઝોશિયાળે પેટજ ભરવું, પરને દિલ ન દેવું.

+ + +

તે દુખ માટે વળી દુખ મોટું, છાનિ કેમ રહેશે,
સુન્ને તેમ કહે લોડ બહિરમુખ, કપટ જોલ કેમ સહેશે.”

એમાં પ્રથમ ‘પર’ શબ્દ વિશેષણ તરીકે વાપરીને ભૂમિ અને ભૂપતિ નામેને લગાડેલો છે, પણ પછીના ત્રણે ‘પર’ શબ્દ વિશેષણ હોવા છતાં, ‘પર’ એટલે પારકાને એવા અર્થમાં નામ તરીકે વપરાયલા છે; એ વ્યાકરણ વિરુદ્ધાલંકાર તેમજ કપટ એ શબ્દ “ નામ ” હોવા છતાં કપટ જોલ = એટલે કપટી જોલના અર્થમાં વિશેષણ લેખે વપરાયલો છે. અંગ્રેજી ભાષામાં પણ ઘણા દાખલા છે, જેમાંથી એક નિચે આપ્યે:—

“ The evil that men do lives after them;
The Good is oft interred with their bones: ”

યહો કે, ખરાબ વારંવાર આદમીની પછવાડે રહી જાય છે, અને નેક વારંવાર તેમના હાડકાંની સાથેજ દટાઈ જાય છે. એમાં ખરાબ અને નેક (evil અને good) એ વિશેષણના રૂપમાં નામને દેખાણે વપરાયલાં છે; તોપણ એ બન્ને શબ્દો નામ લેખેજ આ જગ્યાએ અસલ લખનારે મુકેલા છે, એમ પણ તકરાર લાવવામાં આવે છે. સખત ઉચ્ચ દાખલાથીજ જો જરાબર સમજ થતી ન હોય, તો આ લખનારની કવિતાઓમાંથી નિચલી લીટિ જરાબર ગર્જ સારશે:—

જૂઓ મારી કલમ કેવા ખીલી રહી છે,
જૂઓ મારી પ્યાર પર તેણી ખીલ રહી છે;
દિલ માફ કંઈ કેહ ને કલમ લખે કંઈરે,
ખડો કાગળ કલમ ત્રણે એકસંખી ચમરે.

એમાં પણ પ્યારી ને બદલે પ્યાર નામ વાપરેલું છે; અને એકસંખ “ નામ ” ને બદલે “ એકસંખી ” વિશેષણ વાપરેલું છે. એ પણ કાવ્યની લેખક વધારવા, ને વળી તરફવાર કાશીન બદલવાને ઉપયોગી અલંકાર છે.

૧૫ મો વિરુદ્ધાલંકાર:—સાધારણ લઠણે નહીં લખતાં

વિસ્મય થઈને, જોરસામાં વપરાઈ જતા શબ્દોથી બનેલો અલંકાર. એ અલંકારથી લખનારો પોતાની લાગણી અને જુરસા પ્રમાણે અચરતી ઉપજાવે એવો દેખાવ કરે છે, અને સામાને પણ પોતાની લાગણી સાથે દોરીને વિસ્મય પમાડવાની પેરવી કરે છે એ અલંકારને અંગ્રેજીમાં Exclamation કહે છે; જેમકે:— સુંદર વિલાસ ઉપરથી:

“ અહો હરિદેવ ! ન જનત સેવ, અહો હરિરાય ! પેરોં તેરે પાએ. સુતો, યહ ગાય ! ગહો મમ હાથ, અનાથ અનાથ ! અનાથ અનાથ ! અહો પ્રભુ નિત્ય ! અહો પ્રભુ સત્ય ! અહો અવિનાસિ ! અહો અવિગત્ય ! અહો પ્રભુભિન્ન ! દિમે જુ પ્રકૃત્ય ! નિહત્ય નિહત્ય ! નિહત્ય નિહત્ય ! અહો પ્રભુ પાવન ! નામ તુહાર, ભજે તિન કે સમ્મ જહિ બિહાર. કરી તુમ સંતનંદી જુ સહાય, અહો હરિ હો હરિ હો હરિ રાય ! ”

એમાં જાણે ખોદતાજાને અચરત થઈને વિસ્મયતાથી સુંદરદાસ સંભારે છે.

એના કરતાં વધારે સારો દાખલો નિચે પ્રમાણે શામળજીટ આપે છે.—

“ રાંઠ જાત તે રત્ન શું ઓળખે, આખર ચૈતન ચાકરનો;
ગરીબ તણે ઘેર પેટ ભરે તે, ઠાંક શું જાણે ઠાકરનો;
મેરી તણે મહિમા નવ દીઠો, કરે વખાણુ તે કાંકરનો;
ખાખરની ખીલોડી અગદ, સ્વાદ શું જાણે સાકરનો. ”

એમાં કાલા કરેલા શબ્દોથીજ વિસ્મયાલંકાર સેહેલથી સમજાઈ જાય છે, તો પણ ઉપલા બંને કરતાં વધારે સારા દાખલા પ્રેમાનંદ કવિના નળાખ્યાનમાંથી મળે છે તે જુઓ:—

“ તેજે કરીને જેવો ભાન, ઓ નળ આવ્યોરે !

શીતળતાએ સોમ સમાન, ઓ નળ આવ્યોરે !

ગતે કેસરિ જેવો કહેલાય, ઓ નળ આવ્યોરે !

મહિમાયે શકર રાય, ઓ નળ આવ્યોરે !

ખનરિથરતાએ જેવો મેર, ઓ નળ આવ્યોરે !

ધને બીજે જેવો કુબેર, ઓ નળ આવ્યોરે !

સત્યવાદી શિખિ સમાન, ઓ નળ આવ્યોરે !

ઐશ્વર્ય નિધાય રાજન, ઓ નળ આવ્યોરે !

જુવે શોકે જેવો ઇંદ્ર, ઓ નળ આવ્યોરે !

કાને શોભે જોવો હરિચંદ્ર, ઓ નળ આલ્યોરે ।

વિધાયે ગુરુ શુક જોમ, ઓ નળ આલ્યોરે ।

દુખ દર્તા ધન્ય તરિ તેમ, ઓ નળ આલ્યોરે ।

એમાં દરેક લીટિએ લીટિમાં વિસ્મયાલંકાર સમાયલોછે, તેથી ધણો સુંદર લાગે છે. આજના કવિઓ જે આવો ઉત્તમ પ્રકારનો રસ લઈને તરેહવાર મીસાલો સાથની કવિતા જોડે, અથવા તેઓથી ખુદરતી રીતેજ જોડાઈ જાય, તો વાચક વર્ગને લેઝન ઊપજ્યા વિના નહીં રહે. ઉપરના ત્રણે દાખલા કરતાં સૌથી સરસ નમુનો કવિ લજ્જતરામે અભિમન્યુના આખ્યાનમાં આપેલો નિચે ઉતારીશું.

“ મને જાણુડો ન કહેશો મારી માવડીરે.

મા બાજો કાને જળમાં પેશી નાથો કાળી નામરે;

મા બાજો વીછી કેટલો ! બધે અંગે ઉઠે આમરે.

મા બાજો મેઘજ કેટલો ! તેતો નીર બરે નવખંડરે;

મા બાજો વજૂજ કેટલો ! તેતો પર્વત કરે શતખંડરે.

મા બાજો દિનકર કેટલો ! બધો અધકાર પામે નાશરે;

મા બાજો સિંહજ કેટલો ! તેથી હસ્તિ પામે ત્રાસરે.

મા બાજો મંદારો કેટલો ! તેતો ખીજે કરડી ખાયરે;

મા મુકાવ્યો મુકે નહિ ! તાણ્યો તુટી જાયરે.

મા બાજો હીરો કેટલો ! પણ તેતો એરણ્યને વેધેરે;

મા બાજો નોળજ કેટલો ! વડા વશિષ્ઠને તે છેદેરે.

મા બાજો અગ્નિ કેટલો ! તેતો દહે બાધુ ધનરે.

મા બાજો તે નવ જાણિયે ! જે આખર દાત્રી તનરે.”

ઉપલા દાખલામાં લગભગ સઘળીજ લીટીમાં વિસ્મયાલંકાર સમાયલો છે, એટલુંજ નહીં પણ નાની વસ્તુ કેવાં મરાકમો કરી બતાવે છે, તેનો વિસ્મય પમાડનારો નમુનો આજના કવિઓના કાન ઉચકાવે એવો મજાનો છે કાવ્યરસ તો એને કહીએ. કાવ્યની સ્ત્રોત તો એવીજ કવિતાથી ચખાય. કાવ્યની ઝમક તેણી એવી કવિતાથીજ શિખાય. અને કાવ્યની દ્રશીન તેણી એવીજ કવિતાથી બદલાય. ઉપલા બધા દાખલા કરતાં લખનારની જે બાયડીઓ, એક કલમ અને બીજી શીરીન, વચ્ચે ચાલતા અંતરની મરખી નિચે ઉતારેલી વ્યર્થ જશે નહીં. આજ લખનારના કાવ્ય સંગ્રહમાંથી:—

કલમ કહે શોરાખ ફૂં તારી, શીરીન કહે-ફૂં છૂં મારુક;

અરે હાપરે ! કલમ જીવી ખા ! અરે હાપર ! લેલા નાજીક.
કલમ શીરીન બેડે માથુક વચ્ચે, લગું ગહણુ કેવું જખખર !
શીરીન ઉપરના પ્યાર પત્રમા, કલમ કરે કલ્પાં છખખર.
અંત કરણુ કંઈ લખવા કરશે, બલતુ કલમ લખવાનીરે !
અરે પ્રભુ ! બે આવી બેરી, શું શું હેરાંન કરવાનીરે !

પોતાનો પ્રિય આશક નહી મળવાથી હવેરી બાવરી થઇ
અચલી એક માથુક ઘણીજ નિશ્વાસો નાંખીને વિસ્મયલંકાર
વાપરે છે:—

“ રોજ રખસારોકી લેતા હે મહે ખુર્શીડી,
બેહતર ઇસ શુગલસે હજમમ હુનર કયા હોગા ? ”

યાને:—ખુબસુરતી ભરેલા નોજવાંનોને, સહવારતું પોહોર થાય
છે, ત્યારે રોજનો રોજ અચ્ચે હજમમ ! તું જુએ છે, અને તેઓના
ખીલેલા કામળ ગાળો ઉપર તુ નજીસ હાથો રોજ પસવાડીને (યાને
હજમમ કરતી જેણા પાણી ફેરવે છે, વિગેરે) મળ લે છે, તો પછી
ઓ હજમ ! એથી વધારે સરસ તુંને શું બેઠએ છે ? વળી એક
કવિએ બેવડા અલંકારનો એક દાખલો રજુ કર્યો છે:—

ધર બાળે, ધર ઉગરે ! ધર રાખ્યે, ધર જાય !!

એક અચ્ચા એસા દેખા, બે સમા કાળકુ ખાય !!

એમાં ધર બાળી નાખ્યે તો ધર બચી જાય, અને ધર બચાવી
રાખ્યે તો ધર જતું રહે !! આ બેકે આત્મજ્ઞાનિઓ માટે માર્મિક
લખેલું છે, પણ પ્રુદ્ધો વિસ્મયલંકાર તેમાંથી જણાઇ આવશે.
વળી કહે છે કે:

“ જલકે બેતી જીલ મીલા, ખીન બાતી ખીન તેલ;

ચાદીશ સુરજ ઉગીઆ, કેસા અદભુત ખેલ !! ”

એમાં, વગર બતીએ અને વગર તેલે દીવો બળે છે, (સુરજ
ઉગવા વીશે) એ કેવો વિસ્મયકારક ખેલ છે, એમ વિસ્મયલંકાર
ખતાવેલો છે. વળી તુલશીદાસે કહેલો છેકે:—

“ તુલશી કીડા લીમકા, ચખા ચાહે ખાંડ;

મન ચાહે વૈરાગકું, ધરકું ચાહે રાડ. ”

તુલશીદાસ કહે છે કે, એક કીડા લીમકામાં પણ રહેવા માંગે
ને વળી ખાંડે ખાવા માંગે ! વળી એક આદમી વૈરાગને પણ ચાહે,
અને ધરમાં વિચય પૂરો પાડવા રંડીને પણ માંગે, એ કેવું અજબ

જેવું । એમાં વળી જુઓ તો ચાહે અને ખાંડ ઉપર પહોંચે સ્વેદ સહ શકશે. વળી કહ્યું છે કે:—

“ રાગ નામ અમોલ હય, ખીન દામહી ખીકાય ।

તુલશી અચરજ દેખીઓ, કોઈ ગ્રાહક ન થાય ।।”

યાને, જોકે ખુફતું નામ બહુ અમુલ્ય છે, તોપણ વગર પૈસે વેચાય છે, તેમ છતાં તુલશીનાંસ કહે છે કે, હું વિસ્મય થાઉં છું કે, મુક્ત છે તોએ કોઈ ધનક થતું નથી ।

“ નવ દારેકા પીંજરા તામે પછી પવન,

રહેનેકા અચરજ હય ગમે અચળા કાન ।”

એમાં કહે છે કે, માણસનું પીંજર યાને શરીર છે તેને આંખ નાંક, કાન, વીગેરે હ દરવાજા છે, તેમા પવન પચી કેમ રહી શકે, યાને જીવ કેમ ટકે છે, એ અચળાની વાત છે !

એમા વિસ્મયાલંકાર બરાબર વપરાયલો દીક્ષામાં આવશે. આ અલંકાર કાવ્યરસમાં આગેવાન ભાગ ભજવતો હોવાથીજ ધણા દાખલા આપવા પડ્યા છે.

૫

“ All great lays, equals to the mind of men,
Deal more or less with the Divine, and have
For end some good of mind or soul of man.
The mind is this world's, but the soul is God's !
The wise man joins them here all in his power.”

BAILEY.

(૧૬) પ્રપુનઃઉચ્ચારણ:—એને અગ્રેજમાં Epanorthosis કહે છે. યાને કે, વક્તા, સ્વેખક, કે કવિ; બોલતાં, લખતાં, કે જોડતાં, પોતે પ્રથમ જે બોલ્યો હોય, લખ્યું હોય, અથવા જોડ્યું હોય, તે એકદમ પાછું યાદ કરીને, વધારે સારા શબ્દોમા અથવા તેજ શબ્દો ઉપર ભાર મુકીને, અથવા ખીજા અસરકારક શબ્દો મુકીને નવેશર પોતાનું બોલવું, લખવું, કે જોડવું, પાછું શરૂ કરે છે. પ્ર = એટલે વિશેષ અથવા વધારે; પુન = એટલે ફરીથી, અને ઉચ્ચારણ = એટલે ઉચ્ચારવું અથવા બોલવું તે; જેમકે સીઝરના કમકમાટ ભર્યા મોત વિશે અગ્રેજમા અચ્છો દાખલો આપેલો છે.—

“ I should do Brutus wrong, and Cassius wrong,
Who, you all know, are honourable men:
I will not do them wrong; I rather choose
To wrong the dead, to wrong myself, and you,
Than I will wrong such honourable men.

*

*

*

Show you sweet Cæsar's wounds, poor, poor
dumb mouths,
And bid them speak for me. But were I Brutus,
And Brutus Antony, there were an Antony—”

ઉપરી સતરોમાં ત્રીજી લીટીમાં જણાવે છે કે; “ હું તેઓને
અન્યાય કરીશ નહીં, બલકે મુંઝેલાને, અને પોતાને અને તમને હું
અન્યાય કરવાનું પસંદ કરીશ; ” તેમજ વળી ૬ ઠી. લીટીમાં તથા
૭-૮ મી. લીટીઓમાં જણાવે છે કે:—“ ગરીબ, ગરીબ મુઠાં
મોંઢાઓ.....પણ હું જે જુરસ એનટની હોત—” એમાં પ્રપુત-ઉચ્ચા-
રણ બરાબર વાપરેલું દીક્ષા આવે છે. તુલસીદાસના નિઃશ્વાસ પદમાં
આ અલંકાર અચ્છી રીતે વપરાયલો છે તે જુઓ—

તુલસી કર પર કર કરો, કર તર કર ન કરો;

જો દિન કર તર કર કરો, એ દિન મરણ કરો.

અર્થ:—એ તુલસીદાસ કાઠનાળી હાથની ઉપર હાથ મુકી
કાઠના હાથની તળે હાથ ના મુક. એટલુજ નહીં પણ જે દહાડે
કાઠના હાથની તળે હાથ મુકવાનો વખત આવે, ત્યારે તો મરી
જવું બેહેતર છે. ભાવાર્થ એ છે કે, દાન ધર્મ કરનારો ધણી હંમેશાં
બીજા માણસને અક્ષેષ આપતી વખતે પોતાનો હાથ ઉપરજ રાખે છે,
અને સ્વાભાવિક રીતે લેનાર ધણીનો હાથ નિચેજ આવે છે, કેમકે
તે હાથ ઓળે છે. તેથી જે દહાડો હાથ તળે રાખવાનો વખત આવે,
માને બીજાની પાસે બીજા માંગવાનો વખત આવે ત્યારે તો મરી ગય-
લું બેહેતર છે. એમાં “ કર તર કર કરો ” ફરી ફરી વાપરીને
કવિએ પ્રપુતોચ્ચારણ કરેલું જણાઈ આવે છે, અને તેથી તેલું
કહેવું વધારે અસરકારક લાગે છે.

નરસિંહ મેહેતાએ નિચલી લીટી લખી છે—

“ સમજા સાથમાં હું એક જુડા, જુડાથી વળી જુડારે;

તમારે મન માને તે કહેજો, નેહ સાગ્યો છે મને હડિરે. "

એમાં પણ " હુડો " સખ્દ વાપરીને કવિ ધરાયો ન હોય તેમ " હુડાથી વળી હુડોરે " એમ લખીને આ અલંકાર દીપાવ્યો છે.

નિચલો દાખલો કવિ કાળિદાસ આપે છે:—

" સધળા વાતે છે તમે સ્યામ, પ્રાણી માત્ર કરે પ્રણામ;
પરણામી પરમાત્મા શ્રીહરિ, સારંગ પાણી હોય;
આદ્યુત શક્તિ આપની તારો, પાર ન જાંણે કોય;
પાર ન જાંણે કોય લગાર, હું કેમ પામીશ તારો પાર."

એમાં પણ કાલા કરેલા મોટા અક્ષરો ઝટ પ્રપુનોચ્ચારણનો ખ્યાલ આપશે. એના કરતાં ઉત્તમ દાખલા કવિ સામળભટ્ટના છે, તે નિચે ઉતારવાની ઘણી જરૂર છે:—

" હૂકમ હોય હજૂરી કેરો, શોધી નાંખું બધો સાગર;
હૂકમ હોય હજૂરી કેરો, મહાકામ કરવા હું માહર;
હૂકમ હોય હજૂરી કેરો, જોરે જીત કરું ત્યાં જાહર;
કાસદ કામ સોપ્યું કેમ મુજને, છેક મને કેમ કીધો કાયર."

કહો તો ગઠ લંકના સહસ્ર કટકા કરું, ધધોળીને કરું ધૂળધાંચી;
કહો તો હું સાત સાગર જળ શોષિને, આળ—પપાળ કરું પૂર પાણી;
કહો તો રાક્ષસ બધા રોળી નાંખું વળી, જો વહો વદન મહારાજ વાણી;
કહો તો દશ કધતું દેહવટ વાળીને, રોવરાવું બધી રાવ—રાણી. "

અંગદ વણિમાં ઉપર પ્રમાણે રામરાજને અંગદ પુછે છે કે,
"જો તમારો હૂકમ હોય તો, બધા સાગરના સાગર પી જાઉં, એટલુંજ નહીં પણ એથીને મોટાં કામો કરવા હું પુર્વિણ છું, એટલુંજ નહીં પણ લંકના ગઠના તુકડે તુકડા કરી નાંખવા તૈયાર છું, એટલુંજ નહીં પણ સાતે દરિયાતું પાણી શોષિ લેઈને જળ પ્રણયનો પૂર બનાવી દેઉં, એટલુંજ નહીં પણ કહો તો બધા રાક્ષસોને રગદી નાંખું." વગેરે વગેરે પ્રપુનોચ્ચારણ કરી અચ્છો કાવ્ય રસ લીધો છે.

હવે એક અંગ્રેજ કવિનો દાખલો લઈએ:—

" Curse ye, curse ye, his useless, useless shield
My arm that wrought the deed of sorrow,
The fatal spear that pierc'd his breast

His comely breast on the braes of Yarrow."

એમાં Curse ye તથા Useless તથા His breast એ શબ્દો પોતાના પાછલ પોતાના અર્થના શબ્દો, મતલબને વધારે સારા આકારમાં મુકવાને સાર લઈને આવેલા આપણને નજારા આવે છે.

મોટી હપ્તનયસ્તમાં તેનો સરસ દ્રખસો—

"આતર્શ બોધ મઝદાઓ અહુરણા અહી,

મધન્યે ઉશ વોઈ અહિયા રપેનિશ્તો અહી"

યાને કે:—ઓ આતશ ! તું તો દાદાર હોરમજદની એક નિશાંત છે, ઓ આતશ ! તું તો તે મીનોદાદારની સરસ વૃદ્ધિ કરનારી એક નિશાંત છે.

એમાં આતશને મુશ્વરની માત્ર એક નિશાંત લેખીનેજ સખનાર બેશી રહ્યા નથી, પણ વળી આગળ વધીને વૃદ્ધિ કરનારી નિશાંત કરીને ઉમેરે છે.

એકીન નામના શાયરે એક રેખતામાં જે લેખત લીધી છે, તે ધણી પસંદ કરવા બેગ છે:—

"હાતસે વેહશત કે દુકરે પેરહન હો જાએગા,

પેરહન કેઆ ચીજ હએ દુકરે બદન હો જાએગા.

યાને કે:—ખોદાતાલાના ફરમાનોની જે ચીતા અને ખોદ છે, તે ખોદના હાથથી શરીરમાંનાં કપડાંની દુકડા થઈ જશે—નહી એટલુંજ નહી, તે કપડાંની શી ચીજ છે? કેમકે શરીરનાખી દુકડા થઈ જશે.

એશકમાં તલ્લીન થયેલો એક આશક બોલે છે કે:—

લખે લાલે તો યાકુત અસ્ત, યા કુત અસ્ત મરજાંસ,

સીએ ચશ્મે તો બાદામ અસ્ત, યા દામ અસ્ત મુરગારા.

યાને:—ઓ મારી પ્યારી ! તારા લાલ હોઠ તે શું કંઈ યાકુત છે ? યાતો ખાસ જાનનો લેનારો કુત યાને ખોરાક છે ? તારી કાલી આંખો તે શું કંઈ બાદામ છે, યાતો શેકારોને પકડવાનો દામ યાને કાંદો છે ? એમાં વળી શ્લેષાલંકાર પણ સમાયો, અને કાળા કાંધેલા શબ્દોથી અચ્છો પ્રયુનોચ્યારણ થયો છે. વળી આ અલંકારને એક શાયર લેખત લઈ લખને ચાખેલો છે તે જૂઓ:—

ખાલે તો દાને દાને, બુદ્દે તો દામ દામ,

મુર્ગે કે દાને ચીદ, ગીરફતાર દમ શુદ.

યાને:—બહાલી માશુક ! તારા મુખજ ઉપર ત્વ છે, તે અના-
જનો એક દાનો છે. અને તારાં ઝુલકાં છે તે ફસાવનારો ફાંદો છે; જે
કાંઈએક બચારા મુરગે તે દાનો ચુન્થો, યાને વીંછી લીધો હોય, તો
તે ઝુલકાંના ફાંદામાં ગીરફતાર થઈ પડે છે ! એમાં પણ દામ અને
દાને એ શબ્દોના ફરી ફરી ઉચ્ચાર કરી લેઝન લેવા માટે વાપરેલા
છે. વળી એક શાયરે ફારશી મીશરો આપેલો છે કે:—

મેહમુદ ગઝનવી કે હઝારાં શુલાંમ દાસ્ત;

એશકશ ચુનાં બેકુશ, શુલામે શુલાંમ શુદ.

યાને:—મહમદ ગઝનવી નામનો પાદશાહ હઝરો શુલામો ધરા-
વતો હતો, પરંતુ એશકે તેને એવો તો મારી પાડ્યો, કે તે શાહ
છતા શુલાંમનો શુલાંમ થઈ રહ્યો.* આ પણ પ્રપુન.ઉચ્ચારણનો અચ્છો
નમુનો છે. પ્રેક્ટિસર દાદાભાઈ નવરોછ, એમ. પી. થયા તે આગમ્ય
પાંચેક વર્ષ ઉપર આ લખનારે “ ગૂંજરાત દર્પણ ” માં એક કવિતા
જોડી મોકલી હતી, તેમાં એ અલકાર અનાયાસે વપરાઈ ગયો છે:—

અરજ મોકલો વિનવી છે તમારો,

વકીલ એજ ને એજ છે ફર હમારો;

મુખા શત્રુના કાંન ફેાડી કો' બાધ,

પ્રતિનિધિ છે હિંદનો દાદાભાઈ.

એમાં વકીલ શબ્દ વચમાં આગ્યાથી તમારો તથા હમારો
એ બેઉ શબ્દને વળગી અર્થ કરે છે, તેથી તે પદચ્યુનતામાં પણ સ-
માશે અને તે ઉપરાંત બીજી લીટી આખી પ્રપુન.ઉચ્ચારણની બનેલી
જણાશે. એક બહારસી કવિ કહે છે કે:—

“ ભક્તિ બાવ બાદર નહી, સરિતા ચલી ધોરાય,

સરિતા તો તખ જાનીએ, જે જેષ્ટ માસ ફેરાય. ”

એમાં સરિતા યાને નદિના ધોરા વિષે લખીને તુર્તુજ તે સરિતા
યાને નદિ, જે જેષ્ટ માસમાં ફેરેલી રહે તો તેનેજ નદિ કહેવી, એમ
કવિએ પ્રપુન.ઉચ્ચારણ કર્યું છે. એવી રીતનો ફાંકડો દટાતો બીજો.—

*મહમદનો અયાઝ નામનો એક વાહલો શુલામ હતો, તેના
ઉપર તેનો એટલો તો પ્યાર હતો, કે તે જે કરે તે રાજ્યમાં થતું
હતું, તે એટલે સુધી તવારીખ લખનારા કહી ગયા છે કે, મેહમુદનો
બાંધેલો તે છોડવે, પણ તેનો બાંધેલો મેહમુદથી નહી છોડવી શકાતે
હતો ! તે શુલામનો મહમદ તો ગોયા ગોલાંમ થઈ ગયો હતો !

“ મરના મરના સડ કહે, મરી ન ગણે કામ;
જો મરનેકું ગણે તો શીર ન મરના હાય. ”

કાષ્ઠ કાવ્યને ગાયણથી બ્લૂડ પાડે છે, કાષ્ઠ કાવ્યને ગદ્ય એખા-
રતથી બ્લૂડ કહે છે, અને કાષ્ઠ તો કવિ અને કવિતાને બાધાની એક
નિરાળીજ ડાંખળી દાખલ લેખને છે. પરંતું કમતરીનના વિચાર પ્રમાણે
તો કાષ્ઠથી વાક્યમાં ખુદાઈ, કલ્પિત, અને ઝમકદાર એવો રસ સમા-
યલો હોય, કે જેથી તેની ઝમક, લેહવ, અને ફાશીન, તેના સંબળાવ-
નારાને એકદમ અસર કરી શકે, તે કાવ્ય કહી શકાય; પછી તે કવિતા
હો કે ગાયન હો; નસર હો યા નઝમ હો; પદ્ય હો, યા ગદ્ય હો; જેમ-
કે આ ખાકસાર શેવકની ગદ્ય એખારતમાંથી તેનો ખરો હેતુ સમજાશે:-
“ ખ્યાર ને શુલાંમ કરનારી અએ પ્રીયા ! મોહ્યતને એક લોડી દા-
ખલ ઉભી રાખનારી અએ માથુકે મન ! આજ સાંજે તું તારા
સિધા સરોવર જેવા આરખી તોખારો ઉપર સ્વારી કરવાથી પરહેજ
રહેજે ! આજ ચંદ્રચંદ્રણનો દિવસ છે. અને ધૃત્વિમાં એક ઉપર,
તથા એક નિચે એવા બે ચંદ્ર ભેદ ગ્રહણ પોતે વિચારમા પડી શુ-
ચવાઈ જઈને કદાપિ તનેજ લાગી જશે ! સાંકલ્યું છે કે, પાદશાહ
આજે બાગે શુલની શુલાકાતે નિકળનાર છે, તે તને શુલાખ સમજી
તોડી લેશે ! શેહરમાં દાંડી પીટાઈ છે કે, પાદશાહના તાજમાંતું બે-
ચુલું મોતી કંઠે પડી ગયું છે. તે શોધી આપનારા બશુશો બુલમાં
રખે તુંને મોતી જાણી ઉંચકી લઈ જાય ! માટે એ પ્રિયા ! આજ
ફરવા જવાનો વખત નથી. ” એમાં અલગ્યત ગદ્ય રચના છે. ખરી,
પણ કાવ્યના લક્ષણો તેમાં પૂરેપૂરાં છે, માટે એ કાવ્યનોજ રસ કહે
વાય. રચના ગદ્યની છે, પણ વિચાર કાવ્ય યુક્તિના છે. કાવ્યને અને
સાધારણ એખારત એખળખવાને માટેજ પ્રાચ-વજન વગેરે સુંકી ગદ્યથી
પદ્ય નિરાળું બતાવેલુંછે; પણ લક્ષણમાત્રો જે વાક્યમાં ખુદરતી ખ્યાલ,
વિચાર, તુરંગ, અને રસ હોય તેનેજ કાવ્ય કહેવું. માત્ર અકેકને બ્લૂડ
બ્લૂડ એખળખવાને સારજ એલાલીદાં નામો આપેલાંછે; કાંઈ ગુણ ઉપર
કિંવા લક્ષણ ઉપર કાવ્યની શ્રેષ્ઠતા ગદ્ય ઉપર છે એમ શેવકતું મત
નથી. અમ્મો ગદ્ય લખનાર લણીવાર કવિને માહાત કરે છે. કારણ કે
તેના વિચાર ખુદરતી હોવાથી તે કવિછે. એક દડી કવિનો શ્લોક નર્મદાએ
એ સબંધમાં આપેલો આ જગાએ ઉતારી આપણે આગળ ચાલીશું:-

કાવ્યં યશસેઽર્થકૃતે વ્યવહારવિદે શિવેતરક્ષેતયે,
સચ્ચઃ પરનિવૃત્તયે કાંતાસંમિતયોપદેશયુજે ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—કેટલાએક યશ યાને કિર્તિને સાર, કેટલાક દ્રવ્યને સાર, કેટલાક વ્યવહાર જાણવા સાર, કેટલાક કલ્યાણને સાર, કેટલાક મનના સમાધાન અને મુક્તિ માટે, અને કેટલાક કાવ્ય નાટકના મનોરંજક ઉપદેશને સાર કવિતા કરે છે.

૧૭ મો સુસ્વરોચ્ચારણઃ—સુ = એટલે સારો; સ્વર = એટલે સ્વર, સાદ, અથવા આવાજ; અને ઉચ્ચારણ = એટલે બોલવું અથવા વાપરવું તે. એને અંગ્રેજીમાં Euphemism કહે છે. કઠોર અથવા સુગ લાગે અને કંટાળો ઉપજે એવાં વાક્યને નરમ પાડી નાંખવાનો એ અલંકાર છે. અથવા તો કાનને નહીં રૂચે એવો ઉચ્ચાર કરવાને બદલે તે કઠોર શબ્દની જગા કાંઈ બીજા નરમ અને વિવેકી શબ્દને આપવાનો અલંકાર; જેમકે:—

“ ઉત્તરા ઉત્તરા શું કરે, સાંભળ મારી માત;

રણમાં જ્યારે હા પડે, ત્યારે નહિ દે ઉત્તરા હાથ.

ઉત્તરા ઉત્તરા શું કરે, ઘેલી યધ મુજ માત;

દૈવતું તેડું આવશે, નહિ આવે ઉત્તરા સાથ.”

એમાં છેલ્લી લીટિ કેવળ સુસ્વરોચ્ચારણ છે, જેમકે “જ્યારે મરી જઈશ ” એવા શબ્દો બોલવાને બદલે “ દૈવતું તેડું આવશે ” એવા નરમ શબ્દો મુક્યા છે, તેમજ “ ઉત્તરા મારી સાથે મરી જશે ” એવા સુગ લાગતા કઠોર શબ્દને બદલે “ નહિ આવે ઉત્તરા સાથ ” એમ સુસ્વર મુકેલા છે. બીજી લીટીમાં “ નહિ દે ઉત્તરા હાથ ” એ પણ લગભગ તેવોજ અલંકાર છે. તેમજ:—

“ કંઈક તણી રાંઠો રંગવું, કંઈ બાણું ધર સુંત

દુર્યોધનને ઉભો ગળું તો પાંડુ રાયનો પુત્ર.”

એમાં પણ કંઈક સ્ત્રીઓના ધણીઓનો જીવ લેઉં, તથા કંઈક ધરના જીવાંન પુત્રોને મારી નાંખું એવા શબ્દોને બદલે સુસ્વરોવાલી ૧ લી લીટિ મુકી છે. તેવીજ ૨ જી લીટિ છે.

“ ભકાર મુખથી નિકલ્યો ઉચાર, મકાર ભૂલિ ગયો તેણીવાર;

પછે વાલુએ કાધું કામ, મલ્લ મારિ નાંખ્યો તે કામ.”

એમાં પણ લીમતું અને મદલતું નામ લઈ બોલવાને બદલે

ભકાર એટલે ભીમ અને મકાર એટલે મધ, એવા નરમ શબ્દો બતાવ્યા છે. કેમકે એક માણસ મરી ગયો એમ અંગ્રેજીમાં એવી રીતે નથી બોલતા કે “ He is dead ” એને બદલે “ He is no more. ” યાને “ તે વધારે વારનો નથી. ”

“ ધર્મ તણું મન વિસ્મય પામ્યું, ઉપન્યો વળી વિચાર.

દુપદને દેખીને રામ, આંશુ આંસુ પાત.

x x

x x

x x

પરાધીન થઇ પેટજ ભરવું, એ દુઃખ નાવ્યો અંત.”

એમાં પણ કાલા કરેલા શબ્દો સુસ્વરોચ્ચારણના છે. લોર્ડ બાઇરને સાગર ઉપર એક કવિતા બોડેલી છે, તેમાં આ અલંકાર ફક્કરીતે વાપરી વાંચનારાઓને મજાદ આપી છે:—

“ And send'st him, shivering in thy playful spray
And howling, to his gods, where haply lies
His petty hope in some near port or bay,
And dashest him again to earth:—there let him
lay. ”

એમાં લગભગ ચારે લીટિઓ “ મરી જાય છે ” એ શબ્દને નરમ કરવાને માટે વાપરેલી છે. ૧ લી બે લીટિનો અર્થ “ મરી જાય છે ” એટલેજ છે । એ રીતે સુસ્વરોચ્ચારણ વાપરેલો છે. ઉરદુ શાયરો સુસ્વરોચ્ચારણ વાપરવામાં ઘણી ઘણી લેઝતો વાપરી ગયા છે:—

“ દે ગોલાખીસે જાંમકુ સાકી;

મેહ ખરસતા હએ અખર છાએઆ હએ. ”

યાને કે:—ગુલાખી રંગના શીશામાંથી, એ શાકી મને એક જામ ભરીને શરાબ આપ, કેમકે આ તરફ વરસાદ વરસે છે; અને પેલી તરફ વાદલાં ભરાઇ રહ્યાં છે. અર્થાત કે એક આંખમાંથી આંસુ પડે છે, અને ખીજ આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં છે. એમાં રડવું આવે છે એ શબ્દો કઠણ હોવાથી ઉપર પ્રમાણે સુસ્વરોચ્ચારણ કરેલું છે.

પાદશાહ જહાંગીરનો પોતાની રાણી નૂરજહાન ઉપર અણહદ પ્યાર હોવાથી તેણીને જ્યારે ગમે ત્યારે પોતાની પાસે બોલાવતો હતો, એક દિવસે તેણીને દસ્તાન જવું હતું, તેની જાણ પાદશાહને ન હો-

વાથી તેણીને બોલાવી. હવે પાદશાહેનો ધારો છે, કે તેમની આગળ કોઈના મોહોતની વટીક ખખર સારા શબ્દોમાં સમજાવેલી જોઈએ. કાંઈ પણ માલ સમાચાર કે સુગ લાગે એવા શબ્દો શાહેની આગળ વપરાતા નથી. તો પછી રતુપ્રાપ્તિની સ્થિતિ એક ચોરત બર દરબારમાં કેમ કેલવડાવી શકે. નૂરજોહાંન એક શાએરા યાને સ્ત્રિ-કવિ હતી, એટલે તેણે સુસ્વરોચ્ચારણુ અલંકાર પસંદ કરી મોત્રમમાં લખ્યું કે:—

બજાહેરમ મ નમર, ગરબે દર નજર સખ્કમ;

વલે ચુ બર્જ હેના બાતેનગ પૂર જે ખુનસ્ત.

યાને:—મને બહોરમાં તું ના જો ! અથવા તું મને હંમેશના શણગાર પ્રમાણેની હાલ નાં સમજતો ! બલકે મેહેદીના પાતરાંની માફક મારું અંદરન યાને ભિતર પેટાખાનું લોહીથી ભરેલું છે.

પાદશાહ આલમગીરની ઝીન્નત ઉલ નીસા નામની શાયર બેટી હતી. તે મીરાંબાઈના જેવી ભકતાણી હતી. તે ઈશ્વરિ આશકને લીધે એક આત્મજ્ઞાની સાલેક ઉપર રીઝ હતી. રોજ તેણી તે ફકીરને ઘર જતી, અને ખુદાઈ જ્ઞાન મેળવતી. લોકો તેણી માટે તરેહવાર બદ શખુન પણ લઈ જતા હતા. એક પ્રસંગે ઘણાં દિવસની તેણીને આવતી બાંધ પડેલી જોઈને સુરીએ નીચસો સુસ્વરોચ્ચારણુ લખી મોકલ્યો:—

અએ કે મી શુધ કે મી આયમ, નમી આઇ ચેરા ?

પાએ શોકતરા મગર રંગે હેના ઝંઝીરે પાસ્ત ?

યાને કે: વારંવાર તું કહેવાડયા કરે છે કે, હું આંઈ છું, હું આંઈ છું, ને નહીં આવતી તેનું શું કારણ ? શું તારા શોકના પમને મગર હેના એટલે મેદીના રંગની જંજીર પડી છે કે શું ? અર્થાત પુછવાની મતલબ એવી હતી, કે તું દસ્તાનમાં બેઠેલી છે કે શું ?

મેહેદીના પાત્રાં હંમેશાં લીલાં આવે છે, પણ તેને ખુબ્ય ચોળે તો તેમાંથી ઉત્તરો લાલ રંગ નીકલી આવે છે, તે ઉપરથી ઉપલો અલંકાર ગોઠવેલો છે. દુહો છેકે:—દગા બાજખી રીત ચેહ, કે બાત કરે મુસ્કે આય; જૈસે પત્તિ મેદીકે લાલી લીખી ન જાય—યાને દગા-બાજની રીત એવી છે કે, બાહારથી હશી હશી ને વાતો કરે છે, પણ જૈમ મેદીના પાત્રાં લીલાં છતાં તેને ચોળેથી લાલ રંગ નીકળે, તેમ દગાબોરનો અનુભવ લેતાં ખરો રંગ નીકળી આવે છે.

પશુ શાહજીને તેવું સુગતગામણું પુછવાને બદલે સુસ્વર લખ્યો, કે મુસતમાન બેઠીઓ જ્યારે મેઢીથી પગ રંગે છે, ત્યારે ધરમાંજ રહે છે, તેમ તુ રહી છે કે શું ? ત્યારે એજ અલંકારમા પેલી શાહજીએ જવાબ લખ્યો કે;

મરચે મન લએડી અસાસમ, દીક્ર ચુંમજતું દર નવાસ્ત;

સર બસહેરા મોઝનમ, લેકીન હયા ઝઝીરે પાસ્ત.

અર્થ:—અગરચે હું લેકીના જેવી તારી સાથે તો છું, 'પશુ માર' દિલતો મજનુનની માફક તેના આવાજ ઉપર છે. માર' માથું જંગલમા બમાવું છું, યાને તારી તરફજ દીક્રતો લટકી રહેલું છે, પરંતુ શરમની જાંજીર મારતો પગમાં પડેલી છે. એ પ્રમાણે તેણીએ પશુ ખુદ્દુ દુર બેઠેલી છું એમ નહીં લખતા સુસ્વરથી બીજાજ બોલોમાં લખ્યું. ફકીર આ વાંચીને વિચાર કરવા લાગો. તે વેલા તે ફકીરના મથમાં કાસમખાં નામનો નવાબ બેઠેલો હતો, તેણે ફકીરની પાસે તેનો જવાબ લખવાનું માગી લીધું. પછી તેણે નીચે પ્રમાણે, અલંકારની મજા સમજ્યા વિના લખ્યું, અને કચુબર કરી નાંખી:—

એસ્ક તા ખાંમસ્ત બાશદ બસ્તએ નામુશા નંગ;

પોખ્તે મગઝાંને જતુરા કે હયા જાંજીરે પાસ્ત ?

યાને કે:—જ્યાં સૂધી ઇશક ખામ એટલે કાચો હોય છે, ત્યાં લગી તે નામદારી અને નામુશીને આધિન રહે છે, પશુ એસ્કના દીવાનાપથામાં પકકાં મગજવાળાને શરમ કંઈ પગતો જાંજીર થઈ પડતી નથી. એ પ્રમાણે કાચું કપાયું. અને અલંકારની મજા લીધા વિના, પેલા કહે તેમ, “ જ્ઞાનીને જ્ઞાની મળે તો રસની લુટા લુટ, અજ્ઞાની જ્ઞાની મળેતો ઉલટી માથા કુટ.” તેમ અલંકારનો રસ લુટવાને જ્ઞાની સાથે અજ્ઞાની મળવાથી આવું ખોટું થયું. આથી પેલી શાહજી ફકીર ઉપર ગુસ્સે થઈ અને પ્રાર્થુ, કે એસ્કે હકીકી તજીને હવે એ ચડાજ એસ્કે મીઝજી ઉપર ઉતર્યો છે. તેથી તેણીએ જવાબલખ્યો કે:—

આશકાને એઝદીરા, સર બસર બાશદ હયા;

ચુંતું મુર્ગે બે હયાત, કે હયા જાંજીરે પાસ્ત ?

અર્થ:—ખોદાઈ આશકાને તો દુન્યાનો ડર રાખવોજ બેઠ્યો; તારા જેવા બેશરમા મરવાને તે (મરવો સ્ત્રી લ'પટ છે, અને એસ્કમાં ઉધાડો અને બે શરમ છે) લાજ શરમની જાંજીર પગમાં ક્યાંથી હોય ?

આ પ્રમાણે આ અલંકારની ખુમી છે.

૬

૧૮ મો કથા રૂપાલંકાર — એ અલંકાર દ્રષ્ટાંત રૂપાલંકારનો બેટો છે. દ્રષ્ટાંત રૂપાલંકાર લાભો હોય છે, ત્યારે કથા રૂપાલંકાર બહુ હુંકાર હોય છે. એ અલંકાર કથારૂપી વાર્તાથી બનેલો હોય છે, પરંતુ તે વાર્તા ખરી નેથી લાગે છે, અને ધડો મળે છે; નેથી નીતિ અને વિવેક શિખાય છે. દાખલા તરીકે પેલા ધરડા ડોસાએ પોતાના બેટાઓને, પોતાના મરણના ખીંઝાણા આગલ બોલાવી લાકડીઓનું એક બંડલ ભાગવા આપેલું, તે વાર્તા કથા રૂપાલંકાર કેહવાય. પણ આ અલંકાર કાવ્યરસમાં પણ વપરાય છે, જેને અગ્રેજીમાં Fable કહે છે. શેવક હકીર અને ફકીરના કાવ્ય સંગ્રહમાંથી એને મારે એકજ દાખલો લાભો હોવાને લીધે ખસ થશે:—

ન્યાયાસનપર બેઠડો, ઉભી કરે પંડ માય;
બવ બાળી દિલમાં ધરે, કદિ ન મુકિત થાય.
મદદગાર ગર્ભપાતમાં, તાત છુપે મુંજ માત;
સજ્જ વિના નહિ ન્યાય ખરો રેહ, હોય માત કે બ્રાત.
ન્યાયતણાં પદ્ધતિના જોતાં, ગુન્હા થયો પુરવાર;
ન્યાયતણાં ચક્ષુમાં જોતાં, દીશે તે અનવાર.
અરે કલમ મુંજ ભાંગી જાણે, લખતા આજે કરાવ;
અરે જીભલડી જળીજ જાણે, બોલતાં એ બદરાવ.
અરે ચક્ષુ તમ અંધી થાણે, વાંચું આ જગમેત;
અરે કંઈ બેઠેરા થાણે તમ, સુનતાં તેજ સમેત.
કાણુ શીપાહી પકડી લખ જા, કડી કરી બેઠે હાત;
કહે કાયદો સજ્જ માસ નવ, ઘટતી છે તુંજ માત.
માદર નાડર નારડ એતો, સાદર થયો હુકમ;
થકાં ન્યાય કરવા અદલ, આ બેઠું છું જોખમ.
જોદાર્થ તખત પર બેશી કીચો, ન્યાય તણો મેં પાઠ;
પડી રહીશ બંદીખાંને હું, આવી તારી સાથ.
હતો એક જ્યારે એવો દિ, હતો હુંજ બધવાન;
પેટ હતું બંદીખાનું મુંજ, તુંજ હતી બળવાન.
કેદ કાઢો તો મને માયજી, મહિના નવજ સજ;
આતરડાને નેસ કડીથી, સીકડી કીધી કજ.
હુન્નામા નહીં થયું હશે તે, કીધું આ મેં કામ;

ક્ષમા કરો એ ગુન્હા હમારો, હરી હરી હરરામ.
 ન્યાયતાણું મંદીર પાક છે, વેચો નહીં ધનસાક;
 લાંચી મોરાણુ અમ્મલને, કરો ખુદા નહીં માફ.
 રૂપાં કે ગુન્ના થકી, ન્યાય શેર કે મણુ;
 તોક્ષી આપે તે પાપી તો, માય ફરી નહીં જણુ.
 માત હોય ગર બ્રાતતાત, કે દાદી પૈસાદાર;
 ગરીબનેખી ન્યાય વિના, છોડે નહીં તે કિરતાર.

એ એક કથા છે; અને તેથી તે કથા રૂપાલંકાર છે. કથા હોવા છતાં ન્યાય કરવાનો ઘડો આપે છે. એ વાત બનવા જોગ નથી એમ પણ નથી લાગતું. દુકમાં કથા રૂપાલંકારને આ દાખલોજ વાંચક વિદ્યા વર્ગને બસ છે. કોઇ પણ ખરા કવિમદાને કવિની આંખથી જુઓ, અને તેની કવિતાને કવિના જેવાં મગજથી વાંચો તો સાધરણ વાંચણુ કરતાં કાંઈ ઓરજ લેઝત આપશે. આ વિષયમાં ખાસ ઉત્તમ કવિતાઓનો સંગ્રહ તો કરવાનો નથી, પણ જે દાખલા આપવાના છે, તે આપણો વિષય સમજવા ઉપરાંત ખીજી પણ ગમતો આપે એવા હેતુથી બેવડો ક્ષયદો, અને બેવડો રસ આપનારાજ અત્રે તારવી કાઢી આપવાના છે.

૧૯ મો:—વિવર્ણાલંકાર : વિ = એટલે જૂઠું; વર્ણુ = એટલે વિભક્તિ શબ્દ; યાને કે કોઇ વાક્યમાં વિભક્તિના શબ્દો અદલા બદલી કરવાનો અલંકાર. એને અંગ્રેજીમાં Hypallage કહે છે. આ અલંકારનો કાવ્યરસમાં શીરોશકર માફક ભળી જાય છે. એ અલંકારની કાવ્યમાં ઘણી જરૂર છે. ગીરધર કવિ એ અલંકાર વારંવાર વાપરે છે. એ સંવત ૧૮૯૭ના અરસામાં વડોદરામાં મધ્ય મયો છે.

“ મેં તો તુજવિનારે રેવાય નહીં; હો વાહારે;
 મુને મુકીને જશે કેમ; કુંવરજી કાહારે.

x

x

x

x

હું સ્વામી સાથે વનમાં જઈ છું કરવા પતિ સેવાય
 માટેઆજ્ઞાઆપો ગુરુ નાથ વિજેગે મેં એકલાં નવ રેહેવાય.”

હાજીરામકવિ:—

તેને મલ્લ હીંડે છે જોતો, મોટા મહિપતિની પત જોતો
 એવું સાંભળતાં ચઢી રીસ, પગથી જળવા લાગી શીશ.”

ઉપલા ખન્ને દાખલામાં મારાથી ને બદલે “એ તો ” તથા “મેં ” શબ્દો વાપરી વિભક્તિનું ખડણુ કર્યું છે, તેમજ “ પગથી શીશ લગી જવાળા લાગી ” ને બદલે “ પગથી જવાળા લાગી શીશ ” વાપરી વિભક્તિ ખોડવી છે. તેના કરતાં નિચલો દાખલો વધારે અસરકારક છે:—

પગમાં ધાલીને પેટાવા, આંસુનો હર્ષ લાવ્યોરે !

નેહરની આંસુ છળ છળીને, સ્નાને શરિરે કયોરે !

એમાં “ પેટાવામાં પગ ધાલીને ” ને બદલે “ પગમાં ધાલીને પેટાવા ” લખી વિવર્ણુ બતાવ્યો છે. તેમજ “ હર્ષનાં આંસુ ” ને બદલે “ આંસુનો હર્ષ ” એમ લખી વિભક્તિની અદલાબદલી કરી છે. “ આંસુની નેહર ” ને ઠેકાણે “ નેહરની આંસુ ” લખ્યું છે. વળી “ શરિરે સ્નાન કર્યું ” ને બદલે “ સ્નાને શરિર કર્યું ” એમ વાપર્યું છે. એ વિવર્ણુલંકાર છે. વધારે સમજ આપવાને જણાવીશું કે અગ્રેજીમાં એવા અલંકાર બહુજ સાધારણ છે; જેમકે:—“ The gutters ran with blood ” યાને લોહીથી ગટરો ચાલી, તો જો કે “ The blood ran in the gutters યાને ગટરોમાં લોહી ચાલ્યું, એમ લખવાની મક્કદ છે. અલંકારવાળી પરતી વિભક્તિને ફારશીમાં ઘણી અચ્છી રીતે વાપરવામાં આવે છે, અને તે જાતના અલંકારવાળી વિભક્તિને “ ઇઝાફતે મકલુખી ” કરીને કહે છે. જેમકે “ શાહે જેહાંન ” કહેવાને બદલે “ જેહાંનશાહ ” તથા “ યારે શાહ ” ને બદલે “ શાહયાર ” કહે છે; એમાં “ મુઝાફે અલીયે ” ને મુઝાફ ” ની આગલ મુકવામાં આવે છે, અને ગૂજરાતીમાં વિવર્ણુલંકારને મળતો ફારશીમાં “ કહ્યે ઇઝાફત ” કહેવાય છે.

“ રામ નામ સખ કું કહે, દશરથ ન કહે કોઈ,

એકવાર દશરથ કહે, તો કોટી જન્મ ફળ હોઈ.”

એમાં તાત્ર નો બંધ બેસાડવા “ સખ કોઈ કહે ” લખવાને બદલે “ સખ કું ” કહે, એમ ઉણટી રીતે વાપરેલો છે. તેમજ કોઈનો પ્રાસ લાવવા હોય ને બદલે હોઈ કરેલો છે. તેમજ વળી ખીજો કહે છે કે;

“ રામ જકતકા શેઠીયા, રહે વૈકુંઠ કે માંહે;

નીસ દીન વો હીસાખસે, આપે ઉતકે ત્યાંહે.”

એમાં “હીસાગસે” શબ્દથી એમ સમજાય, કે રામ તે દશ-રથ રાખતો બેઠો, જે બેઠેલમાં રહે છે, તે પરમાત્માને હંમેશ બરાબર હીસાગ દેનારો છે. તેમજ એ વિવર્ણથી એવું પણ સમજાય, કે આપે શબ્દનો અર્થ જે થાય, તેમજ વળી રામ આપે યાને પોતે પોતાનેજ ત્યાં હિસાગ રાખે છે. વળી “માંહે ના અનુપ્રાસ માટે ત્યાં તે બદલે ત્યાંહે, એવો પણ વિવર્ણ કરેલો જણાશે.

૨૦ મો:—અદર્શનાલંકાર:—અત્યવર્ણલોપાલંકાર વગેરે જે અલંકારોમાં, પ્રારંભનો-મધ્યનો અથવા અંત્યનો હરફ અથવા હરફોનો લોપ થયેલો છે તે સર્વ અલંકારોનો આ અલંકારમાં સમાવેશ થાય છે. જેથી તે સંબંધના જૂદા જૂદા ત્રણ દાખલા બસ થશે. એને અંગ્રેજીમાં Elision કહે છે. કાવ્ય કૌરૂભમાથી નિચલા દાખલા મળે છે:—

“ સુવાળી વાલી’ઓ, નરમ નરમાથી અતિદિસે;
પ્રમાણી માનીતી, મન અધિક મોહું તુંજ વિશે. ”

+ + +

હાંસડી પે’રાવોછો હેત તજીને, હાંસથી કરવા બેહાલ જોને.
એની ન રાશ મળતી કદાપી આવે, કો’વાય કષ્ટમાં કંગાળ જોરે.

એમાં મધ્યમાંથી હરફોના લોપ થયા છે. પેહુરાવો-વાહુ-લીઓ—કોહુવાય એ શબ્દોમાંથી હુ હરફ લોપ થઈ અદર્શન થયું છે. અંગ્રેજીમાં એવા ઘણાજ દાખલા દીકામાં આવે છે:—

“ ’Tis not enough when swarming faults are writ”
That here and there are scatter’d sparks of wit;
એમાં પણ ’Tis શબ્દમાં પેહેલો હરફ લોપ થયો છે; Writ શબ્દમાં છેલ્લા હરફોનો લોપ થયો છે; અને Scatter’d શબ્દમાં મધ્યના હરફોનું અદર્શન થયું છે. એવા દાખલાતો સેકડો છે. પણ તે નહિ” લંબાવતાં આગળ આત્યે.

૨૧ મો શબ્દાંતરાલંકાર:—એમાં શબ્દોનો અંતર રાખી એક શબ્દની ખીખની જગોએ અને ખીખને. ત્રીખની જગોએ, એમ ફેર બદલી શબ્દો મુક્યાનો અલંકાર. જેને અંગ્રેજીમાં Hyperbaton કહે છે. કાવ્યની રચનાજ ખુદ શબ્દાંતરાલંકારને આભારી છે. એ અલંકાર ન વાપરો તો કાવ્યમાં રસજ પડે નહિ. એ અલંકાર ન વાપરો તો કાવ્યનો રસ હીગ સાથે ભોળાયલી શાકર જેવો લાગે છે.

કવિતાની કાષ્ઠી લીટીમાં ઘણુંદરીને એ અલંકાર સમાયજો છે, માટે એનો દાખજો આપવામાં કાંઈ ભારી નથી, તેથી તે દાખજો સાથે કાંઈ બીજીમાં ગમત બેઝાયજી હોય એવો નિયે આપ્યો:—

યદા સંક્ષિપ્યતે પ્રાણો જ્ઞાનસત્ત્વં પ્રલીયતે ।

તદા સમર સત્ત્વં ચ સમાધિરં મિલિયતે ॥

યાને કે—જ્યારે પ્રાણ અથવા આત્મા નાબુદ નવની અંદર લિપ્ત થઈ જાય છે, ત્યારે અપર ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે, તથા સવળા સંકલ્પનું સમાધાન થાય તેનું નામ સમાધિ છે. એમાં પ્રલીયતે શબ્દની આગળ સંક્ષિપ્યતે, તથા સમાધિર શબ્દ છેલ્લે મુકવાથી સાધારણ અને સામાન્ય રચના થાય, પણ કાવ્ય રસને સાર શબ્દોના અતર પાત્રી દીધાથી રસ મળે છે. હિંદુસ્થાની બાપામાં, તેને ઝમકદર બતાવવાને સાર આ અલંકાર દગલે ને પંગલે વપરાય છે, જેનો નમુનો નિચે આપ્યો.—

“ તાત મિલે પુનિ માત મિલે સુત, જાત મિલે ગજ બાજિ મિલે સખ,
સાત મિલે મન વછિત પાછ, લોક મિલે સુર લોક મિલે;
વિધિ લોક મિને વછકુંદહુ બાછ; સુડર જ્યાર મિલે સગલી સુખ,
સંત સમાગમ દુર્લભ બાછ. ”

એમાં તાત જેવો પ્રાસ લાવવાને, તથા મિલે શબ્દની “તાલ” મારવાને, તથા લોક શબ્દ ઉપર અત્રાપ લેવાને, તથા “ તાલ ” ખરાબર લાવવાની તાલ રચેલી જણાઈ આવશે. એ શબ્દાતરાલ્ય કાર છે. કેમકે તાલ, પ્રાસ, ને અત્રાપ લાવવા શબ્દોને અલ્લ બદલ અતરે મુકેલા છે. નિચજા વસંત તીલક વૃતમાં એ અલંકાર બહુ દીપે છે:—

“ તુંલાડિલ લલકતી ખુબ મિલ વાણી,
મૂળે થઈ બલકતી સુખ ગાજ શાણી;
તુંના છે છેલકતી ધનકે— ગીરાના,
જવાહીરશી જળકતી સરખી હીરાના.
સ્વાદેથિ ના ડળકતી તુંજ દાડ ખ્યારી,
ઝોખાઈમા ચળકતી શશિ જેવી સારી.
તું ઝોઢણી ઢળકતી શિર ઝોઢી રાખે,
હાથ ચુડી ખળકતી ખુબ ખત દાખે.
વાતે વડી વળગતી નહિં કાર્ય વિના,

દેશે થઈ સળગતી ન નિહી પ્રવિણા;
તારી પ્રિયા અલગ તિલણુ બુદ્ધિ જેવી.
ખાસી ખુબી ખલકમાં નથિ કયાય એવી.”

એમાં જે શબ્દો કાળા કરેલા છે, તેની રાસ રચનામાં અને તેનો હાર ગુંથવાને લીધે, જ્યાં ગમે ત્યાં શબ્દોનો અંતર લીધેલો જણાશે. સાધારણ થોડુંક અંગ્રેજી જાણનાર એ. બી. સી. શીખેલાને પણ નિચકા અનુપ્રાસિકા અવકારમાં સમાયલા શબ્દાતરાલંકારથી મનહ અતે ગમત પડ્યા વિના રહેશે નહીં; એમ જાણી નિચલી અંગ્રેજી કવિતા ઉતારી છે, જેમાં શબ્દોના અંતર ઘણા દીઠામાં આવશે:—

“ The thrifty that teacheth the thriving to thrive
Teach timely to traverse the thing that thou 'trive,*
Transferring thy toiling to timeliness taught,
Thus teaching thee temp'rance to temper thy
thought.

Take trusty (to trust to) that thinketh to thee,
That trustily thriftiness trowleth to thee.
Then temper thy travell to tarry the tide,
This teacheth thee thriftiness, twenty times try'd
Take thankful thy talent, thank thankfully those,
That thriftily teacheth thy time to transpose
Troth twice to be taught, teach twenty times ten
This tradethou that taketh, take thrift to thee thee.”

અંગ્રેજી જાણનાર વાંચકોને થોડકશ દરજ્જે ગમત સાથે જ્ઞાન થાય, એવાજ હેતુથી હમો અંગ્રેજી ભાષાના ચુનંદા ફક્ત આ વિષયમાં રજુ કર્યે છે. એકની એક ભાષાના દાખલા આપવાથી બીજી ભાષા જાણનારાઓને ગેરઈનસાફ ન થતાં, ગૂંજગતી, મરાઠી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, હિંદુસ્થાની, અવસ્તા, ઉરદુ, ફારશી, વગેરે ભાષાઓના દાખલાથી વાચક વર્ગને ધનશાફ મળે એ મૂળ હેતુ રાખ્યો છે.

સોદા શાયરે જતાવેલા એક રેખતામાંથી કાવ્યના રસ સાથે

*'trive 'શબ્દ Contriveને બદલે જવતમાં મુકેલા છે.

વળી કિંવલા અલંકારનો રસ પણ જણાય છે—દુરબીનના ગળલ-
રતાનમાંથી:—

“ ખુબીએ રૂખસારે ખુબાં ગુલસે પુછા ચાહીએ;
એજતેરખે આગેકાં બુલબુલસે પુછા ચાહીએ.
જો ગુજરતી હએ હમારે હાલપર જુલફાંકુ દેખ;
ઉસ્કી માહીઅતકે તઈ સુમખુલસે પુછા ચાહીએ.
ખન્દએ ખુબાં બખ્ત હએ બાદેહ તોશો પર મુકાંમ;
ખેખુદીકી બાત બકર મુલસે પુછા ચાહીએ.
એહલે કશમીરો સેફાહાં અએશ કરતે હએ મુકાંમ;
હાંદી લઝતકે તઈ કાખુલસે પુછા ચાહીએ.
લોગ કેહતે હએ અખુલ ખેરે હુન્ સોદા હુવા;
કુછ એલાજ ઈસ મરજકા કાકુલસે પુછા ચાહીએ.”

યાને કે—‘માથુકાના ગાલની ખુબી પુછવી હોય, તો ગોલાખને
પુછવી જોઈએ. અને આશકે કેવા એન કે આરાંમ વિનાના થઈ જાએ
છે, તેની હકીકત બુલબુલને પુછવી જોઈએ હમારા અંશકત હાલ
ઉપર હમારી માથુકના કાલા જુલફાં જોયાથી જે કાંઈ ગુજરે છે
તેની હકીકત જાણવી હોય તો રામખુલ નામના કુલથી જાણવી
જોઈએ. હંમેશાં શરાબ પીનારાઓ ઉપર માથુકે હશે છે, તે સમવાર
છે, પરંતુ જે બેહોશીની વાત પુછવી હોય તો શરાબને પુછવી
જોઈએ. કાશમીર અને ઇરાકહાંન શહેરોના રહીશો હરહંમેશ ખુશ
ખુશાલી કરે છે, પણ હિંદુસ્તાનના મુલકની મજા પુછવી હોય તો
કાંખુલી લોકોને પુછવી જોઈએ. લોકો કહે છે કે અખુલ ખેરે
ગમગીન સોદા થયો, યાને દેવાનો થયો; પણ એ મરજનો જે
કાંઈ ઇલાજ જાણવો હોય તો માથુકના બાલના ચોટલાને
પુછવો જોઈએ.

એ પ્રમાણે આ અલંકારના દાખલાતો હજારો હજાર રજુ
કરી શકાય એવા છે, પણ તે વાપરનાગળી કવિઓજ હોય છે. કવિતાને
નામે કવિતા જોડી, અને એકમાર્ગી કવિઓને આજ લગાડનારા એવ-
કુંદ માટે તો નિયતી સરસીરીકેટ જંસ છે —

“કેચિત કવિતા કવિત સુનાવે ।

કુંદલિયા અરુ અરિલ બનાવે ॥

કોચિત્તં હંદ સર્વહયા જોરે ।

જહાં તહાંકો અલર જોરે ॥ ”

શીરદોશી તુસીએ શાહનઃમામા એક મલો ઉત્તમ શબ્દાંતરા વાપરેલો છે -

“ યું બિનંદગાં આફરીનંદરા, નખીની મરંખં દો ખીનંદરા. ”

યાને:—ધંધરને શોવ ખોલથી જોનારાઓને જ્યારે તે સાહેબ દેખાયો નથી, તો પછી અગ્રે આદમ । તે સાહેબને જોવા સાર તારી બંને આંખોને ધખ કાંવ આપે છે ? એમા ખીનંદગાંથી નખીની શબ્દ, અંતરે આગ્યો છે, નેમજ વળી તે વચ્ચે વચ્ચમાં મુકાઈ જમને જુદો અર્થ પણ બતાવે છે. વળી ખીનંદગાં એટલે જોનારા આદમીની મીશાકનો શબ્દ ખીનંદરા યાને જોનારી આખોની સાથે બેળીને અલંકારની મળ લીધી છે. વળી કવિદાસ તુલશી કહે છેકે:—

“ તુલશી છસકે મુખસે, ઘેખે નીકસે રામ;

ઉસકે પાઉડી મોજડી, મેરે તનકા આમ. ”

એમાં ખરેખર તો છેલ્લી લીટી એની જોડ્યો કે; “ મારાં શરિ-રના આમડાંનો તેને વાસ્તે જોડો શીવાકું, ” તેને બદલે શબ્દાંતરા અલંકાર વપરાયને, “ તેના પગનો જોડો, તે મારાં બદનતુ આમડું ” એમ ગોઠવાયલું જણાય છે. વાહ ! કેવો સરસ રસ કસ કાવ્ય રસ ધરાવે છે ! વળી ગોપાળદાસ એક અનુકરણી વાપરે છે.—

“ મેં કલો ગોપાલ ભજ, મેં ન કલો ગોપાળ;

મેં ન કલો ત્યું તેને કાચો ક્યુ ન પડે જંજાલ. ”

યાને:—મેં તો ગોપાળને યાને ધંધરને ભજવા કહ્યું, મેં એમ નહીં કહ્યું કે ગોપાલદાસ ભક્તને ભજ । મેં તેમ નથી કહ્યું. તેમ કહું તો મુશકેલીમાં નહીં આવી જાઉં ? એમાં “ તેને કાચો ” શબ્દના અંતરને લીધે એ અલંકાર જૂદી જૂદી ગમત આપે છે કેમકે તે કવિ કહે છેકે, ગોપાલ મને જે બતાવ્યો છે, તે તેણે બતાવ્યો છે. વળી ખીજે શબ્દાંતરા એવો છે કે, ગોપાળને યાને ખુદને ભજ, એમ મેં કહ્યું છે, કઈ ખોદાતાકાએ અભિમાનથી મેં કરીને નથી કહ્યું । વળી તું કરીને ઘણાજ દાસત્વ જેવો તુંકારો હું નથી બોલ્યો, એનો તે સાહેબજ પોતાની લાયકી બતાવા પોતાને તું કરેલો છે, ખાતી હું જો તે સાહેબને અભિમાન અને તોછડાઈથી તું કરીને તુંકારાથી કહું, તો મુશકેલીમાં નહીં આવી જાઉં ?

" Poetry is a speaking picture, and picture a mute poesy. They both invent, feign, and devise many things, and accomodate all they invent to the use and service of nature. Yet of the two, the pen is more noble than the pencil; for that can speak to the understanding, the other but to the sense. " — JOHNSON.

જેને ન પોહોએ રવિ, તેને પોહોએ કવિ. કવિતું મહત્ત્વ એટલું મોટું છે, કે તેને સૂર્યનારાયણથી પણ અધ્યાત્મો અણવામાં આવ્યો છે. સાધારણ માણસમાં જેટલીની હદે મનશક્તિ ઉડી ચાલી શકતી હોય, તેથી જરા સહેજ પણ આગળ કવિની શક્તિ ચાલી શકે છે. સાધારણ માણસને જે ચીજ ઘણી નિર્જન લાગતી હોય, તે કવિને ઘણીજ ઉપયોગી અને રસિક લાગે છે; કેમકે નિર્જન વસ્તુને તે કવિ જીવ આપી દે છે, લુપ્તની જાળદને લેખદાર બનાવી દે છે. દુધમે દુધ તોફે માયકા—પુતમે પુત તોફે ગાયકા—કુલમે કુળ તોફે કપાસકા કુળ—રસમે રસ તોફે કવિકા રસ. જેવો મધનો રસ તેવો કાવ્યનો રસ. જેવું મધ મીઠું તેવું કાવ્ય મીઠું. પણ તે સૌ ક્યારે, કે ખરે-ખરે કવિ ખરેખરી કુદરતી કવિતા રચી શકી જીવને ટાઢક પમાડે, રડાંને હસાવે—ગમગીનને રગીન કરીદે—અને નારતીકને ધશ્વરની સાથે મેલાપ કરાવે. એવા કવિ આજે યોગ્ય છે. નહીં જેવા છે. હિંદુઓમાં તો આગળ સાગ કવિઓ ધર્મ ગયા છે, મુસલમાનોમાંતો અચ્છા શાખરો સારો વારસો મુંઝી ગયા છે, પણ પારશીઓમાંતો ખરેખરો કવિ આગળ દમ્પ ગયલા હોય અને હિંદુસ્થાનમાં કવિ લેખે નામ કાઢ્યું હોય એવા ગણત્રીનાજ છે; અને હાલમાં તો ખરેખરો કવિ કહી શકીએ, એવા યોગકોજ નજર આવેછે. જેને આજે આપણે પારશી કવિ કહી શક્યે એવાઓમાં કગિર અને સુન્દરદાસ, સેકશખીચર અને શી-રદોશી, નરસિંહ કે પ્રેમાનંદના વાચેલા વિચારો ખીજ રૂપમાં પ્રાસ અને વજન નિભાવીને કવિતા બનાવવાની શક્તિ શિવાય વિશેષ વિચાર-માં લેવા ન્તેજ ગહવેર જણાવુ મુશકેલ છે. કાવ્ય રસને માટે:—

રૂર મેા અલકાર અતિશયોક્તિનકા છે:—કાષ્ટ જાળદને અતિ-શય શરદથી વર્ણવવાનો, અથવા ખરૂ હોય તેમા વધાર ઘટાર કરીને

દર્શાવવાનો અલંકાર. એ અલંકારને ફારશી ભાષામાં મખાસગત અથવા ઇત્તરફ કહે છે, અને તેના સંહારાગતમયી વર્ણવવાને “ જુ મખાસગત ” કહે છે. એ અલંકારને અંગ્રેજીમાં Hyperbole કહે છે. જેમકે, લગઈ ચાલતા લોહીની નદિ વહેવા લાગી, અને મુરદાના પાહાડો થઈ ગયા । એ અલંકાર કાવ્યરસને બહુ શોભા આપે છે. એ અલંકાર તો શીરદોશી શાયરોના માનીતો છે.

શીરદોશીનું શાહનામુ તો અતિશયોક્તિમાં કાઢીને પોહોંચી શકતું નથી તેમા રસ્તમ અને અફારશીઓબની લગાઇનું બ્યાન સખતાં લખે છે કે:—

“ જે સુમમે સતુરાન દર આંન પેહન દસ્ત,
જમીન શીશ શુદો આસમાન ગસ્ત હસ્ત.
ફર રફતો બર રફત રજે નખદં,
બ માહી નમે ખુનો બરમાહ ગેરફ. ”

યાને:—તે બોહલાં મેદાનમા ઘોડાની ખડીઓથી જમીન છ થઇ ગઇ, અને આસમાન આઠ થઇ ગયાં. અને લગાઇને દિવસે લોહી એટલું બહુ રેડાયું કે તેનો પસરાત છેક દરિયાની માંછલીઓ સૂધી પોહોંચ્યો, અને ધુળ ઉડી તે છેક ચંદ્ર સૂધી પુગી । । ° ° એની સમજણ એવી છે કે, ઘણા ઓલખાઓનો અભિપ્રાય છે કે, આ ધરતી ઉપર અકેક પછી ૭ પડો છે. ખાક—પાણી—ઘાતુ વિગેરેના. તેમાંનું પહેલું પડ જે ખાકનું છે, તે પડ રસ્તમ પહેલવાનના લશકરના ઘોડાઓથી ખણાઈ ખોદાઈને ધુળ થઇ આકાશ ઉપર ઉડી ગયું. અને એ આકાશના પણ ૭ તબક્કા વિદ્રાનો ગણે છે, તેમા જમીન ઉપરથી ઉડેલું ધુલાડું એક પડ અથવા આસમાન થઇ જઈ, ૭ આસમાનના ૮ ફરી દીધા, અને ૭ જમીનના પડમાંથી એક ઓછું થવાથી ૬ જ થઈ ગયા । । પછી કહે છે કે એ જગમાં જે લોહી રેડાયું તે એટલું બહુ હતુંકે, પાંતાળમાં જ્યાં માંછલાનું રહેઠાણ છે ત્યાં સૂધી તેનો પસરાત ગયો, અને લગાઇથી જે જગલની ધુળ ઉડી તે ચંદ્રમા સૂધી ઉંચે જઈ પુગી । । આ અલંકારની ખુબી જે સમજે તેજ સમજે. શું સુદર અલંકાર છે ।

કાવ્યમાંજ એ અલંકાર ઘણો દીપે છે. કવિ પ્રેમાનંદે નળાખ્યાનમાં દમીયંતીનું વર્ણન આપતાં નિચે પ્રમાણે અતિશયોક્તિ કરી છે.

“ દમયંતીનો ચેદસો, દેખી અતી સોહાગ, ”

અભિમાન મૂકી લગ્ન આણી, પાતાળ પેઠાનામ.
ભીમક સુતાનુ વદન સુધાકર, દેખીને શોભાય;
ચંદ્રમાનો દ્વીપ પામી, આમમાં સંતાય.
સદી કરતાં અહાશ્વમે, ભર્યું તેજનું પાત્ર;
તે તેજનુ પ્રગ્ન પનિયે ધડયું, દમયતીનું ગાત્ર.
તેમાંથી કાંઈ ગેય વાધ્યું, ધડતાં ખેરો પડિયો;
અહાશ્વમે એકહું કરીને તેનો ચંદ્રમા ધડિયો,
નળ કહે નારદને, એ વખાણુ ભાવન પહોતો;
દમયતિ દમણાં અવતરી, ચંદ્ર પેટેસો ન હોતો."

એમાં દમયતીનો નાગના જેવો શુદ્ધો ચોટલો જોઈ સાચું
પાતાળનો નાગ ભગઈ ગયો । વળી તેણીનું વદન જોઈને સુરજ પોતે
તો પ્રકાશે છે ।! ચંદ્ર તો તેણીની ખુશ્કુરતી જોઈ દારી ખાઈ જઈ
આકાશમાં ચીમાઈ જાય છે ।! વળી હૃદયે જેટલું તેજ 'અનાબુ' ^{અનાબુ}
છે, તે સઘળું તેજ દમયતીમાંજ છે, પણ કાંઈ બાકી વધેલા ખેરામાં
થી ચંદ્રને ખનાવેલો છે; વળી તેટલુંજ ખસ નહીં હોય તેમ પેહલાં
ચંદ્રનો દમયતીજ હતી. અને ચંદ્ર તો દમયતીની પછી જન્મેલો કહે
વાને બાકી રાખવામાં આવ્યાથી નજે નોણો કયો છે ।!

નીચલા અસ્પાતિસ્થોક્તિકા એવાં છે કે તેને અતિસ્થોક્તિમાં શો-
ભાવે તો ત્યાં પણ દીપશે, અને અસ્પાતિસ્થોક્તિકામાં અતિસ્થોક્તિકા
બેલાગલી પણ જણાશે.

" તાલેષ દારમ આંકે અઝ પયે આખ, ગરૂવમ સુગે બેહર બરૂર ગરદદ;
વર બહુઝખ રવમ પયે આનશ, આતશ અઝ યખદેસરદેહ તર ગરદદ.
વર જે કોલ એલતમાસે સગ કુનમ, સંગ નાયાળ ચું ગોહર ગરદદ.
વર બ નઝદે કસી રવમ બ સવાલ, હરદો ગોશશ બ હુકમ કુર ગરદદ.
અસ્થે તાઝી અગર સવાર શૈવમ, હીરે રાનમ રવાન સુ ખર ગરદદ.
બાહમે નીઝ શુક બાયક કદે, કે મખાદા કઝીન બતર ગરદદ. "

અર્થ:—મારું નશીબ એવું છે, કે જો હું પાણી મેળવવા દરિયા
આગળ જાઉં, તો દરિયામાં પાણી હોયજ નહીં તેમ જમીનના જેવો
સુકાસટ થઈ જાય છે । જો દાંબળની અંદર જરા આતશનો કડકો
મેળવવા જો હું જાઉં, તો તેજ આતશ ખરડના જેવો ટડોગાર બધા
ઈ ગયલો મળી આવે । એક પર્યતની પાસેથી માત્ર એક દુકડો પથ-
રનો લેવા જઈ, તો પથરાણી શીપમાંનો મોતી જેવા મોઢા થઈ જાય ।

કાંઈની પાસે કાંઈ માંગણી કરવા હું જાઉં છું, તો તે એકદમ બેદર-
જ થઈ જાય ! અને આરખી ઘોડા ઉપર આચારી બીટ્યા હું જો
કરું, તો ગધેડાં જેવાં તેના પગલાં થઈ જાય છે પણ એ સર્વ છતાં
હું પરમેશ્વરનો પાડ માતું છું કે, રખેને એથી ખરાબ મારું
નથીય થઈ પડે !!

“ નયમ યક લેહજે અઝ યાદે તો ખામુશ;

ફરામોરની શુદેહ અઝ દેવ ફરામુશ ”

માને:—એક પણ પણ, ઓ દીવજાન ! હું તને યાદ કરવાને
ચુક્યો નથી. તે એટલે સુધી કે “ ભુવકણાપણું ” પણ મારાં દિલ-
માથી ભુલાઈ ગયું છે. કેટલી બધી અતિખેદિત ! તેથી વધારે
વળી બીજી છે:—

“ સુનાં તીરેકુ જેતી કે અઝ લમે ખરશ;

ઝે બસ તીરગી રેહ નખુરદી બગુશ ”

અર્થ:—અંધારું એટલું બધું હતું, કે હોઠગાળી ને પોકારની-
કળનો તે પોકારને પુષ્ટળ અંધારાને લીધે, કાંન આગળ જવાનો રસ્તો
પણ માત્રમ પડતો નહોતો

એટલી અતિશયોક્તિકા બસ ન હોય તેમ વળી જણાવે છે કે;

“ દમયંતીના અધર દેખી, પેટ વેધ્યું પ્રવાળિ;

એ કામનીનો કંઠ સાંભળી, કાકિલા થઈ કાળી.

રસના વાણી સાંભળી, સસ્તવતીને આળો વૈરાગ;

કુંવારી પોને રહી, સંસાર કીધો ત્યાગ.

દાંત દેખી દાઝગ ફાટયુ, કપોત સતાડે મહેલે;

તે નાદ કરતો ફરે વનમાં, કહે દુખ કહું હું કોને.

દમયંતીના કુચ દેખી, હાર્યું, કુજરે કુજરે કુળ;

તે હીડતાં ચાલતાં હાથી, માથે ધાતો ધુળ.

હસ્ત કમળથી કમળ દાયું, જળમાં કીધું ધર;

દમયંતીનું ઉદર દેખી, સુકાયું સરોવર.

સરોવર સુકાયું સાંભળી, નળરાય મનમાં રજ્યા;

દમયંતીની જઘા દેખી, કેળ રહી કાકિલા. ”

એમાં પણ તેને કંઠ સાંભળીને કાકિલા કાળી થઈ ગઈ !
સસ્તવતી વિદાએ વૈરાગ લીધો ! દાંત બેઠેને તો દાઝમ ફાટી ગયું !
તેણીનું પેટ બેઠેને તો સરોવર સુકાઈ ગયું ! વગેરે દરેક લીટિમાં.

અતિશયોક્તિ કરી છે.

મી. કુકાએ જમા કરેલા અતિશયોક્તિના દાખલા આપે:—

“ બખ્તમ અગર તલાશીએ શખ્હાએ ગમ કુનદ;

યક રોઝે ખુશ બમરદમે આલમ નમી રસદ. ” (મુદલાં નામ)

યાને.—જે રાતો મેં ગમખારીમાં શુનરી છે તે રાતોતો બદલો-જાને મને મારું નશીબ આપે, તો દુન્યામાં આદમીને માટે એક પણ દહાડો ખુશી ખુરમીનો રહે નહીં. એટલો બધો ગમ મેં ખાધો છે, કે તેના બદલામાં ખુશાલીના દહાડા જેટલા બધા મને બખશવા ભેધએ, તેટલા આપવામાં આવે તો, એક દહાડો પણ કોઈને વાસ્તે ખુશીનો રહે નહીં !

“ અઝ દેલે મન ગર ને હરદમ આતશી બરખાસ્તી;

ઝામે અશમે મન જેહાંની સર બસર દરયાસ્તી. ”

(શાહ કબુદ જામે)

યાને:—જો મારાં દિલમાંથી આતશનો સોદલો બહાર આવ્યા કરે છે તે જો નહીં આવતે તો, મારી આંખમાંથી ટપકતા આંસુઓથી કરીને આખી દુન્યાં એક દરિયાવ બની જતે. અર્થાત મોટાકાની જુદાઇમાં એટલાં બધાં તો હું આંસુ પાડું છું, કે દીલમાંનો અગ્નિ તે પાણીને સુકવી નાંખે નહીં, તો દુન્યાં દરિયાવ બની જાય.

“ હઝાર બાર બશુર્કઅમ દેહન બમસ્કો જોલાબ,

હતુઝ નામે તો જોક્તન કમાલે બીઅદબીસ્ત. ” (હાફેઝ)

યાને:—હજાર વાર હું મારું મોહું કસ્તુરી અને શુલાબજળથી ઘોળું છું, તોપણ તારું નામ લેવું એ મોટામાં મોટી બેઅદબી છે. યાને આ પાપી મોહું તારું નામ લેવાની બેઅદબી કદિ કરી શકનાર નથી.

વળી કહે છે કે:—

“ જોધ ભિમક સુતાની કટી, સિંહની જાત વનમાં ધટી,
હંસને પણ યમ અટપટી, ચાલ ગોરીની આગળ મટી;
રામા અંગની રોમાવળી, વનસ્પતિ દવે મરે છે બળી,
તેના વસ્ત્ર રહ્યાં જળ હળી, દેખી આભમાં પેસે વીજળી;
પગ પાનીથી હાથો અળતો, રહે અબજાને પાગે લળતો;
નેપુરનો નાદ સાંભળતો, રહે ગાંધર્વનો સાથ બળતો;
વરણથી અંધક નવ બળિયો, માટે મધુકરે તેને તળિયો;

એવું રૂપ 'અહાએ સન્નિયુ', બીજું 'કાઈ નથી નિપન્નિયુ'."

એમાં પણ દમયંતીની કમર જોઈને જંગલમાંથી સિંહા ધડી ગયા ! તેમજ તેણીની ચાલ હુમકતી જોઈ હંસનેથી ચટપટ થઈ ! તેના પોશાકનો ચમકારા બધા દાક જોઈને વિજળી પણ સંતાઈ બેઠી ! વાંઝેરે સહરાગત કીધી છે. શીરદોશી તુશી શાહનામામાં રક્તમ પેહેલવાનના રખસ નામના જંગલેય ઘોડા વિષે લખતા એક એત લખેછે, તેમાં એવી અતિશયોક્તિ કરે છેકે, તે રખસની આંખ એટલી બધીતો નિક્ષણ હતી, કે કાળી અંધારી રાતે-મધ્યરાતે બાર ગાઉ ઉપરના કાળા પર્વતના કાળા પથરા ઉપર પડેલા એક તમામ કાળા બાલને તે સેહેલાઈથી જોઈ શકતો હતો ! ! વળી શેવકે એક લખાણમાં જણાવ્યું છે કે, મુરદાંની આગળ બાકુતી રડનારીઓ એવીતો કળ બાંધતે રડતી હતી, કે પંદર ગાઉ ઉપર લડતા લશ્કરમાં તોપ ફેડનારા કેવળ બેઢેરા તોપચીનાં કાનમા પણ તે રડનારીઓના રડનના આવાજ ધોંધાટ કરી રહેતા હતા ! ! એ ખરેખરી અતિશયે કિતકા છે.

“ હસ્ત રીશે હજરતે કાઠી જમાના બી ગઝાફ,

ચુ ખર ખુશ્પદ નેહાલી ચુ ખપુસ્ત ઉક્તદ લેહાફ.”

(સેખ મહમદ ખાતુન)

યાને:—અતિશયોક્તિ કર્યા વગર કહ્યે તો પવિત્ર કાળ જમાનાની દાદી એવી છેકે, જે તેઓ અખર પડીને સુએનો નીચે બીછાણું જેવી તે અધ પડે છે, અને ચતો સુએ છે ત્યારે ધાળળી ઓઢીઆ ખરાખર થાય છે ! એવી ગંજવર દાદી છે !

“ અજલ રેહ ખર સરમ નતવાંનદ આવરદન શબે હેજરાન,

ચુનાં કઝં ફુદે આહમ ખાને તારીકસ્તો રોઝનહમ.”

(હયરાની કમી)

યાને:—મારી માથુક સાથે થયલી જુદાઈની રાતે મારી હાથ અફશોશના ધુમાડાથી માફ ધર અને બારી બારણાં એટલાં બધાં તો બરાબ ગયાં, કે અંધાર યવાથી મોહતને પણ મારા ધરમાં આવવાનો રસ્તો સુજ પડતો નથી ! એટલે મોહતતો ગમે એવી જગાએ ગમે તેમ કરીને જાય, પણ મારા ધરમાં તો, હાથઅફશોશના ધુમાડાને લીધે, તેને રસ્તોજ સુજતો નથી.

“ હરદુ આલમ કીમતે ખુદ ગોફતેઈ,

નૂર્ખ બાલા કુન કે અરઝાની હુઝૂ.”

ઓ માણુક ! તું કેહેછેકે તારી કાંમત આ અંતે પેલી બન્ને
દુન્યાં જેટલી છે. પણ હુંતો કહુંછુંકે તારા નીરખમાં યાને કાંમતમાં
હજી વધારો કર, કેમકે તોપણ તુનો મળવી મોઢી છે !! વળી કવિ
અનવરી કહે છે કે:—

“ અગે ખાજેહ દરાઝીત રસીદસ્ત બજાઈ,
કહ એહલે સમાવાત બગુશત બેરસદ સોત;
ગર ઉમે તુ ચું કહે તુ ચુદી બ દરાઝી,
તુ ઝીન્દેહ બેગાન્દીઓ બેમુર્દી મલક અલ મોત.”

ઓ ખાજેહ ! તારું કદ એટલું નો લાંબુ છે કે, આકાશી
દુન્યાંમાં આલતી ગોઠતેગો પણ તુ સમજી શકે છે. જેટલું લાંબુ
તારું કદ છે, એટલી લાંબી જો તારી જીંદગી હોત, તો તું ચમરાજી
કરતાં પણ વધારે વખત જીવતો રહેતે
વળી શાયરા નૂરજેહાને નીચે પ્રમાણે પોતાની અતિશ્લોકિત કરેલી છે.

“ નૂરજેહાંન અગરચે બ સુરતે ઝન અસ્ત;
દર સફે મરદાને આં શેરફતન અસ્ત.”

નૂરજેહાંન જોકે સુરતમાંતો ઝોરત છે, પરંતુ મરદોની સફાઈ
તો વાધને મારનારી છે ! તેજ માફક નૂરજેહાને પોતાના જેહાંગી-
રની, એક બેલવત વખતે આ અલંકારમાં તારીફ કરી છે:—

“ અઝ હેઅતે શાહેજેહાંન લરઝદ જમીનો આસમાન,
અંશુસ્તે હેરત દર દેહાન નીમે દરૂન નીમે બેરૂન.”

યાને કે:—પાદશાહના ધાકથી આસમાનથી કાંપે છે, અને જ-
મીન પણ ધ્રુજે છે. હેરતની આંગલી અરધી અંદર અને અરધી બા-
હાર છે તો કાં નહીં જમીન ને આસમાન ધ્રુજી મરે ! * એમાં એક
તો અતિશ્લોકિતકા ચર્ષ છે, ને વળી બેઉ લીટીમાં પ્રાસિક્કા વપરાયેલો
છે, તે કાળા હરફો બતાવી દેશે. તુલશીદાસનો એક દુહો આ
અલંકારમાં વપરાયેલો છે:—

“ એક ઘડી, આધી ઘડી, આધીમે પણ આધ;
તુલશી સગત સાધકી, કટે કોટી અપરાધ.”

*આ લાઇનો બેદી છે, પણ તેની સમજણ આપી
શકાતી નથી. પણ માત્ર અલંકાર સમજવા સારૂ આ લી-
ટીઓ લેવી પડી છે.

એમાં એક ધડી, અથવા છેક અરધી ધડી, અથવા તો તેથીને પણ અરધી ધડી ને સાધુ સંગત કરે તો એક કરોડ ગુન્હા કપાઈ જાય ! ! એટલી બધી અતિશયોક્તિ કરેલી છે. વળી એ અલંકારમાં એકની પાછળ બીજા ઉતરતો, અને બીજાની પાછળ ત્રીજો ઉતરતો એવો ભેદ સમાવીને નિસારાલંકાર પણ સમાવેલો છે.

ફારશી ભાષામાં એ અલંકારના ત્રણ ભાગો કરેલા છે. અને મુળ અલંકારને “ મખાલગે ” કહે છે. તે ત્રણ નીચે પ્રમાણે:—

૧—તખલીગ. જ્યારે અતિશયોક્તિ તો હોય, પણ કારણ પૂર્વક અને અતુલ્ય સિદ્ધ હોય ત્યારે તેને “ તખલીગ ” કહે છે: જમકે;

“ બીનમ સુ બા રકીબ રોઝી નશસ્તેહ તનહા;

અઝ ફેકરે આન નઆયદ ખાખમ બદીદેહ શખહા.”

અર્થ:—એક દહાડો મેં તુંને ઘોડેસ્વારની સાથે એકસો બેઠેલો દીઠો, તેની ધારતીને લીધે રાતે મને ઉઘ નહીં આવી.

ઉરદુ શાયરો આ અલંકારમાં કેવા કાબેલ છે તેનો એક દાખલો:—

“ રાતે રાતે જન જાવેગી ફેસકે યારમેં,

આંશકકા દરીઆ મેરા મુરદા બહા લે જાએગા.”

અર્થ:—મારા પ્યારાની જુદાઈમાં રડતાં રડતાં મારો જીવ નીક-લી જશે, અને તે રડવાના આંસુથી જે દરીઆવ થઈ જશે, તેમાં મારું મુરદું તણાઈ જશે.

નીચલી હુમરી કાવ્ય રસમાં આ અલંકારને દીપાવનારી છે:—

“ આગનમે મંત સોયરી સજની, મૈ ન કહું તુસે કોન કહેગો.

મૈને સુના એક જોશીકે મુખશે, કે ચંદ્રકો આજ ધરણુ લગેગો;

ચંદ્ર સરીખો હે બદન તેહારો, ચંદ્રકો છોડકે તોએ લગેગો.”

કહે છે કે, ઓ પ્યારી તું બાહાર આંગણમાં ના સુઈ જા, કેમકે આંખે ચંદ્રચંદ્ર છે, અને તું ચાંદના જેવી છે, તેથી ગ્રહણ પોતે ચાંદો જાણીને તુંને લાગી જશે !

મુંદરદાસ કવિએ આ અલંકાર ઉપર એક ઘણું જ લાંબું પણ ગમતભર્યું કવેત જોડેલું છે, તેમાંથી સુટીને થોડીક સતરો અત્રે ટાંકી લઈએ; તો જોકે આત્મચાનના અને અહરસના અભ્યાષિઓને માટે એ કાંઈ અતિશયોક્તિતો નથીજ પણ ખરી બાબદ છે.

“ અંધા ત્રીન લોકકો દેસે, બહિરા સુને વહુ વિવિનાદ;

નક્કટા બાસ કમલકી લેવે, ગુંગા કરે વહું સંવાદ.
 ટુંટા પકરિ ઉઠાવે પર્વત, પંગુલ કરે નૃત્ય અલ્હાદ.
 કુંદરકો કીરીં ગિલિં બૈઠી, સિંહર્હોં શ્વાય અઘાનો સ્યાલ;
 મછરી અગ્નિ માંહિ મુલ પાયો, જલમેં હુતી વહુત બેહાલ.
 પંગુ ચડયો પર્વતકે ઉપર, મૃતકહીં દેસ્વીં હરાનો કાલ.
 બુંદહિમાંહિ સમુદ્ર સમાનો ! રાઈમાંહિ સમાનો મેર !!
 પાની માંહિં તુંવિકાં ડૂબીં ! પાહન તરત નેં લાગીં વેર !!
 મછરી બગલાકો ગહીં શ્વાયો, મૂષા શ્વાયો કારો સાપ ।
 ત્રુવે પકરીં ચિલારીં શ્વાઈ ! તાકે મુવે ગયો સંતાપ !

એ શિવાય બીજી દશ ધણી સતરે છે, પણ જગા દુકં તેથી
 કુંકું કરવું બાગ પડે છે. ઉપલા અલંકારને ગુણાલંકારમાં પણ મુંઝી
 શકાય એમ છે. હજારત જરથોસ્તની તારીફમાં એક આલમએ બેડે-
 લા દ્વારશી બેતો આ અલંકારનો ખરો ખ્યાલ પેદા કરે છે;

કુળ દાનમ બનઆતે જી સખુન ગોફત,
 નદાનમ નાઆતે જી સર તા બખુ ગોફત.
 અગર કીરતાસ ગરદદ બર્ગે અશખર,
 વગર ગર્દદ મુરકકળં આમે અબહાર;
 અગર ગર્દદ કલમ જુમ્હે નએસ્તાં,
 શવદ કાતેબ બદુન્યાં જુમ્હે મનસાં.
 નવીસદ નઆતે જી તા રૂઝે મદઆદ,
 અજાં રૂઝે કે ગશતેહ ખલક ઇન્જદ.
 એ સદ યક ના નવીસ્તે પરકે બિદાં,
 કે નાયદ દર સખુનહાએ સખુ દાં..

અર્થ:—પેગંબરાંન પેગંબરની મુતિમાં હું શું શબ્દો ઉચ્ચારી
 શકું? કારણ કે પ્રારંભથી તે અત્યંત સૂક્ષ્મ ભારાથી તેની તારીફમાં
 સખુન કાઢવાની શક્તિ નથી. તમામ સૃષ્ટિના ઝાડોના પાંદડાં અગરને
 ઝાગએ બની જાય, અને દુન્યાં ઉપરના સઘળા સમુદ્રોના પાણીની શાદી
 બની જાય, અને કુલે આલમના જંગલોના ઝાડો તથા વાંસોની કલમ
 કરવામાં આવે, અને કુલે પૃથ્વી ઉપરના માણસો લખનારાં બને, અને
 જ્યારથી દુન્યાં પેદા થઈ અને આદમજનન જ્યારથી પેદા થયું ત્યારથી

તે રોજે રસ્તાખેજ સૂધી, યાને દુન્યાની આખેરી સૂધી તે બરહક પે-
ગંબરની તારીફ અને વખાણ જારી રાખને, તોપણ તેની તારીફના
૧૦૦ હીસ્સામાંથી એક હીસ્સોખી પૂરો થયલો સમજતો નાં!!! આનો
અતિશયોક્તિનો અંતજ આવ્યો છે.

નળરાજની ખુબસુરતી વર્ણવતાં નિચે રમુજ અલંકાર વપરાયો છે:—

અમો કોટિક નારી નરખી, નચિ નળને પરણવા સરખી.

એકવાર ઘણાએ શું કર્યું, સકળ તેજતું પાત્રજ બર્ચું.

તે તેજનો ઘડયો નળરાય, રજ વાધિ પાત્રને માંય.

તેની એક થપોલિ હવી, તેનો આકાશે કીધો રવી.

સાંજે વહાણે નળ નિસરે, તેજવંત તે વનમાં ફરે.

સુર્ય બિહિતો જાંખી કાઢે ક્રાર, સાંજે વહાણે ઠાઠે પહોર.

ધરમાં અદૃષ્ટ થાય રાજન, ત્યારે નિશ્ચય તપે મધ્યાન.

એટલા ઉપરથી એમ તો સિદ્ધ થાય છેકે, આગળા હિંદુ કવિઓ
કાવ્યરસમાં પૂર્વિણ હતા, પરંતુ ખુબરતના ખેલો માટે તેઓ પાછલ
રહ્યા હતા. ગૂજરાતી કાવ્યરસ કેવું ઉત્તમ છે, તેનો ખ્યાલ થવા માત્ર
નિચલી લીટી આપી આગળ ચાલ્યે.

“ વણુ અપરાધે વિપરિત કીધું, દીધું દારણુ દુઃખજ;

સાત સમુદ્રે ન જાય શામતા, ધોતાં મારું મુખજ. ”

એમાં કહે છે, કે દુઃખ એવું લાગ્યું, કે તેથી મારી જે એ આ-
ખરનો કાળાશ મારાં મોં ઉપર ફરી રહ્યો, તે તો સાત સમુદ્રથી પણ
ધોવાય એવો નથી.

એ પ્રમાણે અતિશયોક્તિનો અલંકાર આગળા કવિઓ
હીપાવી ગયા છે.

વળી અસાદી શાયર કહેછે:—

“ સુનાન દારમ ઈન રાઝરા રોઝો રખ;

કે બા જાન ખુઅદ ગર બર આયદ એ લખ. ”

માને; રાત દહાડો હું મારો બેઠ બરમ એવી રીતે તો રાખું
હું કે, મારા પ્રાણની સાથેજ તે બાહર આવશે, યાને કે જ્યાં સૂધી હું
જીવતો છું ત્યાં સૂધી તો તે બેઠ ખુલશેજ નહીં. હવે એ બનવા જોગ
છે, તોપણ અતિશયોક્તિ છે.

૨:—એગરાક: એમાં અતિશયોક્તિ તો હોય, પરંતુ તે બનવા જોગ
દરતાં સંમનિક માત્ર કહી શકાશે: જોમકે:—

“ દર રોજે હજાર દર ચંદ્ર ખીલદ દેહી શંરાખમ;
દુર અઝ તો સખ નયાવદ અસલન બદીદેહ ખાખમ. ”

યાને:—હીન્દીની રાતે (નાહાશ બાગની રાતે) જોટસોખી
દાર મને તું આપે, તોપણ તારા વગર રાતે મને કવચિતજ
કંઈ આવે છે.

વળી “ ઝોરફી ” શાયર કહે છેકે:—

“ મારા બકામે ખીશ બેદીદે દેલગ બેસોખત;
દુશ્મન કે હીચગાહ મળાદા બકામે મા. ”

પેદેલી સતરમાં કહે છેકે; દુશ્મને પોતાની ઈચ્છા મુજબના મુશ-
કેલીમાં આવેલા હોયને જોયા, અને તે દિલગીર થયો. જ્યારે એક
દુશ્મન પોતાના શત્રુને મુશકેલીમાં આવેલો જોય, ત્યારે દિલગીર થાય એ
અકુદ્રતિ છે. તે ધણે ભાગે અસંભવિક છે. પરંતુ અહીંયાં તો કવિની
કહેવાની મતલબ એવી છે કે “ હમે એટલું બધું તો દુઃખ ખમ્યું,
કે દુશ્મન વટીક આવુરહે થવા લાગો.

એ અકલને અતુકલ લાગે છે, તોપણ અતિસ્થોક્તિ છે. વળી
શાયર હાફેઝ કહે છેકે:—

“ એ ધન આતશે નેહુફતે કે દર સીનેએ મન અસ્ત;
ખુરશીદ સોઅલે ઇસ્ત કે દર આસમાન ગીરફત. ”

અર્થ:—મારાં દીલમાં જે આતશ છુપાયલો છે તે આતશનો સોલો
સુરજ છે; કે જે આસમાન ઉપર છે.

ક—ગલઉએ: જ્યારે અતિસ્થોક્તિ તદ્દન એવીજ રીતે વપરાઈ
હોય, કે તે પ્રમાણે બની રાકેજ નહીં, ત્યારે એ અલંકાર આવે છે.
એને ગૂંજરાતીમાં અસંભવાલંકાર પણ કહેલો છે. જેમકે:—ફીરદોશી
લખે છે કે,

“ શવદ કોહે આહન ચુ દરિયાએ આખ;
અગર બેશનવદ નામે અફરાશીઆખ. ”

યાને કે, જ્યારે અફરાશીઆખનું નામ સાંભળવામાં આવે,
કે લોખંડનો પાહાડ પણ દરિયાના પાણી જેવો થઈ જાય ! !

“ એ તો મીઠાંબઈની સરેફ, ” એમ બોલવાનો આપણા
લોકોમાં એક રવૈયો પડી ગયો છે, અને તે કેટલો બધો હુબહુ છે, કે
અતિસ્થોક્તિનો અલંકાર તો ખરું પુછાવો તો ઉરદુ શાયરોજ અચ્છી
રીતે વાપરી ગયા છે. તેઓએ એ અલંકાર વાપરવાનો ગોયા મકોનોજ

રાખ્યો છે; તેથી તે શાયરોના રેખનાઓ દુરથીન ગજલસ્તાનમાંથી સો-
ધી કાઢી આ ટેકાણે, ટેકાણે પાડ્યા છે —

બાદશાહ શાયર:—

કેઆ નગકતમે ગેરાં સુરમા હુએ ચશમે ચારકા;

બારે કાકુલશે કમર કયું કર ન લયકે બાર બાર.

અર્થ:—મારી માથુક એટલીતો નાળુક છે, કે તેની આંખમાં ને
સુરમો આંજેલોછે તેથી તેણીને તો ભારી લાગે છે ! માટે તેનો ને
મુથેલો ચોટલો છે, તેના ભારથી તેણીની કમર, વારંવાર લયડ્યા મં
નહીં કરશે !

કેટલીબધી અતિશયોક્તિ !

મીર શાયર:—

દેખ મેરા રોના ઉસને હસ દીઆ, બકે ચમકી અબ બારાં થંમ રહા;
એરે રોનેકી હકીકત જસમે થી, એક મુદત તક વો કાગજ નંમ રહા.

યાને કે:—મારું રડવું જોઈને મારી માથુકેતો બેફીકરીથી હસી
દીધું, તોજેકે મારી ઉપરથી વીજલી ચમકવા લાગી, અને વરસતાં
વાદલાં થંબ થઈ રહ્યાં. મારા રડવાની બીના ને કાગજમાં લખેલી હતી,
તે કાગજ એક મુદત સુધી બીનાએલું ને બીનાએલુંજ રહ્યું.

સોદા શાયર:—

અરક આલુદેહ વોહ બીલોર જખી ઉસ્કી દેખ,

લે સાનારોકું જમી પર મહે અનવાર જોકા.

યાને કે:—જ્યારે રોશન ચંદ્રમાએ તેણીની બીલોર જેવી પેશાની
પર્શવામાં ગરક થઇ ગએલી જોઇ, ત્યારે તે બેહોશ થાઈને પોતાની
સાથે સવળા સેતારાઓને લઇને જમીન ઉપર ટુટી પડ્યો ! !

નાસખ શાયર:—

પાએ નાળુક જખ રખા ઉસને હમારી કબર પર,

પારહાએ સંગે મરમર રૂઠકે ફાલે હુએ.

જખ શમે તારીક મેં હમ કુએ જનાકુ ચલે,

આગે આગે જાએ મશઅલ આતશી નાલે હુએ.

યાનેકે:—જ્યારે હમારી કબર ઉપર હમારી માથુકે પોતાનો નાળુક
પગ મુક્યો, ત્યારે સંગેમરમરનો પથરોબી રૂના પોહોલીઆંની મીઠાલે
નરમ થઈ ગયો ! જ્યારે અધારી રાત્રે હમે હમારી પ્યારીના મોહ-
હવામાં ગયા, ત્યારે હમારા આતશથી બરેલા પોકાર, મશાલની માફક

હમારી આગલ ચાલવા લાગા.

હસન શાયર:—ઇસ કદર રોતે હે આશકકે નેહર ચરખોકે,
નાલેસે નાલઓ નદીસે ખેહર હોતેહે.

યાનેકે:—ઓ પ્યારી ! તારો આશક એવી રીતે રહે છે, કે તેનાં આંસુઓની નેહરથી નાલાંતું નાલું અને નદિનો દરીઆવ થઈ જાય છે!
સોદા શાયર:—ઇએ ન વોહ દરીઆ કે છસસે ગુજરીએ પુલ બાંધ કર;

મોજે ચસ્મે આશોકાં દે તોર પલમે પીલકે પુલ.

યાનેકે:—તે કંઈ એવો દરિઆવ નથી, કે જેની ઉપરથી પુલ બાંધીને આપણે પેલે પાર જઈએ; કારણકે આશક લોકોની આંખમાંના આંસુઓના મોજ એક પલમાં તે પુલને કકડા કરીને બાંધી નાંખે!
ઓખાહરણ ઉપરથી:—

“ધુન્યો ધ્રુવ ને મૈર ડગિયો, ખળખળિયાં પાતાળ,
સાગરે મરખદ મૂકી, ડોહ્યા દશ દીગપાળ—૧

અદ પર્વત ગળ્યા ભૂમીએ, થઈ સુકી વનસ્પતિ સર્વ,
જલ્લ કીનર વિધાધર કાંપ્યા, અપ્સરાને ગંધર્વ—૨

ત્રૈલોક્યમાં પુખ્તિ વરતું, થાય ગર્ભનો પાત,
વાયુ રંધાયો વિશ્વનો, થઈ કોટી છવની ધાત”—૩

શિવ અને કૃષ્ણના યુદ્ધનું વર્ણન આપતાં આટલી બધી સહરાગાત કરેલી છે.

“રણમાં ખરે બપોરે, પંચાગ્નિથી બળી બળી થાઈ,
કહે બહાલા ક્યાં જાઈ, ધુળ ફાફૂં હું વિરામકહાં પાઈ.” (ન.ક.)

એમાં વિધવાના દુઃખનું વર્ણન અતિશયોક્તિમાં કરેલું છે.

“અધાર કોઈ વિરહાગ્નિ ધૂમે, ચારે ખુણે વાધ કુતર્ક ધૂમે.”

એમાં વિરહના અગ્નિના ધુમાડાથી કાણમાં અધાર અધાર થઈ ગયું છે, તથા તેમાં ચારે ખુણે કુતર્ક રૂપી વાધો બમે છે.

“બહુ કીર્તિ ઇંદ્રે સભામાં બણીરે, હવે ગાઉ શું રાજ ખૂખી બણીરે,
સુણી નામ મોટા મરે શત્રુઓરે, સુણી નામ હૈયે કરે જન્યકોરે.”

હે રાજ તારી કીર્તિ તો ઇંદ્રે પોતાની સભામાં ગાઈ છે. હું શું ગાઉ ? તારું નામજ સાંભળતાંવાર મોટા શત્રુઓ મરી જાય છે, અને તેજ નામ સાંભળતાં જન્યક પોતાના દીલમાં સંતોષાયા એમ સમજે છે.

હવે કવિ નર્મદાએ એ અલકારના બીજા ત્રણ વિભાગો છુટા પાડ્યા છે તે જણાવીશું:—

૧—રૂપકાતિશ્યોકિત—જ્યાં રૂપક અને અતિશ્યોકિત અને હોય તેને કહે છે. જેમકે:—

“ કૃષ્ણ કમળમાંથી કહાડિ બે સખત તીર,
મધુરિ ચપળ ચાલી ચોંકવી તે અમીર.
ચતુર પુરુષ ચેતી તેજ વેળા ઠરયોરે,
ધરણિ પર ધ્રુજને વેહ પીડે પડ્યોરે. ” (ન. ક.)

કાળાં કમળોમાંથી યાને કાળી આખોમાંથી બે સખત તીર કાઢતી કે તે ચપળ મધુરી (સ્ત્રી) પેલા અમીરને ચોંકવીને ચાલી ગઇ. એમાં આંખતું નામ ન લેતાં કમળને નામે વર્ણન છે, માટે રૂપક-છે; અને કટાક્ષને ઢેકાણે તીર એ અતિશ્યોકિત છે.

૨—અપલાતિશ્યોકિત—જ્યાં કારણની સાથે કાર્ય જોડ્યું હોય તેને કહે છે. જેમકે:—ઉપરજ આપેલી લીટીઓમાં “ ચતુર પુરુષ ચેતી તેજ વેળા ઠરયોરે ” એ અપલાતિશ્યોકિત છે.

૩—અસંબંધાતિશ્યોકિત—જ્યાં કોઈ એક વસ્તુનો સંબંધ છતાં અસંબંધ વર્ણવ્યો હોય તેને કહે છે. જેમકે “ હે રાજા તું જ્યારે મોટો દાતાર છે, ત્યારે અમે કલ્પવૃક્ષને પણ માનતા નથી. ” એમાં કલ્પવૃક્ષને માનવાનો સંબંધ છતાં અસંબંધ બતાવ્યો છે.
(અલંકાર વિવેક)

“ શુરવીર તે હિંમત કરી તે આજ પડે પણ નવ હારેજ. ” (ન. ક.)

એમાં ખીણીને હારવાનો સંબંધ છતાં અસંબંધ બતાવ્યો છે.

એવા દાખલા સેંકડોની સંખ્યામાં શેવકની નોંધપોહીમાં નોંધાયેલા છે, પણ તે બધાની લેખત કેમ ચપ્પાડું ? તે સર્વનીજ ઝમક કેવી રીતે આપું ? આહા ! તે બધાંની જગા નહીં કરવા માટે હું અભાગ્યો છું. કેવી કેવી સરેહ છે ! કેવી કેવી અતિશ્યોકિત છે ! તેના ખ્યાલ ઉપરના દાખલાથી થશે.

૨૩ મો અલંકાર અન્યોકિતકા:—એનો બીજો બોધ બાજુ સ્તુતિ અથવા વ્યાજનિંદા કરીને બોલાય છે. અન્યોકિત એટલે ટકોર. હોય તેથી-ઉલ્લેખ બોલી ટકોર કરવાનો એ અલંકાર. એ અલંકારને માટે ફારશી અને આરબી ભાષામાં ઘણા શબ્દો વપરાય છે; તન્જ-નકુહ-ઝગઝગત-ધંરતહઝા-તસખર-નીકાસત-હઝા-હઝુ-લા-બેહ-લાઆખ; વગેરે શબ્દો છે. અને ટકોર ભરેલા બોલવાને સુતન્જ-

અગત્યનાનુંમા-નકુદમૂ-વગેરે કહે છે, અને તે “ બેવઝેહતન્ન ” કરીને કહેવાય છે. જેને અંગ્રેજીમાં Ironically અથવા Ironical કહેછે, અને ખુદ અલંકારને Irony કહે છે. જેમકે દેડા બંગીઆને આપણે “ મોખખા દેશતુર ” કહે છે, આ અલંકારથી કાવ્યમાં લેખત પડે છે. સુંદરદાસ કહે છે કે:—

“ કપરા ધોળીકો ગહિ ધોવે, માટી બપુરી ઘડે કુંભાર !
સૂઈ બિચારી દર્જિહિ સીવે, સોના તાવે પકરી સુનાર !!
લાગી સખે મિઠાઈ ખારી, મીઠો લગ્યો એક વહ દોન !
પર્યંત ઉડે રૂઝ સિયર બેઠી, અંસો કાઠક બાજ્યો પૈન !!
પરધન હરે કરે પર નિંદા, પરતિયકો રાખે ઘરમાંહિ !
માંસ ખાય મદિરા પુનિ પીવે, તાહી મુકિતકો સંશય નાહિ !!!
અકર્મ ગહે કર્મ સખ ત્યાગે, તાકી સંગત પાપ ન સાહિ !!!
સોમી લગે સખનકો પ્યારો, નિલોબીકો દાહર નાહિ !
લકરીમાંહી ચૂલા દીયોં, રોટી ઉપર તવા ચઢાઈ !! ”

એમાં અકેકથી કેવળ ઉલટી વાત કહી છે, અને ટકાર કરી છે. કલ્પજીવનો ચિતાર આપતાં કહે છે કે, ધોળીને કપડાં ધુએ, કુંભારને માટી ઘડે, પાપી માણસને મુકિત મળે, ચુલા ઉપર રોટી ચુંકી તે ઉપર તવાઈને લુંજે, સોયતો દરજીને રીવે !! એ સૌ ટકાર છે. અંગ્રેજીમાં હેમેક્સીનના પાછા પાછપરની કવિતામાં નિચલો દાખલો ઉત્તમ છે:—

“ A text which says, that Heaven's Gate
Opes to the Rich at as easy rate
As the needle's eye takes a camel in ! ”

યાને કે, બાઈબલનું વચન એવું છે કે, જેટલી સેહેલાઈથી સોન-
યાનાં જીણાં કાંનામાંથી એક ઉટ પસાર થઈ શકે છે ! તેટલીજ સેહેલી
સુતરી રીતે પૈસાદાર આદમીને માટે સ્વર્ગનો દરવાજો ઉઘડી જાય છે !!
નળરાજની ખુબસુરતીનું અતિશયોકિતના અલંકારમાં કરેલું વર્ણન,
જોકે એક અતિશયોકિતજ છે, તોપણ અન્યોક્તિના વર્ગમાં જો લાગુ
પાડ્યે, તો તે કેવળજ બેહુદું ગણાશે નહીં. કેમકે નળને બદલે કાઈ
કાલા અને બદસુરત આદમી માટે નિચલી કવેત બરાબરજ અન્યોક્તિ
ચાય છે:—

“ નૈપધરાયના રૂપ આગળ, દેવને થઈ ચિંતાય;
રખે આપણિ સ્ત્રીયો વરે નળને, સર્વે માંડી રક્ષાય.

હામીનું મન ચચળ જાણી, વિષ્ણુ મન વિમાસે;
 પ્રેમદાને લઈ પાણિમા પેદા, બેદા, બેદા શેષને વાંસે.
 હીમસુતાને હર લઈ નાકા, ગંગા ગૂંદા માયઃ;
 સદસ્ય આખ્ય ઇંદ્રે કરી, કરવા નારીની રક્ષાય.
 સિદ્ધિ બુદ્ધિને ધીરે નહી, રાખે ગણપતિ અહો નિશ પાસ;
 રૂપિ પતિને રૂપિ લઈ નાકા, જઈ રહ્યા વનવાસ.
 પાતાળમાં લઇ પદમનીને, વશિયા વરણુ તે ભૂપ;
 સ્વાહાને સાચવવા વનિહયે, ધર્યા અડતાળિસ ડપ.
 ચંદ્ર ને સુરજ નાદા ફરે છે, રખે વરતી નારીઃ
 નારદજી આગળથી એત્યા, માટે રહ્યા બ્રહ્મચારિ.
 હ સખણે હો ભામની એમ સકિએ શામા સંતાડી;
 નળના વપુના વાનથી, સરવે સૃષ્ટિ કષ્ટ પમાડી.
 પૂરૂષને અદેખાઇનું બળવું, નારીને દેહ કામ;
 અનળ પ્રગટયો સર્વને, માટે નળ ધરાવ્યું નામ. ”

એમાં અન્યોક્તિકાજ કરેલી છે, કેમકે એક આદમી જાતની ખુશસુરતી બેઠને દેવતા, વિષ્ણુ, હર, ઇંદ્ર, ગણપતિ, રૂપિ, વરણુ, વનિહ, સૂર્ય, ચંદ્ર, નારદમૂની, વગેરે દેવતાઓ પોતપોતાની સ્ત્રીઓને લઈ નાથી જાય, અથવા ભરાઈ ને ચીંમાઈ બેશે, કે રખે તેમની સ્ત્રીઓ નળ ઉપર મોહી પડે, અને નળ હરી લઈ જાય । એ સૌ અન્યોક્તિકા રૂપમાં લાવી શકાય, જે કે કવિનો ઉદ્દેશ તેા અતિ-સ્થોક્તિકા છે । પરંતુ “ આઠમો હુનરી ” ની અંદર કેનમર પોતાના દુશમન ગારડીનર વીશે નીચે પ્રમાણે અન્યોક્તિ કરે છે, અને ખુદરતી રીતેજ તેનો ઉત્તરો અર્થ આપણે સમજી શક્યે છીએ—

“ *Ah, my good lord of Winchester, I thank you
 You are always my good friend; if your will pass
 I shall find your lordship Judge and Juror,
 You are so merciful.* ”

એમાં કેનમર પોતાના દુશમન ગારડીનરને “ વીન્ચેસ્ટરનો ભલો અમીર ” (1)—“ મારો હંમેશનો ભલો દોસ્ત ” (1)—“ બોદાવીંદ-જન-જન-જનર ” (1)—અને ઉત્તરે “ તમે એટલા બધા દયાવાંત છો ” (1) વગેરે સારા શબ્દો કહે છે; એ કેવળ અન્યોક્તિ છે. નિયત્રા કા-રથી બેતોમાં પણ અન્યોક્તિ સમાવશી છે:—

“ યુસુદ્ધ ગુમ ગસ્તે બાઝ આયદ એ કન્યાંન ગમ મખુર,
મીદમે એહેઝાંન શવદ રોઝે ગુલેસ્તાં ગમ મખુર. ”

યામે કે:—યુસુદ્ધ કન્યાંન શેહેરના કુવામાં બધ થયેલો છે, તે પાછો આવશે, (!) તું તેનો ગમ નાં બા, કેમકે ખાતરનો ટેકડો (ઉકડો) છે તેમાંથી બાગ થાશેજ. હાંમેશાં આવી (!) નીશાની અન્યોક્તિની હોય છે, કેમકે જે ચીજ નહીં બને એવી, અને જણાવામાં આવેલી બાબદથી વિલટી હોય, ત્યારે એવું ચિન્હ વપરાય છે, એના કરતાં ઉત્તમ દાખલો નિચે મુજબ છે—

“કે સેહેલ અસ્ત લાલે બદખશાંન શીકસ્ત,

શીકસ્તે ન આયદ દીગર બાર બસ્ત. ”

અર્થ:—બદખશાંન નામના મુલકતું લાલ છે, તે ભાંગવામાં ઘણું સેહેલું છે (!) પણ પાછું તેને સાંધવા ભાંગેલો તો બીજવાર સંધવાનું નથી. અર્થાત; મેસ્તી જોડ્યા પછી એકવાર તોડવી, અને પછી પાછી જોડ્યા ભાંગેલો તો બનવાનું નથી. આમાં જોવાનું એટલુંજ છે, કે બદખશાંનનું લાલ ભાંગવું ઘણું મુશ્કેલ છે, છતાં અન્યોક્તિનો અલંકાર દીપાવવા કેવળ ઉલટું લખાયું છે. હવે એક છેલ્લો પણ ઉત્તમ અગ્રેજ દાખલો, રીઝર રાજના મોહોત મારે માર્ક એન્ટનીએ આપેલો અન્ને આપી આગલ ચાલ્યે:—

“ *The noble Brutus*

Hath told you Caesar was ambitious:

If it were so, it were a grievous fault;

And grievously hath Caesar answer'd it.

Here under leave of Brutus and the rest,

(For Brutus is an honourable man,

So are they all, all honourable men),

Come I to speak in Caesar's funeral.

He was my friend, faithful and just to me;

But Brutus says he was ambitious ?

And Brutus is an honourable man.”

સીઝરનું મોહોત આણનાર બ્રુટસ હતો. અને માર્ક એન્ટનીનો સીઝર રાજ મિત્ર હતો, જેથી બ્રુટસ ઉપર બહુજ મિત્રદાર નાંખતો હતો, તેપણ એવી અન્યોક્તિ વાપરી છે, કે બ્રુટસને “ ઘણો બક્ષો

ધ્રુટસ ”—“ ધ્રુટસ ધણો આધ્રુદાર માણસ છે ”—એવાં એવાં દમ્ભે પગલે સારાં વિશેષણો લંગાડી શાલમાં લપેટીને ખાસડાં માર્યા છે, જેનો ઉલટો અર્થ એવો થાય છે કે, “ ધ્રુટસ ધણો ભુડો માણસ છે. ”—
 “ ધ્રુટસ ધણો એઆખરનો માણસ છે. ” એવી રીતે અન્યોક્તિ ધણી સરસ વપરાયલી છે, અને અગ્રેજીથી બેનર્શીય વાંચકોને તેની ખરેખરી લેઝલ નહીં મળશે એ વાત શેવકને ખચિતજ બહુ દિલ્લ-
 ચીર કરનારી છે.

નિચલો અન્યોક્તિકનો દાખલો ધણો ઉત્તમ છે.—

“ નિંદા હમારી ને કરે, મિત્ર હમારા સૌંય;

સાણુ લેવે ગાંઠકા, ચેલ હમારા ધોય. ”

એમાં કહે છે કે, જે મારી નિંદા કરે છે તે મારો મિત્ર છે. નિંદા કરનારો હંમેશાં આપણો દુશ્મનજ હોય, પણ કવિએ તો ઉલટો તેને મિત્ર કહ્યો છે; કેમકે શત્રુ નિંદા કરે છે તેથી તો ‘પેલાતુ’ પાપ ધોએ છે. શેખસાદી, એક દહાડે મરધાને કુકરે કુક કરીને વાસતાં સાંભળીને હશી પડ્યો, અને ટકોર કરી, કે એતો સહવારતુ પોહોર થાય છે તેવોજ ખોદાની યાદમાં કુકરે કુક કરીને તે સાહેબને ‘મળવાની કોશીશો કરે છે । પછી એ અલંકારનો ભેદ તે નીચે મુજબ ખાસે છે:—

“ અએ મુરગે સહર એશક ઝે પરવાને બે આશુક ।

કાં સોખ્તેશ નાં શુદો આવાઝ ન આમદ । ”

યાને;—અરે હેમક મરધા ! ખોદાઈ આશક શું ચીજ છે, તે તો પરવાના યાને મગતરાંથી શીખી લે, કે તે મચ્છરે અચારાંએ પોતાનો જન આપી દીધો છે, ને તેની કોઇને ખબર બી પણ પડી નથી, કાંય કે તેણે એક શબ્દ પણ ખોલ્યા વિના માથુક પર જીવ સદકે કીધો છે.

ફારશી શાયરો, એવી ચીજો ઘણી બનાવે છે. તેમાં એક ચોરત કે મરદની તારીફ ઘણીજ કરીને, ફક્ત એકાદ શબ્દ એવો મુંકી દે છે, કે તેથી વાંચનાર વિચારમાં પડી જઈ, તે અન્યોક્તિકા છે, એમ પામી જાય છે, જેમકે:—

“ અદલો ઇનસાફે તો શાહા બકમાલ અસ્તો લીક

ઈન કદર હસ્ત કે દર બઝલ નદારી ઇનસાફ. ”

એમાં “ વ લીક ” એ શબ્દ પડતાંજ આપણે ધાર્યો છે, કે હવે પછી કાંઈ પાદશાહની ખ્યાનત આવશે.

મુખતારી:—“ ગરજ શમાયેલ ચુન બેહરે શચર મૌઝુન અસ્ત;
ચેશસ્ત બેહરે કંકશરા અતા ના મુઝુન.

અર્થ:—કાવ્યના વજન અને તાલ પ્રમાણેના જે તેનો સ્વભાવ નિય-
મિત અને પ્રમાણસરનો હોય, તો પછી તેના સખાવતી દસ્તાના દરિયા-
વને કેમ કાંઈ હલ કે પ્રમાણ નથી? અહિં આં “ ના મૌઝુન ” શબ્દથી,
શાયર હલે બાહાર તારીફ કરવા મંડી ગયો જણાય છે. એથી ઉલટા
અલંકારને ફારશીમાં “ તાકીદે અઝઝમ બ માદશ્તેહ અલમદેહ ”
કહે છે. તેના દાખલા પણ ધણાક છે:—

“ નદારદ ખલક અઝો દેરમ ને દીનાર;
વલી દારદ અઝુ આઝારે ખીસ્યાર. ”

અર્થ:—દુન્યાના લોકોને તેનાથી કાંઈ પૈસો મળતો નથી, પણ
તેનાથી ધણી મુશીબતો દુન્યાને સોશવી પડે છે.

વળી નર્મદાશંકર તો કહે છે કે, ઉપરથી નિંદા કરી હોય, અને
અંદરથી સ્તુતિ કરી હોય, તે પણ અન્યોક્તિજ છે. જેમકે:—
“ ઓ પ્રભુ કેવો તારો અવિચાર કે પાપીઓને પણ મોક્ષ આપે છે. ”
“ બાધ તમે ડાહ્યા ને હમે ઘેલા; હવે કંઈ કેહેવાતું છે? ” એમાં
ડાહ્યા તે ઘેલાના અર્થમાં અને ઘેલા તે ડાહ્યાના અર્થમાં છે. “ દુન
શાંડો કે મેં તેને કામ સોંપ્યું. ” એને પણ અન્યોક્તિકા કહી છે.
અરી અન્યોક્તિકા નીચલી છે.

“ ડાપણમાં તુજ નહિં મળ્યા, માણે મોટી મોન,
વા:વા ભમ વા:વા તને, અબળા મારે રોન. ”

એમાં ઉપરથી તો વખાણ દીસે, પણ અંદરથી ખાસકાં માર્યા છે.

“ સાચવટે પૂરો બહુ, તારી શી કહું ધીર,
લિધું પાછું આપે નહીં, બહુ ભટકે પણ ભીડ. ”

એમાં પણ અંદરતો નીંદા છે.

રશીયે કાશાંની ઉપરથી એક અઝો દાખલો મળે છે. તેમાં
બે બાધઓ બાપનો વારસો વેહેતી લે છે. લુચ્ચો બાધો સાદેદીલ
બાધને સમજાવે છે:—

“ માલો મનાલે હઝરતે બાબા બેરાદરા !
યક નીમે અઝ તુ નીમે દીગર અઝાને મન.
મન આન નીમ કે ગુર્ખયમ અઝીન છનસહા કે હસ્ત,
છનસી કે બાશદ અઝ હમે બેહતર અઝાને મન.

જાને 'ખેરાદરીએ' તુ ઝે તુ હરયે ખેહતર અસ્ત,
 ખદ હસ્ત હરયે જાને ખેરાદર અઝાને મન.
 કઝે પેદર કે અઝ હમે ખીશ અસ્ત અઝાને તો,
 વજેહશ કે હસ્ત અઝ હમે કમતર અઝાને મન.
 દાઘ કે શીર દાદેહ બબાબા અઝાને તો,
 ગાવી કે હુસ્ત ખુને દેસે મા અઝાને મન.
 આં ચાર બાગે ખુરરમે મરહુન અઝાને તો,
 આં યક દો બાગ કોહને ખીદર અઝાને મન.
 મીલકે નશીસે ખાલેસે શેહર અઝાને તો,
 એમકાકે હીચ નદે ન ખાલદ અઝાને મન.
 આં માંદીઆન કે દાસ્તે સદ કુરરેહ ઝાને તો,
 આ ઉસ્તરાને બારકશે નર અઝાને મન. "

અર્થ.—વાહલા બાઈ ! આપણા બેહસ્તી બાવાની માલ મીલકતનો આપણુ બેક વચ્ચે બરાબર એક સરખો ફાલો પાડીશું. નીમે હું લઈશ, અને નીમે તુંને આપીશ. પણ હું એવો માણસ નથી, કે જે સરસ ભાગ હોય તે હું લઈ લઉં; કેમકે તું મારા જીવ કરતાં પણ વાહલો ભાઈ છે, વાસ્તે જેથી ઉત્તમ મીરાશ છે, તે તુનેજ હું આપી દેવા માંગું છું. આપણા બાપતું જે ઘણીજ સારી રકમનું કરજ છે, તે તારા હિસ્સામાં નાખું છું; જ્યારે બાપને મળતું ધણુંજ નીર્જિવ પૈનશન છે, તે હું રાખું છું, જે દાઈ બાપાને ગલ્યુ ગલ્યુ દુધ આપતી હતી તે એમની એમ હું તારે હવાલે કરું છું. (એટલે તેણીતુ પેટ ભરવાનું પણ વાહલા (!) ભાઈનેજ માયે હો !) અને પેલી ગાય, કે જેણે આપણને બહુજ મહેનત આપેલી છે, તે હું રાખીશ પેલા ચાર ખુશનુમા બાગો જે ગીરો મુકેલા છે, તે એમના એમ તુનેજ હવાલે કરી દેઉં છું, અને હું તો પેલા માત્ર એક બે બાગો જે હાલ હવાલ થતા જાય છે, અને જેને ઝાંપો પણ નથી, તેટલાજ લઈને સંતોષ પામીશ. પેલી અનુલ્ય ઇસ્તેદ જે કે સરકારે ખાલસા કરેલી છે, તે તો મારા પ્યારા બાઈ, હું તુંનેજ હવાલે કરી દેઉં છું, અને હું તો ફક્ત તેજ ઇસ્તેદ રાખું છું, કે જે હાલ કાંઈ પણ નફો કરી આપતી નથી. વળી પેલી ધોડી જેને પેટ અગાઉ એકલો ખચ્ચાં થયાં હતાં, તે તુંને આપી દઉં છું, અને મારે ફાલે તો ફક્ત પેલાં નર ખચ્ચ.

રોજ રાખુ છું, કે જેઓ માત્ર ભાર ઉંચકવાનાંજ કાંમમાં આવે છે.

કેવો નીમે નીમ દાયો ચુક્યો ! વહલા બાધ કિપર કેટલી બધી શીદાગીરી ન કાળા હરદેશી અવંકાર સમગ્રજ નરો.

એક બુદ્ધજ પ્રકારનો અન્યોક્તિશ શાયર વેલુશીએ બાપરસો છે. જેમાંથી નિચિત્ર પ્રકારની અન્યોક્તિ જણાયો.

“ઝીયાતર આન્યે માનદેહ કે બાળા અઝાને તો,
બદ અએ બેરાદર અઝ મનો અવા અઝાને તો.
ધન તાસે ખાલી અઝ મનો આન કુઝેંધ કે બુદ્ધ,
પારીને પૂર કે શેહદે મુસદ્દા અઝાને તો.
યા છુએ રીસ્માન શુરસે મીખ કુત કે મન,
મેહમીઝે ગીલ્લે તીઝે મુનલ્લા અઝાને તો.
આં દેગે લખ શીકરને સાબુન પઝી કે મન,
આં ચમ્ચેએ હરીસે ઝો હલવા અઝાને તો.
આં કાચે શાખે કુજ કે કનદ શાખ અઝાને મન,
ગોમાયે જગે કાચો તમાશો અઝાને તો.
ઈ ઉસ્તરે ખમુશે લકદ ઝન અઝાને મન,
ઈ શુરખેએ મુસાહેબે બાળા અઝાને તો.
અઝ સદને ખાને તા બ લખે બામ અઝાને મન,
અઝ બામે ખાને તા બ સુરૈયા અઝાને તો.”

માયની.

બે બાધઓ પોતાના બાપનો હીરસો વેહેંચવા બેઠા. એક છુચ્ચો તે બીજો બસો હતો. ત્યારે પેસો છુચ્ચો નીચે પ્રમાણે દાળા પાડવા બેઠો.

બાધ ! અપણા બાવાજીની સારી સારી મીઠકત હું તારેજ કાલે રાખું છું, અને જે ખરાબ છે તે હું મારે માટે રાખું છું. જે સારી છે તેજ તારે લેવી. જેની બાધ ! આ અમથો ખાલી વાદકા છે, તે હું રાખું છું, અને આ માડીનો બનાવેસો કુરજો, જેમાં ગયે સાલ સોણું મધ તલાતલ ભરેલું હતુંની, તે તારે માટે રાખું છું. આ બાગદોર બાંજ નાંખ્યા કરનાર નોકાની ઠડું મને લેવાદે, અને આ અણીદાર ઝલકતો પગંતો તું રાખજે ! આ કોરભાંતેલી દેગડી જે ફકત શાખુ ઉકાળવાનાજ કામમાં આવતી હતી, તે જાણે મારે માટે મહલું, અને તારે માટે પેસો સુંદર અમથો, જે વડે મહાયુંગાળ્યું અને

મીઠાશ મેવા ખાવામાં આવતાં હતાં, તે તારે ભાગે મુકું છું. આ મુંઢેળ મારી કરનારો વાંકાં શી ગડાંચાતો મેંદો સભાળવાનું હું મારે માથે રાખું છું, અને મેંદાંની લડાઇની ગમત અને તમારી જોવાની મગ્ન લેવા કરવાનું તુજ જેવા વાહાલા ભાઈને વારતેજ રાખું છું । આ હઠીલું અને લાટ ઝાડ્યા કરતું ખચ્ચર મારે હિરસે મુકયે, અને તેને બદલે તારે ફાળે આ ખીલાડી, જે આપણા આપાની હંમેશની સોખતી હતી તે આપી દેઉં છું. આપણાં આ બાપી-કાં ધરતો ધણો નાહતો ભાગ હું રાખું છું, યાને કે, માત્ર ભોં-ચતલ્યેથી તે છાપરાં સૂધીનોજ ભાગ હું લઉં છું, અને તારે માટે તો બાકી રહેલો તમામ મોટો ભાગ રહેવા દઉં છું, એટલે કે છાપરાંથી તે છેક આસમાન સૂધીનો જખરદસ્ત ભાગ તારેજ હિરસે બસ આપી દઉં છું । વાહ વાહરે વાંટણી કરનાર । કેવી અન્યોક્તિકા કરી છે । મોટા હરફાવાળો અલંકાર ઝટ સમજાશે.

*"And thou, sweet Poetry, thou loveliest maid,
Still first to fly where sensual joys invade;
Unfit in these degenerate times of shame,
To catch the heart, or strike for honest fame;
Dear charming nymph, neglected and decried,
My shame in crowds, my solitary pride;
Thou source of all my bliss, and all my woe,
That found'st me poor at first, and keep'st me so."*

Goldsmith.

કવિતા જાણેકે કોઇ રૂપસુંદરી હોય; કવિતા જાણેકે કોઇ પ્યારી પુત્રી હોય; અને કવિતા જાણેકે કોઇ પાળેલી અખ્છરા હોય; એવા પ્યાર અને એખલાસથી મોંમાં મીઠાશ અને કલમમાં રસ લાવીને કવિ ગોલ્ડસ્મીઠ કાવ્યની એટલી બધી સરેહ કહે છે, કે જો તેના તમામ શબ્દો છાતીની તખ્તી ઉપર શોનેરી શાહીએ કોતરી રાખ્યા હોય, તો તેથી બસ નથી. આ જમાનામાં આદમખતના બધા દરેક હુન્નરોનો શિક્ષક આદમીજ છે. સરસ ચિતારવાનું—ઉત્તમ કોતરવાનું—સર્વોત્કૃષ્ટ ભરવાનું—અને જાગી કિસમનું બાંધકામ કરવાનું, એ સૌ માણસને માણસજ શિખવે છે. પરંતુ એ સૌ

માનવી હુન્નરો છે, અને જે ખોદાઈ હુન્નરો, જેવાકે ખાવું-કવિતા રચવી, વગેરે ગણત્રિના હુન્નરો, તેનો શિક્ષાગ્રસ્તી પરમેશ્વર છે, એ હુન્નરોની બક્ષેસ તેજ એ હુન્નરોની તાલીમ છે, અને તે તાલીમ આપનાર ઇશ્વરજ છે નવા નવા રસ અને નવા નવા અલંકારો આદમીના મગજમાં ઉપજાવી આપનાર તેજ સાહેબ છે, તેવા કેટલાકનું ખ્યાન કંઈ છે, અને બીજાઓનું હવે શરૂ કર્યું.—

૨૪ મો સુવેણ્યોક્તિકા:—સુ = એટલે સારો અથવા નરમ; વેણુ = એટલે શબ્દ; યાનેકે, એક હકીકતને નાનતવ આપી દેવું તે. અથવા નરમ શબ્દમાં જણાવવી તે. અથવા ઠપકા ભરેલા વેણોનો ત્યાગ કરી વધારે મજબુત અને સંગીન આકારમાં જે જણાવવું હોય, તે જણાવવાનો એ અલંકારનો હેતુ છે. એને અંગ્રેજીમાં *Litotes* કહે છે. અક્ષાન્દ કવિ નિચે પ્રમાણે સુવેણ્યોક્તિકા કહે છે—

“અંતર પાડીરે, સમજીને સવળી આડી;

માથું જાતારે, મેયે નહિ તે નર માડી.”

એમાં “માથું જાતારે” એ વાક્ય “જીવ જાતારે” શબ્દોને માટે નરમ આકારમાં મુકેલો છે.

પાદશાહ આલમગીરનો એવો ધારો હતો કે, પાછલી રાતથી સહવાર સૂધી નીમાજમાં રોકાવું; જેથી જેવો પાછલી રાત્રે મરથો કુકરે કુક કરે, તેવોજ તેને ઉધમાંથી ઉઠાડવો; એવી એક લોંડીને તા-કોંદ ફરમાવી હતી. એક દહાડાને સમયે એવું બન્યું, કે મરથો કવ-ખતે વારથો, જેથી લોંડીએ રાતે એક વાગેથી શાહને ઉઠાડ્યો. શાહ એખાદતગાહમાં ગયો, અને બણતાં બણતાં યાત્રી મથો, તોપણ સહવાર ન પડી, અને પછી તો ૩ વાગે મરથો ફરી વારથો. ત્યારે તો શાહ બહુ રીસે બસણો. સહવાર ચતાંજ ગુસ્સામાં બડબડતો ચાલી મથો કે, “સર ખુરીદન ફાઝમ અસ્ત, ” શાને લોંડીનું માથું છટ-કાવી દેવું વાળખી છે. આ વેણુ સાંભળી લોંડી બહુ ધ્રુજવા લાગી, અને શાહનશાહની શાયરા બેટી નામે એખુનનીશાની પાસે જઈ રડી પડી. એખુનનીશાએ તેને હિમંત આપી, નીચલા સુવેણ્યોક્તિકા-લંકારનો ઉપયોગ કર્યો;

“સર ખુરીદન ફાઝમ અસ્ત, આં મુર્ગે બિહીમાંમરા;

ઈ પરીપેકર એ દાનદ, વખતે શુએ જો સામરા ।”

યાનેકે; આ કવખતે બોલનારા મરથાનું માથું કાપવું સજ

વાર છે, એ બંધારી પરી મીશાલની લોંડી સદ્વાર અને સાંજના વખતને શુભ સમજે વાર ? આમ તેણી, પાદશાહ સમજે તેમ બેલેલી, ચાલી ગઇ. જેથી પાદશાહનો મીઠાન નરમ પડ્યો, અને આ અવકાશથી એક ખુન થતુ ચાલ્યું.

નિયત સરકૃત શ્લોકમાં અચ્છી સુવેણ્યોક્તિકા સમાયલી છે.—

શ્લોક.

ન વિજાનાતિ શીતોષ્ણં ન દુઃખં ન સુખં તથા ।

ન માનનાપમાનં ચ યોગી યુક્તઃ સમાધિના ॥

પાનેકે,—આ સંપૂર્ણ સમાધિના યોગી પુરૂષને થકુ, ગરમ, ધુખ, દુઃખ, માન કે અપમાન ઝાઝું માલમ પડતું હોય એમ નથી. સારાંશ. મુદ્દલજ માલમ પડતું નથી. વળી નિયતમાં પુરૂષી પદમાં સુવેણ્યોક્તિકા સમાવેલી જણાય છે —

“ માઈ રાધા મોહન સહજ સનેહી

સહજ રૂપ યુગ્મ સહજ લાડલી એક પ્રાણુ દ્વિ દેહી.

સહજ માધુરી અંગ અંગ પ્રતી સહજ સદા જન ગેહી.

સુર શ્યામા શ્યામ દોડે સહજ સહજ પ્રીતી કરી લેહી ”

એમાં જેમ “ સહજ ” શબ્દ વપરાયલો છે, તેમ “ વધારે વધારે ” રૂપવાન-ગુણવાન-મધુર-અને પ્રીયનો અર્થ સમાવેલો છે.

મુક્તતાન તુધાનશાહ સીલજુકી પોતાના દરબારીઓ સાથે સૌકટાં રમતો હતો. અને એ છગ્ગાનો પાસો પડવાની તે ખાલેશ રાખતો હતો, તેને બદલે બે એકીનો પાસો પડ્યો, અને પેલી બે છગ્ગીનો પાસો તો બરાબર નીચે પડ્યો; જેથી પાદશાહ બહુ ગુસ્સે થયો, અને દરબારીઓ કાંપવા લાગ્યા, એવામાં હુકીમ અરઝકીએ દરબારી ગવેશાને પોતાનું બનાવેલું નીચડું ગાણું ગાવા કહ્યું, જે તમામ સુવેણ્યોક્તિમાં બોડેલું હતું:—

“ ગર શાહ દુ શશ ખાસ્તો દુયક ઝખ્મ કિદતાદ,

હાન ઝનને ન બરરી કે કઅબતીન દાદ નદાદ,

આન નકશ કે કરદેહ બુદ શાહનશેહ યાદ;

દર બેદમને શાહ રૂઝ બર ખાક નેહાદ. ”

પાને:—પાદશાહે બે છગ્ગીના પાસા પડવાને ચાલું, પણ પાસા તો બે રંગના પડ્યા, તે કિપરથી એમ નહોં વિચારવું કે, પાસાઓ

પાદશાહના હુકમને તોળે નહીં થયા । બલકે જે ટીપકીને પડવાને શાહે ફરમાવ્યું, તે ટીપકીઓ પાદશાહ તરફના બહુ માનાયે પોતાનું માથુ ખાક ઉપર મુકીને પાદશાહની મરજી મુજબ નમીને પડ્યા છે । યાને તે એ છગી નીચે નમીને પડેલી છે । પાદશાહનો સ્વભાવ બગડેલો એકદમ અટક્યો, અને શાયરને નવાજી નાખ્યો. એવી આ અસહકારની ખુબી છે.

છેવટે શેવડંતી બનાવેલી ખેચાર ક્ષત્રીઓમાં જે સુવેશ્યોક્તિકાનો ખ્યાલ થાય છે, તે ઉપરથી બરાબર સમજાશે:—

રહી પીયર કે સાસરે ગર્ષ, તો ઓછું અન્ન ન ખાતીતી;

જુએ દીયર કે જેઠ જેઠાણી, અલ્પ અરક નહીં પીતીતી.

બલી દહો કે જુડી સાસ તે, સેહેજ રંજ નહીં દેતીતી;

એવી સાસ ને નણુંદ મોગ્ગધથી, ઓછું દુઃખ ન સેહતીતી.

એમાં “ ઓછું અન્ન ન ખાતીતી ” એટલે વધારે ખાતીતી; ઓછો અરક એટલે દારૂ નહીં પીતીતી, એનો માયનો કે “ ઘણો દારૂ પીતીતી, ” સેહેજ રંજ નહીં દેતીતી એટલે થોડો ઘણો નહીં પણ પુષ્કળ રંજ આપતીતી; અને ઓછું દુઃખ ન સેહતીતી એટલે વધારે દુઃખ ખમતીતી એ પ્રમાણે સારા નરમ સંખેદ વપરાયલા છે. અર્થ તો તેનો તેજ, પણ સંખેદરચના જુદી જાતની છે.

રૂપ એ અલ્પાતિશ્યોક્તિકા:—અતિશ્યોક્તિકાસંકારનો આ અસંકાર એક ભાગ છે. અલ્પ = એટલે થોડું અને અતિશય = સાધારણ કરતા વિશેષ. કાઈ બાબદને અતિશય સરેહથી વર્ણવતાં તેને ઘણુંજ મોટામામોટું રૂપ જેમ અતિશ્યોક્તિકામાં આપવામાં આવે છે, તેમ આ અસંકારમાં કાઈ બાબદને સરેહ સાથે વર્ણવતાં ઘણુંજ નોહંનાંમાં નાહતું રૂપ આપવામાં આવે છે. એક ચીજ જેટલી મોટી અને વધારે તેના બરા આકારમાં હોય, તેને જિળાવી નાહતત આપવામાં આવે છે. એને અંગ્રેજીમાં *Melosis* કહે છે; જેને ફારશી ભાષામાં “ખીમ-આલગત ” કહે છે કવિ કહે છે—

‘ જે હાક પશ્ચિમમાં પડે તો, પૂર્વમાં પાછો ફરે;

‘ ખશિ જન્ય કાછડી ખાસડા, જ્યાં ધાય વાયુ સંચરે;

**

**

**

નામદાર ધરીને બિરક, ધાનું દરદ દેખી રહે;

ખાંડ તણો ખખડાટ સુણિને, સ્થુળ જેનું ધરચરે;

માંચી તણા માકડ સમા, નીકેતથી નવ નીસરે;

શીકાર સસલાનો કરી, ધીકકારથી નવ ઝોસરે;

કાપડ સજી કરિ ટાપટિપ, પાપડ નહીં ભાંજી શકે;

ખાપડ થકી ફરિજય મુખ, નહિ સીંહ ધ્વનિ સાજી શકે;

એમાં રજપુતોને માટે એટલી બધી તો અલ્પાતિશ્ચોક્તિ કરી છે, કે રજપુત લોકો સર્વથી શુરા છતાં, પશ્ચિમ દિશાથી યુમ પડે તો પૂર્વ દિશાએ નાહશી જાય—ધા માત્ર દેખીને ધુજી જાય—માકડની માફક ધરમાં ભરાઈ રહે—સસલાનોજ શીકાર કરી જાણે—જીંભો પાપડની ભાંગી નહીં શકે—એકજ તમાચાથી મોં ફરી જાય, એવી રીતનું નાહતત્વ રજપુતોને આપ્યું છે ।। બાળકગનની બાળકમાં વરને માટે એક કવિ કહે છે કે:—

“ વહુવર એ શી વસ્તુ છે, છે દાડમ કે દ્રાખ;

શું સમજે અજ્ઞાન સિ શુ, ઉઘડી હજી ન આંખ.”

એટલે ધણી અને ધણીઆણી તે શું ચીજ છે. દાડમ છે, કે દ્રાખ છે, તેની નાનકડો માટી જણતો નથી ।। વળી પરદેશી ચીજના મોહ ઉપર કવિ કહે છે કે:—

“ લેતાં દેશી ચીજ હાથ આપણા તો લાજે ?

દેશી ચીજ જોઈ ચડે કાયામાં ક'પારી.”

એમાં પણ અલ્પાતિશ્ચોક્તિ વાપરેલી ઝટ જણાઈ આવશે. એક કારણી સાયર સરજને ધણુંજ નાહતત્વ આપી અલ્પાતિશ્ચોક્તિકા જણાવે છે, તે જુઓ.

“ ગરબે ખોરશેદે ફલક ચસ્મે ચેરાગે આલમ અસ્ત;

રોશનાઈ બખ્શ ચસ્મે હિસ્ત ખાકે પાયે તુ.”

એટલે કે:—જો કે આશમાનનો ખુરશેદ આલમની આંખોને રોશન કરનારો છે, તોપણ તેજે રોશનાઈ આપે છે, તે તો તારા (ખોરશનાઈ) પગની આકની રોશની છે !!!

“ચાર પહરકા લેના દેના, ચાર નીન્દમે કાટા;

આઠ પહર યું ધુસર ગએ તબ, આપા મુદલમે તોટા.”

કાળા કરેલા તમામ શબ્દો અલ્પાતિશ્ચોક્તિકાના છે, મહાન કવિ

ક્રીરદોષીએ એક બે નહીં, પણ ધણી વાર આ દોરંગી દુન્યા માટે અ-
વ્યાપતિશ્ચોકિત કરેલી છે, તેનો દારણી બેત ન આપતાં, મીઠું મનસુખ-
નો મૂળરાતી તરણુમોજ સમજ પડવા સાર નિચે ટાંક્યે છે:—

“આવ તેથી એ ભમ કે દુર રાખીએ રંજ,
કે નથી કાઈની થક આ સરાએ સેપંજ.”

“સરાએ સેપંજ” એટલેકે ૩-૫ ત્રણ પાંચ દિવસની આ
ધાંની દુન્યા. એમાં દુન્યાની કેમર માત્ર ૩-૫ દહાડાની જણાવી છે.”
એ અવ્યાપતિશ્ચોકિતકા છે. એવાદાખલા પુષ્કળ છે, પણ જમા પુષ્કળ નથી.
શ્રુતિ.

નાલગ્ર શત માગસ્ય શતયા કલ્પિ તસ્યચ ।

ભાગો જિવઃ સવિજ્ઞેય ઇતિ ચાડ્ડહા પરા શ્રુતિઃ ॥

યાનેકે:—શરીર ઉપરના નીમાળા (ખાલ)ની અણીના ૧૦૦
ભાગ કલ્પિએ, યાને તે અણીના સોભાગ ધાર્યે, તેમાંના એક ભાગના
જેવી સૂક્ષ્મ આકૃતિ (ખારીકે આકાર) જીવની રહેલી છે, તે જણુ-
વી યોગ્ય છે. એવી ખીજ અનેક શ્રુતિઓ આત્માના અનુભવને કહેછે.
આ શ્લોકમાં અવ્યાપતિશ્ચોકિતકા શાક્ષાત ખીરાજે છે. ઉરદુ શાયર ન-
જીરે એ અલંકાર નિચે પ્રમાણે વાપરેલો છે:—

“જુલકે કાકુળ ખાલો અગર કે હએ એહ ચારોં ગુલાંમ,
મુશકે તીખ્ખ મુશકે ચીન મુશકે ખતા મુશકે ખુતન.

અર્થ:—તેણીના જુલકાં: તથા ચોટલો: તથા તલ: તથા ભવાં:
એ ચારના નિચે લખેલા ૪ ગુલાંમો છે. તીખેટ દેશની કસ્તુરી-ચીન-
ની કસ્તુરી-ખતા દેશની કસ્તુરી-અને ખુતન દેશની કસ્તુરી. એમાં
પણ એ ૪ ઉમદા ગુણુની કસ્તુરીઓને પ્રિયાના ગુનામ ભેખે ચિતારવાની
અવ્યાપતિશ્ચોકિત કરેલીછે. શાયર સેરાજ વળી ધણો સરસ દાખલો આ
પેછે કે:—“જાન દેતા હએ તેરે હેઝરકે સખ્તીસે સેરાજ-આશે તાખી
સેતી ઈએહ જાન રમકે ખાંડી હએ.”યાનેકે:—તારી જુલકાઈની સખ્તીથી
સેરાજ પોતાનો છત્ર આપી દેછે. આ મારી દિલદાર । તું જલદીથી
આવ । કાંકે તેનામાં માત્ર કરચ જેટલો જીવ ખાડી રહ્યો છે. એ
પણ અવ્યાપતિશ્ચોકિત છે.

જ્યવિજ્ય નામનો કવિ નિચ્છો દાખલો પૂરો પાડે છે:—

“કોધ તે બોધ નિરોધ છે, કોધ ને સંજન ધાંતીરે.

ક્રોધ તે નરકનું આરણ્ય, ક્રોધ દુરિત પક્ષપાતીર.”

એમાં ક્રોધને નરકના આરણ્ય સાથે સરખાવ્યો છે. એના કરતાં ઉત્તમ લાખસો હીંદુસ્થાની ભાષાના કાવ્યમાયી મલી ગાવ્યો છે.

“ક્રિધો પેટ ચૂસો ક્રિધો બાઠિ ક્રિધો બાર આદિ;
જોષ કછુ જો ક્રિયે સુ સળ ઝરિ જાતુ હૈ.
ક્રિધો પેટ ચસ ક્રિધો વાવિ સાગર હૈ;
જોતો જસ પરે તેનો સક્ષ સમાતુ હૈ.
ક્રિધો પેટ દૈત ક્રિધો ભૂત ગ્રેત રાક્ષસ હૈ;
ખાંક ખાક કરે કછુ નેક ન અધાતુ હૈ
સુંદર કહત પ્રભુ કોન પાપ લયો પેટ;
જગહી જનમ બયો તગહીકા ખાતુ હૈ ”

એમાં પેટને રાંધવાના ચુલ્હાની સાથે સરખાવ્યું છે, અને તેમાં જેમી નાખવામા આવે છે તે રધાધ જાય છે એમ કવેશ્વર કહે છે. વળી બીજાં ચરણમાં પેટને કુવા, વાવ, અને સાગરની સાથે સરખાવ્યું છે, અને તેમાં જેટલુંગી પાણી રેડવામાં આવે છે, તે સમજું તેમાં સમાધ જાય છે એમ કવિ કહે છે. વળી ત્રીજામાં પેટને દેવ કે રાક્ષસ તથા ગ્રેતની સાથે સરખાવ્યું છે, અને તે રાક્ષસ ખસ ખાઈ ખાઈ કર્યા કરે છે, અને ગમે એટલું ખાવા છતાં ભૂતની માફક તે ધરાતો નથી, તેમજ મલી ગ્રંથ તેમાંથી ન નિકળતાં દુર્ગંધી પદાર્થજ તેમાંથી નીકળે છે. એવું તો પાપી પેટ પરમેશ્વરે સરજ્યું છે, કે આદમીનો જ્યારથી જન્મ થયો, ત્યારથી એ ખાય છે તે પીએ છે.

શાહખદા આલમગીરના બાઈ મોરાદખદને પોતાનો મહેલ સુંગારવાનો જેટલો શોખ હતો, એટલો બીજા થોડાનેજ દશે. તેણે એક ઘણોજ સરસ અએવાન સુંગારીને પોતાના એક આત્મજાની ફકીર મિત્રને તે જોવા બોલાવી લાવ્યો; એવું ધારીને કે, તે જોઈને તે દાસ્ત ઘણો ખુશ થાય. ત્યાં બીજાવેલા સુંદર ગાલીચા અને હાંડી જુમ્મરો મલકાકા મલકાકાને તે ફકીરને બતાવ્યાં, અને પછી પુછ્યું કે, આવી એમુલી ચીજોની કિંમત તું શું ધારે છે ? ફકીરે જવાબ દીધો,

“ ગીરમ કે સરી રતઝ બીલોરો ઈશમ અસ્ત,

સંગશ બીનદ હરાં કે ઊરા ચશમઅસ્ત;

ઇં મસનદે કાકમો, * સમુરો. * સંજન,”

*કાકમ-સમુર-અને સંજન એ ત્રણ પ્રાણીઓના બાકનાં જે

“દર નજરે ખોરીયાં નશીનાન પશ્ચમ અસ્ત.”

અર્થ:—હું કમુલ કરું છું કે, તારું તખ્ત ખીસીરતું અને સંમે-
ધશમ જેવા કિંમતી પદ્યરતું છે, પરંતુ જેને પરવરદેમારે બારીક
નજરે જોવાની આંખ આપેલી છે, તેની નજરમાંતો એક પથરા
જેવું છે ! અને જે કે તારા ગાલીચા છે, તે કાકમ, સમુર, અને
સંજળખના બનાવેલા છે, પણ ચઠાઈના બેસનારાઓની નજરમાં તો
તુચ્છચીજ બરાબર છે !! હુંકમાં આવી બેમુલી ચીજની કિંમત કંઈજ
નથી, એવી અદ્ભૂતિશ્ચોકિતકા કરી છે. વળી બકત કવિ તુલશીદાસે
પોતાને છેકજ કમીનો બતાવા સાડ નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:—

“તુલશી તૂલશી સખ કોઈ કહે, તુલશી બનકા ધાસ;
કૃપા ભઘ ભગવાનકી, હો ગયે તુલશી દાસ.”

યાને:—સૌ કોઈ મને તુલશી તુલશી કરી મોટો વડો કરે છે,
પણ તુલશી તો વનમાંનું એક ધાસનું તણખડું જેવું છે, પણ
ખુદાની રહેમથી તે તુલશીદાસ યદ્ય પડ્યો છે. એમાં વળી તુલશી
નામના જે ઝાડને લોકો પુજે છે, તે ઝાડને માટે તુલશી શબ્દ ઉપર
બાર લાવીને શ્લેષાલંકાર પણ કરેલો છે.

બાપલા રજપુતો વિષે કવિ મુલાખીએ જે હરિગીત છંદ જોડેલા
છે, તે તમામ આ અલંકારમાંજ રચેલા છે; તેના થોડાક બેયે:—

“નામરદનું ધરિને બિરદ, ધાતું દરદ દેખી ડરે;
ખાંડા*તણો ખખડાટ મુણિને, રચૂળ*જેતું ચરચરે.
નવ હામ ચાલે નામ આગળ, અંધીને ઉપાડવા;
શી ધાડ મારે યુદ્ધમાં, રજપૂત એવા રાંડવા ?

મુખ વાધનું વિકાળને, દેખાય પૂંઠ શિયાળની;
દાદરના શબ્દે ડરે, વાતો કરે વિષુ માલની.
નવ ત્રાસ જેના તેજનો, ઠિક ઠેઠ અરિ પો'ચાડવા;
શી ધાડ મારે યુદ્ધમાં, રજપૂત એવા રાંડવા !

પાંગરણુમાં પેશાખ કરિ, લાગે જુમીને છાંડવા;
શી ધાડ મારે યુદ્ધમાં, રજપૂત એવા રાંડવા ?

હુગડાં બને છે, તેને એજ નામથી ઓળખવામાં આવેલાં છે.

*ખાંડા = તરવાર. રચૂળ = શરિર. દાદર = દેડકો. પાંગરણુ = પેદરણુ.

ખમ્મ માળ અરિની ખાંમુખાં, નવ રક્ત રગમાં ઉછળે;
 નવ શ્રમર વાંકી થાય, હૈયું-હોઠ-હસ્ત ન ઉછળે.
 અસમર્થ છે અસિઃ જેમની, ઢગ છાણુના પણ વાઢવા;
 શી ધાડ મારે યુદ્ધમાં, રજપૂત એવા રાંડવા ? ”

એમાં ખાયલા રજપૂતોને એવા ચિતાર્યા છે, કે ધા પડેલો દેખી
 ડરનારા ! શમશેરના ખખડાટથીજ ડુબનારા ! દેડકાના શબ્દથી
 કાંપનારા ! લેંગામાંજ મુતરી પડનારા ! અને માળ ખાય તોએ જરા
 હાલે ચાલે નહીં એવા ! જેમની તરવારથી છાણુનો ઢગલો પણ નહીં
 ઉડાય એવા ! વિગેરે અલ્પાતિશ્ચોક્તિ કરેલી છે.

भिक्षाशनं तदपि नीरसमेकवारं ।

शय्या च भूःपरिजनो निज देह मात्रं ॥

वस्त्रं च जीर्णं शतखण्डमयी च कथा ।

हा हा तथापि विषयान्न जहाति चेतः ॥ ૧ ॥

અર્થ:—ભિખ માંગ્યા વગર તો ખાવાનું એ મળતું નથી, અને
 મળે છે તે પણ વાસીકુસી, અને તેપણ વળી એકજ વખત મળે છે.
 સૂવાને વાસ્તે પથારી તો રહી, પણ દેકાંઢબ્યાંની જમીન ઉપર સુવું
 પડે છે; અને સાથીમાં તો કોઈ સગુંવહાલું પણ નહીં; માત્ર સાથી
 તો પોતાનું શરિરજ છે તે માફ. જોઢવાનું જોઢડું છે, તે પણ સત્તર ગ-
 મથી ફટકું ને સત્તર લીંગડાનું. તોપણ, અરેરે ! પુરૂષનું ચિત્ત
 વિષયોને છોડી શકતું નથી ! કેટલી અલ્પાતિશ્ચોક્તિ !

૧૦

૨૬ મો ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર:—યાનેકે એક વસ્તુનું બીજી વસ્તુને
 નામે અથવા બીજી અધ્યોસ્તી વસ્તુનું રૂપ આપી પ્રયાન કરવું તે.
 ઉપમા આપવી તે. અસલ નહીં તેવું રૂપક દેખાડવું તે. મીસલ આપવી
 તે. દ્રષ્ટાંત આપી લક્ષણ કરવી તે. જેને માટે ફારશીમાં રંગીન-રંગ્યાં
 વર-મળઝી-ઝુસલા-મસ્તલેહ-માઆનીએ મસ્તલેહ-મસ્તલાહાત વગેરે
 શબ્દો આવે છે. અને તેવા અલંકારને માટે “ તવજ્જ કરદન ”
 —“ ઈસ્તીઆરત ગોફતન ” વગેરે વપરાયલા છે. એને અંગ્રેજીમાં
Metaphor કહેછે. ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર (*Metaphor*) અને ઉપમા-
 નાલંકાર (*Simile*) એ બેમાં કેટલોક ફરક છે, જેથી ધણાંજો

અસિ = તરવાર.

ગુનવાર્ધ જાય છે. એક ચીજ જે આગળ જોવામાં નહીં આવી હોય, તેની મીસલ જો આપવી પડે તો જે ચીજ જોવામાં અથવા જાણવામાં આવી હોય, તેનું ખ્યાન આપી તે નહીં જણાયલી ચીજની સમજ પાડવામાં આવે છે. ઉપમાનાલંકારમાં, જેમ-જેવું-જેટલું, એવા શબ્દો આવી લંબાણથી મીસલ સમજવામાં આવે છે, જ્યારે ઉત્પ્રેક્ષામાં જેમ અને તેમ મીસલને સંક્રાંતિ નાંખી, જેમ, જેવું, જેટલું, એવા શબ્દોનો ધણે ભાગે ત્યાગ કરેલો હોય છે. જેમકે,

ઉત્પ્રેક્ષા:—ખાળપણ એ જીંદગીનું પરોડીયું છે.

ઉપમાનાલંકાર:—જેમ દિવસની શરૂઆત પરોડીયું છે, તેમ જીંદગીની શરૂઆત ખાળપણ છે.

ઉત્પ્રેક્ષા:—ઢીલ એ વખતનો ચોર છે.

ઉપમાનાલંકાર:—જે પ્રમાણે એક ચોર આપણી જાણ બહાર કાંઈ વસ્તુ ચોરી લઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે ઢીલ આપણી જાણ વિના આપણો વખત ચોરી જાય છે.

એટલા ઉપરથી સહમજ પડશે, કે ઉત્પ્રેક્ષામાં મીસલને ધણી સંક્રાંતિવામાં આવે છે. ત્યારે ઉપમાનાલંકારમાં પોહોળી ચોહોળી રીતે લંબાણથી સમજવામાં આવે છે. એ વિષે વધારે હકીકત અને સમજ જણાવવાપણે ઉપમાનાલંકાર આગળ આવતાં આપીશું. તેટલાં કાવ્ય રસમાં એ અલંકાર કેવો શોભા આપે છે, તેના કેટલાક દાખલા આપ્યે, ફારશીબાપા એ અલંકારમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ કહી શકાય. એ અલંકારથી-જ કવિઓનું પેટ ભરાય છે. એ અલંકાર વગરનું એક પણ કાવ્ય હોયજ નહીં. એક પણ કાવ્ય એવા અલંકારથી ખાલી હોતું નથી. કાવ્યનો રસ એજ અલંકારનો રસ છે.

માધ કવિ જે ભોજના વખતમાં મારવાડ તરફ એક પ્રખ્યાત સંસ્કૃત કવિ ક્ષેષ્ણે પ્રસિદ્ધ હતો, તે ધર્માતું હોવાથી લોકો માંગવા આવતાં તેને આપતો હતો, પણ અવસ્થા ગરીબ આવી ત્યારે માંગવા આવનારાને તુચ્છકારવાને બદલે પોતાની સ્થિતિ ઉત્પ્રેક્ષામાં કહેતો હતો:—

દારિદ્ર્યા નલ સંતાપ: શાંત: શંતોષ વારિણા ।

દીનાશા મંગ જન્માતુ કે નાયમુપશમ્યતુ ॥

અર્થ:—ગરીબાઈ રૂપી અગ્નિનો સંતાપ હું મારા સંતોષ રૂપી પાણીએ ઠંડો પાડું છું, પણ ગરીબોના આશાભંગરૂપી તાપને હું

શી રીતે શાન્ત કરે ? પછી તો ધણા લોકોને નીરાશીમાં પાછા ફરતા જોઈ પોતાની બાયડીને એક સસ્કૃત શ્લોક કહ્યો. તેનો અર્થ એમ, કે જે ઉદાર છે તે આપત્કાળ વખતે પોતાનો દેશ છોડે છે, જેમકે સૂર્ય પણ દિવસની આખરે બીજા દ્વીપમાં જાય છે. તેથી તે માટીબૈયર બોજ રાજાની દરબારમાં “ માધકાવ્ય ” વેચવા ગયાં, તેમાંના માત્ર એકજ શ્લોક સાંભળી રાજાએ એક લાખ રૂપીઆ ધનામ આપ્યું હતું !!

“તુલશી એ તન ખેત હય, મન મય કર્મકી સાન;
પાપ પુન્ય દોઢ બીજ હય, બોવે સો લણે નીદાન.”

એમાં શરીરને ખેતરની ઉપમા, તથા મન-વચન-અને કામને સાનની ઉપમા, અને પાપ તથા પુન્યને બીની ઉપમા આપી કવિ કહે છે, કે ‘જેવું’ વાવે તેવું લુણશે. વળી તેજ કહે છે:—

“તુલશી યુરાં ન માનીએ, જે ગમાર કહી જાય;
જેસે ધરકા નદવા,* બલા યુરા વહી જાય.”

એમાં કહે છે, કે જે પ્રમાણે ધરમાંની ખાળ ચા મોરીમાંથી-જેમ સાર તેમજ ગંદીલું પાણી વહી જાય છે, તેમજ જે કાંઈ ખરાબ શયુન પણ આપણને કહી જાય, તો તે એમજ માનીને મનમાંથી કાઢી નાંખવું, કે બહુ પણ આપણી ખાળ મોરીમાંથી યાને એક કાનમાંથી બીજા કાનમાં રહી નીકળી જાય છે, તેમ છુંડું પણ વહી જાય છે. વળી તેજ બકતો કહે:—

“ તુલશી એ તન તવા હય, તપત સદા ત્રિતાપ;
શાંતિ હો જળ શાંતિ પદ, પાવે રામ પ્રતાપ.”

એમાં માણસના શરીરને તવાની સાથે સરખાવેલું છે, કે જેમ તવો ચુંકા ઉપર મુકેથી હંમેશ તપેલો રહે, અને જ્યારે ચુંકેથી ઉતારેલો હોય ત્યારે શીતળ રહે, તેજ પ્રમાણે માણસનું શરીર તપેલું કે શાંત રહે છે.

“ સુધરી બીગડે બેગડી બીગડી ફીર સુધરે ન;

દુધ ફાટે કાંછ પડે, સો ફીર દુધ બને ન.”

યાને જે પ્રમાણે દુધ ફાટી જમને કાંછ બની ગયા પછી પોછી તે-કાંછનું દુધ નહીં બને, તે પ્રમાણે, દુધ જેવું જે નિર્મળ માણસ હોય તે બગડીજાય, પણ પાછું તે બગડેલું સુધરતું નથી.

* નદવા = યાને ખાળીયા, મોરી, છત્યાદિ ગંદીલી ચીજો જવાના રસ્તા.

જરયોસ્તીઓના અવસ્તામાં તીર યસ્ત નામના બહુતણમાં એ અલંકાર ધણો સરસ રીતે વપરાયેલો નિયત્તા દાખલાથી જણાશે:—
 “યોઅવતત્ દ્વએવો વળ્લધતે, અવિ જ્યો વોઉર-કેમ, યથ તિદ્ધિશ મધનિવસાઓ ” અર્થ:—જે તેસ્તર નામનો સેતારો ગુસ્સાથી જતા તીરના જેટલી ઝડપથી વોઉરકશ નામના દરિયા બણી જાયછે. એમાં તેસ્તર નામના તારાની દોડવાની ઝડપ એક તીરના દોડવાની ઝડપ સાથે સરખાવી છે. ધણા લખનારા માત્ર એકજ વાક્યમાં એકજ બાબદને જૂદિજૂદિ ધણી ચીજો સાથે સરખાવી રસિક મિશાલો આપે છે. જેમકે—એક આઈરીશમેને એક નવા ફેરફારના સંબંધમાં બોલતાં તેને માટે એવું વાક્ય વાપર્યું કે—
 “*Throuing an apple of discord in their midst which, if not nipped in the bud, would burst out into a flame that would inundate the whole country.*” એટલેકે, સદરહુ ફેરફાર બેખનાવતું ફળ નાખ્યા બરાબર છે; જેને જે પેહુલાંથીજ વાહાડી નાંખવામાં નહીં આવશે તો તેના મધ્યમાં એવું તો બડકું લઈ ઉઠશે, કે જેથી આખું શહેર જળ પ્રલયમાં ડુબી જશે. એમાં સદરહુ ફેરફારને (૧) એક ફળ સાથે, (૨) એક ટુલ સાથે, (૩) અગ્નિ સાથે, (૪) અને રેસ સાથે સરખાવામાં આવેલો વાંચનારની નજરે પડશે. મી. ફીરોઝ બાટલીવાળાએ ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારનો અમ્મો દાખલો એક ગમ જણાવેલો યાદ આવે છે, તે ટાકી લેએ:—

“ આ તનનું કર આતશખાનું—રહ કેબલો બાઈરે;
 મન મોબેદની પાસ દેવાડો—બોય યાંહ હરખાધરે.
 જિગર પાતરે રહ પરહતું—જે દે સુખ ઝલકાધરે;
 શુભ કરણીની કાઠી બાલો—ખુશબોદાર સવાધરે.
 હુમતેનીતો ચમચ હાથ લઈ-હુખતે ચિમટો રહાધરે;
 હુવરેસ્તેનો ઘંટ વળાડો—પાયો ગેહ શુણ ગાધરે.
 અજાની અંધાર ટાળી—કરી પૂર રશનાધરે;
 બીતરની ચશમોથી જો ત્યા—ખાલિસ નૂર ખુદાધરે.
 તેના ઉમ્મશથી તું જોશે—ખહેસ્ત રાહ સુખદાધરે;
 અરે બાઈઓ ખુદ ખુદાય ત્યા—વસેછ નિત મલકાધરે.”

એમાં ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર કેવી રીતે વાપરેલો છે, તે નીચલા શબ્દોથી જણાશે;
 તનનું આતશખાનું, રહ કેબલો, મન મોબેદ, જિગર-

પાતરું, શુભ કરણીની કાઠી, હુમતેનીતો ચમચ, હુખતે ચીમટો, હુવરેશતનો ઘંટ, લીતરની ચશમો.

“ નીસ્ત વસક્રશરા દબ્બાતો ખામેએ કાફી ઝાંકે હસ્ત,

આં દેહાને બી ઝખાનો ઇ ઝખાને બી દેહાન.

હસ્ત દરીયારા ઝે કીસ્તી કાસએ ચોખીન ખકફ,

દારદ આહએ ગદાઇ ઝાન કફે ગોહર ફેશાન. ” (જની)

અર્થ:—તે સાહેબની તારીફ લખી કાઢવાને ખડયો અને કલમ ખસ થનાર નથી, કેમકે એકને મોહું છે, પણ જીભ નથી, અને બીજાને જીભ છે પણ મોહું નથી. દરિયામાં જે વાહાણ ફરતું તું જુએ છે, તે તો ફકીરનો બીક્ષા માંગવાનો લાકડાંનો કટોરો છે, જે લખને દરિયો બીખ માંગતો આવે છે, એવી આશાથી કે તે મોતી વરસાવનારો હાથ (ખોદા તાલાનો હાથ) ઉપરથી કાંઇ નાંખે !

આ અલંકાર ઉત્પ્રેક્ષા સાથે વળી ઉપ્યાણા રૂપી પણ છે.

“ મૂછા વળીને ઉઠિ બેઠિ ખાઇ, દેખાઇ જાણે કરમાઇ જાઇ. ”

જાણે કરમાઇ ગયલું જાઇનું ફુલ હોય તેવી દેખાઇ. એ ઉત્પ્રેક્ષા છે:

“ રામ નામ સમશેર પકડ કે, કૃષ્ણ કટારા ખાંધ લીયા;

દયાં ધર્મકી ઢાલ બનાવે, જમકા દારા જીત લીયા. ”

રામના નામની તરવાર બનાવી, કૃષ્ણના નામની કટારી બનાવી, દયા અને ધર્મ રૂપી ઢાલ બનાવી, તોપછી ચમરાજને જીતી શકાવા વીશે ઉપમાન વાપરેલું છે.

શીરદોશી તુશીની કબરમાંથી નિકળેલો નિચલો જવાબ જુઓ:—

તૈમુર લંગ:—“ સર અઝ ખાબ બરદારો ધરાંન બોખીન;

બકાંમે દેલેરાંનો તુરાંન બોખીન. ”

શીરદોશીની કબરમાંથી:—“ ચુ ખાલી શવદ બેશે અઝ નરરે શેર;

કે હર શવ દર આયદ રોખે દેલેર. ”

યાનેકે:—તું કબરમાં સુતેલો છે, તે ઉઠીને ધરાંન જમીનને નિહાલ, (કે તેના શા હાલ થયા છે !) તુરકી લોકોની મોરાદને અને તેમની જાહોજલાલીને તું હવે જરા જો ! જવાબ:—જ્યારે શેરખચ્યા યાને વાધ વગર જંગલ ખાલી પડે, ત્યારે ત્યાં કોહુલાંએ દોડતાં ફરે અને દેલેર થાય (તેમાં શુ નવાઈ !) એમાં ધરાનીઓને શેર ખચ્યા એટલે વાધની સાથે ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે, અને તુરકી લોકોને કોહુલાંઓની સાથે સરખાવ્યાં છે. ફારશીમાં એ અલંકાર જેમ દિખાવેલા છે, તેમ

સંસકૃત ભાષામાં કાંઈ આવે. રસ આવ્યો નથી:—

મંત્ર

एषो ऽग्निस्त पत्येष सूर्य एष परजन्यो मधवानेष ।

वायुरेष पृथिवी रविर्देवः सद सचामृत वचयत् ॥

યાને કે:—આ જીવ આતશ થઇને તપે છે, તેમજ તે સૂરજ થઈ પ્રકાશે છે, તેમજ તે વરસાદ થઇને વરસે છે. અથવા તે ઈંદ્રિયાન થઈ ખલકતનું પોષણ કરે છે, તેમાં વળી તે રાક્ષસોનો પણ નાશ કરે છે. એમાં પ્રાણને આતશ-સૂર્ય-મેધ-અને ઈંદ્રિયાન સાથે સરખાવ્યો છે. આ પણ એક અચ્છો દાખલો છે.

“ ખરબુતી ચું દાયમાંને તીફલે નાલાંન દર ખગલ;

તીફલરા અઝખાખ દસ્તે દાયગાન અન્ગીખતે. ”

યાને:—એક શીદલ વળડનારો એક દાઇના જેવો છે, કે જે પોતાના હાથમાં એક રડતાં છોકરાંને લઇને બેઠેલો છે, જે છોકરું ઉઘડું હતું, તેને તે દાઇનો હાથ લાગી ગયાથી જાગી ઉઠી રહે છે । કેવી ઉત્તમ સરખામણી ! શીદલને ઉઘડું બાળક બનાવ્યું છે, શીદલના હાથમાંની બો (ગજ) ને દાઇનો હાથ બનાવ્યો છે, શીદલને દાઇ બનાવી છે, અને દાયણના કેડપર રડતું છોકરું હોય તેમ શીદલ વળડવાના કામને કેવું સરસ ચિતાર્યું છે ।

“ કૂમિત્રકી પ્રિત હય, જેસે ખસખસકા ફુલ;

ઉપર દીબે સુભાવના, અંદર મરનેકા મુલ. ”

એમાં ઉપમા એમ આપેલી છે કે, જે પ્રમાણે ખસખસના ફુલ, ઉપરથી બહુ મનમોહન મનોહર લાગે છે, પણ અંદર તો મરવાનું મુળ યાને અદ્ધીણ રહે છે, તે પ્રમાણે દુષ્ટ દોસ્તની દોસ્તી છે.

“ માયા મોટા. તુંબડા, તે તારને તારે;

અણુતાર કરી આંધળો, તેને મુંજવી મારે. ”

એમાં માયાને પાણીમાં તેરવી લઈ જનારા તુંબડા સાથે સરખાવી કહે છે કે, જે તરનાર હોય તેને તો, તુંબડા જેમ તેરવી લઈ જાય તેમ માયા પણ બવસાગરમાં જાની પુરવતે તેરવી લઈ જાય; પણ અંજણો તરનારો જેમ તુંબડાથી તરવાને બદલે ડુબી મરે, તેમ માયાથી અજ્ઞાની ડુબી મરે. અંગ્રેજી ભાષાના કાવ્યમાં એવા દાખલા તો ખાંડી મુંડીના છે, પણ એકની જગા કર્મ વિના ચાલતું નથી, કેમકે નહીં તો રાજકરતી

માથાને ગેરધનસાદ કીધેલો કેહવાય. એકમ ક રમેસરે “ખૂબસુરતીના પાગ”માં અચ્છી મીશાલો આપી છે તે જુઓ:—

“ Her lips did smell like unto gilliflowers,
Her ruddy cheeks like unto roses red,
Her snowy brows like budded bellamoures,
Her lovely eyes like pinks but newly spread,
Her goodly bosom like a strawberry bed,
Her neck like to a bunch of cullambines,
Her breast like lilies ere their leaves be shed,
Her nipples like young blossom'd jessamines:
Such fragrant flow'rs do give most odorous smell
But her sweet odour did them all excel.”

એમાં “તેણીના” હાકને જલ્લી નામના ફુલની સાથે, તેના ગાલને ગુલાબ સાથે, એવી રીતે તેણીના શરિરના દરેક ભાગને પાગમાંનાં જૂદાં જૂદાં ફુલોની સાથે, તથા તે ફુલોની સુગંધી સાથે ઘણી અચ્છી રીતે સરખાવેલાં છે. એમાં ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારના જૂદા જૂદા ૮-૯ દાખલા સામઠા સમાવેલા છે. જફર નામના ઉરદુ શાયરે એક ગજલમાં એ અલંકાર અચ્છી રીતે વાપરેલો છે.—

“ કતલ કરનેકો આશકો નેગેહ તલવાર કાફી હએ,
ખરોહકે જખમકા મરહમ તેરા દીદાર કાફી હએ.
પરેશાન દેલ દીવાનેકો નહી દરકાર જ'જરો,
દેલોકે કએદ કરનેકો જુલફ પારદાર કાફી હએ. ”

એમાં આશુકની આંખને તરવાર સાથે, તેના દીદારને જખમનાં મલમની સાથે, અને જુલફને જ'જરની સાથે આખાદ સરખાવ્યાં છે.

“ સજ્જન પ્રીતી યુ કરે, હરદી ન યુના હેત;

હરદી ન જરતી તજે, યુના ન રહે સ્વેત. ”

જે પ્રમાણે યુનામાં હરદી મળવાથી યુનાનો રંગ જતો રહે છે, પણ હરદીનો રંગ જતો રહેતો નથી, તે પ્રમાણે સારા માણસની દોસ્તી એવી છે કે, તે પોતાનો ગુણ તો રહેવાજ દેવાનો, અને ખીજ જેની સાથે તેણે પ્રિત કરી હશે, તેનો કાંઈ અવગુણ હશે તે પણ સજ્જનની મિત્રતામાં બદલાઈ જવાનો.

“ પરનારી એસી ધુરી, જેસી લસનડી ધાન;

જે કોઈ ઇસ્કા સંગ કરે, સો પ્રગટ હોય નિધાન.”

એમાં પારકી ઓરતની સાથે મોહનત રાખવાનું કામ લસનના ખાનની સાથે સરખાવ્યું છે. યાને જે પ્રમાણે એક ગમ લસનનો વિશે મુકેલો હશે તો તેનો વાસ આવ્યા વિના રહેતો નથી, તેમજ જેણે લસન ખાધી હશે તેનું મોં વાસ માર્યા વિના રહેતું નથી, તે પ્રમાણે પારકી સ્ત્રીની સંગત પ્રગટ થઇ ગયા સીવાય રહેતી નથી.

નિચલી સારંગની ધૂપદમાં એ અલંકાર બહુજ મીઠાશથી રચેલો છે:—

“ખરજ તખત પર બેઠે રાગબાદશાહી, રેખખ રર્ધઅત બસાએ
ધયમ પંચન નીખાધ સુર દુજે પેહરાય દીનદેખ યાતે ચારે

કર જોર રહત દરખારસુ—ખરજ.

દુગન ખરજ છત્ર ધરે બાદી સુર વજર કર બિખાદી બખશી
ખરસમ ઉમરાવનરે અનખાદી ગુણી મુનીમ બાણુને બીચારસુ.—ખરજ”

એમાં ખરજના શુરને તખત બનાવ્યું છે, રાગને બાદશાહ, રેખખના શુરને રેયત, દુગન ખરજના શુરને છત્ર ધરનારો, બાદી શુરને વજર, બિખાદી શુરને ઉમરાવ, અનખાદીને મુનીમ વગેરે બનાવ્યાં છે ! આ અલંકાર બહુ ફક્ક લાગે છે. ફારશી બેતમાં એ અલંકાર જે લેખ્યત આપે છે તે જુઓ:—“કોફલે તકદીર ખતદખીર કસેવા ન રાવદ = વરને દર ઝેરે ફક્ક હેલે ખેરદ ખીચારદ.” = યાને કે તકદીરનું તાણું તદખીરની કુંચીથી કાઢએ ઉઘાડ્યું નહીં, અને ઉઘડેખી નહીં, તો જોકે આશમાનની નિચે અકલમંદો તો ઘણા છે. નિમલ્લા ખ્યાલમાં એ અલંકાર વપરાયલો ખરાખર સમજ પાડે છે.

“તું હએ લયલી મએ મજતું, તું શીરી” મએ ફરહાદ,

તું દએ ગુલં મએ ખુલખુલ, તું શમ્બ્યા મએ પરવાંના.”

ધ્યારની બાણમાં અને આશક માથુકની પુરશેરા પાથુકમાં હંમેશાં એ અલંકાર બહુજ વપરાય છે. એક ખ્યાલમાં કહ્યું છે કે, “કલીયાં બીનન મેં ચલી, ધન જોખન કે માંભ-કાંટા લાગા પ્રેમકા નીવરી નીવરી જાઉં” એમાં પ્રેમને બેંકાઇ જતા કાંટાની સાથે ઉપમા આપી છે. શાયર હાફેઝની ગઝલોમાં તો એ અલંકારની મસ્તીથી વાંચનાર ખરેખરો મસ્ત બને છે. આ અલંકારના ઘણા દાખલા આપવાના લોક માટે શેવકને ધ્યારા વાંચકો દરશુજર કરે તો એક બે આપીશ:—

“હનમેં ચેહરેએ જાન મીશવદ ગુખારે તનમ,

પુરા હમી કે અઝ ધન ચેહરેએ પરદે બર ફેકનમ.

**

**

**

એઆ વ પરદેએ હાફેઝ એ પીશે રહ બરદાર,
કે બા વગુદે તો કસ નસનવદ એ મન કે મનમ."

એટલે કે:—આ માફે ખાફી શરિર મારા જીવના મોહમાં ઉપર
પરદાની મીશાલે છે. એવો એક શુભ પ્રસંગ આવે, કે બ્યારે હું
તેના ચેહરા ઉપરથી એ પરદા ઉઘડી નાંખું. એા પરવરદેગાર તું
આવીને હાફેઝના રહ આગલથી પરદા ઉઘડે, કે તું એકલા શીવાય
ખીન્દુ કાઢખી મારા વીશે જાણે નહીં, કે હુંખી એક છું. શાયર
શબ શાદીની ગજલોમાંથી પણ એક ઉત્તમ નમુનો મલ્યો છે તે
ઉતારી લેએ:—

"અએ માહે આલમ સોજે મન અઝ મન ચેરા રંજદેઘ.
અએ શમએ શબ અફરંજે મન અઝ મન ચેરા રંજદેઘ,
યક શબ તુરા મેહમાં કુનમ તા જાનો દેલ કુરખાં કુનમ,
જાએ તો દર ચશમા કુનમ અઝ મન ચેરા રંજદેઘ.
અએ જાને મન જાનાંને મન બર મન નેગર સુલતાંને મન,
યક શબ બેઆ મેહમાંને મન અઝમન ચેરા રંજદેઘ."

અર્થ:—એા મને બાળી નાંખનાર આલમના સૂરજ! તું મા-
રાથી શા વારતે આજુરદે થઈ છે! એા મારી કાળી રાતને રોશનાઈ
આપનારા ચેરાગ! તે મારી સાથે કાંચ શુરસો કીધો છે! એક રાત
હું તુંને મારી મેહમાન કરું, કે જોથી હું તારી ઉપર મારાં દિલ
અને જાનને ફીદા કરી નાખું; અને તારી જગો હું મારી આંખમાં
કરું; તું શા માટે મારેથી દિલગીર થાઈ છે? એા મારા જીવ અને
જાન, એા મારા પાદશાહ! તું મારી હાલત ઉપર નજર કર! કે
એક રાત તું આવીને મારી મેહમાન થા! તું શા થઈ મારાથી આ-
જુરદા થઈ છે?

અલખત ઉપલા બેઉ દાખલા ખુદા ઉપર લાગુ પડેલા સમજ-
વાના છે. અલંકાર બહુ લંબાયો છે તેથી માફી માંગ્યે છે, પરંતુ તેના
મોકાસને લીધે લોભ દાખી શકાયો નથી. તેથી ઘણી ગમ આવેશમાં
ને આવેશમાં હમે ઉપમાનાલંકારના દાખલા પણ સાથે બેલી દીધા છે.

"ત્રેમ છુપાયા નહીં છુપે જાહ લગ આસો આસ;

દાખી દુખી નહીં રહે, કરતુરીફી બાસ."

યાને = જે પ્રમાણે કસ્તુરીની સુગંધ દાખેલી દુર્ગંધી છુપાવી શકાતી નથી, તે પ્રમાણે જ્યાં સૂધી પ્રાણ છે ત્યાં સૂધી પ્રેમ છુપાવેલો છુપાઈ રહેતો નથી.

“ સખલી સદાય સખલકે, કોઈ ન નિર્બળ સદાય,

પવન જગાવત આગકું, દીપદી દેત ખુઝાય. ”

યાને = જેમ પવન છે તે મોટી આગ હોય તેને વધારી આપે છે, ને નાહતો દીવો હોય તેને ખુલ્લવી નાખે છે, તે પ્રમાણે શકતાના શાળા સૌ કોઈ થાય છે, ને અન્નાડીના તો કોઈ બંનેની થવા પણ નહીં માગે.

વળી નીઝામીએ નીચલી સરખામણી આપી છે:—

“નઝર કરદમ જે રૂયે તજરૂપત દસ્ત,

ખુશીદાયે જેદાન ચું ખારશે દસ્ત;

કે અબલ દસ્તરા ખારશ ખુશ ઉક્તદ,

બઆખેર દસ્ત દર દસ્ત આતશ ઉક્તદ. ”

અર્થ:—મેં અનુભવથી જોયું છે કે આ દુન્યાંની મોજમોજ, હાથ ઉપર કીડ લાગે ત્યારે ધવડયે છીયે ને જેવી મીઠી ગીલી લાગી મળ આપે છે, તેવી એ દુન્યાંઈ મોજમળ છે. કીડ ધવડતાં, પ્રથમતો ઘણી મીઠી ગીલી છુટે છે, પણ પાછળથી તો એક હાથથી તે ખીજ હાથ સૂધી આખે બદને આગ ઉડી રહે છે. તેજ પ્રમાણે આ તકલીદી દુન્યાંની તકલીદી મળતું સમજવું.

“શુદ્ધ ચું ચુંગે નાલાંન દર ફરાકશ, કશીદએ પુસ્તીબર ઉસ્તખાની. ”

યાને:—મારી દીલગ્યા દીલગનની જુદાઈમાં હું સારંગીની માફક રહું છું, કેમકે હું પણ સારંગીની માફકજ તે ખ્યારીની જુદાઈમાં હાડકું ચામકુંથઈ જઈને સારંગીના જેવુંજ અચળ ખોખું થઈ ગયલો છું.

૧૧

“ Poet and Saint ! to thee alone are giv'n,
The two most sacred names of earth and heav'n,
The hard and rarest union which can be,
Next that of Godhead with humanity. ”

ABRAHAM COWLEY.

વાક્યમાં રસ હોય તેને આપણે કાવ્ય કહેણું છે. પરંતુ રસની સાથે તાલ પડતા અનુકૂળ શબ્દોની પણ વ્યવસ્થા રહે, તો તે બહુ

સેહેસ પડે છે. ઐરીસ્ટોટલ-શીલસુદના કાવ્ય ઉપર સરેહ કરતાં પ્રોફેસર હેનરી મોરલી જણાવે છે કે; શબ્દોને મરજી માફક ગમે તેમ લખાવવાની જો છુટ મુકાઈ હોત, તો કવિતા રચવાનું કામ ઘણું જ સહેલું થઈ પડત. એ વિચારને હું મલતો નથી. જરયોસ્તીઓમાં નિરંગદીનની ક્રિયા કરતાં જે પ્રમાણે બારીકમા-બારીક બાબદ ઉપર ધ્યાન આપવું પડે છે, અને તેમાં જો કદી કાંઈ નાહની પણ ચુક પડે છે, તો તમામ ક્રિયા રદ થાઈ પડે છે; તેમજ કાવ્ય રચના એ એક એવી નિરંગદીન છે, કે જેની દરેકે દરેક બારીક ક્રિયા ઉપર લક્ષ આપવું પડે છે, અને તેમાંની એક પણ રૂઠી ચુકયે તો આખા કાવ્યને એજ લગાડે છે. પણ તે ખુદરતી વિચાર અને નવા તુરગોમાં થઈ પડતી ચુકો બાબે છે. માટે કાવ્ય રચના એ કાંઈ મરી મશાલો છુદવાનો નથી. કાવ્ય રસ કાંઈ કુદલીમાંનો ગોળ નથી. એ રસ ચાખવાને જે પકવાંનો આગળ આપેલાં છે, તેવાં બીજાં આપવાં જોઈએ.

૨૭મો વર્ણુ વિષયક:—વર્ણુ = શબ્દ; વિ = જુદો; પર = પારકો; અય = આવનાર. એટલેકે, કોઈ એક શબ્દનો અર્થ અથવા તેની મતલબ સમજાવવાને કોઈ બીજેજ શબ્દ વાપરવાનો અલંકાર; જેમકે:—તમારું ધર સુખી રહે, યાને કે તમારાં બચ્ચાં છોકરાં અને કુટુંબ સર્વ સુખી રહે. દુકમાં એક ચીજને તેની સાથે અગત સંબંધ ધરાવનારી કોઈ બીજી ચીજના નામથી ઓળખાવવી તે. એ અલંકારને અગ્રેજીમાં *Metonymy* કહે છે. એને ફારશી બાપામાં કનાયત-કનીયત-અથવા કનવત કહે છે. એના જૂદા જૂદા પાંચ વિભાગ છે.

(ક)—જેમાં કાંઈ નીશાની, અથવા ચિન્હ અથવા કાંઈ સૂચક ઇલાકો, ખુદ અસલ ચીજને માટે મુકવામાં આવે છે; જેમકે:—કવિ પ્રેમાનંદ કહેછે:—

“ એ કાળા માથાનો ઘણી*, પાપી માણસરે;
તેને નિર્દયતા હોય ઘણી, પાપી માણસરે.”

x x + +

“ નામ તે નળનું ધ્યાન તે નળનું, સખિ શું નળની વાતરે;
દુઃખ જાય દિવસ ને રણી, નયણે વરસે વરસાતરે.”

*એનેજ મળતો દાખલો કવિ દલપતરામ આપે છે:

“ રે માટીના માનવી, તુતો તરણીપુલ;
જળનું જળકણુચકી, માર અધ્ય કા જુલ.”

કેવડાંમાં આદમીને માટે “ કાળા માયાનો ‘ધણી’ ” એમાં માણસની નિશાન આપી છે. તેમજ આંસુ શબ્દને માટે “ નયણે વરસે વરસાત ” એમ આંસુનું ચિન્હ દરશાવ્યું છે.

“ જન્મ તું આયો જગતમે, લોક હસે તું રાય;

એસી કરણી ત્રા કરો ! કે પીછે હાંસી હાય. ”

એમાં આખી પેઢેલી લાઈન માત્ર “ જન્મ ” ના વખતને માટેની છે, અને બીજી આખી લીટી માત્ર “ મરણ ” ને માટેની છે. એમાં કેવા વર્ણુ વિપર્યય વાપરેલા છે ! કહે છે કે, જ્યારે આ ભાઈ ! તું જન્મ્યો, ત્યારે તારી આસપાસના સર્વ કોઈ ખુશી થઈને હસતાં હતાં. ત્યારે તું રડતો હતો, પણ તુ એવી તારી કરણી કરજે, કે જ્યારે તું હશે (યાને મરણ એ ખરી રીતે તો માણસને ખુશી થવા જેવી ચીજ છે, કે આ જન્મજની માયામાંથી છુટ્યો, તેથી મરનારને તો હસતોજ ગણવામાં આવેછે.) ત્યારે બીજા એ રડે, યાને તારાં સારાં કામોને લીધે તું મરી જાય ત્યારે લોકો નાખુશ થાય, પણ એવાં કામો નાં કરતો, કે જ્યારે તું મરી જાય, અને લોકો જો હસી કરે, કે પીડા પતી, તો તેવાં તારાં કામો નાં રાખતો !

રામરાજના બાધ સદમણે સીતાજીના ધરેણાં ઓળખાવતાં સુધીવને કહ્યું છે કે:—

કુડલૈ નૈવજાનામિ, નૈવજાનામિ કંકણે ।

નૂપુરે એવજાનામિ, નિત્યં પાદા મિવંદનાત્ ॥

અર્થ:—આ કુંડળ સીતાજીના છે કે નહિ, તે હું નથી ઓળખતો. અને આ કંકણ સીતાજીના છે કે નહીં તે પણ હું ઓળખતો નથી; પરંતુ હમેશાં સીતાજીના ચરણ કમળમા પ્રણામ કરવાના પરિચયથી તેમના ચરણના ઝાઝરને ઓળખું છું, કે તે સીતાજીનાજ છે. યાને સીતાજીનો હું તામેદાર ચરણાધિન છું એવું બતાવ્યું છે.

(સ)—જેમા કર્તાને ઠેકાણે તેવું શસ્ત્ર યાને ઓગાર મુંડી મુજ વાતમાં રસ લાવવામાં આવે છે; જેમકે:—

કવિ લજ્જનારામ:—“ સર્વ લોક તે મુજને નમશે, દહિ સહને આશીશ, મુજ શિર અવરને નહિ નમે, મેં પૂજ્યા શ્રી જગદીશ. ”

એમાં “હું” બીજા કોઈને નહીં નમું” ને બદલે “મારું શિર યાને માયું કોઈને નહીં નમે” કરી લખ્યું છે.

બીજ રાગસ્તાન:-“સોલહુ સીંગાર કીનો, મુખ બોલત અમરત પાની,
તેરો મુખ દેખ ચંદા જોતહુ લગ્નનીરે.”

એમાં પણ “તું” અમૃત વાણી બોલે છે” ને બદલે “તાર” મોઢું
બોલેછે” એમ લખી રસ લીધો છે. આજના કવિઓ એવા રસ વારંવાર
લેતા ન હોવાથી કાવ્યની પડતી આવતી જાય છે. આદરખાદ મારે-
સ્પંદનું પંદનામું:—

“સુખને ચર્વ શુ. ગવખન ચર્વ દાર,

ચંદ તવાન હાદમર્દુમ પસખુન મઆબર,”

યાને કે, સખુન મીઠો બોલજે. જીખાંન શીરીન રાખજે. ખને ત્યાં
મુઘી સખુને કરી આદમીને દુઃખી નાકરતો. એમા પણ કર્તાને બદલે
તેનું શસ્ત્ર જે જીખાંન તે વાપરવામાં લીધું” છે.

કવિ બુલાખી:—“કે પરવત ફાડી નાખે, સાંખે નહી રિપૂના બોલ;
રાખે રગ જઈ ને રણમાં, ઝાખે નિજ પરિયાનુ તોલ.

એમાં પણ કુકે પરવત ફાડી નાંખે, એ શબ્દો ઉપલા
અલંકારની લેઝત આપે છે. કવિ વીલ્યમ વર્ડસ્વર્થ એ અલંકારનો એક
અમ્હો દાખલો આપણને પૂરો પાડે છે.—

“Great men have been among us; hands that penned,
And tongues that uttered wisdom, better none;
The later Sydney, Marvel, Harington,
Young Vane and others, who called Milton friend.”

એમાં પણ “જે” હાથોએ લખાણ કર્યું”—તથા “જે જીભોએ વાદ
કર્યો” એ શબ્દો વર્ણવે વિપર્યય છે. એમાં પણ અલંકારની ઝમક દીપી રહી છે.
હવે એક અમ્હો દાખલો રજુ કરી એ અલંકારની પૂર્ણ સમજ પડી
એટલે આગળ ચાલ્યે:

“ન લાજ તીન લોકકી ન બેદકો કહ્યો કરે ।

ન શંકમૂત પ્રેતકી ન દેવ જક્ષતેં હરે ॥

સુને ન કાન ઔરકી દ્રસે ન ઔર ઇચ્છના ।

કહે ન મૂલ ઔર બાત, ભક્તિ પ્રેમ લચ્છના ॥”

એમાં પણ “કાન કાઈની વાત સાંભળે નહી. ” તથા “મોઢું
કાંઈ ખીજ વાત કહે નહી.” એવા ફક્ક અલંકાર વાપરી કાવ્યનો રસ
લુટી લીધો છે. એવા રસની જે ખરેખર પરિક્ષા કરનારો અને શોખ

ધરાવી ફોંપે વાંચનારો અને અભ્યાસ કરનારો હોય, તો ઉંઘ, 'ભૂખ, કે પ્યાસની જરૂર નથી. મોંઢાંમાં આપોઆપ રસ પેદા થાય છે.

(ગ) જેમાં જે ચીજ સમાયલી હોય, તે ચીજને બદલે તેને સમાવી રાખનાર ચીજનો ઉપયોગ કાવ્યરસમાં લઈને લેઝત આપનાર અલંકાર; જેમકે:—

શીરદોશી તુરી પેહેલવાંન જાલેજરતું દાશતાંન જણાવતાં સાહના-
મામાં લખે છે કે:—

“જેહાંન છે પાય અંદર આરદ બતેગ;
નેહદ તખ્તે શાહ અઝ બરે પોશ્તે મેગ.
ન સગસાર માંદ ન માજ'દરાંન;
ઝમીનરા બેશાયદ બ ગોરજે ગેરાન.”

માને કે:—(તે પેહેલવાંન એવો તો પેદા થાશે કે) પોતાની તલ-
વારથી જગતને પોતાના પગ નીચે લાવી મેલશે. અને ધરાંની પાદશાહના
તખ્તને વાદળાંની પીઠ ઉપર રાખનાર થાશે. તથા સગસાર અને મા-
જ'દરાંનના મુલકો રેહવાના નથી, અને પોતાના ભારી ગુરજથી જમીન-
ને ધોધ નાંખશે. આ બેતની અંદર જેહાંન, શબ્દ, જેહાંનની અં-
દર સમાયલા પાદશાહ પેહેલવાંનોતે માટે વપરાયલો છે; તેમજ સગસાર
અને માજ'દરાંનના મુલકો રેહવાના નથી, તેનો માયનો એ કે, એ મુલકોમાં
જે બદ્દાર લોકો છે તે રેહવાના નથી; અને જમીનને ધોધ નાંખશે.
ઐટલે જમીન ઉપર વસતા બદ ખસલતના દુસ્ખનોતો સંહાર કરશે.

“ જાકે પાવ પનૈયા નહી, હિસ્કુ દેત ગજરાજ;
ભુખ દધ તો બીક્ષા દધ, એસો ગરીબન નવાજ. ”

જેના પગમાં જુતી નહીં, એવાને હાથી બખસ્યો, અને ભુખ
આપી તો બીક્ષા પણ આપી એવો તેકીરતાર છે. એમાં ફકીર ને શાહ
બુનાવવા બદલ વર્ણુ વિપર્યય વાપરેલો છે.

શેવકના હિસ્તાદ એરવદ શેહેરીઆરજ દાદાભાઇ ભર્યા એવોજ
એક અચ્છો દ્રઘાંત આપેછે:—

“ભુખી ઉઠે છે ખાળથી સદા બલક તમામ,
ભુખ્યુ નથી સુવાડતો કાઠને તું દાદાર.”

એમાં બલક એટલે પૃથ્વીમાં સમાયલા તમામ આદમીઓ સમજ-
વાના છે. વીલ્યમ વર્ડસ્વર્થ એક અચ્છો અલંકાર આપણી આગળ
રજુ કરે છે:—

"Milton 'thou shouldst be living at this hour: England hath need of thee, she is a fen Of stagnant waters: &c."

એમાં કહે છે કે:—"ઓ મીલ્ટન ! આ વખતે તું જીવતો હોવો જોઈતો હતો: ઈંગ્લેન્ડને તારી જરૂર છે: તેણી તો સ્થિર પાણીનો એક દલદલ યાને પાણથળ છે." એમાં ઈંગ્લેન્ડને જરૂર છે, એટલે કે ઈંગ્લેન્ડમાં વસતી પ્રજાને જરૂર છે એમ અલંકાર કહે છે. માલશ્રી રાગની એક ડુમરીમાં એ અલંકારનો ભેદી રસ આપ્યો છે:

"ઓ મન કહેકુ શીરે તું દારેદારે, કરમ લીખા સોઈ હોએ;
લીખનેહારો લીખ સુક્યોરી, અદીક ન ઓછા-હોએ."

કરમ લખવાયો તો લખી સુક્યો, માટે રે મન ! તું શા માટે ભમ્યા કરે છે ? એમાં મન એટલે મનમાં સમાયલા વિચારોને માટે કહેલું છે, કે વિચારો લાથી ત્યાં ભટક્યા નહીં કરવા જોઈએ. તેમજ એક દીપચંદી હારીમાં એ રસની મળ લીધી છે:—

"સાચ મીતર કોઈ ના જગમે પ્રીત જગતકી જુડી;
સસરેકી લેક તુરાંબકુ પુછું, નેહર સો જો પૂરી."

એમાં જગતની પ્રીત જુડી કહેલી છે, તે જગતમા સમાયલા લોકોની પ્રીત જુડી એમ સમજવાનું છે. પ્રેમાનંદ કવિ વળી નવા રૂપમાં એ અલંકાર વાપરી ગયો છે:—

"મેહેતાને વહાલું હરિતું નામ, જોવા મળશે બાધું ગામ;
તમને ડોસો મળવાનું હેત, અમો નાતમાં થઈએ ફજેત."

+

+

+

સભા ન સમજી રતુપરજની, રહ્યા મસ્તક ડોલીરે,
એક બિહામણો ઘોડારમાથી, બહુક નીકલ્યો બોલીરે."

એમાં બધું ગામ જોવા મલશે, એટલે ગામમાંના બધાં લોકો. તેમજ સભા નહીં સમજી, એટલે સભામાં ખીરાજોલા સભાસદો સમજવા.

(૫) એમાં કારણને બદલે અસર મુકવામાં આવે છે, અથવા કૃત્યને બદલે તેના કર્તાને મુકી કાવ્યરસની ફાશીન બદલવામાં આવે છે; જેમકે કહે છે કે:—

"લક્ષ્મી કહે મે નીત્ય નવી, કેની ન પુરી આશ;
કીતને સીંહાસન ચઢ ગયે, કીતને ગયે નીરાશ."

એમાં લક્ષ્મી પોતાની બગાઈ લઈ કહે છે કે, કેટલાને મેં રાજ

બનાવ્યા, અને કેટલાને તો મેં કૂડીરી હાલતમાંજ મરવા દીધા. એની છેલ્લી લાખનના બેકે અર્ધા અર્ધા ભાગ વર્ણુ વિપર્યયના છે. વળી કહે છે કખીરદાસ, કે:—

“કખીરા તેરી ઝુંપડી ગલકટોકે પાસ;

કરેગા સો મરેગા તું ક્યું હોય ઉદાસ ?”

એમાં મતલબ એવી છે કે કખીરનું ઘર કસાઇવાડામાં હતું, જ્યાં તે ગળાકાઠનારાને ગરીબ ગોસપંદો ઉપર છુરી ફેરવતાં જોઇ ઉદાસ થતો હતો, તે ઉપરથી લખેલું છે કે, જેવું કરશે તેવું તે ખાટકી પામશે. પણ અહીં કહેવાની મતલબ એવી છે કે, ‘કસાઇવાડામાં કખીરનું ઘર બોલવાને બદલે વિપર્યય વર્ણુ વાપર્યો છે કે, “ગલકટોકે પાસ.”

હયારામ કવિ કહે છે કે—

“વીશે વલ્લો પૂરોરે, હૈયામાં ન લાવ્યો હરી;

+ + +

ધર ધંધામાં ઘેલો ફરે છે, ગાયા નહીં જગપાલ;

* * *

ધરડો થયો ત્યારે ગતજ ભાંખી, ગાયા નહીં પરિશ્રમ.”

એમાં “હૈયામાં ન લાવ્યો હરી” એટલે કે હરીના કરેલા સંપર્કો તું એ સંભારીઆ નહીં—“ગાયા નહીં જગપાલ” એટલે કે પરમેશ્વરના શુભો નહીં તે યાદ કર્યા—“ગાયા નહીં પરિશ્રમ” એટલે કે બોદાતાલાનાં કામોનું મજન તે નહીં કર્યું. એ પ્રમાણે કૃત્યને બદલે કર્તા વાપર્યો છે.

નીચલો તુલસીદાસનો દુહો આ અલંકાર માટે સારો છે:—

“ન ધન રહે ન જોખન રહે, ન રહે ગામ ને મામ;

તુલસી જગમેં જશ રહે, કે કરદે કીસીકો કામ.”

એમાં ધનવાન—જોખનવંતી—ગામનો ઘણી—ધરનો ઘણી સે, મરવાના, પણ માત્ર કિર્તિવંત જીવવાનો, એ મતલબ ખીજ વર્ણુથી સમજાવી છે.

“રામ નામકી લૂટ હે, લૂટ શકે તો લૂટ;

અંતકાળ પરતાયગો, પ્રાણ નયગો છૂટ.”

એમાં બોદાતા નામની લૂટ લૂટી લેવા લખે છે, તે ખીજ શબ્દોમાં પરવરમજન કરવા માટે લખે છે, તેથી એ વર્ણુવિપર્યય છે. સમાતરંગ ઉપરથી:—

उदयति यदि भानुः पश्चिमेदिग्विभोगप्रचलति यदि हैमः

शीततां याति वसिष्ठः ।

विकसति यदि पद्मं पर्वतानां शिखरेन चलाति खलु वाक्यं

सज्जनानां कदाचित् ॥

અર્થ:—કદિ સૂર્ય પશ્ચિમ દિશામાંથી કાં નહીં ઉગે, હિમાલય પર્વત કદાપિ ચાલવા કાં નહીં લાગે, આતશ છે તે હાથ સમાડ્યે ને ઠંડો કા ન લાગે, તથા પર્વતના શીખર ઉપર કમળ પુષ્પ કાં નહીં ઉગે, તોપણ સત્ય પુરુષોનું વાક્ય કદિ પણ ચલાયમાન મળું નથી. યાને સત્ય પુરુષનાં વચનની અસર તેની તેજ રહે છે.

રોકાતની રોકખીમાં આ અલંકારના નીચલા દાખલા ખાસ આવે છે:—

"Preach'd forth from hamlet, grange, and down
To curb the crosier and the crown,"

એમાં Crosier શબ્દ છે તે પાદરીના દીક્ષા આપવાના ક્રોસને માટે આવેલો છે.

"If, in such mood, (as legends say;

And well believed that simple day,)"

એમાં " તે ભોળ્યો દિવસ " એ શબ્દ " વેહેમી જમાના " ને માટે મુકેલો છે.

"He bids thee think on Erin's bowl!

If any wrong the young O'Neale,

He bids thee think of Erin's steel."

એમાં Erin's bowl શબ્દો આયર્લેન્ડમાં રોકખીના શોડ સર રીમ્ડે પરોણા તરીકે જે મેહેમાનદારી આજેલી હતી, તેની કૃતચતાને માટે વાપરેલો છે. તેમજ Erin's steel શબ્દો આધરીશ આલાને માટે વાપરેલો છે.

૨૮મો. સત્યાસત્યદીપક:—જે ખીના દેખાવમાં અસત્ય લાગે અથવા કદિ નહીંજ બને એવી લાગે, પણ ખરેખરી રીતે જોતાં તે સત્ય અને બનવા જોમ હોય, તેવા પ્રકારના અલંકારને સત્ય + અસત્ય + દીપક એવું નામ આપેલું છે; એટલે સત્ય છતાં અસત્ય દેખાય એવો કાવ્યનો રસ. એને અંગ્રેજીમાં Paradox અથવા Hydrostatic Paradox કહે છે. જેને ફારસીમાં "તઅલીગ" કહે છે, યાને એક

ખનાવ ચશ્મથી જોતાં ખનવો મુશકેલ હોય, પણ અક્ષત્રની આંખે જોતા ખનવા જોમ હોય તેનો અલંકાર. ફારશી ભાષામાં તેને માટે “એકરારે બુજેહ મગયર” તથા “ઝુ ફેક ખેજાફ ઉત્ત શીકર ઉલ મુતલક” કરીનેથી કહેછે. તેમજ “મુખાલગે તખલીગ” પણ કહેવાયછે. એ અલંકાર વાપરવાથી કાવ્ય રસ ઘણું દીપે છે, અને તેના તરેહવાર પ્રકારના અભ્યાસ કરવા યોગ્ય દાખલાઓ જણાવવાની જરૂર છે. જેમકે:—

“આંખનમેં ખસે જીયરમેં ખસે, હીયરમેં ખસત નીસીદીન પ્યારે;
મનમેં ખસે તનમેં ખસે રસનામેં ખસે, અંગ અંગ ખસત નંદવારે;
સુધીમેં ખસે મુધીમેં ખસે, ઉરમેં ખસત પ્રીય પ્રેમ ફુલારે;
સુરસ્યામ વનહુ મે વસત ધરહુ મેં ખસત, સંગ જ્યોં વહાં જલન હોત ન્યારે.”

એમાં પોતાનો ખારો નંદલાલ આંખ, જીમ, પેટ, વગેરેમાં વસતો જણાવવાની પ્રીયાએ વડાઈ લીધીછે, તે જોકે સાદી સમજે જોતાં બને નહીં તેવું અસત્ય લાગેછે, પણ અક્ષત્રની નજરથી જોતાં તે ખરું જણે, કે તેણીના નિહમાં તે સારો સખોરોજ યાદ આવ્યા કરેછે, તેથી તે બધે ઠેકાણે વસતોજ છે.

મી. મનસુખ નીચે પ્રમાણે એક મુશકેલ ખ્યાન લખી તે ખનાવ અક્ષત્ર અને આદતની રૂએ નહીં બની શકે તેવો જણાવી દાખલો આપેછે.

“મોહાતનો શરાબ અએ દીલ । અગર છે કડવો ને જાનખાર,

પણ જુદાઈનાં દીનતું દુખડું છે તેથી ખી જફાકાર.”

ખરી વાતતો એજ છે કે મોહાતની જુદાઈ જેવી જુદાઈજ નથી, પરંતુ તે સત્ય વાતને ના પાડી કવિ કહેછે કે, પોતાની પ્રિયા અથવા પોતાનાં ખારાંઓની જુદાઈના દીવસતું દુઃખ વિશેષ છે. એ ખરેખરી “તખલીગ” અથવા “મુખાલગે તખલીમ” છે. એ અલંકારથી ઉલટો “એગરાફ” આવે છે, જેમાં વાત અસત્ય છતાં સત્ય દેખાય; જેમકે:—

“હવામાં વેરાએ, હોમાનાં પરમાંથી, લાલોની જુકી, *

જો ખાએ તે તારા, હોટની લાલીથી, મુવેલાની હારકી.”

આ એતનો ભેદ મી. મનસુખ સમજાવે છે કે:—માશુકના હોટની

*આગલા વિદ્વાનો કહે છે કે, દુન્યામા “હોમાય” નામતું એક પ્રકી હતું, તે આદમીઓના હાડકાં ખાઇનેજ જીવતું હતું. પરંતુ આજના વિદ્વાનો એ વાત નાપાડે છે, કે “હોમાય” એવું પ્રકી અલંકારીક હોતું જોઈએ, કેમકે આ પૃથ્વીમાં તેની ઉત્પત્તિજ જણાતી નથી.

લાલીનો ખવાસ એટલો તો ચમતકારિક છે કે, જો તે હોઠની લાલી કોઈની નજરે પડે તો તે મરી જાય; અને મુરદાના શરીરની એક હારકી પણ જો હોમાના ખાવામાં આવે, તો તેના શરીરમાં તમામ કીંમતી લાલ માણુકો બધાં જાય ! અને તે જ્યારે હવા ઉપર ઉડે ત્યારે તેની પાંખોના પડોમાંથી તે કીંમતી માણુકોનો છુટો જમીન ઉપર પડે. આ ઠેકાણે માણુકના હોઠની લાલી-તથા આશકનું મરવું-હોમા પક્ષીનું હાડકાનું ખાવું-તેના પેટમાં લાલ માણુકોનું બધાં જાય-અને તેનું ઉડવું-ઉડતી વેળાએ લાલ છુટીનું રેડાવું-એ સૌ ધ્યાનરત મનોહર છે, પરંતુ તમામ વાત અસત્ય છે. એ પ્રમાણે એ “ મુખાલગે એમરાક ” છે.

“ હું લાજનમે મરી જાત હું, વાંતો છાડી જાનન સખરસ; નંદકે ઢેઠા નીર જાંવા ગુણી, દુખર તીય જસોદાકે મામ રાજ કર્યાં ગોકુલગાંમ. ”

એમાં જોકે લાજ લાગવાથી કાંઈ ખરેખર મરી જતી નથી, પણ લાજ એટલી બધી તો લાગે છે કે, જાણે મરવા બરાબર જ છે, તેથી તેને સત્યદીપક કહેવું. મીઠા બેરાંમજી મલખારી “ નીતિવિનોદ ” માં જણાવે છે કે:—

“ માનવ પેટે જન્મ લઈ, જે જન ધરે ન જ્ઞાન,
આંખ છતે તે આંધળો, છે હેવાન સમાન. ”

નરસિંહ એહેતો:—

“ દેહ તારી નથી જોને જુગતે કરી, રાખતાં નવ રહે નિશ્ચે બાપ. ”
જવણરાંમભટ:—

“ ઉધમાર્ય અર્થ મૃત્યુ લોક આવિયો,
બૂલમાં હું આ ભવાઙ્ગિધ મધ્ય ભટકિયો,
પાર ના જડ્યો હું દેખતોજ આંધળો,
બૂલમાં ભમ્યો હું ચાલતોજ પાંગળો. ”

એમાં પણ “ છતી આંખે આંધળો ”—“ દેહ તારી નથી ”—
“ દેખતોજ આંધળો ”—“ ચાલતોજ પાંગળો, ” એ બધું નહીં અને એવું
અસત્ય લાગે છે, પણ અકલ્પની આંખે જોતાં સત્ય જ છે.

“ તુરક મગર તો બચ્ચે હુરે જનાનીઆ;
કાંદર જેહાં પીરી ઓ દાયમ જવાંનીઆ. ”

યાનેકે:—ઓ તુરકી બચ્ચા ! કદાચ તું આકાશી દેવતાનું બચ્ચું
હોવાથી જોકે આ દુન્યામાં તું જુદો છે, તો પણ તું હંમેશાનો નો-

જવાંન છે. એમાં પણ મોટા હરફો જ સત્યાસત્યદીપકનો સેડેજમાં પ્યાલ આપશે.

“ આ દુનીઆમે આયકે, છોડ દે તું એટ;

લેના હોય સો લેહી લે, ઉડી જત હે પેડ. ”

યાને આ દુન્યાને બજારનું રૂપ આપ્યું છે, તે ખરેખરી કાંઈ વેઈ અથવા બજાર નથી. વળી નેકીનો સોદો ખરીદવા કહે છે, તેવો કાંઈ સત્ય રીતે ખરેખર સોદો અથવા માલ વેચાતો નથી, છતાં અલંકારીક રીતે સત્ય વાત અસત્ય જણાય છે.

નિચસો દાખલો આપણા આ અલંકારને માટે અમ્મો છે:—

“ પીઓ શરાખે જાંમ, પીઓ શરાખે જાંમ;

તનમાં યાય તકવો, દીલમાં આરાંમ.

જર્મી પીએ જીવાન યાય, જીવાંન પીએ યાય બાકુધર;

હુઠો પીએ દસ્ત લંબાવે, લંગડો બાંજે દાદર.

ઝોરત પીએ મરદ બની જાય, મરદ પીએ નર શેર;

હુમા પીએ બલે બલુ, નહી તો કાતેલ ઝેર. ”

ઉપરના દાખલાઓ પેહેલી નજરે જોતાં નહીં બને એવા અસત્ય છે, કે લંગડો દાદર શું બાંગતો'તો, ને ઝોરત તે મરદ શું બની જાતી તો, ને ખુદો હોય તે જીવાંન શું થઈ જતો'તો, ને હુઠો હાથ શું લંબાવતો તો. પણ શરાખની અસર અકલની આંખે જોતાં ખરેખરજ તેવી છે. વળી કવિ બાઈરને સર પીટર પારકર બેરોનેટના મરણ ઉપર જોડેલી મરજ્યામાં વધારે અસરકારક, અને જીદીજ રીતનો દ્રષ્ટાંત આપેલો નજરે પડે છે:—

38217

“ A tomb is theirs on every page,

An epitaph on every tongue.

The present hours, the future age,

For them bewail, to them belong.”

એમાં પણ દરેક પાને પાને અને દરેક જમણીએ તે મરહુમની કબર તથા લેખ કર્યા બદલનો ઉલ્લેખ જણાવ્યો છે, તે સત્યાસત્યદીપક છે. અરદિસુર ન્યાએસ તથા હોરમજ યસ્તમાં એ અલંકારના દાખલાઓ સંખ્યાબંધ મળે છે:—

“ત્રાઓત્ત અહુરો મઝદાઓ સ્પિતમાર્ષ જરથુસ્ત્રાર્ષ,

યજ્ઞએષમે દીમ, સ્પિતમ જરથુસ્ત્ર,

યામ- અરેદ્વીમ સરાંમ, અનાદિતામ,
પેરેથુ-ક્રાકામ, બંએવજ્યાંમ. ”

પાનેકે:—અદુરમજ્ઞે (એટલે પરમેશ્વરે) સપેતમાન જરથોસ્તને કહ્યું કે, ઓ સપેતમાન જરથોસ્ત ! મારી અરદ્વિશૂર (એવા નામની નદિ) ને નિર્મલ, બોહોળી વેહેતી, તંદરોસ્તી આપનારી, તેને તું વખાણુ. એમા પણ સત્યદીપકના બે દાખલાઓ આપોઆપ પરખાઈ આવે છે. કાવ્યરસના અલંકાર સમજાવવાની સાથે સાથે, કાવ્યની ભાત ભાતની દ્રાશીનોના અમત સાથ જ્ઞાન આપનારા દાખલાઓ ઉપરથી કાવ્યની ભેજત તરેહવાર આકારમાં આપવાની હોવાથી આપણે બીજા ઘણાંક દાખલા આપીશું, તો જોડે અલંકારો સમજાવતે સાર તો એક બે દાખલા બસ છે, એમ હમો સારી પેઠે જાણ્યે છે, પણ એક પંથ એમર દો કાજ કરવામાં વાંચક વર્ગને લાભજ થશે. કાલાભાઈ નામના કંલગીરવાલા ખ્યાલીએ જોડેલી લાવણીમાં કહે છેકે:—

“ જીદગી હોગી યોરી બંદગી કરો સાધુ સંતો,
દુન્યા હું દો દીનકી, મત ધન માલકું સંતો.”

આતેશ નામનો ઉરદુ શાયર કહે છે કે:—

“તું ઐયર હમ દોસ્ત યે એક જાન દો કાલેખ,
યા અંયેર સીવા અપને જો થા યાર હમીં થે,”

હીશન નામનો ઉરદુ શાયર કહે છે કે:—

“મૈને દેખા દોસતો ઇંસ ઇશકકે સારે ફરેખાં
રાત દીન જગતા રહા, જીતેજી મર રહે અયે;
મૈતકો કરના કંચુલ, ઐયર જહર ખાંના ખુખ હએ,
જો ફસા ઇંસ ઇશકમે, વહો લાખો દુઃખ સહે ગયે.”

બીજો શાયર:—

“આરશીમે અકશ અપનાં દેખ કરે લાએ ગરર,
ઐયર દીનકી જીદગીમે ખુદતુમાઇ કર અએ.”

એક ઇશ્વરભક્તો કહે છે:—

“ મેં જાણ્યુ હરિ દૂર હય, હરિ હય હૃદયા માંહે;
આડી ત્રાટી કપટકી, તાસે દીસત નાંહે. ”

આપણા દીલમાંજ ખોદા વસે છે, એ જોડે જડમતવાદીને આસત્ય લાગે, પણ આત્મજ્ઞાનીને તે સત્ય છે, અને કપટની તટ્ટી આડી ભરી લીધેલી એ કાંઈ ખરેખર નથી, પરંતુ એ અલંકારનીજ મજા છે.

સુંદરદાસનું એક પદ.

“ પરબ્રહ્મ હૈ પરબ્રહ્મ હૈ । પરબ્રહ્મ અમિતિ અપારં રે ॥
મહિં જગત હૈ નહિં જગત હૈ । નહિં જગત સકલ અસાર રે ॥
નહિં પિંડ નહિં ચક્ષાંડ હૈ । નહિં સ્વર્ગ મૃત્યુ પતાલ રે ॥
મહિં આદિ હૈ નહિં અંત હૈ । નહિં મધ્ય માયા જાલ રે ॥
નહિં જનમ હૈ નહિં મરન હૈ । નહિં કાલ કરમ સુમાવ રે ॥
જીવ નહિ જમ દૂત મહિં । અનુસ્યૂત સુંદર ગાવ રે ॥ ”

ઉપલા બધા દાખલા અભ્યાસ કરવા લાયક છે, અને સુંનંદ કવિએ અને શાયરોના સુંનંદાં વીણી કાઢેલાં જવાહીરો પણ તેજ છે. મોટા કાલા હરફે ઉપર લગાર ચિત્ત આપતાંજ અલંકારની સમજ પડી જશે. મોટા ફારશી શાયર શીરદોશી શાહનામા મધે પહેલવાન જાહેનનું શાશ્વતાંન કરતાં ઠેકઠેકાંણે એ અલંકાર ઉપર ગમત લીએ છે:—

“ સુંનાં શાદ શાદગ્ન સુખન પહેલવાંન,
કે બા પીર શર શુદ બ નોએજવાંન.

* * * *

કે એ જાન શુદેહ બાઝ યાળદ રવાંન,
બયા પીર શર મદ ગરદદ જવાંન.

* * * *

કે એતી સેપંજ અરતો બર રાએ નઓ,
કાહન શુદ યકે દીગર આરંદ નઓ. ”

અર્થ:—જ્યારે તે બખ્તર શામેસ્વારને યધ ત્યારે તે પહેલવાંન એટલેતો ખુશાલીમાં આવી ગયો, કે તે પોતાનાં બુદાં અને નાજુક શર સાથેનો હતો તે જુવાંન થાઈ ગયો..... મરણ પામેલો મરદ પાછો જીવતો થયો, અને જાણે બુદાં શરવાલો સખ્ત નોજવાંન થાઈ ગયોકારણ કે આ દુન્યાં ત્રણ પાંચ દહાડાની છે, અને વિચાર તથા અદેશા ઉપર ચાલનારી છે, અને વળી જ્યારે એક આદમી જુનો થાએ છે, કે તુર્ત જીજે નવો લાવી મુકે છે.

એમાં પણ કાલા હરફે સત્યાસત્યદીપકનો બરાબર ખ્યાલ આપશે. આ અલંકાર હાલના કવિઓમાં નવાં નવાં બિન્ન બિન્ન રૂપે વપરાતો ખીલકુલ જણાતો નથી, કારણકે તેઓ તેને નવાં રૂપમાં વાપરીજ જણાતો નથી. પાછલા કવિઓના વિચારો ઉછીકા સહ તેને જૂદા ખોસોમાં

ગોઠવવાનું ભાત તેઓ શીખ્યા છે, એમ કહેતો ચાલે. આવા સત્યા-સત્યાસંકાર તેઓથી વારંવાર વપરાવાની ઉમેદ રહી નથી.

હવે આપણે એક વધારે દાખલો આપીશું.

“અરે ગીરધારી મત યાંસરી બળએરે, ઇઆ બનસીમે મેરો પરાણબસત હે.”

એમાં પણ વાંસલીમાં એક આદમીનો પ્રાણ કેમ વસે ? તેથી તે અસત્ય લાગે છે ખરું, પણ ખરેખર જોયા કાહાનની વાંસલીમાંતો ગોપી એનો પ્રાણ જ વસતો હતો. ચતરાબકાવલી નાટકમાં એક ગમ આ અલંકાર અચ્છા રીતે વાપરેલો છે:—

“આતીશે ઇસ્ક વો હએ જીસમે સમન્દર જલ જએ,

એક શરર જએ જે પથરમેતો પથર જલ જએ.

પરે પરવાનાં હએ કયા શમેરે જે જનાપર,

ગર ફરીશ્તાબી કાઠ આએતો શેહરપર જલજએ.”

એમાં ઇસ્કના આતશનું બળ એટલું બધું જણાવ્યું છે કે, તેમાં સમુદ્ર કે પથરના પાહાડો પણ બળીને ખાખ થઈ જાય છે. ખરેખર બળી જતા નથી, પણ અલંકારરૂપે જોયા તેઓ બળી જાય છે.

“રામ જરે બેઠકે, સબકા મુજરા સેત;

જેસી જીનકી ચાકરી, તેસા તીનકું દેત-”

જેકે જોદા કોઈ જરખામાં પણ બેઠો નથી, મુજરા પણ લેતો નથી, કાઠની પાસે ચાકરી પણ કરાવતો નથી, અને તેની મનગુરી પણ આપતો નથી; એમ છતાં તે અસત્ય વાત સત્ય જ છે. કરો તેવું પામો, એટલું વેણ એ અલંકારને સિદ્ધિ આપે છે.

રામ ભર્તૃહરિ કહે છે કે:—

यदार्किचित्ज्ञोहंद्विपइवमदांधः

समभवंतदासर्वज्ञोस्मीत्यभवदवलितं मम मनः ।

यदार्किचित्किंचिब्दुधजनसकाशादवगतं

तदा मूर्खो स्मीतिज्वरइवमदोमेव्यपगतः॥

અર્થ:—ભર્તૃહરિ કહે છે કે, જ્યારે હું થોડું જાણતો હતો, ત્યારે હાથીની પેઠે મદાંધ થતો હતો, અને સર્વજ્ઞ છું એમ મારું મન ગાવેલ થતું હતું; પણ જ્યારે મેં પાંડિતોની પાસેથી થોડું થોડું વધારે જાણવા માણ્યું, ત્યારે હું મૂર્ખ છું એમ મને ભાર્યું, ને જવરની પેઠે મારો

મદ જતો રમેશ.

આ વાત અસત્ય લાગે છે ખરી, પણ સત્ય વાત એજ છે.

ધ્રીજ બાધાનું નિયંત્રું પદ આખું એ અલંકારનું સ્વરૂપ સાક્ષાત્ જતાવી આપે છે:—

“ દોહીં ઘડીકી સાંસ કરે મન લાખ ખરસકી આસ,
તનકે ધૂલકે નહીં બગેસો, પલમે હોવે નાશ,
તળાનિ નીલવકે પાંધન જૈસે જીવન અગનીત માસ,
કુંદન કચન બઢતી દેખત રહેત મધન તું ખાસ,
કોડીમી નહી સંગ અસે જગ છોડ અસેગો ખાસ. ”

સત્યાસત્યદિપકનો આ દાખલો, તેની સેહેલ સમજણ ઉપરથી સમજાઈ જશે.

૨૯ મો સમયોની અલંકાર:—યાને એકજ યોનીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દોવાળો અલંકાર; જેને દ્વારશીમાં સીકને એસ્ત-કાક કહેછે. જ્યારે એ અથવા વધારે શબ્દો એકજ ધાતુ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલા એક કાવ્યમાં વાપરવામાં આવે ત્યારે એ અલંકાર થાય છે.

“ સજજનસે દુર્જન બલે કે પરનિંદા કરત;

દુર્જનકું ઉધારત હએ, આપે નરક પડત. ”

એમાં ખરેખરજ જાણે નિંદા કરનાર એક માણસને ઉધાર આપીને પોતે નરકમાં પડતો હોયતી, તેવો ખ્યાલ આપ્યો છે. પણ જન ધાતુ ઉપરથી વપરાયેલા કાળા શબ્દો છે, તે અલંકારના છે.

“ પર ઉપકારી કર્મકારી કહ નષ્ટકારી,

કહી નરનારી ધારી ધારી જોશે ધામને;

મોટું એણે કીધું કામ માટે દેશે મોટું માન,

મોટા મોટા મહીપતિ મહીપત રામને. ”

એમાં કૃ = કરવું ધાતુ ઉપરથી કાળા શબ્દો વપરાયા છે. એ અલંકાર કવિ દલપતરામે રા. સા. મહિપતરામ વીશે કરેલી સ્તુતિમાં વાપર્યો છે. સેનાઇ ઉપરથી:—

કૃ દાદ હક શીરે ધન જોહાન હમેરા, જોઝ પ્રતામશ નદાદ ક્રાતમેરા. ”

યાને ખોદાતાલાએ આ જોહાનનું દુધ (સુખ) સર્વને બહેલું છે, પણ ક્રાતમાને તો તેણે દુધથી કેવળ અલગ રાખી હતી, યાને અઠનાવી હતી. એમાં પ્રતામ એટલે છોકરાંને અઠનાવવું થાય છે, અને એ શબ્દ પ્રાતમેના ધાતુનોજ છે. એ ક્રાતમા તે અક્ષીની

બાયડી અને મહમદ પેગંબર સાહેબની બેઠી હતી. કૃતમ = કાપવું ઉપરથી કાતમાહે. તેણીનું અસલ નામનો એહરહે હતું; પણ પેગંબરે એકવાર કહ્યું કે તેણી મારા શરિરનો એક ભાગ છે, અને હવે તેણી મારા શરિરથી છુટી પડી તેથી તેને કાતમે કહી છે. અર્થાત તેણી ક્યાંમતને દિવસે શીહાપંથીઓને ખીજાઓથી જુદી પાડશે.

સ્વદેશ ભક્તિ-કાળ તું દેશાટણ કર આજ;

તું દેશાભિમાન રહી, વફાદાર હિંદરાજ.

એમાં દેશ મુળ શબ્દ ઉપરથી વપરાયલા શબ્દો આવેલા છે.

“ બંધેકું બંધા મીઠે છોડે કાન ઉપાય;

સેવા કર નિરબંધકી, જો પલકે દીધે છુડાય.”

એમાં પહેલો બાધ બતાવે છે કે, જે સંસાર જળમાં બંધાયેલો હોય, તે તેવાજ એક બંધાયેલાને મળે તો તેઓને છોડાવવાનો ઉપાય શું ? પછી કહે છે કે જે સંસારી જળમાં નહીં બંધાયેલો હોય, એવા ગુરૂની આકરી કરે તો એક પળમાં છુટી શકે. એમાં કાળા હરફે વ-ચ્છાન્કાર પણ બતાવે છે, તેમજ “ બંધ ” મુળ ઉપરથી કાળા હરફે પણ બનેલા છે, તેથી સમયોનીના છે.

બળી ખાકાંની દાખલો આપે છે કે:—

“ ચંદ ગુપ્ત કે જે વસલશ બેશકીબ;

મન શકીબમ દેલો જન નશકીબદ.”

ક્યાં ભગીતમો કેહેશે કે, પ્યારી માશુકને મળવાને હું ચોખીશ. હું તો સખુરી પકડીશ, પણ મારું દિલ અને જન નથી રાહ જોયા કરવાતું. એમાં કાળા હરફે એકજ ધાતુ ઉપરથી છે. કહે છે કે:—

“ કળજુગ સમાન કોઈ જુગ નહીં, જે જપે શ્રીરામ લોલાય;

ખીજા જુગે મુશકીલ મળે, કળજુગમાં મળે જલ્દ આય. ”

સત્ય-ત્રેતા— અને હાપર જેવા સારાજ યુગોમાં હજારો વર્ષ તપ કરતાં ખોદાતાલા મળવો મુશકેલ હતો. જ્યારે ખરાબમાં ખરાબ કળ-જુગમાંતો થોડોજ વખત ખુદાને યાદ કરો તો તે મળે એવી અસત્ય દેખાતી ચીજ સત્ય ઠરેલી છે. પણ જુગ મુળ શબ્દ ઉપરથી કળજુગ વપરાઈ અલંકાર પણ જણાવે છે.

પણ જો એકજ ધાતુ ઉપરથી નીકળેલા શબ્દો વપરાવા સાથે અર્થ જો જુદો થતો હોય, તો તેને “ શબ્દે એસ્તકાક ” કહે છે. જેમકે, હાફેઝ કહે છે કે:—

“ એગુઝાર તા જશારે મએખાને એગુઝરીમ;

કઝ એદર નેરેએ હમે મોહતાને આન દરીમ. ”

એમાં ગુઝાર એટલે હમેને જવા દે એવો અર્થ થાય, અને ગુઝરીમ = હમે જઈએ એવો અર્થ થાય, તો નેકે જેકે શબ્દો શુદ્ધતાન = પસાર થવું ઉપરથી છે, છતાં અર્થ મુદ્દા છે.

“ મોઢાં વનેમાં ધુળ કોટ થાએ, પક્ષી પશૂઓ ઘસડાઈ જાએ,

સમુદ્ર મોઝ ગગને ચઢાવે, થઈ ઘણો મસ્તજ ઝાઝ ડાએ.

રે તે પ્રમાણે સ્મૃતિ વાયુ વાએ, ડોળાઈ જાયે દિલ ના સમાએ.

સંકટપ સંતાય વિકટપ હાકે મારી કંઠાળા જિવ આંપિનાંએ.” (ત.ક.)

એમાં કટપવું ધાતુ ઉપરથી કાળા હરફે બનેલા છે.

અનસરી સાયર એક દાખલો આપેછે કે:—

“ ગર ખેતરસી એ તાફતે દોઝખ; અઝ રહે તાખતે ખુદાઈ મતાખ.”

જો તમે દોઝખના આતશથી બીહો, તો ભક્તિ ભાવનો રસ્તો ના છોડો!

એમાં તાફત = ગરમી, અને તાખ = તથા દેવું થાય છે, તે

નેકે એ શબ્દો તાફતન = પાછા ફરવું ઉપરથી છે.

“ તેજ હુકીમ તે ખરો ને હીકમતો કરે હર પસે,

ખોલે સખુનો મોહોકમ, તદખીરના હોકમ તમે. ”

મી. મનમુખે આ ખેત વાપરેલો છે. એમાં હકીમ-હીકમત-મો-

હોકમ-અને હોકમ-એ શબ્દો સમયોની છે, કેમકે હુકમ શબ્દના મુળ-

માંથી તે નિકળેલા છે.

૧૨

“My verse your virtues rare, shall eternize,

And in the heavens write your glorious name,

Where, when as Death shall all the world subdue,

Our love shall live, and later life renew. ”

Edmund Spenser.

એક ચિતારો પોતાનો ધારેલો ચિતાર યા ચિત્ર, લુગડાં કે કાગળ

ઉપર ચિતારે છે, ત્યારે આપણો કવિ ચિતારો કાવ્યનું ચિત્ર પોતાના

મગજની સપાટી ઉપર ચિતારે છે. એક કવિ પોતાની કલમને, એક ચિતારો

પોતાની પીછીને, અને એક નકારા પોતાની નરેણીને પોતાના ફાંટા

ઉપર ચલાવવાને છુટ ધરાવે છે. વ્યાકરણાદિ ને બુલો એક વિદ્યાબ્યાસી

મા એક સિધ્ધ કરે, અને ને બુલને માટે તે એવફૂર કરી ઘાસન સેવે,

તેવીજ ભુલો આપણો કવિ કરશે તો મુર્ખ મનુષ્યાવને ગરબે કાવ્યે વાસો કરેછે. કેમકે કાવ્ય એ કાંઈ વ્યાકરણ કે ભાષાના કાયદા નથી, પણ એ-તો ખુદરત છે. આ કેવો ઇનશાદ ? ખરેખર તો એ ગેર ઇનશાદ નહીં, પણ ઇનશાદ છે. સાધારણ માણસ જે ભુલ કરે, તે ભુલ એક ચાલાક બેનુ જે કરે તો તે સાહદત થઈ પડેછે; અને જે કાયદા સામાન્ય પ્રજાએ જાળવવાના તે ભાષા-કાયદાથી એક વિદ્વાન મહસ્થ તેવા કાયદાતુ ઉલ્લંઘન કરી શકે છે. આપણે કા-વ્ય રસ સારૂ અલંકાર રસ હાલમાં પીછાએ છીએ તેનું જાણવું એ, કે સાધારણ ગદ્યના લખાણોમાં એ અલંકારો વાપરવા બધેજ કાંઈ સારા નથી, પરંતુ પદ્યમાં તો કાવ્ય રસની લેખ, ઝમક, અને દ્રશીનો સાર અલંકારો વાપરવાની મળ છે. અલંકારો તો કાવ્યનેજ માટે ગોયા જન્મેલા છે. ધરેણું કીનેજ-શોભે, મરદને તો તે બાયલું લાગે, તેમ અલંકાર રૂપી ધરેણું કાવ્ય બાધને વધારે શોભે છે, અને ગદ્યજીને વારવાર શોભતા નથી. કેટલાક “કાકડી” પછી “ભાકડી”, અને “કાલ” પછી “તાલ”, એવા બે અનુ-પ્રાસિક શબ્દો બે લીટીને છેડે આવ્યા, કે તેને કાવ્ય સમજે છે ! તેઓને કવિતા શી ચીજ છે, અને કાવ્ય એ કેવું પવિત્ર પુરાણ છે, તેનો ખ્યાલ આપવા સારૂજ આ વિષયમાં તે કાવ્યનો બોહાલો દરિયાવ દેખાડવામાં આવ્યો છે, કે તે જેતાંની સાથેજ તેઓની ખાત્રી થાય કે કાવ્ય રચના તે કાંઈ કુલ્લીમાંનો ગોળ નથી.

૩૦ મા; સ્લેષાલંકાર:—માત્ર શબ્દોનીજ ઉપર રસ લેવાનો, રમુજ મેળવવાનો, અને રમત કરવાનો આ અલંકાર છે; જેમાં એક શબ્દના વિવિધ અર્થો થાય છે, અને તે વિવિધ અર્થો અને હસવા જોગ જણાય છે. એ અલંકાર એટલો તો મીઠો છે, કે એના ધણાંક દાખલાએ જાણવા પછી તેના જુદી જુદી તરેહના ઉપયોગ કરતાં સહેલથી આવડશે. પરંતુ તે કામ ખરા કવિનું, તરંગી બેજાનું, અને લહેરી મગજનુંજ છે. એ અલંકારને અંગ્રેજીમાં *Paronomasia* અથવા તો હુંકમાં *Pun* કહે છે. અને દ્રશી ભાષામાં તો નેને-“ મઝેહ ” કરીને કહેછે. તેમજ બઝલેહ અથવા યાફે કરીનેથી કહે છે. અને તે પ્રમાણે શબ્દ ઉપર રમવાને “ મઝેહ ગોફતન ”—“ બઝલેહ કરદન ” અથવા “યાફેહ ઝદન” કહે છે-અને ચીસ્તાનના ઉખ્યાલુમાં તેને “ તજનીસ ” કહે છે. જેમકે:—શાહજેહાંનની દરબારમાં એક દિવસે એક ધરાંની શાહખદા સાથે શૈત્રજની રમત રમાઈ. શરત એવી થઈ,

કે જે હારે તેણે પોતાની એક રાણીને હારી જવી. ખાંજ એવી આવી સાગી, કે શાહજેહાંનને માત થવા જેવું લાગું, તેથી પોતાનીં ૩ બેગમેનામે જેહાંનબેગમ, હૈયાતબેગમ, અને ફનાબેગમ આગળ પેહેલે પુછવા ગયો. ત્યારે પાદશાહ પેહેલાં જેહાંનબેગમની આગળ જઇ હકીકત કહેવા નાગ્યો. જેહાંનબેગમે કહ્યું:—

“ તુ પાદશાહે જેહાની, ઓ જેહાંન કે દસ્ત મદેહ,
કે પાદશાહે જેહાંનરા, જેહાંન બકાર આયદ. ”

યાને કે:—તું જેહાંનને પાદશાહ છે, વાસ્તે જેહાંનને તું તારા હાથમાંથી નાં આપ, સખખ કે જેહાંનના પાદશાહને જેહાંન કામ લાગવાની છે.

આ ઉપરથી પાદશાહ હૈયાતબેગમ આગળ ગયો, ત્યારે તેણીએ કહ્યું:—

“ જેહાં ખુશ અસ્ત વ લીકન હૈયાત મી ખાયદ,
અમર હૈયાત નખાશદ જેહાંન ચે દાર આયદ ? ”

યાને કે —જેહાંન ખુશ છે ખરી, પરંતુ હૈયાતનીખી જરૂર છે, કારણ કે ને હૈયાત નહીં હોય, તો જેહાંન શું કામ આવવાની છે ?

આ ઉપરથી પાદશાહ ફનાબેગમ આગળ ગયો, ત્યારે તેણીએ કહ્યું:—

“જેહાંને હૈયાતો હમે ખીવકાસ્ત,
ફનારા નેગેહદાર આખર ફનાસ્ત. ”

યાને કે.—જેહાંન અને હૈયાત એ બેઉ આખરે તો બેવકા નીકલવાના છે, વાસ્તે ફનાને જાળવ, કારણ કે આખરે તો ફનાજ છે.

આખરે પાદશાહ પોતાની સર્વથી વાહલી બેગમ નામે દીલઆરામ આગળ ગયો, તેણીએ પેહેલાં તો તે રમત બેવા માંગી. તેણે ખાંજ બેધને નક્કી કર્યું કે હું જે રીત જતાવીશ, તેથી શાહજેહાંન જીતશે. તેથી તે બોલી કે, “ શાહ ! હુ રખ બેદેહ, વ દેલારામરા મદેહ-પીલો ખાદે પેશ ફુન વ અરપે કીસ્તો માત. ” યાને = ઓ શાહ ! ખાંજને હાથી આપી દે, પણ દીલારામને નાં આપ, હાથી (અહીં ઉટ સમજવું) અને મોહરને આગળ કર, અને ઘોડાની કીસ્તથી માત કર ! તેમ કરતાં પાદશાહ જીત્યો, ને દીલારામ ઉપર બહુ આદર વધ્યો.

૦૦. એમા જેહાંન—હૈયાત—અને ફના શબ્દો ઉપર શાયરે

પોતાની બાજુ રમ્યા કરેલી છે, અને એજ શબ્દો ઉપર શ્લેષ આવવા થી કાવ્યમાં રસ છે, બાષામાં લેજત છે, અને રચનામાં ક્ષાશીત નેવામાં આવે છે. આ દાખલો દ્વિઅર્થકાલંકારમાં મુકવાને વધારે લાયક છે.

પ્રેમાનંદ કવિ નિચલાં પ્રેમ પ્રકરણમાં શ્લેષાલંકાર શોભાવે છે તે જુઓ:—

“ તે વેળા મુળરૂપ મહારાજે ધરિયું,
શ્વસુર-ધામતું સર્વ તીમીર હરિયું;
તમાલ ઉપર નેમ વિંટાય વેલી,
તેમ કંથ—કંઠે વળગી હર્ષ ઘેલી. ”

જે પ્રમાણે પાંદડાં ઉપર વેલો ચિટલાય છે, તે પ્રમાણે પેલી પ્રિયા, કથ એટલે સ્વામીની કંઠે એટલે ગળે, ખુશાળીમાં ઘેલી થઇને વળગી. એમાં કંથ—કંઠે શબ્દ ઉપર શ્લેષ છે. પેહેલા કંથનો અર્થ સ્વામી થાય છે, ને બીજા કંથનો અર્થ ગળું થાય છે. હવે કેટલાકોની એવી ખોટી સમજ થયેલી છે, કે શ્લેષાલંકારમાંતો હરહ મેશ દ્વિઅર્થ આવવા નોંધએ, અને તે પ્રમાણે કંથ—કંઠેમાં તો દ્વિઅર્થ કાંઇ નથી. તે લોકોને માટે જાણવું અવશ્યનું છે, કે શ્લેષાલંકાર અને દ્વિઅર્થ અલંકાર એ કેવળ જુદા જુદા અલંકાર છે, તો નોકે તે એક નેવા લાગે છે, પરંતુ સાહિત્યના કાનુન મુજબ શ્લેષાલંકારમાં તો માત્ર શબ્દ ઉપર શ્લેષ યાને *Pun* આવવાની જરૂર છે, પછી તે આ-પોઆપ દ્વિઅર્થ દેખાય છે. જેમકે શ્રીરદોશી તુશીએ શાહનામાની અંદર રોદાખેતું દાસ્તાંન લખતાં એ અલંકાર તેજ પ્રમાણે વાપરેલો છે:—

“ હમી ગોક્ત રોદાખેરા રોદે ખુન,
એરેજમ બરોએ જમીન ખુદ કતુન.

* *

* *

* *

નમાનદ બરો ખૂમ ને માગો બાબ,
શવદ પરત રોદાખએ રોદઆખ.”

અર્થ:—અને એમ કેહતો હતો કે રોદાખેને લોહીની રોદ કરું, યાને લોહીની નદિ કરું, અને જમીનના મોંઢ ઉપર એતું લોહી હું હમણાં પોતેજ રેડું છું * * * * * તે વેળાએ નહીં રહે આએ વતન, અને નહિ રહે મા કે બાપ, કે જે વેળાએ રોદાખે જેવું ફરજ નિચે પડીતે રોદઆખ યાને પાણીની નદિની મીશાલે થાય. એ પ્રમાણે મેહરાબ પેહેલવાનને શ્લેષાલંકારનું બાષણ કરતો ચિતારેલો છે.

તેજ પ્રમાણે રસ્તમ પેહેલવાનના દાશતાનમાં શીરદોશી શાયર કહે છે કે:-

“ એ ગોફતા બેરસ્તમ ગમ આમદ બસર,
નેહાદંદ રસ્તમસ નાંમે પેસર. ”

અર્થ —ત્યારે તેણીએ સર્વ લોકોમાં કહ્યું કે “ બેરસ્તમ ”
યાને હું છુટી. અને મારા દિલ ઉપર જે ગમ હતો તે દૂર થયો,
(એટલે કે ગમ અને ધાસ્તી મારા દિલમાંથી નીકળી ગઈ,) તેજ
વખતે તે છોકરાનું નામ પણ ઇંધાણી દાખલ “ રસ્તમ ” કરીને રા-
ખ્યું, કારણ કે તેની માદર પોતાના દિકરાને દેખીને બોલી કે “ બે
રસ્તમ ” યાને હું હમેલથી હેરાન હતી તે છુટી. એમાં પણ બે
રસ્તમ શબ્દ ઉપર શ્લેષ આવ્યો છે.

“ સખી જુમી ગોપાલકી, વામે અટક કહા;
જાકે મનમે અટક હએ, વોહી અટક રહા. ”

યાને બધીજ જૂમી ઇશ્વરની સંજોલી છે, તેમાં અટક નદિ પણ
આવેલી છે; હવે જેના મનમાં અટક હશે તેજ ત્યાં અટકી રહેશે.
૧. સો અટક = અટક નામની નદિ. ૨. જો અટક = અટકો. ૩. જો
અટક રહા = અટકી રહ્યો. એ પ્રમાણે અટક ઉપર શ્લેષાલકાર છે.
એક શાયર લખે છે કે:-

“ નવેસ્તે દીદમ અંદર ખાદ બેઝન;
હમેશે મદ આંકિલ ખાદ બેઝન. ”

યાને:-એક પંખાની અંદર મેં એવું લખાણ જોયું, કે
“ અએ અક્લમંદ મરદ ! હંમેશાં તું વગર ઓરતનો રહેજે ! ”
એમાં પેહેલા ખાદ નો અર્થ પવન ખાવાનો પંખો થાય, ને બીજા
ખાદ નો અર્થ રહેજે, યાજે, હોજે, ઇત્યાદિ ક્રિયાપદ થાય છે.

શ્લેષ બે રીતના છે, અલંગ શ્લેષ અને સલંગ શ્લેષ. જ્યાં
અનેક અર્થનો, બોધક વાક્યમાં, અર્થ બેદને સાર પદનો ભંગ કરવો
પડતો નથી ત્યાં અલંગ યાને નહીં ભાંગેલો. અને જ્યાં પદ ભંગ
કરવો પડે ત્યાં સલંગ યાને ભાંગવો પડેલો.

દોહરો

કુંકે શંખ પણ નવ કંઈ, ઉતરે તેનો નાદ (અભંગ)
કરનાટકમાં કવિ ઘણા મંત્ર જંત્રના વાદ (સભંગ)

ટીકા:-પેલો માણસ શંખ કુંકે છે, પણ તેનો અવાજ ઉતર-
તો નથી. યાને તેનાથી શંખ યગડતો નથી. એ એક અર્થ, બીજો

અર્થ એ છે કે, તેણે શંખ પુકયો, યાને તે પોતાના કામમાં પાર ન પડ્યો, તેણે હાથ ધોયા અને દીનાળું પુકયું. તે દીનાળ્યો થયો તોપણ તેનો મરડાટ ઉતરતો નથી.

ટીકા:—કરનાટક દેશમાં કવિઓ અને મંત્ર જનના વાદ ધણા હોય છે, એ એક અર્થ. ખીજો અર્થ:—ઓ કવિ ! તું નાટકમાં મંત્ર જનના વાદ ધણાં કરજો હો !

“ કળ આંચેથી કળિ ગયો, તીરે પામ્યો મોત ” (અમંગ)

એમા આલતા આલતાં કળ યાને કાદવ આળ્યો તેમાં પગ મુકયાથી કળી પડ્યો, યાને ટાઢો થઇ ગયાથી, તીરે યાને કીનારા ઉપરજ મરી ગયો, એ એક અર્થ. ખીજો:—તીર લાગવાથી તેને શરિરમાં કળ આવી ગઇ, અને તેથી અમળાઇને ટાઢો થઇ ગયો, અને મરણ પામ્યો.

“ જલજ હસ ધર્મિય વળી, તેજસ્વી સહુ સોય. ”

એમાં જલજ યાને કમળ, હસ ધર્મથી યાને સુરજના પ્રકાશથી તેજસ્વી થાય છે. એ ૧ શ્લો અર્થ. ખીજો અર્થ:—જળજ યાને શંખ, યને ધર્મ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે ચલાવ્યાથી તેજસ્વી થાય છે. તેમજ વળી હસ યાને જીવ અથવા આત્મા છે તે ધર્મથી યાને સારી રીતે આહ્યાથી તેજસ્વી રહે છે.

એક ખીજો શાયર આ અલંકારને નિચે પ્રમાણે રજુ કરે છે.

“ ચેરાગમ યુગદ યુ ચેરાગમ તુંધ;

ચેરાગમ તુ બાશી ચેરાગમ યુગદ. ”

અર્થ—તુંજ જ્યારે મારો ચેરાગ છે, ત્યારે મને ગમ શાનો હોય ! જ્યારે તું મારો ચેરાગ થાય, ત્યારે મને ગમ શાનો થાય ? એમાં “ ચેરાગમ ” શબ્દ ઉપર શ્લેષ આવેલો છે, ચેરાગ+મ = એટલે મારો ચેરાગ; અને ચેરા+ગમ = એટલે ગમ શાનો ? એવા અર્થ એકજ શબ્દના થવાથી શ્લેષાલંકાર શાબ્યો છે. ઉરદુ રેખતામાં શાયર મહબ લખેછે કે:—

“ તુર્સર તમને દીઘ કયા કયા કરવી કરવી ગાલીઆં,

હમને જુ રોહદો શકર કીસ કસ મજ્જે પા લીઆ.”

અર્થ:—તમેએ તમારો સ્વભાવ ખાતો કરીને, ઓ પ્યારી ! કવી કરવી કડવી ગાલો મને દીધી ! પરંતુ હમે તો તે ગાલોને મીઠાં મધ અને શાકરની મીશાસે મજ્જ લઈ લઇને ખાધી. ગાલ ખાવી એ રૂઢી વાક્યના ખાપા શબ્દ ઉપર શ્લેષાલંકારનો રસ લીધો છે.

ગાલ ખાવી એટલા ઉપર ધણી લેઝત આપે છે, તે જુઓ. દુરખીનનાં મળલસ્તાંનમાં નીચે મુજબ છે.—

“જળ શકર લખને લખ અપનેસે સુનાઈ ગાલી,
મુજ મીઠી લગી ખુશ હોકે મેં ખાધ ગાલી,
કયા હલાવત થી તેરી ગાલીમેં અલ્લાહ અલ્લાહ,
કંદ મીસરીસે મગર થી ઈઆહ બનાધ ગાલી.
છેર કર તેરે તાઈં આપસે હમ ખાએ હએ,
આશકોકુ તેરે હએ દુદ મલાધ ગાલી.
તુશૈર હોકે શકરલખ જે મુજે દેતા હએ,
વસ્કે રખતી હએ ખટાઈમેં મઠાઈ ગાલી.
હે રજા તેરી જખાં ધઅહતો નીપટ શીરો શકર,
ધઅહ નઈં તરેહકી અખ તુને બનાઈ ગાલી.”

અર્થ:—જ્યારે તે શાકરના જેવા હોઠવાળી માથુકે મને ગાલ સંભળાવી, ત્યારે તે મને એવી તો મીઠી લાગી, કે મેં ખુશ થઈને તે ગાલો ખાધી. અરે ખોદા ! ખોદા ! તારી માલોમાં કેવો મીઠાશ હતો, કે જાણે શાકર અને કંદથી એ ગાલો રાંધેલી હતી ! દુધથી મળવેલી ને માલો તું તારા આશકોને આપે છે, તે તુંને છોડીને હમે પોતાની મેળે ખાધ જઈએછે. મારી શાકરના હોઠવાળી માથુક, ખાતું મેં કરીને મને ને ગાલો આપે છે, તે એવી ખાતી મીઠી રાંધેલી ગાલોમાંથી સ્વાદ રહે છે. ઓ રજા ! તારી જુખાંન તો બરાબર દુધ અને શાકરના જેવી છે, તેં વળી આ નવી તરેહની ગાલો હમણાં રાંધી છે.

ખાસ વાંચકો ! આ રેખતો સ્લેપાલંકારની કેવી નવી નવી મઝા આપે છે !

સ્લેપાલંકારના જેવાજ દ્વારશીમાં “ એલમે બદાઈયે વ સેનાયે ” નામે અલંકારો આવેછે. પેહેલામાં શબ્દોનો હુતર વાદ વિવાદના રૂપે ધણી ફાંકડી મમતોથી વાપરવામાં આવે છે. તેમાં બે પ્રકારો આવે છે. ૧—ખાલ્સવર્ણી અથવા શબ્દાલંકાર; અને ૨—ગુલ્સવર્ણી અથવા અર્થાલંકાર. પહેલાને “ સેનાયે લફઝી ” કહે છે. અને તેના પેટાભાગો ૨૧ છે. તે બધાનું ખ્યાન કરવાની જરૂર નથી. એમાંનો એક મુખ્ય વિભાગ “તંજનીસ” ને નામે ઓળખાયછે, જે અંગ્રેજી Homonym ને મળતોછે. જે અથવા વધારે શબ્દો સખવા કે બોલવામાં એકબીજાને મળતા આવતા

હોય, પણ મતઝમો જુદી જુદી ઉઠે ત્યારે એ અલંકાર થાય છે. પરંતુ વળી તેના પેટા વિભાગો પણ ધણા છે ૧-સમપ્રમાણસ્વેશ જે કારશીમાતજનીસે તામ કહેવાય છે:-તેમાં પૂરેપૂરા શબ્દના તુલ્ય પરિમાણ આવેલાં છે. કારણ કે તેમાં એ શબ્દો એવી રીતે વપરાય છે કે આવાજમા-આકારમા- અને અક્ષરોમાં એકજ હોવા છતાં અર્થમાં જુદા પડે છે. જેમકે:-

“અગર યક સેરે મુઝ ખર તર પરમ,

પુરૂગે તઝલી એમુઝદ પરમ.”

પેગંબર મહમદને જીજ્ઞાસે જે જવાબ આપ્યો હતો તે આ છે. ન્યારે પેગંબર સાહેબે આકાશો છોડી વધુ આગળ પોતાની સાથે આલવા જીજ્ઞાસલને કહ્યું, ત્યારે ઉપર પ્રમાણે જવાબ આપ્યો કે:- જો હું જરા એક બાલ જેટલોળી ઉઝે ઉડીશ, તો અશ્વર્ય પ્રકાશથી મારી પાંખો બળી જશે. પેહેલા પરમ નો અર્થ, પરીદત=ઉઠવું, ઉપરથી “હું ઉડુ” એવો થાય છે. બીજા પરમ નો અર્થ “મારી પાંખ” એવો થાય છે. તેવોજ બીજો:-

“હલકે ઝદ ખત બ રખો પા બ રેકાળ આમદ હોસ્ત;

વાઝેઝે યુસે હતુઝ અઝ ખત એ પયગામ કુતી.”

માને; એ પ્રિયા! નરમ રૂઆંથી તારો રૂપસાર બરાબ ગયો છે, અને ખુબસુરતી જલદીથી તારા ચેહેરા ઉપર આવે છે; તોપણ મને એક ચુમી આપવાના વાયદાઓને તું કાગલો અને પેગામોમાંજ ઢાંકી રાખે છે. એમાં પહેલા ખતનો અર્થ ગાલ ઉપરની નરમ રૂઆંતી થાય છે, ન્યારે બીજા ખતનો અર્થ કાગળ પત્ર થાય છે.

એક ઉત્તમ દુહો એ અલંકારમાં જડેલો છે:-

“હરિ૧ આવ્યો હરિ૨ બોલ્યો, હરિ૩ ગયો હરિ૪ કે પાસ;

હરિ૫ હરિ૬ મે મીલ ગયો તો હરિ૭ બયો ઉદાસ.”

યાને કે:-હરિ નામનો હિંદુ પુરુષ બોલ્યો કે, હરિ યાને પરમેશ્વરે આવીને હરિની પાસે યાને પોતાની પાસે હરિ નામના બીજા સખસને હરિ ગયો, એટલે લઈ ગયો. જેથી કરીને હરિ નામનો તે-સખસ હરિમાં યાને પરમાત્મામાં મળી ગયો. જેથી મરનાર હરિનો મિત્ર હરિ ઉદાસ થયો. એમાં ૧ લો, ૪ થો, અને ૬ હો એટલા હરિનો અર્થ પરમેશ્વર છે. ન્યારે ૨ જા, ૫ મા, અને ૭ મા હરિનો અર્થ હરિ નામના જુદા જુદા મિત્રોના નામો છે. અને ૩ જો હરી ગયો એટલે હરણ કરી ગયો, એવો અર્થ થાય છે.

વળી બીજા પેટા વિભાગો ઘણા છે, અને તેના દાખલા પણ ઘણા છે, પણ જગા ઘણી ન હોવાથી છોડી દઇ, સમોચ્ચારસ્થેય જેને દ્વારશીમાં “તજનીસે મુરકક” ના નામથી ઓળખે છે, તે અલંકારનો દાખલો આપ્યો; કેમકે બીજા તો ખુદ દ્વારશી ભાષામાંજ, શોભે એવા છે. જ્યારે બે શબ્દો ઉચ્ચારમાં અને જોડણીમાં એક હોય છે, પણ અર્થમાં જુદા પડે છે, ત્યારે એ અલંકાર કહેવાય છે. જેમકે:—

“તે મન અર ખાતેએ તકવા ઉદ્ધતાદમો બસ;
પેદરમ નીઝ બેહુશતે અબદ અઝ દસ્ત બેહુશત.”

યાને; પાકીજગીના મકાનમાંથી હું પડી ગયો છું; એટલુંજ નથી, પરંતુ મારા બાપે (આદમે) પણ પોતાના હાથમાંથી હ મેશનું બેહેસ્ત બોલું છે. એમાં પેહેલા બેહુશત નો અર્થ સ્વર્ગ થાય છે; અને બીજાનો અર્થ હસ્તન = ખોડી દેવું ઉપરથી છુતકાળ બેહુશત થયેલો છે. વળી જ્યારે એવા શબ્દો છુટા આકારમાં આવે, ત્યારે તેને સમંગ સમોચ્ચાર સ્થેય અને દ્વારશીમાં “તજનીસે મુરકક” કહે છે.

એક દોસ્તની વરસ ગાંઠની બીજા દોસ્તે તેને મુખારકબાદી થપ્પી, ત્યારે તેનો તેણે જવાબ લખ્યો કે;

લેશે વધ્યું ન કંઈ એ વરસગાંઠથી,
બલકે દીધું એક મે તો વરસ ગાંઠથી.

યાને, આ વરસગાંઠથી કંઈએ વધ્યું તો નથી, પણ મે તો ઉશકું એક વરસ મારી ગાંઠથી આપી દીધું છે.

“યકી દોખતરી દાસ્ત કઝ દેલબરી;

પરીરા બ રખ કંઈ અઝ દેલબરી.”

અસાદી કહે છે:—તેને એક પુત્રિ હતી, જે બે પોતાની બહુ શક્તિ અજમાવે, તો તેણીના મનમોહન મુખડાથી એક પરીનું પણ દીલ બેતાબ થઈ જાય. એમાં “દેલબરી” આખા શબ્દનો અર્થ “દીલની બહુ અસર” થાય છે; પરંતુ “દેલબરી” યાને “ઉલાડી દીલ” થાય છે. વળી અમંગ સમોચ્ચાર સ્થેય જેને દ્વારશીમાં “તજનીસે મુકરર” કહે છે, તેમાતો કવિતાની લીટીની છેડે શબ્દો બધીજ રીતે મળતા આવે છે, પણ અર્થમાં ઉલટા હોય છે; જેમકે:—

“અગરએ દસ્ત ગુલતરા એ મન હુઝાર હુઝાર.”

યાને:—એ કે તારા ગુણાળ ઉપર હજાર પુલ્કપુલ્કો મારી માફક
બટકે છે. એમાં પણ હજારના બે અર્થો પાસે પાસે મુંકેલા છે.

વળી એવી જાતના અલંકારમાં પેહેલો એકાદ હરફ વધારાનો
મુંકાને પણ બાંધણી રચવામાં આવે છે, જેને તુટક સ્લેષ
કહે છે. જેમકે:—

“ ઉદ્ધતાદ મરા જા દેલે મફકારે તુ કાર;

અધ્ગંદ ફરીન દેવમ દો ગુલનારે તુ નાર.

મન માન્દેહ ખજલ બ પીશે ગુલઝારે તુ ઝાર;

બા ઘન હમે દર દો અસ્મે પુનખારે તુ ખાર.”

યાને:—મનેતો તારાં મકકરબાજ દીલની સાથે કામ લેવાતું છે.
તારી બે આંખોએ આ અંતઃકરણમાં અગ્નિ સળગાવ્યો છે. તારા બાગ
આગળ હું ધણેજ ખેંચલેલ પામ્યો છું. એ બધું છતાં, તારી ધાટકી
આંખ આગળ હું હજી નાલાયક ગણાઉં છું. એમાં વળી સ્લેષાલંકાર
ઉપરાંત વર્ણાલંકાર પણ ૨ જ અને ૩ જ લાઈનોમાં, કાળા દદા અને
મમ્માથી સમજાશે. વળી બીજો દાખલો:—

“ અઝ ગમ્મએ પુનખારે તુ ખારમ જનાન;

ઝીન તેજે સીતમગાર ફેગારમ જનાન.”

વળી જ્યારે બે શબ્દો, બધી બાબતમાં એક બીજાને મળતા આવવા
છતાં અર્થમાં જુદા આવે, અને અંત્યાક્ષરો ઉપર બાર આવે; તેવા
અલંકારને અંત્યાક્ષર સ્લેષ અથવા “તજનીસે મુતરૂરફ” કહે છે; જેમકે:—

અમીર મોએઝઝી:—

“ અઝ શરાફે તીગ જુદી ખાદેહ સારાનરા શરાખ;

વઝ તઆને રમેહ જુદી ખાકસારાનરા તઆમ.”

એમાં શરાખ = દાર; અને શરાફ = ચીંગારી—તથા તઆમ =
બાલાનો ઝળઝળાત; અને તઆમ = ખોરાક; એમ જુદા અર્થો સં-
ભાવતાં છે.

વળી બાહારથી એક દેખાતા અને અંદરખાંતેથી જુદાજ ધો-
રણ ઉપર ભાવાર્થ ખેંચતા શબ્દો, એક જેવા જણાય, ત્યારે સ્લેષાદર્શ
અથવા “તજનીસે ખત ” કહેવાય છે. જેમકે:—

“ હરકે ઝજરે સર જુદ્દ પરીસાને તો દીદ;

શુદ પરીશાન ઓદેલશ ખર મને દીવાને ખેસોખત.” (હાફેઝ.)

માને, તારાં પરીની મીસાલના ઝુલ્ફાંની જંજીર જેના જેવામાં

આવી તે પરેસાન થઈ ગયો; અને તેનું દીલ માસ જેવા ગાંડા, આદમીની માફક બળવા લાગ્યું.

મરીબ શેવકે બનાવેલાં કવેતો મધેથી એક દાખલો નિચે ઉતારીશઃ—

માને જે જણ માને માને, ખાંને (તે) ખાંતની ખોડે ખાંને;

જાંને જઈ તે જાને કુંવરને, જાને બચાવી લીએ વર વહુને.

અર્થઃ—જે માણસ પોતાની માયને માન અકરાંમથી માનતો હોય, તે ઘરમાં ખેડો ખેડો ખાંડની ખાંણ ખોદે છે; અને વરરાજાની જાંનમાં જઈને તે માણસ કુંવરને ઓળખી કાઢે છે, અને એણે વખતે વર વહુ ખેડને જાંનથી બચાવી લે છે. એમાં ૧ લો ‘માને’ શબ્દનો અર્થ પિછાણે, તથા ખીજો “ માને ” નો અર્થ માનથી, તથા ત્રીજા “ માને ” નો અર્થ માતાને થાય છે. તેમજ ૨ લા ખાન શબ્દનો અર્થ ખાંણ (mine) થાય છે, ખીજા “ખાંન” નો અર્થ ખાંડ, તથા ત્રીજા “ ખાંને ” નો અર્થ ઘરે એવો થાય છે. વળી ૧ લો જાંને શબ્દનો અર્થ લગ્નની જાંન યાને સરઘશ થાય છે, ખીજા “ જાંન ” નો અર્થ ઓળખે, તથા ત્રીજા “ જાંને ” નો અર્થ જાનથી અથવા જીવથી એમ થાય છે. દુકમાં માને—ખાંને અને જાંને એ શબ્દો ઉપર રમત કરવામાં આવ્યાથી શ્લેષાલંકારનો ખ્યાલ થાય છે.

કખીર કહે છે કેઃ—

મનકા^૧ફેરત, જનમ ગયો, ગયો ન મનકા^૨ફેર,

કરકા મનકા^૧છોડ કર, મનકા^૩મનકા^૨ ફેર ॥

યાનેકેઃ—મનકા^૧એટલે માળા ફેરવતાં ફેરવતાં જન્મ ગયો, તોપણ મનકા^૨ એટલે મનતું ચળવચળ ગયું નહીં; યાને મનની શાંતિ થઈ નહીં. વાસ્તે હાથમાંની મનકા^૧ એટલે માળા છોડીને, મનકા^૩ યાને મનની મનકા^૨ યાને માળા ફેરવ !

ધણાક દારશી દાખલા મી. ઝવેરી તથા મી. કુકાની રચેલી કેતાબોમાં થી ઉતારેલા છે, અને મી. કુકાની *Wits and Humours* ના પાન ૧૧૭ ઉપર એ અંકારે પોતે શેત્રંજની રમત ઉપર જે લંબાણ શ્લેષાલંકાર બનાવીને મુકેલો છે તે બહુજ રગીન છે, પરંતુ લંબાણ હોવાથી હું અને હવે બસ કરું છું, અને જગા ફાજલ પાડી શકતો

નથી તેથી-દિલગીર છું. પણ શોખીનોએ જરૂર તે વાંચવો જોઈએ.

સાહે ઇસા સમઢી આમદ પીરે મા,

ખોરદને સમઢી નશુદ તખસીરે મા.

માને:—સાહે ઇસા સમઢી હમારો પીર હતો, વાસ્તે સમઢી માને તાડી પીવી એ હમારી તકશીર નથી. સમઢી ઉપર શ્લેષ છે.

જ્યારે એ શબ્દો એકજ ઉચ્ચારના હોય, પણ જુદા અર્થ થતા હોય ત્યારે સમોભાજ્યશ્લેષ અથવા તળનીસે મુઝારેગ કહેવાય છે. જેમકે:—

“ જામી અઝ તરૂહાત ખસ્તે ઝખાન;

સુખન અઝ તરૂહાત મી ગુમઅદ. ” (જામી.)

એક ઉરદુ શાયરના રેખતામાં વળી નવીજ તરેહથી શ્લેષાલંકાર વપરાયો છે:—

“ રેખા જો મેંને દસ્તે કલાઈ ન કલ આઈ.

દી ગાલીઆં લાખો મુંજે જુન્લાકે કીસીને. ”

એમાં પણ કલાઈ શબ્દ ઉપર શ્લેષ વાપરી “ કલાઈના જેવા હાય ” અને “ ન કલ આઈ—” માને કાલે (પ્રીયા) નહીં આવી, એવી રીતનો રસ પાસે પાસેજ લખ લીધો છે. ઇશ્વર બકતો કહે,

“એક દીન એસા હોયગા, કોઉય કીસકા નાહી;

ધરકી નારી કોન કહે, એ તનકી નારી નાહી.”

એમાં કહેછેકે, એક દહાડો એવો આવશે, કે કોઈ કોઈનું થવાનું નથી. માનેકે વર્ણવિપર્ચય અલંકારમાં “ મરણ થશે ” એમ સમજવાનું છે. જ્યારે મરણ થશે ત્યારે ખુદ ધર ધપ્યાણી અંજાણી થશે, કે કોણ મરી ગયો, ને શું થયું, કેમકે ધરની નારી તે શરિરની નારી (નાડી) ના જેવી નથી ! એ પ્રમાણે નારી ઉપર શ્લેષ મુકેલો છે.

જ્યારે એકજ શબ્દ એકવાર નામ તરીકે વપરાય, અને બીજી વાર તેજ શબ્દ તેજ કવિતામાં ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય, ત્યારે રૂપાંતર શ્લેષ, અથવા “તળનીસે લાહક” કહેવાય છે. જેમકે ગુઝીન = પસંદગી, તેમજ ગુઝીન = ગુઝીદન માને પસંદ કરવું એ ક્રિયાપદ ઉપરથી આશર્ય (Imperative) થયેલો છે. સાદી કહેછેકે:—

“ વર જાનકે દીગરીરા ખર મા હમી ગુઝીનદ;

ગુઝર ગુઝીન । કે મારા જોઝ તુ ગુઝીન નખાશદ.”

માને:—જો તેણી મારા કરતાં બીજાજ ઉપર પસંદગી રાખતી હાય તો તેણીને કહે, કે તૈમ કર । પણ તારા શીવાય મારો માલ કોણ

ખીજ ઉપર છેજ નહીં.

શીરદોશી શાયર ઓરત ઉપર લખતાં શ્લેષાલંકાર વાપરે છે કે:—

“અગર નેક યુદી શરંજમે ઝન;
ઝનાનરા મઝન નામ યુદી ન ઝન,”

યાનેકે:—જો ઓરત જાતનો સરંજમ નેક એટલે રૂડો હોતો, તો ઓરંતોનું નામ ઝન નહિ પણ મઝન હોતો. બાવાર્ય:—શરશી બાપામાં ઝનના એ અર્થ થાય છે. ઝન = એટલે ઓરતખી થાય છે, અને ઝન = એટલે માર મારેલું એવું ખી થાય છે; અને મઝન = એટલે નહીં માર મારેલું એવો થાય છે. યાને, જો ઓરતો પાધરીજ ચાલતી હોત, તો તેઓને ઝન એટલે માર મારેલી, એવું નામ મુકવા આપતે? બલકે તેઓને મઝન એટલે નહીં માર મારેલી એવુંજ નામ આપતે કેની! એ પ્રમાણે ઝન શબ્દ ઉપર શ્લેષ લગાડી કાવ્યનો રસ પીધેલો છે.

૩૧ મો, શબ્દાતિશ્યાલંકાર:—એ અલંકારની એવી ખુખી છે કે, કાવ્યમાં જણાવામાં આવેલી મતલબને જરૂર નહીં એવા વખર ફાકટના અને ખીન ઉપયોગી એવા ધણા શબ્દો વાપરવામાં આવે છે. હુંકમાં ફાજલ શબ્દો અથવા ફાલતુ ઉચ્ચારણનો આ અલંકાર છે. જોકે ધણી વાર ફાજલ શબ્દો વાપરવાથી વાક્ય ઉપર ભાર આવીને મતલબ સારી રીતે સમજાવી શકાય છે, પણ બધેજ તેમ શોભતું નથી. જેમકે:—“ચોરને નાશતાં મેં મારી નજરે જોયો.” એ વાક્યમાં જોયો શબ્દથી મતલબતો સમજાઈ જાત, કેમકે વળી નજરે નહીં જોય તો કાંઈ મોઢાંજો જોવાનો છે. પરંતુ “મેં મારી નજરે જોયો” એવા ફાલતુ શબ્દોથી મતલબ ધણી સારી રીતે સમજાય છે. શબ્દ + અતિશય + અલંકાર = યાને શબ્દાતિશ્યાલંકાર એવું નામ થયતું છે. એને અંગ્રેજીમાં *Pleonasm* કહે છે. એને ફારશીમાં “લજલજેહ” કહે છે. જેમકે:—હોરમજ્દ યસ્ત નામના જરથોસ્તી-ઓના ભણતણમાં તેનો દાખલો આપ્યો છે:—

“ચેનિ વપિ જરથુસ્ત્ર અવાઓ જેઓવાઓ તઉર્વયો...

હએનય ઓરથ,	૨૧	૨૨
પેરેથુ-આમનિકયાઓ,		પેરેથુ-દ્રધયા ઓ,
૨૩		૨૪
ઝેરેધે-દ્રધેયાઓ,	ઉઝગેરેપ્તો	દ્રધયાઓ,
અરેમ	દ્રધેમ	બરે-તયાઓ ૨૫

ધુસ્કેલ કરે આશાન ચેસ્તી મેરી,

દુનરત મેરી દીન દુનીમે મોહુ મદદ તેરી.

નીરધનકો આધાર, ગરીબનકો નવાજ,

સુખકે દાતા, દુખ કાતો મેરી.

એમાં “નીરધનકો આધાર” “ગરીબનકો નવાજ” એ ફરીફરી-
થી એકના એક મુદા ઉપર શબ્દાતિથ્યા વાપરેલો છે, અને તેજ પ્રમાણે
એક હુમરીમાં કહે છે કે —

“તુમહી બસત હો પ્રીતમ પ્યારે, તનમે મનમે નેનમે મારે.”

એમાં તનમાં વસવાનું જણાવ્યું છે, એટલે નેન યાને આંખમાં
વસવાનું જણાવાની જરૂર નહીં છતાં, કાવ્ય દિવાવવા તે પ્રમાણે વાપરેલું
છે. એવો આ અલંકાર છે.

શીરહોશી એ અલંકાર વાપરે છે તે જુઓ:—

“હે ગંજે એ તાજે એ તખ્તો એ શેહર;

મરા હરએ પાશદ શુમા રાસત બેહર.”

માનેકે:—ખજનો અને તાજ અને તખ્ત અને શેહર મધેથી જે
કાંઈ મારું છે, તેમાં તમારો નશીબો છે, એટલે જે ચીજ મારી છે,
તે ગોયા તમારીજ છે.

એ બેતમાં શબ્દેશબ્દ શબ્દાતિથ્યાલંકારથી બરપુર છે. એ અ-
લંકારને બરાબર રીતે *Redundancy* કરીને પણ નામ લાગુ પા-
ડેલું છે, અને તેનો એક અગ્રેષ્ઠ આપનો દાખલો સરસ લેકત આપે છે:—

“*You thorn-perchance whose prickly spears*

Have fenced him for three hundred years,

While fell around his gay compeers—

You lonely thorn, would he could tell

The changes of his parent dell.”

Scott.

ઉપલા ફકરામાં *You Thorn* વગર જરૂરનો ફાજલ છે, કેમકે
તેની મતલબ તો *Lonely* વાલી સંદર્ભમાં સમાઈ રહેલી છે. તેમજ
વળી *He* શબ્દ, ક્રિયાપદની આગળ આવીને *Redundancy* માં-
વધારો કરે છે.

“મનહી જાણે, દીલકી જાણે, જાણે ચિત્તકી ચેરી;

નસે કયું હુપાઈએ, શસકે હાયમે દોરી ?”

દીમાં ફરી ફરી વર્ણનવામાં આવ્યો છે.

સુંદરદાસ કવિ એ અલંકાર જળજળ વાપરી ગયો છે, તેનો એક દાખલોજ બસ યશો.

આયા થા ફક આયા થા । જિનિ દર્શન પ્રગટ દિલાયા થા ॥

શ્રવણહુ શબ્દ સુનાયા થા । -તિન સત્ય સ્વરૂપ બતાયા થા ॥

એમાં પહેલીજ લાઇનમાં ફરીફરીથી શબ્દાતિશ્યા વાપરેલો છે. બીજીમાં દેખાવ દેખાડ્યો હતો એમ અલંકાર વાપર્યો છે. ત્રીજીમાં કાનને શબ્દ સંભળાવ્યા હતા; જો કે કાનને નહીં તો કંઈ મોંકાંને શબ્દ સંભળાવનો નથી, તોપણ અલંકારરસ લેવાને તેવી રીતે જોડણી કરી છે.

મી• મલખારી એકાદ બે ગમ એ અલંકાર અમ્મી રીતે શોભાવી શક્યા છે:-

પિએ કોષ કાયાતું તત્વ કરારે,

હુખી દિલ થાએ દરિદ્રિ ધિકારે.

એમાં છેલ્લી-લીટી શબ્દાતિશ્યાની છે.

શીરદોશી પણ એ અલંકારનો વિશેષ શોખીન જણાય છે; શાક મામામાં તે જણાવે છે કે:-

“ ને શખ ખાચાળ કરદો ને રોઝ આરદમીદ,

ને મુએ ખુરદો ને નીઝ રાંમેશ શુજદ,

જ

•

•

ન ખીનદ ચુ તો નીઝ ગરદાં સેપેહર,

બં બજમો બ રજમો બરાએઓ બ મેહુર. ”

અર્થ:-નહીં રતના ઉઘાયો, કે નહીં દહાડામાં આરામ પકડ્યો, કે નહીં તેણે (જલે) શરાબ નોશ કીધો, કે નહીં રામશની અને ખુશીખુશાલી અખતયાર કીધી. એમાં ન શબ્દથી જોડાતા દરેક શબ્દો શબ્દાતિશ્યાલંકારમાં ગોઠવેલા સહજ સમજાશે; તેમજ બીજા એકમાં કહે છે કે:-લડાઈમાં અને મીજલશમાં, અને અકકલ તથા ત્રિયારમાં, અને મોહબત તથા મહેરબાની ભરેલાં દિલમાં તું જવો છે, તેવો કાંઈ બીજાને ફરતો આસમાન નહીં જોય. એમાં બે શબ્દથી જોડાતા દરેક શબ્દો શબ્દાતિશ્યાલંકારમાં ગોઠવેલા ઝટ જણાય છે.

શામ કદ્યાણની એક ધૂપદમાં એ અલંકાર દીધાવેલો છે તે જુઓ!

મુશ્કેલ કરે. આશાન ચેરતી મેરી,
 હજરત મેરી દીન દુનીમે મોહુ મદદ તેરી.
 નીરધનકો આધાર, ગરીબનકો નવાજ,
 સુખકે દાતા, દુખ કાતો મેરી.

એમાં “નીરધનકો આધાર” “ગરીબનકો નવાજ” એ ફરીફરી-
 થી એકના એક મુદ્દા ઉપર શબ્દાતિશ્યા વાપરેલો છે, અને તેજ પ્રમાણે
 એક હુમરીમાં કહે છે કે.—

“તુમહી બસત હો પ્રીતમ ખ્યારે, તનમે મનમે તેનમે મારે.”

એમાં તનમાં વસવાનું જણાવ્યું છે, એટલે તેન યાને આંખમાં
 વસવાનું જણાવાની જરૂર નહીં છતાં, કાવ્ય દિપાવવા તે પ્રમાણે વાપરેલું
 છે. એવો આ અલંકાર છે.

ફીરહોશી એ અલંકાર વાપરે છે તે જુઓ:—

“હે ગંજે એ તાજે એ તખ્તો એ શેહર;

મરા હરચે ખાશદ શુમા રાસત બેહર.”

યાનેકે:—ખજનો અને તાજ અને તખ્ત અને શેહર મધેથી જે
 કાંઈ મારું છે, તેમાં તમારો નથીબો છે, એટલે જે ચીજ મારી છે,
 તે ગોયા તમારીજ છે.

એ બેતમાં શબ્દેશબ્દ શબ્દાતિશ્યાલંકારથી ભરપુર છે. એ અ-
 લંકારને ખરાબર રીતે *Redundancy* કરીને પણ નામ લાગુ પા-
 રેલું છે, અને તેનો એક અંગ્રેજી બાપનો દાખલો સરસ લેખત આપે છે:—

“*You thorn-perchance whose prickly spears
 Have fenced him for three hundred years,
 While fell around his gay compeers—
 You lonely thorn, would he could tell
 The changes of his parent dell.*”

Scott.

ઉપલા ફકરામાં *You Thorn* વગર જરૂરનો ફાજલ છે, કેમકે
 તેની મતલબ તો *Lonely* વાલી સંજ્ઞામાં સમાઈ રહેલી છે. તેમજ
 વળી *He* શબ્દ, ક્રિયાપદની આગળ આવીને *Redundancy* માં-
 જમારો કરે છે.

“મનકી જાણે, દીલકી જાણે, જાણે ચિત્તકી ચોરી;

કનસે કયું છુપાઈએ, છસકે હાયમે દોરી ?”

એમાં મમતી વાત તેજ દીક્ષની વાત છે, અને દીક્ષની વાત તેજ ચિત્તની વાત છે, છતાં અક્ષકાર વાપરવા સાફ મજા લીધેલી છે. પાદશાહ જહાંગીર પોતાની પ્રિયા નૂરજેહાંન સાથે મહેલની ગચ્ચી ઉપર બેઠેલા હતા, તેવામાં ૧૦૦ વરસના ધરડા હિંદુઓ હાથમાં લાકડી ધરી વાંકા વળીને જમીન તરફ બેતા બેતા જમના નદિમાં સ્નાન કરવા જતા બોલા. ત્યારે બન્ને પ્રિતમ પ્રિયા વચ્ચે ચાલેલી ગોઠતેગોમાં એ અક્ષકાર વપરાયો દીક્ષમાં આવશે.

જેહાંગીર:-ચેરા ખુમગસ્તે મી ગરદંદ પીરાંને જેહાન દીદેહુ?

પ્ર:-આ બુદ્ધા ધરડા નીચે વાંકા વળીને જમીન ઉપર શું શીધે છે ?

નૂરજેહાંન:-બ ઝીરે ખાક મી જુમગદ એયાંમિ જવાનીરા.

ઉ:-ખાકની નીચે તેઓ જુવાનીના દહાડા જુએ છે, કે તે ક્યાં ગયા !

પીરાન = એટલેજ ધરડા: પણ આ અક્ષકારની મજાને ખાતર, જેહાંન જીદેહુ = યાને દુન્યાંને બેધ વળેલા બુદ્ધા, એમ બે વાર વાપર્યું છે.

“ બાત બનજ, બાત બેપાર, બાત બેટીયાં, દો ઓરત બરધાર; ઉનકુ મત મારીઓ— માર ચુકા હીરતાર. ”

યાને, જેને ધણો વેપારવણજ હોય, ધણી બેટી જેને પેટે પડેલી હોય, જેને બે બાયડી હોય, તેને આ ભાષ ! તું નાં મારતો ! તેને તો બોદાતાલાજ મારી ચુકેલો છે. એમાં બનજ અને વેપાર એ શબ્દાતિશ્યાલકાર છે.

વળી કવિ ટેનીશન *The Lotos Eaters* માં નીચે પ્રમાણે કહે છે.

“ *For ever climbing up the climbing wave.* ”
તેમજ *The Palace of Art* માં કહે છે:—

“ *Mouldering with the dull earth's mouldering sod* ”

એ પ્રમાણે *Repetition of words* શબ્દાતિશ્યા વાપરવામાં એ કવિ અચ્છો હતો.

૧૩

“ *The sublime is born with us, and is not to be learned by precept. The only art to reach* ”

it is to have the power from Nature."

સામાન્ય રીતે લેતાં, એક ઉદ્કૃષ્ટ લેખક જણાવે છે કે, કાવ્યની ઉત્પત્તિ બે કારણોથી થયેલી છે, અને તે બેઉ કારણો ખુદરતી છે. નકલ કરવી (Imitation.) એ તો આદમીની અંદર ખચપણથીજ પ્રેરણાબુદ્ધિ જેવું છે; અને તેથી કરીને ખીજા પ્રાણીઓ કરતાં તેમાં ફરક જણાઈ આવે છે, કે સર્વથી સરસ નકલ કરનાર આદમીજ છે. અને તેજ બુદ્ધિની માર્ગે તે, પોતાની જાહ્યાવસ્થાની કેળવણી સંપાદન કરી શકે છે. અને તેજ માર્ગે સર્વે આદમીઓ ખુદરતી રીતેજ નકલ કરતાં આનંદ મેળવે છે. નકલ કરવામાં આવેલા હુન્નરોના કામો તરફ જોતાં આપણને જે અનુભવ થાય છે, તે ઉપરથી આપણને ખુદ્દુ જણાઈ આવે છે. કારણ કે તે સઘળું આપણે ધણુંજ ધ્યાન લગાડીને જોઈએ છે, અને મજા મેળવ્યો છે. અને જેમ જેમ આપણે તેમાં વધારે મજા લઈએ તેમ તેમ વધારે ને વધારે તેની બરાબર રીતે નકલ થાય છે. અને તે ચીજો જે ખરીજ હોય છે તો, આપણે કંઠાળો લગાડનારી વસ્તુ તરફ દુઃખ સાથેજ નજર કરે છીએ. કારણ કે સૌથી નીચ અને ધિક્કારવા જોગ પ્રાણીઓ-મુએલાં મુરદાંઓ-અને એવીજ જાતની ચીજો જોતાં ખુદરતીજ ક્યારી છુટે છે. અને તેજ કારણ એ છે કે, શીખવું એ ખુદરતી ખુશાલી છે, અને તે કાંઈ શીલસુદ્ધાનેજ માટે રહેવા દેવામાં આવ્યું નથી, પણ તે તો સર્વ આદમી માટે ખુદરતે સાધારણ અને સર્વ સામાન્ય પેદા કરેલું છે. તેથી કરીને એક ચિત્ર જોઈને તેઓ આનંદ પામે છે; તે જોઈને તેઓ શીખે છે, તેઓ તર્ક કાઢે છે, તેઓ શોધી કાઢે છે, કે દરેક ચીજ શું છે. એક કારણ એ થયું; અને ખીજું તો કાવ્યના વળન, તેના અનુપ્રાસ, તાલ વગેરે ખુદરતીજ રીતે તે આદમીમાં આવી જાય છે. હવે આ છેલ્લા કારણ માટે જેમ ધણાઓના મત ફેર છે, તેમ શેવકતું પણ કંઈક રીતે તેની વિરુદ્ધ મત છે. અને એક વિચાર આવી ગયો, જેને કવિતાઈ વિચાર કહી શક્યે, તે એ તુરત અગળ ઉપર ઉતારી લીધો કે:—

શીલાઈ હર્ષમાં એટલી તો ઉમડાઈ ગઈ,

કે ખડયા જાહાર નીકળીને એટલા લેખકને દોડી ગઈ.

કું કહું છું કે એ ખરું કાવ્ય તો જો કે તેમાં વળન, અને તાલ, આત્રા વગેરે કેવળ કંઠગાં છે, પણ મારા જે કવિતાઈ વિચાર

આવ્યા તેજ કાવ્ય. પછી મેં સુધારા કરી તે વિચારને નીચે પ્રમાણે સંકોચાવી ભાષાને ભચડી નાંખી કે:—

શીઠું હર્ષમાં એટલી ઉભડમ્; ખડયા બહાર દોડીને બેઠવા તે મધ્ધ હવે જુઓ ૧ લી બે લાઇનોમાં વળન અને તાલ કે માત્રા કાંઈ નથી, પણ ખુદરતી જે વિચાર આવી ગયો તે વિચાર કાવ્ય છે. પછી ભાષાને સફાઈથી વચ્ચાચ એવી રીતે ભચડી કચડી નાંખવાના બંધણુને લીધે, ખીજ બે લાઇનો કેવી સંકોચાવી છે, તે ઉપરથી સહેજમાં સમજાશે કે, કાવ્ય તે તો ૧ લોજ વિચાર, જે ખુદરતી ઉભાઈ ગયો છે. હવે કાવ્ય વિચાર અને કાવ્ય રચના, એ બેને અંતર નજીવો નોંધાએ. ખુદરતી રીતેજ એક જાળદ ઉપર શું નોંડી કાઢવું, તેનો જે એકદમ ખ્યાલ આવી જાય તે કાવ્ય-વિચાર છે; અને તે એકદમ આવી ગયલા ખ્યાલને વળન, તાલ, અને પ્રાસમાં નોંડી કાઢવાની શક્તિ, તે કાવ્ય-રચના છે. તેથી જે શખસ કાવ્ય વિચારવાળો હોય, તે હમેશાંજ કાંઈ કાવ્ય-રચનાવાળો પણ હોવો જોઈએ એમ કાંઈ નથી; અને તેમ છતાં તે કવિ કહેવાવાને સર્વ રીતે લાયક છે. હવે પાછા આપણે અલંકાર રસ ઉપર આવ્યે:—

૩૨ મો—વાક્યાતિશિક્ષા: એમાં એવો અલંકાર આવે છે કે, કાંઈ પણ જાણતો કોઈને ખ્યાલ આપવો હોય, તો તે એક બે અપ્પે પતી જાય એવું છતાં, તેને ગોળ ગોળ સમજાવીને લખાવવું તે. યાને કે એક ચીજ સમજાવવાને જરૂરતા શબ્દો કરતાં વધારે શબ્દો વાપરી સમજાવવું તે. જેને અંગ્રેજીમાં *Periphrasis* કહે છે. અને દાર-શીમાં “ ઇશ્વારેહુ કલામ ” કહે છે. આ અલંકાર તો શાહનામું અને ખરજોરનામું પોતાનોજ કેહવાડે છે. એક અલંકાર લાવવાને માટેજ, અથવા એક અલંકારને સાર આગમજથી વિચાર કરીને કાંઈ કાવ્ય રચાવું નથી. બલકે શાયર કે કવિના મગજની ધુંધ અને ખુદરતી ખ્યાલથી જે રસદાર, લેજતદાર, અને ઝમકદાર ભાષા અને વિચારો, એકદમ ગોઠવાઈ ગયલા, તેને આપણા લોકોએ તરેહવાર નામ આપીને અલંકાર તરીકે ઓળખાવ્યા છે; બાકી કવિ અને શાયરો અલંકાર શું ને વાત શું, કાંઈ નજીવજીવે તેને લઈ બેસતા નથી. તેઓ અલંકારને માટે કાંઈ કાવ્ય રચતા નથી, પણ કાવ્ય રચતાં તે અલંકારો આવી જાય છે. તેમજ શીરદોશીથી એ અલંકારની મજા ખુદરતી રીતે લેવાઈ ગયલી છે, અને આજના કવિઓ તેવા

અલંકારની માત્ર નકલ કરે છે, નવું કંઈ કરતા નથી. અગર શીરદો-
શી કે શિક્ષણીઅર જીવતા રહેતે તો, આજ સૂઝીમાં તો નવા નવા
હજારો અલંકારો તેમના ખુદરતી બક્ષેશવાળાં મગજમાંથી નીકળી
પડ્યા હોતે, અને તે અલંકારોને તરેહવાર નામે આપતાં, આપણા લોકો
ચાહી જતો. હવે જુઓ:—

“ દો ગુલરા બહો નરગસે આબદાર,
હમી શોરત તા શોદ કમાન તાબદાર. ”

અર્થ:—તેણી પોતાનાં ફુલ (ખેડે ગાલને) ખેડે ચશમના પાણીથી
ધોતી હતી. યાને કે રડીને બેશુમાર આંસુ પાડતી હતી, તેથી તે ચમ-
કતા રોશન ગાલો કમાનની મીશાલે થયા. એ લીટીઓનો અર્થ તો
માત્ર એટલોજ છે કે “ તેણી બેશુમાર રડતી હતી. ” એમાં ત્યારે
વાક્યાતિશિક્ષા શાક્ષાત જીરાજે છે. વળી કહે છે કે:—

“ ગીતા પઢે, ભાગવત પઢે, પઢે ધ્યાન સંયુત;
દયા નહીં શાંતિ નહીં, બડે માયકે યુત. ”

એમાં પણ એક વાત સમજવાને વાક્યાતિશિક્ષા વાપરેલો છે.

“અલખ લખું, અલખાં લખું; લખું નિરંજન તોય;
મેં કખીર સળકી લખું, મેરી લખે ન કાય.”

એમાં પેહલી આખી લીટીમાં આ અલંકાર સમાયેલો સમજાઈ
આવશે. અંગ્રેજીમાં *Chiasmus* અલંકારને એ લગભગ મળતો છે.
જેમકે રકોટની રોકખીમાં છે કે;

“ *Hearts firm as steel, as marble hard.* ”

એમાં મોલાહના જેવું અને વળી મારગલના પથરાજેવું હેડું કહેલું છે.

“ ફરો રેખત અઝ દીદગાં આખે મેહર,
બ ખુને દો નરગસ ખીઆરાત એહર. ”

અર્થ:—તેણી ખેડે આંખોમાંથી મોહળતના પાણી નીચે નાંખે,
ને ખેડે ચશમેના આંખથી પોતાનો એહેરો સમારતી જાય, યાને મોહ
ઉપર આંસુ પડે તેને પોતાને હાથે કરીને સાફ કરે. એ ખેડે લીટીનો
અર્થ પણ “ તેણી બેશુમાર રડતી હતી ” એટલોજ છે. ત્યારે ઉપલી
મારે લીટીનો અર્થ માત્ર ચાર શબ્દોમાં આવી રહ્યો છે. મી. બેરામજી
મસખારી એ અલંકાર નીચે પ્રમાણે વાપરે છે.

“ ઘરડા નામે રોય, હાથ પાસે તો ખાય;
નહિ તો મીચી આખ, કાળ સ્વાધિન તે થાય.”

એમાં છેલ્લી લીટી માત્ર “ મરી ગય ” એટલેજ અર્થને માટે લખાવીને વાપરી છે.

શ્રુતિમાં એક ગમ એ અલંકાર અચ્છી તરેહથી વપરાયેલો છે:—

एक मेवा द्वितीयं सन् नामरूप विवर्जितं ।

सृष्टेः पुराऽधुनाऽप्यस्म तादकत्वं त दितीर्यते ॥ ५ ॥

યાનેકે:—સૃષ્ટિની અગાઉ એકજ અદ્વિત્ય નામ, રૂપ, જે સત હેતુ, તે સત આ વર્તમાનકાળમાં પણ છે, અને સૃષ્ટિનો નાશ થયા પછી પણ તેજ અદ્વિત્ય રહેશે. આ લખાણ કરેલા સંસ્કૃત શ્લોકનો સારાંશ એટલેજ છે કે, “ ત્રણે કાળમાં સત રહેલું છે.” એ પ્રમાણે વાક્યાતિશિકા વપરાયેલો છે. એ અલંકાર ધણું કરીને દરેક ધર્મના દરેક પુસ્તકમાં જાળવવા વપરાયેલો છે; અને ધર્મની કિંવા આત્મજ્ઞાનની બાબત સમગ્રવર્તમાં એ અલંકારની જરૂરજ પડેલી છે.

“ સેતાયશ્ચ કુનમ ઇન્દ્રે પાકરા—કે ગુપ્તઆ વ ખીના કુનદ પાકરા. ”

યાને:—તે પાક પરવરદેગારના હુ સુકરાંના કઈ છું કે, તેણે માટીને બોલતી અને જોતી પેદા કીધી. એમાં છેલ્લી લાઇનનો મુળ અર્થ એટલેજ છે કે, “ બોદાએ માણસ પેદા કીધું. ” પણ તે બાબતને જુદીજ તરેહથી લખાવીને અલંકાર વાપરેલો છે.

આતશની ન્યાએશમાં લખે છે કે:—

“ અખ્મ્-યામ ટ્રિપુમ અસ્તાંમ્ય ક્ષસ્તામ્ય. ”

અર્થ:—દિવસ અને રાત મળીને એક તૃતિયાશ ભાગ ઉઘ, એ “ અહુરમજ્દના બતાવેલા આતશ ! તું મને આપ ! એનો અર્થ માત્ર એટલેજ છે કે, “ માણસને ૮ કલાક ઉઘ જોઈએ. ”

આદરમાન આપવા લેવા વિષે તુલશીદાસ લખે છેકે:—

“ આવ નહી આદર નહી, નહીં નેનનમે નેહ;

તુલશી વા ધર ન જાઈએ, મર કચન વરસે મેહ.

આવ હય આદર હય, હય નેમનમે નેહ;

તુલશી વા ધર જાઈએ, મર બાલા વરસે મેહ. ”

એમાં—લીટીએલીટી ફરી ફરીથી એજવાત સમજાવવાને, આદરમાન મને ત્યાંજ જવા વીશે વાક્યાતિશિકા રચેલી છે. વળી ૧ લી તથા ૩ છ લીટીના કાળા હરફે વર્ણાલંકાર બતાવનારા પણ છે.

એક શાયર માત્ર “રાત પડી” એટલેજ કહેવાને માટે નિચલેજોત વાપરે છે.

“ યુ” રોઝ અઝ શળ આમદ બ કોરીશ સેતોહ,
સેતોહી મેરેકનેહ દરોશુદ બ કોહ. ”

યાને:—ન્યારે દિવસે ધણી કોરીશ કીંતી, પણ રાતથી આજેજ થયો, ત્યારે આજેજ તથા નાતવાની પકડીને ખાહાડની નીચે ગયો.

એજ મિશાસે “ દિવસની રાત થઇ, ને રાત વીતીને દિવસ થયો ” એટલી સમજીતને માટે શાયરે નીચલી આર લીટીઓ લખી છે:—

“ યુ” ખુરશેદ સર સોએ ખાવર નેહાદ,
શળ અઝ તીરગી તાઝ બર સર નેહાદ;
યુ” આં બાંમએ સેએર બેઅફગંદ શળ,
સપીદેહ બેખદીદો બેકુશાદ લળ. ”

યાને કે:—ન્યારે આફતાબે પોતાનું શર પશ્ચિમ તરફ રાખ્યું એટલે રાત પડી, અને તે રાત્રીએ પોતાના શર ઉપર સીહાઈનું તાબ મેલ્યું, એટલે કે અંધારી રાત થઇ.....ન્યારે તે રાતે પોતાના અંગ ઉપરના કાળા બાલનો પોશાક હતો તે નાંખી દીધો, ત્યારે સુદેદી હશે પડી, અને પોતાના હોઠ ખોલ્યા; એટલે કે બામદાદ થઇ.

શાયર વલી ફકકડ ફેશીન રજુ કરે છે:—

“ તુજ લખકી સીફત લાલે બદખશાંકુ કહુંગા;
બદ હએ તેરે નેન ગમ્લોસે કહુંગા. ”

યાને કે:—ઓ મારી માથુક! તારી વાતોની તારીફ હું બદખ-શાંન શેહેરના લાલ, જે તારીફ લાયક કહેવાય છે, તેની આગળ બાંધને કહીશ. અને તારાં નેન યાને આંખો-જે ગોવા બદુષ્ઠથી બનાવેલી છે, તેની વાતો હું હરણોની આગળ કહેવશ. (હરણોની આંખો તારીફ લાયક છે.) એમાં માથુકની ખુબસુરતી બદખશાંનના લાલ જેવી, તથા આંખો હરણના જેવી, એવી મીઠાસ આપવાને બદલે વાકયાતિશિકા કરી છે.

શાયર ઇનસા કહે છે:—

“ કમખખત કયા હુવા બલ્લઅંદાઝે યેહ ખુરસ;
હએ હએ ખુરસ મુબેહકી છાતી ન ફર ગમ્. ”

યાને:—આ મરથો કેવો હમારી મોજમાં બલલ કરનારો થયો ! પણ ઓ મરથા ! હજી તો બામદાદની છાતી છાટી નથી !

• • એમાં સહુવાર નથી પડી. તેને માટે અલંકાર વપરાયલો છે. મીર અબદુલ કાદરે નીચે પ્રમાણે વાગરેલો છે.

“યદી ગેરદેશે ચરમ કદ આસમાન, સીઆહી નેહાન શુદ સરીદી અમાન.”

યાને કે:—આસમાને પોતાની આંખો ફેરવી નાખી, કાળો ભાગ અનહીઃ થતા ભાગો, અને ધોળો ભાગ દેખાયો. આટલું બધું અંધારું અંધારું, અને ટુંકમાં આખાનો અર્થ તો એટલોજ છે કે “પરોઢ્યું થયું!”

સાચર સેરાજ કહે છે:—

“બોલ અનળ ધરી થી કે જીસ ધરી લીઆ દરસ તુસખએ એશકા;
કે કેતાળ અકલકી તાકમે જો ધરી સો વુંહી ધરી રહી.”

યાને:—જે વખતે મેં એશકની કેતાળમાંથી શિખવા માંડ્યું, તે વખત અનળ જેવો હતો; કેમકે અકલની કેતાળ જે તાક ઉપર મુકી હતી તે ત્યાંજ પડી રહી. એમાં “ઇશકમાં પડવાથી અકલ ગુમ થઈ” એટલાંને માટે વાક્યાતિશિકાનો રસ ભીષો છે.

નિદર નીતિમાં કહેલું છેકે:—

दिवसे नैवतत्कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत् ।

पूर्वे वयसितत्कुर्याद्येन वृद्धः सुखं वसेत् ॥

અર્થ:—દિવસે એવું કામ કરવું, કે જેથી રાતે નિરાંતે ઉપ આને, અને જુવાનીમાં એવું કરવું, કે જેથી જુદાપામાં મુખે રહેવાય. “આગળ જોઈને કામ કરવું” એટલોજ મુદો છે, છતાં તેવું તેજ અંખાવેલું છે.

સાચર નજર કહે છે:—

“કલ ગામે વરસમે કયા જલ્દ કરીથી ધરીઆં;

આજ કયા મર ગએ ધરીઆસ બજને વાસે.”

યાને:—કાલે મારી માથુકની મેલાપની રાતમાં માહરો વખત કેવો જલ્દથી જતો રહ્યો! પણ આજે કાલ જાણે કે મડીયાળતા વગાડનારાજ કંઈ મરી ગયા છે કે શું! યાને “આજે મારો વખત જતો નથી.” એટલા ગજોને માટે વાક્ય અંખાવવું પડેલું છે.

“મરના મરના સો કહે, મરી ન જાણે કામ;

જો મરનેકું જાણે તો, શીર ન મરના હોય.”

એમાં પણ મરી જવા વીશે વાક્યાતિશિકા છે.

“માયાસે સળ હોત છે, સિદ્ધ સાધકકા જોગ;

માયા સે સળ કરમ કમાવે, માયા સાધે જોગ.”

એમાં “માયાથી સો થાય છે” એટલામાંજ સર્વ ઉદ્દેશ સમાઈ

મર્યદા હતાં, તેને વિસ્તારથી વાક્યાતિશિક્ષા વાપરી સંમતવેશે છે.

એ પ્રમાણે આ અલંકારની ભેદત અને ફાશીન છે. એ કિપરથી જણાશે, કે એ અલંકાર શાયરોમાં કેટલો પ્યારો થઈ પડ્યો હતો.

૩૩ મા, પુનરુક્તિકા:—આગળ આપણે શબ્દાતિશ્યાલંકાર જણાવી ગયા છીએ, તેનેજ હુણ્ણ એકમળતો આ અલંકાર છે. ફરક માત્ર એટલોજ છે કે, પુનરુક્તિમાં વ્યાકરણના સંબંધી શબ્દો ફરી ફરી આવે છે; જ્યારે શબ્દાતિશ્યાલંકારમાં વ્યાકરણના સંબંધ નહીં ધરાવનારા ધણા શબ્દો વપરાય છે. પુનરુક્તિમાં તો નામની પાછળ ખીજાં તેજ અર્થના ધણાં નામો; વિશેષણની પાછળ ખીજાં તેજ અર્થના ધણાં વિશેષણો વપરાય છે. એને અગ્રેજીમાં *Tautology* કહે છે. અને ફારસી ભાષામાં “ તકરીરે સુખન ” અથવા “ સજ સજેહ ” કહે છે. અને પુનરુક્તિ વાપડવાને “ તકરીરે સુખન સાજ ” કહે છે. જેમકે મી. મનસુખ કહે છે કે:—

“ પામેઓ તે સાહેબ બીતરના ભરમ ને ભેદ,

રવા કીધી એકદમ ખસકની હાજત ને ઉમેદ. ”

એમાં ભરમ તથા ભેદ શબ્દો તેમજ હાજત અને ઉમેદ શબ્દો એકજ અર્થના ફરી ફરી વાપરેલા છે. મનના ઉભરાણું બહાણુ આપતાં ફેડાં નામનો લખનાર લખે છે કે:—

“ *It is not, as you conceive, an indisposition of body, but the mind's disease; so ecstasy, fantastic dotage, madness, frenzy, rapture of mere imagination, differ partly from melancholy.* ”

એમાં *Ecstasy* શબ્દથી સામટા પાંચ શબ્દો, લગભગ એક સરખાજ અર્થના સીલસીલાબંધ વાપરી પુનરુક્તિકા કરેલી છે. સુરદાસ કવિના એક પદમાં આ અલંકાર અરસ રીતે વપરાયેલો મારા દિલમાં આવ્યો છે:—

“ જો ભોં મધુ પીવતી રહતી તોભોં શુવતી દે,

ધરીધરી, પળપળ, કીણુ કીણુ નહીં ખીસરે. ”

એમાં ધરી ધરી, પળ પળ, કીણુ કીણુ શબ્દો એકજ અર્થના હતાં, માત્ર કાવ્યની એક જાતની ફાશીન ભેળે વપરાસમાં લીધેલા છે.

ઉરફ શાયર જફરની ગજબોમાં બારંબાર એવા અલંકાર દીક્ષમાં આવે છે:—

“ દીર્ઘો જીમર કે હચ્ચે શૈઞનમે’ સાંસકા રસ્તા,
ધર્ધરસે બંધ કીયા તો ઉધરસે ખોલ દીયા. ”

દીઘ અને જીમર એકજ શબ્દ છતાં કાવ્યરસ સાર તે મિકાસથી વપરાયલા છે. સંસ્કૃત ભાષા આ અલંકારમાં ઓછી નથી. કાવ્યના રસ એ ભાષાએ ઘણાં ઘણાં વિદ્વા પછીજ ચાખ્યા છે.

શ્લોક.

ષટ્કર્મ નિર્ગત સ્થૌમ્ય કફદોષ મલાદિકઃ ।

પ્રાણાચાર્યમં તત્કુર્યાદ નાયાતેન સિદ્ધયતિ ॥

યાનેક, આ છ કર્મ ધૈનિથી નીકળ્યાં છે. તે એનાથી કરીને કફ, મેઘ, પિત્ત ઇત્યાદિ દોષો નિવૃત્ત થાય છે, અને પછી પ્રાણાચાર્ય કરવાથી યોગની સિદ્ધિ થાય છે. એમાં કફદોષ, મલદોષ વિગેરે તથા શબ્દો એકજ અર્થ માટે વાપરીને અલંકાર શોભાવ્યો છે.

“ ગૌધન, મજ્જન, બાજુધન—ઐર રતનધન ખાન;
જળ આવત સંતોષધન—સખધન ધુરી સમાન. ”
એમાં પણ પુનરુક્તિકા ઝટ જણાઇ આવશે.

“ ગુરુ લુલા ગુરુ બાવરા, ગુરુ દેવનકા દેવ;
ગુરુસે ચેલા અતી ધણા, જો કરે ગુરુની સેવ. ”

એમાં પણ ગેહેલી લાઇન પુનરુક્તિકાની છે. સ્કૉટની શૈક્ષણી ઉપરથી:—

“ It seem'd some mountain : કરીથી ધરામાં :
* * * * * બમને નાલે. ”

“ Allen-a Dale is no ball : એમાં :
* * * * * પડાવે. ”

“ There's time to pitch both toil : એ મારો
એમાં કાળા હરફેથી અલંકાર સમજાઇ જશે. પહેલુ છે.
અવસ્તામાં આવા અલંકારનીનો ખુટજ નથી. ખોલાય;
એક સર્વોત્તમ પુનરુક્તિકા વાપરેલી વાંચનારાઓને નજર એ

“ ક્રસ્તુયે હુમતોષ્ઠ્યસ્યા, હુષ્તોષ્ઠ્યસ્યા, હવરસ્તોષ્ઠ્ય-
માંત્વધ્ઠ્યસ્યા, વખેધ્વોષ્ઠ્યસ્યા, વસ્તોષ્ઠ્ય-
અધ્ઠ્યધ્ઠ્યસ્યા દધ્યેવીર્યા, હુમતાયા, હુષ્તાયા, હવરસ્તા-
પધ્ધિ રિચ્યા દધ્યે વીર્યા, હુસ્મતાયા, હુષ્મતા-

ફળવશતીયા. ”

અર્થ—નેકવ્રભાસન, નેકવાણી, તથા નેક કરણીને, મનસ્વી, ગ-
વસ્વી તથા કુનસ્વીથી હું વળાણું છું. સવળા નેક વિચારો, નેક
શબ્દો, તથા નેક કામોને હું અખત્યાર કરું છું. સવળા બદલિચારો,
બદલાણી તથા બદકામોને હું ત્યાગી દેઉં છું.

ઉપલા દ્રષ્ટાંતમાં તો એકજ અર્થના શબ્દો એટલી તો વાર અને
એટલી તો સ્પષ્ટતાથી વપરાયલા છે, કે તે વિશે વધારે સમજાવવાની
જરૂર રહેતી નથી.

ગુજરાતી કવિ પ્રેમાનંદ કહે છેકે:—

“ મરગદ લાજને મુંઝવું, કુમારમ મંઠાવું;
જપ તપ તીરથ ને જાત્રા, દાન દયા હંઠાવું. ”

* * *

“ છળ ભેદના બે ત્રાજવાં, વણુ; તોળે પ્રપંચ વાણીતર;
કુટ કપટના બે કાટલાં, વણુ; મોટી માયા દાંડી બરાબર. ”

કવિ જીવન:—

“ રાજને રંક ને જોગી ને જોગી, આશા ઉમેદ સૌને લાગી,
કોઈ તન દુખિયા, કોઈ ધન-દુખિયા, અન્ન દુખિયા રહે અમાગી
પુત્રજીવિવારની આશા સંસારમાં, વિશ્વ રહ્યું છે સૌ માગી. ”

“ અતિ બલા નહીં જોલના, અતિ બલા નહીં ચૂપ;
અતિ બલા નહીં જરસના, અતિ બલા નહીં ધૂપ. ”

એમાંના શબ્દો પોતેજ પુનરુક્તિકા આપો આપ બતાવી આપે
કે, એટલે વિવેચનની જરૂર નથી. તુલસીદાસ બકતો કહે:—

“ રામ બરોસો રામ બળ, રામ નામ વિશ્વાસ;

સુમિરિ નામ મંગળ કુશળ, માંગત તુલસીદાસ. ”

એમાં જગે જગ પુનરુક્તિકા દીઠામાં આવે છે.

કવિ કલ્યાણદાસ:—

“ દુરિનનતી સંગત મેં કીધી, દેવાળાંમાં દુખ્યોરે;
અનાથ જંતુ રાંક બાપડા, તેમાં મેં કીધી વાસારે. ”

કવિ બુલાખીરામ:—

“ ચતુર તરણિ ચાર યુદ્ધિશાળી, નવલ વધુ નવ ક્રાંતિની રૂપાળી.
હસતું સુખદ મુખડું હમેશે, વસી જઈ ક્યાં મમ વલ્લભા વિદેશે. ”

મીં શેહરીઆરજી બર્યા:—

“ દાદગર દાદરે દાવર, દાદના દેનાર તું;
દસ્તગીરી કર દયાથી, દર્દના ગમખાર તું. ”

ઉપલાં દરેક ગૂંજરાતી કવેતોમાં ધણું હરફે આપોઆપ પુનરુ-
ક્તિનું બક્ષણ વાંચક વર્ગને યાદ આપશે. કવિ બટૈનના એક કાવ્ય
પુસ્તકમાં કહેલું છે કે:—

“ *Methinks I hear, methinks I see*
Ghosts, goblins, fiends; my phantasy
Presents a thousand ugly shapes
My sad and dismal soul affrights. ”

જે શબ્દો સીધા ટાપ્પે છાપ્યા છે, તે શબ્દોના અર્થ એકના
એકજ છે, અને તે ‘ટોરોલો’ છે. ફારસી ભાષામાં એ રસ તો
બ બ બ લીધો છે:—

“ મન એ ગુર્ખઅમ ? કે કુદ્દા હેશાંન કુન,
બંદેઅમ હરચે હરચે શાયદત આં કુન.

યાને:—કું તને શું કહું ? કે તું મેહુરખાનગી અને હેશાન
કર ! કું તારો શેવક છું. તું આહે તેમ કર. એમાં મોટા શબ્દોથી
પુનરુક્તિ શોભી રહી છે.

“ નાચે કુદે તોડે તાન, તેતું દુનિયાં રખેદ માન;
મનન કરે ભાવથી બળુ, તેને ન મળે પુરંધાન.”

એમાં નાચે—કુદે—તોડે તાન—એ સૌ પુનરુક્તિમાં છે.

“ મન મરે માયા મરે મરમર ભત શરીર;

આશા તૂણા ના મરે, કહે ગયા દાસ કમીર. ”

એમાં પણ મન અને માયા—મરવું—તથા આશા અને તૂણા
બોલે પુનરુક્તિમાં છે.

ત્રિમંગી હંદ.

અહાહ સુદાઈ કરિમ કાદિર । પાક પરવર દિગાર હૈ ॥

સુબ હાન તૂં સત્તાર સાહિબ । સાફ સિરંજનહાર હૈ ॥

એમાં પ્રત્યેક નામ પરમેશ્વરનું દિધું છે, અને તેથી પ્રત્યેક શબ્દ પર-
મેશ્વરના છે, જેથી કરીને તે પુનરુક્તિકાનો એક ખરોજ નમુનો છે.
હું અને હિંદુસ્તાની ભાષાઓ આ અલંકારને ચોતાનોજ કરી મેળી
છે. નાટક જોડનારાઓને તો આ અલંકાર, આદમીના જેટલોગત્યઅનો

જે નાટકોમાં એ અસંકારની તો ખાંચામાં નિમકના જેટલી, અને
ગાંધ્યામાં કંઠના જેટલી જરૂર છે.

બકાવલીનો નાટક:—

“ મુજે તુમ છોડ કર પ્યારો, કાંદાકો રૂઠે જાતે હો,
જફાકારો સીતમગારો મુજે એ ક્યા સુનાતે હો.”

*

*

*

શ્રીદા ઉસપે સખકા દીલોજાન હએ, મુજે અપની શરમો હુયાકી કસમ.

*

*

*

નોકર વાકર, જેવર ગઝોંહર, ધરદર બદર સરપર ખેલ.”

બતરા બકાવલી:—

“ વારાન મહેરબાન કદરદાન મીલે આપસે છસાન;
ધ્યાન ગ્યાનસે હું મસ્ત છીએ અહેસાનપે અહેસાન.”

એમાં કાળા હરફો પુનરકિતકા છે. હવે તો દાખલા બહુ થઈ
ગયા, માટે તુરશાએરનો એક રેખતો આપી બસ કયે, જેમાં મોટા
હરફો સમજાવ્યું આપશે:

“ મુઆ જાતા હું તેરે હેજરકે મારે આરે,
મેરે જાની-મેરે દીલખર-મેરે પીઆરે આરે.”

૧૪

*As wine that with its own wight runs is best,
And counted much more nobler than the press'd;
So is that poetry whose gen'rous strains,
Flow without servile study, art or pains.”—
Butler.*

જે રાજ્યના અરકાને દોલતો યાને રાજસ્થાનો એમાં વધતાં
પ્રમાણમાં કાવ્ય—યુદ્ધિવાળા હોય છે, અથવા ખીજ ખોલોમાં ખોલ્યે
તો જે રાજ્યના પ્રધાન મંડળમાં, અમલદાર મંડળમાં, અને ધનશાહ
મંડળમાં રાજ્ય કુતેહ સાથે જે કાવ્ય શક્તિનો ગુણ અંશ સમાયશે
હોય છે, તે રાજ્ય રાજ-કુતેહ (Politics) માં ધણા ફતેહમંદ
હોય છે. આજના વખતમાં અનુભવીઓ કહે છે કે, રશીઆના રાજમાં
રાજ કુતેહવાળા કુતેહખાજ પ્રધાનો છે, અને તે રાજ, રાજકુતેહમાં
પેટુલી પડવી ભોગવે છે. કારણ કે રશ્યાએ પોતાના રાજ-સ્થાનોને

કવિ-જન્મ-આપ્યો છે. કાવ્ય-કુનેહ, એ પણ રાજ્ય-કુનેહનો એક મદદનીશ છે. એના ઉદાહરણમાં હું એક દાખલો રજૂ કરીશ. ઇરાનનાં એક પાદશાહને વારને એવું કહેવાય છે કે, તેણે પોતાના લશ્કર મધેથી ઘણાજ સુતંદા શીપાઘઓનું એક નાતું લશ્કર ચુંટી રાખ્યું હતું. અને તેણે તે લશ્કરને કાળો પોશાક આપ્યો હતો, અને તેનું નામ પણ શીહાદારાન કરીને આપ્યું હતું. લડાઈને વખતે એ લશ્કરને છેક પાછળ રાખવામાં આવતું હતું, અને જ્યારે લડાઈ પૂર જશેમાં આવે, ત્યારે તે શીહાદારાન લોકો લશ્કરની છેક આગળ ધસી આવી, લડાઈ પૂરી કરતા, યાને કે જીતતા. એકવાર તુરાનનો રાજા ૫૦૦૦૦૦ પચાસ લાખ માણસનું લશ્કર લઈ ઇરાનના પાદશાહ સાથે લડવાને ચઢી આવ્યો. ઇરાનનો પાદશાહ આ કટાકટીના પ્રસંગે એક ખુલ્લે ટેકડી ઉપર ઉભો રહીને લડાઈ જોતો હતો. તેણે સામાવાળાના લશ્કરની મોટી સંખ્યા જોઈ, તેજ દિવસે લડાઈ નહીં કરતાં બીજે દિવસે લડાઈ કરવાનો કસદ કર્યો. જેથી તેણે એક કાગળ લખાવીને લશ્કરમાં મોકલ્યો કે, “ શીહાદારાનોએ આજે આગળ ધસી નહીં જતાં, પાછળજ રહેવું.” જે મુનશી પાસે આ રૂકો લખાવ્યો, તે બહુ બાહોશ રાજદારિ ઉપરાંત ક્રમેલ કવિ હતો. તેણે જોયું કે પાદશાહ ચાહે છે તેમ જો થશે તો દુશ્મનોની ચઢતી થશે, અને ઇરાનીઓ હારી જશે. એ પ્રમાણે તેણે પોતાની રાજ-કુનેહથી પારખી લીધું, પણ પાદશાહના ફરમાનથી દુર જવાય નહીં. ત્યારે તેણે હવે કાવ્ય-કુનેહનો ઉપયોગ કરવાનોજ રસ્તો માત્ર ખુલ્લો જોયો. જેથી તેણે શીહાદારાન શબ્દ મધેના ફારશી હરફ ઇ કે જેની નિચે બે તુંકતાં આવે છે (ン) તે ઇ હરફની નિચે એક ત્રીજી તુંકતું વધારી દીધું; જેથી ઇ હરફને બદલે ફારશી ભાષાનો “ પે ” હરફ કે જે ત્રણ તુંકતાંવાળો (ン) આવે છે તે થઈ જઈ, શીહાદારાન શબ્દનો સીપાહદારાન થઈ ગયો. અને તેનો અર્થ સીહાપૌશીનો બદલાઈને સરદારો. એવો થઈ ગયો. જ્યારે તે કાસદ સરદારોને મળ્યો, ત્યારે તે લોકોને હિંમત આપી, કે પાછળથી બીજી લશ્કર-મદદે આવે છે, જેથી તેઓ ઘણી ઉંઘટમાં આવ્યા, અને બાહાદુરીથી દુશ્મનોની સામો થયા, અને પેલા-શીહાદારાનોએ તો પાછળ રહેવાને બદલે આગળ ધસી આવી, લડાઈ પૂરી કરી જીત મેળવી જ્યારે મુનશીની કાવ્યબુદ્ધિની પાદશાહને ખબર થઈ ત્યારે તેણે આફ્રીન કરી કહ્યું કે.—

“ દળીર ચુનીન ખાપદ કે બ યક તુકને—”

પંખહ હઝાર મદરા શીકરવ દેહદ. ”

અર્થ.—મુનશી તો એવો જોઇએ કે માત્ર એક તુકતાં યાને મીઝાંથી પચાસ હજાર મરદોને હરાવી નાખે.

આ ઉપરથી જણાશે, કે રાગદ્વારિ કુનેહની સાથે જો કાવ્ય ભુ-
દ્વિની કુનેહ જોડાયેલી હોય છે, તો તે રાગ બહુજ મજબુત થઈ પડે
છે. હવે પાછા આપણે અલંકાર ઉપર આવ્યે. મીઠ બટકરના મધાળે
મુકેલા શબ્દો કવિ અને કવિતાનો સંતોષકારક ફડચો કરી આપે છે કે,
કવિતારસ તો આપોઆપ ખુદરતી રીતેજ, વગર અભ્યાસ અને
વગર મેહેનને, અને વગર તાલતલાવને પેતાની મેળે જેટલો રેડાઇ
જાય એટલો, જાપરજસ્તી વગરના દારની મીશાલે ધોળાઇ જવા
જોઈએ, અને તેજ ખરે કાવ્ય રસ છે. નહિ કે કેટલાંક ચીખાવવા
છોકરાઓ કવિતા રચવાના હોસમા કોઈ કોઈ કવિઓના કૃતિ રાખીને
તેજ રાહ ઉપર તફાવીને કવિમાં ગણવી કરાવાના દયા આણુવા જોગ
ફાંફા મારે છે તેમને કવિ કહેવા. તેઓ રાગે રસ્તાખેજ સૂઝીમાં કવિ
થવાનાજ નથી.

જ્યાં ત્યાંથી શબ્દ-વિચાર-રાહ-અને રાગ ચોરીને કવિતા બના-
વનારા ખુબજોને માટે એક કવિ બહુ ફફડીચટકાને કહે છે કે:—

“ કેચિત કવિતા કવિત સુનાવે, કુડકિયા અર અરિત બર્નોવે;

કેચિત હદ સવગ્રઆ જોરે; જહા તહાંકે અક્ષર ચોરે. ”

કહ મો—સ યોગાતિશિકા:—એમાં સખધી શબ્દો, જેવાકે
અને—અથવા—તથા વિગેરે વારવાર વપરાય છે, જેને અગ્રેજીમાં
Polysyndeton નામનો અલંકાર કહે છે. આ ઠેકાણે જણાવવાની
કરી અગત્ય છે, કે “ દારથી શાયરોની ઝંખેરમાળા ”—“ હિંદુ ક-
વિઓની નફવતો ”—“ પ્રાચિન કવિઓની વિચારમાળા ” એ સઘળું
આ વિષયમા દાખવાઓ આપવાને મિષે; અને ઉદાહરણો સમજાવવાને
ખાહીને હમે જે આપ્યે છે, તે એક કાકરે જે પદ્ધતી મારવાની નેમથીજ
આપ્યે છે. માટે દાખવાઓથી કંટાળતાં જોજાઓએ, હમારા કટાળેલાં
જેમની-પણુ-સગાર કદર ખાવાની વરૂર છે આ અલંકારનો એક
દાખવો બસ છે, તે જતાં પ્રાચિન કવિઓના રસ આપવાના હેતુથી
વીણી કાઢેલા ધ્રુવા રત્નો અન્ન આપીયું. વાસ્તે અલંકારના દાખવાઓ
વનચુવાને ખાતર નહી, તો નિતીમાન ધણ અને કાવ્યની શેઠાને માટેજ

એ દાખલાઓ વાંચવાની હમારી બલામણુ છે; કેમકે તે દાનાઈના દાનાજ છે. કમતરીન હકીર ફકીરના કાવ્ય સંગ્રહમાંથી:—

હુ અને તું અને તે તથા કાણુ, મટ્ટીમાં મટ્ટી બહી જઈશું હોણુ.

એમાં અને તથા તથા એ શબ્દો સંયોગ કરાવનારા છે, અને ધૂળી તે ફરી ફરીથી વપરાયા છે. ફારશી શાયરાંન શાયર કહે છે કે:—

“ બરોયઓ, બમોયઓ, બખોયઓ ખેરદ;

બમન ગોએ તા બાકે અંદર ખોરદ. ”

અર્થ:—તેના મોંમાં તથા બાલમાં તથા ખશલતમાં તથા અકક્ષમાં કાણુની સાથે લાયક થાય છે તે મને કેહ. એમાં પણ સંયોગો અતિશય વપરાયા છે.

કયા દુર્જનકી ચાકરી, કયા લોડેકી સાથ;

કયા અંધેકુ આરસા, કયા બહેરેસે બાત.

કયા પાનીકા બુદબુદ, કયા વાલુ*કી ખીત;

કયા ઓછેકા આશરા, કયા દુર્જનકી પ્રીત.

એમાં કાળા હરદે સસર્ગનોજ અર્થ સારનારા જણાશે.

અરદીએદુસ્તયશતની નિરંગમા છે કે:—

“ દાદારે જેહાંદાર, તવાંના ઓ દાના, ઓ પરવરતાર;

ઓ આફ્રીદેગાર, ઓ કેરદેગર, ઓ અવક્ષીદાર. ”

એમાં પણ અતિશય સંયોગ વપરાયલા હોવાથી એ દાખલો પણ સંયોગાતિશીકાનો છે. એ સર્વ કરતાં ઉત્તમ દાખલો એક ફારશી શાયરનો યાદ આવે છે:—

“ સાલો-ફાલો-માલો-હાલો-અસ્લો-નસ્લો-બખ્તો-તખ્ત;

બાદત અંદર હરદો ગેતી બર કરારો બર દવાંમ. ”

અર્થ:—ખોદાતાલા કરે ને તમારાં વરસો અને એકબાલ અને માલમીલકત અને રિયતિ અને અસલ અને નસલ અને નશીબ અને શેહેનશાહ, હમેશના અને સ્થાઈ બેઉ દુન્યાંની અંદર થાય ! ! નદિનાં પાણી લોદાર ખાને કેવી રીતે ઉતરે છે, તેવું રસીલું ખ્યાન કરતાં રાખઈ સાકીની નિંચે પ્રમાણુ કહે છે —

And falling and crawling and sprawling,

And driving and riving and striving,

And sprinkling and twinkling and wrinking,

* વાલુ = એટલે રેતી.

*And sounding and bounding and rounding,
And bubbling and troubling and doubling."*

એ પ્રમાણે *And* હરકવાળા ધણા સંયોગો કવિએ વાપર્યા છે, તે ઝટ પરખાય છે.

જામી શાયરે " તમહલ આરફ " અલંકારમાં આખી એક ગઝલ જોડેલી છે, જેમાં શાયર જે ચીજ જાણે છે, તેને માટે જાણે તે નહીંજ જાણતો હોય તેવું અંજલિપણું બતાવે છે. તેમાં એ અલંકાર ઉપરાંત સંયોગાતિશીકા જગેજગ વપરાયેલા છે. તેમજ તેમાં ખીજા ધણા અલંકારો સમાયલા દીઠામાં આવશે.

" આરેઝ અસ્ત ધન યા કમર યા લાલએ હમરાસ્ત ૧ ધન ?
યા શઆયે ર શમ્સ યા આધનેએ દેલહા અસ્ત ધન ?
ચશમે તો જાહસ્ત યા આહસ્ત ૩ યા સૈયાદે ૪ ખલક ?
યા દો બાદામે સીએ યા નરગેસે શેહલાસ્ત ૫ ધન ?
કામસ્ત ધન યા અલેફ ૬ યા સર્વ યા નખ્સે ૭ મોરાદ ?
યા મગર ગુલદસ્તેએ ૮ બાગે જનાન ૯ આરાસ્ત ધન ?
ઝુલ્ફ યા કલ્લાય ૧૦ યા ઝનજીર યા મુસ્કે ખોતન ?
સુખ્કુસે તર બર સમન યા અંબરે સારાસ્ત ૧૧ ધન ?
યા રખ ? ધન તાકસ્ત ૧૨ યા મેહરાબ યા કેસે કઝેહ ૧૩ ?
યા હલાલે ધંદ યા અબરએ માહે માસ્ત ધન ?
ફુકકએ ૧૪ લાલસ્ત યા સર ચશમે આખે હયાત ?
યા દેહન યા મીમ ૧૫ યા તુતીએ શકર ખાસ્ત ધન ?
યા રખ ? ધન ખુરશીદે તાખાંનસ્ત યા માહે તમામ ?
યા ફીરસ્તે યા પરી યા શોખે ખી પરવાસ્ત ધન ?
કુચે તુ કાખે અસ્ત યા ખલ્દે બરી યા ખોસ્તાન ?
યા ગુલેસ્તાને અરમ ૧૬ યા જીન્નતુલ માવાસ્ત ૧૭ ધન ?
તુતીએ શીરીન જાનાન યા કમરીએ ૧૮ બાગે જનાન ?
ખુલખુલે ખી ખાનખાન ૧૯ યા જામી એ શયદાસ્ત ધન ! "

૧ = રાતું ૨ = પ્રકાશ. ૩ = હરથ. ૪ = શીકારી.
૫ = ખુલસુરત. ૬ = અલેફ નામનો ૧ લો હરફ (ફારશી શાયરો એક પ્રિયાનું કદ અલેફ જેવા સીધા અને કમરમાંથી અમળાયલા હરફના જેવું સરખાવે છે તે ઉપરથી.) ૭ = અજુરતું ઝાક.
૮ = તોરો. ૯ = મેહસ્ત. ૧૦ = ગળેબંદ. ૧૧ = ચોખ્ખું. ૧૨ = કમાન,

હવે આપણે એક નવીન અલંકારવાળા પ્રદેશમાં આવ્યો.

૪૫ માં, ઉપમાનાલંકાર:—કવિઓનો આત્મા એજ અલંકાર છે. કવિઓ ખુબને પારથી એ અલંકારનો ધ્વજરોજ લઇ આવેલા છે. કવિઓનો મોટો રોજમેલ એજ અલંકાર છે ઉપમાનાલંકાર એટલે એક વસ્તુનું બીજી વસ્તુની ઉપમા અથવા મિસલ આપી, તે ઉપમા આપવામાં આવેલી વસ્તુની સાથે સંબંધ ધરાવનારી દરેક બાબદનું ઉપમાન આપવાનો અલંકાર. ૨૬ માં અલંકાર ઉત્પ્રેક્ષાલંકારનો આ અલંકાર જોડ્યો બાધ છે. પણ એક બાધ પોહોળો ચોહોળો અને ભડો છે, જ્યારે બીજો બાધ સંક્રાચાઈ રહેલો મરકટ અને પાતળો પચક છે. જેના દાખલા આપણે તે મરકટબાધ નામે ઉત્પ્રેક્ષાના બાબમાં સમજવી આવ્યા છીએ. દરેક ઉપમાનાલંકારને આપણે ઉત્પ્રેક્ષાલંકારમાં જે પ્રમાણે સંક્રાચાવી શક્યે, તેજ પ્રમાણે પ્રત્યેક ઉત્પ્રેક્ષાલંકારને આપણે ઉપમાનાલંકારમાં લંબાવી પણ શક્યે છે. એ અલંકાર ધણોજ સુશોભીત છે, તેથી તેના દાખલા પણ રંગીન છે, અને તે ધણોજ છે. જેમકે—

“ માય વિના સુતો સંસાર, માય વિના તે શો અવતાર.
જે બાળકની માતા ગઈ મરી, બાપની સગાઈ સાથે કિતરી;
જેવું આથમતા રવિનું તેજ, મા વિના એવું આપનું હેત.
સુરભી મરતા જેવું વછ, જળવિન જેવું તલપે મછ;
ટાળાં વછોઈ જેવી મૃગલી, મા વિના દિકરી એકલી.
લવણ વિના જેવું શીકું અન્ન, ભાવ વિના જેવું ભોજન;
કીકી વિના જેવું લોચન, મા વિના એવું આપનું મન.
ઘડો પુટે રજો દીકરી, મા વિના એવી દીકરી;
ગોળ વિના મોળો કંસાર, માતા વિના સુતો સંસાર.”

તાબક્કા ૩ = વરસાદની કમાન ૧૪ = દાખડો. ૧૫ = મીમ નામનો હરકે (ફારશી શાયરોમાં ધરાંની ખુબસુરતી તેને ગણેલી છે, કે જે પ્રિયાનું મોહું છેક નહીંજ દેખાય એવું નાનું હોય, તે ધણીજ ખુબસુરત ગણાય છે. તે પ્રમાણે મીમનું કદ અલેક્ષના જેવું ઘાટદાર છે, અને તેનું મોહું નાના મીંડાં જેવું છે, યાને છેક નાહતું છે, તે ઉપરથી આ સરખામણી કરેલી છે.) ૧૬ = અરમના કલ્પિત ખુબસુરત યગીયા. ૧૭ = એક ખેહસ્તનું નામ છે. ૧૮ = કચુતર. ૧૯ = માળો. (આ મી. ઝવેરીની પ્રોસોદી ઉપરથી લીધું છે.)

મા વિનાના અચ્ચાં કાણની માફકના હોય છે, તે ઉપલ્પ ઉપમાના લંકારમાં ધણુંજ સરસ રીતે દર્શાવ્યું છે.

ઉપલ્પોજ કવિ પ્રેમાનંદ કહે છે કે:—

“ કીર્તિ થમ નળની વિન્નીણું, જેમ સૂરજના પ્રસરે કીર્ણું.

પુણ્યપ્લોક ધરાવ્યું નામ, વેળવ કીધું બાધું ગામ. ”

એમા કાળા શબ્દો ઉપમાના લંકારના છે.

કવિ ટેનીસને *Aylmer's Field* માં નીચેના નામનો આપ્યો છે:—

*Dust are our frames; and gilded dust, and pride
Looks only for a moment whole and sound;
Like that long-buried body of the king,
Found lying with his urns and ornaments,
Which at a touch of light, an air of heaven,
Slipt into ashes, and was found no more.*

શાહનામામાં એ અલંકાર ધણો દીપાવેલો છે.

“ બ નઝદીકે રોજ એ આમદ યુ'બાદ.

બદીન શાદમાંની વરા મોઝદેદ દાદ.

* * *

એકે જોડત પોરમાએ અંગુશતરી.

કરો ઝંદેદ યુ'ન બર કલક મુશતરી. ”

અર્થ:—પવનની મીશાલે રોજ એની નઝદીકે નેચી દેડી આવી, અને તેને તે ખુશાલીની વધાર્ધ આપી. x x x x આકાશ ઉપર એરુષતી સેતારે જેમ ચલકે છે, તેવા ચલકાટવાળી અંગોઠીની એક ભેડી જે અમુલ્ય હતી તે આપી. સંસ્કૃતભાષા એ અલંકારથી ખાલી નથી, તેમાં ઘણું છે.—

શ્લોક.

મકરંદં પિવન શ્રૃંગો ગંધના પેક્ષતે યથા ।

નાદાસક્તં તથા ચિત્તં વિપયાન્નહિ કાંક્ષતે ॥

અર્થ:—જેમ બમ્બરમાંથી પુલના રસના પાનથી સુગંધની ઇચ્છા કરતો નથી, તેમ નાદમાં આસક્ત થયેલું ચિત્ત સુગંધથી જેકે દેહાભી-માની વિષય વાસનાની કાંક્ષા યાને ઇચ્છા કરતું નથી. એના કરતાં હૃતમ દાખલો એક સંસ્કૃત મંત્રના મળી આવે છે:—

મંત્ર.

આત્માન્ રથિનંવિદ્ધી શરીરં રથમે વતુ ।

વુદ્ધિન્તુ સારથિં વિદ્ધિમનઃ પ્રગ્રહમેચવ ॥

અર્થઃ—સઘળાં આપણા કામેનો ભોક્તા, જે કે આપણો જીવરૂપ આત્મા છે, તેને રથનો સ્વામી જાણો, અને શરિરને રથ માનો, અને નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિને સારથી પાને ગાડી હાંકનારો જાણો, (કારણ કે શરિરરૂપી રથના ખેંચનારા ઘોડા, તે આપણી ઇંદ્રિઓ છે; અને નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ, તે ઇંદ્રિઓનો હાંકનારો સારથી છે;) તથા મનનને સગામ જાણો. એમાં શરિરની ઉપમા રથ સાથે આપી દરેક બાબદમાં મીઠાશ દાણ પાડેલી છે.

“ ગગન ધનુષ સમ જીવ, તું જિવતર જોયરે ”

હૈ જીવ ! આકાશમાં ધનુષ જેમ થોડી વાર ટકે છે તેમ તારું જિવતર થોડી વારતું જાણુ.

“ તનવાડી, મન કેવડા—સચી અમૃત વેણુ; ”

પ્રાણુ પુરુષકે બાગમે, અજબ ફુલ દો નેન. ”

તનને બાગ ખરાબર, મનને તેમાં ઉગેલા કેવડાના ખુશબોદાર શેખા ખરાબર, સાચા વેણુને પાણી ખરાબર, પ્રાણુને તે બાગના માથેકે ખરાબર, અને આંખોને ફુલ ખરાબર ઉપમાન આપેલું છે.

“ વાદલ સરખા કેશો, લટકામાં તે ખસેડતાં દૂર; ”

રતાળ મુખડું શોખું, જેવો માથવિંખપોરનો સર. ” (ન.ક.)

એમાં બાલને વાદળ સાથે અને હોંસીલાં મોઢાને વૈશાખ માસના ખપોરના સુરજ સાથે સરખાવ્યાં છે.

નિર્ગુણેષ્વ પિસત્વે મુદયાં કુર્વતિ સાધવઃ ।

નહિસંહરતે જ્યોત્સ્નાં ચન્દ્ર શ્રાંઙાલ વેશ્મનિ ॥

યાનેઃ—સત્યવાન પુરુષ નમ્રણાં આદમી ઉપર પણ દયા કરે છે, જેમ ચંદ્ર ચાંડાળ જેવાના ધરમાં પણ પોતાનું ચાંદરણું પ્રકાશવા દે છે.

રામબાણુ ધલાજ = એ ઉત્પ્રેક્ષા છે, અને “ જેવું રામ રામનું જાણુ અસરકારક હતું તેવું આ ઓપડ અસરકારક છે. ” એ ઉપમાનાલકાર છે. તેથી જે જગાએ એ બેઉ મીઠાશવાળા દાખલા બેળાયલા હોય, ત્યારે અંગ્રેજીમાં “ *Mixture of simile and metaphor* ” કહેવાય છે. યાને “ ઉત્પ્રેક્ષા તથા

ઉપમાનનું મિશ્રણ ” કહેવાય છે. જેમકે; સ્કોટની રૉકપ્રીમાં કહેછે કે:-

“ *Matilda ! thou hast seen me start,
As if a dagger thrill'd my heart.* ”

*

*

*

*My noontide India may declare;
Like her fierce sun, I fired the air. ”*

જરથોસ્તીઓના અવસ્તા પણ મીશ્રણમાં પૂરા છે. બેહેન શીમયસ્તમાંથી:-

“ વેરેશ્વરનેમ્ અહુરધાતેમ્ યજ્ઞમધદે. વેરેશ્વરને અવિ ધમત્ ન્માનેમ્ ગમ્મો સુરાબ્ધો ખરેનો યધરિવેરેનવધતિ, યથ હાઉ મઝ મેરેષો સમ્મેનો, યથ અવે અવાઓ ઉપાપાઓ મસિતો ગધ-રીશ નિવાનેન્તિ. ”

અર્થ:-હોરમજ્દના પેદા કરેલા બેહેરામ ધજ્જને હમો યાદ કયે છીએ. જે પ્રમાણે તે મોહું શીમોર્ગ નામનું પક્ષી તથા જે પ્રમાણે આઓ પાણીથી ભરેલાં મોટા વાદળાં પાહાડોને ઢાકે છે, તે પ્રમાણે અહુરામ ધજ્જ આઓ ઘેર (યાને આ દુન્યાં) ને પોતાના હથિયારોની માર્ફતે ખોરેહથી આસપાસ ઢાંકે છે.

એમાં પણ આખા ઉપમાનાલંકાર વાપરેલો છે. વળી તીરયસ્તમાં પણ એક દાખલો દીધામાં આવે છે:-

“ તિસ્ત્રીમ્ સ્તારેમ્ રએવન્તેમ ખરેનધકિહન્તેમ યજ્ઞમધદે; યો અવવત્ ક્ષવએવો વઝાધતે અવિઝ્યો વોઉર-કષેમ, યથા તિધિશ મધનિવસાઓ. ”

યાને કે:-ચળકાટવાળા, ખોરેહવાળા, તેસ્તર શેતારાને હમો યાદ કયે છીએ. જે શેતારો શેતાખીથી જતા તીરના જેટલી ઝડપથી વોઉર-કશ નામના દરિયા તરફ જાય છે.

એમાં પણ અઝ્છો ઉપમાનાલંકાર દીધે છે. અહુનવરમાં આ અલંકાર જરથોસ્તીઓ રોજ બોલે છે:-“ યથા અહ વધ્યો અથા રતુશ અપાત ચીત હયા. ”-જે પ્રમાણે પાદશાહ પોતાની મરજી પ્રમાણે ચાલનારો છે, તે પ્રમાણે દસ્તુરાન દસ્તુર અશોર્ધ વગેરેને લીધે છે.

ધ્યારા વાચકો ! આજે આપણે આએ અલંકારનેજ આજ્ઞતા એક અઝ્છા વિષય લેએ લખાણથી મુંગારીશું, અને ધીરજથી તે ઉપર વિચાર ચમાવી એ અલંકાર કેમ વાપરવો તેનું આપણે શિક્ષણ દિખીશું.

હરદુ શાયરોમાનો આ અલકાર ઘણોજ સરસ દેખાવ દે છે.

આશક શાયર કહે છે —

“ દોનો રખસાર મોહ પારે હએ, અપ્પુ ઓર ખાલ ચાદ તારે હએ.”

યાને તે માથુકના બેઉ ગાલ માહતાખના દુકડાની મીશાલના છે, અને તેના લવા નથા તલ, ચાંદ અને તારાની મીશાલના છે.

“ જેસો દીલ હરામસે, તેસો હરિસે હોય;

અલા જાવે વૈકુંઠમે, પલા ન પકડે કાવ.”

યાને, જેવો હરામનો માલ લઈ જવાનું લોકોને મનનું છે, તેમજ રામનું નામ જો હરામનો માત્ર સમજી લુટવાનું રાખ્યું હોય, તો તે માથુસ બેહેસ્તમા બ્યારે જાય ત્યારે તેનો પલ્લો કાઢી પકડી શકવાનું નથી. પહેલી લીટી ઉપમાનાલંકારની છે.

“ કબીર કહે કે એહી જગ, જેસી અંધી ગાય;

વજા થા સો મર ગયા, બુડી ચામ ચટાય.”

એમાં આ જગતને આંધળી ગાયની ઉપમા આપી છે, કે જે ગાયનો વાહરડો મરી ગયલો છતાં, અમસ્થી અન્નજીવણે પ્યારના આવેશમા તે મુએલા વાહરડાની ચામડી ચાટયા કરે છે. તેમજ એ જગત આંધળી ગાય જેવી છે.

મુજાદ્દત નામનો શાયર કહે છે કે.—

“ નીરાના કયુ ન હો દેલ જાહેદોંકા,

નીગેહ એક તીર હએ અબર કમા હએ.

ખબર લે જલ્દ અએ મેહરે મસીહા;

ઈન્જહ કુશતા ખંજરે નીગેહ ખુતાં હએ.”

યાને કે — પાક પરહેજગાર લોકોના દિલ તેના તીર મારવાની નિશાન કા નહીં થાય ? કારણ કે તેણીના અબર યાને લવા છે, તે કમાન છે, અને તેની નજર છે તે તીરની મીશાલે છે. ઓ, મેહેરજાની લર્થા મસ્થા ખેગંજર ! તું જલ્દથી આવીને ખબર લે, કેમકે આ તો પુતળીના જેવી માથુકાની નજરના ખબરથી માર્યો ગયો છે. વળી ઇનશા શાયર કહે છે કે, “ અમને ચાંદકે હએ છસ તરેહ તારે = અજગ મન હએ તેરે મુજરેપર પરીનેસે ” જે મીશાલે ચંદની આસપાસ ચેતારાઓ ચગકે છે, તેજ મીશાલે અજગ જેવી મન લઈને તારા મુખડા ઉપર પશીનાના ટીપા ચઢકે છે.

“ અજગ મેહરામો ખીની રનગસે રઈયાન ચુંઈદ;

ખાસ બર ધીની નીચસ્તે ખુભે મી ખાનઃ “ખતીમ.”

અર્થ:—તારો મેહેરો ઇંદના તેહેવારના જેવો ખુશનુમા છે, તારાં ભવાં મશીદ મધે જે આરકું આવે છે તે મેહેરાયના જેવાં છે, અને તારું નાક છે, તે મનબર જેવા માયડાના જેવું છે, અને નાક ઉપરનો તારો કાળો તલ છે, તે નાક રૂપી મીનબર ઉપર કાળો જલ્મો પહેરેલો વાયછ કરનાર જાણે વાયછ કરનારો છે ! શું ઉત્તમ સરખામણી આપે છે ! મશહદમાં એક તાખ અથવા મેહેરાય આવે છે, જેની નીચે નીમાજ થાય છે, તે તાખ તે ભવા, ઇંદને દહાડે તે મેહરામમાં જાણે કાળો તલ તે નીમાજ કરાવનાર, અને મીનબર નામનું વક્તાસ્થાન તે નાક બનાવ્યું છે ! તે નાક પેલી પ્રીયાની ખુશસુરતીની જાણે વાયજ કરી મને સમજાવે છે કે તે પ્રીયા આવી આવી ખુશનુમા છે જેમ એક મુલ્લાં મશીદમાં ખોદાની ખુશીનું ખ્યાન સમજાવ્યા ઉભેલો હોય, તેમ કાળા તલને મુલ્લાં બનાવી ખાકી માશુકની ખુશીની વાચાજનું કેવું ઉપમાન કવિએ કરી બતાવ્યું છે, તે વાંચનાર જોઈ લેશે.

ઉદયરત્ન નામનો કવિ એક અલ્પી મીશલ કહે છે:—

“કિંબુ દેખી દુરથી જિમ, ખટાશે મઢો મજે;

મગન મર્બરય શુણીતે, હડકવા જિમ ઉછળે.

તેમ વૃત્તિનાં ચિત્ત વિશ્વસે, લેણ સુંદરીના શુણી.

કથા તજે તે કારણે, એમ પ્રકાશે ત્રિભુવન ધણી.”

“સખા એદરે જગા કરદન રખા ખાંરીસત દર હીમ્મત;

કે યક એદેહી ઝો આન્ગેદેહ જગા ખાહી એ યઝદાંનશ.” (ખાકાંની)

યાને:—ખોદા પાસે પુર્ણ બદ્દો મેગવવાની ધાનને સખાવત કરવી,

તેનો સખાવતને મોટી રકમનાં કચડી નાખનારા બ્યાજે મુકયા ખરાબર છે, કેમકે તમે એક ચીજ બક્ષેશ આપો છો, અને તે સાહેબની પાસેથી તેના બદલામા દશ માગો છો.

હવે આ અલંકારના હીરાથી મઢી લીધેલી, ઘણીજ રંગીલી અને દિલ ખેહેલા નાગી જલ્પટ એહુમદ શાયરના નિચલા રેખતામ્મ મળે છે, તે જુઓ.—

“લજ ઉસ શુલે રખા નાંકા અકીકે ઇચામની હઝે;

દંદાને બદખશાનકે હીરેકી કની હઝે.

કાફવફી અજબ - પેચ નુમાયા જુ કમદ હઝે;

ઝોર ઉપકે સવા પલગામે નજેકી ખેની હઝે,

૧૬

દર , ઝીરે શમે જુદા પ આરજકે શકકર્મે;
 કયા ખુખ તરેહદાર વેા યુનયા દેહતી હએ.
 કયા નાંજ હએ કયા અશવા હએ કયા બેદવેગરી હએ.
 રક્તાર હએ કયક તીરપે ઇઅહ નાજુક બદતી હએ.
 હએ સરવે સેહી કામતે દેવજુઓ ખેરામાંન;
 તસતીર ઇઅહી કુદ્રતે મવલાસે બની હએ.
 કયું હોવે બેયાં ઉસડી સખાહત વ મલાહત;
 વોહ યુસદે કીનચાંન હએ યા હુર અદતી હએ.
 ઇઅહ સુરતો ઇઅહ સીરતો - ઇઅહ હુશને ખોદાદાદ;
 એહમદપે સદા રહેમતે હુબબે વતતી હએ. ”

હુરખીનના ગજલસ્તાંનમાંથી:—તે નાજુક કુલના જેવી માશુકને
 હોઠ યમન દેશના અકીકના જેવો છે; અને તેણીના દાંતો બદખ-
 શાંન દેશના હીરાની કનીની મીશાલના છે. તેણીના ચોટલાની અ-
 નખ પેચ કમંદ જેવી છે, અને તે શિયાય તેણીના આંખના
 પાંપણ, નેજાની અણીના જેવાં છે. તેણીના જુલફાંની રાતની નિચે,
 અને રાતના જેવા કાળાં જુલફાંની હેઠળ, તથા લાલ રૂખશારામાં કેવું
 શુભાળની કળી જેવું સુંદર મોહું છે ! તેમાં કેવાં નાજ તથા નખરાં
 અને ખુશસુરતી છે. તેણીની ચાલ કષ્ટતરના જેવી લાડ ભરેલી
 છે. અને તેની ઉપર આ નાજુક બદન છે. તે સરવના ઝાડ જેવી
 સીધી, અને દિલને લઈ જનાર, અને નાંજ કરનાર કદની છે. ખરેખર
 એ તશવીર તો ખુદાતાલાએજ બનાવી છે. તેણીના હુશન અને
 ખુશસુરતીનું શું બ્યાન થઈ શકે ? ક્યાન દેશનો યુસુફ જે સઘળાંઓથી
 ખુશસુરત થઈ ગયો છે, તેના જેવી, તથા બદનના મુલક (જે કે
 મુશલમીન લોકોના એતેકાફ મુજબ આવા આદમની જન્મભૂમિ હતી)
 ની પરી છે. આવી શીકલ; આવી ચાલ; અને આવી ખુદાની આપેલી
 ખુશસુરતી એહમદની ઉપર હંમેશાં પોતાનાં વતનની ખુશાલીની
 રેહેમતની મીશાલે છે.

આ ઉત્તમ રેખાતામાં ઉત્તમ અલકારની ઉત્તમમાં ઉત્તમ લેખત
 અખાડવામાં આવી છે, માટે એ શાયરના રૂહ ઉપર હજાર દરદ હોએ !

“ જે કમાનની પેઠે દબાયલી રહે નહીં

સોયતી પઠે મહેલ પ્રાં દાખવે સહી

સ્વાન પુચ્છની પઠે ન તાણિ રાધિ શાય જે

તેજ જાણી સ્વતંત્રતાનિ શક્તિ તે મજા. ” (ન. ક.)
સ્વતંત્રતાના જોસ્સાને કમાન સાથે, તેમજ હોકાપત્રની સોલ
ફાથે, તેમજ કુતરાની પુછડી સાથે સરખાવી છે.

“ રાખી બુદ્ધ અંગી શીહેતર છે અગ,

મેહે નઓ ચું દર દસ્તે અંગી ચેરાગ. ” (અસદી)

યાને:—રાત્રિ ને ગોયા ઠગડ કરતાં કાળા સીંધીના જેવી છે,
અને આદરાતનો આંદ છે તે ગોયા કાળા હુળીના હાથમાં ધરેલી મસાલ,
અથવા ખતીના જેવો છે. શેખ સાદી નીચે મુજબ કહે છે—

અખાન દર દેહાને ખેરદમદ ચીસ્ત, કશીદે દરે ગંજે સાહેબે હુનરા
ચું દર બસ્તે આશદ ચે દાનદ કરી, કે જાહેર ફરશ અસ્ત યા પીડેવર દ

મતલબ:—એક દાનાવ આદમીનાં મોંઢાંમાંની છમ, તે તેની દાના-
ઈના ખમનાના ખરણાની કુંચી છે. ત્યારે તે ખમનાના ખારણાને
તાળું મારેલું હોય (યાને આઝું નહી ખોલવાને લીધે બકબકારો
કરવાતું બંધ હોય) ત્યારે કોઈ શું જાણે, કે તે ખમનાનો ધરાવનાર
ખરેખરે શ્રીમંત અવેરી છે, યા તો થોડો સરખો માલ ધરાવનાર
મોહલે મોહલે રખડનારો દેરિયો છે. યાને દેરિયો ધણો બકબકારા મારે છે,
કેમકે તેને ત્યાં માલ નથી. મોટા વેપારી મુગો બેશી રહે છે, જેને ત્યાં
ધણો માલ છે.

“ જાણિ મૃગ જળ વિપય રસને, તેણિગમ ના જાયરે;

નીતિ નદિના નિર્મળાં નિર, પી પિ હોલવ લાહરે. ”

આ માણસ ! છીનાળું, રંડીખાણ, વગેરે વિપય રસને અંઝવાંતા
માણી જેવો જાણીને તે તરફ નાં જતો, પણ નીતિ નદિનું નિર્મળ, ને
થંડું પાણી પીને તારી તરસ હોળવ. એ રૂપક તેમજ અનુપ્રાસિક છે,
કાળા હરેફા અનુપ્રાસના છે. ઉપમામાં જેમ, તેમ, જેવું, તેવું;
લગેરે વાચક શબ્દ જોઈએ છે. તોપણ કવિતામાં તો નહીં પણ હોય,
નળદમયંતિના આખ્યાનમાં કવિ કહે છે કે:—

“ પ્રણવ બળ કળિજુગતું થયું, પ્રેમ બંધન તુડી ગયું;

સર્પ કંચુકિને તજે જેમ, નજે દમયંતી તજ તેમ.

* અંઝવાંતા પાણી, એટલે મીરાજ અથવા મૃગ તૃષ્ણા જળ,
યાને ખારવાળી તપેલી જમીન પાણી રૂપે દેખાઈને પશુઓને લલચાવી
તરસે મારી નાંખે છે તે.

વૃક્ષ જ્યેષ્ઠ પત્રને પરહરે, પુનરપિ અંગિકાર ન કરે;
 નેત્રુ વચનનું હાય અન્ત, તેવિ મારે એ સ્ત્રી જન.
 કા સમે મને મારે નેટ, હુપે વહાણુ એને પેટ. ”
 એમાં પણ અલકાર બહુ ઉત્તમ આપેલો છે.

“ સેજ દીઆ સો દુધ બરાબર, મામ લીઆ સો પાણી;
 બેચ લીઆ સો રક્ત બરાબર, ગોરખ બોલે વાણી. ”

સેહેજમાં આપે તો તે પાણીને બદલે દુધ આપ્યા બરાબર છે.
 પણ માંબવાથી આપે તો તે પાણીની બરાબર છે, તેમજ આપેલું
 પાણું લે લે, તો તે લોહીની માંશાલનું છે. સગળ મીઠી વાણી
 ભોક્ષવામા સારું છે.

“ હેડું, ભટ્ટી પેરે ભારી ધમ ધમે,
 ઉંઢા કુંડ પેરે, નેન વહે-જવણુ બહેલા આવળે.
 ઝાડ ઝાળી, પેરે હાય થર થરે,
 ચિત્ત, ચોર પેરે છુપું રહે-જવણુ બહેલા આવળે. ” (ન. ક.)
 હેડાંને ભટ્ટી સાથે, આંખને ગરમ ઝરા સાથે, હાથને ઝાળી
 સાથે, અને ચિત્તને ચોર સાથે સરખાવ્યાં છે.

નિર્ગતામૂનવાંકસ્ય કાલિદાસસ્ય સૂક્તિષુ ॥

પ્રીતિર્મધુર, સાર્દ્રાસુમંજરીષ્વિ વજાયતે ॥ ૧ ॥

અર્થ:—તુલશીના ઝાડની તરણુ મંજરી જોઈને વૈષ્ણુવોને જોવે
 આનંદ થાય છે, તેવો આનંદ કલિદાસના મુખથી નીકળેલાં વચનો
 સાંભળીને થાય છે.

“ છોડો નમેલા કણથી ભરેલા, ગળે પુરે કષ્ટિત જ્યેષ્ઠ બાલા
 જોએછ તે વાટજ દાઢ કરી, જોઓ થઈ છે હરખાઈ દહરી. ”

(ન. ક.)

એમાં છોડને અને છોકરીને સરખાવી છે.

શાયરાંન શાયર શીરદોશી તુશીએ આપેલી લેખતના નવા નવા
 રંગીન બેરંગીન દાખલાઓની નિચે જગા કરી છે, તે તો ખચિત
 સાહિત્યના શોખીનને અને કાવ્યના કસરતીને છોડવાજ ગમશે નહીં:

“ બ રંગમ અદરૂન જોહરે તેરીઆક સોઝ;

બ બજમ અદરૂન માહો ગેતી ફરોઝ. ”

અર્થ:—તે નામદાર પાદશાહ કેવો છે, કે લગાધને ફરમાન

પાવજેને બાળનારાં એરની મીશાલનો થાય છે, અને મીશાલેશના હરમ્યાનમાં ખીરાજો છે, ત્યારે દુન્યાને રોશન કરનારા એરની મીશાલનો અસકાત આપે છે.

“કનુન ચંદ શાલ અસ્ત તા પોસ્તે છન,

મરા તખ્તમાહ અસ્તો અસ્પમ જમીન.”

અર્થ:—હમણા કટલાંક વર્ષ થયાં ઘોડાનું છન, તે મારું પોતાનું લખત જેવું છે, અને મારો ઘોડો જમીનની મીશાલનો છે. આવાર્થ કે:—હું લડાઇમાંનો લડાઇમાંજ કટલાં વરસથી છું.

“બ રખ ચું ન બાહારો બ બાલા ચું સર્વ,

મીઆંન હમચું ગરવદ બ રક્તન તદર્વ.”

અર્થ:—તેણીનો ચેહેરો બાહારની મીશાલનો, તેણીનું કદ સર્વના ઝાડ જેવું સીધું, તેણીની કમર વગર છેડેલી જવાંન ઓરતના જેવી પાતળી, અને ચાલવામાં તદર્વ જનવરના જેવી ધીમી છે.

“હમી રાંદ દસ્તાં ગેરફતેહ શેતાબ; ચું પરન્દે મુર્ગાનો કેસ્તી બર આબ.”

અર્થ:—તેણે (જલેજરે) રસ્તામાં પોતાને ચલાવાની એવી તો શેતાબી પકડેલી હતી, કે ઉડતાં પરંદાઓ જેમ ઉડે છે, અને પાણી ઉપર વાહાંણુ અથવા મછવાઓ જેમ ચાલે છે, તેવી રીતના ચાલવાની શીતાબી પકડી.

વળી શામળમટ કવી જે ફકકડ ફાશીનો વાપડી ગયો છે, તે નિચે મુજબ છે.—

“જેમ ધાંચિનો બળદ, રાત દિવસે તે ફરિયો;

ન્યમ ગાધો ગુણુહીણુ, બાર અણુલેખે બરિયો.”

પાડો જેમ પખાલ, પુઠ પર પરંડે પાણી;

વેઠે પકડ્યો વીર, તરફીને તે તાણી.”

એમાં વળી વર્ણાનુપ્રાસ પણ કાળા કરેલા હરકેથી પ્રગટ પ્રકાશશે. ગિરધર કવિનો નિયતો ફકરો ઠીક મળ આપે છે:—

“ન્યમ વજ વીજળી આવી અડે,

ન્યમ શિરપર પર્વત તુટી પડે;

ન્યમ વેહેરે કાળજી કરવત ધાર;

એમ દશરથને દુખ થયું અપાર.”

અનકવિ લૉર્ડ ટેનીશન ઉપમાનાલંકારમાં અચ્છે દનો, તેણે *Morte d' Arthur* મા નીચે પ્રમાણે વાપર્યો છે.

“The great brand

‘Made lightnings in the splendour of the moon;
‘And flashing round and round, and whirl’d in an arch,
Shot like a streamer of the northern morn,
Seen where the moving isles of winter shock
By night, with noises of the northern sea.’”

રણુછોડ ભકને તો એક આત્મજ્ઞાનીને માટે ખાસ એક ગરબી
આખી ઉપમાનાલંકારની જોડેલી છે. બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ તો ખરાં દિલથી
આ ગરબીનો અભ્યાસ કરશે.

“ દિલમા દીવો કરોરે દીવો કરો, કૂડા ક્રોધ કામને પરહરોરે, દિન
દયા દિવેલ પ્રણામ્યું પ્રેમ લાવો, મહી સુરતી દીવેટ બનાવો;
મહિ બ્રહ્મ અગ્નિ ચેતાવોરે, દિલમાં

સાચદિલનો દિવો જ્યારે થાશે, ત્યારે અધાર મટી જશે;
પછી બ્રહ્મલોક તો ઝાળખાશેરે, દિલમાં

દીવો અણુલે પરગટે એવો, ટાળે તનમાં તિમર તેવો;
તેને નયણે નરખી લેવોરે, દિલમાં

દાસ રણુછોડે ધર સંભાળ્યું, જડી કુંચી બિઘડ્યું તાળું;
થયુ ભૂમંડળમા અજવાળુંરે, દિલમાં ”

નિચે જણાવેલા પ્રભાતિપદમાં આપણો આનનો પરોણો
ઉપમાનાલંકાર બહુ સરસ આવકાર પામેલો જણાઈ આવશે:—

“ ધન મેરે મૌલા સાહેબ, ધન તેરી સાહેબી,
જમીંકા ગાલીઆ કીઆ, આશમાનકી રાવતી.
પવન જલેબદાર, ચંદા સુરજ મરાલચી,
એકનક હાથી ઘોરે, એકનક પાલકી.
એકનકે ખોલે પાણી, એકનક કંગાલચી,
એકનક કનક મોહોલ, કુલો શેજ ખીછાવતી.
એકનક તુડી જુહરી, નેના નાંદ નહીં આવતી.”

મનને કેળવીને પવિત્ર બનાવા માટે મનની કેળવણીને જમીનની
જેતી સાથે નિચે પ્રમાણે ઉપમા આપી છે; અને ખોદાના નામની
જેતી દરવાનો તેમાં ઉપદેશ છે:—

“ જેતી કચો હર નામકી મનવા વે-ખે-ગી કરો.

કુંપેઆ ન લાગે, પેસા ન લાગે વે,

આંધી ન લાગે, છ દામકી મનવા વે—ખેતી કરો.”

અલક્ષીના તખલ્લુસનો ઉરદુ શાયર એક નગીનાનું નંગ ખેજ
શીટિમાં બડી મેળે છે—

“ બનાઉં શીશકા શીશા, બડી તનકી ચડાઉંગા,

કરું દો નૈનકે પ્યાસે, સગન મુજ આને વાલા હે.”

ખડકા નામના શાયરની ગઝલમાં વળી બધા કરતાં કંઈ આરજ
ગમત આપેલી છે:—

“ કોનસી જાએ જેહાં જાકે છુપાવિં તુજકો,

આંખ પુતલીકે તરેહ આંખમે સમાઉ તુજકો.

પહેલે તો શમય જસે બાદ જલે પરવાંત્ય,

હસ તરેહ મૈલી જલુ સાથ જલાઉ તુજકો.”

ખડીક નામનો ઉરદુ શાયર એક ગઝલમાં ઉપમાનાલંકાર જે રીતે
દર્શાવે છે, તે રીતે જો કાવ્ય જોડનારાઓ મીશાલ આપતા હોય, તે
કાવ્યની જાંત જાતની દ્રાશીનોમાં જરૂર વધારો થાય:—

“ હય હોસ્ત તોરા મેહરે દરખશાકે બરાખર;

દંદાં દુરો લગ લાસે બદખશા કે બગબર.

ટીકેટી ફાન યું હોએ જળી પર તેરે શુલર;

પરવીન હોએ જાએસા મહે તાબાકે બરાખર.

કયા ચાહીએ આશકકે તુજ કતલકુ ખંજર ?

આખર હોએ તેરે ખંજરે ખુરરાકે બરાખર.”

યાને કે:—તારી ખુબસુરતી (એ માશુક !) માહાતાબના
જેવી ચળકતી છે. અને તારા દાંતો મોતીની મીશાલના તથા હોડો
બદખશાંત શેહરના લાલની મીશાલના છે. એ ગોલાબના જેવા ચેહરા
વાળા ! તારી પેશાંતી ટીકાની શોભાની બરાખરની છે, તે એવી કે
જેવો પરવીન શેતારો રોશનાઈ બરેલા ચંદ્રની બરાખર છે. શું તુને
તારા આશકને કતલ કરી નાંખવાનું ખજર જોઈએ છે ? તો તારાં
બવાંજ કતલ કરનાર ખંજરની મીશાલના છે.

શોજ શાયર વળી એક અચ્છી ઉપમા આપે છે-કે, —“શેહરને
જયસે મગસ હંમ હેરસમે પાળંદ હય—વાએ ગફલત ઇસ કદર
છંદાંમે યું ખુરસદ હોએ.”—હમો તે માશુકના હંમમાં, જેમ મધમાં
માખ ફસલાઈ પડે છે, તેમ બધ પડ્યા છીએ. આશોશ એ ગફ-
લત ! કે આવાં અધારા અધીખાનાયા તુ એટલો ખુશી રહે છે.

પ્રિય વાંચકો ! જો ઉરદુ " ગઝલોની મોટાઈ " અથવા
 " ઉરદુ કાબ્યરસ " એવા મથાકાં હેઠળ નવીન ને રંગીન ને સંગીન
 વિષય આપણે લખવા મુશ્કેલી તે તો તેજ એક નીમજીત બાબત થઈ
 પડતો; તોપણ જેટલોજી રસ આ વિષયમાં સમાઈ શકે, અને
 છળકાઈ ન બન્ય ત્યાં સુધી તેની મળ એકેક પછી લેવાને, સાહિત્યના
 જોખમીને લેખે આપણે પછાત પડવું ન જોઈએ.

સોદા શાયર કહે છે કે:—તખરસુમ યુ' નુમાએઆં હએ મીસી
 આશુદે દ દાસે—નઓ અએ સીહેમે' ઇસ તરેહ બીજલીકી અયપલીઆં."
 = તેણીના મેદી લગાડેલા દાંતોમાંથી તેનું હસવાનું એ મીશાલે દેખાય
 છે, કે કાળા વાદલાંમાંથી વીજળી એ પ્રમાણે ચળકતી ન હશે.

એશવદ શેહેરીઆરજી ભર્યા નિયત્તા દાખલા આપે છે:—

" આત્મા રાગ ગણો તન મેહેલમાં વસ્તો ખરે,
 ફર્જ તેની છે કે તેનું રાજ નેકાયા કરે. "

*

*

*

*

"ભલો દોસ્ત જગમા અમુલુ રતન, સદા રાખ સંઘરી કરી બહુ જતન;
 ખુરો દોસ્ત ખોટા રૂપેયા સમાન, કસી જો કે ઠરશેજ નાંખુ નિદાન. "

કવિ ખુખાલીદાસે જોડેલી ઇંદ્રવશા, ઉપમા વર્ણનનો
 એક નમુનોજ છે.

" સૂપાકયમાં સાકર, શી મિઠાશ છે,
 કાયા વિશે કંઈ સમે કુમાશ છે;
 છે મીઠ જેવો રવ પીક સારખો,
 ને દિવ્ય લટકો વિધુ તુલ્ય પારખ્યો.
 ઓ અગના ઉજવલ કાતિ તાહરી,
 ચપા તથા આદિ તણી પ્રભા હરી;
 અભોજ જેવા કર કાળુ શોભતા,
 સુભૂપણો અંદર ચિત્ત લોભતાં.
 રૂપાળિ જંઘા શુભ રંભ જોગ છે,
 અને કટી કેસરિનાજ ચોગ્ય છે;
 સુવેણ છે રોપ નણી ફણા સમી,
 વિશાળ આખે મૃગ મીનથી ગમી.
 ને બીંબજા છે અધરો અહાવળી,
 કાંતો કદ્દુ આમ્રની કાળુ કાંતળી

૨૧ કંઠ છે કાયલ જોડવો વળી,
વાંસો દિસે રંબની પાટિ કામળી. ”

કબીર પોતાના પદોમાં એ ઉપર બોલે છે કે—

“ જલ ગર્ભ કાઠરી, બશમ ગર્ભ ધતા,
જ્યુ માતી ખીચ મીલ ગયો ગાસો;
એ સંસાર સખ રેતીકો સ્વપ્નો,
કહે ગયો કબીર ખીચારો. ”

કવિ ગંગના કબીર, પ્રિયા પત્રો, બધાં ઉપમાનાલંકારમાં જોડેલાં છે. પ્રિય, વાંચકો ! અગ્રેષ્ઠ બાપામાં તો આ અલંકાર ઘણોજ છુટથી વપરાયલો દોઢામાં આવે છે, પરંતુ આ વિષયમાં આપણે પ્રાચિન કાળના મૂળરાત્રી-કરદુ-કારથી-હંદી વગેરે અસલ કવિઓ, શાયરો, કવિશ્વરો વગેરે કાવ્યરસમાં ઓછા ન હતા, તેઓની લેઝન, ઝમક, અને કાશીનો થોડો નોહાતો, એ વાત મુખ્ય કરીને જતાવાનો આ વિષયનો મુળ હેતુ હોવાથી, તેઓનાજ દાખલા આ જગ્યાએ બરબર વાપર્યા છે. તેને જો મીઠાશ લઈ વાંચીને હજમ કરવામાં કંટાળો ખાવામાં ન આવશે, તો ખચિત જુના ‘વખતનું’ કાવ્યશાસ્ત્ર આજના જમાનાનાં કાવ્યશાસ્ત્ર કરતાં કેટલું મજબૂત છે, તેનો ખરો ખ્યાલ થશે.

કવિ ગંગ કહે છે કે—

“ જ દાનસે મેરે મીત્ર સીધારે, અન્ન ન પાણી કચુ ન સોહાતા;
જલ ખાન જૈસી મીનહી તણપે, મેં જો તણુ જૈસા તેલહી તાતા.
દશ જો ચાહે માન સરોવર, માન સરોવર રંગહી રાતા;
સાતકી પુરુષ ચાહે જપૈયા, ચાદ, ચીકેરકુ નહેકા નાના.
પંખ હોય ઉર આવ મીલુ મૈ, કવી ગંગ કહે સુનો જગજ્યન દાતા;
મેરે તો સીતમે તુંજ બસત હે, તેરેરી ચીતકી જાણે વીધાતા. ”

વશરી નામનો શાયર એક ઉપમા, આશક માણિકની સરખામણી કરતાં એવી રીતની આપે છે કે—“ જ્યુ સખજોહ રન્દે ઉગને હમે પયરોકે તમે હમ-ધંગ ગીગદશે અફલાકસે પુકે ન ફેલે હમ. ” = જેમ રસ્તામાં હરીઆલી યાને ઘાસ પગે પગ હજો છે, તેમ હમે આ દુન્યામાં ઉગ્યા જઈએ છીએ, અને જેમ તે ઘાસની ઉપર કથું પુક કે ફળ આવતું નથી, તે મીઠાણે આ આશમાનની ગીરદેશથી હમે પુલ્યા કે ફુલ્યા પથુ નથી. વળી નુરશાહ સાયર કહે છે કે—“જેકારી દાલકી મેરી દેખની મજુર હમે—તો મી આં શીમચાળ ઘોરાસા મંગાકે

દેખ મો. "મારું દિલ કેવી રીતે બેકરાર થયા કરે છે, તે જો, જોવાની તુ પ્યારીની મરજી હોય, તો થોડોક પારો મંગાવીને જો, કે જેમ પારો ફરેતો રહેતો નથી, તેમ મારું દિલખી બેકરાર રહે છે.

આશક માથુકના પ્યાર માટે વળી ખીજો શાયર બોલે છે કે:—
 "ક્યા કમાન અગરને એક તીરે નેજરા મારા—જસકે લખનેહી જીમર હો મઆપારા પારા." = ને માથુકના જવાની કમાને, એક તીર નેજરાનો એવો તો ગાયો, કે તે તીરના લાગ્યાથી દિલ ટુકડા ટુકડા થઇ ગયું. શાયર સોદા પ્રુદા ઉપર લખે છે કે:—
 "મકદુર નહીં ઉસકી તજલ્લી કે બયાંકા—જયુ સમય સરા પા હો અગર સરફ જુબાંકા." = ખોદતાજાનાં તુરતું ખ્યાન કરવાને કાંઈની કશી મકદુર નથી, અને જે મીશાલે મોમખતી માયાંથી તે પગ સૂધી બળીને ઓગળી જાય છે, તે મીશાલે આપણી જુબાંકાંનું પણ જો તેનું ખ્યાન કરવા પછાડી બાળ્યે અથવા ઓગલાળ્યે, તોપણ તે સાહેબનું ખ્યાન થઈ શકે નહીં. સોદા શાયરનો નિયતો રોનક્યાજ રેખતો મારું વધુ ધ્યાન ખેંચે છે. તેની મીશાલ નવીજ જાતની છે:—

"સાવનકે બાદશોંકી તરેહસે બરે હુવે;
 ઇંબહ વોહ નેનહે જીલસે કે જંગલ હરે હુવે.
 અએ દીલ ચેહ કીરસે બગરી કે આતી હે કાજે અસ્ક;
 લખતે જીમરકી નાઅશકુ આગે ધરે હુવે.
 પક્કે તેરી કહાં નસ્ક આરા હુર્મ કે વહા;
 અફવાજે કાહેરે કે ન બરહમ પરે હુવે.
 આંખોકુ તેરી કયુ કે મે બાંધુ કે ઇએહ ગેમલ;
 જાતે હીં મેરે દીલકી જરાઅત ચરે હુવે."

અર્થ:—ગ્રાવણ મહિનામાં જેમ વરસાદથી વાદલાંઓ ભરાય છે, તેમ જુદાઇના બળાપાને લીધે મારી આંખ આંશુથી ભરાઈને તર ચાપ છે, કે તેના પડવાથી જંગલ પશુ લીલું થઇ જાય. એ દિલ આંખે તુને કાણ સાથે લગાઈ થઈ છે? કેમકે આંશુઓનું લશકર જીમરના ટુકડાનું તાણુન ધરીને આવે છે. એ મારી દિલબર! જ્યાં તારી આંખનાં પાંપણ સફ સમારીને ઉભાં રહ્યાં છે, ત્યાં તે મજબૂ બરેલાં લશ્કરોથી તારા સવળા આશકો શીકરત પાછને બરહમ પડી રહ્યા છે. તારી આંખને શા સાફ બાંધુ! કેમકે એ હરણુન! જેવી આંખો, જતાં જતાં મારો દિલ રૂપી ખેતર ઉપર ચરે છે.

હવે એક નવી મીશાલ આપી આગળ ચાલ્યો. શંભુ સાચેરની નવી જાતની ઉપમા નીચે મુજબ છે.

" યુ' વોહ રૂપ હએ હેળખમે' રોસન,
માહ હએ જુ' સહાખમે' રોસન.
ઉસીકી ખીનીમે' ઈઅહ પુલાક નહી,
શમે હએ માહાતાખમે' રોસન.
જમ મએમે' હએ અકસે ચેહેરએ પાર,
ઈઆ ચેરાગ આહતાખમે' રોસન.
ઉસકે ગોરે બદનમે' લાલ બેયાશ,
દેખો આતશ હએ આખમે' રોસન.
સાથ દેહતા હએ ફીનદુકે પાશે,
ખંજ શાખા રેકાખમે' રોસન. "

અર્થ:—એ પ્રમાણે તે માથુકનો ચેહેરો પરદાની અંદર રોસનાઇ આપે છે, તાણુકે જેમ ચાંદ વાદલાંમાંથી ચળકે છે. તે માથુકના કાનમાં એ કાંઇ બાકી નથી, પણ એ તો ચેરાગ ચંદ્રની અંદર રોસન થયો છે. આ શરાખની જામમાંએ કાંઇ માથુકના ચેહેરાનો છાયો નથી, એ તો ચેરાગ આહતાખની મીશાલે ચળકે છે. તે માથુકના ગોરાં બદનમાં લાલ પોશાક છે, તે પાણીમાં આતશ હોય, તેની મીશાલે છે. ખંજશાખ્યાના શેતારા, સારાં પગનાં આંગળાંએની સાથે તેની રેકાખમાં ચળકે છે.

ફારશીમાં તરેહવાર અલંકારો છે. એ ઉપમાનાલંકારમાં ૪ ચીજોની જરૂર પડે છે.

૧—મરખે = જે ચીજ સરખાવામાં આવે તે. જેને ગૂજરાતીમાં ઉપમેય કહે છે. ૨—મરખેબેહ = જે ચીજની સાથે સરખાવામાં આવે તે. જેને ગૂજરાતીમાં ઉપમાન કહે છે. ૩—તશખીહે = ખુદ ઉત્પ્રેક્ષા, જેને સાધારણ-ધર્મ કહે છે. અને ૪—સરખામણી કરવાનું કારણ જેને વજે તશખીહે કહે છે, જેમકે:—

સેનાઇ:—" મદંગી જેહસો ઝીન્દગી દીનસ્ત;

હરએ ગોહતદ મગૂઝ આન ઇનસ્ત. "

અર્થ:—માણસાઇ એ અજ્ઞાનપણું છે. અને જીન્દગાની પરમના જેવી છે. જેને તમે મમજ કહો છો તે પણ એજ છે. મદંગી તથા ઝીન્દગી, એ ઉપમાન છે, અને જેહસ તથા દીન, એ ઉપમેય છે.

શીરીનના અંગોળ વિશે બોલતાં નીચામી કાચર કહે છે કે;

“યુ” બર ફર આખી મી અન્દાખત અઝ દસ્ત;

ફલક બર માહે મરવારીદ મી બસ્ત.”

એમાં તેણીના બાલનો કાળાશ; તે વળે તથામીદ કહેવાય. આગળ આપણે ઉપેક્ષા અને ઉપમાનાં કાર વીશે ફરક જણાવી ગયા, તેમ ફારશીમાં જે ફરક છે, તે ઉપલા ૪ પ્રકારથી પણ જણાશે. જેને મૂળગતીમાં ઉપેક્ષાકાર અથવા રૂપક અલંકાર કહે છે, તે અંગ્રેજી Metaphor અને ફારશી “એસ્તારેહ” ને મળતો છે; બપારે ઉપમાનાંકાર જે છે, તે અંગ્રેજી Simile ને અને ફારશી તથામીદ ને મળતો છે. એ રૂપક અલંકાર ફારશીનાં “મીઝાઝ” નીજ જાત છે. એમાં માત્ર ઉપમાનજ આવે છે. તેમાં ઉપમેય આવતો નથી. સખી માણસના હાથને દરીઆ કહે છે, પ્રિયાના મુખડાને માહતાખ કહે છે; ધત્યાદિ કાવ્યમાં માત્ર દરીઆ કે માહતાખ, એટલું જ જણાવે છે, પણ તે શા ગુણ માટે, તે જણાવામાં આવતું નથી.

અંદ્રેચાચ:—યુ દુશ અઝ સકદે મયનારંગે તસ્તે ઝરનેગાર ઉફતાહ;
ફલકરા કાનસેહાધએ નકેહ દર દરીઆએ કાર ઉફતાહ.

એમાં “સકદે મયના રંગ,” એ આકાશને માટે, તથા “તસ્તે ઝરનેગાર,” એ સુર્યને માટે, અને “કાનસેહાધએ નકેહ,” એ તારાઓને માટે, તથા “દરીઆએ કાર” (Black Sea), એ રાત્રિને માટે વાપરેલો છે હવે નીચલો ખેત, એક પ્રેમદાના અંગે ફરી આવ્યા પછીના વર્ણનનો છે:—

“ફેશાનદ પન્જહએ મરજન એ અએ મરવારીદ;

કમર એ જએબે શએ મસ્કબાર પ્રએદા શુદ,”

એમાં “પન્જહએ મરજન” એ હીનાના રંગને માટે વાપરેલો છે; જે રંગથી પ્રિયાઓ પોતાના પગની પાતલી અને નખેને રંગે છે. અંગ્ર છે, તે તેણીનાં માથાંના વાળને માટે છે, અને મરવારીદ એ તેણીના બાલોની ઉપર બુલાઈ રહેલાં પાણીના ટીપાંને માટે છે. કમર છે, તે તેણીના મુખડાને માટે, અને શએ મસ્કબાર છે, તે તેણીના પોતાના ચેહરા ઉપર આગ તેમ આડે આવેલા બાલોને માટે છે. એ ઉપેક્ષા, જે મીઝાઝ કહેવાય છે, તે હકીકત અલંકારથી ઉલટાજ છે. જેમકે, “જમશેહ બાહાદુર માણસ છે,” એમ કહે તે હકીકત છે, પણ “જમશેહ સીંહ છે,” એ મીઝાઝ કહેવાય.

૧૫

"The lunatic, the lover, and the poet,
Are of imagination all compact.
One sees more devils than vast hell can hold;
That is, the madman, the lover, all as frantic,
Sees Helen's beauty in a brow of Egypt."

Shakespeare.

કવિતા એને ગાયન, એ એ જુદાં જુદાં છે, એમ જોએ માને છે, તેઓ સાંકડો વિચાર ધરાવનારા માની શકાય. કવિતા, ગાયન, ગીત, ગરબા, ગરબી, દરેક ચીજ કાવ્યનાં બચ્ચાં છે. કાવ્ય એને ગાયન એમાં કાંઈ પણ ફેર જો પુછો, તો જાડની જાડી દાંખળી એને તેજ જાડની પાતળી દાંખળી વચ્ચેના ફરક જોટલો પણ ફેર નથી. કવિતામાં પણ ખુદાઈ વિચારો લાવી શકાય, અને ગાયનમાં પણ લાવી શકાય. કાવ્યની ભેજત, તેવીજ ગાયનની ભેજત. ગાયનની દ્રશીન, તેવી કવિતાની દ્રશીન. કવિતાની ઝમક, તેવી ગરબા ગરબીની ઝમક અને ગરબા-ગરબીનો રમ, તેજ કાવ્યનો પણ રસ છે. કોઈ પણ કાવ્ય કે કવિતાને રાગ કે શુર કે તાન કે તાલના મધુર મિલાપથી ગાવામા આવે છે, ત્યારે માબજનારને તે ખુશનુમા લાગેછે, પરંતુ તેથી તે કાંઈ ગાયન અને કાવ્ય જુદાં જુદાં થઇ ગયાં એમ માનવાનું નથી. ખુદરતી વિચારો-ધુધ-અને તકબુદ્દિ કાવ્યમાં વાપરવી પડે છે, તેજ ગાયનમા વાપરવી પડે છે. માટે કાવ્ય અને ગાયન એ તો એકજ સમુદ્રના પાણી સમજવા; એકજ માંખાપનાં બચ્ચા સમજવાં, અને એકજ જાડની દાંખળીઓ સમજવાની છે.

૩૬, બાધ બંધીકઃ—આ અલંકાર પદ કરતાં ગદ્યમાં વધારે, અને ગદ્ય કરતાં વાચ્યાતુર્યમા વધારે વપરાય છે બાધ-એટલે અટકાવ, અથવા નડ. બંધીક=બંધ કરનાર. એમાં કાંઈ પણ જાતનો અટકાવ અથવા બાધ પ્રથમ દરજ્જામાં આવે છે, અને તુર્તજ નેનો રકચો આપવામાં આવી, તે બાધને તોડી નાખવામા આવે છે. જેમકે:—
"કોઈ મને પુછશે, કે તું જરથોસ્તનુ કાવ્ય ક્યાંથી મેળવશે ? તે હું કહીશ, કે ખુદ ગાથામાથી અથવા ખીજ નાહના અવસ્તામાંથીજ મેળવીશ. " આ અલંકારને અંગ્રેજીમા *Prolepsis* કહે છે. દારશી " એહુતેજજ બ હલીલ " ને મળતો આવતો આ અલંકાર છે. વૃક્ષશીલા એ અલંકારમાં એક દુહો કહે છે કે:—

“ તુંલશી રેખા કરમકી, કપ્પુ ન મેટે શમ; ”

મેઠન સમરથ હય પણ, સમજ કીયો હય કામ.”

એમાં પેહેલે બાધ બતાવે છે, કે નશીબ મધરે નક્કી કરેલું છે, તે ખુદ ખુદાથી પણ મટાડી શકાતું નથી; પછી વળી કહે છે કે, તે મટાડવાને તો તે શક્તિવાન છે, પણ સમજીને પ્રથમથીજ કામ લીધેલું છે.

“ જનની જણતો હરિ ભક્ત જણ, કાં દાતા કાં શૂર;

નહોતો રેહેજે વાંઝણી, મત ગુમાવીશ નૂર. ”

એમાં પ્રથમ બાધ નહીં પણ બાધિક આપ્યો. કે આ બાધ જણેનો મધર ભક્તો અથવા દાતાર કે શૂરો નર જન્મજે, પછી બાધ કહે છે કે, નહોતો વાંઝણી રેહેજે, પણ નૂર નાં ગુમાવતી.

મી. મનસુખ એક દાખલો આપે છે:—

“ શોકર જોદાનાં કે તુંજ ગોયા એક ચમન છે,

અગરજો તું દલીલ માંગે તો કપ્પુલ છે:—

કે મુખડો તાહારો, તો શુલે ચમન છે,

કદ તાહારું સરવ, ને જુલ્હ તાહારાં સમ્પુલ છે.”

એક ઉરદુ રેખતામાં એ અલંકારને લગતો મીશરો વાપરવામાં આવેલો છે કે:—

“ હમતો રાતે હએ, હંસને હએ અગીઆર;

કદરે ખુલખુલકી જમ કહાં જાને.

હોટ ચાટા કરે વોહ સારી ઉમર;

લએ શીરીકા જો મજા જાને, ”

માને કે:—મારી દીલખરની જુદાઈમાં હું તો રડ્યા કરું છું ત્યારે મારા હરીફા હસે છે, તો હું તેનું કારણ કહું છું કે, મધુર શગથી ગાનારાં ખુલખુલની કદર, કઠોર આવાજનો કાગડો શું સમજી શકે ? પોતાની માથુકના મીઠા હોઠો ઉપર ચુમી લેવાની મજાની જોને ખબર છે, તે તો પોતાના હોઠો, પોતાના આખા બવ મુઠ્ઠી ચાટવાજ કરે છે.

“ નારી પુછત નરકું તુમ, કાયસે બહન મલીન;

કયા ગાંઠસે ગીર પડો, કયા કીસીકું દીન. ”

નહીં ગાંઠસે મરથ પડયો, નહીં કીસીકું દીન,

રેતે દીકે દાતારકું તેસે બયો મલીન. ”

એમાં એક બી પોતાના પતિને પુછે છે કે, તમે મમખાર કેમ

દીધા છે ? શું કદા પૈસા પડી ગયા, અથવા કોઈને કાંઈ પૈસા આપી દીધા ? તેનો જવાબ આપી બાંધિક કરે છે કે, પૈસા પડી પશુ નથી મળ્યા, અને કોઈને દીધા પશુ નથી, પરંતુ સખીને સખાવત કરતાં જો-
ધને મમખાર બનેશો છું.

બાધ = “જુહાર જુહાર વણિક કહે, ન જાણે જુહારકા બેદ;

બેદ જાણે ખીન રહત હય, આડો પહર બહુ ખેદ.

બાંધિક = જગમે જગદીશ હય, હહામે હરિ સાર;

રરામે રામ રમ રહો, તાકા નામ જુહાર.”

એમાં પહેલા દુહામાં “જુહાર” એટલે શું, કરી બાધ મુકે છે, પછી ખુલાસો કરે છે કે, જુહારમાં જ છે તે જગદીશ યાને ખુદાને મારે છે; હુ છે તે હરિનો હુ છે; ર છે તે રામ મધેનો ર છે. વળી એ અક્ષરાલંકાર પણ ગણી શકાશે. વળી ૧ લી તેમજ ૩ ૭ લીટીમાં જ ઉપર અનુપ્રાસિકાલંકાર તથા ૩ ૭ માં હુ ઉપર અને ૪ થી માં ર ઉપર વર્ણાલંકાર સમાવલા જણાશે.

મુંદર વિલાસમાં નિચે પ્રમાણે અલંકાર વાપરેલો છે:—

કોઈ વાર કહે કોઈ પાર કહે । उसका कहूं वार न पार हैरे ॥

કોઈ મૂલ કહે કોઈ ડાર કહે । उसके कहूं मूल न डार हैरे ॥

એમાં પણ બાધ બાંધિકનો ખ્યાલ જલદી થશે.

એક દારશી કવિનો નીચલો બાધબાંધિક ઉત્તમ છે. તેમાં બાં-
ધિકની લગામ પોતાની માથુકના બાહાંના હેઠળ સોંપેલી છે.

“ गाइल न मन रसीदो वझरा पहाने साप्ता,

अङ्गद सर न पीशा हयारा पहाने साप्ता.

ता अङ्ग जझांछे ते रेहम भुने मन ते रीप्ता,

जी रेहम जोभीन के तरसे भुदारा पहाने साप्ता.

अङ्ग पञ्च ता जे आमदने मन भेइन रवद,

जरप्रास्त गरमो दादने जररा पहाने साप्ता.”

માયની:—મારી હાજરીની ખબર વગર મારી પ્યારી માથુક
મારી આડે આવી જાય છે, અને તેને મારે તેણી એવો બાધ
અથવા બાહાંનું બતાવે છે કે, એતો આપણા વચ્ચેનો ઘાડો પ્યાર
તેણીને ત્યાં લઇ આવે છે. તેણી પોતાનો ખુશનુમા મુખડો મને

જોઈને નીચે ધાણી દે છે કે, જોથી તે ખુશ મુખે જોવાને હું;
 બેનશીખ રહું છું; ત્યારે તેણી શુ બાહાનું લાવે છે કે, એનો હું
 લાગને મારે શરમાઈ જાઉં છું. તેણીના આવા જીવનમગાધા રખે હું
 છુટો થાઉં, તેથી તે પ્રિયા મને એકદમ મારી નાંખતી નથી; પણ
 તમે જુઓ કે તે જીવનમગાર “ જોદાતાલાની ખીલીક ” નું બાહાનું
 બતાવી તેમ કરતી નથી જ્યારે એક ગીજલશગા એ જોડેલી હાય,
 અને હું તે એ આમણુ સામણુ થઈ જાઉં, ત્યારે તેણી લાગણી
 ઉઠી જાય છે, અને બાહાનું શું કાઢે છે, કે એતો તમારે માટે જગા
 કરી આપવા હું ઉઠી જાઉં છું.

એમા બાધ અને બધિક અસર નવાર શુચવાઈ ગયા છે. અને
 આગળ જણાવેલા દાખલાઓ કરતાં આ જૂનાજ પ્રકારનો દાખલો
 જોનારો શુચવાઈ જાય, અદરખાને તેનો બેદ સમજવામા ધણાઓ
 દુઃખ એ સંબંધિત છે.

નિચે જણાવેલો કમતરશાહનો અલંકાર આપણે રજુ કરી
 આગળ ચાલ્યો.

“ ખરીદાર તુ મ હો તો કયા ચાહને હો;
 મેં દેલ બેચતા હું મેં જાં બેચતા હું.
 કહા મુજસે કાનેલને સર બેચતા હએ;
 કહા મેને હાં મેહેરખાં બેચતા હું.
 અગર તુ મેરે હેરનેક હું કેહતા;
 નહીં બેચતા હું તો હાં બેચતા હું.”

અર્થ:—અગર તમે ખરીદદાર થવા માગો છો તો તમને શું
 જોઈએ છે? હું માર દીલ પણ વેચું છું, અને મારો પ્રાણ પણ વેચું છું.
 મને તે કતલ કરી નાખનારે કહ્યું કે, શું તું તાર માથું વેચે છે?
 ત્યારે મેં કહ્યું કે હા મેહેરખાન, હું તે પણ વેચું છું અગર તું મને
 હેરખાને સાર એમ કહેશે, કે હું નહીં વેચતો, તો હું તને
 પાછું કહું છું કે, હા હું વેચું છું. એ પ્રમાણે બાધબધિક આબાદ
 લાણ પડેલો છે.

બાધ = “કયા ન પાવક જર શકે, કયા ન સિંધુ સમાય;

કયા ન અબજા કર શકે, કયા જગ કાલ ન ખાય.

બધિક = પુત્ર ન અબજા કર શકે, જશ ન સિંધુ સમાય;

ધર્મ ન પાવક જર શકે, નામ કાલ નહીં ખાય.”

એમાં બાધમાં શું છે કે, પાવક શું નહીં જરવી શકે, તથા સિંધુમાં શું ન સમાય, તથા સ્ત્રી જાત શું ન કરી શકે, અને જગતમાં કાળ શાંતો લક્ષ નહીં કરે । એ પ્રમાણે પુછી, તેનો નીચેજ ખુલાશો આપે છે કે:—એક સ્ત્રી પુત્ર બનાવી નહીં શકે, યશ છે તે સિંધુમાં પણ સમાતો નથી; અને ધર્મ કાંઈથી જરવી શકતો નથી, અને કાળથી પણ નામને ખાઈ જવાતું નથી એ પ્રમાણે અલંકાર છે.

“ માળા તો મનકી ભલી, ઓર કાટકા ભારા;

માળામે જો ગુણુ હોત, તો ક્યુ બેચત મણીઆરા.”

યાને બાધ કરે છે કે, માળા જપવી તે તો મનનીજ જપવી, ખાકી તો બધી લાકડાંની ભારી છે. પછી તેનો ખુલાશો કરે છે, કે જો તે લાકડાંની બનાવેલી માળામાં ગુણુજ હોત, તો મણીઆર વેચનારો તે વેચતેજ શું કરવા ?

બાધ.— “ ક્યા ધરતી કો ફેર હે ક્યા આલકો તોલ;

ક્યા સાધુકી જાત હે ક્યા પારસકો મોલ.

બધિક:— સાધુકી જાત ન પુછીયે, જો પુછો સોહી ગ્યાન;

મોલ હોત તરવારકા, ધરા રહેગા મ્યાન.”

એમાં પ્રથમ ચાર બાધ જણાવ્યા છે, અને પછી તેનો ખુલાશો કર્યો છે, કે સાધુની જાત પુછ્યેજ નહીં, જો છે તે જ્ઞાન વડે જાત ન્યાત છે. અને મુલ તો કરાંતું ક્યેજ નહીં, મુલ તો તરવારનુંજ; કેમકે મ્યાનમાંજ રહે છે તે મુલ માંગે છે !

૩૭, નિર્ણવ છવિકા:—નિર્ણવ ચીજોને છવતી ચીજો કોએ વર્ણવવાનો આ અલંકાર છે. આ અલંકાર રમુજ લખનારા અને રમુજ બોલનારાઓ માટે ધણો સારો છે. બીજા કોઈ પણ ઉત્તમ અલંકારોમાં કમતરીન શેવકને તો આ અલંકારનો ધણો છંદ અને બહુજ ચરસ છે. એ અલંકારને મળતો ગ્રીક ભાષામાં *Prosopopœia* નામથી ઓળખાય છે. ફારશી ભાષામાં “ સુરતે તખદીલ ગીરફતન ” અથવા “ નામ સાખ્તેહ વ સુરત મામલેહ નમુદન ” એ પ્રમાણે એ અલંકારનું લક્ષણ આપેલું છે. અને તેનેજ મળતું અંગ્રેજી નામ *Personification* આપવામાં આવેલું છે. આ મીઠાશદ્ધાર અલંકારના દાખલા સંખ્યાબંધ આપવાની લાલચ થવાનું કારણ એ છે, કે એ અલંકાર જુદી જુદી નવનવી તરહેવાર રીતે વપરાય છે, તે કેમ વાપરવો, એ વિગેરે આપણે જુના વખતના દાખલા:

ઓથી શિંખી જવાનું છે.

(ઇદવ વૃત્ત)

“ ઝાંખિ સુનેરિ પિળા પટવાળિ ત્રપાળિ મહા મદ માહિં નિહાળિ,
ગોરસની મટુકી શિર ચૂકિ કરે જમણે પટ પાલવ ઝાલી;
નેન અદા કરતી હસતી મિઠિ કામઠિ પાંપણુ આંખ અણ્યાળી,
ભાદરવા વદ આઠમ સાંજ સજી સણુગાર ગઇ સટ ચાલી ”

(ન. ક.)

અર્થ:—ખે ત્રણ વરસ ઉપર ભાદરવા વદ આઠમની સાંજે વાદ-
જના રગથી સધળો દેખાવ આંખો પિળો થઇ ગયો હતો, ને આકાશમાં
હવે એક વાદળી કાળી દેખાતી હતી, એટલા ઉપરથી તે સાંજનું ઉપર
પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે. સાંજને સ્ત્રી ધારીને, વાદળને ગોરસની
મટકી કલ્પી છે.

તરકીના તખલ્લુસનો શાયર કહે છે.

“ભુલ ભુલો તુમકુ મુખારક હો એ ગુલ ગશ્તે ચમન;

લાલે ઓ ગુલ કાન કીજે છકરે દલગીરોં કે બીચ.”

અર્થ:—ઓ ભુલભુલો આ ચમનના પુલોમાં ફરવું હરવું તો
તમનેજ મુખારક હોજો. અને અહિ આ હમારે સાડ તો ઓ લાલાના
અને ગુલાબના ફુલો ! હમે ગમગીન લોકો પોતાના ફુલોની જે
છકરી કર્યે છે, તે સાંભળવા સાડ તમારા કાન કરજો. જાણે
કે પુલો સમજતાં હોય, અને જાણે તેઓને કાન હોય ને સાંભળતાં
પણ હોય, તેમ શાયર તેઓને બોલાવે છે. વળી નિચે હવે શાયર
પવનની સાથે વાત કરે છે:—

“ અએ સખા ખેહરે ખુદા કુચ મુજે તદબીર ખતા;

ધયા હિસે લોકે મીલા ધયા મુજે લે જાનેકી. ”

યાનેકે:—ઓ પ્રામદાદના પવન ! તું ખોદાને વાસ્તે માંતો
તેણીને લાવીને મને મેળવવાની, અથવા તો મને તેણીની નજીક
લઇ જવાની કાંઈની તદબીર ખતાવ ! એમાં પણ નિર્જીવજીવિકા છે.
પર્યોપાખ્યાન, અનવારે સોહેલી, ધસપૂસ ફેબલ, વગેરે વાર્તાની કેતાઓ
તમામ એજ અલંકારથી ભરેલી છે. એ અલંકારને કવિ નર્મદાશંકર
સજીવારોપણુ કહે છે, અને તેના ઉત્તમ દાખલા તેણે કો કોથી
આપ્યા છે.—તરવારને બોલતી ચિતારી છે.

“ મ્યાન માંહેની તરવારો તે કહે છે અમને કાઢો, ”

+

+

+

“ તે જ્યાં ધનુષ્ય ટણકાર પ્રભુએ પ્રોડ કર્યો,
તો મઝત ખળખળ્યા સર્વ, લંકાધ્વજ તૂટિ પડ્યો;
હરખે ડોહ્યાં નગ ધરા, મધુર ધન નાદ ભણ્યા,
છે વિજય વિજય નરસિંહ, ધનુર્ધર રામ તણાં. ”

એમાં ધનુષનો ટણકાર સાંભળી નગ એટલે પર્વત અને ધરા
એટલે પૃથ્વી એ બે હરખથી ડોહ્યાં, અને મધુર તથા ધન એટલે
અર્થયુક્ત વાણી ભણ્યા કે રામના વિજય છે.

તેજ પ્રમાણે ચંદન વીશે નિર્જવજ્જવિકા નિચે મુજબ છે:—

“ ચંદન પડા ચમાર ધર નીત ઉઠ ફૂટે ચામ; -

ચંદન બિચારા ક્યા કરે, પડા નિચસે કામ. ”

એમાં પણ અલકાર વાપરેલો છે.

વીલ્યમ શેક્સપીયર, બુલ્ક્યતની રોમ્યો માટેની અધિરાષ્ટ્ર
ખ્યાન કરતાં કહે છે કે:—

“ *Come, night ! Come, Romeo ! come thou day in
night !*

*For thou wilt lie upon the wings of night
While than new snow on a raven's back.—
Come, gentle night; come loving, black brow'd
night,*

*Give me my Romeo: and when he shall die,
Take him and cut him out in little stars,
And he will make the face of heaven so fine,
That all the world will be in love with night,
And pay no worship to the garish sun. ”*

એમાં પણ રાતને જાણે છવ હોય, અને તેણી જાણે અધુ
સમજતી હોય, તેમ અધિરી બુલ્ક્યત તે રાતને યધો પેગામ કહે છે !

સજીવારોપણનો નિચસો દાખલો થણો મજા આપે છે;

(માલિની વૃત.)

“ અરર ધરતિ મોટી, માયડી માગ આલ,
ઝટ ઝટ ઝટ જોડી, પેટમાં પાસ પાળ,

નખિ નખિ સમ આવે, રહેવે કાઇ બહાનું,
પ્રિય પતિ સુત મૂવે, ઘેર દેવાયુ તાળું. ” (ન ક)
એમાં ધરતીને માયની માફક, બાણે તે સજીવ હોય
તેમ કહેણું છે.

જરથોસ્તીઓના અવસ્તાના પુસ્તકમાં અતિ ઘણો સરસ સજીવ-
વારોપણ વપરાયલો છે. અરદ્વિશુર ન્યાએશ નામની બદગીમાં
નિચે મુજબ છે—“ આ હાતાંમ્ય ”ના હા ઉપરથી.

“ ધમત્ વો આપો જમધ્યેમિ, ધમત્ જેમો ધમત્ ઉર્વરાઓ,
ધમત્ અમેપા રપેન્તા હુક્ષથ હુધાઓંધહો, વધ્ધવસ્ય વંધઉહીસ્મ
વોહુનામ દાતારો, ધમત્ અપાઉનામ વંધ્ઉહીશ ક્વવપયો ઉધાઓ અ-
ધવિથૂરાઓ, ધમત્ મિથ્ર વોઉરગઓયઓધતે, ધમત્ સઓપ અબ્ય
હુરઓધ, ધમત્ રપ્-વો રજસ્ત આતરે અહુરહે મઝદાઓ પુથ્ર ”

અર્થ:—ઓ પાણીઓ ! તમારી પાસેથી એ બક્ષેશ હુ માંગુ
છું. ઓ જમીન ! ઓ ઝાડપાનો ! અએ સારી હકુમત કરનારા, સારા
ઝહાપણવાળા, તથા ભલા માણસોને અને ભલી બાયડીઓને તેઆંમતના
બક્ષનારા અમશાસ્પ દો ! અએ અશે લોકોના ભલાં જોરાવર ગાલેબ
ફરોહરો ! અએ બોહળાં ખેતરવાળા મેહેરખજદ ! અએ હોરમજદની
તરફના સઘળી ચીજોને પાક કરનારા આતશ ! (તમારી પાસેથી
એજ બક્ષેશ હું માગુ છું.) સુદરદાસ નિચે મુજબ નિર્ણવ
શવિકા વાપરે છે:—

जीव कहे काया सुनो । हम तुम होई बियोग वे ॥

हम निर्गुण तुम गुनमई । कैसे रहत संयोग वे ॥

ખોરશેદ નામના ઉરદુ શાયરે એક ઘણો ફકકડ અલ કાર વા-
પરેલો માલમ પડ્યો છે.—

“ ગુલ ખોલે કાન શુનતા હુએ, દેતા હુએ ગુનએ તાલ;
ગાતી હુએ અદલીબ તરાના બસ તકા.
ખોરશેદને લેઆશ કીઆ તુજ બજેર જરદ;
કરતા હુએ જસ સબબસે તરાના બસ તકા. ”

યાને કે—જ્યારે શુલ્કશુલ્ક વસંતનો રાગ ગાયે છે, ત્યારે ધ્રુલો
પોતાના કાન ખોલ્યા કરીને સાંભળે છે, અને કળીઓ તે રાગની તાલ
મારે છે ! ખોરશેદે તારા વગર પોતાનો પોશાક જરદ કરી નાંખ્યો,

તે સખખથી વસંતના ખ્યાલો ને ગાયો છે । આમાં મુખ્ય - હિતમ પ્રકારે અલકાર વપરાયલો છે. વળી એને બુલાવે એવો અલકાર સોદા શાયરે વાપરેલો છે:—

“ જ્યાં મસ્ત ચમનસે હો ચલા ધરકુ વોદ લાલા;

મુન્ચેને મુરાહી લી ઉઠા ગુલને પ્યાલા. ”

યાને કે—પુલવારીમાં મસ્ત થઇને મારી માથુકે ન્યારે ધર તરફનો રસ્તો પકડ્યો, ત્યારે પુલની કળીઓએ પોતાના હાથમાં દાડનો શીશો ઉઠાવી લીધો, અને પુલોએ ખ્યાલાં ઉઠાવ્યાં.

(મંદાકાંત વૃત્ત)

“ આકાશે તો ચક્રવર્તી ચતો શ્વેતવાગો સન્મોરે,
તારાઓ ને મુઝઈ રડતા, શોક તેણે તન્મોરે;
પીડાતો તે અતિસ કમળે, ચંદ્ર સારો થમોને,
પાવા માંડી ફરિ મિઠિ મુખા, ધન્ય તેણે સદ્ગતે. ” (ન. ક.)

વરસાદની રતુ વિત્યા આદ શરદ રતુ શરૂ થતાં, આકાશ સ્વચ્છ થાય છે, તે ઉપરથી આકાશને સફેદ પોશાક પહેરાવ્યો છે. તારાઓ ને રડતા યાને ઝાંખા હતા, તેઓએ શોક મુક્યો યાને ચળકવા માંડ્યું, કમળાના રોગથી ચંદ્ર દુખી હતો, યાને ચોમાસામાં ચાંદ પીળો પાંજરો ફીકકો હોય છે, તે સારો થયો; યાને પ્રકાશવા લાગો; અને મીઠું અન્નત સૌને પાવા લાગો, યાને ચાંદરણું પાંથરું.

સ્કોટની રોકખીમા પેહેલા કેન્ટોનુ ૩૩ મું ગાયન ચંદ્ર ઉપર રચેલું છે, તે તમામ એજ અલકારમાં રચેલું છે વળી એજ કાવ્યમાં નીચલો અલકાર છે.—

“ Indifference, with his idiot stare,
And Sympathy, with anxious air;
Paint the dejected Cavalier, ”

વળી બીજો એક નાખલો આપ્યો છે.—

“ અરે પરોઢિયાંની લેહેર, કેમ આવી જાએ તે મેર;
આજ એટલી કાં શરમાએ, હવે કાજ તે કેમરે થાય ?
અલી કહેની શો લાવી જવાળ, કેમ નાસે છે ધીરજ આપ;
કેમ રીસાઇ તું મારાથી, મારે મરવું શું બે જવાળાથી ”

એમાં પણ એક સ્ત્રિ પવનની લેહેર સાથે વાતચિત કરે છે.

અંગ્રેજ કવિરાજોના સંખ્યાબંધ દાખલા એ સંબંધના છે, જેમાં કાવ્યરસ પૂરેપૂરો સમાયલો દીકામાં આવે છે:—

“The mountains look on Marathon,
And Marathon looks on the Sea.”—Byron.

“How blithely might the bugle-horn,
Chide, on the lake, the lingering morn”—Scott.

જરથોસ્તીઓની પવિત્ર બંદગી “આતશની નિયાએશ” માં આ અલકાર સંગારેલો છે:—

“વીરપનામ્ પરચરેન્તામ્ આતર્શ જસ્ત આદિધય;

ચીમ્ હુખ હુખેબરધતી કચરેથ્વાઓ અર્મઓપાધધે?”

અર્થ—તમામ આવનારાઓના હાથ તરફ આતશ નજર કરે છે, (અને પુછે છે કે) ચાલતો દોસ્ત, બેઠેલા દોસ્તને મારે શું લાગે છે ? એમાં પણ આતશ યાને અગ્નિને તેના પુબ્જરી સાથે ચાતચિત્ત કરતો ચિતારો છે. આ અલકારની મદદથી જે પ્રમાણે એક કવિ કવિતાઓ જોડે છે, તેમજ એક ચિતારો તરેહવાર ઉત્તમ ઉત્તમ ચિત્રો પણ ચિતારી શકે છે; અને કાવ્યરસના જેવોજ ચિત્ર-રસ સેઝતદાર બને છે. મદદાર રાગની એક હુમરી ગાતાં વાદળને પ્રિયા કહે છે કે:—

“બાદળી તુ બરસ હમારે દેશ—

કેહ ગોરી અનમનીરે કાહાં મીલેગે તરેસ,

મે જો ભીંજુ મોરે આંગણે, પીઆણ ભીંજે પરદેશ.”

કપાસના ઝુલ સાથે મોગરાનું ઝુલ સવાલ જવાબ કરે છે, તે બહુ સાંભળવા ગમે એવું રમુજ છે.—

(સવાલ)

“અપ દહી સરીએ ઉજરે, ઓર માલન લાઇ તોર,

તમોમે ઓ ક્યા ગુન ભયો, કે દોદો બાધે જોર ?”

(જવાબ)

“પીર પેગબર હમ ચહરે, ઓર પરાઇ સેજ ચહર જાએ,

પહેલે તીરીઆ હમ રચે, સો ઉન ગુન બાંધે જાએ.”

એમા મોગરાના ઝુલ યગ્રધ લે છે કે, ઘણી ધણ્યાંણીનું જોડું પેદેશ્વે હમે સાધીએ. તેથી હમોને યાજુ બોદાને આરથી બળમેનેજ

જોરકાંમાં બાંધે છે, વડના ઝાડે કરેલી ફરિયાદમાં પણ એજ પ્રમાણની રમુજ છે:—

“ સુતો હકીકત બરને કહ્યા બેઠા મુસાફર મેરી છાંયા,
મેરી છાંયીમે આગમ પાયા, તોડ પાંટ ચોર મુજે સતાયા,
એસા ધનસાફ કીયા ઉતને, નહીં છોરો કાટે બીને. ”

એમાં તમામ હકીકત વડના ઝાડે કહેલી કવિએ ચિતારી છે. બળી સુંદર વિલાસમાં જુખને એક મદારીના રૂપમાં મુકેલી બહુ સેજત આપે છે.—

भूख नचावत रंकहि रावहि । भूख नचाइ जु विश्व बिगोई ॥

भूख नचावत इंद्र सुरासुर । और अनेक जहां लग जोई ॥

Personification યાને નિર્જીવ જીવિકા, તથા *Metaphor* યાને ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર, તથા *Pathetic Fallacy* એ ત્રણ અલંકાર એકજ માથાપના બચ્ચાં છે, ફક્ત તેઓના ચહેરા જૂદા જૂદા છે, બાકી તેઓ સાથે જન્મેલાં ત્રણે લાઘ બેહેનો છે એકેકમાં ગુંઠાઈને ગુંથવાઈ ગયલાં છે. એક શાયરે કાંસકીને કહેલાં બ્યાન ઉપરથી. તથા પુલની કળીઓએ માળીની સાથે કરેલી વાતચિતના નિચે જણાવેલા દાખલાઓથી તેની સમજ પડશે:—“ જુલ્ફ ઉસ્કીકુ છેર મત શાનાં—દેલ મેરા પેચો તાબ ખાતા હયે.”—ઓ કાંશકી ! તું તેણીના જુલ્ફાને નાં છેર, કાંએકે તેણીના જુલ્ફાં વીખરાઈ જાય છે, ત્યારે મારું દિલ પેચો તાબ ખાઈને દુખી થાય છે.

“ માલી આયા બાગમે, કલીઅન કર રહી રહોર,
મે તો બંદીઆં તેરી, મીઆં કાચી કલી મત તોર,
માલી આયા બાગમે, કલીઅન પરી પોકાર,
ખીલી ખીલી ચુંતલે, ચોર કલ્પનકુ મત પાર. ”

ઉપલા દાખલાઓથી થોડો થોડો ફરક સેહેજમાં સમજાશે આવા કવેતોના રસથી મોહ તો એવું મીઠાશથી લરાઈ જાય છે, કે જાણે જુખને સમયે લાકુ આવી લાગ્યાથી મોંમાં પાણી છુટે. પી. બી. શેલી પ્યારની ફીલસુફી ઉપર લખતાં ઘણી ફક્કડ ઝમકે ઝમકાવે છે, જેથી પ્યારના દરવાજા આગળથી હાંકી કઢાયલાઓને બકીબર રડવું તો આવશેજ.

“ See the mountains kiss high heaven,

And the wares clasp one another;
 No sister flower would be forgiven
 If it disdained its brother
 And the sunlight clasps the earth,
 And the moonbeams kiss, the sea;—
 What are all these kissings worth,
 If thou kiss not me, "

ધણે ભાગે શાયરો પોતાની મોંઘી માથુકો ઉપર રચેલી ગઝલોમાં આ અલંકાર વાપરવાનો ધણો શોખ રાખી ગયા છે—અદ્દહાર નામનો શાયર કહે છે કે, “ નાંજે ખત બુદ્દે અદા ચશ્મો મુજેહુ ઝોર અખર—સખકે શય દુશમને કાતેક હુએ મેરી ઇઆરીસે ”—તારાં મોઢાં ઉપરના ઝીણાં બાલ તથા તારાં બુલકાં, તથા અદા, તથા આંખો, તથા પલકા, તથા લવાં એ સઘળાંઓ મારી દોસ્તીને લીધે મને કતલ કરી નાંખનારાં દુશ્મનો યદ્ય ગયાં છે આ અલંકાર *Pathetic Fallacy* ના વર્ગમાં પણ મુકી શકાય વળી ખલીકના તખલ્લુસવાળો શાયર કહે છે કે.—“ ઇસ યારકે મીલનેકી ઉમેદ ને મુજે થી—કયા રાહ ગઇ બુલ કમ તું કીધર આઇ ” તે યારને મળવાની હજી તો ઉમેદ છે, શું કળ તું રસ્તો બુલી કઇ ગઇ છે કે કેમ ? અહિં આં કયાં આવી લાગી ? એજ તરેહનો એક અલંકાર એક જાણીતા રેખતામાં વપરાયેલો દીકામાં આવે છે.—“ અએ બાદે સખા બાગમે મત જાઇઓ તરકે—શાયદ કે વોહ સુતાહો કહી પાત ન ખરકે.”—ઓ સહવારના પવન ! આમદાદની વખતે તું બાગમાં જઇશ મા, કારણકે મારી માથુક ત્યાં સુતેલી હશે, વાસ્તે ત્યાનું એક પાંદડું પણ ખખરવું નહીં જોઇએ. એના કરતાં વળી વધારે રમુજ આપનારો અલંકાર હેદરી નામના શાયરે વાપરેલો છે.—“ બરાબરીકા તેરે ગુલને જબ ખેઆલ કીઆ —સખાને માર તમાઆ મોં ઉસકા લાલ કીઆ. ” ઓ માથુક ! જ્યારે તારી બરાબરી કરવાનો ખ્યાલ ગુલાબના પુલે કીધો, ત્યારે સહવારના પવને તેને તમાઓ મારીને તેનું મોઢું લાલ કરી નાંખ્યું વળી એક ગઝલમાં એવાજ અલંકારને પુષ્ટિ આપી છે.—“ કેહેતી હે બુદ્દે ઉસ્કી જહર હુ તો મેં હુ—અખર કહે હે ઉસ્કી શમશીર હુ તો મેં હુ ” એમાં પણ બુદ્ધાંતે બુખાન આપી છે, અને અખર યાને લવાંને ભાષા આપેલી છે. એને

મળતી વાતચિત્ત દિલ અને તન વચ્ચે ચાલેલી છે:—

“દેલ બોલતા હે તનસે કીઆ એસમેં સોતા હે—ધસ દારે કન્ન મેં આ ને આરાંમ કીઆં હોનાં હે. ” હવે અકલ અને એરક એ બે વચ્ચેની મારામારી આંખે આજના અચ્છા અલ કારના એક અચ્છ નમુના લેખે હેઠલ ટાંકી લેએ.

“અકલ કેહતી એલમ પઠ લીખનેકુ શીખ;
એરક કેહતા ન દરશકી માંગ લીખ.
અકલ કેહતી મત રકીઓંસે જં અથર;
એરક કેહતા મદ હો હીમ્મત પકર.
અકલ કેહતી ખુખ હે રોન નીમાજ;
એરક કેહતી પી શરાયાં એરક્યાજ.
અકલ કેહતી ન નજીઓંમે તું આ;
એરક કેહતી હો કલંદર જે નસા.
અકલ કેહતી યાદે હક કર લે બલા;
એરક કેહતા મેં ખુદાસે દું મીલા.
અકલ કેહતી એરક હે કાલી બલા;
એરક કેહતા અકલકુ મત મોંહુલગા.
અકલ કેહતી આશકી બદ ચીજ હે;
એરક કેહતા મદ મુજબીન હીજ હે.
અકલ કેહતી પેટ ભર ખાલે હવાસ;
એરક કેહતા ખુખ હે એ બુખ પીઆસ.”

અંધ કવિ મિલ્ટને આ અલંકારની મળ, લેગત અને રસ વારંવાર લીધેલાં છે, તેમાંનો એક દાખલો વાંચનારાઓના અભ્યાસ સાઃ નિચે રજુ કરું છું:—

“The shepherd, thee the woods, and desert caves,
With wild thyme and the gadding vine o’ergrown,
And all their echoes mourn:
The willows, and the hazel copses green,
Shall now no more be seen;
Fanning their joyous leaves to thy soft lays.”

અહમદ નામનો ઉરદુ શાયર આંસુઓ સાથે નીચે મુજબ અશેષોપાસખ ચલાવે છે કે:—

“અરમીસે અર્ક હો ગએ ચલતે હુવે ઇએ અસ્ક,
ઇસ સાધએ મીળગો તલે દુક બેઠકે દમ લે.”

ઓ આંસુઓ ! તમે ચાલતાં ચાલતાં ગરમીને લીધે પશીનાના કતરા થઇ ગયાં છો, માટે હવે તમે લોકો આ પાંપણના ઝાયા નીચે બેસીને જરા દમ ખાઓ. આ સતરોમાં પાણુ બડી બડી લેઝત છે. આ અલંકારના લગભગ ૩૦૦ ઉપર સુંદર દાખલાઓ કમનરીન પાસે બેગા થયા છે, પણ આ પુસ્તક ઉપર મારાથી ઘણો બોલો નાંખી શકતો નથી, આથી તે ૩૦૦ દાખલાની ગમત અને મજા તો એવી એવી છે, કે ખચિત તે મજા પ્રિય વાંચકો માટે નહીં રાખતાં, હું એકલપેટા થઇને એકલોજ લેઉં છું, તો જો કે તે માટે હું દિલગીર છું. તોપણ આ અલંકાર એક લેઝતદાર દાખલાથી, ઉત્તમ શાયર શોદાના રેખતાથી પૂરો કરીશ:—

“ જુલજુલાં સળ રેતી આંધ, બાગમેં રો દીછઓ;
આંસુએ સખનમ સેતી હોળે નેહેર ભર દીછઓ.
ઇઅહ વસ્પત કરકે જુલજુલ બાગખાંસે મર ગયા;
કેહ ગયા મુંજકુ ગોરાલ તખતે ચમનપર દીછઓ.
બાદ મેરે દફન કે તઓકુલ પદા આહે અગર;
ખોદ કર હર બેબે કહકુ સાફ મીટી કીછઓ.
ફેર કદમ ચાલીશ હટ કર આંનકે તુરખત પે મેરી;
ફાતહેકી જાએપર તારીફ ગુલકી કીછઓ.”

અર્થ:—સઘળી જુલજુલો રેતી આવી તેથી તમો પણ બાગમાં ફડી દેજો, અને સહવારના દવના કતરાઓની માફક તમારાં આંસુઓથી હોળે અને નાળાંઓ ભરી નાંખજો. જુલજુલ માળીને એવી રીતનું વસ્પતનામું કરીને મરણ પામી. અને એમ કહી ગઇ કે; મારાં મરણ પછી મને પુલવાડીના તખતા ઉપર અંગોળાવજો અથવા નહવાડજો, અને મને દફન કર્યા પછી અગરજો તમને બાળ ધરવાની ખાહેશ હોય તો, ધાસને ખોદીને તેની દરેક જડીઓની અંદર સાફ મટોડી નાંખજો. પછી મારી કબર ઉપર આવીને ૪૦ કદમ પાછા હટી જઇને ફાતીઆ ભણવાની જગાએ ગુલાબના પુલની તારીફ કરજો.

પ્રિય વાંચકો અલંકાર રસ એટલો બધો તો છે, કે તેની કોઠીઓની કોઠીઓ ભરતાં પણ પાર ન આવે. ઉરદુ દાખલાઓ દુરખીનના ગજલસ્તાનને આભારી છે, અને એ દાખલા શોધવા પછી

મને એમ લાગ્યું છે, કે આગલા જે અલંકારો ઉરદુ દાખલા લગ લખાઈ અને છપાઈ ગયા છે, તે અલંકારોને મેં ગેરઠનસાક કર્યો છે, ઉરદુ ભાષાને અન્યાય કર્યો છે, અને ઉરદુ શાયરોને મેં ન્યાય આપ્યો નથી. તે માટે પાછળથી બહુ બહુ પસ્તાઈ છું આગલા ગૂજરાતી કવિઓ અને ફારશી શાયરોનું કાવ્ય ભ કોલ-કાવ્ય રસ-કાવ્ય લેઝત-કાવ્ય ફાશીન-અને કાવ્ય ઝમક કેવાં કેવાં ઉંચા પ્રકારના અને ઉંચા વિચારના હતાં, તે વિષે મારા લખવા કરતાં મારા આ ચાલુ સંગ્રહથીજ આપોઆપ સર્વની ખાતરી થશે. હવે તો ક્યાં ? કાવ્યનો મીઠામાં મીઠો ચિત્રોરૂપી રસ જ્યારે આપણે ચાખીશું, ત્યારે છુના જમાનાની સ્તુતિ કરીશું.

૧૬

*"The poet's eye, in a fine frenzy rolling,
Doth glance from heaven to earth, from earth
to heaven;*

*And, as imagination bodies forth
The forms of things unknown, the poet's pen
Turns them to shapes, and gives to airy nothing
A local habitation and a name."*—Shakspeare

જે આપણે અંગ્રેજી કાવ્ય માટે કાંઈ પણ કહેવા માંગ્યે, તે તે એજ છે કે, અંગ્રેજી કાવ્ય કોઈપણ પ્રકારે ઉતરવું નથી. હોરેશનું કાવ્ય, હોમરનું કાવ્ય, એ સૌ પુરાણાં કાવ્યોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયાં છે. અંગ્રેજી કાવ્ય પાછલા જમાનાઓનું વધારે છે, ત્યારે અરબીક અને સંસ્કૃત કાવ્ય, તેમજ કોમન અને ગ્રીક કાવ્ય, પાછલા જમાનાઓને મદદ કરનારા આગલાં રસીલાં કાવ્યો છે અરબીક કાવ્યો ઉપરથી ફારશી કાવ્યો દીધ્યાં, અને ફારશી કાવ્યો ઉપરથી ઉરદુ કાવ્ય ઝમકયા. તેમ વળી સંસ્કૃત કાવ્ય ઉપરથી મરાઠી, ગૂજરાતી, અને બ્રજ-ભાષાના કાવ્યો ઉત્પન્ન થયાં. આગલા એલમાઓના અતિ ઉપયોગી અને ઉંચા ખુદાઈ વિચારોને બીજા ભાષાઓમાં રૂપાંતર કરી, તેમાં તાન શુર-નાલાદિ વિષયોનું મિશ્રણ કરી, એકાદ જે નવા વિચારો પોતાના તરફના અંદર ઉમેરીને પાછલા વખતના કવિઓએ કાવ્ય રચનામાં ધણો વધારો કર્યો છે. અને આજનું ૧૯ મી સદીનું પ્રત્યેક ભાષાનું કાવ્ય પરિપક્વ થયલું આપણે ફક્તી શક્યે. પરંતુ તે પરિપક્વતા

પ્રાચિન કાવ્ય અને પ્રાચિન કવિઓનેજ આભારી છે. કાળે-કાળે નવા-નુરંગો અને નવી ધુન્ધ આપનારા કવિઓ શ્રીરદોશીઓ-શેકશપીઅરો-મીલ્ટનો-ટેનીશનો-સાદીઓ વગેરે થયા છે. તે સર્વેએ ખુદરતી વિચાર અને અલંકાર શાસ્ત્ર એ બેના ઉપર મદાર રાખેલો છે.

(૩૮). મધ્યાક્ષર લોપાલંકાર:—એમાં કાવ્યનું વચન લાવવા સાર શબ્દોમાંથી અક્ષરો કાઢી નાંખવામાં આવે છે, યાને મધ્ય અક્ષરનો લોપ કરવામાં આવે છે, જેને અંગ્રેજીમાં *Syncope* કહે છે. જેમકે કવિ બુલાખી કહે છે કે:—

“કંપનિયો કા’ડો વડી, વિશેષ મળશે વ્યાજ;

પામર ધ ધો પામશે, એક પથ બે કાજ. ”

એમાં કાહુડો શબ્દમાંથી હુ કાહાડી નાંખી મધ્ય અક્ષરને લોપ કરવામાં આવ્યો છે.

“ પક્ષે ચોર ઠરે શહુકાર, પક્ષે ઠરે પ્રમાણિક જર;

પક્ષે ધાર્મ અધર્મી થાય, પક્ષ વિનાનો પાછો જાય.

પક્ષે કુળની કન્યા મળે, પક્ષે દુખથી દા’ડો વળે;

પક્ષે સહુ પામે શોભાય, પક્ષ વિનાનો પાછો જાય ”

એમાં જેનો પક્ષ વધારે હોય તેનું ખોટું હોય તે પણ ખરું માય છે. એમાં દાહુડો એ શબ્દમાંથી હુ કાઢી નાંખેલો છે.

“ સરખી સ્થિતિ સદાય, નથી રે’તી નરનારની;

પળે પળે પળટાય, વખત વખતની છાંયડી. ”

એમાં પણ રહેતી ને બદલે રે’તી કરી લખ્યું છે વળી ઉપલી લાઇનોમાં સરસા-નન્ના-પપ્પા-અને વવ્વાના વર્ણાલંકાર વપરાયેલા ઝટ જણાશે:

“ અઝક રે’તા આપ, નંગાવતા જે શિર નહીં,

પ્રગટ પડ્યો ન પ્રતાપ, વખત વખતની છાંયડી. ”

+

+

+

“ આ સુત્ર કે’વત તણાં ગુજરાતિ શોધી

બત્રીશ બીજી વ્યવહાર ટિકાથિ બોધી ”

એ બધામાં મધ્યાક્ષર લોપાલંકાર વપરાયેલો પ્રગટ જણાશે. હવે આગલ ચાલ્યો.

(૩૯) લક્ષણાદિકા:—એ અલંકારની ટુંકામાં સમજણ થવી અશક્ય છે. વળી જાણવું જોઈએ કે આ લક્ષણાદિકાને દ્વારકી

જાપામાં આખા નામ લાગુ પાડી તેને “ ઝીક જુએ ઇરાદેદે કલ. ” કહેલો છે, અને અંગ્રેજીમાં *Synecdoche* કહે છે. આખી ચીજનું તેના કોઈ ભાગને નામે, અથવા કોઈ એક ભાગનું તેના આખા ભાગને નામે વર્ણન થતું હોય તે આ અલંકારમાં સમાય છે; પણ તેના નિચે પ્રમાણેનાં નમૂનાના વિલાગો છે:—

(૧) આખી ચીજનું તેના કોઈ ભાગને નામે જ્ઞાન કરવામાં આવે છે. સામગ્રીકટ કહે છે.—

“ ઘડી એકમા શુ નિષજે, સાલ કરે ભગવાન;
વહુને વારી રાખિયા, કથન મુણાવી કાન. ”

એમાં કાનને કથન શુણવ્યા, એટલે વહુને સમજવું એવો અર્થ છે.

“ કપીર મુલપર ધર કરે, જમકા કરે સંગાર;
કાલપણ ઉસીકુંકયા કરે, જો અષ્ટ પહુર હુશિઆર. ”

એમાં અષ્ટ પહુર એનો અર્થ આખો ભવ હુશિઆર એવો થાય છે.

પછી કહે છે:—“ઝાછે નર કે પેટમે રહે ન મોટી બાત;
પાવશેર કે પાત્રમે ક્યસે શેર સમાત. ”

એમાં કહે છે કે, હલકા માણસના પેટમાં મોટી વાત રહેજ નહીં, જેમકે પાશેર માંવ એવાં વાસણમાં શેર કેમ સમાય ? અહીંઆં પેટમાં યાને કે હલકાં માણસમાંજ સમજવું. અહીં આખા માણસને બદલે તેના એક ભાગને મુકેલો છે.

મજનરામ કવિ કહે છે.—

“ દેશ દેશના રાજ આવી, નમે તમારે પાષ;
તમે કોઈને નવ નમો, અનઝ તમારી કાય. ”

એમાં પણ “ તમો અનઝ છે ” એમ કહેવાને બદલે તમારી કાયા અનઝ છે એવો અલંકાર વાપરેલો છે. કવિ દલપતરામ કહે છે.—

કદી અભિમાન કરે જન કાય, હજાર વસા હલકા બહુ હોય;
કહુ શુભ કેણુ મુણા સડિ કાન, ભજે ભગવાન તન્ને અભિમાન

એમાં પણ મુણા સડિ કાન એટલે સાંભળો સૌ આદમીઓ, એવો અર્થ થાય છે. શાયર મીરની ગજલમાંથી એક દાખલો મળે છે. જેમાં વખતનો તાલુકો, તેના જાગો યાને રાત નંથા દહાડા આવે બતાવ્યો છે.—

“ દીન નહીં રાત નહીં શુભેહ નહીં શાંમ નહીં,
વંકત મીલનેકા મગર દાખેલે ઐયાંમ નહીં. ”

યાને કે:—તે માથુક મને નહીં દિવસના, કે રાતના, કે નહીં
સહવારના કે સાંજના મળતી, જાણે તેણી સાથે મળવાનો વખતજ
ખોદાએ આપ્યા જમાનામાં પેદા કીધો હતોજ નહીં.

“ તુલશી રસના તો ભલી જો તું સુમીરે રામ,
નહીંતર કાઢી નીકાસીએ મુખમે ભલો ન ચામ. ”

યાને, જે જીલથી ખોદાનું નામ લેવાય તે જીલ ભલી, નહીં
તો તેને બાહાર કાઢી નાંખ્યે, એટલું ચામકું મોંઢાંમાં નહીં હોયલું
ભલું. એમાં જીલ યાને જે આદમી ખુદાનું નામ નહીં લે તે એ
પ્રમાણે આપ્યા માણસને બદલે તેનો એક ભાગ મુક્યો છે. વળી
જીલને બદલે ચામડી મુકી તે પણ આખી જીલને બદલે તેનો એક
ભાગ મુક્યો છે અને મુખ યાને આ દુન્યામાં એ ચામકું ન
હોયલું ભલું યાને ચામડાંનું એ માણસ નહીં હોયલું ભલું, એવો
બેદ મુકેલો છે.

કવિ બુલાખી આખી હિંદુ કામને બદલે તેના એક ભાગ યાને
એક હિંદુને કહે છે.

“ હે હેવાન હિંદુભાઈ હજી ચેતજોરે લોલ,
હુંયે બાળકોનુ લાવો હેતજોરે લોલ ”

(૨) ઉપર બતાવેલા પ્રકારથી ઉલટો ભાગ આ સદરમાં સમાય
છે. એમાં કોઈ ભાગને માટે આખી ચીજને વર્ણવામાં આવે છે. જેમકે
પ્રેમાનંદ કવિ કહે છે:—

“ અન્ન વિણુ ભજન સુજો નહીં, રૂપિ રાયજરે;
જીવ અન્નને આપુ જગત લાગુ પાયજરે ”

એમાં જગતની અંદરના પ્રાણી માત્રને બદલે, આપુ જગતજ
કવિએ મુકી દીધું છે.

મનવારેને માટે લોડ બાયરન અરમાર શબ્દ મુકી કહે છે કે:—

“ Roll on, thou deep and dark, blue Ocean-roll !
Ten thousand fleets sweep over thee in vain. ”

શાયર રૅરદોશી કહે છે:—

“ ઝે તેગે તો એલમાસ બેરીઆં શવદ;
ઝમીન રોઝે ઝગે તો ગેરીઆં શવદ ”

યાનેકે—તારી નલવારથી એલમાસ જેવું ગોહર ભુંજી નય છે. તારી લગાઇથી જમીન પણ રડીને માહેતમ કરે છે. જમીન યાને કે જમીન ઉપર વસ્તાં લોક માહેતમ કરે છે. આતશ નામનો ઊરદુ ચાચર ખોલે છે કે—

“એવદા હોતી હએ માશુકકી જાત અએ મેહેબુખ;

આહ કર તુજસે વદા કયા તમએ ખામ કરે.”

એમાં પણ ફક્ત માશુકને બદલે માશુકની જાતને સ દેવીને સક્ષ્યાદિક વાપરેલો છે. કવિ ખુખાલી લખે છે કે—

“નાક ગયું નિજ દેશનું, ધાક ગઈ દેલાઈ;

તોપણ હિંદુ ભાઈઓ, દાલી રી હકરાઈ.”

દેશને કાંઈ નાંક હોતુ નથી, પણ હિંદુસ્થાન દેશમાં વસ્તા હિંદુઓ મારેજ કવિએ આ અલંકાર વાપરેલો છે. બાળલગ્ન વિષે ખોલનાં કવિ કહે છે—

“અરે ! બળ અંગ તણું ઘટી એથી;

પ્રજા જનમે કમજોરજ જેથી”

પ્રજા કાંઈ જનમવા જતી નથી, પણ માણસો જનમે છે, એમ કહેવાને બદલે અલંકારિક ભાષામાં પ્રજા શબ્દથી લક્ષ્યાદિક વાપર્યો છે.

સેનાઈ.— “એસ્કરા જેહર ખુઅદો દેલરા કાન;

શરએરા દીદેહ એ દીનરા જાન.

એમાં “દીદેહ” એ શબ્દ “પાસખાન” ને માટે વાપરેલો છે. યાને કે એસ્કને માટે દરિયાવ જોઈએ, અને દિલને માટે તો મોટી ખાણ જોઈએ. ધરમને માટે આપણી નજર જોઈએ, અને દીનને માટે તો જાન જોઈએ.

(૩) એમાં એક ચીજને બદલે, તે ચીજ જે જિનસથી બની હોય તેનું નામ વાપરવામાં આવે છે. જેમકે: ગીરધર કવિ કહે છે—

“શુના ન મીલા ન પીયુ મીલે, મુહના કર ગય દેશ;

શુના લેને પીયુ ગયે, ઇલાં ડપા હો ગયે કેશ.”

એમાં શોનું લેવા પ્યારો ગયો, એનો અર્થ પૈસા કમાવા ગયો એવો થાય છે.

એક પેહેલવાન વિષેના જોડેલાં શેવકના દાસ્તાનમાં બે સતરો આવેલી છે:—

તેની પોલાદો પડે તે ચરાચરની રે લોલ !

જેની લોખંડો છુટે તે ધરાધરની રે લોલ !

એમાં પણ તરવારો ને બદલે પોલાદ, અને તોપ તથા બંદુકોને બદલે લોખંડ એવા શબ્દો વાપરવામાં આવેલા છે.

(૪) જે ચીજથી આપણને ઉશ્કેરાત થાય છે, તે ચીજની મતલબને બદલે લાગણીજ વાપરી દેવાનો અલંકાર. જેમકે. હામાનના નાટક ઉપરથી —

“ સુન આએ દીલદાર ગુલશખસાર જાને મન;

પરીદીદાર અએ ગમખવાર જાને મન. ”

એમાં “મારા જાન જેવા પીયારા” ને બદલે ખુદ જે લાગણી, તેજ પ્રીય આશકને માટે મુકી દીધી છે. એજ પ્રમાણે બકાવલીના નાટકમાં જોડણી કરેલી છે કે —

“કયું હુએ દેર લગાઇ પ્યારો કયું હુએ દેર લગાઇ,

કયા હુએ ધુમ મચાઇ પ્યારો કયું હુએ દેર લગાઇ.”

એમાં પણ પ્યારો એ વિશેષણ નથી, પરંતુ “ જે છોકરાએ ઉપર મારો પ્યાર છે તેઓ ” એટલાને માટે વાપરેલો છે. એજ પ્રમાણેનું એક ચરણા થઇ ગયલા આશકનું અંગ્રેજી ગાયન છે, જે ટામસ દીબદીનનું જોડેલું છે, તેમાં વારંવાર એ અલંકાર વાપરેલો છે:—

“ Oh, take me to your arms, my love,

For keen the wind doth blow !

Oh, take me to your arms my love,

For bitter is my woe ! ”

એમાં પણ “ મારા પ્યાર ” એટલે “ જે પ્યારી માણકને હું ચાહું છું તે ” એવો અર્થ છે. પણ તેણે પોતાની લાગણીજ દર્શાવી દીધી છે.

“ સાલેહા દીલમ જામે જમ અઝ મા મી કર્દ;

આન્યે ખુદ દાસ્ત એ મેગાને તમન્ના મી કર્દ.”

યાને — ઘણાક વરસ થયાં માફ દીલ મારી પાસેથી જમશેદની જામ લાવ, જમશેદની જામ લાવ, એમ માંગ્યા કરતું હતું, તે જોડે તે દીલ પોતેજ તે જામ ધરાવતું હતું, તેમ છતાં પરલાયે પાસેથી તે મેળવવાની મારી પાસે માગણી કરાવે છે. એમાં દીલ એ

આખા ભાગને બદલે તેનો એક ભાગ મુકેલો છે.

(૫) મુદામ અથવા મખમુસ ઠરાવેલી કાંઈ ખાસ ચીજને, કાંઈ સામાન્ય ભાગ માટે મુકવી તે. જેમકે બુઝાખીદાસ કહે છે કે:—

“કાપે ફરી કંઈના નાક, કંઈના હાથ પગ ને લાંક;

રક્તની વેવરાવે ગંગ, તે રજપુતને છે રગ, ”

એમાં લોહીની નદિ વેવરાવે, એમ નદિ શબ્દ વાપરવાને બદલે નદિઓમાંની ખાસ જે ગંગા તે વાપરીને સામાન્ય નદિ માટે ખાસ ગંગા વાપરેલી છે. સુંદરદાસ નિયત્રા મનહરજીંદની અદર, પેટને. યાને ખાવા પીવા વગેરેની હાજતોને આખી દુન્યા સામાન્ય રીતે વશ છે, એમ જણાવવાને બદલે ખાસ હુદ્દેદારના નામ વાપરે છે:—

“પેટહીકે વશ રંક પેટહીકે વશ રાવ ।

પેટહીકે વશ ઔર खान मुलतान है ॥

પેટહીકે વશ યોગી જંગમ સન્યાસી સેવ ।

પેટહીકે વશ વનવાસી સ્વાત પાન હૈ ॥

પેટહીકે વશ ક્રપિ મુનિ તપધારી સવ ।

પેટહીકે વશ સિદ્ધ સાધક મુજાન હૈ ॥

સુંદર કહત નહિ કાહુકો ગુમાન રહે ।

પેટહીકે વશ પ્રભુ સકલ જહાંન હૈ ॥ ”

(૬) સામાન્યને બદલે મુદામ કાંઈ ખાસ ચીજનું નામ દઈ કાવ્ય કરવાનો અલકાર; જેમકે કમતરીન શેવકના કાવ્ય સંપ્રહમાંથી:—

गणुं पीसनारो जगत लोलभां, जरां भुन पीनारना दु भर्मा;
रहे लुप के तर्स साथे वणी, “गरीब” रोज रोटी भजे रहे मणी.

એમાં “ ગણુ પીસનારો ” તથા “ બુન પીનાર ” એ ખાસ શબ્દો, સામાન્ય સજ્ઞા “ ખુની ” ને માટે વાપરવામાં આવેલા છે. તેમજ “ રોજ રોટી ” યાને જીંદગી ગુજરવાની હાજતની દરેક ચીજ; એમાં પણ સામાન્ય બધી ચીજને માટે “રોજ રોટી” શબ્દ વપરાયેલો છે.

“ માયાસે માયા મીલે, કર કર લબે હાથ;

તુલશી રંક ગરીબકી, કૌય ન પૂછે બાત.”

એમાં માયાની સાથે માયા મળે, માનેકે શ્રીમંત સાથે શ્રીમંત મળે. એમાં પણ લક્ષ્યાદિકા મુકેલો છે. આપણા રસત જોડતારનો મુદ્રાલેખ એ અલંકારમાં રચાયલો છે.

દોહરો

કહે નેપોલિયન દેશને, કરવા આખાદાન;

સરસ રીત છે એજ કે, દો માતાને જ્ઞાન.

નેપોલિયને સ્ત્રી કેળવણી વીશે કહેલાં ઉત્તમ વેણુ આ છે. એમાં માતાને એટલે નાની બાળકીઓને સમજવાનું છે. નહીં કે જે મામ ચયલી હોય તેનેજ લણાવા કહેલું છે.

(૭) ઉપરનાથી ઉલટીજ રીતે, મુંદામ કાંઈ ખાસ બીજને બદલે સામાન્ય નામ વાપરવાનો અલંકાર છે, જેમકે:-આતશ નામનો શાયર કહે છે કે:-

“ ફરેએ હોસ્તસે ગળરે મુસલમાંકા ચક્લન બીગડા,

ખુદાકી યાદ જુલા સયરે છુતસે બીરહુમન બીગડા.”

એમાં માથુકની ખુબસુરતીથી આશક બેતાબ થયો કહેવાને બદલે, ગળર ધાનેકે આતશ પુજનારા અને મુસલમાન લોકોનું ચક્લન બગડ્યું એમ વર્ણવેલું છે. તેમજ છુતપરસ્તી કરવાથી પુતળાં પુજનારા બગડ્યાં એમ કહેવાને બદલે, **આદાબુ** બગડી ગયા, એવો અલંકાર વાપરેલો છે.

(૮) આખા એક વર્ગને બદલે કોઈ એક આસામીનું નામ વાપરવાનો અલંકાર; જેમકે:-કવિ ગ્રેએ લખેલા મરશીઆમાં આ અલંકારનો અચ્છો દાખલો આપ્યો છે.—

“ Some village Hampden, that with dauntless breast
The little tyrant of his fields withstood;
Some mute inglorious Milton here may rest,
Some Cromwell guiltless of his country's blood.”

એમાં **હમ્પદન-મીલ્ટન**-અને **ક્રોમવેલ** સખસોના નામો, તેઓના જેવા ગુણવાળા વર્ગને માટે વાપરેલાં છે. શેવકના સ ગ્રહમાંથી:-
દીદા શહેરમાં મેં અઝાઝીલ ધણા, ધણા કાઢ્ઠો શુંલ થયલા ફના;
હતા દીદુશી નહીં ગણાયા અનેક, છતાં રસ્તમો પણ ભુંડેલાજ ટેક.

એમાં પણ અઝાઝીલ-કાઠન-ફીરદોશી-અને રસ્તમ પેહેલવાનના

ખાસ નામે આખા એક વર્ગને માટે વાપરેલાં છે.

(૬) ગુણુ સૂચકને બદલે સંબંધ સૂચક વાપરવાનો અલંકાર; જેમકે.—શેવકના કાવ્યમાંથી.

રમું તો પિતા ને તણું યાદ આવે, જમું તો લણું માયતું યાદ આવે.

એમાં પીતા—એટલે પીતાનું હેત, અને માય—એટલે માયની માયા એવી રીતે અલંકાર વપરાયેલો છે.

(૧૦) ઉપરનાથી ઉલટોજ સંબંધસૂચકને બદલે ગુણુસૂચક વાપરવાનો અલંકાર; જેમકે.—શેવકના કાવ્ય સંગ્રહમાંથી:—

જવાંની દીસે છે દીવાંની મીસાલ;

ગરીબી ધુમે છે ફકીરીને હાલ.

એમાં જવાંની—એટલે જુવાંન્યાઓ; દીવાંની—એટલે દીવાંનાઓ; ગરીબી—એટલે ગરીબ લોકો; અને ફકીરી—એટલે ફકીરો. એ પ્રમાણે અલંકાર વાપર્યો છે. એ મુજબ લક્ષણાદિકાની પૂરેપૂરી સમજણ પડી હશે. હવે આપણે બીજા અલંકારો પકડીશું.

(૪૦) ઐક્યોચ્ચારણ:—યાનેકે, એકનો એક ઉચ્ચાર ફરી ફરીથી થયા કરતો હોય એવો અલંકાર એને અંગ્રેજીમાં *Tautophony* કહે છે. ફારશીમાં એને “ તકદીરે આવાઝ સાખ્તન ” અથવા “ આવાઝ લજલજેહ ” કહે છે. કાવ્ય રસમાં આ અલંકાર ગાનારાને ખેહેરા બનાવી દે છે તેને મસ્ત બનાવી નાચતો કરે છે. એ અલંકાર ધણો સારો લાગે છે, અને તેના દાખલાઓ ગાવા ગમે એવા છે, જેમકે:—કવિ નર્મદાસ કર કહે છે કે,

“ બ્રહ્મકા લજ લેરે પ્રીય પ્રાન. ટેક.

ખટપટ સગરી દુરહી કીજે, ઝટપટ જના જન.

અટઅટ કીની લટપટ અટપટ, ખટપટ અતે માન.

પટપટ પ્રાન ૩ સટસટ સંગી, ટકટક દૂગ અજન.

કટકટ નર્મદકી હૈ સાચી, ઝટઝટ ધર લે કાન. ”

એમા પણ ઐક્યોચ્ચારણ છે, તેમજ તેમાં અનુપ્રસિદ્ધાલંકાર પણ સમાયેલો કહેવાઈ શકાય તેમજ નર્મદાની બનાવેલી હોરીમાં કહેલું છે કે.—

“બ્રહ્મનીતી જની ન માની, એસી રીતી પીછંની

નીરલજ હો કર માન ગુમાવે, કેસી તેરી બુધ દુખાની ”

ઐક્યોચ્ચારણપ્રસિક્કા:— ફારશીમાં અથનાત અથવા

“ લઝુમ મ્માલાય લઝુમ ” કહે છે જ્યાં જરૂર નહીં છતાં, શબ્દોને પ્રાસની ખુબીને ખાતર, જરૂર હોય તેમ વાપરવામાં આવે છે.

“ ગર એ દસ્તે ઝુદ્દે મીશકીનત ખતાઈ રક્ત રક્ત;

ગર એ હિનદુએ શુમા ખરમા જશાઈ રક્ત રક્ત ”

એમાં ખતાઈને શોભાવાને ખાતરજ જશાઈ વાપરેલો છે.

યાને.—જો તારા સુગંધીદાર ઝુલફાંની લતની કાંઈ ભુલ થઈ હોય, તો તેનો શુ મુઝકો છે ? અને તારી આંખની કીકીથી મારા ઉપર કાંઈ ભુલમ ગુજર્યો હોય તો તેનો પણ શુ મુઝકો છે ?

પંચમ પૂજના લક્ષણ વિષે ભટ મુંદરદાસે એક ત્રિલંગી જંદ કહેલો છે, તેમાં ઉપલા અલંકારની ખુબ મજ પડે છે:—

“ તો સ્વામી સંગા દેવ અમંગા નિર્મલ અંગા સેવેજૂ ।

કરિ ભાવ અનૂપ પાતી પુષ્પ ગંધ ધૂપ સેવેજૂ ॥

નહિ કોઈ આશા કાટે પાશા હિત્રિવિધિ દાસા નિષ્કામં ।

સિપ એસે જાને નિશ્ચય આને પૂકા ઠાને દિન જામં ॥ ”

લગાઈના રણમાં જતાં લશકરો પોતાની કુચ કરતી વખતે જે જે ગાયતો ગાય છે, તેમાંના ઘણાંખરાં આ અલંકારમાંજ જોડેલાં હોય છે; જેથી તેઓને બહુ શર છુટેછે એકયોચ્યારણનો અલંકાર શર છોડવાનારોજ છે એથી લોહી ઉછળી આવી ઉલટ વ્યાપી રહે છે. તેવું એક ગૂજરાતી ગાણું ગાઈએ:—

“ ચલો જંગ ઉપર જંગ ઉપર જંગી સીપાહો,

સખ સંગ ચલો તંગ કમર બંધ બંધાવો.

કંઈ લુટ કંઈ કુટ કંઈ ખુન બહાવો,

કંઈ નેઝે કંઈ તીર કંઈ તેગ લગાવો ”

અણુઅલ કાસમ હસન ખીન શરફ જેણે “ ફીરદોસી ” નો તખલ્લુસ લઈ પુષ્કળ શબ્દો જોડેલી છે, તેણે પોતાના શાહનામાં એક લશ્કરનું ખ્યાન કરતાં કહેલું છે કે:—

“ એ ખસ ગુને ગુન પૂરનીઆની દરફસ,

એ સોરખો એ સખજો એ જરદો છુનફસ. ”

યાનેકે.—ભાત ભાતના લાલ તથા સખજ તથા જરદ એવા રંગબેરંગી અબરેશમી ધણાક ઝુંડાઓ તે લશ્કર સાથે હતા.

“ કેહેણી મીસરી ખાડ હે, રેહેણી તોતા લોફ;
કેહેણી કેવે રેહેણી રખે, એસા વીરલા કાક ”
એમાં કાળા હરદે એક્યોચ્ચારણના છે તેમજ નીચડો પણ તેવોજ છે.

“ હુચા ન હોય આપણા, કુચા ન હોય હીર;
લીમ ન મીકા હોય કહે, ગયા દાસ કળીર. ”

ચળી કહે છે કે—

“ દેલરા પુર ગમે દર્દ યીનમ હમી, લગશરા દમે શર્દ યીનમ હમી. ”

તેને નશ્યત કીધાથી તેનું દિલ ગમ અને દરદ ભર્યું હતું જોઈ
છું; એવો અર્થ છે. સુંદરાષ્ટકમાં એક કહકડ દાખલો આપ્યો છે.—

તો વૈઠા હાજં । અંતર ગાજં ॥

રણમેં રાજં નહિ ભાજં ॥

સો કીયા કાનં । જોઝ્યા સાજં ॥

તોઢી લાજં । યહ પાજં ॥

ઉન સવ શિરતાજં । તવહિ નિહાજં ॥

આનંદ આજં । આલેલા ॥

દાદૂકા પેલા । ચેતન મેલા ॥

સુંદર મારગ દુસેલા ॥

ચળી કહે છે કે—

“ કામીકા શુર દામ હે લોલીકા શુર દામ;
કળીરાકા શુર સત હે સો સંતનકા શુર રામ. ”

એમાં કાળા શબ્દો અલકારવાળા છે.

“ ઋંગ માતંગ પતંગ ભંગ પંચમ મીન હુલાસ;
પાંચે વીશકે ભોગસે, લયો પાચકો નાશ. ”

એમાં કાળા શબ્દો અલકારના છે.

કવિ બુદ્ધાબીદાસે એકે ઉપદેશ વૃત્તમાં એક અતિ શોભામળો
દાખલો આપ્યો છે, તે સદાખરેણ અત્રે ઉતારું છું, કે જેથી તેવા
ખીન્ન દાખલા ખીન્ન લાઇઓને જોડવાને આવડે—

“ નિલાવતી-લાવતી લાવ પ્યારી, સમાસતી-માસતી કાંતિ તારી;

અતાવતી-તાવતી બાળને તુ, જગાવતી-ગાવતી ખીત રે તું.
 રમાડતી-માંડતી પ્રેમખાણ, મનાવતી-નાવ-તિખેં મિગળ,
 સિધારતી-ધારતિ સ્વામી સેવા, નિહાલતી-હાલતી હાલ દેવા.
 વિસક્ષણ-લક્ષણ રે લલીત, અપક્ષિ તુ પક્ષી સમીવ રીત;
 નકામની-કામનિ વૃત્તિ મારી, તું કામની-કામની એક મારી.
 કબાવતી-કાવતી લાજ સીધી, સુ તારણી-તારણી વીશ્વનીધી;
 શિ આવડિ-આવડી સર્વ વિદ્યા, તું સુપતી-સુપતિને ન નિંદા.
 સમારતી-મારતિ સેજ બાળ, નિવારતી-વારતિ ક્રોધ બાળ;
 વિસારતી-સારતિ દોષ કામ, પ્રભાવતી-ભાવતિ પ્યારિ ભામ.
 ચિતારતી-તારતિ ચિત્ર સ્વામી, પ્રભારતી-ભારતી હંસ ગામી;
 અપાવતી-પાવતિ કલેશ નામ, પ્રભાવતી-ભાવતિ પ્યારિ ભામ-
 સ્વભાવથી-ભાવથી તું ભરેલી, ગુમાનથી-માનથી ના છડેલી;
 પરાગથી-રાગથી પ્રેમ વાળી, સમાનની-માનનિ પ્રીતિ પાળી.”

આ કવિતામાં ઐક્યોચ્ચારણની લેખન તો મળે છે-તો છે, પણ
 વળી એકજ શબ્દના તરેહવાર જૂદા જૂદા અર્થ પણ થાય છે; અને
 એક શબ્દની સાથે આગળ પાછળ હરફે જોડવાથી નવી નવી ગમતો
 ભરેલી કાશીનોથી વિદ્યા—વ્યસનીઓને અને કાવ્ય—મોહીઓને
 આધારી જેમ પેટ ભરાય તેમ ભરાઈ જાય છે.

“ સુખીઓ સખ સંસાર ખાવે ઝોર સોવે;

દુખીઓ દાસ કળીર ગાવે ઝોર રોવે. ”

એમાં કાળા શબ્દો અલકારના છે. કવી ખુલાખી લખે છે કે—

“ કાયર તણી કથના કથા, વ્યાપે વધુ અંદર વ્યથા;

હિતારથે કહિ છે તથા, બુદ્ધિ યથા આ સર્વથા. ”

એમાં પૂરેપૂરે ઐક્યોચ્ચારણ સમાવેલો છે

લોહાર ખાને કેવી રીતે પાણી ઉતરે છે, તેનું ધ્યાન કરતાં
 કવિ રોખઠ સાઉધી જે લખાણુ ઐક્યોચ્ચારણુ ઓચરે છે, તેમાંથી
 થોડાજ ભાગ આપી હુંક કરીશુ:—

*Receding and speeding,
 And shocking and rocking,
 And darting and parting,
 And threading and spreading,*

And whizzing and hissing,
 And dripping and skipping,
 And brightening & whitening,
 And quivering and shivering,
 And hitting and splitting,
 And shining and twining,
 And rattling and battling,
 And shaking and quaking,
 And pouring and roaring,
 And waving and raving,
 And tossing and crossing,
 And flowing and growing,
 And running and stunning,
 And hurrying and skurrying,
 And glittering and fluttering,
 And gathering and feathering,
 And dinning and spinning,
 And foaming and roaming,
 And dropping and hopping,
 And working and jerking,
 And guggling and struggling,
 And heaving and cleaving,
 And thundering & floundering,

+

+

+

And in this way the water comes down at Ladore.

એ પ્રમાણેની ઘણી લ'બાણુ ઐક્યોચ્ચારણુ સતરોમાંથી થોડીક રમુજતે માટે ઉતારી લીધી છે.

પ્રખ્યાત ગવૈયા બીજી બાવરાએ જોડેલી એક હોરીની અંદર પણ આ અલંકારની ફારીન જુદે જુદે રસ્તે વાપરેલી ઉત્તમ ધારી અત્રે જગા કર્યે છે:—

“ચદ કન્યા એલે, ગીરીગીરી ઘેરે, મીઝ મંત્રમે ઠેરે,

ઉરાય મોહની આકાશસે, ઉતાર નેનન પીયકારી,
પ્રેમ ભરભર ઉરાયે—ટેક

હાંહી ઉરાધ, બહાંહી ઉરાધ, જ્યાંહી દેખ કાગન આયે.
કરમ ગટ હટ ઝટ મનસે ધામ ધામ અગીર ગુલાલ લગાયે.
રાગ રાગસે લાજ લાજસે પ્રેમ પ્રેમસે નેહા યોલાયે.
બીજી બાવરે મન બાવરે બોરહી બીન ઘટા બળાયે. ”
હવે એક ગૂજરાતીનો દાખલો આપ્યો.

“જ્યાં રામ ત્યાં કામ નહીં, જ્યાં કામ ત્યાં નહીં રામ;
‘મુલશી દોનો ના રહે, દીન રજની એક કામ.”

એમાં પણ એક્યોચ્ચારણ ૧ લી લીટીમાં છે

“અ્યાન રહે ન ધ્યાન રહે, ન માન રહે નહીં રીત;
વિપમ કાલમે એક શુન, જાને મિત્રકા ચિત. ”

કાળા હરકો અલકારવાળા છે. કવિ દલપતરામે રા. સો.
મહિપતરામ રપરામ વીશે મેનહર છંદ કીધો છે.—

“સંભારી સંભારી ભારી ભારી શુભકારી કામ,
સંભારી સંભારી થે આભારી એના નામને;
વખાણી વખાણી હૃદય આણી રાગ રાણી સુધા,
વદશે સુવાણી શાણી જાણી એની હામને; ”

એ પ્રમાણે સંખ્યાબધ દાખલા હમારી પાસે એ બાબતના ભેગ
કરેલા છે, પરંતુ તે બધાની જગા કરવાથી આ નાહતા પુસ્તક ઉપર
મોટો બોલો થઇ પડી તેને રખે કચડી નાંખે, એ ભયથી હમે ઘણીજ
નાખુશી અને અદેશમાં તે દાખલાઓ હંમેશના અધકારના ખાડામાં
નાંખી દઇએ છીએ. આ તકે વાંચનારાઓને એક બે ચેતવણી આપ્યે
છે, કે આ બાબતમાં જેમ જેમ આગળ આપણે ચાલીશું, તેમ તેમ
સેકડો નવી નવી ચીજોની લેઝત આપવાની તક આપણને મળનાર છે;

૧૭

“ My verse your virtues rare shall eternize,
And in the heavens write your glorious name,
Where, when at Death shall all the world subdue
Our love shall live, and later life renew. ”

Edmund Spenser.

પૃથ્વીએ જોટલા જન્મ પેગંબરોને આપેલા છે, તેટલા જન્મ

કવિઓને આપેલા છે. કવિ અને કાવ્ય બે એટલાં મોંઘાં ન હોત, તો દુન્યામાં જેટલાં પુસ્તક રચાયાં છે, એટલાં કવિતામાંજ રચાત. તેથી “કવિ” એ શબ્દનો અર્થજ મોહોળો કર્યો છે. ખુદરતની પ્રત્યેક વાતો ગુલ્લ કિંવા બાલ્લનો નિપૂણ અભ્યાસી તેજ કવિ થઇ શકે. કવિ એટલે કહો કે ઉત્તમ કારીગર—નિપૂણ જાણુબેદુ—ઉસ્તાદ. ઉત્તમ લેખકને—સર્વોત્તમ કોતરકામ કરનારને—ઉમદા ચિત્રકારને—સરસ વૈદને—આપણે કહેવાની સંજ્ઞા: કવિ લખનાર; કવિ કોતરનાર; કવિ ચિતારો; કવિ વૈદ; એ પ્રમાણે ઉપનામ અને ઉપમાનથી વાપરીશું. કવિ થવા સાને ગમે છે; કવિ થવું મુશ્કેલ છે; કવિ તો જન્મથી થાય છે; કવિ ઉપર તો જન્મથી ખુદરતની બક્ષેશ હોય છે; એ બધી દુ’કી નસ્યતો જાણુવા છતાં, આજકાલ તો સૌ કોઇ કવિ થાય છે (૧) આજકાલ એ પ્રકારના કવિઓ ગણાય છે. “ જન્મ કવિ ” અને “ જગત-કવિ. ” જન્મ કવિ, પેલી દુન્યાંધીજ કાવ્યોન્નર શિખી આવ્યો છે. જગત કવિ, આ જગતમાંજ કાવ્યનું શિક્ષણ લઇ કવિ થયો છે. તેથી જગત-કવિનું શિખવાને માટે આપણે આ વિષય ચલાવ્યો છે, અને હવે તેની પાછળી સાંકળ પાછી અહિં આં આપણે જોડયે છીએ.

૪૧—**લાસ્યોક્તિ.** ભાષ્ય—એટલે સરેહ; યોક્તિ—એટલે યોજના. “ ભાષ્યનો ” ભાસ થઇને “ મુક્તિ ” શબ્દની સંધી થઇ જવાથી “ યોક્તિ ” ઉચ્ચારે અપભ્રંશ “ લાસ્યોક્તિ ” નો સમાસ એમાં બનેલો છે. એને અંગ્રેજીમાં *Vision* કહે છે. અને ફારશી ભાષામાં “ શયરે ભુતખખેલ ” કહે છે. એક બીના અથવા બનાવ ભવિષ્યમાં થવાનો હોય, ભુતકાળમાં થઇ ગયો હોય, તેની કેવળ ગેરહાજરીજ હોય, તે માત્ર કલ્પિત હોય, તે સર્વ બીના અને બનાવોને વાસ્તવિક રીતે ખરેખરજ જાણે તે હાજર હોય, અથવા ખરેખરજ જાણે આપણી આંખ આગળથી તે બનાવ ખસાર થતો હોય, એવાં રૂપમાં જે વર્ણન આપવું, તેને લાસ્યોક્તિ કહે છે. વાર્તા, દાસ્તાંન, અને હેવાલોના કાવ્યોમાં આ અલંકાર વપરાય છે. જેમકે:—

“ સત્ય વચન, આધિનતા, ધર સ્ત્રી માત્ર સમાન;
એટલું કરતાં હરિ ના મીલે, તો તુલશીદાસ જમાન. ”

યાને કે:—ઉપલી ત્રણ ચીજો કરતાં પાણુ જો પરમેશ્વર નહીં મળે, તો તુલશીદાસ જાણે હમણાનો હમણા જામીનજ રહેતો હોય એમ લખે છે. તો જો કે હવે તુલશી તો ક્યાં જઈને શ્રુતા, હરીને ક્યાં

મેળાવ્યો ? એ સાં ભાસ્યોકિતકા શિવાય કશું નથી.

“ ચલતી ચક્રી દેખકે, દીયા કપીરા રોષ;

દો પડ ભીતર આયકે, સાખીત રહા ન કાય. ”

એમાં દુન્યાનું ચક્ર ચાલતું જોઈને જાણે ખરેખરજ કપીરદાસ રડી પડ્યો હોયની, એવી કલ્પના ભુજિત કરી છે.

“ જમશેદ તો તા બ કે ગમે હાલે જેહાં ખુરી ?

બીસ્માર ગમ મ ખુર ! કે જેહાં નીસ્ત પાએદાર ! ”

પાદશાહ જમશેદ ! જેહાંનના તારા હાલનો ગમ ક્યાં સૂધી ખાયા કરશે ? ધણો ગમ મોં ખા ! કેમકે જેહાંન પાયદાર નથી. એમાં જાણે જમશેદ પાદશાહ હોયત હોય, ને તેને જાણે રૂબરૂમાં કેહવામાં આવતું હોયની, તેમ શાયરે ભાસ્યોકિત વાપરી છે. તુલશીદાસ કહે છે :

“ તુલશી તલપ ન કીજાએ, રીજક મોત સખી સાથ;

કયા રહે જગતસે, કલમ પ્રભુ કે હાથ. ”

એમાં જાણે ખરેખરજ પ્રભુએ કલમ પકડેલી હોય, અને તેથી કસને મોતથી કંઈ યંદ શકતુંજ નથી, એવો ભાસ કરાવેલો છે.

સીતા સ્વયંવર વિષે બોલતાં ગૂર્જર કવિ ગીરધર કહે છે કે :—

“ જળકે છે ઉંચી અટારિયો સપ્ત ભૂમિના માળ,

જળાં જરખાં રાવટી બોલે કીર મરાળ.

ધ્વજ પતાકા ફરફટે છે જાણે તડિતાકાર,

શિખરે શીખડી નાચતા કચન કલશ અપાર.

ધરધર કરે આંગણે મંગળ છે ઉપચાર,

પુરણ કુંભને સાથીયા મોતી તોરણ દાર. ”

એમાં પણ ભાસ્યોકિત આપોઆપ પ્રગટેલી છે. મીસીસ જેમસને મરણના ખીજાંણા વખત માટે જે ઉત્તમ જોડણી કરેલી છે, તેની ઉવટની કળી બહુ રંગીન અને ખુશનુમા અલંકારોથી ભરપુર છે :—

To thy dark chamber, Mother Earth, I come;

Prepare thy dreamless bed in my last home;

Shut down the marble door,

And leave me let me sleep;

But deep, deep,

Never to waken more ! ”

એમાં પણ કવિ-રાણીએ ભાસ્યોકિત તેમજ નિર્ભવજીવિકાનાં

અસંકારે વાપરેલા જણાઈ આવશે.

શાયર સહમાન સાવેજી, સુલતાન ઓવીઝની સાથે એક દિવસ મોડી રાત વેર ટપ્પા મારતો બેઠો હતો. ઉઠતી વેળાએ શોનાની સમઘ-દાન, બળતી મીનબતી સાથે એક નોકરના હાથમાં આપી, તેને ઘેર મોકલ્યો. કવિએ નોકરને કહ્યું કે, તે સમઘદાન સહવાર સૂધી બળતી રેહવા દેવી. સહવારે તે કેન્દલગ્રીક પાછી લેવા જ્યારે તે નોકર આવ્યો, ત્યારે શોનાની સમઘદાન મોકળવાને બદલે નીચલી સતર બપી સુલતાન ઉપર મોકલી:—

“ સમય ખુદ સોખન બજારી રામે નુસો ધમરોઝ,
ગર લેકન રા તલ્લુદ શાહ એ મન મી સોઝમ. ”

ગઢ રાત્રે આંસુ પાડી પાંડીને મીલુબતી પોતે તો બળી અઢ, અને આજે જો પાદશાહ મારી પાસે મીલુબતી દાન માગે, તો બળવાનો વારો મારો છે, કેમકે મીલુબતી થઈ રહી છે. પણ શાહ જો સમઘદાનીમાં મીલુબતી બળતી કરવાજ માંગશે, તો હુંજ સમઘમાં મીલુબતીની જગાએ બેસીને બળવા માંડીશ જો કે સમઘદાનમાં કંઈ એક આદમી સમાઈ શકતો નથી, તોપણ જાણે કવિ તો તેમાં બેસીને બળવાનોજ હોય તેમ અલંકાર વાપર્યો છે. પાદશાહ પામી ગયો, કે શાયરને સમઘ-દાન ગમે છે, તેથી તેની કવિતાથી ખુશ થઈ તે તેને આપી દીધી.

વેહુશત નામના ઉરદુ શાયરની ગઝલમાં આપણા આ અલંકાર અજબ જેવી મળ આવે છે:—

“ કલી તો ખેંચ લાવેગી ઉસે ગોરે ગરીબાં તક,
કે સુદતસે હમારી ખાક દામન ગીર ફીરતી હુએ,
મેં ઉસ લેલાકી દીવાના હુ ગાફલ જો હુએ શેહરમેં,
બગલમેં આપને મળનું ફીલીએ તસવીર ફીરતી હુએ.
મુકામે એકમે શાહો ગદાકા એક રતબા હુએ,
જુલેખાં હર ગલી કુચેમે ખેતોકીર ફીરતી હુએ. ”

અર્થ:—હમારી પ્યારીની દામન પકડીને કેટલીક સુદન થઈ હમારી ખાક ફર્યા કરે છે. વાસ્તે કદાચ તે ગરીબની કબર આગળ તેણીને ખેંચીથી લાવશે. તે લેલીના પ્યારમાં હું દિવાનો થઈ ગયો છું, કે જોણી પોતાના મળનું આશકની સખી લઈને તેની શોધમાં ખીઆબાનમાં ભ્રમ્યા કરે છે. ઇશકના મુકામમાં શાહ અને ફકીરનો ખરતબો એક સરખો છે. તમે જુઓ કે જુલેખાં જેવી સહજની

સુસુકના ખૂંટમાં હર ગલી અને હર મોહલે બેઆખર થઈ હર
ઠકયા કરે છે.

પ્રિય વાંચકો ! ઉપરનો દાખલો આમેહુજ ભાસ્યોકિતનો નમુનો
છે. તોપણ શેવક ગરીબની જોડેલી ગરબીઓ પૈકી ફકીરના શાહા
પ્રિય કાવશજ હોરમજ શહીઆર ઉરે કાઉશા દાદાના મરણથી
ગયલી ખોટ ઉપર જોડેલી ભાસ્યોકિત, આ અલંકારનો સંપૂર્ણ
ખ્યાલ આપણે:—ભૂજંગી છંદ:—

વિના હર્ષ વ્યાપિ અરે ત્યાગી દેહને,
ભૂઓ ભય છે, પિર છાંડી હમોને;
ઉભો છું જુવા હાય રે પ્રેત તાહર,
રદન સાંભળે છે અતિ કણે માહર,
ગુણો સાંભરી ના વિસારી બળુ છું,
ભલા કાઉશાહ પાદશાહ હું બળુ છું;
પ્રિતી રાખતાં રાખી કીર્તિ તમારી,
ભુએ છે હવામાં પ્રતિમા વિચારી.

એમાં મોટા હરફે ભાસ્યોકિતનો નમુનો છે.

“જ્ઞાન દડી ચાટે પડી, તેમાં સખ કાઢ ખેલો આપ;

નીરગુણો નીરઆકારી, છતે સો લઈ ભય.”

એમાં જાણે જ્ઞાન નામની ખરેખરીજ દડી, ખરેખરાંજ ચાટાંમાં
પડેલી હોય, અને તે ખરેખર ખેલીને છતવાનીજ હોય, એમ અલંકાર
નાપરલો છે.

“રામ જકતકા શેઠીયા, રહે વૈકુંઠ કે માંહે;

નીસ દીન વો હીસાખસે, આપે ઉનકુ ત્યાંહે.”

એમાં જાણે રામને જગતનો શેઠીયો બનાવ્યો છે, ને તે ખરેખર
રજ રજ હિસાખની આપ લે ચલાવતો હોય એમ ચિતાર્યો છે:

“પુર્વ કે લોક ચાહતેથે, ન્યાય—ધર્મ—હરિનામ;

અખંડે લોક ચાહતે હય, કમની—યુગલી—કામ.”

જાણે આગળા લોકો બધાજ સાધુ હતા, અને હાલના લોકો
બધાજ અતિતિમાન છે, એમ ખરેખરોજ દેખાવ હોયની, તેમ
કવિનું કથન છે.

મેધરાગનો એક ખ્યાલ આ અલંકારને ધણી સારી રીતે
સાબાવતો હોવાથી તેનો દાખલો રાગ વિદ્યાના શાખીનો અરે

દેવારી લખ્યો:—

“ આજ કાલ ઘટા મારે મંદર છાંએ રહી,
કીસ તોરસે કટેગી મેરી દદેગી ગરીઆં,
અખ દાદર-મોર-પર્ષેઆ ખોલે શાવનકી ઝરીઆં.

કોયલ કુક શુનાએ રહી. ”

ઘટા છાંઈ રહી છે—દાદર મોર વગેરે શ્રાવણ માસની ઝરીનું
માય છે—કોયલ પોતાનો રાગ સંભળાવી રહી છે, વિગેરે હમણાં
જાણે ચાલુ હોય તેમ બનાવટ કરેલી છે, તે ખરેખરીજ ભાસ્થોકિત
છે. લાલા નામના ઉરદુ શાયરે જોડેલી ગઝલમાં મંડાણ ભાસ્થોકિતથી
સર કર્યું છે:—“આના હુએ ખાખગાહસે પેઆરા ઉઠા હુવા-ભુકતા
હુવા ખુમારસે ઓર રસમસા હુવા. ” યાને કે; માહરી વાહલી
માથુક સુવાની જગાએથી ઉઠીને પેલી આવે છે, અને કેદથી
ઝોંકા ખાતી તથા પશીનાથી ભીંજાઈ ગયલી પેલી તેણી આવે છે. એ
પ્રમાણે જાણે હમણાં તેણી આવતીજ હોય તેમ બ્યાંન કરેલું છે.
શાયરાન શાયર ફીરદોશીની કબર આગળ જ્યારે તૈમુરઝ ગ. પાદશાહ
આવી લાગ્યો ત્યારે, નાંણો મારીને ફીરદોશીનેજ તે કેહેતો હોય એમ
કહે છે કે:—“ સર અઝ કબ્ર ખગદારો ખાલા ખોખીન—પહેલવાને
ધરાંતો તુરાંન ખોખીન; ” યાને કે:—કબરમાંથી તારું મસ્તક ‘ભીંચુ’
કરીને હવે તું જો, કે ધરાંન અને તુરાંનનાં પેહેલવાંતોના કેવા હાલ
થાય છે. ત્યારે કહે છે કે, કબરમાંથી આવાજ નીકળ્યો કે:—“ ગુઝ-
સ્તંદ શયરાન અઝ ઇન મુર્જઝાર—કુનંદ લંગઝખા દર ઇન જ
શીકાર; ” યાને કે:—આ શીકારગાહમાંથી વાધો હતા તે આસ્થા
ગયા મારેજતો લંગડી લોંકડીઓ આ જગાએ શીકાર કરે છે. એ
પ્રમાણે ભાસ્થોકિત વાપરવામાં આવેલી જણાઈ આવશે મહબત
નામના શાયરે એક રેખતાની બનાવટમાં એ અલંકાર ગુંથી લીધો
છે. “ ઇઅહ નહીં શમસો કમર સરપે તેરે કરને વીસાર—આસેમાં
સાએઆ હુએ ભરકર સીમો જરકી થાલીઆં; ” યાને કે:—ઓ
ખારી ! માત્ર ચંદ્ર અને સૂર્યજ કંઈ તારાં માયાં ઉપરથી ઓવારી
નાંખતા નથી, પણ પેલું આકાશ પણ, નાગ ઉપરથી ઓવારી
પોવારી નાંખવાને શોના ડપાથી ભરેલી ટ્રાળીઓ લઈને આવે છે. આ
પણ ભાસ્થોકિત છે. રીંદના નખલુસવાળો શાયર વળી નવીજ તરાંદના
અલંકારની અદ્ધ બતાવે છે. “ કએસો ફરદાદસે અએ. રીંદ મીને

હમ કલ રાત—રોએ ઇઆં તક ગલે મીલ મીલકે ગલે બેઠ ગમે. ”
 યાને કે:—ઓ રીદ ! કઇસ * અને ફરહાદને ગઇ રાતે હુ જઈ
 મળ્યો, ત્યારે તેઓની સાથે ગળે લાગી લાગીને એટલો તો રડ્યો, કે
 માફ ગળું પાણુ બેસી ગયું. ” એમાં જણાવ્યા મુજબ કાંઈ ખરેખર
 કઇસ અને ફરહાદને એ રીદ જઈને ગળે લાગેલો નથી, બલકે કઇશનો,
 ફરહાદનો, અને રીદનો એ ત્રણેનો જન્મ જૂદા જૂદા વખતમાં
 થયેલો હોવા છતાં, ભાસ્થોકિત વાપરવા સાર એ પ્રમાણે કાવ્યને
 રસ શાયરે લુટેલો છે.

“ કબીર કબીર કયા કરે, જાઓ જમના કે તીરઃ

એક એક ગોપીકે પ્રેમમે, હો ગયે કોટી કબીર ”

એમાં કરોડો કબીર ખરેખરાજ જાણે થઇ ગયા હોય, એવું
 વર્ણન આવેલું છે. વળી કાળા હરદોથી અનુપ્રાસિકા સમજાઇ જશે.
 પેહેલવાન જાલેજરનું દાસ્તાન લખતાં શાહનામામાં શાયર લખે છે કે,

“ હુ બેહરેહ ચુ અઝ તીરેહ રાખ ખર ગુઝસ્ત,

ખરશે સવારાંન ખરઆમદ એ ઝસ્ત. ”

અર્થ:—અધારી રાત બે હિસ્સા આગળ જ્યારે ચાલી ગઇ છે,
 ત્યારે સવાર લોકોનો પોકાર તે જંગલ મધેથી નીકળી આવે છે. આ
 ભાસ્થોકિત અલંકાર ધણે ભાગે ગૂજરાતી શિવાયની ભાષામાં બહુ
 વપરાયેલો દીઠામાં આવે છે. એક ઉરદુ શાયરની ગઝલમાં એવી
 લેઝત લીધી છે કે:—

“ જવહરસે કય આલુદા હએ સમસીર કીસુકી,

પર કતલ કે મહેજરપે હએ તેહરીર કીસુકી.

શામાને નીસીમે સેહરી મુશક ફેશાં હએ,

શાએદ ઇઅહ ખુશી બુદ્દે ગીરેહગીર કીસુકી. ”

અર્થ:—આ કોણની તરવાર છે, કે જે ઉપર માત્ર ઝવેરાતજ
 મઠી લીધેલું નથી, પરંતુ તેના ઉપર તો કોઇ આશકને કતલ કર્યાની
 તખ્તિ કોતરેલી છે.*** સહવારના પવનની દામન કસતુરીના જેવાં

* કઇશ એ મઝનુનનું નામ છે. પણુ એ કઇશ જ્યારે લયલી
 નામની પોતાની માશુક ઉપર હૃદયપાહાર દેવાનો બની ગયો, ત્યારે તેણે
 પોતાનો તખ્તુસ મઝનુન યાનેકે ચરી ગયેલો માણસ, એમ નામ
 ધારણ કર્યું. પછી એજ એલકાબથી સર્વ તેને એળખવા લાગ્યાં.

સુગંધ સધળે લઇને જાય છે, તે ઉપરથી એવું જણાય છે કે, કોઇ માથુકે પોતાનો પેચદાર ચોટલો છોડી નાંખ્યો છે, અને તે ઉપરથી થઇને આ પવન આવે છે. એ બનાવટ ભાસ્વોદિતનીજ છે. પણ પ્રકાર નવો છે. આગળ આપણે તેમુરલંગનો દાખલો આપી આવ્યા છીએ, તેવોજ ઇનશા નામના શાયરે ઉરદુમાં બેડેલો છે:—
 “ નીકલકે વાદીએ વેદશતસે દેખ અએ મળનું કે જોર ધુન મેં
 અપ્પ આતાહે નાક એ લએલા. ”
 યાને કે આ મળનુન તું આંએ દેહશતનાક બીઆબાનમાંથી ઉઠીને જો, કે કેવી ધુમધામથી પેલું લેલીની સ્વારીનું જીટ આવે છે. એમાં પણ અચ્છી ઝમક ઝમકાવેલી છે. એવા એવા સંખ્યાગંધ દાખલાઓ હમારી પાસે લખાયલા હવે રદ કરી, એ અંલકાર અહિંઆંજ બસ કરી આગળ ચાલ્યે.

૪૨—કવિશેષણા.—એમાં વિશેષણનો કપ કરવામાં આવે છે. યાને જે શબ્દ માટે વિશેષણ વાપરવાની આપણને જરૂર, તે શબ્દને બદલે બીજાજ શબ્દને વિશેષણ લગાડવું પડે છે. કાવ્યની ઝમક વધારવા અથવા કાવ્યને તાલ અને વર્જનમાં રાખવા સાડ એમ વિશેષણ ફેરફાર કરવાનો હક કવિઓનેજ બહેલો છે; જે હકને અંગ્રેજીમાં *Poetical License* કહે છે. એ હકનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવીને હવે તો ગદ્ય લખનારા પણ તેનો ઉપયોગ કરતા જણાયા છે. જેમકે.—*Hence to his idle bed* એમાં “ આળસુ બીછાણું ” એવા જે શબ્દ આવેલા છે, તે “ આળસુ ” શબ્દ, માણસને માટે વાપરવાને બદલે, જે માણસ તે બીછાણા ઉપર સુએ છે, તે માણસને આળસુ શબ્દ લાગુ પાડવાની જગાએ મુકાયલો છે. એ કવિશેષણા અલંકારને અંગ્રેજીમાં *Transferred Epithet* કહે છે.

મેતીદામ વૃત.

“ મજે વ્યભિચાર વિશે નહિ માલ,
 ખચીત છુરો નજી ઘો સહુ ખ્યાલ;
 વ્યથા નૃપ રાવણુ કેરિ વિચાર,
 તજો દુખકાર તમે વ્યભિચાર.”

+ + + +
 વળી વિષયે દુખ્યુ મોગલ રાજ,
 ચયાં અધટીતજ એ થકી કાજ;
 સલા જન માંહિ રહે નહિ સાર,

• તન્ને દુખકાર તમે વ્યભિચાર,
 + + + +
 તુરે તનનું બળ તેયિ તમામ,
 વિરામ કરે નહિ પુરણ દામ;
 લહે વિશવાસ ન કાઇ લગાર,
 તન્ને દુખકાર તમે વ્યભિચાર.
 + + x +
 હરામનું તાકિ દુર્યુ નથિ કાપ,
 સુખી સ્વપ્ને વ્યભિચારિ ન હોય;
 નહી નિકળે શુભ તે થકિ સાર,
 તન્ને દુખકાર તમે વ્યભિચાર. "

એમાં બુલાખી કવિએ વિશેષણોનો કપ કરેલો ઝટ જણાશે. કેમકે " પુરો " શબ્દ " ખ્યાલ " ને લાગવાનો છતાં કેટલો દુર છે. તમામ વિશેષણ, બળને લાગવાનું છતાં કેવું દુર છે. શુભ શબ્દ સારને જોડવાને બદલે ક્યાં જોડાયો છે તે જોવાનું છે.

કવિ પ્રેમાનંદ કહે છે કે:—

" સાંઘ્ય તો સપડાવી નહીં, નહિ પવનવેગી ઘોડા;
 કંસાર દમયાંતીના કરતો, ન જમ્યો ભુડા મહેડા. "

એમાં ભુડા એ વિશેષણ આદમીને લગાડવાનું છતાં મોઢાંને લગાડી કબ્જિશેષણ દાખવ્યો છે. કવિ વીલ્કમ કાઉપરે " વીન્ડર રેવરી " નામના કવેતમાં જણાવ્યું છે કે:—

" *And slowly, and by most unfelt, the face of universal nature undergoes.* "

એમાં *Most* શબ્દ *unfelt* ને લાગ્યો છે ખરો, પણ તે શબ્દ ખરેખરો એવી રીતે વપરાયલો છે કે *Most people unfelt*. વળી ભુજંગી છંદમાં કહે છે કે:—

" સદા સચરો મારગે આપ સીધે, નહી માન વાઘે વ્યભિચાર લીધે.
 પ્રભુ કોપશે કાર્ય તે પાપિ કીધે, નહી માન વાઘે વ્યભિચાર લીધે.
 જશે લાજ જેણે કરી લોકમાંથી, હશે સસ્ય તેનો કદી કાણુ સાધી?
 બળે ખાપડી તે તણી જૈરિ રોજે, ભરાએ સદા ભારી તે શોકસોજે. "

પ્રજાની પિડા વીશે પરજ રાગમાં વિલાપ.

" લાઇઓ જેની ભારજ ભુગીરે, તેને પીડા અંતર ઊડી;

માયો નથી કે કીધો નથી ધાયલ. તાલો આવ્યો નથી તાય;
આળ લગ્નના છુરા બનાવથી, દુર્બળ મુંજ દેખાય.”

એ પ્રમાણે આ અલંકાર વારંવાર વપરાય છે. એ અલંકારે ખરેખરા કુદરતી કવિધીજ વપરાઈ જાય છે. જન્મ-કવિ શિવાય શિક્ષણ કવિઓથી એવા કવેત જોડાયાથી રસ પડતો નથી; કેમકે તાંણીતોડીને તે હલકા કવિઓ તેવાં કાવ્ય બનાવે છે, તે પથ્થર ઉપર પાણી છે. તેવા કવિઓ માટે કવિ શુલાખી કહે છે કે:—

“કુદકા મારે ભલે કુકવિઓ, વડા રામડા તાણી;
કવી કુદરતી બનવું એ તો, પથ્થર ઉપર પાણી.
આતાને સમજાવવા સાર, પટે પુરાણ પુરાણી;
સહ રંગણા એ પોથીનાં, પથ્થર ઉપર પાણી.”

૧૮

“ Leaving behind us the supposition of a poetic inspiration or mysterious enthusiasm we have two great spheres of fact to consider—the soul with its moods or faculties or aims, and the object or material to which its gaze is directed and with which its thoughts are occupied. I take the latter first. The materials of poetry refer to God and to the spiritual world or to external nature or to human action or to mental experience. ”

Rev. R. Scott,

મુખ્યની વીલ્સન કોલેજના ઉસ્તાદ રેવરંડ સ્કોટે કાવ્ય રસ વિષે આપેલાં ભાષણમાં જે જે નોતમ નમુનાઓ અને અમુલ્ય અભિપ્રાયો આપ્યા છે, તે પૈકી મધ્યજે એકની જગા કરી, આપણને આજે આપણા વિષયમાં આગળ ચાલવાનું છે. પ્રિય વાંચકો ! આ તકે એક શુલાસો કરી દઉં છું કે, કાવ્યમાં વપરાતા અલંકારોના મેં ગૂંજરાતી, ઇંગ્લેંડ, અને ફારસીમાં જે જે નામો આપ્યાં છે, તેજ નામોથી બધા અલંકારો ઓળખાય છે, અને તેના બીજાં નામ છેજ નહીં, એમ માનવું કે જાણવું નહીં; કેમકે એક અલંકારના ત્રણે ભાષામાં જૂદાં જૂદાં ૪-૫ નામો હોય છે. વળી કેટલાકમાં લગાર લગાર તફાવત દર્શાવનારા પ્રકારો હોવાથી નિરનિરાળાં નામો પડેલાં છે. વળી કેટલાક

અલંકારોનાં તેાં ગૂજરાતી ભાષામાં બીજાકુલ નામો ન હોવાથી, તેઓનાં નામ પાડવાનું કામ પણ હમારે કરવું પડ્યું છે. ગૂજરાતી કવિઓની કલ્પનામાંથી તેવા અલંકારો તો કળીની માફક આપોઆપ પુટી નીકળેલા છે, પણ તેના નામો અંગ્રેજી કે ફારસીને મળતાં, સર્વ અલંકારોનાં, ગૂજરાતીમાં પાડેલાં ન હોવાથી, અર્થાનુસાર તેવાં નામો બોદી દાઢવાં પડેલાં છે.

બડીલર કાવ્યનો બીજો બોલ કલ્પના કહે, તોપણ કાવ્યનું જે લક્ષણ તે આપી શકતું નથી મનશકિતનો જે ખાસ ગુણ-ચિત્ત ધૃતિ અથવા લહર કે ઉદ્વેગ-ભાવરસ કે વિચાર-આશય કે તુરંગ-કલ્પના કે જે પણ કાંઈ હોય તે-એ સર્વ મળીને કાવ્ય બને છે, એમ શું આપણે કહીશું ? કોઈ સાક્ષર કાવ્યને માટે કાવ્ય સુદ્ધિ માંગે છે; કોઈ ટીકાકાર તો સાધન કે નિમિત્ત માંગે છે; કોઈ તો કાવ્યની રચના, શૈલી, પદ્ધતિ, કાયદો, અને ક્રમ માંગે છે; અને કોઈ તો વળી સાહિત્ય સામગ્રી માંગે છે. કોઈ ખુદરતને, તો કોઈ કાર્ય કે બનાવને, કાવ્યનું લક્ષણ લાગુ પાડે છે. કોઈ આત્મના અંતર્યામને, તો કોઈ લાગણી, પ્રેરણા, પ્રેરણા, કે વિચારની વિધિવિધ વ્યવસ્થાને જૂએ છે. એ પ્રમાણે જો તમે કાવ્યના એક ડહાન લક્ષણોને પાસે પાસે ગોઠવશો, તો તમેને ઝટ જણાશે કે તે કેવાં આપમતલબી અને સ્વમતાભિમાની છે. વળી તે દરેક લક્ષણમાં, બીજાના નિર્વચનને અધુરું અને ખોટું પુરવાર કરવા જેટલા પુરાવા સમાયલા હોય છે. એ ઉપરથી રેવરડ સ્કોટ કાંઈ પણ ચુકાદો કરવાને બદલે, કાવ્ય રસને માટે એટલુંજ કહી બેસે છે કે, “ *Poetry is a spirit of immortal youth which in different ages and races clothes itself in different guises.* ” યાને કે, કાવ્ય એ એક અમર જુવાનનો એવો પ્રાણાત્મા છે, કે જે જૂદા જૂદા કાળે અને જૂદી જૂદી પ્રજામાં પોતાને વિવિધ પ્રકારની શીકલ સૂરતમાં સજે છે. તેવી તરેહના પોશાકોમાં આપણે જૂદા જૂદા રંગો ચિતરેલા છે, અને હવે નવો રંગ બતાવ્યો:—

૪૩-વિશ્લેષણ વિશેષણ:—એમાં ધારા અને કાયદાથી ઉલટી રીતે વિશેષણ વપરાય છે. વિશેષણના અર્થથી તદ્દન ઉલટોજ અર્થ વિશેષ્યનો હોય છે. યાને કે જે નામને કે જે શબ્દને વિશેષણ લાગે તેની અને વિશેષણની મતલબ વિશ્લેષ હોય છે, એને અંગ્રેજીમાં

Ozymoron કહે છે. તેનાં આપણે દ્રષ્ટાંતો આપીશું એમલે એવેન સમજાઈ જશે:—

“ અહુજ હડીલા રાચના આળક મરજીને આધીન રહેવું.

દુઃ કાળું ને ધોળા કોયલા હાથ હા કરના રહેવું.”

વાંકાનેર નાટક મંડળીના પ્રેમ-ચક્રિકાના નાટકમાં આ દાખલો એક ખમાયમાં ગોઠવેલો છે. એટલે દુધ મુદ્દે જતાં તેને કાળું વિશેષણ, અને કોયલા કાળા જતાં તેને ધોળાનું વિશેષણ લગાડેલું છે. આથીલો માટે તેની દેસ્ડેમોના એ કહ્યું હતું કે, “ *My lord is not my lord.* ” યાને, મારો ધણી એ મારો ધણી નથી. એમાં એકજ શબ્દ, કર્તા તેમજ કર્મની જગાએ મુકાયલો હોવાથી કદંગુ તો લાગે છે, પણ એવાંજ વાક્યો વિવેક વિશેષણના અલંકારમાં મુકાયલાં છે. એનેજ મળતું વાક્ય કવિ વર્દસ્વયે કહેલું છે, “ *Sorrow which is not sorrow but delight.* ” કવિ મીઠાને પેરેદાખજ લોરે નામના કાવ્યમાં એ અલંકાર વાપરેલો છે.

“ *Thus repulsed, our final hope,
Is flat despair.* ”

એમા વળી આપણી “ છેવટની આશા ” ને “ અણગમતી નિરાશી ” તરીકે કહેલી છે મુદ્દર વિલાસમાં એ અલંકારના સ્વરૂપના કવેત અસંખ્ય છે, પણ ઘોડાકની તો જગ્યા કયે:—

“ અંધલી આંધિન કાજલ કીયા । મુંડલી માંગ સંવારે ॥

ચૂંચી કાનની કુંડલ પહરે । નકટી બેસરિ ધારે ॥

કંઠચિહ્ની માલા પહરે । કર બિન ચૂડા સોહે ॥

પાડ ચિહ્ની પહરી ઘુંગરુ । પતિ અપનેકો મોહે ॥”

એવા દાખલા જો કે આ અલંકારના લાગમાં મુંડવા વાસ્તવિક ન હોય, પણ તેનું અર્થ સમજવાને માત્ર એક દ્રષ્ટાંત એવો આપવો ભાગ પડે છે. એવકે યોગી શિષ્યના યોગેશ્વર ગુરુ વિષે જોડેલાં કવેતમાં આ દાખલો બરાબર લાગુ પાડેલો છે.—

મીઠા સીમ જોરાક આપી ગુરુ,
મને મારતો ધારકી પ્રેમથી વું;

‘ નરમ પાહોણુ સુવા પથારી ન બીછ,

પુરી ગાળ ચોખંડ કાઠી મહિં તું.

એમાં દરેક લીટીમાં વિરહ વિશેષણુ સમાયેલો છે. કડવા લીમડાના રસને મીઠા—માયાળુ પ્રેમને ઘાટકી—કડાણુ પથ્થરની પથારીને નરમ—અને ચોરસ ચોરડીને ગાળ—એવાં એકેકથી ઉલટા વિશેષણુ કાવ્યની કાશીનને સાઝ વાપરેલાં છે એનેજ આખેહુથ મળતો દાખલો કીંગ જૉનમાં આપેલો છે.—

“ *Death, death, O amiable lovely death !*

Thou odoriferous stench ! sound rottenness ! ”

(*King John. 3. IV.*)

એમાં મોતને, મળતાવડું અને રમણીય કહ્યું છે—તેની દુર્ગંધ અને બદબોને ખુશબોદાર તથા સુગંધિક કહી છે—અને તેના કાઠી સડી ગયલા સગાને નિરોગી અને તંદોરસ્ત કહ્યો છે । એવી રીતે ઉલટાં વિશેષણુ વાપરેલાં છે. આત્મભયોતિ વિષે લખનાં શુક્રો હંમેશાં એજ અક્ષરના સ્લોકો જોડી ગયા છે. વેદના લખાણોમાંથી થાણું કરીને એ અલંકાર ઝટ નિકળી આવે છે:—

શ્લોક.

“ *सर्वावस्था विनिर्मुक्तः सर्व चित्ता विवर्जितः ।*

मृतवृत्तिष्वृते योगी समुक्तो नात्र संशयः ॥ ”

યાને કે—જગૃત, સ્વપ્નાવસ્થા, સુષુપ્તિ, મૂર્છા, અને મર્ણુ એ પાંચની કીકરમાંથી પૂરેપૂરો અળગો રહીને જે શાંત રહે છે, તે આદમી જીવતો જતાં મરીને મુક્ત થયેલો હોય છે એનેજ ‘મળતું’ ઉદાહરણુ મીસ ઓસ્ટનના નૉવેલમાં મળી આવે છે.—

“ *Not a day went by without a solitary walk in which she might indulge in all the delight of unpleasant recollections.* ”

એમાં કહે છે કે, નાપસંદ સ્મરણુ થયા કરવાથી તેણી ખુશાલીમાં ગરકાવ થાય; ભાવાર્થ—ના ખુશ યાદની ખુશાલી. આગળ કહ્યું તેમ અસ્ફુન સાપામાં અને તે પછુ વાળી એકમે એવાહીની કે

જીવનસતી કે આત્મજ્ઞાનની બાબતોમાં એ અલંકાર બહુજા શોભે છે. કેહનાર, બોલનાર, કે લખનાર, પોતાનું કહેવું બીજાના મન ઉપર અતઃકરણથી જણાવતી વેળાએ એ અલંકાર વાપરી દે છે. અને આત્મજ્ઞાનની બાબત, સમગ્રવામાં એવી કહણ છે કે, આપણેજ એક બાબતને સારાં માફાં એ વિશેષણથી સમજાવી દઈએ છે. કહોપનિષદના ૫૦ માં મંત્રમાં કહેલું છે કે—

“ આસીનો દુરં વજ્રતિ શયનો યાતિ સર્વતઃ ।

કસ્તમ્મદા મદન્દેવં મદનો જ્ઞાતુમર્હતિ ॥ ”

યાને કે—આત્મારૂપી દેવ અચળ રહી દુરં બધું છે, તેમ જુનેલો છતાં સર્વ જગ્યાપર બધું છે, મદવાળો છતાં મદવગરનો છે, હર્ષરૂપ છતાં હર્ષ વગરનો છે, એવો વિરૂદ્ધ ધર્મ આ-માની અદર રહેલો છે. (કાળીદાસ પડીત.) એમાં પણ અકેકથી ઉચટા ગુણો જણાવેલા છે. દ્વિ બાપરનનો એક દાખલો આપીશું.

“*Albania's Chief, whose dread command
Is lawless law.*”

જેમ આપણે “ રીસ્પેક્ટેબલ લોકર ” સંજ્ઞા વાપરે છે, તેમ એમાં “ કાયદા વગરનો કાયદો ” એવા સમ્પદ વાપરી વિરૂદ્ધવિશેષણ અલંકારનો પૂરેપૂરો ગુણ સમજાવ્યો છે; માટે હવે આગળ ચાલો.

“સીહાસંસાર”માં એક અંગ્રેજી વિરૂદ્ધવિશેષણ છે.—

“ પુત મોટાની દોસતી, રાખી ગાળો ખાય,

દાથી દીઝીએ ગલ્યો, હાજી હા કહેવાય.”

એક ભકતો કહે છે કે.—

“પરમેશ્વરસે પ્રીત રહે, ચોર પરનારીસે હસના,

તુળશી દોનો ના બને, લોટ ખાય ચોર ભસના.”

એમાં અકેકથી ઉચટા ગુણો, કહોકે બીજાં બોલોમાં વિરૂદ્ધ વિશેષણો જણાવે છે, કે પરમેશ્વરને ચાહવાનું હોય રાખી ખારદી સાથે દુશ્મનાજી ચલાવે એ વાત કેમ બને ! કારણકે લોટ પણ ખાતાં જવું તે તેની સાથે સાથે ભોંસતાં પણ જવું એ વાત કેમ બને !

રંગની રાંધણીમાં નીચલો દાખલો છે—

“ What leaders of repute and name
Bought by their death a deathless fame?”

કાવ્ય બુદ્ધિના માણસો કેને કહેવા, એ સવાલ સામાન્ય લોકોથી દુરોપસ્ત-સમજતો નથી. તેઓ તો એમજ જાણે છે કે પ્રાસવાળી ૨-૪ પાના ભરેલી જોડણી કાંઈ જોડે એટલે તે કવિ કહેવાયો ! એક કાગળ લખનાર, નાચુંદાચું લખનાર, ચીઠ્ઠિપત્રિ લખનાર, કે અરજી લખનારને સર્વને આપણે લખનારની સંજ્ઞા લાગુ પાડ્યેછે, તેથી ૧૫-૨૫ લીટીની એક નાની વારતા લખનારને પણ આપણે ‘લખનાર’ કરીને સાધારણ રીતે બોલ્યે છે; ત્યારે સેંકડો નિબંધો લખનાર, પુસ્તકો લખનાર, ચટકદાર રેસાલા લખનાર, ન્યુસપેપરો ચલાવનાર, એ સર્વને આપણે લખનારજ કહ્યે છે. પણ પેલા ચીઠ્ઠિપત્રિ, અને કાગળપત્ર લખનાર; તથા ઉત્તમ નિબંધો અને ગ્રંથો લખનાર, એ બે વચ્ચે જેટલો તફાવત છે—તેટલોજ તફાવત વિચાર—ચોરી તથા શબ્દ અને વાક્ય—ચોરીથી બનાવેલી કહેવાની કવિતાઓ; અને ખરા જન્મ—કવિની ખરી કવિતાઓ વચ્ચે તફાવત છે. પ્રાસ, તાલ, કે વજન એટલાજ ઉપર કાવ્ય બુદ્ધિ રચાયલી નથી. અલખત એટલું તો મારા અનુભવથી કહું છું કે, એક કવિ જે વિચારોથી એક વસ્તુનું ગ્યાન આપે છે, તેજ વિચારોને લગભગ અનુસરતા વિચારોથીજે કવિ પણ ઘણી વાર આપી દેછે. તે કાંઈ ચોરી નથી, પરંતુ જે વિચાર એક કવિને મુજેછે તેજ બીજા કવિને સેહેજ સેહેજ ફેરફાર સહ મુજે છે. પણ કવિ નહીં એવા, કાવ્ય—ચોરી કરતાં પકડાઈ આવેછે તેનો સંતાપ કરવાનો છે.

૪૪—મેહેજુઃ— યાને કે નાંણો મારવાનો અલંકાર. આગળ આપણે જણાવી ગયલા અલંકાર અન્યોક્તિકાના જેવો છે. પણ અન્યોક્તિકામાં તો હોય તેથી ઉલટું બોલાય છે. તેમાતો વ્યાજ સ્તુતિ અથવા વ્યાજ નિંદા થાય છે, પણ આમાં તો કવિઓ શાંત્રમાં લપેટીને ખાસડાંજ મારે છે. એક માણસને અપમાન કરવા સાર, તથા તેનું પાણી ઉતાર કરવા સાર. તથા તેના દુરાચારને દુશી કાઢવા સાર ઘણા તિક્ષણ વેણ—ખાંણ લગાવામાં આવે છે ભાટ—ચારણો ભવૈયાઓ—અને મશકેરા ઠૂંઠૂઆળેને પોતાનું રળી ખાવાને સારજ પરમેશ્વરે એ અલંકાર તેઓને અલેલો છે એ અલંકારને લીધે ભલા ભલા રાજવંશીઓ ડરે છે, અને ભાટચારણો તેઓને ડરાવે છે. કવિ

શુદ્ધાખોએ, નવસારીના મુળા ગણેશ શીતારામ શાસ્ત્રી ઉપર, પોતાની ચયલી બદલીથી ખીજવાઈને એક કાવ્ય બેડેલું હતું કે “ ગણેશ તું પરમેશ ” એમાં ગણેશ એટલે પરમેશ્વર કહીને, ખીજા બોલોમાં ગણેશ તું પરમેશ, યાને તારા મોં ઉપર મેશ ચોપડું ! એ પ્રમાણે મેહેલું મારવામાં આવ્યું હતું. એમાં શબ્દનાજ અર્થ ખેવડા હોય છે એમ નથી, પણ અર્થની મતલબ પણ ખેવડી આવે છે. એને ફારશી ભાષામાં “ઇસ્તહઝા” કહે છે; અને અંગ્રેજીમાં તેને *Sarcasm* કહે છે. વળી ધણાક અંધ-કારે એને *Dramatic-irony* કહે છે. ફારશીમાં એને મળતો “તજ-આહેલ—અલ—આરીફ” જણાયલો છે પાછલો અલંકાર ગ્રીસ્યન કવિશ્વરસમાં વારંવાર સાધારણ થઈ પડ્યો છે. એમાં શબ્દના દ્વિઅર્થ વાપરવામાં આવે છે. એક અર્થ; જાણેકે વક્તા અથવા લખનાર પોતે ઉદ્ઘાડતો હોય એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે બીજો અર્થ; જાણેકે તે શબ્દનો બીજો ભાવાર્થ થતોજ નહીં હોય એમ બોલનાર કે લખનાર જાણે જાણતોજ નહીં હોય એમ ધારવામાં આવે છે.

૩ બે રીઝર્ડ એ અંધમાં હેસ્ટીંગ્સનો ચિતાર છે. તમાશગીરે જાણે છે, કે હેસ્ટીંગ્સ માર્યો જવાનો છે, તોપણ હેસ્ટીંગ્સનો જાણે-કે જાણતોજ નહીં હોય તેમ ફેવર—વૉટાન અને ગ્રેના મરણ ઉપર બોલે છે કે,

*Some men else who think themselves as safe
As thou and I.*

એટલે જાણેકે પોતે તો મરવાનોજ નથી એમ તે જાણતો હોય તેવું ડાળ બાલે છે; તો જોડે તેજ વખતે મરણ તો તેના પગ આગળ છે, એમ પોતે પણ સમજે છે.

શાયર આકેલખાને શાયરા ઝેબુનનીસાને કહ્યું કે, “ સંયુસેએ ખીસન ખાહમ ” મને ચણાના લોટના સમુસા ખાવા ગમે છે. ત્યારે તેણીએ જવાબ વાળ્યો કે.—“અઝ મુતબેએ મા દર તલમ ! ” યાને કે, જા ! આપણી રાંધણીમાંથી લે ! હવે એ સવાલ જવાબમાં તો ધણા ઉડાં મેહેલ્યા એકમેકને મારેલાં છે. સંયુસે ખીસન શબ્દ સન અને યુસે તથા ખી સન એ શબ્દોનો બનેલો છે, અને પેલો કવિ શુ કહે છે કે, “ઓ શાયરા ! ખી સન=યાને સન વગરનો સનયુસો, અર્થાત ખોસો તુંને લેવા માંડું છું.” ત્યારે પેલીએ મા અને દર શબ્દોને બેડી નાખીને મજાનું મેહેલું મારી

કહ્યું કે, “ જા ! તારી માથને ચુંભી લે ! ” એક દાસ કહે છે :

“ પડદે રહેતી પદ્મણી, ન લેતી હરીજી નામ;

કરખીએ સરજી કુતરી, હુઠે આપું ગામ.”

એમાં મેહેલું ખોલ્યું છે. વળી એક તંબાકુનો વ્યસની તંબાકુનો તારીમાં તંબાકુને ધીક્કરનારને મેહેલું મારે છે કે:—

“હકકે અગર ઝેહેર શવદ નોશ કુનમ;

શેહેદો શકરો, કંદ કરામુશ કુનમ;

હરકસકે મરા મનએ કુનદ તંબાકુ;

ચદી બેઝનમ કદશ કે બેહોશ કુનમ.”

એટલે:—જો વાજળીની રાહ મને ઝેર પાપ તો તે પીવું ! જ ને મધ-શાકર તથા ખાંડને હું લુટી જાઉં, પરંતુ જે શખશ મને તંબાકુ વાપરતાં અટકાવ કરે, તેને તો હું એટલી તો ઝુતી માઝ, કે બે-હોશ કરી નાંખું. ધ્રુવાખ્યાનમાં સાવડી માતા સુમતી ધ્રુવને મેહેલું મારે છે કે:—

“અપરમા એમ ખોલ્યાં, ભૂંડાં એ સુખ તુંજને કર્યાંથી;

અલાગણીના પેટ તણુક તું, જાને અકરમી ઇલાંથી.

ઇલાંથી જઈ વનમા તપ માંડ, હરિ લજીને કાયા છાંડ;

ફરી જનમ લે મારે શરીર, તો તને રાજ અપાવીશ વીર.”

એમાં ધ્રુવની ખરી માથને માટે જાણ લીટીમાં મેહેલું માર્યું છે. પછી સુમતીએ ધ્રુવને એથી લીટીમાં ખોતાને પેટે ધુન-જન્મ લેવાને તાંણો માર્યો છે, કે તારી આગળી માંય અલાગણી તેને પેટે કાંધ જન્મ લીધો, તુંજો મારે પેટે જન્મ લેતો તો રાજા થાત. આગળ આપણે શ્રીરદોશીની કપરમાંથી નીકળેલો આવાજ એક અલંકારમાં આપી ગયા છીએ, પણ તો મેહેલું તો અચ્છો દાખલો હોવાથી આ ઠેકાણે ફરીથી ખતાવ્યો, કેમકે આગલા અને હાલના બેતમાં ફેર છે. તેમુરલંગતું મેહેલું:—

“સર અઝ ખાખ બરદાર બ ઇરાંન ઝમીન,

બ કાંમે દલેરાંનો તુરાંન બોળીન ! ”

શ્રીરદોશીનું મેહેલું:—

“તું ખાલી શવદ બેશે અઝ નરકે શૈર,

કે હરે શવ દર આયદ રોખએ દલેર.”

અર્થ:—ફીરદોશીની કબર આગળ તૈમુરલંગ ફરતો ફરતો આવી સાચો ત્યારે ખખ્ખો કે, તું કબરમાં ઉંઘાયલો છે તે જાગૃત થઈને હવે જો, કે ધરાંન જમીનના કેવા હાલ થાય છે, અને તુરકી લોકોની મૌરાદને અને જાહોજલાલીને હવે તું જો! ત્યારે કહે છે કે, કબરમાંથી એવો અવાજ ફાટી નીકળ્યો કે, જ્યારે વાઘ વગર જંગલ ખાલી પડે ત્યારે ત્યાં લુલ્લી લોકડીઓ યાને કાહલીઓ દોડતી ફરે અને દેલેર થાય છે. યાનેકે તૈમુર પગે લંગડો હતો તેથી લુલ્લી લોકડી લખી છે. એ મેહેલુનો અલંકાર તો ખીચારા તૈમુરલંગ ઉપર વારંવાર લાગુ પાડવામાં આવેલો છે. એક વાર હિંદુસ્થાનમાં તૈમુરલંગ આવ્યો ત્યાં એક આંધળી ગાનારી જેનું નામ દૌલત હતું, તેનું ગાનું સાંભળી તૈમુરલંગ ખુશી થઈ ગયો અને ગાનારીને ટાંણો માર્યો, કે “ શું દૌલત (યાને પૈસો દોકા) પણ આંધળી હશે ! ” ગાનારીને આ વેણથી ખજલત લાગી, જેથી તેણે પણ ફીરદોશીની કબરના મેહેલું મુજબનું એવું મેહેલું માર્યું કે, દૌલત આંધળી હતી માટેજ તો લંગડાલુલાને ત્યાં આવી છે. ” એમાં મેહેલું એવું છે કે, તૈમુર લંગડો હતો, અને તેની પાસે દૌલત ધણી હતી. અને ગાનારી દૌલત પણ આંધળી હતી તેથીજ તૈમુર લંગડાને ત્યાં ગાવા આવી, બાકી દેખતી હોતતો નહીં આવત. એ પ્રમાણે મેહેલું છે.

હવે દ્વિઅર્થિ મેહેલું જણાવીશું. સેખસાદીને ગૂજરાત તરફના લોકોની ધણીજ સુગ હોવી જોઈએ. તેણે જ્યાં ત્યાં ગૂજરાતના લોકોને મેહેલું મારેલાં છે. તેણે હિંદુસ્થાનની મુલાકાત ઉપરથી હિંદુઓને માટે લખવાને બદલે “ ગૂજરાતીઓ ” એ શબ્દ વાપરેલો છે. તે લખે છે કે:—

“ સાદી દરીન દયાર તુ મહેં મુસાફરી,
આ કસ સુખન મગુ કે ગુજરાતીઆન ઝનન્દ. ”

એ સાદી ! આ દેશમાં તું એક અંજણો મુસાફર છે, વાસ્તે કાંઈને કાંઈ કહેતો નાં, નહીતો ગૂજરાતી લોકો તને મારશે છેલ્લા શબ્દો કાળા કરવાનું કારણ, કે તેણે એ શબ્દો એવા સ્લેપથી વાપરેલા છે કે, તેણેતો અંદરખાંને ગૂજરાતીઓને મેહેલું મારેલું જણાય છે; કેમકે તેનો અર્થ એમ પણ થાય છે કે, “ ગૂજરાતીઓ ઓરતો જેવા ખાયલા છે, એમ તુ કાંઈની આગળ નાં કહેતો ! ” વળી ખીલું મેહેલું એવીજ રીતે માર્યું છે કે;

“ સાદી તું જન્મેરી ઓ મુખનાંને તો ગોહર અંદર,

અરજાન અજાન ફરશ કે ગુજરાતીઆંન અરંદ.”

યાને:—ઓ સાદી ! તું એક જન્મેરી છે, અને તારા અમુલ્ય શબ્દો છે તે જવાહીરો છે, પણ તે તારે સસતામાં વેચવાં પડશે, કે જેથી કરીને ગૂજરાતી લોકો તે ખરીદી શકે. છેલ્લી લીટીમાં તો તેણે ગૂજરાતીઓને બીજા અર્થમાં મેહેલું માર્યું છે કે, “ તે ગોહરો સસતાં વેચજે, કાંયકે ગૂજરાતી લોકો મધેડા છે ! ”

સીઝર રાજાના ખુન વખતે તેના મિત્ર એનટનીએ, ખુની છુટસને માટે જે વકતૃત્વ કર્યું હતું, તે આખું સંલાપણુ, મેહેલુંના અલકારમાં રચાયલું છે. તેમાંના એકાદ દાખલો અત્રે ટપકાવી લખ્યું:—

‘છુટસ જોકે ખુની હતો અને એનટની તો કરકરામાં છુટસને શાલમો લપેટીને ખાસડાં મારવાની મતલબથી મેહેલું મારે છે, તે જણાવ્યે:—

“ O Masters ' If I were disposed to stir
Your hearts and minds to mutiny and rage,
I should do Brutus wrong, and Cassius wrong,
Who, you all know, are honourable men;
I will not do them wrong; I rather choose
To wrong the dead; to wrong myself, and you,
Than I will wrong such honourable men.”

એમાં પણ અચ્છું ખાસડું ખુનીઓને એનટનીએ લગાવેલું છે.

“દોર ધડતાં મનુષ્ય ધડયો, ભૂલ્યો શીંગને પુછ;

તુલશી હરિકી લક્ષિત બીન, ધીખ દાઢી ધીખ મુછ.”

એમાં પરમેશ્વર માટે “ રામ નિદા ” પણ કરેલી જેવી છે. કહે છે કે, આદમીને દોર બનાવતાં માર્ણસ બનાવામાં ઇશ્વરે એટલીજ ભુલ કરી છે કે, શીંગડાં ને પુછડી તેને નહીં આપ્યાં એટલું જ માફ છે, બાકી તુલશીદાસ કહે છે કે, હરિ લજ્જન વગરના દોર જેવાં આદમીની દાઢી અને મુછને ધિક્કાર છે. બાળ લગ્ન ઉપર લખતાં કવિ કહે છે કે:—

“ કીલાભાઇ બાપુ કહી, લાખે લગવો લાડ;

વરા વિનાની વય વિષે, હણી નાંખો છો હાડ;

હણિ નાંખો છો હાડ, ખાડમાં ઘાલો ખોડી;

બધ્યાં તમારાં લાડ, પાડ શુભ કરે પડોશી.”

સાયરાંન સાયર ફીરદોશી તુશીએ શાહનામું સમાપ્ત કર્યું, અને
જ્યારે પાદશાહ મહમદ ગઝનવીએ દરાવેલું ઇનામ તેને નહીં આપ્યું
ત્યારે, ફીરદોશીએ ભરમમાં જે તાણાં બર્થાં મેહેલ્યાં, માર્યાં છે, તે
એકેક પછી ગોખવા લાયક છે

“ અગર માદરે શાહ બાનું બુદે, મરા રીમો અર તો બળનું બુદે.”

યાને કે:—પાદશાહની માય જે બાનું હોત તો મને શોના
ઇપાંથી એટલો તો એવારી નાંખત, કે મારું ગોઠણુ ભરાઇ જત !

“ પરસ્તાર જાદે ન આયદ બકાર,

અગરચે બુઅદ જાદેએ શેહેરીયાર.”

યાને કે:—લોંડીનો જણેલો તે પાદશાહીના કામમાં નહીં આવે,
અગર જે તે પાદશાહની પીઠમાંથી પેદા થયો હોય તોપણ શું થયું ?

“ કનીઝક ન જાયદ બબુઝ અઝ ગોલાંમ,

પેદર શાહ બાશદ અલી યા ઇમાંમ.”

યાને કે:—લોંડી હોય તે ગુલાંમ શિવાય બીજું કાંઇ જણવાની
નહીં, પછી તે પાદશાહના છુનથી હોય, યાતો અલી કે ઇમાંમના
છુનથી હોય.

“ કદે શાહ મેહમુદ અલી તખ્તાર,

ને હસ્તો ને અદો સે અંદર મેહાર.”

યાને કે:—મહમદશાહના ખાંદાનની પેઢી જેતાં ૭ પેઢી સુધી
તો વંશ મળતું નથી એનો બેદી અર્થ આગળ આવશે.

બાળ લગ્ન ઉપર લખતાં મેહેલ્યાંમાંજ બધી કવિતા લખાયલી
કાવ્યકૌસ્તૂભમાંથી મળે છે; જેમકે:—

“ બાળ રડે પરસાળમાં પારણે, બારણે લાડે રાંડ;

રહ્યા રહાવે છે વગર કારણે, તાણુને દોરી દાંડ !”

એક લકતો કહે છે;

“ ચાર પહર ધ ધો કરે, ચાર પહર રહે સોઇ,

રામ નામ ધડી ના લીચો, મુકિત કહાંસે હોઇ ?”

ઉપલી બંને લીટી કાળી કરી છે, કે જેથી મેહેલ્યાં જણાઇ આવે.

સુંદર વિલાસમાં અસંખ્ય મેહેલ્યાં આવેલા છે, જેમાંનું
માત્ર એકજ આપ્યું.

“ સુંદર ન્હાને નહુતહી । નહુત કરે આચાર ॥

દેહમાહી દેલે નહિ । મર્યો નરક મંહાર ॥

રે આદમી ! તું ધણો ધણો નાહી ધોષ સાફ થાય છે, પણ તું તારાં શરિરમાં જ બેતો નથી, કે જેમાં નરક ભરેલું છે । આદમીને માટે આ એક ઉત્તમ મેહેલું છે. વળી માનવીને માટે કવિ ધીરાના પદો ધણાં ફક્ક છે; જેમકે:—

“ વાંકી મૂંછ પર વાટજ ઉઠી, નરકની વાટે સંચર્યો;

મિથ્યા જન્મની ભારે મારી, અલ્યા જન્મ ધર્યો ન ધર્યો.

માટે બેને જગીરે, અવસર આવી અડ્યો;

પૂલ્યો શું ફરે છે રે, ભૂલ્યો ભવફૂપમાં પડ્યો. ”

કપીરના પદોમાં પણ ભારો ભાર મેહેલું માનવીને મારેલાં છે, જેમકે:—

“ જીવોડી વેધ ક્યુ ધરમ ન કહીએ, અધરમ કીસે કહીએ ભાધ;

અડે બડે મુનીવર મીલકર બેઠે, ઇઆમે કાણુ કસાઈ.

આરોધ વેદ તુમ પઠ પઠ જાણ્યો, જ્યું ખર લાધ્યો ભારા;

રામહી નામ મરમ ન જાણ્યો, તો ક્યું કર ઉતરેગો પારા ”

રે આદમી ! એ અમઆક બોખારી એ બે હરીફ કવિઓ સુલતાન સનજીવ રજારીને વસતા હતા, અને એક એકની સાથે હરીફાઈ કરી કરતા હતા. એકવાર સુલતાને બોખારીને રશીદીની કવિતાઓ વીશે અભિપ્રાય આપવા કહેતાં તે પોતાના હરીફને માટે બોલ્યો કે,

“ એ સારો શાયર છે, પણ તેની કવિતાઓમાં નીમક ની મળ આવતી નથી, યાને કે કાવ્યની લેખ ત પડતી નથી ”

તાને રશીદીને પુછ્યું કે “ આ તેના શીગને પુછ; ”

“ શાયરહાએ મરા બી નમકી, અએબ કરે ધીખ મુછ. ”

શાયરે મન હમયુ શકરો શહદ અસ્ત, અન્દરીનું કરેલી જેવી છે.

શકરોમાં બાકલાસ્તે ગોફતેએ તુ, નમક અએ કલામાં ઇશરે એટલીજ

યાને—મારી કવિતાઓમાં નીમક નથી એમ એટલુંજ માફ છે,

ખાંગી કાઢે છે તે બરોબર છે મારી કવિતાઓ તો શાકર જેવી છે; અને એ બેમાં જે નીમક આવે તો લેખ ત બગડે

પરંતુ તારી કવિતાઓ તો શલગમ અને બાફલાં બરાબર છે; માટે આ નીચા ! તેમાં નીમક નાખ્યા વિના નહીં

ચાલેજ નહીં.

એ મુજબનો મેહેલું નો અલકાર છે; અને તેને ચારવાર વાપર-

જામાં લેવો, એ કવિને માથે દોષ કહેલો છે; તો બેકે સામાન્ય વર્ગને એ મેહેલું મારવામાં ખોટું કહેવાતું નથી. જરથોસ્તીઓના અવસતાઈ પાકે કલામ હોરમઝદ યસ્તમાં દુષ્ટ આદમીઓને શાલમાં લપેટીને જે મેહેલું મારવામાં આવેલું છે તે ગોખી રાખવા યોગ્ય છે:—

“યેઝિ વપિ ઝરથુસ્ત્ર અવાઓ ત્યઓપાઓ તઉર્વયો.....મધર્થનાંસ્ત્ર ધિઝંત્ર નાંમ, અષેમઓધનાંસ્ત્ર ધિઝંત્ર નાંમ” યાનેકે:—
“અએ જરથોસ્ત ! અગર જે તું ચાહે કે આએ ખરાબીઓ કે જે એ પગના સાંપોની, તથા જે પગના આશ્મોગોની છે તેને તું તોડનારો થાય.”

એમાં “ જે પગના સાંપો ”-એ સંજ્ઞા જેમ બદ આદમીને માટે છે, તેમજ “ જે પગના આશ્મોગો ” એ ઉલ્લેખ પણ દુષ્ટ માણસો માટેજ છે. એક વેપારીએ અસદ્દલાખાન ઉપર લખ્યું હતું કે;

“ અસ્પમ ખરીદેહ અંદ ઓ ખમન બાઝ મી દેહન્દ;

અએ ખાળે દર દયારે શુમા ધનચુનીન ખરન્દ.”

અર્થ:—મારી પાસેથી એક ઘોડો ખરીદવામાં આવ્યો છે, અને હવે તે મારી ઉપર પાછો મોકલી આપવામાં આવ્યો છે. ઓ ખાળ! તારા શહેરમાં ખરીદી કરવાની શું આ રીત છે કે ? બલકે છેલ્લી લીટીમાં તો એવું મેહેલું બીજા અર્થમાં માર્યું છે કે—શું તારા દેશમાં એવા ગધેડાઓજ વસે છે કે ? આ ઉપરથી તેને તેવાજ મેહેલું તો વેશ મળતું આપવામાં આવ્યો હતો કે.—

ખાળ લગન ઉપર લખ ન ખરીમ ઓ નય ફરશીમ,

કાબ્યકેસ્તુભમાંથી મળે ને કે ખરન્દ મી ફરશન્દ.”

“ ખાળ રડે રીદતા પણ નથી અને વેચતા પણ નથી, જેઓ ખરીદે છે રૂથા રૂડાથી નાંખવાનેજ માટે ખરીદે છે છેલ્લા શખ્દોમાં તેને એક ભક્તો બોલોમાં મેહેલું માર્યું કે, “ જેઓ (ઘોડા) ”
“ આ ગધેડા છે. ” પેલા વેપારીને ગધેડો ખનાવ્યો.

જેઓ ભગત પ્રથમ સોનીનો ધ ધો કરનાર હતો, તેને લાગ્યું કે ઉપલી રીસાન માટે ખાલ કડ. તેથી તે અકેક પછી ઘણા ગુરૂઓ આંખ ગયો, પણ તેના મનનું સમાધાન નહીં થવાથી એક ગોસાંધળના મઠમા ગયો. ગોસાંધએ ઘોડો મારી બાહાર કાઢી મુક્યો. તે ઉપરથી તેણે કહ્યું કે.—

ગુરૂ કીધા મેં જોકુલનાથ, ધરડા બળદને ધાલી નાથ;
ધન હરે ધોકે નવ હરે, એ ગુરૂ કલ્યાણ શું કરે ?

મતલબ કે ગોસાંઈ ખાઈ ખાઈને ખાવેલ ધરડા બળદ જેવા
ચાઈ ગયલા, તેને આત્મજ્ઞાનના સવાલો પુછી ગોયા બળદને નાથ ધાલી,
ત્યારે એ પૈસાના સાથી પુંજરીએ મને ધક્કો મારી કાઢી મેલ્યો, તે
એવા ગુરૂથી શું કલ્યાણ થાય ? સ્કૉટની રૉકબીમાં નીચલો
Dramatic Irony છે કે:—

“ Slave ! to the block !—or I, or they,
Shall face to the judgement-seat this day ! ”
એ પ્રભાણે આ અણ કારની દ્રાશીનો છે.

૧૯

“ Ah, wretched We ! poets of earth ! but thou
Wert living the same poet which thou’rt now.
Whilst angels sing to thee their airs divine,
And joy in an applause so great as thine,
Equal society with them to hold,
Thou need’st not make new songs, but say the old.”

Abraham Cowley.

કાવ્યને આપણે કંસારાની કારીગરી સાથે મીસલ આપી સમજાવ્યે તો તે ઘણું બરમેલ ચાઈ પડશે. કાંસુ, ત્રાંજુ, પિત્તળ, વગેરે ધાતુ કંસારો બનાવી શકતો નથી, તોપણ જો એ ધાતુઓ તેની આગળ રજુ કરવામાં આવે તો, તરેહવાર ઘાટઘટમ તે આપી શકશે. એમાં ખુદા એ કવિ છે, અને ખુદાની યુદ્ધિને કાવ્ય યુદ્ધિ સાથે સરખાવવાની છે. કંસારામાં ધાતુ-કાવ્ય-યુદ્ધિ નથી, પણ ધાતુ-ઘાટ-યુદ્ધિ કહી શકાય. તેમ કેટલાક શખસો આગળ, જો તસો સર દીનશાઈ પીટીટની છાંદગીનો હેવાલ રજુ કરશે, તો તે ગદ્ય હેવાલ ઉપરથી પદ્યમાં કવિતા-જોડી કાઢશે. તેમાં તાલ, પ્રાસ, વજન, દરેક ચીજ બરાબર આવશે, તોપણ તે કવિતા બનાવનાર કવિ અથવા કાવ્ય યુદ્ધિવાળો કહેવાવાનો નથી; પણ કવિતાઈ ઘાટ-ઘડનારો એક કંસારો કેહવાશે. મગર જો શખસો, પોતા આગળ કાંઈ પણ હેવાલ રજુ ન થવા છતાં, માત્ર ખુદરતી કલ્પના ઉપરથી જ ચીજ ઉપરિચિત, ઉત્પન્ન, અને ઉલી કરી શકશે, કે જેમાં કાંઈ ઓળદાર કલ્પના કે

વિચાર સમાયલા હશે, તો તે શખસો કવિ અથવા કાવ્ય 'સુદિવાળા' કહેવાશે; તો જો કે તેની કવિતામાં તો પેલા કંસારા-કવિતા જેવી અચ્છી તાલ, સુંદર પ્રાસ, અને ઉમદા વજન પણ નહીં હશે. તોપણ હસાવાની વખતે હસાવે એવું, રડાવાની વખતે રડાવે એવું, અને કડાવાની વખતે કડાવે એવું જેહેન તેની બનાવટમાં પ્રગટી નીકળશે.

૪૫-શૂરનાદિકા:—એમાં શૂર અથવા નાદની રચનાજ એવી હોય છે, કે તે મધેની મતલબ, તેના શૂર ઉપરથી સમજાઈ જાય છે. શબ્દના સાદ, વાક્યના આવાજ, શૂર અને નાદના શણુશણુટ ઉપરથી, તથા બોલવાની ગતિ ઉપરથીજ તેની મતલબ ઉઠેલી હોય છે. જેમકે ટામ ટામ એવો આવાજ વાજતો આવે છે, તેથી તે આવાજનેજ અપણે વાજત કહે છે. કા, કા, એવો આવાજ કાગડો; ચી, ચી, એવો આવાજ ચલ્લીનો આવે, તે ઉપરથી ચલ્લી એટલે ચીચી કહે, કાકા એટલે કાગડો કહે, તે પ્રમાણે આ અલંકારનું છે.

“અહલે દુન્યાં કાફરાંને મુતલક અંદ,

રઝો સખ દર ચુક ચુક અંદો બુક બુક અંદ;

અહલે દુન્યાં એ કહીતો એ મહીન,

લયાંત અઝ રાહે બરીને અઝ, મધન.”

દુન્યાંના લોકો બધા કાફર છે રાતને દહાડો બુકબુકારા અને ચુકચુકારામાં શુભરે છે. દુન્યાંનાં શું નાના કે મોટાં એ સધળાંપર ખુદાની લયાંત હોજો.

કષ્ટ દાંતાન ધીરે ધીરે વંચાવાની અથવા ધણાં કષ્ટની બાબત, કષ્ટિથીજ વંચાવાની કવિની જિંજાસા હોય છે, તો તે તેજ પ્રમાણે શબ્દ રચના કરે છે;—જેમકે:—

“When Ajax strives some rock's vast weight
to throw

The line too labours, and the words move slow.”

જે લીટીઓ આપણાથી ધસીને જલદીથી કદિ બોલાતી નથી, અને જેવી એ લીટીની મતલબ લયંકર લાગે છે, તેવુંજ તેવું વાંચન આપણું મોઢું એક વખતમાંજ દુખવી નાંખે છે. વાંચકોએ એક બે વાર બરાબર પદે પદે શબ્દે શબ્દ વાંચી જોવા, અને પછી મોઢું દુખ્યા વગર રહેશે નહીં ! એવા અલંકારને અગ્રેજીમાં *Onomatopœia* કહે છે. આપણામાં “ પાકો પાપડ કાચો

પાપડ ” ઝોટલું વાક્ય જલદી જલદી ૩-૪ વાર પરાપર ખોલી શકાતું નથી, તે પણ શરનાદિકાજ છે. એક ફારશી શાયરના બેતમાં બીજી રીતનો શરનાદિકા છે—

“ શાકીઆ તુ મય ખેયાર મુત્રયા તુ નએ ખેઝન,

હય તુ દમાદમ ખેદેહ, હય તુ પયાપય ખેઝન.”

ઓ શાકી ! તુ શરાય લાવ ! ઓ ગવૈયા તું નવું નવું વળડ ! દમાદમ અને પયાપય એ શરનાદિકા છે. ઘોડાની ઝડપ તથા તેની ચાલતી વખતની ખનખન અવાજ કરતી હપ માટે અવસ્થાના પાક કલામ ગોશ યસ્તમાં બહુ ફક્કડ શરનાદિકા વપરાયેલા છે—

“ યુખ્ત-અસ્પાંમ, વરેતો-રથામ્, ખનત્-અપ્રામ્”

યાને કેઃ—દ્રવાસ્પ કે જે ઘોડાને ગાડીમાં બેડનાર, ઝડપથી ચાલતી ગાડી રાખનાર, ખનખન કરતાં પૈડાં રાખનાર છે. વર-સાદની રૂતુને માટે બેડાયલા અસંખ્ય શરનાદિકાના ખ્યાલોમાંથી એકાદ એની જગ્યા કહેઃ—

“ બરખા રત આઇ માઇ પીઉ નહીં આઝે,

પવન ચલત ડર-પાવને સુમ સનનનનનનન પવન બદરીઆં લાઈ

ઝનન ઝનન ઝીગરવા ખોલે મનન મનન મન લરજે,

તાપર મોહન તાંન લેત તુમ તનનન નનનન.”

પવન ચાલે ત્યારે તેનો શર કેવો નીકળે છે, ઝીગરવા કેમ ખોલે છે, તથા ગવૈયો તાંન કેવી રીતે મારે છે, તેના આખાદ શરો બતાવી આપ્યા છે.

“શાહ પુરશીદ અઝ હકીમે અર્જમંદ, દર જેહાં આવાઝહાં અસતંદ ચંદ ? ગુસ્ત શાહા દર જેહાં આવાઝહા, લીક મારા છ”
ચેહાર આમંદ પસંદ.

“કુલકુલે ખાંજે સુરાહી, ચરચરે સીખો કયાખ,

મચમચે ખુસો કેનારો, સરસરે શલવાર બંદ.”

પાદશાહે પોતાના દાનાવ વજરને પુછ્યું કે દુન્યામાં કેટલા શુર નાદ યાને આવાજ છે વજરે જ્યાંય દીધો કે દુન્યામાં આવાજ તો ઘણાં છે, પણ તેમાંથી ૪ મને વધારે પસંદ પડે છે. ૧—સીસામાંથી શરાય નીકળતી વેળાએ કુરકુર અવાજ થાય છે તે. ૨—કવાળ ભુજન ભુજંતાં ચરચર અવાજ થાય છે તે. ૩—ખારીને ચુમી લેતી વેળાએ મચમચ આવાજ થાય છે તે. ૪—લેગાંવું નાચે છોડતાં સરસર

અવોજ થાયછે તે. વળી કવિ યુદ્ધાખીરામનો એક શરનાદિકા યાદ આવે છે તે અત્રે ટાંકી લઈએ:—

“મંમં માગે મા કને, ચુવે મુખેથી લાળ-
ચુવે મુખેથી લાળ, ધાવિને રહે ધરાઈ;
પગલે પાપા દરે, ધોડિયે રહે ધલાઈ.
કહે યુદ્ધાખીરામ, એહનું હાલ ગળુ છે ?
ઢેકી થેછ થેછ કરે, માટિ ભર્યું મૂખ હળૂ છે.”

જાળ લગ્ન ઉપર લખતાં જાળરાજ માટે અચ્છી શરનાદિકા વાપરી છે. તેજ પ્રમાણે રણધીરા રણપૂતોને માટે લખતાં કવિ કહે છે કે:—

“ન્યાય રીતથી લડઈ મચાવે, ઠમ ઠમ ઠમ વગડાવે ઢોલ;
જાનો જાપો કદી ન મારે, પાળે મુખે વદીને બોલ.”

અઝ નકકાવે આવાઝ આપદ યુલદ,
કે દુન્યાંએ દુન અસ્ત ઓ દુન અસ્ત ઓ દુન.

અર્થ; નગારાંમાંથી હ મેશ અવાઝ (ધુમ ધુમ) નીકળે છે, કે દુન્યા ધણીજ દુન છે, દુન છે, દુન છે. યાને ધણીજ હલકી છે, નીચ છે, કનિષ્ઠ છે એમાં ધુમ, ધુમ, ધુમ જે અવાજ નીકળે છે, તેના ઉપર શરનાદિકા રચાયેલો છે.

શાયર શુલેમાને એક ઉરદુ ગઝલ આખી આ અલકારમાં જોડેલી છે, તેની લેખત વળી કાંઈ આરજ છે.—

“ગમસે હો કર અરકે વશ કડકા કડક કર રેહુ ગએઆ,
ખસ મેરા શીશેમે દીલ ઢરકા ઢરક કર રેહુ ગએઆ.
હમને જાનાં આપ આએ હોજો કુછ કડકા હુઆ,
ખાદસે દેખે તો દર ખડકા ખડક કર રેહુ ગએઆ.
કતલ કરના ગર તુજે મંજુર થા તો કીસ લીએ,
નીમચેકુ મીઆસે સરક કર રેહુ ગએઆ.
તાએરે દીલકું હુઆ ક્યા ઉસ કક્સ કે કેદસે,
જોડ કર તીક્સે ચમન ફરકા ફરક કર રેહુ ગએઆ.
અએ શુલેમાં એઝકી આતશ હએ મુજે દીલમેં પરી,
આગકા શમેલાસા કુછ બરકા બરક રેહુ ગએઆ.”

એનો અર્થ દુરખીનના ગઝલસ્તાંનમાં અચ્છી રીતે સમજાવ્યો છે કે, ગમથી ગાઝ દિલ વીજળીની મીશાલે કડક કડક ગરજને રહી

ગયું, અને મારાં શરિરમાં એ દિલ બસ ઢરકી ઢરકીને રહી ગયું. ન્યારે કાંઈ આવાજ થયો ત્યારે મેં બંધયું કે તુ મારી પ્યારી માથુક પોતેજ આવી હશે, પણ ઉઢીને જોયું તો દરવાજો ખરખર આવજ કરીને રહી ગયો. ઓ પ્યારી ! ન્યારે તુ મને કતલ કરવાનું ઘટારત બાણુતી હતી, ત્યારે શા સાઝ તારી તરવારને મ્યાંનમાંથી ખેંચીખેંચીને રહી ગઈ ? આ પીજરામાં મારાં દીલના પરદાને કેદ પડયાથી શું થયું ? માત્ર એટલુંજ બન્યું, કે બાગે બેહેસ્ત છોડીને તક્કડી તક્કડીને તે રહી ગયું. ઓ શુભેમાન ! એસ્કની આગ જે તારા દિલમાં પડી છે, તે આતશના શોહલાની મીશાલે ભરકી ભરકીને રહી ગઈ.

હુશ્યા ઉપરથી ખશ્યુ થઈ જવા બદલમાં કવિએ શરનાદિક કહી છે કે:—“હા-હા-હી-હી-માં દિન ગાળે, મૂળ લડછનુ હાંસી, ઝઝો જેહ હુસે સમજણ વિણ, થેકડિનો અબ્યાસી” વળી કળેડાંની કવિતા વિષે લખતાં કવિ અલંકાર વાપરે છે કે, “મહા બડબડતી - ગાળો ભાડે મ્હોડે, ખરી બડબડતી વીજળી પેઠે દોડે; ઘણી ગડગડતી વરસાદ ગોડે.” એક ઉરદુ શાયરે એક ગઝલમાં આ અલંકારનો અજબ સ્વાદ લીધો છે.—

“મેહફીલમેં ડરકે જખતસે શાકી” કે રખત,

આંશુ પીઆ કીઆ જો મેં ગટગટ તમાંમ સખ.

કતરે થે યા થે રીજહે અલમાસ જસને આહ,

લખતે જગર બહા ગએ કટકટ તમાંમ સખ.”

યાનેકે:—મીજલેશમાં બીહ જંઈને મારાં હુખને મારાં દિલમાંજ રાખીને શાકીના સમક્ષ આખી રાત મેં મારાં આંશુઓના ગોટ, ગટ ગટ કરીને ગળીયા કીધા. જેથી મારાં કલેજનાં ટુકડાઓનું પાણી થઈને કટકટ કરતા આવજથી વેહે છે, તેને આંશુના કટરા કરીને કલે, કિંવા અલમાસના ટુકડા કરીને કલે. એ સતરોમાં પાણીના ગોટ ગળતી વખતનો ગટગટ થતો આવજ, તથા પાણી વેહેતી વખતનો કટકટ થતો આવજ ખરાખર વર્ણવેલો છે. મી ખેરામજી મલખારીના નીતિ વિનોદમાં આ અલંકારની રૂએ ઘડીઆળને અરજ કરેલી છે:—

“કટકટ કર ઘડિયાલ, ચાલ તારી નહિ અટકે,

પટપટ કરી કંગાલ, કાળ નિજ માનવ લટકે;

ઝટઝટ કુદી રિશાળ, આળથી મસ્તક પટકે,

ગટગટ ગળી વરાળ, ફાળ ભરી અહિ તહિં ભટકે.

અરરર આ શી દોડ ? જોડ પાયાને 'થાશે,
ગરરર ગળડી કોડ, તોડ તુટેછ મિળસે;
કરરર કરી ન તોડ, જોડ જગ જોર ટેકશુ,
સરરર વાયુ છોડ, ચોડ સૌ એક એક શુ. ”

ઉપલાંમતો શર અને નાદ બન્ને પ્રગટ છેજ, એટલે વધારે સમજવાની જરૂર નથી. બીજા ભાષામાં મહારાગની ક્રુપદો આ અલકારમાં જોડાયેલી, આ રહી । મારી આગળ હગલા બંધ પડી છે, પણ જગા ક્યાંથી લાંબી ? “ અર દઉંગી મર દઉંગી ઉમગ એટ બળવત, ખરર ખરર ગુહિ ગુહિઉરી, પીયા લાલ લાગેરી ગાવનકો. ” શરનાદિકા ક્યાં છે તે વાંચનારો ઝટ પારખશે.

“મુરખકો મુખ બંબ હે, બોલત બચન લુજંગ;
તાકો ચાખડ મૌન હધય, વીખ નહીં લાગત અંગ. ”
આ લાંબતો જલદીથી બોલાતી નથી તે શરનાદિકાનો ભાગ છે.

“સત સંગતિ સિત પક્ષ સમ અગ્નિ અસત પ્રસંગ;
અગ્ની જલાવત સખ કષ્ટુ સત સંગ કરત હે ઠંડ ”

આમાં પણ અગ્નિના સરસરાત વીશે એવી રીતે શબ્દો ગોઠવેલ છે કે, તે વાચતાં વાર લાગી શર નીકળે છે.

રાજકવિ (*Poet Laureate*) લૉર્ડ ટેનીસન હંમેશાં સીન રીતે ખ્યાલ પોતાના લખાણની ઝમકથી આપોઆપ આપવામાં કુશળ હતો. તેણે એક જગલી માણસના લકપણા (*Savage grandeur*) વીશે લખતાં તેવો ખ્યાલ આપ્યો છે કે,

“ *the monstrous ledges slope and spill
Their thousand wreaths of dangling water-smoke,*”

એ વાંચતાંજ તેનો ચિનાર જણાય છે. અને ભયાનક રીતેજ વંચાય છે.

એલેક્ઝાન્દર મોન્ટગોમરી નામના એક સ્કોટીશ કવિએ વર્ણનારમાં શરનાદિકા જોડેલી નીચે મુજબ મળ આપે છે.—

“ *The cushat broods, the corbie cries,
The cuckoo conks, the prattling pies
To geck there they begin;
The jargon of the jangling jays,*

*The cracking crows and leekling Kays,
They deav'd me with their din;
The painted paron, with Argus eyes,
Can on his May-cock call,
The turtle wails on wither'd trees,
And Echo answers all."*

એમાં શરનાદિકા, વણ્ણાલંકાર, પડઘા રૂપી, એવા ઘણા સમાવશા છે. વળી એ વાંચતાં જલદીથી નહીં વચ્ચતાં, અર્થ પ્રમાણે આપણાથી આપોઆપ તેનો ઉચ્ચાર થઇ જાય છે. પક્ષીઓના આવાજ આવાજ, તથા જેવા શરમાં તે બોલાવી જોઇએ તેવા શરમાં ગવાઇ જાય છે.

અમીર ખુશરોએ અચ્છો શુરનાદિકા વાપરેલો છે.

“આનંદમ કે બ રહે પાકે આદમ બ બદન,
શુદ્ધ હોકમ દર આ ન મી શુદ્ધ અઝ તર્સ બ તન;
આનંદ મલાયકે બલહને દાગિદ,

દર તેન-દર તન-દર આ-દર આ-દર તન-દર તન.”

અર્થ.

ન્યારે કે આદમના પવિત્ર આત્માને માનવીના શરિરમાં દાખલ થવાનો બોધાઇ હુકમ થયો, ત્યારે તેને બીહીક લાગવાથી તે દાખલ થયો નહીં. ત્યારે ફરેસ્તાઓએ દાગિદના જેવા મધુર આવાજે ગાવા માંડ્યું કે, “શરિરમાં-શરિરમાં, તું જ-તું જ, બદનમાં બદનમાં.” હવે ખુશી એવી છે કે, જે કાલા હરફે ફારશી બાષામાં છે, તે સીતાર નામના વાજાંત્ર ઉપર નખખી મારતાં જે આવાજ નીકળે તેની નકલ છે. દર આ-દર આ એવો આવાજ પરદા ઉપરના તારોને આગળ પાછળ બેઉ ગમથી નખ મારતાં થાય છે, અને તરફના તારોને લીધે જૂદા જૂદા પરદા ઉપર નખખી મારતાં દર તન-દર તન એવો આવાજ થાય છે, તે શરનાદિકા વાપરી, ફરેસ્તાઓને સીતાર ઉપર ગાયન કરતાં પણ દરશાવ્યા છે. નિચલી ધ્રુપદ જુઓ;

“ઉમડ ધુમ ધુમડ બરસન આઇલો, ચતલ પરવાઇ,
શનનનનનનન જીઅરો લરજે, મનહો લરજે, બોલે
મોર જ્યુ મોર રહોર જંગરવા બોલે ઝનનનનનનન.
ચમક ચમક ચમકે દામનીઆં, તરપ તરપ તરપે જોઅનીઆં,

શનનનનન મનનનનન કરે, મોર નયુ” સ્ફોર
ચુન મન-ભાવન ગાઉં યગ્નઉ ગમે લાગ રહું તાન માન
ગીરગી અંત ગીરગી ધા. ”

વળી એક ગૂઝરાતી કવિએ મોતને! ક્યમિન ચિતાર આપતાં
અયંકર અલંકાર આપી લયાનક સંગાર નિચે મુગ્ધા કયો છે.—

“તડતડીત સણુગાર સણ, ખડખડીત આયુધ ધરી,
હણુણુણુણુ રાખ્દ કરી, મુખ ધરી, ઝેર ઝેર,
ભડ ભડ ભડ નેન ઝાળ, ચકરચર ચક્ર કાળ,
કારમો કરર કાળ, ધાણુ ભારી ભરે.
હું હું વિકરાળ અંત, ગરરરરર ધં ગજ ત,
કરરરરર કરડી દંત, ચીરી ચકચૂર કરે,
મરરરરર મચેડી દેહ, અરરરરર સર્વ કેહ,
ત્રાહિ ત્રાહિ લાહે લેહ ઝટ છવને ધરે. ”

એમાં અચ્છો ચરનાદિકા જેમ દીપે છે, તેમજ નિર્દિવજીવિકા
અલંકાર પણ સમાયેલો છે; કારણ કે મોત કંઈ આદમી નથી, પણ
તેને અયંકર આદમીનું વિકાળ રૂપ આપેલું છે. શાયર તેહસીનના
ઊરદુ રેખતામા આ અલંકાર આવેલો છે:—

“ જુમતી જુગતી જુગતી જુગતી આંદસી,
જે વોહુ ગુલઝ પાસ નહીં ડીસકુ ખુશ આતી હએ બહાર. ”

યાનેકે:—ચંદ્રમાની માફક જુમતી જુમતી અને ડોળા ખાતી
તથા ચળકતી તથા ગુસ્સાવાળી, ગોલાખના જેવાં મોઢાંવાળી માથુઠ
જેની પાસે હોતી નથી, તેને વસંતરતુનો બાહાર ખુશાલ તે કયાંથી
લાગે ? એમાં ૧ લી લીટિનો જેવો જુમનો જુગતો અર્થ છે, તેવીજ
ડોળા ખાતી હાલનમાં તે લીટિ બોલી રહાય છે. વળી એ બધા
રાખ્દો વર્ણાલંકારમાં ગોઠવાયા છે, તેમ વળી ઉપમાનાલકાર પણ
સાથેજ ભજેલો જણાયો. વળી નામાંકિત શાયર જહૂર પણ એ અલંકાર
વાપરે છે કે:—

“નહીં કુલ કુલ દોઆ દેતા હએ શીગે દમ બદમ શાકી,
સણુકુ ખુ મકુ મએકુ મએકદેલકુ મએ પરસ્તાંકુ. ”

યાને: નહીં પ્યાલાને કે નહીં વનમને કે નહીં દારને કે નહીં
શરાખખાનાંને કે નહીં શરાખના પુનરીઓને, ઓ શાકી ! આ
શરાખનો શીગો કુલ કુલ અપાજ કરીને દોઆ દેતો.

વળી શાયર બેદારની ગઝલમાં એક ફકકક દાખલો આવેલો છે:—
 “મઓ શાકી હએ સય એક જ અહા-હા-હા-અહો-હો-હો-
 અજબ આલમ હએ મસતીકા અહા-હા-હા-અહો-હો-હો-”

આવી ધુ‘ંધમાં આખી ગઝલ બનાવી છે, અને શરાબ તથા શાકી એ બેઉને એકજ જગા ઉપર જોધને મસ્તીના દોરમાં શાયર ગોયા ખુશાલીથી હસી પડે છે, અને તે હસવાનો આવાજ ગઝલમાં લીધો છે. એ પ્રમાણે શરનાદિક અલંકારની બુદિ બુદિ મળ આપી છે. જેને સ્વાદ લાગે તેણે આખવી નહી તેને ભાતના છાળા છેજ.

૪૬—સૂચકાદિકાલંકાર:—એ અલંકાર ધણોજ ભારી છે. વાપરવો સહેલ છે, પણ કોઇનો વાપરેલો આપણને સમજવો તેટલો સહેલ નથી ધણું આસપાસનું જ્ઞાન ધરાવનાર, બોહોળાં વાંચનવાળો તેજ પારખે છે. એક સતર કે વાક્યમા કોઇ એક એવો શબ્દ, અથવા ફકરો વાપરવો, કે જે કોઇ અગત્યની બીનાનો, કથાનો, રીતરેવાજનો, લખાણ કે ફેહેણીનો ખ્યાલ કરવાની સૂચના કરતો હોય એને અંગ્રેજીમાં *Allusion* કહે છે. ફારશીમાં એને મળતો અલકાર “એકિત બઆસ” કરીને છે. તેમજ તેને “એશારેએ તબરઝખ” કરીને કહે છે. વળી “શીફતે તબીન” પણ બોલાય છે. જેમકે—ઇનશા નામના શાયરનો રખતો છે કે;

“નીકલકે વાદીએ વેહશતસે દેખ અએ મજનું,
 કે જોર ધુ‘નમે અબ આતા હે નાકએ લએલા.”

યાનેકે—ઓ મજનુ ! તું બીઆબાંન જ ગલમાંથી ઉઠીને જો, કે લએલાની સ્વારીનું ઉંટ કેવી ધામધુમથી આવે છે. એમાં મજનુંની માશુક લએલાની તવારીખ માટેની સૂચના કરેલી છે. તેમજ એક શાયર કહે છે કે:—

“મુંજે હએ ખોફ ઉસ દીનકા બતાવો દાનસા દીન હએ,
 ઉતર કર શમ્સ જબ નીચે સવા નેજે ખરા હોગા.”

યાનેકે—મને જે દિવસ માટે દેહશત રહેલી છે, તે કયો દહાડો છે, તે મને બતાવો; કે જ્યારે સૂર્ય ધરની ઉપર ઉતરી જમીનથી સવા નેજે દુર ઉભો રેહેશે એમાં એવી કથાને સૂચક કરેલી છે, કે મુસલમાન લોકોના એતેકાદ મુજબ કયાંમતને દહાડે સુરજ, જમીનથી ફકત સવા નેજા જેટલોજ દુર રેહેશે. શેવકનાં કાવ્ય સંગ્રહમાં એક બે દાખલા આવેલા છે:—

‘ફૂલખાં કહાવે તું આયલો શીવાજી,
જુઓ વાત એ રાસતની તાજી તાજી.

ગમે થા તું થા નવ તુ થા કથવજ,
ગમે જા તું જા ગૂંઝે જીઝન કળજ,
ગમે ખા તુ ખા ગમ ન ખા તું હરાંમ,
ગમે ગજે કાઝન તું માંગે તમામ

એમાં અફૂલખાંના પેટમાં શીવાજી મહારાજે કટાર ભોંકી, તે સરદારનો પ્રાણ લીધો હતો, તે તવારીખની પેહેલી સતરમાં યાદ આપીછે. જીજી ચારમાં કશરેવજના ઘાતકી કામોની—મનીજેહનદ પ્યારમાં બેઝનને ગુફામાં કેદ થવું પડ્યું તે જીનાની—તથા કંજુશ કાશનના ૪૦ ઘરો ભરીને સગ્રહ કરેલા ખજાનાની યાદ આપી ઇશારો કરેલો છે.

અંગ્રેજી *Allusion* ને ફારશીમાં કેનાયે કહે છે. જેમાં એક ચીજનો જે ગુણ વર્ણવવામાં આવેલો હોય તે એકવડો, યા એવડો ત્રેવડો જણાવવામાં આવેછે.

“ આસ્માન કોહે ઝેહરે આફતાખ કાન ઝમીર; ”

આફતે હુરયે આફતાખ અઝ કોહોકાન અંગીખતે. ”

એમાં છેલ્લી લાઇનમાં સૂર્યના તાપથી ખાણો અને પાહાડો-માંથી નીકળતી ચીજ, યાને કીમતી હીરાઓ વીશે અલંકાર બતાવેલો છે. “ મસુદે સાદ ” .—

“ બેખાહ આન તખયરા કુત, બેખાહ આન કામરા લેઝઝત; ”

બેખાહ આન ચસ્મરા લાલે, બેખાહ આન મગઝરા અંબર. ”

એમાં શરાબને પીવા માટે તેના ગુણો બતાવ્યા છે. યાને, એવા સ્વભાવને વાસ્તે ખોરાક જોઈએ, અને એવી ઇચ્છાને વાસ્તે સ્વાદ જોઈએ, એવી આંખને વાસ્તે લાલાવું ફુલ જોઈએ, અને એવાં મગજને વાસ્તે અંબર જોઈએ.

સૂર્યકાદિકાના એક લાગ લેખે ફારશીમાં શીકતે તજમીન કરી ગણાયલો છે. એક કવિ જીજા શાયરમાંથી ઉતારો જોડી લઇને કાવ્ય બનાવે છે. જેમકે મી મનમુખે પોતાના બેતોમાં ફરદોશીના સખુનો લઇ લીધા છે તે જુઓ.—

[આ એહવાલમાં લાંબી ચ હું તેહના સખુન,

જાજી જેહના રગોથી ચંપચ ગુનાં—સુન,
 “કે કીરીતેની નાં દેતા તમે આબર,
 તેની કરેચ આલમમાં ઉલોગનાં કાર,
 તે સંધરે છે દાંણુને તેથી તું બાણુ,
 કે તેહેને મન તેહેનોની મીઠો છે બન. ”]

એમાં છેલ્લી ચાર લીટીઓ કીરોશીના ઉપરથી ઉતારી કાઢે-
 શન કરેલું છે.

રાજકવિ દ્રાધદેને એક બનાવટમાં આ અલંકાર શોભાવેલો છે —

“ *Three Poets, in three distant ages born,
 Greece, Italy, and England did adorn.
 The first, in loftiness of thought surpass'd;
 The next, in majesty; in both the last.
 The force of nature could no further go;
 To make a third, she join'd the former two.* ”

એમાં પણ બુદ્ધેલુદે વખતે ગ્રીસ—ઇટલી—અને ઇંગ્લંડમાં,
 ત્રણ બુદ્ધબુદ્ધ નાગીયા કવિઓ ચંપ ગયા તેમનો ઇશારો કરેલો છે,
 જે સૂચકાદિકાલ કાર છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ૭ મા અધ્યાયમાં
 કહેલું છે કે:—

“ જ્ઞાનં તેડહં સવિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યેશષતઃ ।

યજ્ઞાત્વા નેહ મૂયેડન્યજ્ઞા તવ્યમવશિષ્યતે ॥ ૨ ॥ ”

યાનેકે:—ઓ અર્જુન ! તને તારાં શરિરની તથા અનંત બ્રહ્માંડ
 ગોણરૂપી-વિશ્વરૂપ શરિરની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લય કરનારી મારી
 યોગ શક્તિની તને કશી ખબર નથી, કે મારા યોગેશ્વર સ્વરૂપની
 શક્તિ મારામાંજ રહેલી છે, જેણે કરી હું રામ, કૃષ્ણ, ઇત્યાદિ અનંત
 અવતાર ધારણ કરી ભકતોને તારાં છું. આ રસોક્તમાં રામ તથા કૃષ્ણમાં
 ઇશ્વરે અવતાર લઇ દુન્યામાં ફરી ફરી સુધારો કરેલાં પુરાણોક્ત કથા
 વીશે ઇશારો કરેલો છે. પારસીઓના પવિત્ર લખાતણુ ગોશયસ્તમાં એક
 અચ્છો સૂચકાદિકાલ કાર આવેલો છે:—

“ યામ્ અપ્-અઓજસ્તેમાંમ્ દુજેમ્ કચ કરેન્તત્ અધૂરે
 મઝન્યુશ્—અન્નિ યામ્ અસ્ત વધતીમ્ ગએયામ્ —મહરકાઇ આહે
 ગએથનાંમ. ઉત હે ચન્ત અઝાન્નિ સવ લુહવાયિ અરેન વાયિ,

જોઈ હેન કેહ્યું સમેસ્ત જનમપતેએ ગએ ધ્યત્થ, યોઈ અબદોતેમે. ”

અર્થ—જે ધણાજ ભેરેમંદ દર્શને (યાને ઝોહાક પાદશાહને) આ હાડમંદ દુન્યાં ઉપર, અશોધના મુલકેના (યાને ધરાંન દેશ) નાશને માટે, અએમેન્યુશે પેદા કીધા. વળી રોહરનાજ તથા અરનવાજ (ફીરદોશી પ્રમાણે જમશેદ પાદશાહની બેહેનો અને પ્રોફેસરો દારમેસ્તેત તથા મોહલ પ્રમાણે જમશેદ પાદશાહની બેટીઓ) નામની તેની બે માથુકા, જેઓ આ દુન્યાંની આરતોમાં સર્વથી શોદાંમણાં શરિરની છે, તથા જેઓ ધણાજ ઉડા ગારમાં પડેલી છે, તેણીઓને હું છોડવું.

એમાં પણ જુલમગાર જોહાક—અશોધનો મુલક તે ધરાંન—રોહરનાજ તથા અરનવાજનું પાકદામન સાથે ઉડા ગારમાં પર દેઝ થવું, એ સૌ અચ્છા મુચકાદિકાલંકારમાં ગોઠવાયલાં, આગળી તવારીખોના અબ્યાસીઓને ઝટ ધથારો કરી દે છે.

“કયા કહું રઘુનાથજી સજ કરમકો બેલ;

વિલિક્ષણકું લંકા દીધ, હનુમાનકું તેલ.”

એમાં વિલિક્ષણને લંકા આપ્યા બદલ, અને હનુમાનને તેલ અર્પણ કર્યા બદલ એસારો છે.

“પરનારી ઝેરી છુરી, મત લગાવો અમ;

દશ શીશ રાવણુ કે મયે, પરનારી કે સંગ.”

એમાં પરનારીને બદનસે લગાડવી તે બણે ઝેરી છુરી બદન ઉપર લગાડ્યા બરોજર બણેલી છે. અને શીતા જે રામ રાગની સ્ત્રી હતી તેને રાવણુ દરી મયો, તેને લીધે તો ૧૦ મસ્તક તેણે ખેદ્યા હતાં, તે કથાનો એસારો કરેલો છે. રણધીરા રજપૂતો વીશે કયે લખે છે કે:—

સવૈયા એકત્રીસા.

“કયહાં કરજુ ને લીમ ભગીરથ, કયહાં લીમ પિતા ભગવીર;
કયહાં રામ બલરામ કરશિધર, કયાં દૌરવ-પાંડવ રણધીર.
તે તંકમાં કયાં જતા રહ્યા ને, છતા રહ્યા જનમાં નાખૂત;
અરે ગયા કયા આર્ય જમિના, રણધીરા એવા રજપૂત ?
ધન્ય ટેક રાવણુ રાણાનો, રણાંગણે ન નમાવ્યું શીર;
બરો ક્ષત્રીનો ધર્મ જળખ્યો, મદ લખ્યો જોડે રણવીર.

દંડજીત મેં ધન્ય કુંભશ્રુતિ, ડગ્યા ન મારું લગી અખધૂત;
અરે ગયા ક્યાં આર્ય ભૂમિના, રણધીરા એવા રજપૂત ?
પૃથ્વીરાજ ચહુવાણ કયહાં છે, કયહાં ભુવડ જયશિખરિ જોધ;
કયહાં શર-સુરપાળ-અને, વનરાજ આજ દેવાને જોધ.
આપ પ્રતાપ ગયો અડિયલ ક્યાં, પરાક્રમી જનનીને પૂત;
અરે ગયા ક્યાં આર્ય ભૂમિના, રણધીરા એવા રજપૂત ? ”

એમાં રામાયણ અને માહાભારત મધેના જોધ્યાઓ તેમજ
રજપૂત રાજાઓ, પાણીપતના પેહેલવાનો વગેરે દરેક માટેની
કથાનો એસારો આવી અલકાર બનાવેલો છે. વળી વ્યભિચાર વીશે
લખે છે કે.—

“કૈયક, દુર્જેધન, અને રાવણ શરખા રાય,
પરસ્થિતી પામ્યા પિડા શું માનવી મહિમાય.”

કુદરતના તખલ્લુસવાલો શાયર કહે છેકે:—

“એકહી પરદેકે ગર સમજોતો ઇએ સખ હુએ અલાપ,
ગર સદાએ બાગ હુએ યા નગમએ નાંકુસ હુએ.

* * * * *

મરકદે દો તીન બતલાકે લગી કેહને મુજે,
ઇએ શેકંદર હુએ ઇએ દારાં હુએ યે કેકાઉસ હુએ.

પુછ તું ઇનસે કે જહો હશમતે દુનીઆસે આજ,
કુછબી ઇનકે સાથ ગએર અઝ હસરતો અફસુસ હુએ ”

માનેકે:—એકજ તંબુરાના પરદાના, જે સમજોતો, આ સઘળા
અલાપો અથવા આવાજો છે. અગર બાંગ મારવાનો પુકાર છે, અથવા
તો સંખનો આવાજ છે.....એ ત્રણ કબર દેખાડીને તેણી મને કેહવા
લાગી કે, આ શેકંદર પાદશાહ છે, આએ દારાં છે, અને આએ કે-
કાઉશ છે, એઓને હવે તું પુછ, કે આ દુન્યામાં તેઓની સાથે હાથ
અને અફશોશ શીવાય બીજા કાંઈ માલ દોલત કે જહોજલાલી રહી છે ?

એમાં મુશલમીન લોકો બદલી કરવા સાર બાગ મારે છે, અને
હિંદુઓ તો સંખ વગડે છે, તેના ઉપર એદ્યુકન કરેલું છે. તેમજ
શીકંદર, દારાં, અને કેકાઉશ પાદશાહોની જહોજલાલીનો ઇશારો
કરેલો છે. ફીરદોશીએ કહ્યું છેકે.—

“સી સાલ રજે ગુસ્સે કસીદેઅમ વ આકેબત,
તહબીરે મા બદસ્તે શરાબે દો શાલે બુદ.”

યાને.—ત્રીશ વર્ષ સૂધી રંજ ને ગુસ્સો ખેંચ્યો, પણ આખરે તો મારા હાથમાં તદબીરે તો માત્ર બેજ વરસની મેહેનતનું મુલ આપ્યું. હવે એ બેજ શું કહેવા માંગે છે, ને જો કાંઈ શાહનામા, મહમદ ગઝનવી, અને ફીરદોશીના બનેલા બનાવથી અંજલો હોય, અને પછી તે ગમે એવો મોટો ફીલગુફ કે વિદ્વાન કાં નહીં હોય, તોપણ તેને અંદરનો સૂચકાદિકાલંકાર (*Allusion*) બીલકુલ સમજ પડવાનો નથી. શાહનામાના દરેક બેજની એક શોનાની મોહાર લેખે ગણી આપવા મહમુદ ગઝનવીએ ફીરદોશી શાયરને કહેયું, તેથી તેણે ૩૦ વરસ મેહેનત લઈને શાહનામાનું બનાવ્યું, પણ તેની કિંમત ઘણી ઓછી આપવા માંગ્યાથી તેણે તે મુદ્દયને માત્ર ૨ વરસનું મેહેનતાણું ગણેલું સમજવાનું છે એ રીતનો અલંકાર તો પુરાણોક્ત કથા—ઇનિહાસ—ને દેશદેશની આગળી પાછળી તવારીખથી વાકેફગાર હોય તેનેજ સમજ પડે છે. એ અલંકારના તો ડગલેને પગલે શેવક પાસેજ અમથા સે દડો દાખલા બેગા થયલા છે, તે લખાણ કરતાં તો નહીં બોલે. મને તો ગમેછે, પણ બીજાઓ કટાણે, તેથી માત્ર હવે થોડેક દાખલે બસ કર્યે. કવિરાજ ઉદયરત્ન સોળ સતિઓ માટે એક ચોપાઈ લખે છે:—

“ઉઠે પ્રાણી મૂતો જગ, ધર્મ તણે મારગ તું લાગ;
સોળ સતીનાં લીજે નામ, ન્યમ પામી જે ઉત્તમ કામ.
પહેલી સમરં બ્રાહ્મી સતી, ચંદનબાળર બીજી ભગવતી;
રાજેભતિઝ જાણો મનરંગ, ચોથી દ્રુપદીઠ શીળ સુચંગ.
કૌશલ્યા ને મૃગાવતી, ચુલસાજ સીતા વડું ગુણવતી;
મુલગ્રાહને રિવાજ સુખાણુ, કુંતા શીળવતીર મન આણુ.
નળ દમયંતિર મહા ગુણયુતી, પુષ્પચુલાઈ ને પ્રભાવતી;
પદ્માવતી પ્રમુખ મુદરી, સોળ સતી જાણો ગુણભરી.
સોળ સતી જગમાં અભિરામ, કરજોડીને કરં પ્રણામ;
ઉદયરત્ન મુનીવર એમ જાણે, સતિ નામે નવનિધિ આંગણે.”

એમાં સોળ બીજાના *Allusion* આવેલાં કહેવાય ૧૬ સતીઓની તવારીખનો આ ચોપાઈ ઇશારો કરે છે. એવા સંખ્યાબંધ દાખલા છાં નાંખવા પડે છે તેથી મારો તો શવ બળે છે, પણ કરં શું ? મારા મેહેરબાન વાચકો પામે માફ માંગુ છું કે, એટલા દાખલા જોવાની પણ તેમને તજ્જદી પડતી હશે.

ઉદ્દેશો મોગલ બાદશાહ મેરાજીદીન જેને અંગ્રેજ સરકારે ૫૮-

બ્રષ્ટ કયો, તે, જ્યારે ગુજરી ગયો ત્યારે મુસલમીન કયા પ્રમાણે શરોશ ઇજદે તેના મરણની આગાહી દિલ્લીમાં ફેલાવી હતી. તે કયા ઉપરથી કયા રૂપાલંકાર એક ઉરદુ શાયરે ધણો અચ્છો બનાવ્યો છે.

“ સેરાજુદ્દીન, ઝફર મુસાફર, બો સોએ જન્નત, હુવારવાને;
કે જીસકે બાએસ, મએ ખુશીસે, છલક રહાયા અયાગે દેહલી;
ચેરાગે દેહલી જલુસકા સાલ, હએ સો અળખી મોતાએક ઉસકે;
શરોશે જેખી ને શાલે રેહલત, કહા ખુખ હએ ચેરાગે દેહલી.”

યાનેકે:—સરાજુદ્દીન, આ દુન્યાનો મુસાફર હતો, તે સ્વર્ગે સિ-
ધાયો છે, જેના આવ્યાથી ખુશીના શરાબથી દિલ્લીનું પ્યાલું મલકાઇ
મલકાઇને છલકાઇ રહેલું હતું. જલુસનું શાલ યાને તેના તખ્તનશીન
થવાનું વર્ષ “ચેરાગે દેહલી” હતું, તેથી કરીને તેજ મિસાલે, જેથી
શરોશ ઇજદે તેની કુચ થવાનું, યાને કે મરણ પામવાનું વર્ષ “ખુખ
હએ ચેરાગે દેહલી” એવું કહ્યું હતું. એમાં કયારૂપાલકારની
સાથે, ખુશાલીનો દારૂ શાયરે બનાવ્યો છે, અને દિલ્લીને દારૂની જમ
બનાવી છે, એટલુંજ નહીં પણ ફારશીના અળખદના કાયદાથી “ચે-
રાગે દેહલી” એટલા અક્ષરોના આંકડા ગણતાં હીજરી શાલ ૧૨૫૩
નું આવે છે, કે જે વર્ષમાંજ બરાબર એ પાદશાહ ગાદીએ બેઠો હતો.
તેમજ વળી અળખ જેવી બનાવટ તો એ કરેલી છે, કે જેમ ગાદી
ઉપર પાદશાહ બેઠો તેને “દીવો સળગ્યો” એવી સુગનવાલી ઉપમા આપી;
ને તેમાં તખ્તનશીન થવાનું વર્ષ આપ્યું. જ્યારે તે દીવો ખુન્નંદ ગયો,
યાને તે શાહ મરી ગયો, તેનો મરણ દિવસ “ખુખ હએ ચેરાગે
દેહલી” એટલા હરફોના આંકડા ગણતાં હીજરી શાલ ૧૨૮૦ નું
નીકળી આવે, એવી જુગિત કરેલી છે.

રાજકવિ લૉર્ડ ટેનીસન પોતાની *In Memoriam* માં એનો
એક દાખલો આપે છે:—

*And over those ethereal eyes
The bar of Michael Angelo*

એમાં સૂચકાદિકા એવી રીતે વાપર્યો છે કે, મીશાયલ એન્જેલોની
આંખ ઉપરનું આગળા ભાગનું હાડકું નીકળી આવેલું તેના ચિત્ર
ઉપરથી જણાય છે, કે જેવી રીતે આર્થર હેલમમાં પણ એજ ખુબી
જણાઇ હતી. અને એ બેઉના આવા વિચિત્ર દેખાવ ઉપરથી તેમના
આચાર વિચાર અને મનશક્તિનું તોલક થતું હતું.

પરમાર પંડના સિંધુક રાજને પેટે પ્રાપ્ત થોજરાના શ્વે
હતો સિંધુકને મુજ નામે એક વાધ હતો. બોજ નાદરો હતો, અને સિંધુક
મરવા પડતાં મુજના હાથમાં બોજનો મુજ સોંપી ગયો. પણ
કાળચક્રથી બોજ સાથે અણખનાવ થતાં બોજે લખ્યું છે કે—

માન્ધાતાચ મહોપતિઃ કૃતચુગાલંકાર મૂતોગતઃ ।

સેતુર્યેન મહોદધૌ વિરચિતઃ ક્લાસૌદશાસ્યાન્તકઃ ॥

અન્યેચાપિ યુષ્ઠિષ્ટિર પ્રમૃત યાતા દિવં ભૂવતે ।

નૈકેનાપિ સમંગતા વસુમાતિનૂનંત્વવાચ્યમ્સ્યતિ ॥ *

એટલે કે—સત્યયુગનો હીરા જેવા માન્ધાતા મહિપતિ
દરલોકે શ્રવ થયા છે. મહા સમુદ્રે ઉપર જેણે પાળ બાધી હતી તે
દશાનન રિપુ ક્યાં છે ? યુષ્ઠિષ્ટિર ઇત્યાદિ બીજા સર્વ માહાત્મા
સ્વર્ગમાં ગયા છે. પણ એ રાજા વસુમતિ પૃથ્વી કાંઈની સાથે ગઈ
નથી. પણ નિશ્ચયે આપની સાથે તે આવશેજી ! આ મેહેણાન
અલંકારમાં પણ આવશે.

શંખ સુકાખ્યાનમાં નિચલો સંવેયો આ અલંકારનો છે.

રામ રહે ન, રહે ધન યામ ન. કામકિ લોક કહાનિ કહેરી;

શુલ નિશુલ ગયે જગસો, અલિરાજકે રાજન કોહિ લહેરી;

રાવન લોક તણ સત લાવન, ગાવનકો અખગાય ગહેરી;

દામ રહે નહિ, ધામ રહે નહિ, નામ સદા રનછોર રહેરી.

એમાં કાળા હરકોથી અલંકારની મતલબ બહાણે. વળી દસ-
પતરામે લખ્યું છે કે—

નવલ ગયો નર્મદ ગયો, ગયોજ મહિપતરામ,

દિલગિર દલપતરામ છે, દાલી દેખી દામ.

એમાં નવલરામ તથા નર્મદાલંકર અને મહિપતરામના મરજ
ત્રીશે લખે છે.

કવિ ભુખણને ઔરંગજેખની દરબારમાંથી કોઈ ઇનામ મેળવવાની
આશા થવાથી, તેની દરબારમાં જઈ દેટલાક કવેનો સમગળવ્યા. કાવ્ય
રસનો ઔરંગજેખને સ્વાદ ચાખવાની સુગ હતી તેથી કવિને કહ્યું કે.

* કહે છે કે બોજે છરી વડે પોતાના શરીરમાંથી લોહી કાઢીને
તે પતી પડના પાયાં ઉપર એ સ્લોક લખ્યો હતો. (મહાજન મંડળ.)

પડ્યા, અને તેને તાહાસપું પડ્યું, ત્યારે તેની સાથે માત્ર એક જ સોખતી અબુખકર હતો. નાહશતાં નાહશતાં તેઓ એક ગુફામાં જરાયા. પણ તે ગુફામાં એક તાકું હતું, જેમાંથી દુશ્મનોની આંખે તેઓ દેખાઈ જવાની ચિંતા હોવાથી, અબુખકરે તે તાકામાં પોતાના પગની એડીનો કુચો મારી દીધો. એવામાં તે એડી ઉપર સર્પે ડાંખ માર્યો; તે ડાંખ લાગલોજ મહમદે ચુસી ચુસીને તેનું તમામ ઝેર શુદ્ધી નાંખ્યું, અને ઝેર ઉતરી ગયું. તે ઉપર ઉપલી સુચકાદિકા બાપરેલી છે.

જો સ્ત્રીઓમાં રાજવી રાજવણુ ગવાય છે, તે વેળા કુટે છે કે—

“ ઓએ અલીમન રાવણુ સીતા હરી ગયો,

ઓએ શીખામણુ દીધી સારી રાત,

મમતા મોહતા લયો વહો ગયા.

ઓએ અલિમન મનોહરી મનસું બોલાવીયાં,

ઓપરે રામની સાથે માંડ્યાં જુધ મમતા. ”

રાવણુ શીતાને હરી લઈ જઈ વનમાં જે ગોદતેગોદ

જ્યા હતાં તે ઉપર સુચકાદિકા છે.

જો છે કે—

કવિતામાં એ અલંકાર વાપરેલો છે.

“ Proxy-wedded with a bootless calf ”

આગલા વખતમાં લગ્ન પ્રોક્ષીથી થતાં હતાં, યાને વરરાજા તરફનો એક વકીલ યાને પ્રતિનિધિ ગેરહાજર વરરાજા તરફથી હાજર રહેતો, અને તે પોતાના લાંબા સ્વારી શીકારીના જુત કાઢી નાંખીને પોતાના પગે લગ્ન-પલંગ ઉપર લાંબાવતો હતો, તેને માટે ટેનીશને ઉપર પ્રમાણે પ્રતિનિધિત્વના લગ્નનો ઇસારો કર્યો છે.

ઘણે ભાગે બધી ભાષામાં રૂઢી-વાક્યો (Idioms) તથા કેહવતો બનેલી છે તે પુષ્કળ કેહવતમાં એ સૂચકાદિકાલંકાર વપરાયેલો છે. કાષ્ઠમાં આખી વાર્તા ઉપરથી, કાષ્ઠમાં આખા બનાવ ઉપરથી, કાષ્ઠમાં ઇતિહાસિક વર્ણન ઉપરથી કેહવત ઉપજેલી હોય છે. જેનું વર્ણન હુમારી “ ગૂજરાતી કેહવતો ” માં પુષ્કળ કહેલું વાંચનારના હૃદયમાં આવ્યું હશે.

“ પશુ હક રક્ષક ” માં મી. દ્વાયે તે આવશે રવાણા ઉટની પાસે નીચે પ્રમાણે બોલાવે છે કે:

ઉઠઃ—“ મુસાફરીમાં મંજલ લગ્ન સફર હું દૂર;
મુજ જલ કાળે જીવ લિયે છે, કાષ્ઠમુસાફર દૂર ! ”

એમાં હકીકત જણાવવા અર્થ સમજાય નહીં. એક વાત એમ છે કે, રેતીના રણોમાં લાંબી મુસાફરી ઉટ ઉપરજ થઈ શકે છે. બીજી વાત એવી છે કે, ઉટની હોજરીમાં ઘણા દહાડાઓ સૂઈ ચાલે એટલું સ્વચ્છ પાણી રહી શકે છે. ત્રીજી વાત એવી છે કે, રણમાં જુલાં પડતાં મુસાફરોને રેતાલ જમીનમાં પાણીનો કુવો મળી શકતો ન હોવાથી તરસે મરી જાય છે, ત્યારે તે તરસ છીમાવવા પોતાના કિંમતી ઉટની હોજરી ચીરીને તેમાંનું સ્વચ્છ પાણી પીવામાં લે છે. તે વાતને ઉપલી ભેરવીમાં ભેરવી દીધેલી છે. એક ફારશી દાખલા ઉપરથી વધારે સમજ થશે.

“ તર્યાક દર દેહાને રસુલ આફરીદ હકક;
સિદ્દીકરા એ ગમ જુવદ અઝ જેહરે જતન ગઝા ? ”

યાને:—ત્યારે બોદાતાલાએ મહમદ પેગંબરના મોઢાંમાં ઝેરનો ઉતારજ પેદા કરેલો છે, ત્યારે અણુબકકરે જીવલેણ હળાહળ ઝેરથી પણ શા માટે બીહવાતું છે ? આ દાખલામાં હકીકત એવી જ્યારે ઇ. સ ૬૨૧ ના શુમારમાં મહમદ પેગંબરના શત્રુઓ

તમે કવિ લેખકો જુલું જુલું બહુ વર્ણવો છો, ગાટે કાંઈ સાચી વાતનું કવેત કહો. ભુખણ કહે, આ દુન્યા પેદા કરનારે પણ શરિરની ઉપરની ચાંમડી શાલીતી કરી છે, અને જે ગંદુ, તે પેટમાં અદર છુપાવેલું છે. આંખો સુંદર છે તેને બાહાર કાઢી છે, અને બગલ ગંધાતી છે, તેને સંતાડી રાખેલી છે. તેજ પ્રમાણે કવિઓ તમારા દુર્ગુણો હશે તે ઢાંકી સદ્ગુણનેજ આગળ પાડતા હોય તેમાં ખોટું નથી. ઐરગજેબ કહે, ગમે તે હોય, ખરી હકીકત કહો. કવિ કહે, કાલે કહીશ. પાદશાહ કહે, આવતી કાલે હું બંદગી કરતો હોઉ તે વેળા આવજો. ઐરગજેબના દિલમાં એવું હતું કે, ઇશ્વર લલિતમાં મને મશગુલ જોઈ ને મારી સ્તુતિનું કાવ્યજ તે રચશે કવિ ઠરાવેલે વખતે ઘોડા ઉપર બેસી મેહેલમાં ગયો, અને ઘોડો નીચેજ બાંધી ઐરગજેબ નામાં બંદગી કરતો હતો ત્યાં જઈ બોલ્યો—

તસબી હો હાથમે સુપ્રાત ઠરે બંદગીપે,
મનમે નહીં પણ ફરિશાહે જપ જપ્પકે;
આગરે બક્ષરોનાં બંદમે ચુનાય દીનો,
માયો નિજ તાત છત્ર છીન લીનો છપ્પરે.
શાહ સજે ઘેર લાયો અધમ દુવાઈ ફેરી,
નાશ કીનો કુટુંબ તમામ ચપી ચપ્પકે;
ભૂખન મનંત શક ! જંદી ! મતિમંદ લયો,
નોંસો ચુવા ખાયકે બિલાઈ બેકી તપ્પકે.

અર્થ:—હાથમાં માળા લેઈને સવારના પોહોરમાં બંદગી કરેછો. મનમાં કપટ રાખીને જપનો જપ જપે છે ! આગ્રમાં આવીને મોટા ભાઈ દારાનું પરગણું લુટી લીધું. પોતાના પીતાજી શાહજહાંનને મારી નાંખીને તેનું છત્ર પણ છીનવી લીધું. બીજા ભાઈ શાહશુજાને ઘેરીને તેને પકડી પોતાના નામની દુહાઈ ફેરવી, અને તમામ કુટુંબનો નાશ કીધો ! ત્યારે ભુખણ કવિ કહે છે કે મંદમતિથી એવી એવી અતીતિઓ કરીને હવે નવસે ઉદર ખાઈને આ બિલાડી (ઐરગજેબ) તપ કરવા બેઠી છે ! આ સાંભળતાંજ ઐરગજેબ તેને ચીરી નાંખવા ઉઠ્યો, પણ તુરત હેઠળ ઉતરી પાછો ઘોડેસ્વાર થઈ ભુખણ ભાગી ગયો.

આમાં મેહેલનું પણ છે, અને બધી ઐરગજેબની હકીકત-પણ તમામ છે. રાજ્ય કવિ ટેનીશને *The Princess* નામની પોતાની

કવિતામાં એ અલંકાર વાપરેલો છે.

“ Proxy-wedded with a bootless calf ”

આગલા વખતમાં લગ્ન પ્રોક્ષીથી થતાં હતાં, યાને વરરાજા તરફનો એક વકીલ યાને પ્રતિનિધિ ગેરહાજર વરરાજા તરફથી હાજર રહેતો, અને તે પોતાના લાંબા સ્વારી શીકારીના છુત કાઢી તાંખીને પોતાના પગે લગ્ન-પલગ ઉપર લંબાવતો હતો, તેને માટે ટેનીશને ઉપર પ્રમાણે પ્રતિનિધિત્વના લગ્નનો ઇસારો કર્યો છે.

ધણે ભાગે બધી ભાષામાં રૂઢી-વાક્યો (Idioms) તથા કેહવતો અનેલી છે તે પુષ્કળ કેહવતમાં એ મૂલ્યકાલ્પિત અલંકાર વપરાયેલો છે. કાષ્ઠમાં આખી વાર્તા ઉપરથી, કાષ્ઠમાં આખા બનાવ ઉપરથી, કાષ્ઠમાં ઇતિહાસિક વર્ણન ઉપરથી કેહવત ઉપજેલી હોય છે. જેનું વર્ણન હમારી “ ગૂજરાતી કેહવતો ” માં પુષ્કળ કહેલું વાંચનારના હિતમાં આવ્યું હશે.

“ પશુ હક રક્ષક ” માં મી. દ્વાયે તે આવશ્યક રવાળા ઉટની પાસે નીચે પ્રમાણે બોલાવે છે કે :

ઉઠઃ—“ મુસાફરીમાં મંજલ લખાઈ સફર હું દર;
મુજ જલ કાળે જીવ લિયે છે, કાષ્ઠ મુસાફર ફર.”

એમાં હકીકત બહુ વગર અર્થ સમજાય નહીં. એક વાત એમ છે કે, રેતીના રણોમાં લાંબી મુસાફરી ઉટ ઉપરથી થઈ શકે છે. બીજી વાત એવી છે કે, ઉટની હોજરીમાં ઘણા દહાડાઓ સૂધી ચાલે એટલું સ્વચ્છ પાણી રહી શકે છે. ત્રીજી વાત એવી છે કે, રણમાં જુલાં પડતાં મુસાફરોને રેતાલ જમીનમાં પાણીનો કુવો મળી શકતો ન હોવાથી તરસે મરી જાય છે, ત્યારે તે તરસ છીમાવવા પોતાના ડિંમતી ઉટની હોજરી ચીરીને તેમાંનું સ્વચ્છ પાણી પીવામાં લે છે. તે વાતને ઉપલી ભેરવીમાં ભેરવી દીધેલી છે. એક ફારશી દાખલા ઉપરથી વધારે સમજ થશે.

“ તર્યાક દર દેહાને રમુલ આફરીદ હકક;

સિદ્દીકરા એ ગમ ફુરદ અઝ જેહુરે જાન ગઝા ? ”

યાને—ત્યારે ખોદાતાલાએ મહમદ પેગંબરના મોઢાંમાં ઝેરનો ઉતારજ પેદા કરેલો છે, ત્યારે અણુબકકેરે જીવલેણ હળાહળ ઝેરથી પલુ શા માટે બીહવાતું છે ? આ દાખલામાં હકીકત એવી છે કે, ત્યારે ઇ. સ. ૬૨૧ ના શુબારમાં મહમદ પેગંબરના શત્રુઓ વા

પડ્યા, અને તેને નાહાસકું પડ્યું, ત્યારે તેની સાથે માત્ર એક જ સોબતી અણુબકર હતો. નાહાસતાં નાહાસતાં તેઓ એક ગુફામાં ભરાયા. પણ તે ગુફામાં એક નાક હતું, જેમાંથી દુરમનોની આંખે તેઓ દેખાઈ જવાની ચિંતા હોવાથી, અણુબકરે તે નાકમાં પોતાના પગની એડીનો કુસો મારી દીધો. એવામાં તે એડી ઉપર સર્પે ડાંખ માર્યો, તે ડાંખ લાગલોજ મહમદે ચુશી ચુશીને તેનું તમામ ઝેર શુદ્ધી નાંખ્યું, અને ઝેર ઉતરી ગયું. તે ઉપર ઉપલી સૂચકાદિકા વાપરેલી છે.

હિંદુ સ્ત્રીઓમાં રાજવી રાજવણુ ગવાય છે, તે વેળા કુટે છે કે—

“ઓએ અલીમન રાવણુ સીતા હરી મયો,

ઓએ શીખામણુ દીધી સારી રાત,

મમતા મોહના ભર્યા વહી ગયા.

ઓએ અલિમન મનોહરી મનસું ખોલાવીયાં,

ઓયરે રામની સાથે માંડયાં જુધ મમતા.”

એમાં રાવણુ સીતાને હરી લઈ જઈ વનમાં જે ગોદતેમોથી સીતાખાઈને દુસલાવ્યા હતાં તે ઉપર સૂચકાદિકા છે.

કવિ છુલ્ખાખી કહે છે કે—

અસત્યને કદિ નહીં રાચશે, મિત્ર શિષ્યામણુ માની;

“સત્ય મેવ જયતે” પરિણામે, આંશ સાચને શાની ?

એમાં વેદના ગ્રન્થોની સૂચના કરેલી જણાઈ આવશે. એ પ્રમાણે એ અલંકારની મળ ધણી છે.

“હાંકિએ ગપાટા જઈ સલામાં આવી આવી;

પણુ તે “ધ્યાય નમઃ” આ લુભી વટાવી.”

એમાં પણ મોટા હરફે સૂચકાદિકાલંકાર છે.

૨૦

“Poetry is not confined to books.
For the creative spirit which thou seekest
Is in thee, and about thee; yea, it hath
God's everywhere-ness.”——Bailey.

એક નામાંકિત લેખકે, ગદ્ય લખનાર વા પદ્ય લખનાર વચ્ચેનો સુદાંણો કરેલો છે કે; પ્રત્યેક કલમખાતેમાં કવિને પોતાનું નામ અંધારે અમર કરવાના નેગ મળે છે. ઈંગ્લિશો પોતાના મગજમાંથી

કાઠીને લખે છે. જ્યારે કવિ પોતાના હૃદય અથવા દિલ્લમાંથી કાઠી લખે છે. ખુદરતનો ખરો વિશ્વાસુ છત્તી પાડમાર કવિજ છે; અને તેનું ચિત્ર આખાદ ખરી ખુદરતને મળતું, અને સુંદર હોય છે. ગદ્ય લખનારાઓ હંમેશાં વિસ્તીર્ણ અને ભારી હોય છે. તેમના સદ્ગતિ સાધારણ બાળદેથી ભરપુર હોય છે, અને તેઓના વિચાર કંટાળા ભરેલી રીતે લંબાયલા હોય છે. પણ એક ખરા કવિની દરેક ચીજ સક્ષિપ્ત-સ્પર્શિક-અથવા પાણીદાર હોય છે. તે હંમેશાં સર્વોત્તમ ચુંટી કાઢેલા વિચારો સર્વોત્તમ ભાષામાં આપે છે. ખુદરત અને કારિગિરીમાં જે સૌથી વધારે ચિત્તભેદક હોય છે, તેનું વર્ણન કરે છે. આદમીની છાંદગીનું સર્વોન્નત જે ચિત્ર, તેની સાહસ્ય તે એવી રીતે લે છે કે, ગોયા તે ચિત્ર તેના આગળથી તુર્તનું જ પસાર થઈ ગયલું હોય. તેટલા માટે તેના લખાણો, તેના કાળના જોમ અને પમરાટથી ભરેલાં હોય છે. તે એક એવી તો નાનામા નાની ઇસ્કેન્દરી છે, કે જેમાં ભાષાની તમામ પુણ સમાઈ રહેલી છે; અને તે મધેના જવાહીરોનો વારસો, તેનાજ કુટુંબને માટે નહીં પણ જાહેદાન માટે જળવાયેલો હોય છે જેમ સૌસરના બાળમાં બન્યું છે તેમ, કાંઈ કાંઈ વાર તે જવાહીરોને સાફસુદ કરવાં પડે છે, પણ તેમનો જળકાટ અને કિ મતના ભાવમાં ધરાડો થતો નથી. એ જવાહીરોના જુમખા-માંથી ધણું આગળ બાળેલાં છે, અને બીજાં બતાવ્યે.

૪૭—ગુહ્યાર્થરી:—ગુહ્ય એટલે છુપો અને સ્વરી એટલે સ્વરવાળો. એમાં શબ્દોમાંથી, કાવ્ય રચના માટે સ્વર કે સ્વરયુક્ત વર્ણ, શબ્દની શરવાતમાંથી, કે વચમાંથી, કે છોડેથી નીકળી ગયેલો હોય છે તેને માટે આ સામાન્ય સંજ્ઞા વપરાયેલી છે. એને મળતા આપણે આગળ મધ્યાક્ષરલોપાલકાર—અત્યાક્ષરલોપાલકાર—વગેરે સમજવી આવ્યા છીએ. એને અગ્રેષ્ઠમાં *Elision* કહે છે. એમાં *Aphaeresis*, *Syncope*, *Apocope*, એ ત્રણે અલકાર સમાઈ જાય છે. જેમકે:—મધ્યાક્ષર લોપ:—

“ અતી એવાં દુ.ખ દા’ડી દા’ડી દે છે,
જગતનો નાથ સદુ જાણે છે,
બોલે બોલે માહડ’ દીલ બાળે છે ”

એમાં દાહડી શબ્દમાંથી હુ હરફનો લોપ કરેલો છે. હવે પ્રારંભ અક્ષર લોપ થયેલો નીચે મુજબ.—

“ છુટી ગયોરે હાથથી, અગ્નિ’શ્વરનો દુત,

ખુલ થઇ ભગવાનની, કે દુન્યા દેખે પુત. ”

એમાં ઇશ્વરમાંનો ઇ નીકળી ગયલો છે. હવે અત્યાક્ષરલોપ બતાવ્યો:—
દુન્યાં દોરંગી બે દિનની સરા’—ન તાર’ ન માર’ છે મિથ્યાજ રા’—

એમાં સરાહુ ને બદલે સરા અને રાહુ ને બદલે રા વપરાઇ
અત્યાક્ષરલોપ થયલો છે. એ પ્રમાણે શુદ્ધાસ્વરીના દાખલા બસ ઘણે.

૪૮—ચિત્રોક્તિકાઃ ચિત્રયુક્તિ, યાને ચિત્રના રૂપમાં રચાયલાં
અલંકારિક કાવ્યો. એમાં તરેહવાર જાતના કાવ્ય રસનો સંભાવેશ
કરેલો હોવાથી, એ અલંકાર લખાવા વિના ચાલે એમ નથી. એને
અંગ્રેજીમાં *Shaped Poems* ના નામે ઓળખે છે. આ અલંકારની
તત્વારીય શર કરવા પેહેલાં આ પુસ્તકની અને તેના વાંચકોની, તેના
ગ્રાહકોની, અને તેના ખેરખાહોની તંદોસ્તી ચાહનારી સલામતી આ-
પણે ચિત્રોક્તિમાંજ લખ્યો—**શરાબની જાંમ.**

Who hath woe ? Who hath sorrow ? Who
hath contentions ? Who hath wounds

without cause ? Who hath redness

of eyes ? They that tarry long

at the wine ! They that

go to seek mixed wine !

Look not thou upon the

wine when it is red,

when it giveth

its colour

in the

Cup,

when it

moveth itself

aright

At

the last it

biteth like a serpent,

and stingeth like an adder !

તરેહવાર આકારો, ચિત્રો, અને રૂપોમાં નોંધાયેલાં કાવ્યો, ઘણા-
જ નુના વખતથી આપણને મળી આવ્યાં છે. આગળ કાળોમાં એવાં
કવેતો બહુ બહુ નોંધાયેલાં હતાં. અને તેમાંના ઘણાંકો, ગ્રીક લોકોમાં
થીઓક્રીટસ, રોહડસવાળા સીમીઆસ, તથા બીજાઓના નોંડેલાં
ઘણાં જણાયેલાં છે. લેટીન ભાષામાં પણ એવાં કાવ્યો ઘણાં થયેલાં
છે કવિ ટ્રાઇદનના વખતના નાના કવિઓમાં એવાં કાવ્યો 'અનાવાનું'
ધેલાપણું' ઘણું વધી પડ્યું હતું. નોકે એ અનાવટ કરવામાં કશ્પ-
નાશકિતની પણ સહાયતા હોય છે, પણ તે અનાવનારા કાવ્ય રસને બદલે
ચિત્રરસ ગોઠવવામાં ઘણું લક્ષ આપે છે. અને તેવી રીતના છેલ્લા કવિઓ
માટે બેનર્જનસન દીકા કરે છેકે:—*"A pair of scissors and a
comb in verse."* એ પ્રમાણે તરેહવાર કવિઓ, તરેહવાર આકારો,
જેવાકે, આટલી-ગ્લાસ-કોદાળી પાવડા-પ ખા-કેક-પાંખો-ખરા પ્યારના
ગાંકો-લેડીઓના ઝબ્બા-ઉડતા દેવતા-ફ-તેહના રણુશિંગાં-વગેરે મન પ-
સદ વસ્તુઓના આકારમાં કવિતાઓ નોંડતા વળી ગૂજરાતી કવિઓ
કુડળી-સર્પ-હાર-કુડ-વગેરે આકારમાં કાવ્ય નોંડતા વળી કેટલાકો
વક્તાસ્થાન, કેબલેગાહ ને કબ્રગાહના આકારોમાં નોંડતા, વળી ગેશ્વી-
અથ હારવે તો મોજાની નોંડીઓ, ચશમાની નોંડીઓ, વગેરે નોંડકાંમાંજ
કાવ્ય રચતા ટ્રાન્સને પણ ઇ. સ. ૧૬૪૦ માં આ ચરસ લાગો હતો.
કવિ પૈનાર્ડે, બેકનેલ્થન ગાયનો દારૂના સીશા અને સરાળી જામમાંજ
નોંડેલાં છે. આજે પણ ચીન અને જાપાનમાંતો આવી કવિતાઓ ઉપર
ઘણોજ આહ છે. જાપાનમાં આદમીના માથાના રૂપમાં કાવ્ય અનાવાનો
બહુ શોખ છે, જ્યારે ચીનમાં ગાય અથવા બીજા જાનવરને પસંદ
કરવામાં આવે છે. એક દાદરનું કાવ્ય-ચિત્ર નીચે.

ઓ

ખુદા

નાખુદા

થઈ સદા

પાર કર તું;

દુખશે નાવ આ

સુ સંસાર સાગરે;

દાદર ચટ્ટી આ નીતિનો.

ભાવી બની જઈશ ભાગરે.

અગ્રિજી રાહ ઉપર ગૂજરાતી કટાવ.

નગરી એકે, વીજલી વેગે, શાહી ટેકે, ફરવા હરવા,

ખાવા ખીવા, જોવા જવા, દરિયે નાહવા, મન રીઝાવા,

હસ્તા ગાતા, દરિયાઈ મેહેલે, તેની સેહેલે,

ત્રણ રફીકા રાતે રાતે, જાગીર બેજન સાથે સાથે,

બેઆનું કમ્મરનું વાટે, મથાફ અધમણ્યું માથે,

જોવા તેવા તે વીકાજી વીલા દોહવા,

આ સદીનું ઇદન જોવા, મનનું

દુઃખ બલાથી ધોવા, તનનું સુખ પણ

પાછું લેવા, રવી સોમની

કુસ્તી જોવા, હારેલા ચંદ્રને

દીઠે, દરિયો લાગે તેની

પીઠે, આનંદ તો લયો નવ

નીઠે, સૂર્ય પર ચંદ્રમા

જીતે, પાન ચાવવા મરી

ફીટે, લોકોની એવી વસ્તીમાં,

લલા પારશીની હસ્તીમાં,

ગાન તાન જળર જસ્તીમાં, ખાનપાન ખાવા

કસ્તીમાં, ચીચણ સેહેલે, ફરવા પેહેલે,

વૈધ “સાથે,” બોડે માથે, શાળા સાથે, બાગો ઠાઠે,

ગપો મારી, સપો કારી, ગાયકવાડી તોડી પાડી,

હોરી સારી, છોડી ગારી, પીધી તારી, વાતજ ન્યારી,

ગાન અચ્છાં, ગજલ અચ્છી, નાંત કચ્છાં, નકલ કચ્છી,

વાલ સચ્ચા, વકર સચ્ચી, નાચ નચ્ચા, ઉપર ગચ્ચી, રગરાગે

સગ સાથે, લગ લાવે, ઉધ આવે, દેવી નિંદ્રા, ભક્ષ કીધા, સર્વસુતા,

દાદી દીકા, નીચલી મીકા, દીવાન હોલે, વીકજી માહાલે, સી નવ

બોલે, વકાર ન દીએ, શેઠાકુંસ પે, મોટમોટ જ પે, રહે ન સ પે,

એ અવગુણે, સૌ કાઈ દુણે, હાય હાય હીણે,

એ પૂરતારા, મૂઆ એ ધારા, કેવા નકારા, ગરીબ માંગે,

કટાવ રાગે, જીવાનો જાગે, જીગ જીગ જીવો તારાપૂર.

તારાપોર ખાતેની સેહેલગાહ જે પ્રમાણે કરવામાં આવી હતી તે પ્ર-

માણે અનુક્રમે ફીથેલાં કામો, લોકાચાર વગેરે કટાવમાં જોડેલો ચિત્રોક્તિનકાજો.

એ પ્રભાણે તરેહવાર ચિત્રોમાં કાવ્ય રચાયલું છે. કવિ ક્ષીરેએ પોતાની સરોદે પાક દામાનીના પાંચમા સફા ઉપર એક ધુલ-માલા બધ આપ્યો છે, તે આખાદ ચિત્રોક્તિકા છે, જે જોવાની હુ ભલામણ કરીશ પાલકી અને મ્યાંનાના આકારની કવિતાઓમાં વળી તરેહવાર ખુબીઓ છે.—

	મૂખ ઊચાડ' વાણી,	
અરે ! અરે !		ખરે ! ખરે !
	આંખથી મૂકિ પાણી	
	ધીર પતો શિ રીતે,	
ધરે ! ધરે !		કરે કરે
	ચિતન વજૂ ચિ-તે.	
	ક્ષીરમાં વિશેષે,	
ફરે-ફરે		હરે-હરે
	જાપ જપે હમેશે.	
	ક્યાં સ્થિરતા વિના તે,	
હરે-હરે		મરે-મરે
	માનુનિ પ્રેમમાં તે.	

• અંગ્રેજી રાહ ઉપર ગૂજરાતી કટાવ.

નગરી એકે, વીજલી વેગે, શાહી ટેકે, ફરવા હરવા,

ખાવા પીવા, જોવા જાવા, દરિયે નાહવા, મન રીઝાવા,

હસ્તા ગાતા, દરિયાઇ મેહેલે, તેની સેહેલે,

ત્રણ રફીકા રાતે રાતે, જાગીર બેજન સાથે સાથે,

બેઆનુ કમ્મરનું વાટે, મથારું અધમણ્યુ માથે,

જોવા તેવા તે વીકાળ વીલા દોહવા,

આ સદીનું ઇદન જોવા, મનનું

દુઃખ બલ્લાથી ધોવા, તનનું સુખ પણ

પાછું લેવા, રવી સોમની

કુસ્તી જોવા, હારેલા ચંદ્રને

દીઠે, દરિયો લાગે તેની

પીઠે, આનંદ તો ભર્યો નવ

નીઠે, સૂર્ય પર ચંદ્રમા

જીતે, પાન ચાવવા મરી

ફીટે, લોકાની એવી વસ્તીમાં,

ભલા પારશીની હસ્તીમાં,

ગાન તાન જખર જસ્તીમાં, ખાનપાન ખાવા

કુસ્તીમાં, ચીચણુ સેહેલે, ફરવા પેહેલે,

વૈધ “ સાથે,” ખોડે માથે, શાળા સાથે, ખાગો ઠાકે,

ગપ્પો મારી, સપ્પો કારી, ગાયકવાડી તોડી પાડી,

હોરી સારી, છોડી ગારી, પીધી તારી, વાતજ ન્યારી,

ગાન અચ્છાં, ગજલ અચ્છી, નાન કચ્ચાં, નકલ કચ્ચી,

વાલ સચ્ચા, વકર સચ્ચી, નાચ નચ્ચા, ઉપર ગચ્ચી, રંગરાગે

સ ગ સાથે, ભંગ ભાવે, ઉધ આવે, દેવી નિંદ્રા, ભક્ષ કીધા, સર્વસુતા,

દાદી દીકા, નીશલી મીકા, દીવાન હોલે, વીકળ માહાલે, સ્ત્રી નવ

ખોલે, વકાર ન દીએ, શેરો કુસંપે, મોટમોટ જંપે, રહે ન સ પે,

એ અવગુણે, સૌ કોઇ દુણે, હાય હાય હીણે,

એ પૂરતારા, મૂઆ એ ધારા, કેવા નકારા, ગરીબ માંગે,

કટાવ રાગે, જીવાનો જાગે, જીગ જીગ જીવો તારાપૂર,

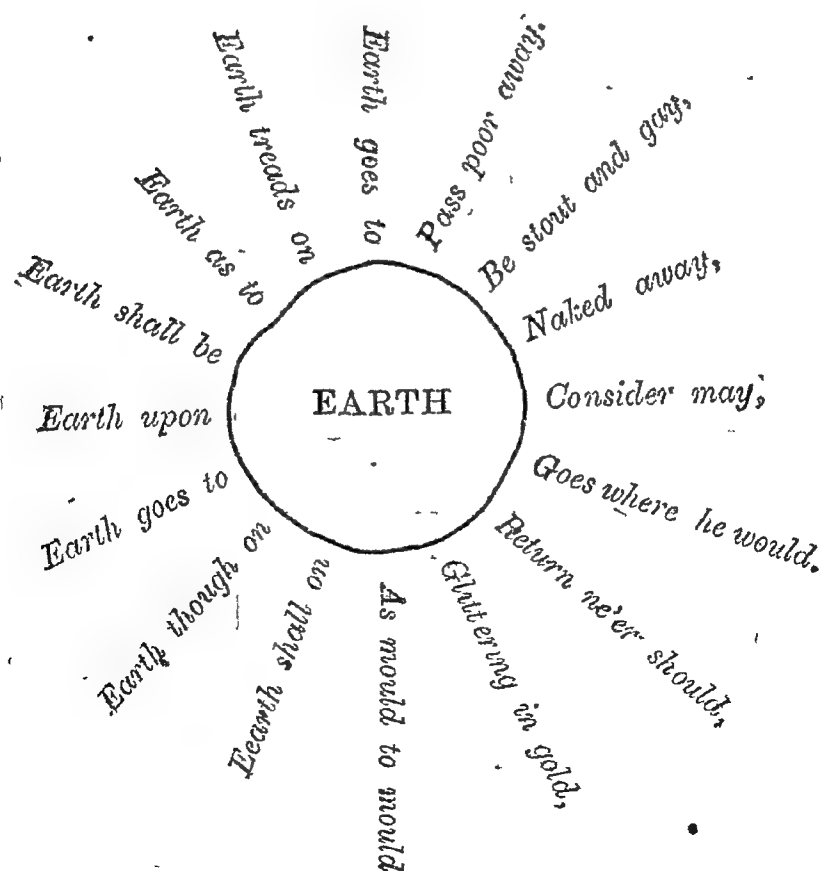
તારાપોર ખાનેની સેહેલગાહ જે પ્રમાણે ફરવામાં આવી હતી તે પ્ર-

માણે અનુક્રમે કીધેલાં કામો, લોકાચાર વગેરે કટાવમાં જોડેલો ચિત્રોક્તિકાવ્ય.

એ પ્રભાણે તરેહવાર ચિત્રમાં કાવ્ય રચાયલું છે. કવિ દ્વીરેએ પોતાની સરોદે પાક દામાનીના પાંચમા સફા ઉપર એક પ્રલ-માલા બંધ આપ્યો છે, તે આખાદ ચિત્રોક્તિકા છે, જે જોવાની હું લલામણુ કરીશ. પાલકી અને મ્યાંનાના આકારની કવિતાઓમાં વળી તરેહવાર ખુબીઓ છે:—

	મૂખ ઉચાડે વાણી,	
અરે ! અરે !		ખરે ! ખરે !
	આંખથી મૂકિ પાણી.	
	ધીર પતી શિ રીતે,	
ધરે ! ધરે !		કરે કરે
	ચિંતન વજૂચિતે.	
	દ્વીકરમાં વિશેષે,	
ફરે-ફરે		હરે-હરે
	જાપ જપે હમેશે.	
	ક્યાં સ્થિરતા વિના તે,	
ફરે-ફરે		મરે-મરે
	માનુનિ પ્રેમમાં તે.	

એ પ્રમાણે પાલકીના સરઘસના આશરમાં કવિઓએ કવિતા જોડેલી છે જે વિરહવ્યથા ઉપર જોડેલી છે અને જદે ઉપગતી વૃત્તમ છે. એ લીટીઓ પાલકીના ગમે તો દાંડા આગળથી વાંચો, કે ગમે તો પાલકીના છત્ર આગળથી વાંચો તો એકની એક આવશે. આવી કવિતાઓ તો, જાણે કોઈથી સાધારણ કવિતા લખતે પણ ગોઠવી શકાય એવી નહીં હોવી જોઈએ, પણ ત્યાં ગમે ત્યાંથી વચ્ચે શકાય અને અર્થ બરાબર આવે એવી, અથવા ચિત્ર જોવાનો કાયદા પ્રમાણે ગોઠવેલી, અથવા ચિત્રની શરવાતથી વાંચી છેડે તે પૂરી થાય એવી, એવી એવી ખુબીવાળી જોઈએ, નહીં તો કોઈ પણ કવિના ચિત્રમાં ગોઠવ્યાથીજ કાંઈ ચિત્રોક્તિ થતી નથી.

એમાં સૂર્યનું પ્રકાશિત બીજું *Earth* શબ્દ છે, અને એ શબ્દ એવી તો કારિગિરીથી ગોઠવેલો છે, કે પેહેલી લાઇનથી છેલ્લી લાઇન સૂધી વાંચતાં તે શબ્દ દરેક લીટીની વચમાં લઇને વંચાય છે. જેમકે—*Earth goes to Earth, As mould to mould.* એવી રીતે એ લાઇનથી અવળી ધંટીએ દરેક લીટી, તેની ખરાબર સામેની લીટી સાથે વાંચવાની છે વળી એક કવિએ બીજી જાતની રચના કરી છે:—
 “ સદમતી દમતી ન કહું રતી, અમસતી મસતી નહિ ધાતી;
 ચપળ તું ચળ તું ક્યમ વિસરે, સદનમાં દનમાં નિત્ય સાંભરે.
 પ્રકરતી કરતી ન રિસાળ તું, ઉચરતી ચરતીજ રસાળ તું;
 રવડતી વડતી નવ તું કદી, મશકરી શકરી નવ તું વદી,
 હંપકતી ખકતી ન વિવાદ તું, વલગતી-લગતી ગલ સાથ તું;
 ચમનથી મનથી દિન ગાળતી, જનમથી નમથી અનિતી રતી.
 નભળતી ભળતી કદિ વાતમાં, કુદરતી ડરતી કુડિ ધાતમાં;
 વિવટમાં-વટમાં ધર કામની, સુચતુરા ચતુરાઇ નહી કમી. ”

એમાં એવું ચિત્ર કાઢ્યું છે કે, દરેક લાઇનનો પેહેલો હરફ છોડતાં બીજા ૩ હરફો ફરી ફરી એવડાય છે. વળી તેના અર્થ જુદા થાય છે. અને કાવ્યની દ્રારીન તરેહવાર ઉભી રહે છે. આવી જાતના કાવ્યના રસ સેહેત્રથી લેવાતા નથી. તેના વાંચનો પણ તરેહવાર રીતના હોય છે. બ્યારે શાયર ફીરદોસ્તી મહમુદ ગઝનવી સાથે રીસાણો. ત્યારે તેણે એવી તો ચિત્રોક્તિકા કરી, કે પેહેલી, ત્રીજી, પાંચમી, એ પ્રમાણે જે કવિનાની લીટીઓ વાંચો, તો તેનો અર્થ જુદાજ થાય છે મતલબનો તખલ્લુસ ધરાવનાર ઉરદુ શાયર પોતાની માશુકને માટે એક એવી ગઝલ બનાવી ગયો છે, કે તેના ચાર જુદા જુદા અર્થ થઈ શકે.
 ૧—હકીકી ૨—મીજાજી. ૩—ખુદાની નિંદા ૪—માશુકની મશકેરી તેણે એક પાદશાહી તાજના ચિત્રમાં તેની ખુબી બનાવી છે, જેમાં પેહેલો અર્થ ખુદાની તારીફ ઉપર હકીકી છે; બીજો અર્થ માશુકની તારીફમાં મીજાજી છે; ત્રીજો અને ચોથો અર્થ ખુદાની તથા માશુકની બદગોષ અને બદબખાનમાં છે; જે તાજમાંની દાખી ગમની દરેક લીટી વાંચી જતાં નીકળે છે. અગર તો સાંભટો રેખનો વાંચનાં એક લીટી છોડી ત્રીજી, એક છોડી પાંચમી, અને એક છોડી સાતમી સતર વાંચનાં સમગ્રશે. બિલિન્સ બજાવાથી તે તાજ ૨૬ કર્યું છે. જૂઓ દુરખીનનુ ગઝલસ્તાન પાન ૨૩૮ ઉપર.

હવિ ફીંગેરે સીતમે મીનારમાં નીચલો ચિત્રેકિતકા પાવરેલો છે:—

કુલમાળાઅદ-દૂમિલા છંદ.

હક નામ ભણ તર પાર કેમે;

થઈ તેક અરે ગસ પાપ કરી

શક જગતજીકર ખ્યાર ખરો;

લઈ એક ખરે હસ આપવરી

ધક દામ હજી ધર દાર સરો;

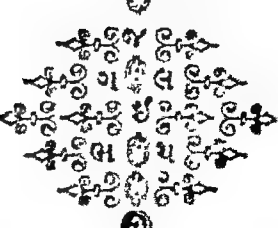
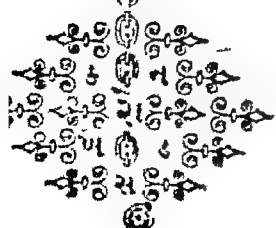
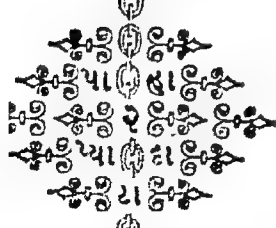
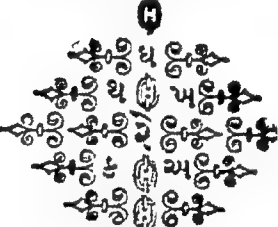
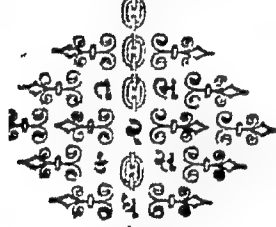
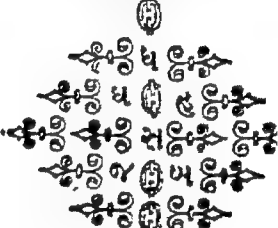
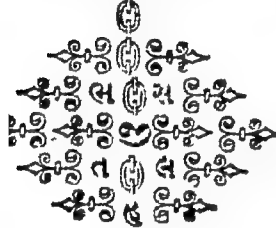
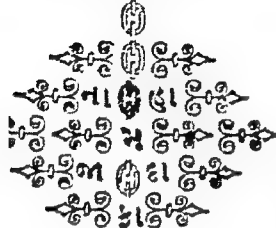
જઈ છેક ધરે ધસ કાપ ધરી.

તક દામ લજી સરદાર ડરો;

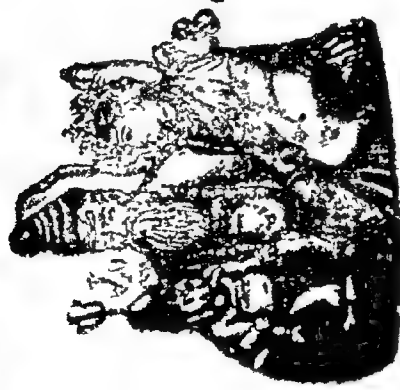
ગઈ ટેક થરે ધસ છાપ ફરી.

શક હામસજી ભર હારનરો;

ભઈ વેક કરે જસ આપ કરી

કેંછું, ને મારો ભાઈ તો

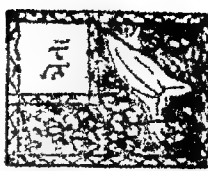

ના સુખીના

૮

૭૨

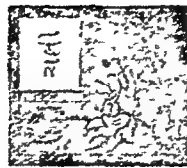

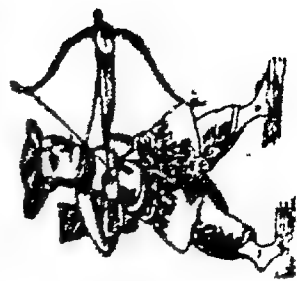
માફક છે ખુદ ચાલે ની

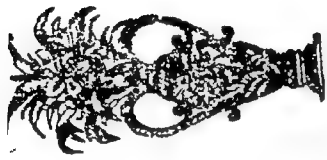
ચીઝાતો. પડેજીઠો

સીધી રીત,

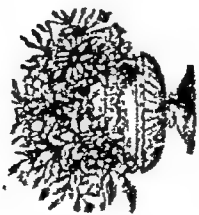
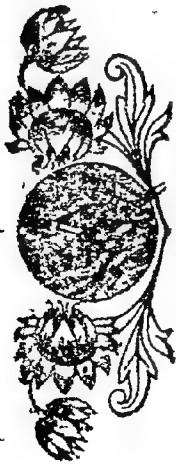

નાથે છે ને કુટુંબીય છે. જ્યોત

છૂતને

ઉઠાઉ, અને

સંતાપું.

યાનેકે:—ગોકલ આઠમને દિને હું સરવને સેકંડ ક્લર્ક છું, તે મારો ભાષ્ય ગણેષ' તો સાધવ, પાર્વતિ, અને ગણપતિની સ્તુતિના ગાયન ગાય છે. તે વેળા આ પીંજરામાંની મેના ગધેડાં માફક નવ યુક્તી થતી, કેના આ પોપટ રીઝતો. પરંતુ આ પીંજરામાંની ચલ્લી નાચે છે તે કુદ્દે છે ભૂલ્યા આ ક્ષત્રિને તીર મારતો બેઠને કટેરા સાથે સાંકળે બંધિલું બુલ-બુલ છુટીને એક પુલનાં કુડાં ઉપર થઇને ઉડીયુ, અને બીજાં પુલના કુડાં નીચે સંતાપું.

જેકે ચિત્રો વગેરેના સાધન નહીં હોવાથી આ જેવો તેવો દાખલો આપ્યો છે, તે માત્ર ઉદાહરણ સારજ આપ્યો છે. પરંતુ ખરેખરો જે ચિત્રની ભાષા આવે છે, જે અંગ્રેજી *Illustration* ને મળતી છે, અને જેમાં ચુપ્ત ભાષા આવે છે, તેમાં તો બધાંજ ચિત્રો આવે છે, અને તે ઉપરથીજ ભાષા વાંચવી પડે છે આપણા ઉપરના દાખલામાંનો અક્ષરો પણ વચમાં મુકેલા છે, પણ મજબૂતપણેઓમાં તો કેવળજ આકારોથી ભાષા ઉકલાવાતો પૂર્વે ચાલ હોતો. ઇરાનમાં પણ બીલા-ચોટી ભાષા-આગળ હતી. અને ચીનમાં તો આજે પણ તરેહવાર આકાર અને ચિત્રોથીજ ભાષા લખાય છે. જેના દ્રષ્ટાંત બેંચાં હોય તો કદાચની પેટા ઉપર બેંચા. જોને ચિત્રપદ્ધતિ પણ કહે છે.

ફારશીમાં ઘણી જાતની ચિત્રોક્તિકા આવે છે. ૧-મુરખખે-
નામના પ્રબંધ એવા આવે છે કે, તેને ચાર બાજુના આકારમાં ગોઠવે
તો લખાઈમાં અને પોહોળાઈમાં તે કવિતા એક સરખીજ વચાય !
૨-મુદઉવ્વર-એ મુદઉવ્વરમાં એવું હોય છે કે, ગોળાકારમાં ગજલ કે
કવિતા ગોઠવેલી આવે છે, જેથી તેના ગમે તે શબ્દથી તે વાંચવા
માંડો, તોએ તે મળતી અર્થ સુધ્ધાં વચાય છે !! ૩-મુશબ્જર-
આડના આકારમાં ગજલ કે કવિતા ગોઠવેલી આવે છે, જેના દાંખળાં
વટીક આવે છે, અને તેમ છતાં જો વાંચો તો અર્થ સહ વચાય !!
એવી જાતના ફારશીમાં રપ જાતના ચિત્રોક્તિકા આવે છે !! જેનું
ખયાન કરતાં બહુ લાંબું થાય, માટે ગૂજરાતીમાં જે પ્રબંધો આવે છે
તેના માસલા ઉપરથી તેની ખુબી સમજાશે. ૧-નાગપાશ પ્રબંધ;
૨-કમળ પ્રબંધ; ૩-ચોટી પ્રબંધ જે ફારશીમાં મુરખખેને મળતો છે.
૪-વૃક્ષ પ્રબંધ જેને ફારશીમાં મુશબ્જર કહે છે. એમાં ભુક્તિથી શબ્દ
ગોઠવવામાં આવે છે, તહીં કે કાવ્ય બુદ્ધિનો વધારે ઉપયોગ કરવામાં
તેનો યુક્તિ કહેવાય.

“ સકૂમારી-વારી, તવ છબી હૃદે માંલ્ય રમતી,
શકું-મારી-વારી, ધૃતિ ધરી નહીં, પ્રેમની વૃત્તી.
વિરાજે વામા રે, સકલ સદગુણે થકિ ભરી,
વિરા જેવા મારે-અરથ તજ પાસે મુજ ઠરી.
સુવાળા નીમાળા, સમ રતિજ શોભે મન મથે,
સુ વાલાની માળા, સમરતિજ શોભે મન મથે.
સુ વણેથી સારી, ભુવણ તનને ભૂષિત કરે,
સુવણેથી સારી, ભુવણ તનને ભૂષિત કરે.”

કાવ્ય ફારસીમાં એ પ્રમાણે ચિત્રોક્તિ કરેલી છે. અને તેના
તરેહવાર આકારે તરેહવાર અર્થો થાય છે એવાં કાવ્યો લેટીન, ફ્રેન્ચ
અને ગ્રાહનીઝ ભાષાઓમાં ઘણા છે. ઇ. સ ૧૬૪૦ માં થઈ ગયલા
ફ્રેન્ચ કવિ મોન્સ્યર પેનાર્ડના સખ્યાબંધ ચિત્રોક્તિકામાંથી શરાબની
એક મુરાહી જેવા સાર ચિતારી લઈશું. —

Que mon
flacon
me semble bon !
Sans lui
l'ennui
me nuit,
me suit:
je sens
mes sens
mourants,
pesants.

Quand je le tiens,
Dieux ! que je suis bien !
que son aspect est agreable !
que je fais cas de ses divins presens
C'est de son sein fecond, c'est de ses
heureux flancs que coule ce nectar si doux,
si delectable, qui rend tous les esprits, tous les
cœurs satisfaits ! Cher objet de mes vœux
tu fais toute ma gloire. Tant que mon cœur
vivra, de tes charmans bien faits il saura
conserver la fidele memoire.

આવી તરેહની ચિત્રોક્તિકા અમરમાં ચિત્રો પાડવામાં સમાયલી
ધારવાની નથી, પણ જે રાગમાં એક ગાયલું જોડયું હોય તેના ટેકા
ગમે તે રીતે તેમાં ચઢ ઉતર પદવીએજ સમાયલા હોય છે. આજે
તેવા અલ કારો જોડનારા પણ નથી, ને તેની કદરે જાણનારા પણ નથી.
શાયરે તેથી બળાપો કરેલો છે કે;

“ દેલે હરકેરા કે શુખન પરવરસ્ત,
શરોશે શરાય દે ચારી ગરસ્ત.
શરાય દે રફનો, નયુશ દે ખોક્ત,
શુખન ચુ તવાં દર ચુ ની વખત ગોક્ત ”

યાને.—જે કોઇનું દિલ શુષ્ક પાણનારું છે, યાને ખોણનારું છે, તે કવિ યા ગાનારને શરેશ ઇચ્છની મદદ હોય છે. શાયરો પણ જતા રહ્યા, અને સાલગનારા પણ ઉઘાઈ ગયા, ત્યારે તેવા વખતમાં શુષ્ક તે શું કહી શક્યે ? ગૂંચરાતી કવિઓ કંઈ એવાં ચિત્રોક્તિદામાં પછાત નોહોતા, પણ તેઓને પાળનારા પછાત હતા. એક કવિએ પાખના આકારમાં અચ્છી નાયકા ગૂંચુ કથન કરેલી આપી આપણે એ અલકાર પૂરો કર્યો.—

દાખી પાંખ.

મળેની પુ રીતી, સદળ નિજ મન માંલ સમજે.
 રૂંઝે ચૂકે શાંતી, કરી કરી મગે.
 નીજ કરે, ભગે સ્વામી
 ભક્તી, વળી નીયમ
 સાચોજ

શુભજે.
 ગળે પું ગાળે,
 ગરમી નવ રાખે સ્વમગજે.
 કરે સ્વામી એવા સુભગ ખળકે
 કકળુ કરે. ધરે એવો રસ્તો, નિજ ચિથુ લણીતેજ સુધરે.

જમાણી-પાંખ.

ખરે ! તું
રહે સ તોષે, અહરનિશ ભરધાર નખરે,
ના ધર્મેથી, અરણ્ય તહ
હૃદ વિશ્વે કરામીના તું છે,
પ્રિય તરણિઓ મિદ
અધરા,

ધરામાં
તું નેત્રી, નિરખિ
નથિ બીજ મુખ કરા,
ના તારી, કિમત મુજથી
કરાશે જરા, જરામાં તું સાથી, જીવતિ ન્યવતિ મનહરા !
તારણિ જરા,

એ પ્રમાણે એવાં એવાં અનેક ચિત્રોક્તિ કાવ્યો થયલાં છે. આ-
ગળ તો ચિત્રોમાં ખુદ ભાષાજ અનેલી હતી. ગ્રીક ખડયેશમાં અને-
છછપશીચાન લેખોમાં ચિત્રોની ભાષા વાર વાર વપરાયલી જણાઈ
છે અને કવિઓએ માત્ર ચિત્રોમાજ કાવ્યો રચેલાં છે. કારશી ઓ-
લગાઓએ ચદલી-મોર-હાથી-ઘોડા-વગેરે આકારોમાં બહુ બહુ ગઝલો
જોડેલી છે, પરંતુ તેવો સરકસ આ ટૂંકાણે બતાવતાં આ મેદાન અ-
નુકુળ નથી, તેથી મન મારીતે ફક્ત ઉપલા થોડા દાખલા આપી
બાકીનું બધું અભગાઈ ઉપરજ રહેવા દઈ આ વિષય જેમ અને તેમ

જલદી પૂરો કરવાને હમારી નાકેશ કલમને દોડ દોડ કરવી. પડી છે. જેમ ઇશ્વરેચ્છા !

૨૧

" And what's the poet, if the man be naught ?
... .. Genius and wit
May flourish for a day, and snatch the wreath
From awkward probity; but soon shall fade
The ready laurels of a vicious muse,
While amaranthine honours crown the brow
Of unpoetic virtue. "—Hurd.

આગળ બધા અલંકારો કરતાં આજનો આપણો અલંકાર અચ્છી ગમત આપનારો છે; અને તેને માટે આપણે ઘણી જગા રોકીશું. એ અલંકાર દ્વિઅર્થિકાલંકાર છે. કોઈ એક ખોલનાર બે અર્થ ઉઠે એવું વદે તે અચ્છો વક્તા કહેવાય. એક અધિકારી બે અર્થ નીકળે એવું કામ કરે, તે ખરો રાજદારિ પુરુષ ખોલાય. એક લેખક બે અર્થ ઉપજે એવું લખાણ કરે, તે ચુનદો લખનાર થાય. એક કારિગર બે ભેદ નીકળે એવું કાતરે, ચીતરે, રંગે, ધડે, કે બનાવે, તે કુશળ કારિગર લેખાય. તેમ એક કવિ દ્વિઅર્થ નીકળે એવું કાવ્ય જોડે, તે કસાયલો કવિ કહેવાય. તેવો અલંકાર સારી રીતે વખણાય. તેવો અલંકાર હોંશથી વંચાય. તેવો અલંકાર મહા મહેનતે રચાય. દ્વિઅર્થિ=એટલે દ્વિ=બે, અર્થિ=અર્થ વાળો (Double meaning). કારશી અલંકાર તજરીફ ને એ મળતો આવે છે. ઘણે લાગે ફરેક લખનારા પોતાનો કોઈ તખલુસ રાખે છે, જેના ઘણું કરીને પદ કે ગદ્યમાં બે અર્થજ થાય છે. ફીરોઝ એટલે ફતેહફીરોઝ, અને કવિ ફીરોઝશા બાટલીવાળા પણ થાય. શીરદોશી એટલે બેહેસ્તી, અને શાયર અબુલ કાસમ હશન બીન શરાફ, શાહનામું બનાવનાર થાય. ગરીબ એટલે રાક, અને શેવક શોં મં દેશાઈ પણ થાઉ. દિલ-જાન=એટલે દિલ અને જાન, અને મારા મિત્ર મામિક મગ્નહના અધિપતિ મી. દા. એ નારાપોરવાલા પણ થાય. તેથી એવા તખલુસને તજરીફ કહે છે. પણ ખુદ કવિતાઓજ બેબેલ અર્થ ઉઠાવવાની બનાવેલી ઘણી ઘણી આવે છે.

૪૯-દ્વિઅર્થિકાલંકાર:—એના દાખલા નીચે મુજબ છે.

મીર અર્બદુલા સેક અસરાખાદીનો એક દિવ્યર્થિ ઉત્તમ છે.—
હમી ગસ્ત દર શહેર શખસી ઝે ભુરખાન, કે કાઝી શવદ સદ્ર રાઝી નમી શુદ
ખરશવત ખરી દાદ તા ગસ્ત કાઝી, અગર ખર નમી શુદ કાઝી નમી શુદ.

અર્થ,

આપણા શહેરમાં ભુરખાનથી એક શખસ આવ્યો, અને કાઝી
થવાને માટે કોશેશ કરવા લાગ્યો. પણ તેને કાઝી બનાવાને પ્રધાન
નારાજ હતો. તેથી તે પ્રધાનને એક ગધેડો લાંચ તરીકે આપ્યો; અને
પછી કાઝીની જગ્યા તેને મળી. જો ગધેડો નહોતો મળી શકતો તો તે
શખસ કાઝીની જગ્યા મેળવી શકતો નહોતો. હવે બીજો અર્થ એમ
થાય છે કે:—જો તે શખસ ગધેડો નહોતો હોતો, તો કાઝી નહોતો થઈ શકતો!

શેવકની જોડેલી દુહા ૩૫૧ કવિતા પેહેલી આપું:—

માન નય જે જણુ તણુ—ફેક ફેક રોષ રહે;

મા નર નય મજ ત્યાં થકી—સજી આનંદમાં રહે.

હવીને સૌ ખાય પણ-મરીને૩ નવ કો ખાય;

મારે ઘર તો લલાલલી કે-સૌ મરીને૪ પણ ખાય.

કર ડાખો ગમતો નથી-જમનો૫ કર વખણાય;

મારે ઘર તો લલાલલી કે-જમનો૬ હાથ ધિકરાય.

દીવારૂ૭ થી તો શર્મછ જઈને-ઘરધણી ઘરમાં રોય;

મારે ઘર તો લલાલલી કે-દીવારૂ૮ થી હર્ષ હોય.

સૌ ઘર રાંધે મીઠાં૯ થકી-મોઢે લઈને સ્વાદ;

મારે ઘર તો લલાલલી કે-મીઠાં૧૦ વગર છે સ્વાદ.

મરવા૧૧ કોઈને નવ ગમે-ગમે ન પ્રાણી પંખ;

મરવા૧૨ મારે ઘર ગમે-એવાં હમે નિશંખ.

કરમ૧૩ ચઢે બ્યાં બાળનો-કલા હોલ ત્યાં થાય;

ચઢે કરમ૧૪ હમ બાળનો-ધીમે કેળાં ખાય.

તે ઘર ગીત ગવાય છે-જે ઘર ખારી૧૫ મુકાય;

ગરીબ ઘર તો રણરોડ, જો ઘર ખારી૧૬ મુકાય.

જે કવિતા દિવ્યર્થિ છે. જેમકે:—૧-માન=એટલે આખર, અને
૨-માનન એટલે મારી માય નહીં જાય. ૩-મરીને=ગુજરી જઈને.
૪-મરીને=એટલે ખાવાના મરી. ૫-જમનો હાથ=એટલે ડાખો હાથ
થી ઉલટો. ૬-જમનો હાથ=એટલે મોહોતના સરદાર જમનો હાથ. ૭-
દીવાર=એટલે નાદાર થવું તે. ૮-દીવા અને ૩=એટલે દીવાબતી નથા.

દિવેટ વણવાનો ૩. ૯-મીઠાં=એટલે 'રાંધવામાં નાંખવાનો' મારો પદાર્થ;
 ૧૦-મીઠાં=એટલે મધ જેવી સ્વાદિષ્ટ મીઠી વસ્તુ. ૧૧-મરવા=એટલે
 ગુજરી જવા; અને ૧૨-મરવા=એટલે કેરીના નાના મરવા ૧૩-કરમ=
 એટલે નાના બચ્ચાંને મળજે કમી ચઢે છે તે કરમ. ૧૪-કરમ=નશીબ,
 એકબાલ. ૧૫-બારી મુંકાય=એટલે જાળી અથવા બારણું મુંકાય.
 ૧૬-બારી મુંકાય=યાને સળગાવી મુંકવામાં આવે. એ પ્રમાણે ઉપલા
 દરેક દુહામાં દ્વિઅર્થિકાલંકાર સમાયેલાં સેહેલથી સમજાશે.

અમીર ખુશરોએ એક ઉત્તમ દ્વિઅર્થિ વાર્તા કે;

“ જ્યાંતે આં પેસરે તુરકી આ મન તરકી નમી દાનમ,

એ ખુશ બુદી અગર બુદી અખાનશ દર દેહાંને મન. ”

૧ લો અર્થ.—આ છોકરો તુરકી ભાષા બોલે છે, પણ કમનશીમે
 એ ભાષા હું જાણતો નથી. જો તેની ભાષા હું બોલી શકું તો કેવું
 મનનું ! ૨ જો અર્થ.—જો તેની જીભ મારાં મોઢાંમાં હોયતો કેવું
 સારું ! યાને હું તેને ચુપી લેતે. નીચલી બે લીટીઓ એકજ જેવી
 જણાય છે, અને એકજ તરેહથી વંચાય છે, તોપણ તેના અર્થો જૂદા
 જૂદા થાય છે:—

“ મન નયાઝરમ અર તુ નાઝરી, મન નયાઝરમ અર તુ નાઝરી. ”

યાને.—જો તું મને નહીં છેડશે તો હું તુંને નહીં છેડીશ.
 જો તું તારાં નાજ નખરાં તરક કરશે તો હું પોતે નમાનો થઈ જઈશ.
 એમાં જૂઓ કે એકના એકજ શબ્દો, એકના એકજ ઉચ્ચાર છે, તો
 પણ અર્થો બેઉ લીટીના જૂદા જૂદા થાય છે ! કેટલી બધી ખુબી !
 એકવાર બુદેલખડના રાજા ઉપર ચોતરફથી લશ્કર ચઢી આવ્યું,
 અને એ દેશ શત્રુઓથી તમામ ઘેરાઈ ગયેલો જોઈ, રાજાએ એક
 દુવને બોલાવી એક દ્વિઅર્થિ દુહો પાઠે કરાવી કહ્યું કે, દક્ષિણ દેશમાં
 ફરતો ફરતો જઈને પેશવાના રાજવાડા આગળ એ દુહો ગાયા કર; કે:—

“ જો ગતિ લાઈ ત્રાહ ગજેંદ્રકી, વો ગતિ લાઈ હે આજ;

બાજી જત બુંદેલનકી, અબ બાજી રાખો લાજ. ”

આ દુહો, બાહદુર બાજીરાવ પેશવાના સાંભળવામાં આવતાંજ
 તેણે તેનો અર્થ હેતુ સમજી લઈ, લાગલો બુદેલખડના રાજાની મદદે
 સૈન્ય સહિત દોડી ગયો, ને તેનો બચાવ કર્યો. એમાં કહે છે કે, જે
 પ્રમાણે ગજેંદ્ર યાને ઇંદ્ર-હાથી સાગરમાં સપડાઈ ગયેલો, તે પ્રમાણે
 બુદેલખડનો રાજા ઘેરાઈ ગયો છે, અને બુદેલખડની બાજી હાથથી

નય છે, માટે આ બાહ્યરાવ.તું લાજ રાખ. એમાં પહેલા બાહ્ય શબ્દનો અર્થ રમત થાય છે, અને બીજા બાહ્ય શબ્દનો અર્થ રમત, તેમજ પુનાના પેશા બાહ્યરાવતુ જવતમાં નામ એ પ્રમાણે દ્વિઅર્થિ છે. વળી એકજ શબ્દના ૨-૩ અર્થ થાય એવી પણ શેવકે જોડણી કરેલી છે, એ દાખલો ખરેખર તો શ્લેષાલંકારનો છે:—

માને૧ જે જણુ માનેર માને૩-ખાન૪ તે ખાનપની ખોદે ખાને૬ જાને૭ જઈ જે જાને૮ કુંવરને-જાને૯ બચાવી લીએ વર વહુને.

એમાં ૧-માને એટલે માનથી, ૨-માને=એટલે માયને. ૩-માને=પીછાણે. ૪-ખાન=એટલે મોટી ખાણ, ૫-ખાનની એટલે મીઠાશની. ૬-ખાને=એટલે ખુદ પોતાના ઘરમાંજ. ૭-જાને એટલે લગ્નની જાનમાં. ૮-જાને=એટલે ઓળખે. ૯-જાને=એટલે જીવથી. એ પ્રમાણે એ ત્રણ અર્થ એકજ શબ્દના ઉઠે છે વડોદરાના મહા પુન્યવાન ગોપાલરાવ મૈરાલના દત્તક પુત્ર કેલા-શવામી બાલા સાહેબે પોતાનો મુદ્રાલેખ દ્વિઅર્થિ કરાવેલો વખાણવા મોઝ્ય જાણી જણાઈ છુ:—

શ્રી ઉમાધવાત્મજ

શ્રી ગણેશ ચરણીતત્પર ગોપાલ્લાત્મજ

યેશવંત.

એમાં મરહુમ બાલા સાહેબ ઉમા લખી પોતાની માતા ઉમાબાધને માદ કરી કહે છે, કે તેને પેટે જન્મેલો, અને વળી માધવ કરીને લખે છે, તે ઇશ્વરાવતાર માધવને યાદ કરે છે. બાપનું નામ ગણેશપત, માટે તે શબ્દ વાપરી તેનો બીજો અર્થ શ્રીગણેશ યાને ગણુપતિને યાદ કરે છે. વળી ગોપાળરાવના દત્તક થવાથી તેણેને યાદ કરે છે, તેમજ ગોપાળ દેવને યાદ કરે છે. એ બધું કરનાર યગસ્વી છે, એમ યેશવંત લખ્યું છે, અને બાલાસાહેબનું જન્મ નામ યેશવંતરાવ તેથી તે નામ પણ છેડે લાવી મુક્યું છે. દ્વિઅર્થિ અલંકાર અને શ્લેષાલંકાર એ બે એકજ ચેહેરાના જોડ્યા લાઘવો છે. તેમના સ્વરૂપ એકાએક ઓળખી શકાતાં નથી.

પણ માત્ર એકજ શબ્દ ઉપર બાર આવી, આખા કાવ્યનો બીજો અર્થ થવાને બદલે બે અર્થ થતા હોય, તો તે શ્લેષાલંકાર છે. જેમકે:—ઉરદુ સામર આખ્યડુના તખલ્લુસવાળો કહે છે કે:—

“ અપસ બેઢેલ કરો મત આપરૂક,

મુસાફર હમે શેકસ્તા હમે ગદા હમે.”

યાને કે:—એક આદમીને તેની આપરૂથી વિના કારણ તુટેલાં દિલનો નાં કરો, કેમકે તે ખીયારો એક મુશાફર જેવો છે, ભાંગેલાં દિલનો છે, અને ફકીરના જેવો છે, કે બ્યારે તેની આપરૂ જતી રહે છે. આપરૂ શબ્દ ઉપર શ્લેષ મુકતાં એમ પણ થાય, કે હું આપરૂ, કે જે આ ગળલનો ખનાવનાર છું, તેને અમે માશુક ! તોડી નાં નાંખ ! એટલું છતાં પણ એ એ જોડયા ભાષ્યો પરખાવે બહુ મુશકેલ છે. અંગ્રેજીમાં દ્વિઅર્થિ કવિતાઓ પુખ્તજા જોડાયેલી છે. જેમાં *The Double-faced Creed* ના મથાળાં હેઠળ એક અચ્છિ ખનાવટ કરેલી છે:—

*I hold for sound faith—What England's church allows,
What Rome's faith saith—My conscience disavows,
Where the king's head—The flock can take no shame
The flock's misled—Who hold the Pope supreme.
Where the altar's dressed—The worship's scarce divine
The people's blessed, Whose table's bread and wine,
He's but an ass—Who their communion flies
Who shuns the mass—Is catholic and wise.”*

એમાં ખુબી એવી છે કે, શીલશીલાખંધ વાંચતાં એવો અર્થ નીકળે છે કે, જેમાં ઇંગ્લીશ ચર્ચની તારીફ, અને રોમનચર્ચનો ધિક્કાર થયેલો છે. પછી કવિતાની જો પેહેલી ઢગલીજ માત્ર વાંચો, તો રોમીશ ચર્ચનીજ તારીફ નીકળી આવે. પછી વળી કવિતાની બીજી ઢગલી, યાને જમના હાથ ઉપરની સતરો વાંચો, તો ઇંગ્લીશચર્ચનો તિરસ્કાર થઈ જાય છે. ત્યારે એ દ્વિઅર્થિ કરતાં પણ ચતુરાચ્છિ થઈ જાય છે. વળી તેવોજ એક અચ્છો દાખલો છે કે:—

“ આન દીગર શીર અસ્ત કાદમ મી ખુરદ,

આન દીગર શીર અસ્ત કાદમ મી ખુરદ.”

અર્થ:—એક શીર (યાને દુધ) છે તેને માણસો ખાય છે, અને બીજો શીર (યાને સિંહ) છે તે માણસોને ખાય છે. એમાં પણ શીર શબ્દ ઉપર શ્લેષ આવી એક લીટીના અર્થો બુદ્ધ બુદ્ધ કરી નાંખે છે, પણ બાંધણી એવી છે, કે એક લીટી એકની એકજ

વંચાય છે. હવે જે દાખલા એવા આપીશું કે તેમાં વ્યાખ્યાની રચનાને લીધે તમામ બાંધણી તો એ અર્થ નીકળે એટલું જ નહીં, પણ તે એક અર્થ પણ એકેકથી સામ સામેની મતલબનાજ નીકળે:—

“ અએ ખાજે કીઆ શવદ એ રૂયે તુ ઝુલ્મ,

આ તલઅતે તુ સોર તુમાયદ માતમ. ”

૧ લો અર્થ:—ઓ ખાજ ! તારો એહેરો એવો છે કે અંધાર હોય તેને ઉજેકું કરી નાંખે, અને તારો દેખાવ જોતાંજ દિલગીરી હોય તે બદલાઈ જઈને ખુશાલી થઈ જાય છે.

૨ જો અર્થ:—ઓ ખાજ ! તારો એહેરો એવો છે કે ઉજેકું હોય તેને અંધાર કરી નાંખે, અને તારો દેખાવ જોતાંજ ખુશી ખુશાલી હોય તે બદલાઈ જઈ ગમગીની અને ગમખારી થઈ જાય.

ગુણકલી—ખ્યાલમાં એક ગમ આ અલંકાર વપરાયલો છે:—

“ ખેલી જે રંગ છેલા શામ હોતી હે

તારા તું મત જ સમુદ્રમે, ના ખરસી હે માનકહારી પુનમ. ”

એમાં તારા એટલે તરનારા, તું સમુદ્રમાં જઈશ મા, એમ પણ થાય, અને જુના વિચાર મુજબ તારા=એટલે આકાશ ઉપરના શેતારા ખરે છે ત્યારે દરિયામાં પડે છે, તે મત પ્રમાણે શેતારાને અલંકાર લાગુ પાડેલો છે. શાયર મીરનો એક રેખતો એ બાબદમાં એક પગલું આગળ વધેલો છે:—

“ હહાંકે સફેદે શીઆમે હમકુ-દખલ હએ સો ધતના હએ;

રાતકું રોરો શુખેહ કીઆ-યા દીનકું જ્યું ત્યું શાંમ કીઆ. ”

યાને કે:—આ સંસારમાં મને શીહા અને સુફેદ સાથે જે કામ છે તે એટલું જ છે કે, રાત્રે રડી રડીને સહવાર કીધી, અને સહવારને જેમ તેમ કરીને સાંજ પાડી. એમાં બીજો અર્થ એ છે કે, મારી માથુકની જુદાઈમાં મારી જીવાની તો રડી રડીને કાઢી, અને જ્યારે મને સુફેદ બાલ આવ્યા, ત્યારે મારા જુદાપાથી મને વધારે વરસ જીવવાની આશા રહી નહીં. એક ગૂર્જર કવિ કહે છે:—

“ દેશીમિત્ર કે ડાંડિયો, ઉચરે જેમ અવાજ;

લખે રાસ્ત, ગુજરાતી નહિ, નાગાને શી લાજ. ”

યાને કે:—જે પ્રમાણે એક દેશાભિમાનિ પુરૂષ અથવા એક દાંડીયો, મોટે મોટે અવાજ કાઢે છે, અને જે શુદ્ધ ગૂજરાતી નથી લખતા, તેણે નાંગાઓને લાજ શાંની ? બીજો અર્થ એ છે કે દેશીમિત્ર તથા દાંડીયો

નામનું પત્ર—રાસ્ત ગોફતાર—અને ગૂજરાતી એ ચારેવ ન્યુસપેપરોને કવિએ બંદો લગાડ્યો છે. વળી કવિ લખે છે કે:—

“ પક્ષ ૧ હોય છે પક્ષીને, જય ચિંતવ્યું ન્યાંહય.

પક્ષ ૨ હોય છે છાપરે, શોભાયત દેખાય—

શોભાયત દેખાય, પક્ષ ૩ ત્યમ હોય પુરપતે,

સદાય પામે મુખ, હૃદયમાં ધરે દરપતે. ”

ઉપલો દ્વિઅર્થજ નહિ પણ ત્રિઅર્થ છે. ૧-પક્ષ=એટલે પં-
ખીની પાંખ. ૨-પક્ષ=એટલે છાપરાંની આસપાસ ઝુલતી બાબુ હોય
છે તે. ૩-પક્ષ=આથ (*side* અથવા *party*)

“ મોભુદ ય એકબાલે તો માચદુમ શવદ,

વઝ સાયેએ મેહેરે તુ હોમા ભુમ શવદ;

આખાદ એ કેરદારે તુ ગરદદ વયરાન,

મસદર એ દીદારે તુ મગમુમ શવદ. ”

અર્થ ૧ લો.

તારું નશીબ એવું છે કે હસ્તીની નિસ્તી કરી મેળે છે; અને તારી મેહેરબાનીનો છાંયો ન્યાંખી પડે છે ત્યાં, સારા મુગનવાળું હોમા પક્ષી પણ ખરાબ અપસુકનવાળાં ધુવડ પક્ષીના રૂપમાં બદલાઈ જાય છે. તારાં કૃત્યોથી કરીને તો ન્યા આખાદાંની હોય ત્યાં સત્યાનાશ વળી જાય. અને તારી સુરત બળે ! તે દેખતાં તો આનંદી માણસ પણ શોક અને ગમીમાં ગીરફતાર થઈ જાય.

અર્થ ૨ જો.

તારું રૂકું પ્રાણખંધ એવું છે કે નિસ્તીની હસ્તી કરી નાંખે; અને તારી હોસ્તીના જાયામાં તો એક ધુવડ પણ હોમા પક્ષીનું રૂપ લઈ શકે. તારાં કૃત્યોથી કરીને ઉજડ અને વેરાન જગાઓ હોય તે પણ વસ્તીવાળી અને આખાદ થઈ જાય. અને તારું દીદાર જોતાંજ એક ગમગીન માણસ આનંદી થઈ જાય. કીસ્મતના તખલ્લુસ ધરાવનારા શાયરે તજરીદ અથવા તજનીસમાં કરેલી જોડણી અચ્છી છે.

“ ભુમા હુએ મુનવરપે શમે તાર હમારી,

કીસમન વોહ અગર આંદસી સુરત નજર આવે. ”

યાને કે:—ચમકાત ભરેલા માહાતાળની મીશાલે અંધારી રાતે હમાર કીસ્મત રોશન થાય, જો તે ચંદ્રમુખી માથુકની સુરત હોમોને જોવામાં આવે તો, ખીજો અર્થ એમ, કે જો તે ચંદ્ર મુખીની સુરત

દેખાય તો, કીર્તીમત શાયર રોશન થાય. એ પ્રમાણે દ્વિઅર્થિ છે. વર્ણિ એજ માફક કુદરતના તખલ્લુસવાળો શાયર કહે છે કે.—

“શમે હેજરાંકી મુસીબત મેં લેખું કેઆ કુદરત,
તનસે જાં હોવે હુએ જુદા જાંનસે તન છુટે હુએ.”

યાને કે—જુદાઈની રાતનાં જે આશકોની ઉપર ગજબ થાય છે, તેની હકીકત ઓ કુદરત યાને ખુદા ! ક્યાંથી લખાઈ શકાય ? કેમકે એ રાતે તો બદનથી પ્રાણુ જુદે થઈ જાય છે, અને જાંનથી તન જુદું થઈ જાય છે. એમાં કુદરત એટલે ખોદાની ખુદરતનો અને બીજો પોતે કુદરત શાયરનો અર્થ નીકળે છે. તેથી તે તજરીફ છે. એક-ગૂજરાતી કવિનો આ અલંકાર બહુ પ્યારો હોવાથી તેણે તરેહ-વાર રીતે દ્વિઅર્થિકાલંકાર વાપરેલો દીદામાં આવે છે:—

“રૂપે રંભા લાજે, અધિક વણિ લાજે ઉરવશી, ૧
પ્રિયા પ્યારી તારી, ઉચિત ચિત આલા ઉર વશી ૨
નિતિ રીતી શીખી, બનિ સતિ સ્ત્રિઓની શિરમણી, ૩
ખુબી પત્નિ તારી, વરણિ શકુ સરવે શિ રમણી. ૪
પ્રિયા તારા મધ્યે, મગરબી તણો તો મદ નથી; ૫
અનીતીના સાહી, વિકળ થઈ ક્યારે મદનથી ૬
પતી પાખી પડે, કરિ સહુ બિજા અપ્રિય તમા; ૭
વખાંણું શું વહાલે, વદનથિ વિશેષે પ્રિયતમા.” ૮

૧—ઉરવશી=ઈંદ્રિ રાજની એક અપસરાતું નામ છે. ૨—દિલમાં વસી. ૩—શીરોમણી=એટલે માથાની મણી. ૪—શિ=કેવી, રમણી=સ્ત્રી અથવા સુંદરી. ૫—મદ નથી=એટલે ગરરી નથી. ૬—મદન=એટલે કામદેવ; થી=થકી. ૭—ગરબ. ૮—પ્યારી બાયડી. એ પ્રમાણે એકજ શબ્દને જુદે જુદે અર્થે તોડી નાંખી તે વાંચતાં એ અર્થ નીકળે છે.

“તુલશી તખ મેં જાનીયો, બડો ગરીબ નીવાજ;

મોતી કણ મોંઘા કીયા, સોંઘા મોતી અનાજ.”

એમાં પ્રથમ મોતીનો અર્થ ઘરેણામાં ધાલવાના મોતીનો છે, જ્યારે બીજા મોતી શબ્દનો ભાવાર્થ જુવારના દાંણા છે. જુવારના દાંણાને મોતીના દાંણા સાથે સરખાવી તુલશીદાસ કહે છે કે, ઘરેણાના મોતી તું સાહેબે મોંઘાં કીધાં, ને ખાવાના મોતી તે સોંઘાં કીધાં, એવો તું ગરીબનનવાજ છે !

નીચલાં પદમાં “મન” શબ્દની ક્ષતીન તેજદાર અને

જિજ્ઞાસુકદાર ભાષામાં જણાવેલી છે. અને તે દ્વિઅર્થ નહીં. પણ બે અર્થો છે:—

“ મીનને ની માની મીની, મન મનનમાં નામી,
તેમી મૌન મોમાં મુની, નામે નાના નામી. ”

એ લીટીઓના એકેક સાથે જોડીને, તથા ફરી ફરી છુટા હરફે પાડીને અર્થ ફરેતો જુદી જુદી રીતે અર્થ થાય છે. એ અનુ-
પ્રાસિક પણ છે.

મુખારક નામના પાદશાહનો ખેટો એક દિવસે પાલકીમાં બેસી
સ્વારી સાથે શહેર બહાર ફરતો હતો. એવામાં દરબારી શાયર મુદ્દલાં
ઔરફી દુરથી આવતો શાહજાદાની નજરે પડ્યો. એકદમ સ્વારી ઉભી
રખાવી. ઔરફી વેહેલો આવી શાહજાદાની ખેર આફીચ્ચત પુછ-
વા લાગ્યો. પાલકીમાં શાહજાદાની સામે એક કુતરાને બેઠેલો જોઈ ટ-
કારમાં કવિએ પુછ્યું કે “ જેહાંપનાહ ! નામે ઇન સાહેબજાદે ચી-
સ્ત ? ” યાને આ સાહેબજાદાનું શું નામ છે ? શાહજાદાને ખેજલત
સાગવાથી જવાબ દીધો કે “ ઔરફીસ્ત ! ” યાને કે એનું નામ જ-
હેરજ છે. આ જવાબતો ભેદી અર્થ એવો પણ થયો, કે એ કુતરો
ઔરફી છે. શાયરને કુતરો બનાવેલો જોઈ લેજે નમીને પાછો જવાબ
દીધો કે, “ મુખારક ! ” યાને એ નામ મુખારક છે. જેતો ભેદી અર્થ
એમ પણ થયો, કે એ કુતરો શાહજાદાને બાપ છે. શાહજાદો પશ્ચિમાત
થઈ સ્વામી દોડાવી ગયો, અને શાયર છુટો પડ્યો.

હિરદુ ભાષામાં વળી એક જોડણી થયેલી છે.—

“ દીએડી રોશની જગમેં ઝલક હે,
દીએડી રોશની મેહેસસર તલક હે.”

૧ લી લીટીમાં—દીએડી=એટલે દીવાળતીની રોશની ખલકમાં
રોશની આપે છે, એવો અર્થ છે. ૨ જામાં—દીએડી=એટલે આપવાની,
દાંત ધર્મ કરવાની રોશની કેઆંમત સૂધી ઝલકે છે. તરસાં મેહેતો
ધડપણ વિશે લખતાં કહે છે કે:—

“ દીકરા તો જુજવા થયારે, ઘડુચર દે છે ગાળ,
દીકરીયોને જમડા લેઈ ગયારે, હવે ધડપણના શારે હવાલ.”

એમાં જુજવા થયા, એટલે હિંમત ખતલાવા લાગ્યા પણ થાય,
અને જુજવા એટલે ક્યારે મરે, ક્યારે મરે, એમ જુજવાતો કરવા
લાગ્યા, એવો અર્થ પણ થાય. દીકરીઓને જમડા લઈ ગયા, એટલે

ચાકરી કરધારી જે દીકરીઓ હતી, તેમને તો જન્મ લઈ ગયો, એટલે તેણીઓ મરી ગઈ પણ થાય, અને જન્મડા એટલે જન્માઈઓ લઈ ગયા, એમ પણ થાય. રેવોલ્યુશનના કાળમાં ટોરી પાર્ટી અને હુનોવેરીઅન પાર્ટી, એ બેને મારે એક કવિએ દ્વિઅર્થે કવિતા જોડેલી અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે:—

*I love with all my heart—The Tory party here
The Hanoverian part—Most hateful do appear
And for the Settlement—I ever have denied
My conscience gives consent—To be on James's side
Most righteous in the cause—To fight for such a king
To fight for George's laws—Will England's ruin bring
It is my mind and heart—In this opinion I
Though none will take my part—Resolve to live and die.*

એમાં આખી કવિતામાં ટોરી પક્ષનો પક્ષ ખેંચવામાં આવેલો છે. પરંતુ જો કાળી ગમની ઢગલી યાને કાળી ગમની અરધી લીટીઓ જો એકેક પછી વાંચી જાય, તો તો ટોરીથી ઉલટી હુનોવેરીઅન પક્ષનો પક્ષ ખેંચેલો જણાશે. વળી જન્મણી બાબુએથી પાછી વાંચે, તો ટોરી પાર્ટીની સખત વિરુદ્ધ લખેલું વંચાય.

એ દ્વિઅર્થે ફારશી ભાષામાં બે પ્રકારોના છે. ૧ છાને “કાલ બા મુજબ” કહે છે. જેથી બોલવામાં એવા શબ્દો આવે છે કે સાંભળનારાને બોલનારના હેતુ જૂઠા જૂઠા સંભળાય છે, અને તે શબ્દોના બે તરાંહના ભેદ થાય છે.

“રકીબ ગોફત કે ઉફતાદેહઅમ મરા ખરદાર;

દોઆશ કદ્દમે ગોફતમ ખોદાત ખરદાર.”

અર્થ:—નોકરે કહ્યું કે હું પડી ગયો છું તે મને ઉઠાડ. મેં તેને દોઆ દઈને જવાબ દીધો કે, ખોદા તુંને ઉચકી લે!

એમાં “ખોદાત ખરદાર” યાને ઇશ્વર તને પડી જતાં બચાવી લે! અથવા તો એવો પણ ભાવાર્થ નીકળે કે તે સાહેબ તુંને પોતાની પાસે લઈ લે. યાને, ખોદા કરેને તું મરી જાય! અનપારી બીજો દાખલો આપે છે:—

“દોસ્તી ગુઝ નેહ અઝ દેલ મીકુની,

રાસ્ત મીગુઝ કે અઝ જાન મીકુનમ.”

અઝ જન મીકુનમ=માં એવો અર્થ આવે છે કે, મારાં અંતઃકર-
ણથી હું દોસ્તી કરું છું. વળી બીજે એમ પણ અર્થ આવે છે કે:—
હું દોસ્તીને મારા જન આગળથી દુર કરું છું. એવા ઉલટા સુલટી
બે અર્થ આવે છે.

બીજે દ્વિઅર્થિ “ અદમાજ ” કહેવાય છે. જેને મળતા દ્વિઅર્થિ
દોહરા કવિ દલપતરામે “ લીપી ધારા દીલ ધરી ભૂમી ભલી ચિત્રેલ,
ગણે નામ જણુ ગામના કોણુ દીસે આવેલ. ” માં જણાવેલા છે.
એમાં એકજ વર્ણનમાંથી બે મતલબો ઉઠે છે.

જામી.—“ખાહુમ અઝ દેલ કુશમ પયકાને તો,

લીક અઝ દેલ ખર નમી આમદ મરા.”

એમાં છેલ્લી આખી લીટીનીજ મતલબ ઉલટાઈ જાય છે.

૧—મારાં અંતઃકરણમાંથી ખંજર નીકળીજ આવતું નથી.

૨—મારું દીલ ખંજર જેવું કાઢવાને ખુશીજ નથી.

એ પ્રમાણેના બીજા સંખ્યાબંધ દાખલા ઉલયાર્થક અલંકારમાં
વળી ફરીથી આવશે. કેમકે સ્લેષાલકાર-દ્વિઅર્થિકાલંકાર-અને ઉલ-
યાર્થક અલંકાર, એ ત્રણેય એકજ માળાપના ફરજદો છે. પણ
દ્વિઅર્થિમાંતો ખરું જોતાં માત્ર એજ અર્થ આવવા જોઈએ, તો જો
કે આપણે ૨ થી વધારે અર્થવાળા દાખલા પણ લીધા છે, પરંતુ
જેથી વધારે અર્થવાળા દાખલાને ઉલયાર્થક અલંકારમાં ખરી રીતે
તો મુકવા જોઈએ.

હું ધાઝું છું કે, આ વિષય અભ્યાસીઓ અને સાહિ-
ત્યોત્તજક નર નારીઓ શિવાય ધણાંજોને, એવો વિધાનો વિષય પસંદ
નહીં હશે, તોપણ તેઓએ કૃપા કરી એટલુંજ એકીન અને એટલીજ
શ્રદ્ધા રાખી વાંચ્યા જવું, કે હિંદુઓનું ગીતા કહો, કે પારશીઓના
ગાથા કહો, તે સૌ કાવ્યમાંજ જોડાયલું છે. ધર્મશાસ્ત્રો વટીક કાવ્યમાં
જોડવામાં આવેલાં છે, તો પછી કાવ્યમાં કાંઈપણ લેઝત-ઝમક-અને
ફાશીનો હશે; ત્યારેજ તેને એટલું બધું ઉપમાન આપ્યું હશેની ?
એમ માની, જાણી, વખાણીને કાવ્યને માન આપવાનું છે. વળી આ
વિષયમાં આપણે હાલના કવિઓ કરતાં આગળાઓના કાવ્યોનીજ
ખરી ખુબીનું બ્યાંન કર્યે છીએ, અને જતાવા માંગ્યે છે કે, કાવ્ય તો
પ્રાચીન કાળનુંજ ઉત્તમ અને ઝલેહદાર છે. વળી એક બે નહીં પણ
અનેક કવિઓના, તેમજ એક બે નહીં પણ અનેક ભાષાઓના,

દાખલા આપણે ટપકાવી લઈએ છીએ, તે સંગ્રહ તરફ નેધાહ પુગાડીને પણ આ નાહના વિષય ઉપર જરા રેહેમ નજર આપના ઓજરખાઈ છે. એ આખતનો જેને શોખ છે, જેને ચરસ છે, મળ છે, તેને તો ઓજર કરવાની જરૂર નથી.

૫૦—સમાસોક્તિ—એને દ્રષ્ટાંતરૂપકના એક ભાગ દાખલજ કવિ નર્મદાશંકરે જણાવ્યો છે. ત્યાં વર્ણન કરવાની વસ્તુનું વર્ણન કરતાં તે વર્ણન બીજાને પણ અંદરથી લાગુ પડતું હોય, ત્યાં સમાસોક્તિ થાય છે.

હિંદુ સ્ત્રીઓમાં મુ'આં પાછળ કુટતાં કુટતાં જે રાજવી ગવાય છે, તેમાં સમાસોક્તિ કરી છે કે—

“ પાછલી રાતના પરીઢીઆરે રડાં માં આઈ.
મૂરજ ઉઝીને રથ બેડીઓરે
દીકરાએ આવી રથ રોકીઓરે
અમને લલાંમણુ દેતા બનઓરે
રામજીના રથ પાછા નહિ વળે. ”

બીજો કવિ કહે છે.

“ યક મુદ્દવર હોઝ દીદમ મારે સીમીન દર મયાન,
મારે સીમીન ખુદતે દરવય મુર્ગે ઝરરીન દર દેહાન.
આખ બાશદ કુતે મારે માર કુતે મુર્ગ દાન,
માર ગર બી કુત બાશદ મુર્ગ મરવ દર ઝમાન. ”

અર્થ.—મે' એક ગ્રેણાકાર પાણીની હોજ દીડી, જેમાં રૂપેરી રંગનો એક સાપ પેતાના મોઢાંમાં શોનેરી રંગના પક્ષીને લઈને પડેલો હતો. તે મધેલું પાણી, તે પેલા સર્પનો ખોરાક હતો, અને તેજ સાપ પેલાં પક્ષીનો ખોરાક હતો. ત્યારે સર્પનો ખોરાક ઘટી જાય છે, કે પેલું પક્ષી તુર્ત મરી જાય છે. એમાં વર્ણનતો હોજ વીશે છે, પણ અંદરથી દીવાને લાગુ પડે છે. કાઝિયાંમાં દીવો બેઠો છે, તેથી કાઝીયું તે હોજ છે, સાપ તે દીવેટ છે, પક્ષી તે દીવો છે, અને પાણી તે લેલ છે. તે ઉપર વિચાર કરી બેઠે જોવો.

“ જે નદી નિરમળી નીલ અંબર સજ,
ગલિરાઈ ધરી બહાર નેટે
ચોરિથી દોડતી વાટ ટુંકિ શોધતી,
સગ સખિ લેખ સિધ્ધુ લેટે. ” (ન. ક.)

એમાં ખુદ્યું વણું તો નદી વીશે છે, પણ અંદરથી બ્યભિચારિણી સ્ત્રીને પણ લાગુ પાડિયે તો પડી શકે છે.

“ અન્ન્ય દીદમ દો શોહર યક નીસાઇ,
મીઆને હરદુ આશદ આશનાઇ;
વલીકન હરદુ શોહર ઝદેએ ઊસ્ત,
રવા આશદ બ હર મઝહબ નેકાલી. ”

મતલબ:—મેં એવા બે ધણીઓ દીદા, કે જેઓ એક આયડીને પરણેલા હતા, તોપણ એક બીજા તરફ બહુજ પ્રેમ લાવ રાખતા હતા. પણ અન્ન્ય જેવું છે કે, તે એક ધણીઓ પેલી આયડીનાજ બચ્ચાં હતાં ! અને તોપણ દરેક ધર્મ પ્રમાણે તે લોકોના લગ્ન રવા હતાં. એમાં ખુદ્યું બ્યાન તો ધણી ધણીઆંણી વીશે છે, પણ અંદરખાનેથી ધાલણી અથવા સુજની વીશે લખેલું જણાશે.

“ થમ નિરાશ લમશે જશે, કેતકિ ચતુર સુજણ;
મનમાંની મનમાં રહી, શરમે વાળી ધાણ—૧
પ્રેમ વાત તો સમજશે, હશે કેતકી જેહ;
લવ નવ સમજે રે કદી, ચંપા સુંદરિ તેહ—૨”

એમાં કેવડાનાં પુલને લમશે કહે છે. પણ એ દ્રષ્ટાંતની અંદર કોઇ આશક પોતાની માથુકને કહે છે એવો ભાવ નિકળે છે. એ સમાસોક્તિ છે. તેમજ દ્રષ્ટાંતરૂપક પણ છે.

“ ચકી અસ્પે અન્ન્ય દીદમ કે શરા પાઓ દુ શુમ દારદ,
અન્નયખતર અઝીન બેશનવ મીઆને પુસ્ત દુમ દારદ. ”

માયની:—મેં એક વિચિત્ર પ્રકારનો ઘોડો દીદો, જેને પગ ૬ હતા, પણ ખડીઓ માત્ર ૨ હતી. અને વધારે અન્ન્ય જેવું તો એ હતું કે, તેની પુંછડી તેના બરડાની વચમાં ઉગેલી હતી. એમાં બ્યાન ઘોડાનું છે, પણ અંદરથી તો તે ત્રાજવાંને લાગુ પાડેલું છે. એકેક પલ્લાને ત્રણ ત્રણ દામનાં હોય છે તે ૬ થાય, તેની નીચે ચામડાંના ત્રાજવાં બે છે તે ખડી છે, તે ઉપર પકડવાનું તે પુંછડે.

રજપુતોના જંગના કડખામાં નીચે પ્રમાણે દાખલો છે.—

રજપૂતી ચાવલ લરી, ખરી દોહેલી હોય;
જ્યું જ્યું લોહા મુખપેં ઝડે, ચુંચું ઉજ્જલ હોય.

અર્થ:—રજપૂતી ચોખ્ખા જેટલી હોય તોપણ તે ખરી દોહેલી છે. રજપૂતી રાખવી હાંસી ખેલ નથી, જેમ જેમ લોહાંના ઉપર ઘા

પડે છે તેમ તેમ તે વધતું ઉજળું થતું જાય છે, તે પ્રમાણે ચોખ્ખા જેટલી રજપૂતી પણ કામ પડેથી વધી જઈ જશ મેળવે છે. ઉપર પ્રમાણે અર્થ મી. નર્મદાશંકરે કરેલો, પણ મી. કંથારિયાએ તેનો અર્થ એવો કર્યો છે કે:—

રજપૂતી આવલ લલી, ખરી દોહેલી હોય;

જ્યોં જ્યોં લોહા મુખપેં ઝડે, ત્યોં ત્યોં ઉજળલ હોય.

યાને:— રજપૂતી એ એક લલી સારી ઉચી આવલ (ડાંગર) છે તે અરેખરી દોહેલીજ છે, કે જેમ જેમ તેના એટલે રજપૂતી અને ડાંગરના ઉપર લોહું પડે છે તેમતેમ ઉજળી નિર્મળ શુદ્ધ થતી જાય છે. આવલના મુખ ઉપર લોહું પડવાનો માયનો એ કે, ચોખ્ખા ખાંડતાં સાંખેલાંની લોહાંની ખોલી તેના ઉપર પડે છે, અને જેમ જેમ ખાંડાય છે તેમ તેમ એઆ સફેદ થતા જાય છે; તેમજ રજપૂતી ઉપર જે લોહાંનો માર પડે તે તરવાર વીશે ધર્મ ખતાવ્યો છે. કે તરવાર ના ધા પડતાં તે ઉજળલ થાય છે.

૨૧

*"The poet's pen is the true divining rod
Which trembles towards the inner founts of feeling;
Bringing to light and use, else hid from all,
The many sweet clear sources which we have
Of good and beauty in our own deep bosom;
And marks the variations of all mind,
As doth the needle an air-investing storm's."*

Bailey.

અર્થાલંકારથી વિરહ એવા એવા ધણા અલંકારો છે, જેમાં શબ્દ ઉપર ભાર આવ્યાથીજ મળતો ઉપજે છે. માટે પ્રથમ તે એ વિલાગોતું વર્ણન કરીશું.

અલંકાર એટલે શું ? સાહિત્યદર્ષણ જેવાં સંસ્કૃત ગ્રંથે કહ્યું છે કે, “અસ્થિર પણ શોભા આપનારા અને રસાદિકને મદદ કરનારા એવા શબ્દ અર્થના જે ધર્મ તે અલંકાર ” એ ઉપર નર્મદે ટીકા કરી છે કે, અસ્થિર=એટલે હંમેશના, અથવા જરૂરના નહીં તેવા, વાક્ય રૂપી શરિરમાં રસ રૂપી છવની જરૂર છે, તેમ અલંકારની જરૂર નથી. શરિરે ધરેણું ન પેહેરિયે તોપણ ચાલે, તેમ

લખાણમાં અલંકાર ન હોય તોપણ ચાલે. પણ હોય ત્યારે તો વધારે શોભા છેજ. અલંકાર એટલે શોભા અથવા શોભા આપનારી વસ્તુ. સ્ત્રીના ઘરેણાં, અલંકાર કહેવાય છે. “જેમ વ્યાકરણ શિખ્યા વિના પણ આપણે આપણી ભાષા બોલીએ છીએ, તેમ અલંકારના નામ ભેદ જાણ્યા વગર પણ આપણા બોલવા લખવામાં અલંકાર વપરાઈ જાય છે. અલંકાર વાપરવાનું કાંઈ શીખવું પડતું નથી. દિલના જોસ્સા અને તુરજો થકી અલંકાર આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. તોપણ જેમ વ્યાકરણ શિખ્યાથી વિશેષ લાલ, તેમ અલંકાર શાસ્ત્ર શિખ્યાથી પણ વિશેષ લાલ થાય છે.”

ભાષાના અલંકારોના બે મુખ્ય ભાગ છે. ૧-અર્થાલંકાર અને ૨-શબ્દાલંકાર. જ્યારે એક વાક્યની રચનાના અર્થમાં કાંઈ ખુશનુમા ઢપનો અલંકાર આવી જાય ત્યારે તે અર્થાલંકાર છે; પણ શબ્દ ઉપરજ કાંઈ ભાર પડવાથી અલંકાર આવી જાય ત્યારે તે શબ્દાલંકાર છે. ગમે તે ભાષાના એક વાક્યનું ભાષાંતર બીજા ભાષામાં કરતી વેળા અર્થાલંકારનો ખરાખર તરબુતો થઈ શકે, પરંતુ શબ્દાલંકાર તો જે ભાષામાં વપરાયો હોય તેજ ભાષામાં રહી શકે; ભાષાંતરમાં તેની મજા લાવી શકાયજ નહીં. સાધારણ લખાણ, અલંકારિકથી કેટલું ફીકકું લાગે છે, તે નીચલાં ઉદાહરણો ઉપરથી જણાશે.

સાધારણવાક્ય.

અલંકૃતવાક્ય.

૧-આ સ્ત્રિ-પુરૂષનું જોડું ધણું ૧-આ જોડું તો જાણે રાધો શોભાયમાન છે. કૃષ્ણનુંજ છે.

૨-આ ધણો કંજીશ છે. ૨-આ તો બીજો કાફન આવ્યો.

૩-લગાઈમાં ધણાં માણસો ૩-લગાઈ એવી તો જીમ પર ચાલી, કે લોહીની નદી વહેવા લાગી

૪-વેહેલો આવજો. ૪-ગયોજ નહીં હોય તેમ આવજો. અથવા, પવન પેરે પાછો પધારજો.

એ પ્રમાણે અલંકૃતવાક્યોની મજા ઓરજ છે. અર્થાલંકારના પેશમાં ઉપમાનાલંકાર-રૂપકાલંકાર-સજ્જવારોપણ-ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર-દ્ર-ષ્ટાંતરૂપકાલંકાર-અતિશયોકિત-અન્યોક્તિ-વગેરે આવે છે. અને વળી

તેઓના પણ પેટા વિભાગો ધણાજ છે. શબ્દાલંકારના પેટામાં અનુપ્રાસિકાલંકાર-સ્વેષાલંકાર-ચિત્રોક્તિકા-બાહ્યાંતરલાપિકા-એકાનેકાતર-ચિત્ર વગેરે આવે છે. અને વળી તેના પણ પેટા વિભાગો ધણા છે. વળી અલંકારોના મુખ્ય રસો ૯ ગણેલા છે. સંગારરસ-હાસ્યરસ-કરુણારસ-રૌદ્રરસ-વીરરસ-ભયાનકરસ-બીભત્સરસ-અદ્ભુતરસ-અને શાંતરસ. એ બધા રસો જે કાવ્યમાં અલંકાર સાથે રજુ કરવામાં આવે અને વળી ગાયનના તાલ શુરથી કેહવામાં આવે, તો જે જાતનો વિષય તમારામાં પેદા કરવા માંગો, તે તમે ખરેખરજ ઉત્પન્ન કરી શકશો.

કેટલાંક મનુષ્યો પોતાના જાતી સ્વતંત્રતાના ભોગમાં પોતાનું મગજ ખીસાવી નાંખે છે, અને સુસ્ત બની જાય છે; કેટલાંક આ દમીઓ તેવા ભોગમાં વિકારી અને ચિડયલ થઈ જાય છે, પરંતુ એક કવિ આવા ભોગમાં ઉલટો પોતાના બંદીખાનાના એકાંતવાસમાં સક્રિય અને કલ્પનાશક્તિમાં કુશળ બની જાય છે તે પોતાના વિચારો રૂપી મધના ખાણા ઉપર જમવા બેસી જાય છે, અને કેદમાં સપડાયલાં એક પક્ષીની માફક પોતાના સુસ્વરોમાં પોતાનો જીવ તદલીન કરી નાંખે છે. એક કવિરાજ અગ્રેજી કવિતા કરી ગયો છે, તેનો આખેહુથ આપણે ગૂજરાતી તરજુમે અત્રે કરી લઈએ:—

શુ બુલબુલ તેં ન્યાહલીનેં જોયું નથી ?

કે પીંજરામાં પકડાયલું જત્રાણુ છે;

તે મામુલિ ગાણું શું કરતું નથી ?

જે વનમાં પડેલું તે મઠવાસી છે.

શું કેદમાં પણ રમતું ને નાયતું નથી ?

ન્યાં સહ્યા ને પીંજર છે ઝાડ અને ઝુંડ;

તે કેદી કવિ શું આ બુલબુલ નથી ?

જે પર્વત ચિતારે છે નાતું તે યુદ્ધ.

અચિત, કલ્પનાશક્તિનો તે ખુદાઈ ગુણુ છે, કે જે કદિ દાંખી શકાય એવો નથી, કે નથી બંધ કરી શકાય એવો. તે એટલે સૂધી કે, આ દેખાઈતી દુન્યાં જે તેની નજર આગળથી બંધ પડે, તો તે પોતાને માટે એક નવી દુન્યાંજ પેદા કરી શકે. તે પોતાની ધન-મંત્રની વિદ્યાથી નવા નવા આકારો અને રૂપો બનાવાનો ઇલામ ચલાવી અને પછી જે અધકાર અને એકાંતવાસ ફેલાયલો હોય તેને ઝલે-

હંદાર દેખાવોથી વસ્તુવાળા કરી શકે; અને ગુદામાં પોતાનું એકાંતવાસ તે ભુંસી શકે. કવિરાજ તેમણે જ્યારે ફેરાચાના અધિકાર ગુદામાં કેદ નાંખ્યો ત્યારે તેને એજ પ્રમાણે મળ મળી હતી; જ્યાં પડી તેણે “ જેરસલમ ” ના લખુક દેખાવોની કલ્પના જોડી કાઢી. તેજ પ્રમાણે જેરસ જ્યારે વીંદસર ખાતે કેદ પકડાયો, ત્યારે તેણે “ King's Quair ” જોડી કાઢી; એ પ્રમાણે કેદી—કવિઓએ ઘણાં ગંભીર ઐથ્ય અને કાવ્યો કેદમાં મળ લઇ લઇને રચ્યાં છે. કવિને તો કેદખાનાની ખુશાલી હોય છે, જેમ લેખક કે વાંચકને માંદગીમાં પશુ ખુશી હોય છે. હવે આપણે પાછા આપણી બાબત પકડયો.

૫૧—ગદ્યરૂઢિ:—અર્વાચિન કાળના ઘણા લેખકોના ગદ્ય લખાણો, યાને કે પદ્ય નહીં એવાં નજમને બદલે નસરમાં કરેલાં લખાણો, જે સાદી ઇબ્દારતનાજ હોય છે, અને જેને કાવ્યનું નામ સાધારણ સમજવાળાઓ કદિ પણ આપતા નથી, તેવાં લખાણો દૈવયોગે, વગર ઇરાદે એવાં તો તાલ, વચન, પ્રાસ, અને અલાપ સર્વમાં લખાયેલાં હોય છે, કે તે વાંચતી વખતે આપણે ખરેખરજ કંઈ કવિતા વાંચતા હોઈએ એવુંજ લાગે છે. એવાં લખાણો કવચિતજ મળી આવે છે. ચાર્લ્સ દીકન્સના “ Old Curiosity Shop ” વાળાં લખાણમાં “ નાહનાં નેલ ” ના પ્રેત સંસ્કાર ઉપર જોડેલાં ગદ્ય લખાણ સંપૂર્ણ દ્રષ્ટાંત છે. આ અલંકારમાં જોડાયેલાં લખાણોને અંગ્રેજીમાં *Prose Poems* યાને ગદ્ય—કાવ્યોનું વિચિત્ર નામ આપવામાં આવેલું છે. તેવુંજ નામ નજમે—નસર કરીને ફારશી ભાષામાં આવેલું છે. “ નવરંગ ” માં દૂરજેહાંનની વાર્તામાં એ અલંકાર મુશ્કળ આવ્યા છે, જેમકે:—

“ આવી રીતે રડતો તળવળતો, ઝુજતો મુંજતો, બળઝેત શાહ કંઈ હશેછે, કંઈ રડેછે, આંખે આંસુ છુટેછે, હાથે છાટી કુટે છે, બાલો પીખી, લટયાં ઝીખી, પગો ઝટકી, બદન પટકી, નવધાર રડરડ કરી, ઘેલો ગાંડો બની રહ્યો છે; એટલામાં કાળાં ભવાંનો જવાન, પોશાકે દરવાન, દેખાવે જોરવાન, દેખાતો શુદ્ધ અને નિઃકપટ બાહેર, પણ જણાતો દૂર, કૃત્રિમ, ને કુકર્મિ બાતેન, એક હાથમાં શોનેરી તળકમાં શાહ લાયક ખાતું, બીજામાં રૂપેરી જમમાં ગુલેગુલાબી શરાબ લઈ બંદીખાનામાં દાખલ થયો.”

“તે હવે બોલતો બધ પડ્યો; અને ચક્ષુ ચીડી, આંખો ફાડી, દગમગ તગતગ ડાળા થઈ કરી, દંગ થઈ પડ્યો.”

“તરવારો ઉડી રહી, તોપો કુદી રહી, બંદુકો છુટી રહી; અહિં શર પડ્યાં, તહિં ધડ પડ્યાં. શીના વિધાયાં, મસ્તક છુંદાયાં. કહિં કાપાકાપિ, કહિં મારામારી જામી, અને નાહશાનાહશ ને દિલ ઉદાસથી ધરાનતુ સત્યાનાશ વળવાનો વખત આવી પુગો. કુળતો જેમ ફીણને વળગે, ઘેરાયલો જેમ તરવારને વાઝે, અને બળતો જેમ થુંક મસોળે, તેમ પશ્ચિમ તરફ પવન પુંકાતો જોઇ પૂર્વ બાલુથી ધરાનીઓએ તપકીરના થેલાના મોં તુર્કીઓની ઉપર છોડી મેલ્યાં. તુર્કીઓની આંખોને નાંકોમાં તપકીરના ગુપ્તારા ભરાઇ ગયા. અંધારાંને આંકરાં આવે. આંખો ચોળે, ડોકાં ડોળે, છીંકા છુટે, અને છતે હથિયારે છીકણીથી હારવાનો પ્રસંગ જોઇ તુર્કી લશ્કર આભરં ગાભરં બની ગયું. તુર્કી સરદાર તેઓને ધણોએ ઝુમ ચઢાવે, પણ જેવી બંદુક ટાંકે કે છીંક આવે, અને તસુની ગોળી ગાઉ ઉચે ચઢી જાય, વ્યર્થ જાય, અને મેહેનત બરબાદ વ ગુનાહ દ્વાજમ થઇ પડે. એક છીંકે ધણુ બગાડયો. પણ તુર્કી લશ્કર અસલથીજ સહનશક્તિવાળું, અને દુઃખને દુઃખ નહીં ગણુનારં, ધાને રજ સમજનારં, શાહની છુજ જાણુનારં, મોટી આફતને જુજ માનનારં હોવાથી આંખે અંધારાં છતાં, કાને ખેહરાટ છતાં, અને નાંકે ગુંગળાત છતાં ધસ્યું, ચરસપર ચઢ્યું, અને ચરસપરસમાં વધ્યું; ધરાનીઓ ઉપર તુટી પડ્યું, તેમના ઉપર છુટી પડ્યું, અને માર માર કરી તેમની પીઠ મરડાવી.”

આન. શેક દાદાભાઈ નવરોજી એમ. પી. ને નવસારી જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી તરફથી એક એડ્રેસ આપવામાં આવેલો છે, તેમાં ગદ્યરદ્ધિ નિચે મુજબ છે:—

“સ્વતંત્રતાનો સમુદ્ર-ધનશાહની ખાંણુ; અને દયાનો કુંગર જે ઇંગ્લાંડ કેહવાય છે, ત્યાં જઇ આપણા રાજકર્તાઓ આગળ, ગરીબ હિંદની હાજતો; નિર્દોષ હિંદીવાનોના દુઃખની ફરીયાદો, અને ન્યાય તથા છુટાપણાની માંગણીઓ રજુ કરી આજે જે જે લાભો આ હિંદ દેશને આપે અપાવા માંડ્યા છે, તે તે સઘળાંનું ધ્યાન કરવાને, અમારી પાસે પુરતા રાખ્દો નથી, પુરતો વખત નથી, અને પુરતી જગ્યા નથી ” એ પ્રમાણે જે અક્ષરો મોટા હરફના છે, તે પ્રાસ અને વજનવાળા હોવાથી, કાવ્યનીજ ઝમક લાગે છે.

મારા મિત્ર, મી. શૌરાબ પાલમકોટ તો આ અક્ષરોને

અનાયાસેજ પોતાનો કરી બેઠેલા છે. મોટે ભાગે તેમની લખાણો ગદ્યઢિકામાંજ દેવયોગે આવી જાય છે. કદાપિ તેઓને ખબર પણ નહીં હશે, કે ગદ્યમાં રચેલાં તેમના લખાણો, વાંચતી વખતે જાણે આપણે પદ્ય ગાતા હોઈએ એવાં ઝમકદાર અને તેજદાર લાગે છે. તે તેવણનો વપરાસ તો કેથો ચાર્લસ દીકન્સના લખાણની માફક ગદ્યઢિકાના અલંકારમાં આવે છે, એવી તેમને ખબર ન હશે. મી. ભેદવાર માટે લખતાં તેવણ લખે છે કે:—

“ ધનના ઢગલામાં ઢલતા રહીને અયાશી છાંદગી ગુજરનાચ શ્રીમંત જવાનોને આ કુશળવંત કીસખીથી ચેતવાનું તે ચોકવાનું—સમજવાનું ને શીખવાનું—તેમજ વર્તવાનું વિચારવાનું—બહુ બહુ છે. બાઈ બેઠાં—ને છુ બેઠાં; તથા ખોટી ફીસીયારી—ને જૂઠી તારી મારી માં છાંદગી ગુજરનારા કેટલાક શ્રીમંત જવાનો જે પોતાના જરના જેરે એકેકા ઉત્તમ હુનરો પાછળ પોતાનો વખત રોકે—તો મી. ભેદવાર જેવા હુનરના આશંકાની હરોલમાં ધણાઓ પોતાના નવાં નામ કામ આમેજ કરે. ”

એમાં વાંચતી વખતે, જાણે આપણે રેલવે ત્રેનના કબામાં બેઠા હોઈએ, અને તે ત્રેન જે કે હંમેશાં તાલમાં ચાલતી હોવાથી, ધકધક, ધકધક, એવી રીતે કાવ્યમાં ચાલે છે, તે પ્રમાણે મી. પાલમકોટનાં લખાણુ વખતે આપણા હૃદયના દરિયાવના મોખ્ખાઓ આપણી છાતી ધકધક થયાં કરે છે. એતો એક નમુનો છે, પણ એવાં લખાણુ હું વાર વાર તપાસતો આવેલો છું. એક અધિપતિ શું કરે છે, અને કેમ કરે છે, તેને માટે એક લખાણુ લખાયલું છે તે આખાદ ગદ્યઢિકામાં છે.

“ With fingers blackened with ink, with eyelids heavy and red, the local editor sat in the chair, writing for daily bread. The small boy was by his side, the foreman grumbled and swore, and the office boy, like an Oliver Twist, constantly cried for more. He had told of a broken leg that had never been broken at all, he had killed off the nearest friend he had, and torn up a house in a squall. And now he was at an end, he

hadn't an item left: and he bowed his head to the small boy's scorn like a fellow of hope bereft. They found him a corpse that night in streets so drear and sloppy, with the foreman whispering into his ear and the small boy waiting for copy."

એ પુણી ગદ્ય છતાં પદ્યમાં લાગે છે. આ પણ લખાણની શી લેઝત છે, તે તો જેને સાહિત્યનો શોખ છે, તેનેજ માલમ છે. વધારે દિલગીરી એ લાગે છે, કે આવી મળમાં ગૂજરાતી વાંચકો એનશીય રહી જાય છે.

"તેણીનો ઘાટ અને શૌદર્યતા એવાં વિચિત્ર હતાં કે તેણી વિવિધ વેષો લઈ શકતી. હુંમક હુંમક ચાલની હિંદવાની અખચરા રૂપે, ધમક ધમક પગલાં ભરતી એક તુરકસ્તાની તુરવૈ રૂપે, ઉથળ ઉથળ થતા પગ માપતી એક પુટંડી રૂપે, ધમધમ દોડી જતી એક રજપુતાણી સુંદરી રૂપે, તેણી શોભી બીરું રહેતી હતી. સેંથો પાડી આંખ આંજે તો મુસલમાની, ચાંદોપારા થયની ધાલે તો હિંદુસ્થાની, પગે જાગ્યો ધાલી જીલ્લનલરનું કરતું પેહેરે તો શુદ્ધ તુર્કસ્થાની સુરત સુરતની એ ચોરત દેખાતી હતી."

થોડું ધણું પણ અંગ્રેજી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કીધાથી ઉપલા અંગ્રેજી દાખલાઓ ધણાંજ સેહેલમાં સમજાશે. થોડે જ્ઞાને પણ તેની મજા લઈ શકાશે પુન્ય શ્રી ખુરશેદજી તેહમુરજી દેશાઈ પોતાની આંતોખાઓ-આફી લખતાં આ અલંકાર દગલે ને ધમક વાપરે છે તે જુઓ:- ૨૦૦ વરસને આશરે લખાયલી અલંકારિક લાખા.

"દેશાઈ શ્રી અધાર તેહમુરજી રસ્તર-સ્તી ધરમ ને પુનથી નાપાક શેતાન ઉધો પડો, તેથી આબર તપસ-આઓ; ને ગેહન ધણુ થાઉ જે ઉધીજ રહે. જગાડીએ તારે ઉધમોર નાગે સવાલના જવાબ બેજ દીએ. ખાંતું ખાએ પીએ. જગાડીએ ને વાતો સરવે કરે. ભુલ જરા કાંઈ બોલે નહીં."

એ વાંચતાં કાવ્યના જેવી લેઝત અને તાલના ઠંકા આપ્યાદ આવે છે. ખોરદાદ યસ્તમાં અને બીજા પુષ્કળ અવસ્તાઈ કલામોમાં આ અલંકાર રવડી ને રખડી જાય છે. જે સફે ઉચલાવો, તેમાં આજ અલંકાર ઉકલાવો!

“ થિ-કરૂપેમ્ ક્રદારયેષ્ઠતિ, ક્રાત્રઓમિ નરેમ્ અપવનેમ્—દ્વશ્-કરૂપેમ્ ક્રદારયેષ્ઠતિ, દ્વશ્ ક્રાત્રઓમિ નરેમ્ અપવનેમ્—નવ-કરૂપેમ્ ક્રદારયેષ્ઠતિ, નવક્રાત્રઓમિ નરેમ્ અપવનેમ્. ”

એ અવસ્થા પણ આખાદ પ્રાપ્ત અને તાલમાં છે. અને ગદ્યરૂઢિ કાનો ખરો ખ્યાલ થાય છે.

“ ઢેકાંડયાંની ઠોકર વાગે, પથ્થર કંકરની કારો લાગે, કળ આવી કળતર થાય, પણ તે ખમવાનો બળ હોયતો બળતર થાય કેની ? ”

“ કેવી એની અદા છે ! કેવો શાહે ગદા છે ! જાતી પોખરાજ, શીનો ફરાખ, ને પીઠ પોહળી, શું સુંદર દીસે છે ! ગોળ ગોળ ગાલ, કાળા કાળા બાળ, રૂપેરી ખાળ, આઢા ! કેવાં મોહુ ખમાડે છે ! લાલચોળ કાન, ગુસ્સાદાર આંખ, રૂઆપ્પદાર નાક, શું શું શોભા આપે છે ! મને તો એવો ધણી જોઈએ, મને એવો ચાર કેવો પ્યારો લાગે છે ! પરણું તો એ સાથે, વરૂં તો એને વરૂં, વર કડું તો એને કડું, નહીં તો ઝેર ખાઈને મરૂં, પણ જીભે કદિ વરવાતું નામ ના ધરૂં જાતે જોરાવર રાખે રંગી છે; ખાંદાંનિ દેલાવર જોરે જંગી છે; દેખાવે દીલખર સોહબતે સંગી છે. હવે તો તું વગર હું નહીં ને હું વગર તું નહીં. ” માર્ક ટવેનના લખાણો એ અલંકારથી ભરપુર છે.

એક પ્રીન્ટરની પ્રાર્થના.

“ From want of gold, from wives that scold,
from maidens old, by sharpers sold—preserve us !
From foppish sneers, mock auctioneers, and woman's
tears—deliver us ! From stinging flies from coal-
black eyes, and babies' cries—deliver us ! From
seedy coats, protested notes, and leaky boats—
protect us ! From creaking doors, a wife that
snores, confounded bores, and dry-goods stores—
protect us ! From shabby hats, and torn cravats,
and flying brick bats—save us ! ”

આ ગદ્ય તો બહુ પઘતુંજ બાળક છે. ગદ્યરૂઢિકાનો ખ્યાલ આપવા, એવાં અંગ્રેજી અલંકારોના દ્રષ્ટાંતો હમારી પાસે સંખ્યાબંધ

છે, પણ તે બધાં આમાંથી કાઢી નાંખ્યાં છે. એક નમુનો ઉતારી આ અલંકાર બંધ કરીશું.

“ ખુદાની ખુદરતનો તું બીજો ખુરશેદ, જન્મીને બધાં કામ કીધાં નેક; અને લલી દીન ઉપર તારું સર્વદા દિલ રાખી, તારી કરુણીના કળ મોંડે વેહેલે આખી; તું હંમેશાં સરદાર ગણાશે, જગમાં કીર્તિવંત જણાશે. ટોલાનો તું રાહબર, રાબા પ્રબનો દિલબર, કુટુંબ કબીલાનો દાતાર, નરમંદ સૂર્યનો આકાર; જેથી તેથી ખુરશેદજી દેશાધ છે, ને ગરીબ પરવર તારી લલાધ છે; કે આતશબેહેરાંમ પરદી તું જીવ્યો, ને લોકરક્ષા કરી તું કાવ્યો ! હજાર દરદ હોજો તારાં રહ ઉપર ! ”

આ દાખલામાં પણ લખેલી છે તો સાદી ધખારત, પણ વાંચતાં જાણે કવિતા હોય એવું જણાય છે.

પર—સવ્યાકૃણા: સ=એટલે સાથનું અને વ્યાકૃણા એટલે વ્યાકરણના, યાને કે વ્યાકરણ સાથના કાવ્યો. જેને અંગ્રેજીમાં *Grammatical Poems* યાને વ્યાકરણના કાયદા મુઆફેકની કવિતા; અથવા વ્યાકરણના કાયદા જાળવીને તથા કવિ તરીકેનો હક્ક (*Poetical License*) બીલકુલ રાખ્યા વગર જોડેલી કવિતા; જેને ફારસીમાં **નઝમ બ કબાયદ** કહેછે. હોય કવિતા, પણ સાદી ધખારત જેવું લાગે. મઘરૂદિકાથી લગભગ એ ઉલટોજ છે.

“અએ કે મી પુરસી એ મન આં માહરા મનઝલ કુબરસ્ત;
મનઝલે જી દર દીલ એસ્ત, અમ્મા નદાનમ દીલ કુબરસ્ત.”

હુલાલી કહે છે કે, અર લાઇ ! તું મર્યાદી જાણવા માંગે છે કે, તે અંદરખી દીલબરનું રહેઠાણ ક્યાં છે, તો તું જાણજે કે તેણીનું રહેઠાણ મારાં દિલમાંજ છે, પરંતુ હું નથી જાણતો કે દિલ તું રહેઠાણ ક્યાં છે. શિવદાસ કવિ લખે છે કે:—

“ સંવત સોળ તોતેર વર્ષે મકર સંક્રાંતનો દન;
તે દહાડે મેં આરંભ કર્યો, આનંદ ઊપનો મન.
એક માસમાં કથા સંપૂર્ણ થઇ, સંભાર્યા શ્રી અવિનાશ;
શ્રી ગુરૂ ચરણ કૃપાએ કરી, શુદ્ધિ આપી ભૂધરવ્યાસ. ”

એમાં કર્તા, પછી કર્મ, અને પછી ક્રિયાપદ, એ પ્રમાણે વ્યાકરણને કાયદે કાવ્ય રચાયલાં છે. શામળલાલે પણ ઠેક ઠેકાણે આ અલંકાર દીપાવેલો છે—

“ રાજ સભા રાજિ થઇ, બધાવ્યો તોખાર,
ખાઓ પીઓ આનંદ કરો એમ ખોલ્યા દરખાર. ”

એમાં જાણે સાધારણ વાતચિત્ત કરતા હોધએ એવું લાગે છે.

“ ઈ મુદ્દયાં દર તલબરત ખેખરાનંદ;

કારા કે ખખર શુદ્ધ, ખખરશ ખાઝ નયામદ. ” (સાદી.)

માને:—જેઓને કે તે સાહેબની ખખર પડી છે તેઓની ખખર ખાછી ફરી નથી, કે તે ખોદાને મળ્યો કે નહીં. તે તો તે સાહેબને જેવો મળ્યો તે તેનો એશારો કે રોશની તેના ઉપર પડી, કે તે માંડો-જેવોજ થઇ જાય છે. વળી ગીરધર કવિ પણ એજ તરેહ લલકારે છે કે:—

“અરે રાય ચિંતા શું કરો, એ રામના શા ભાર;

શું જુદું કરશે કપી એ નર વાનર આપણો આહાર ?”

એમાં પણ કર્તા-કર્મ-ક્રિયાપદના ગૂજરાતી વ્યાકરણના કાયદા જળવાયલા છે. અંગ્રેજીમાં એવા દાખલા પુષ્કળ છે, તેમાંથી એકાદ તો જણાવ્યે; જેમાં આખી ઉમરમાં કેમ વમાર્યું તેની બનાવટ છે:—

A little more.

(૩૦ વર્ષની ઉમરે.)

Five hundred guineas I have saved,
A rather moderate store;
No matter; I shall be content
When I've a little more.

(૪૦ વર્ષની ઉમરે)

Well, I can count ten thousand now,
That's better than before;
And I may well be satisfied
When I've a little more.

(૫૦ વર્ષની ઉમરે)

Some fifty thousand—pretty well,
But I have earned it sore;
However, I shall not complain
When I've a little more.

(૬૦ વર્ષની ઉમરે)

One hundred thousand-sick and old,
 Ah ! life is half a bore,
 Yet I can be content to live
 When I've a little more.

(૭૦ વર્ષની ઉમરે)

He dies-and to his greedy heirs
 He leaves a countless store;
 His wealth has purchased him a tomb,
 And very little more.

ઉમરના પાંચ તબક્કામાં આદમીને કેવો લોભ હોય છે, તેનો રમુજી આ દાખલો છે, પણ તે તદ્દન અંગ્રેજી વ્યાકરણના કાયદા પ્રમાણે જ નોંધાયેલો છે. જાણીએ એને જો ગદ્યમાં મુકે તો ખરેખર તે કવિતા નહીં પણ સાદી ધખારત છે એમ જણાઈ આવશે. ખરેખરો સવ્યાકૃણા આ દાખલામાં સમાયેલો છે. બીજા સંખ્યાબંધ અંગ્રેજી દાખલા છે, પણ ઘણો લોભ તે પાપનું મુળ થઈ પડે.

॥ શ્લોક. ॥

ये व्यमेताः स्वधर्मो पर धर्मा व्यवस्थिताः ॥

तेषां शासिकरो राजा स्वर्ग लोके महीयते ॥ १७ ॥

आत्मीये संस्थितो धर्मे शूद्रोऽपि स्वर्गमश्नुते ॥

परधर्मो भवेत्त्याज्यः सुरूप पर दारवत ॥ १८ ॥

યાને.—જે કોઈ પોતાના ધર્મથી બ્રહ્મ થાય છે, અથવા જે અન્ય ધર્મનો આશ્રય કરે છે, અથવા જે અવ્યવસ્થિત એટલે કોઈ પણ ધર્મમાં નથી રહેતા; તેઓને શિક્ષા કરવાવાળો રાજા સ્વર્ગમાં પણ પુન્ય થાય છે. પોતાના ધર્મમાં રહેવાવાળા શૂદ્ર પણ સ્વર્ગ પામે છે. એક સ્ત્રી સ્વરૂપવાન હોય, પણ પરસ્ત્રી હોય, ને તે જેવો ત્યાગ્ય છે, તેમજ પરધર્મ આપણે તજેલોજ રાખવો જોઈએ.

૦૦. એમાં જોકે કાવ્ય પદ્યમાં ગોઠવેલું જણાય છે, પણ વ્યાકરણરૂઢીથી અતર્થામે ગદ્યરૂપ છે.

શ્રી રાગની એક ધૃપદમાં આખાદ આ અલંકાર ગુદાયેલો છે:—

“ હે રાજા જ્યાં જ્યાં જાઈએ ત્યાં ત્યાં સુનીઅત તેરોઈ નામ.

જે તે ગુણી ગાન્ધર્વ કુશલ બીધાધર

તે તે જપત હે તેરોઈ ધામ.

શ્રી રાગ ગાવત તાનસેનકે પ્રભુ

દીનજંદુ રાજારામ. ”

એમાં પણ આખાદ વ્યાકરણના કાયદા સાચવ્યા છે. શાયર જરૂરની ગઝલમાં ઘણું ઘણુ દીક્ષામાં આવે છે:—

“ ગલત હએ સમાકે નાલેંસે મેરી ગા બરાબર હએ,
અગર પુછો તો બીજલીલી નહીં એક જબ બરાબર હએ.

+

+

+

વોહ સુનતેહી નહીં કાઇ કહે તો કયા કહે ઉનસે,
જો કહીએ તો બરાબર હએ ન કહીએ તો બરાબર હએ. ”

કાવ્ય તો એતું નામ, કે કવિને બક્ષાયલા હકનો લાભ ન લેતાં પણ એવી સાદી એખારતમાં શાયરી કરે, કે કવાએદ કદિ સુકાય નહીં. એવીજ તરેહથી શાયર જરૂરની ગઝલો બનાવેલી છે. જેમકે:—
“ સરીસ્ક દીદએ પુરનમસે યું ઠલક કે ગીરે—કે જયસે જમસે પાની
છલક છલકકે ગીરે. ” સ્વદેશ બધુના કર્તવ્ય વિષે કવિ ખુલાખીરામે
જોડેલાં કાવ્યકૌસ્તૂભમાં આવેલો દાખલો ઉત્તમ છે:—

“ સ્વદેશ કિર્તિ સુણિ ખશિ યાશે, સ્વદેશતું સુંદર ગાન ગાશે;
તેવા બનવા તૈયારી કરે છે, સ્વદેશ બધું તણું કામ એ છે.
કલા પ્રમાણે કરિને બતાવે, સ્વદેશમાં સંપવટો સ્થપાવે,
દુઃખી સ્વદેશે દિલમા બજે છે, સ્વદેશ બધું તણું કામ એ છે. ”

એમાં પેહેલાં કર્તા, કર્મ, ક્રિયાપદ, જે જે રૂઢિઓ જે જે પ્રમાણે જળવાવી જોઈએ તે તે સઘળું જળવાયલું દીક્ષામાં આવે છે. વળી વહુ ઉપર લખતાં તે કહે છે કે “ આ—જે વહુ આજે કંઈ પણ મળતી નથી—અરે ! શું આપે ? એ વખતમાં અંનજો. ” એમાં પણ સાદી ખખારત જેવું ઝટ જણાઇ આવશે શેખશાદીના લખાણોમાં આ અલકાર દગેદગ દીક્ષામાં આવે છે.—

“ તા મર્દ શુખન ન જોક્તે બાશદ, અએઓ હુનરશ ન હુક્તે બાશદ;
હર બીશે ગુમાન મખર કે ખાલીસ્ત, શાયદ કે પલંગ ખુક્તે બાશદ. ”

યાને, જ્યાં સૂધી એક આદમી એક શુખન નહીં ઓચરે, ત્યાં સૂધી તેની એબ કે હુન્નર માલમ પડતો નથી, માટે એમ નાં જાણુ-

તો કે જંગલ 'ખાલી પડેલું' છે; પરંતુ એકાદ ખુણે એકાદ ચિત્તો સુતેલોજ હશે. ફરશી લાપાના કાયદા જે સાદી એઆરતમાં વાપરવા નેહએ, તે ઘણેભાગે એમાં જળવાયલાજ છે. થોડા દાખલા આપી એ અલંકાર પુરો કરીશું:—

The Gingham Gown.

“ I met her in the sunset bright,
Her gingham gown was blue;
Her eyes, that danced with pure delight,
Were of the same dear hue.
And always, when the sun goes down,
I think of the girl in the gingham gown.”

“ તા ચંદ બ હજેં ગેઈ મહુમ ગઈ;
તા રોશનો પુર સફા ચુ અભુમ ગઈ.
ચીઝે ઝેતો ગુમ નેસ્ત, કેરા મી તલખી ?
ઝીનહાર બખુદ કાશ, કે ખુદ ગુમ ગઈ. ”

યાને:—તું એક સેતારાની માફક રોશન થાય એમ ને તું ધારતો હોય, તો ક્યાં લગી એવકુફીથી તુ આદમીઓની પુઠ પછાડી ફરશે ? કાંઈ ચીજ પણ તારાથી તે સાહેબે છુપી રાખી નથી; ત્યારે તું કંઈ ચીજની તલબ કરે છે ? તારામાંતો બધું સમાયલુંજ છે, માટે હરદમ તું તારામાંજ પોતેજ કોશિશ કર, ને નીહીળીને ને, કે તું પોતેજ ગુમ થયો છે.

૦૦. બધા બધાઓજ યોગી થવાના ઢોંગી બને છે અને ખોદાને જઈ મળવાનો દાવો કરે છે; તેઓને માટે સાદી અને હાફેઝે ઉપર પ્રમાણે બળાપા કરેલા છે. પણ એ બધી બનાવટમાં પદ છે, પરંતુ તે ગદ્ય જેવાજ લાગે છે. કેમકે વ્યાકરણ પ્રમાણે વાક્યો ગોઠવી મુકેલાં છે.

“ જીતને તારે ગગનમે, ઉતને શત્રુ હોય,
કૃપા હોય શ્રી રામકી, બાલ ઉખાડે ન કોય. ”
એ પણ આ અલંકારમાંજ છે.

૨૨

*We do not make our thoughts; they grow in us
Like grain in wood the growth is of the skies,
Which are of nature—nature is of God.
The world is full of glorious likenesses.
The poet's power is to sort these out. "*

Bailey.

એક વિદ્વાનને માટે કહેવાયકું છે, કે તેણે પોતાના મરણનાં ધિછાંણાં નહક પોતાના બેટાને બોલાવીને ભલામણ કરી કે, દીકરા ! તું ખેતર ખેડજે અને કાવ્ય રચજે. કેમકે સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને નિર્દોષ ધંધા તેજ છે. ખરું છે કે, કાવ્યમાં પણ દુર્ગુણનો સમાવેશ થયેલો વાર દીકામાં આવે છે, પરંતુ ખુદ ધર્મમાં પણ દુર્ગુણ સમાયલા રહે છે, તો પછી કેહવત ખોટી નથી કે, હદ બહાર ગુણ તે અવગુણનો ભાષ છે. પણ કાવ્ય રચીને ખીજની મનશક્તિ ખીજવવી, અને પછી મનના સુખથી સર્વ સુખ લોકોને આપવું, એ કાંઈ જેવો તેવો ગુણ નથી. એ કાંઈ જેવો તેવો ગુણ નથી, કે બાળકોના મગજમાં કાવ્યોનો રસ ઉતારી તેમનામાં માણસાઈ, સાલસાઈ, અને સુગંધના બી વાવવાં. કાવ્યનો એ આંધનો બાળકો માટે જેવું તેવું દર્પણ નથી, કે જેમાં તેઓ પોતાના દિલના વિચારઆચારોને જોઈ શકે છે. કંઈ ચીજ સારી છે, કંઈ માઠી છે; કયું કામ પ્રમાણિક છે, અને કયું કામ ચોખ્ખું છે; એ સૌ બાળકોને તે માંથી દેખાય છે. કવિઓને સાહિત્યનાં પતંગિયાં કહેલાં છે, કે જેઓ ઉનાળાની ટુકડી રૂતુમાં બાગબગીચાને તે ખેતરખેતરાંને તેજસ્વી કરે છે. તેઓને નાજુક હાથે પણ પસવારવાં એ દયા ઉપજાવવા જોગ છે, કેમકે રખેને આપણે તેઓની પાંખો ઉપરનાં ઝાંઝાં છોળી નાંખતા હોઈએ. તે પ્રમાણે કવિની સ્થિતિ છે. જે ચાલાક મન છે, તે તો કાંઈ પણ જાતની ખુદરતને કાવ્ય સમજે છે. તે તો તુરતજ ખુદરતના ખુદાવી-દને ઓળખાવા મંડી જાય છે. પૃથ્વીના વિચારો કરીને તે તુરત હ મે-શગી ઉપર પોતાની કલ્પના દોરવે છે. આકાશનો ગુંબજ, અને સમુદ્રનો વિસ્તાર તેની આગળ મોટું મેદાં ખુલ્લું કરે છે. સૂર્યનું અસ્ત પામવું, અને વરસાદની કમાનના ભેલમભેલ રંગો ઉપર તે પોતાની કલ્પિત કલમ ચલાવા બેસી જાય છે. તે પોતાના મનનો મોહલો અને લાગણીનો લેહરી થઈ જાય છે.

૫૩-અક્ષરાભાષી:—એ અલંકારમાં કવિઓ અક્ષર-ઉપર મજા મારે છે. હરફતોજ ભાવ તેમાં વિશેષ હોય છે. યાને કોઇપણ પ્રકારે એકેકા અક્ષરોની લેઝત લીધામાં આવે છે. ધણે ભાગે એ અલંકાર વર્ણાલંકાર *Alliteration* ને મળતો આવે છે. એને અંગ્રેજીમાં *Alphabetic Poems* કહે છે. ફારશીના “સીફતે સુવસશેહ” અલંકારને આ અલંકાર મળતો આવે છે. એના પેટા વિભાગો પણ વિશેષ છે. કોઇવાર કવિ પોતાની કવિતા કફાવારી ગોઠવે છે. કોઇવાર દરેક લીટીના પહેલા હરફોમાં કાવ્યના નાયકનું નામ મુકે છે. કોઇવાર કાંના માત્રા વગરનીજ બનાવટ કરે છે. કોઇવાર દરેક હરફેહરફને કાંના માત્રા વિગેરે આવે છે. એવા એવા અનેક પ્રકારોમાં અનેક ઝમકા વધારે છે. આજે તો કેહવાતા કવિઓ એવી જાતની બનાવટના પછાડા ધણા મારે છે, તેટલા માટે તેઓને ખરે રસ્તે મુકવાને આપણે સંગીન દાખલાઓ આપ્યે.—

“ઝુલ્ફ ચું જીમ અસ્તો કામત ચું અલેફ અબર ચું નુન;
આશકાં અઝ બેહરે ઈ માઆની તોરા જાન જોફતે અંદ.”

અર્થ:—ઓ મીઠી માથુક ! તારાં ઝુલ્ફાં જીમ (૭.) હરફના જેવાં વાંકાં વળેલાં છે, તારાં કદ અલેફ (!) હરફના જેવું સીધું છે, અને તારી આંખનાં ભવાં નુન (~), હરફના જેવાં વળી ગયેલાં છે. અને તેજ કારણથી તારા આશકો તુંને પોતાનો જાન સમજે છે. [ફારશીમાં જાન શબ્દ છે, તે જીમ + અલેફ + નુન એ ત્રણ હરફનો બનેલો છે, તે ઉપરથી અક્ષરો ઉપરથી મજા લીધી છે.] એના જેવોજ બીજો સુંદર દાખલો છે.

“ આં દેહનો ઝુલ્ફો કદે મુસ્તકીમ,
હસ્ત બેગુધયમ અલેફો લામો મીમ. ”

તે માથુકનું સીધું કદ, તેણીના ઝુલ્ફાં અને તેણીનું મોઢું, અલેફ-લામ-અને મીમના જેવું છે. ફારશી શાયરો હંમેશાં એક નાજનીનના ચરિત્રની સરખામણી ધણે ભાગે ઉપર પ્રમાણેજ આપે છે. પરંતુ અહિં આંતો અલેફ+લામ+મીમ=અલમ યાને પ્યારના વિયોગથી લાગેલી દિલગીરી, એ શબ્દ સાથે એક પ્રિયાને સરખાવેલી છે.

“ બદન શશધર મદન મદ મરદન,

રદન કમન કમલ નયન બન તન;

તનકે હસન કરત કરત હરપ બરસન,

રસન નગન ચરન અજ હર વદન. ”

અર્થ—ચંદ્રમા જેવું મોહું તે કામદેવના મદને ઉતારનાર, અને મનોહર દાંત, કમળ જેવી આંખ, ધનશ્યામ અંગ, ઘેડું દસતું, એ હરખતી વૃદ્ધિ કરનાર અને કદી મેખલામાં નંગ, અને બ્રહ્મા તથા માહાદેવ જેને વદન કરે છે એવું જેવું ચરણ, તે ભગવાનનો હું તાબેદાર છું. એમાં કાના, માત્રા, કે મીઠાં, કે અજબ કશું નથી.

અંગ્રેજી ભાષામાં તો સંખ્યાબંધ દાખલા એ અલંકારના મળે છે; તેથી જે પ્રમાણે કેટલાંક પેપરો એકાદ બે દોલમ અંગ્રેજીના લખે છે, તે રીઠી પણ એ મિષે દાખલ કરવાને આપણે અંગ્રેજી દાખલા આપી તેટલો લોભ પૂરો પાડયે.

“ *LEG on the Death of LX and RNS,
Squire of the Court of SX.*

*In SX once there lived MN,
Who was Xceeding YY;
But with so much O B C T
It almost closed his I I.
When from his chair E would R II,
U would have laughed to C
The awkwardness his fat did cause
To this old O D T.
But barring that E was so fat,
E was a right good fell O,
And had such horror of X S
U never saw him mell O.
N O O so red E did not like,
As that which wine will give,
So did S A to keep from drink
As long as E did live.
Two daughters fair this old man had,
Called Miss M A and L N,*

Who, when the old chap took his E E,
 Would try to TT the men.
 Over the CC, these maids to please,
 There came two gallants gay;
 M A and L N ceased to T T,
 And with them ran away.
 These gallants did them so MUU,
 And used such an MNCT
 Of flattery, U must X Q Q
 Their fugitive propensity.
 The poor old man heaved many SII,
 For frail M A and L N;
 E called each gallant gay a rogue,
 A rascal, and a villain.
 And all with half an I might C
 His gradual D K,
 Till M T was his old arm-chair,
 And E had passed away. "

આ દાખલામાં અક્ષરો એવી રીતે ગોઠવેલા છે, કે માત્ર એ
 અક્ષરથી ધણું હરફવાળો શબ્દ વંચાય છે. આપણે પાંચ સ
 હરફથી બનેલો શબ્દ માત્ર એક હરફ બોલવાથી સમજાવી શક્ય
 અક્ષરાભાવીનો આ દાખલો બહુ લક્ષ્યપૂર્વક વાંચવો જોઈએ છે. સુ
 વિલાસમાં એક મનહર છંદ આવેલો છે, તેમાં દરેક શબ્દમાં એ
 પાંચ-કાંતો, માત્રા, કે રસ કે અન્ય આવી વિના રહેતું નથી.-

“ મૂઠો ધનુ મૂઠો ધામ । મૂઠો સુખ મૂઠો કામ ॥
 મૂઠી દેહ મૂઠો નામ । ધરી કે મુલાયો હૈ ॥
 મૂઠો તાતં મૂઠી માત । મૂઠે સુત દારા આત ॥
 મૂઠો હિત માનિ માનિ । મૂઠો માન લાયો હૈ ॥
 મૂઠો લેન મૂઠો દેન । મૂઠો મુખ બેલે બૈન ॥

મૂઠે મૂઠે કરે ફેન । મૂઠહીકો ધાયો હૈ ॥

મૂઠહીમેં एतो भयो । मूठहीमें पचि गयो ॥

મુંદર કહત સાચ । કનહૂ ના આયો હૈ ॥”

એમાં દરેક શબ્દ લરેલો છે. એક પણ ખાલી નથી. કવિ બુવાખીએ પ્રશ્નના રૂપમાં એક કાવ્ય “ પથર ઉપર પાણી ” ની કહેવત ઉપર જોડેલું છે, તેમાં યથાસંખ્યાલંકારને નામિ એક સતર એવી આપી છે કે—

“રામ નામથી કહો તરું શું ? ક્યાં વાદલ વદ વાણી ?

જગત તણું જીવન જાહિર શું ? પથર-ઉપર-પાણી.”

ખોદાના નામથી શું તરી ગયું છે ? તો કહે છે કે, પથર. વાદલ ક્યાં છે ? તો કહે છે કે, ઉપર. જગતનો જીવનશાળો શું છે ? તો કહે છે કે, પાણી. નીચલી ઉરદુ બનાવટમાં દરેક શબ્દ, માત્ર એકજ હરફના ગોઠવેલા છે, અને તેનો અર્થ પણ ઉઠા છે—

મેં હું જ બા મુ બ મુ, જ તું ન હે ને હો સો હો;

ને ર બ ર તું સો ન થા, દો દો જ ખાં સો હો સો હો.

“લામે નસ્તાલીકકા હમે ઇસ ખુતે ખુશ ખતકા ખુલુક;

હમતો કાફેર હોં અગર તાબએ ન હો ઇસ લામકે.”

યાને:—મારી આ ખુબસુરતીવાળી પ્યારામાં પ્યારી માથુક છે, તેના જુલફાં નસ્તાલીકના લામ (ج) જેવાં છે; ને હું એ લામ (ج) ને તાબે નહીં હોઉં તો કાફેર થાઉં, યાને મારી પ્રિય દીનદાર માથુકના જુલફાંનો હું તાબેદાર છું એમ પણ થાય; અને “ ઇસલામ ” નો યાને ઇસલામી ધર્મનો હું તાબેદાર છું, એમ પણ થાય. આ દ્વિઅર્થાં પણ કહી શકાશે. વળી સીદા સંસારમાં એક પદમાં એ અલંકાર છે—

ધનાસરી પદ.

વાહલારે લીમ ! દાસી પીરોજ નાર.—ટેક

શીખી હરફ તણુ, વરસ બારમાં;

નિશાલે ખી અને યા ર —વાહલારે.

“ ફારશી ભાષા લખવાની ધણી રીતોએ છે, તેમાં “નસ્તાલીક” નામની પણ એક રીત છે.

પિતા પીરોશા, પતિ પીરોજ;

પથા પ્યારના ચાર —વાહલારે.

દિવેત દીવેલને ચુંસે પ્યારથી;

ખિલે દીવો નવ-ખાહાર —વાહલારે.

રાધા કૃષ્ણની જોડ બની ગઇ;

લીમછ પીરોજ પાર —વાહલારે.

“ પોથી સો ઓથી બની, પંડીત બને ન કાય;

અઢાઇ અક્ષર પ્રેમ કે, પડે સો પંડીત હોય. ”

એમાં અઢી અક્ષર પ્રેમના = એટલે પરેમ. પ અને મ આખા મળી બે, અને રે અર્ધો મળી અઢી અક્ષરો ઉપર અમંકાર લખાયલો છે.

શેષ સાદીની નીચલી ગઝલ ઘણી લોકપ્રિય છે. તેમાં અક્ષરો ઉપરજ બધી મળ લીધી છે તે જૂઓ:—

અએ બ બાલા ચું સનોબર, વે રખત ચું મીમ ઓ હે,
જુલક દારી હમચું અમબર, લબ ચું સીન ઓ કાફ ઓ રે.
આફતાબે આશકાંની, માહતાબે દીલબરાન,
કેબલેએ આઝાદબાંની, અએ સનમ બા રે ઓ બે.
દર મયાંને રે ઓ બે, અંદર કશીદેહ બે ઓ તોય,
દર્દમંદમ મસ્તમંદમ, તન ગીરજતે તે ઓ પે.
તે ઓ પે આમદ નેગારે, મન મરા દર એસ્કે તો,
દારએ દર્દમ તો દારી, દર મયાંને લામ ઓ બે.
લામ ઓ બે બર લામ ઓ બે, બેન્હાદે બાશદ તો સહર,
મીમ ઓ ચે દર પેશ બાશદ, બસ્તે બાશદ દાલ ઓ રે.
અએ નેમારા ગર તુ મારા, યક શયી મેહમાં છુરી,
નફલ બાહમ અઝ લખાંનત, બે ઓ વાવ ઓ સીન ઓ હે.
શાયરાં બીશીઆર ગોફતંદ, શયરદાએ પુર નંમક,
કશ નગોફતે શયરે હમચું, સીન એઐન ઓ દાલ ઓ એ.

* અર્થ:—ઓ સનોબરના ઝાડના જેવી સિધાં કદવાળી અને

* મીમ+હે=મેહુ યાને ચંદ્ર. સીન+કાફ+રે=શકર યાને શાકર.
રે+બે=રબ યાને મુખડો; બે+તોય=બત યાને ખુબસુરતી. તે+પે=તપ
યાને ઘોખાર. લામ+બે=લબ યાને હેલ. મીમ+બે=મય યાને દાર.

અંદ્રના જેવા મુખડાવાળી માથુક ! અંખરના જેવાં જીલકાં રાખનારી અને શાકરના જેવા મીઠા હોઠ ધરાવનારી દિલનન ! આશકોના સૂર્ય અને માથુકોના ચંદ્ર ! આઝાદ પામેલા (છુટકારો થયલાઓના) એક કેળલા ! સુંદર રખસારો ધરાવનારી અએ પ્રિયા ! તારા મુખડા ઉપર એવી તો ઉત્તમ ખુબસુરતી ચિત્રાયલી છે, કે તેને લીધે હું દર્દી થઈ પડ્યો છું, હું હાજતમંદ થઈ પડ્યો છું, અને હવે તો તારે લીધે મને તાપનું લખલખું ભરાઈ આવે છે. તારા ઇશકને લીધે તો, ઓ માથુક ! મને ખોખર થઈ આવે છે. તે ખોખારની દવા તારીજ પાસે છે. અને તે દવા પણ વળી તારા હોઠમાં રહેલી છે. તારા હોઠ ઉપર હું માસે હોઠ રાતથી તે સહવાર સૂધી જો રાખી મુકું, તથા તે વખતે મારી સામે જો દારની દીકાંદર તૈયાર હોય, અને તે વેળાએ જો મકાનના દરવાજા બંધ હોય, તો મારી તે તાપ બાપ સૌ નીકળી જાય. ઓ માથુક ! તું જો મને એક રાત તારો મેહેમાન કરે, તો હું તુંને એક ખોસો લઈને મારા હોઠ સાથે તારા હોઠની નકલ કરી લઉં. ધણી કવિઓએ ધણી ધણી શાયરી પુરતું નીમક નાંખીને બનાવી હશે, પરંતુ કોઈએ પણ સાદીના જેવી શાયરી નહીં કરી હશે.

વળી એ ગઝલમાં પીંગલાદર્શ, તરંગસાધક વગેરે અલંકારો પૂ મી ૭ મી અને ૯ મી લીટીથી દીકામાં આવશે.

વળી નીચલો એક ઉત્તમ અક્ષરાલાવી આવેલો છે:—

પાપ કરે સો પાપ કર ! પાપ કરે પુન હોય !!

પાપ કરે સો તીરે ! પાપ કરો સહ કાય !!

એમાં અક્ષરથી ઉલટું જ છે, કે ઓ આદમી ! પાપ કરતો હોય તો પાપ કર્યો જ ! પાપ કરશે તોજ પુન્ય લાગશે, કેમકે જે પાપ કરે તેજ ભવસાગર તરી જાય, વાસ્તે સૌ કોઈ પાપ કરજો !!

પણ નહીં. કવિની મતલબતો અક્ષર ઉપર ભાવ બતાવવાની છે. તે એવી રીતે કે, એમાંના અક્ષરોને છુટા પાડી ખુદા ઉપર એ તો લાગુ કરેલી છે:—

પા પકરે તો પા પકર ! પા પકરે પુન હોય !!

પા પકરે સો તીરે ! પા પકરે સહ કાય !!

દાલ+રે=દર યાને દરવાજો. ખે+વાવ+સીન+હે=ખોસે યાને ચુંમી. સી-વ+એન+દાલ+એ=સાદી યાને આ ગઝલ બનાવનાર શાયર શેખ સાદી.

યાને:—‘પ્રુદાતાલાનો પા એટલે પગ પકડે તો તે પકડીજ રહે
જે, કેમકે તે સાહેબનો પગ પકડી રેહવામાંજ પુન્ય છે. જે શખ્શ
તે બારે હકતાલાનો પગ પકડી રહે, તે સંસાર સાગર તરી જાય, વારતે
સૌ કોઈ તે પરમાત્માનો પગ પકડી રહો !

૦૦. એમાં કેવો અલંકાર ઉત્તમ વાપર્યો છે, તે વગર શકે
પુરવાર થાય છે. વળી એક નીચલો અલંકાર ધણા ભેદી અર્થથી
ભરેલો છે:—“ પા કે સો જના—મારકે ભાગ જના”.

૧ લો અર્થ.—ખાઈને સુષ જવું.

૨ જો અર્થ:—ખાકે સોજ ના, યાને ખાઈને સુષ નહીં જવું.

૩ જો અર્થ:—ખાક યાને ધુળ ઉપર સુષ જવાનું છે.

૪ થો અર્થ:—ખાકે સો જના=યાને ખાઈને સો (૧૦૦)
વખત ચાલવું જોઈએ. એ પ્રમાણે પેલા અર્ધા ભાગના અર્થ શબ્દ
ફેરફારથી થાય છે, હવે બીજા અર્ધાના અર્થ:—

૧ લો:—મારીને નાશી જવું.

૨ જો:—મારકે ભાગ જ ના ! મારીને નાશી નાં જા !

૩ જો:—નાગની આંખ ઉભું નહીં રહેતાં નાશી જવું.

એ પ્રમાણે એ અલંકારની મજા છે.

શ્લેષાલંકારમાં એના ધણા દાખલા છે. પણ નીચલો દાખલો
તેની બ્રહ્મી ગરજ સારશે.

શેખ નહુમુદીન કબરીનો દાખલો નીચે મુજબ છે:—

“આન માહરેખાન કે અસ્લે શાન અઝ ચેગેલ^૧ અસ્ત,

આયા કે સરસ્તે પાકે શાન અઝ ચેગેલ^૨ અસ્ત;

દેલરા ખેખરન્દો કર્દે જાન નીઝ કુનન્દ,

ધન અસ્ત બલાએ દીગર જીશાન ચેગેલ^૩ અસ્ત. ”

અર્થ:—તે બધા પડિતોનું મુખ્ય કેકાણું ચેગેલ શહેર છે, પણ
અરે ! તેઓનું પાક શરિર કઈ મટીનું બનેલું છે ? તે લોકો દિલને
એવી લે છે, અને જીવ લેવાની પણ તૈયારી કરે છે. એ તેઓ તરફથી
બીજી આકૃત છે, એ કેવા પ્રકારની ફરિયાદ છે.

ખીરબલે એક ઝવેરી વીશે અકબર બાદશાહ આગળ સાધુને

૧-ચેગેલ= શહેરનું નામ છે. ૨-ચેગેલ=કઈ મટીનું ! ૩-ચે-
ગેલ=કેવા પ્રકારની ફરિયાદ ?

યેરો આવી ફરિયાદ કરી છે, તેમાં લગભગ બધા હરફો સળેડ છે. કાઢને કાતો, કાઢને માત્રા, વિગેરે છેજ—

પાયા હીરા લાખાકા, આયા એચુને કાજ,

છીના લીયા છપ્પડ લગા, ઝીરિ દગાહિ બાજ.

દુમિલા છંદમાં બનાવેલાં ઘણાં કવેતો અક્ષરાભાષીમાં આવેલાં છે, જેમકે:—

“હઠ જોગ ધરો તન જાત લિયા—હરિ નામ બિના મૂખ ધૂરિ પરે;
સઠ સોગ હરો છન ગાત કિયા—ચરિ ચામ દિના ભૂખ ધૂરિ જરે.
ભઠ ભોગ પરો ધન ધાત ધિયા—અરિ કામ દિના સૂખ જૂરિ મરે;
મઠ રોગ કરો ધન ધાત હિયા—પરિ રામ તિના દૂઃખ દૂરિ કરે.

+ + + + x

ગુરુ જ્ઞાન ગહે અતિ સોષ મુખી—મન મોહ તજે સખ કાજ સરે;
ધરી ધ્યાન રહે પતિ ખાધ મુખી—રન લોહ વજે તખ લાજ પરે.
સુર તાન નહે હત હોધ દુખી—તન છોહ સજે અખ આજ મરે;
પુર થાન લહે મતિ ઘોષ રૂખી—જન વોહ રજે જખ રાજ કરે.”

એમાં હઠ, સઠ, ભઠ, મઠ, એ જેમ એકજ પ્રકારના ગોઠવેલાં છે, તેમજ તેની પાસે જોગ, સોગ, ભોગ, રોગ, વિગેરે બરાબર એકજ પ્રકારના ગોઠવેલા છે. વળી દરેક સખદ બખે હરફનાજ ગોઠવેલા છે. અંગ્રેજી લાખામાં તરેહવાર નમુનાઓમાં એકાદની તો જગ્યા છેડે છેડે કર્યા વિના આલતું નથી—

“All letters even at the head and feet must stand;
Bear light your pen and keep a steady hand;
Carefully mind to mend in every line—
Down strokes are black, but upper strokes are fine.
Enlarge your writing if it be too small;
Full in proportion make your letters all;
Game not in school-time, when you ought to write;
Hold in your elbow, sit fair to the light.
Join all your letters by a fine hair—stroke;
Keep free from blots your piece and writing book.
Learn the command of hand by frequent use;

Much practice doth to penmanship conduct.
 Never deny the lower boys assistance;
 Observe from word to word an equal distance.
 Provide yourself of all things necessary;
 Quarrel not in school though others dare ye.
 Rule your lines straight and make them very fine;
 Set stems of letters fair above the line.
 The tops above the stems— the tails below;
 Use pounce to paper if the ink goes through.
 Veer well your piece, compare how much you've
 mended;

Wipe clean your pen when all your task is ended.
 Your spelling mind—write each word true and well;
 Zealously strive your fellows to excel. ”

એમાં દરેક લીટિના પેહેલા અક્ષર વાંચી જઈએ, તો એ. બી. સી. થી માંડીને છેક એદ સૂધીના હરફે અનુક્રમે ગોઠવેલા દીક્ષામાં આવશે. એવી બનાવટ ગૂજરાતીમાં કક્ષાવારી ઉપર ગોઠવેલી એવી ઘણી હુમારી પાસે તૈયાર છે, કે જેમાં ક. ખ. ગ. થી માંડી ક્ષ. જ. સૂધી બનાવટ કરેલી છે; પણ દુકાને ટચમાંજ લેજત રહેશે, માટે તે પ્રકારનો એકજ દાખલો ચાલશે. બિજા ભાષાનું દીર્ઘાક્ષર કવિત્ત સુંદર-દાસ ભગતે બનાવેલું તેની બનાવટમાં એવું તો મીઠું છે કે, આગળ તો દરેક શબ્દ ભરેલો જણાવ્યો છે, પણ આમાંતો દરેક હરફે હરફ-માં કાંતો, માત્રા, રસ્ત, કે દિર્ઘ, કંઈ પણ આવ્યા વિના રહેલું નથી. એક પણ અક્ષર ખાલી છેજ નહીં; જેમકે:—

“ જૂઠે હાથી જૂઠે ઘોરા, જૂઠે આગે જૂઠા દૌરા;
 જૂઠા બાંધ્યા જૂઠા છોરા, જૂઠા રાજા રાણી હે.
 જૂઠી કાયા જૂઠી માયા, જૂઠી જૂઠે ધંધે લાયા;
 જૂઠા મૂવા જુટી જાયા, જૂઠી યાકી બાની હે.
 જૂઠા સોવે જૂઠા ભાગે, જૂઠા જૂઠે જૂઠા ભાગે;
 જૂઠા પીછે જૂઠા આગે, જૂઠે જૂઠી માની હે.
 જૂઠા લીયા જૂઠા દીયા, જૂઠા ખાયા જૂઠા પીયા;
 જૂઠા સોદા જૂઠા કીયા, એસા જૂઠા પ્રાની હે. ”

વળી એક કવિરાજે રત્નાવળી અલંકારનું નામ આપી, સર્વથા એકત્રીસા જોડેલા છે, જેને તેણે અંકબોધપત્રિશી કહી છે, તેમાં દરેક લીટીના પેહેલા અક્ષરો વાંચવાથી એકના આંકડાથી તે એકસોના આંકડા સુધી વંચાય એવી ગોઠવણ ગુઠી છે, જેમાંથી માત્ર ૧૦ અંકની ૧૦ સતર આપ્યે:—

- ૧ “એકલપેટા અરે ! આર્યજન, એતો તો એતાવું લેશ;
- ૨ ખેવકુક ખનવાથી આજે, ખોષ ખેદ દોલતને દેશ.
- ૩ ત્રણ લક્ષક પણ તમો થકી અતિ, ભારે ઘટમાં રાખે ભાન;
- ૪ ચારઠ માંહ ગુમાન તણી ચઢી, શું તનમાં ધારો છો તાન ?
- ૫ પાચન થાય કદિ ન હસમનું, એ તો છવતી જણો માંખ;
- ૬ ખટપટમાંથી ખસો ઝટોઝટ, બદલી નાંખો એ બદસાખ.
- ૭ સ્નાતર નિજના કથે કોષ શુભ, કોષ તજ ધારો તે કાન;
- ૮ આ ઠરેલનું લક્ષણ લાયક, ગંભિર થઈને તજો ગુમાન.
- ૯ ન વઢો કોઈનિ સાથ કદાપી, સંપ સલા રાખો સૌ સાથ;
- ૧૦ દસતાવેજ લખ્યા વિણ લેવડ-દેવડ અદ્ય કરો નહિ હાથ.”

એ પ્રમાણે એક સો સૂઝીના અંકો આવે છે, પણ દુકમાં જણાવવા સાર અક્ષરાભાવીના જૂદા જૂદા વિભાગો પૈકી થોડાક થોડાક જણાવ્યે છે. એવા એવા અનેક દાખલાઓ આપણી પાસે સંગ્રહસ્થાનની પેઠે સંગ્રહ થયેલા છે. અક્ષરાભાવીના આટલા દાખલા જો એમણ પડતા હશે, તો સ્વરાભાવી, જે આખેહુખ અક્ષરાભાવીજ છે, તેમાં નવી નવી મળ આવશે, એટલે તૃપ્તિ થશે. ઉપલી તરાહનો એક ભાગ *Acrostic* કેહવાય છે, જેને ગૂજરાતીમાં “આઘાક્ષર બંધ કવિતા” અથવા “બાહ્યાંતર લાપિકા” પણ કહે છે.

૨૩

“Between the priestly and the laic powers
The poet stands, a bright and living link;
Now chanting odes divine and sacred spells,
Now with fine magic, holy and austere,
Inviting angels or evoking fiends.”

Barley.

રાધનો પર્વત અને પર્વતની રાધ આપણો કવિ બનાવી શકતો નથી, તોપણ બતાવી શકે છે. સારાને માઠાં રૂપમાં, અને માઠાંને સારાં રૂપમાં આપણો કવિ કરી શકતો નથી, તોપણ કહી શકે છે. પોતાનાં વાંચનારાઓને પોતાના વિચારના ગુલામ કરી રાખવાની, તથા પોતાની આલે તેમને ચલાવાની તેનામાં જબ્બરી શક્તિ સમાયલી છે. પોતે ગુસ્સાળાજ હોય, તો ગુસ્સો રાખવાનીજ સલાહ તે એવા શબ્દોમાં આપે છે, કે તેના વાંચકો ગુસ્સાને એક બદી નહીં પણ નેકીજ સમજે છે! કવિઓ ધણું કરીને નાસ્તિક હોતા નથી, તેથી એક નાસ્તિકને આપણો કવિ પોતાની કલમના બળે આસ્તિક બનાવી શકે છે. જેને કાવ્યનો શોખ થતો નથી તે મુર્ખ રહી જાય છે. કાવ્યનો શોખ જન્મથી ન હોય, તોપણ તે શોખ પોતાનામાં ઉત્પન્ન કરવાની કોશિશ કરવી જરૂરની છે. ભલા થવાને માટે કાવ્ય વાંચો. ખુદારાનાશી થવાને સાર કાવ્ય-શિખો. જુના કાળનાં રીત રીવાજ જાણવાને કાવ્ય શિખો. કુદરત તરફ આભારી થવા કાવ્યનો શોખ રાખો. જુના વખતની જે ચીજો જળવાઈ રહી છે, તેમાં સર્વથી જુનામાં જુની ચીજ કાવ્ય છે. તો પછી જુની ચીજ જોવા માટે તો નિર્દોષ કાવ્ય વાંચો, અને તેની રંગરંગ સમજો. મીઠાશ લેવા સાર કાવ્ય ગ્રહણ કરો. સારા સારા મીઠાશ તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. નવી જાતનો મીઠાશ આજે આપણે આપવા માંડ્યે.

૫૪—સ્વરાભાવી:—આગલા અલંકારમાં અક્ષરનો ભાવ બતાવ્યો. આમાં સ્વરનો ભાવ બતાવામાં આવશે. પણ અક્ષર વગર સ્વર નીકળતો નથી, અને સ્વર વિના અક્ષર ઉચ્ચારતો નથી. ત્યારે એ બેઉ અલંકાર તદ્દન એકનાએકજ છે. એકના દાખલા બીજામાં વપરાય તેમાં ખોટું નથી. એમાં સ્વરની ભાતભાતની ગમતો અને લિન્ન લિન્ન મળઓની જાતજાતની ફાશીનો દીઠામાં આવે છે. એના દાખલા પણ હોંશે વાંચવા ગમે એવા છે. એને અંગ્રેજીમાં *Lipograms* કહે છે.

નીચલો સ્વરાભાવી ધણો ગમતી છે:—

“અઝ શોકે કદશ એસ્તાદેહ દર રાહ અલેશ,
એહરે ઝકુનશ ફેતાદેહ દર ચાહ અલેશ;
માહરજે દોસ્ત ગર બીની બીની,
બીની બર રખશ ચુનાન કે દર માહ અલેશ.”

યાનેક;—તેણીનો પ્યાર છતી લેવાને હુઝારો જાણી રસ્તા ઉપર વાટ જુએ છે, અને તેણીની હડપચીને ખાતર હુઝારો જાણી ખાડાઓમાં પડ્યા છે. જો તમે તે નાજનીનના ખુશનુમા ચેહેરા ઉપર નજર કરશો તો, ચંદ્રની સપાતી ઉપર જાણે અલેક્ (|) અક્ષર હોયની, તેવું તેના ચેહેરા ઉપર નાક જોશો.

૦.૦ હવે એમાં ખુબીતો સ્વરોની છે. જે ખુબીને લીધે બીજો અર્થ ક્યેં તો, “ તેણીના કદના ઉપર ફીદા હોવાને લીધે અલેક્ નામનો હરફ રસ્તાની વચ્ચે ચુપ થઇને ઉભો રહેલો છે. (ફારશીમાં રસ્તા શબ્દનો બોલ રાહ છે, જે રે+અલેક્+હે એટલા ૩ હરફોનો બનેલો છે, જેમાં અલેક્ હરફ વચમાં આવેલો હોવાથી રાહમાં યાને રસ્તામાં વચમાં ઉભેલો ચિતારો છે.)

તેણીની ચુલખુલી હડપચીના મોહમાં અલેક્ હરફ કુવામાં પડ્યો છે. (યાને કુવાનો ફારશી શબ્દ ચાહ છે, જે ચીમ+અલેક્+હે એ ત્રણ હરફોનો બનેલો છે, તેથી અલેક્ ચાહની અંદર યાને કુવાની અંદર પડેલો છે.) જો તમે તેણીના ખુશનુમા મુખડા તરફ નેગાહ કરો તો ચંદ્રની વચમાં આવી ગયલા અલેક્ના જેવું નાક તેણીના મોહાં ઉપર જડેલું તમે જોશો (ચંદ્રનો ફારશી શબ્દ માહ છે, જે મીમ+અલેક્+હે એ ત્રણ હરફોનો બનેલો છે, તેથી અલેક્ ચંદ્રની વચમાં આવેલો કહ્યો છે તે બરાબર છે.)

મી. બેહેરામજી મલખારીએ પુષ્કળ સ્વરાભાવી જોડેલી છે, તેમાંથી એકાદબેની જગા ક્યેં:—

“ સરસ સકલ બેચે, મંડળીઓ રૂપાળી,
નરસ અશુભ ના'સે, લાજતી રીત કાળી;
હરપ મુખથી દેશે, જ્ઞાન ખાણો નિહાળી,
તરસ મનની લાંગે, માત વિદ્યા દયાળી. ”

એવા સંખ્યાબંધ સ્વરાભાવી મી. મલખારીએ વાપરેલા છે, “ નોતસ એન્ડ કવોરીઝ ” માં કેટલાંક વર્ષ ઉપર તરેહવાર સ્વરાભાવીના દાખલા એક અચ્છા અંગ્રેજ લખનારે આપ્યા છે, તેમાંથી છોટે છોટે અકેકો લખ્યો. નિચલામાં એવી બનાવટ કરી છે, કે A

“ અલેક્ (|) હરફને પ્રિયાના સીધાં કદની સાથે સરખામણી ફારશી શાયરોએ કરેલી છે.

હરફના સ્વરચાળાજ તમામ શબ્દો આખી કેવિતામાં વાપરેલા છે. એકપણ શબ્દ એવો નથી, કે જેમાં બીજો કોઇ પણ જાતનો સ્વર આવ્યો હોય. વળી દરેક શબ્દમાં A હરફ છેજ છે; રશીઆ અને તરકીની લડાઇ વિષે નિચે મુજબ:—

“ War harms all ranks, all arts, all crafts appal;
At Mars' harsh blast, arch, rampart, altar fall!
Ah ! hard 's adamant, a braggart Czar
Arms vassal-swarms, and fans a fatal war !
Rampant at that bad call, a Vandal band
Harass, and harm, and ransack Wallach-land.
A Tartar phalanx Balkan's scarp hath past,
And Allah's standard falls, alas ! at last, ”

અધી ગમ આ—આ—ઓ—ઓ—એ—એ, એવીજ રીતના સ્વરાભાવ સજેલા બહુ ગમત આપે છે. એક શાયર લખે છે કે:—

“કનુન અઝ હસ્તીએ મન બીશ અઝ ધન દો નીશાન નમાન્દ,
દેલી ચુન્ ચશ્મેએ મીમ ઓ કદી ચુન્ હલકેએ નુન.”

યાને:—મારી હૈયાતી દાખલ હવે તો મારામાં કશું પણ રહ્યું નથી, શીવાય કે જે ચીજ રહી છે. એક તો મીમ (મી) હરફના જીણાં માથાં જેટલું દીલ, અને વાંકા વળેલા નુન (ન) હરફના જેવું મારું શરિર વાંકું વળી ગયલું છે તે. એમાં સ્વરાભાવીની ખુબી એવી છે કે, મીમ+ નુન=મન યાને હું થાય છે, અર્થાત મારામાં હવે હું જેટલું નામ શીવાય બીજું કંઈ રહ્યું નથી. એના કરતાં વધુ ઉડી સમજવાળો એક દાખલો લખશું.

“અખાન ગર જાયે ખુદ માનદ, અખાન અસ્ત,

વગર વક નુકતે ઝીઆદે શુદ ઝીઆન અસ્ત.”

યાનેકે:—જ્યાં સૂધી જીલળડી બરાબર પોતાની જગાએ ઠરેલી રહે ત્યાં સૂધી તો તે અખાન છે. મગર જો એક મીઠાં જેટલી પણ તેને લંબાવામાં આવે, યાને કે જો તે જીલ ધણો લવલવારો કરે તો, તે ધણીજ નુકશાનકારક ચીજ છે. એમાં ઉડો અર્થ એવો છે કે, ફારશી અખાન શબ્દમાં જે અક્ષરની નીચે એકજ મીઠું આવે છે, અને તેમજ જો વાંચ્યે તો અખાન વંચાય છે, અને તે બરાબર છે. પણ જો જેહરફની નીચે એક મીઠું વધાર્યે, તો જે નો ધ થઇ જાય,

અને ઝખાનને બદલે **ઝીખાંન** વગ્યા; અને તેનો અર્થ પણ ‘હલ’ ને બદલે ‘નુકશાન’ એવો થઈ જાય.

“ સરોદે પાકદામની ” માં મી. ફીરોઝે પેલો પુલમાળાબંદ દુમિલા છંદમાં ગૂઠેલો છે, તે સ્વરાભાવી છે, જેમણે એક દ્રષ્ટાંત આપણે અક્ષરાભાવીમાં બતાવી આવ્યા છીએ. જેમકે:—

“ હક નામ તણ તર પાર કરો, થઈ નેક અરે બસ પાપ ડરી;
શક જામ તણ કર પ્યાર ખરો, લઈ એક ખરે હસ આપ વરી,
ધક કામ હણ ધર દાર સરો, જઈ છેક ધરે ધસ કાપ ધરી;
તક દામ લણ સર દાર ડરો, ગઈ ટેક થરે ધસ છાપ ફરી.
શક હામ સણ ભર હાર નરો, લઈ વેક કરે જસ આપ કરો.”

એમાં સ્વરાભાવીની ગોઠવણ એવી રીતે કરેલી છે કે, દરેક શબ્દની નિચે બરાબર તેનેજ મળતા પ્રાસ અને વજનનોજ બીજો શબ્દ ગોઠવેલો છે, જેમકે:—હક—શક—ધક—તક—એ સા અકેકની નિચે બરાબર ગોઠવાયલા છે. એ સ્વરાભાવીનો એક પ્રકાર છે. સ્વરાભાવીનો જે મુખ્ય પ્રકાર જેને *Isopogram* કહે છે, તેની ઉત્પત્તિ અને તેનું કૈતક કેમ જાણ્યું તે જાણવવા જેવું છે. એક કવિ પોતાની કવિતા એવી બનાવે, કે તેમાં તે પેહેલાંથી ધારીને ખેસે કે, આ કવિતામાં ફલાણો ફલાણો હરફ નહીં વાપરવો, તો તે નહીંજ વાપરે. ઇ. સ. ની પેહેલાં ૫૩૮ વરસ ઉપર ગ્રીક કવિ લેસસે એક મરશીઆ જોડ્યા, તેમાં તેણે S હરફ બીજકુલ વાપર્યો નહીં. કોઈ પણ ઠેકાણે એસ હરફ દીઠામાં ન આવતો ! એસ હરફ એટલેનો અગત્યનો છે કે, તે કેટલે પણ વપરાઈ જાય, પણ આખા કાવ્યમાં તે નજર આવતો ન હતો. એના કરતાં પણ વધારે તો એ છે કે, બીજા ગ્રીક કવિ ત્રીફીયોદોરસે ઇ. સ. અગાઉ છઠી સદીમાં, ત્રણ શેહેરના વિનાશ ઉપર ૨૪ ચોપડીઓ લરીને કાવ્ય રચના કરી. તેમાં ૧ લી ચોપડીમાં ગ્રીક લાખાનો A હરફ, તો ૨ છ માં B હરફ, તો ત્રીજામાં C હરફ, એ પ્રમાણે દરેક ગ્રંથમાં અકેકો હરફ અનુક્રમે બીજકુલજ વાપર્યો નહીં ! ! એટલે કે એવો એકપણ શબ્દ નહીં આવે, કે જેમાં કાઠી નાંખવા ધારેલો હરફ આવી જાય ! ! નવસારીના એક દ્વારશી ખાએ એક કેતાળ બનાવી છે, જે છપાયા વિના અલગાઈ ઉપર રહી ગઈ છે, તેમાં નુકતાંવાળો એકપણ શબ્દ વાપર્યો નથી ! ! ઘણીજ સ્મૃત્યબ્ધીની વાત છે, કે દ્વારશી ભાષા જે નુકતાંનીજ બનેલી

છે, તેમાં પણ આવી બનાવટ કેમ થાય ? પીન્દરના રમેલા કેટલાક
અથોમાં I હરફ બીલકુલ આવેલો નથી. એ પ્રમાણે ધણા બુના કાળથી
આવાં કાવ્ય-ચેડાં (!) થતાં આવ્યાં છે. વળી એક એવો પણ
દાખલો છે કે, સાગરી નામનો એક કવિ, બાણીના કવિ જામીનો
મિત્ર હતો. એક વાર ખુશ લેહેરમાં જામીએ સાગરીને માટે નીચે
પ્રમાણે દુયદો લખ્યો.

“સાગરી મી ગોફત દોઝદાન મચ્ચાની બુદ્દેહ અંદ,
હર ફુગ્લ દર શયરે મન યક મચ્ચાનીએ ખુશ દીદેહ અંદ;
દીદમ અકસર શયરહાયશરા યદી મચ્ચાની નદાસ્ત,
રાસ્ત મી ગોફત છકે મચ્ચાનીહાશરા દુઝદીદેહ અંદ.”

યાને:—સાગરી કલ્લા કરે છે કે, મારી જે કવિતાઓમાં કાંઈ
સમજણુદાર મતલબનું લખાણ હોય છે, તે કાવ્યચોરો તફરાવી
લે છે. ઘણુંકરીને મેં તેની સર્વ કવિતાઓ જોઈ છે, અને તેમાંની
એકમાં પણ એક રતીભાર પણ ખુબીદાર મતલબનું મેં તો જોયું
નથી. એટલું તેનું કહેવું ખરું છે, કે તેની કવિતા મધેની તેવી તોફા
મતલબની ચોરી થઈ છે. સાગરીને ધણાઓએ જામી જેવા દોસ્તના
આવા બેણ વિષે વારંવાર સતાવ્યા કર્યાથી, એક દિને સાગરીએ જામીને
એવું તાણા લેરેલું લખવાનું કારણ પુછ્યું. પણ જામીએ કાવકે-
પણે જવાબ દીધો, “મેં તે કાવ્યમાં તમારે માટે જરા પણ ઇસારો
કરેલો નથી; હું તો માત્ર શાયરી યાને એક કવિને માટે બોલ્યો
છું, પરંતુ શાયરી અને શાગરી એ શબ્દો એક રૂપના દેખાતા
હોવાથી, કોઈ તમારા ખેરખાહોએ ઐન નો ગૈન કરી નાંખ્યો છે.
યાને ઐન હરફ ઉપર એક નુંકતું વધારી દીધાથી એ ભુલ થઈ છે !
કેવો હાજર જવાબ !

આદમની ઓરત ઇવની પડતી ઉપર એકે જોડણી કરી છે,
જેમાં આખી કવિતામાં II હરફ શિવાય બીજો કોઈ પણ સ્વર
બીલકુલ વાપર્યો નથી:—

“ Eve Eden's empress, needs defended be,
The serpent greets her when she seeks the tree.
Serene she sees the speckled tempter creep;
Gentle he seems—perverted schemer deep—

*Yet endless pretexts, ever fresh, prefers,
Perverts her senses, revels when she errs,
Sneers when she weeps, regrets, repents she fell,
Then deep-revenged, reseeks the nether hell !* ”

એમાં નથી આઇ, ઓ, એ, વાઇ, કે કોઇપણ સ્વર. ઇવનાં નામનો પેહેલો હરફ H શિવાયનો બીજો બિલકુલ નથી. સુંદરતાસે પણ એવી જાતની લઘુ અક્ષરી બનાવટ કરેલી છે, જેમાં એકપણ શબ્દમાં કાનો, માત્રા, રસ્ત, દીર્ઘ, કે અનુસ્વાર, કે કાંઇ કાંઇ નથી. દરેક હરફે હરફે બોડા રાખેલા છે; જેમકે.—

“ જપ તપ કરત ધરત વ્રત જત સત ।

મન વચ્ચ ક્રમ ભ્રમ કષ્ટ સહત તન ॥

વલ્લકલ વસન અસન ફલ પત્ર જલ ।

કસત રસન રસ તજત વસત વન ॥

જરત મરત નર ગરત ફરત સર ।

કહત લહત હય ગજ દલ્લ બલ પન ॥

પત્ત પત્ત મવ મય ન ટરત સઠ ।

મટ ઘટ પ્રગટ રહત ન લલ્લત જન ॥ ”

આરા વાંચકો આવા પ્રકારના સ્વરાભાવી જોડવા કાંઇ સહેલું કામ નથી. આવી બનાવટો કરવા ઘણો શ્રમ લેવો પડે છે. એક ગુર્જર કવિએ નિચે મુજબ અર્થાલંકાર તથા શબ્દાલંકારના ઉદાહરણોમાં સ્વરાભાવી બનાવેલ છે:—

“ રતી૧ પૂરે તારી, ખુબિ નથી વિસારી વિસરતી;

રતી૨ જેવી રૂપે, સરસ્વતિ શિ વાણી ઉચરતી;

રતી૩ જેની રૂડી, અનિતિ રસતે ના વિચરતી;

રતી૪ રૂડી ભાગ્ય, સકલ ગુણ જિજ્ઞાસમરતી. ”

રતી૫ રૂપવતી, સાખરમતિ રૂડી બેઠી કુહરતી;

રતી૬ માસિક ગતિ, ગઇ હાથ છોડી વાંચક વરતી.

ઉપદ્રામાં છેલ્લી બે લીટીઓ આ લખનારે પોતા તરફથી લે:

કીને મુંકી છે ૧-રતી=એટલે ભાર. ૨-રતી=એટલે કામપ્રીયા.
૩-પ્રીતી. ૪-રેખા. ૫-સાબરમતીવાળી માસિક મળહની એક
જાણીતી મરહુમ લખનારી બાઇ નામે રતી. ૬-આનંદિ. એમાં
સ્વરાભાવી એવી રીતે જણાવ્યો છે, કે રતી શબ્દ જેમ પેહેલો
વંચાય છે, તેવોજ રતી ઉચ્ચાર દરેક લીટીમાં છેદલે પણ વંચાય
છે. કહો તો દ્વિઆર્થિ અલંકાર ઉપરાંત બીજા અલંકારો એમાં ભે-
જેલા છે. સોજ પડવાની તૈયારી ઉપર એક કવિએ સ્વરાભાવી એવી
રીતે વાપરેલો છે કે, આખી કવિતામાં I ના સ્વર શિવાય બીજા
કોઈ પણ સ્વર બીલકુલ દોઢામાં આવતોજ નથી.

“ *Idling I sit in this mild twilight dim,
Whilst birds, in wild swift vigils, circling skim
Light wings in sighing sink, till, rising bright,
Night's Virgin Pilgrim swims in vivid light.* ”

એમાં વળી I ના સ્વર ઉપરનોજ ભાવ બતાવામાં આવ્યો
છે. એ પ્રમાણે કોઈ કવિતામાં કોઈ સ્વર કેવળજ લાવવામાં આવેલ
નથી, તેમ વળી કોઈમાંતો અમુક સ્વર શિવાય બીજા બીલકુલ રાખ-
વામાં આવેલોજ નથી. ત્યારે એવી જાતની રસુજે પુરસદ જેવી
કવિતાઓ, કેવી ખુશનમા લાગે છે, તે તો જેને એ વાતનો શોખ
હશે તેજ જાણતા હશે.

ખાકાંની નામના જાણીતા શાયરે એકવાર ખાકાન મીનોએહેર
શેરવાન શાહ હજુર નીચલી અરજ લખી મોકલી કે:—

“ વશકી દેહ કે દર બરમ ગીરદ, યા વશકી કે દર બરશ ગીરમ.

યાને; મને એક ગરમ પેહેરન બખશ, કે જે મને કાટી કરી
રહે, યા એક દેખાવડો ગુલામ આપ, કે જેને હું કાટી કરી રહું.
આ ઉપરથી ખાકાંને માહું લાગ્યું, કે શું હું એ બંને ચીજો આપવાને
અશક્ત છું, કે ફલાણું આપો યા ફલાણું આપો એમ લખ્યું તેથી શાયરને
સજાને પાત્ર ઠરાવા જસુદના મોકલ્યો. કવિ સાહેબે તે જસુદના દેખ-
તજ ગુરસા ભરેલો એહરો કરી એક માંખને પકડી તેની પાંખો અને
પગો કાપી નાંખ્યાં; અને બચારી માંખીના છુટા પાડેલા શરિરના
ભાગો સાથે નીચલો પેગામ લખી જસુદના હાથમાં આપ્યો. “ મેં
તો ખા (એટલે સાથે) શબ્દ લખેલો હતો; પણ આ કમબખ્ત
નાપાક માંખી, શાહી હજુતો રૂઝા ઉપર સુકાય નહીં તેટલાં “એ” હરફની

નીચેના એક તુંકતાં ઉપર બેઠી, અને જેવી ઉડી કે " પેલું" એક તુંકતું લખાયું, તે બે તુંકતાં વચ્ચાં. જેથી બા ના યા થઈ ગયો; આથી મેં તો આપ નામદારના સખી દિલગુરદા પ્રમાણે લખ્યું હતું. ખાકાન બહુજ ખુશ થઈ ગયો. એ પ્રમાણે એક સ્વરનોજ નહીં, પણ એક મીડાંનો પણ તરેહવાર અલંકાર ફારશી ભાષામાં પડેલો છે.

એક ભગત ત્રીલંગીછંદમાં દરેક થોડા આ સ્વર ઉપર રચી ગયો છે, જેમાં પ્રત્યેક અલાપે આ—આ—એવો સ્વરોચ્ચાર થશે.

“તો મૈ મત માતા । વિષયા રાતા ॥ વહિયા જાતા । ફન બાતા ॥ તબ ગોતે જ્વાતા । ડુવતા જાતા ॥ હોતી ઘાતા । પજ્જતાતા ॥ સન સવ મુખ દાતા । કાઢ્યો નાતા ॥ આપ વિધાતા । ગહિલેલા ॥ દાદૂકા ચેલા । ચેતન મેલા ॥ સુંદર મારગ । બૂઝેલા ॥ ”

વળી પણ સુંદરવિલાસમાં અં સ્વર ઉપર કાવ્ય રચી સ્વરા-ભાવી દીધાવ્યું છે. તેમાં જેવાનું એ છે કે, થોડા થોડા ધારેલા સ્વરની મળ લેવામાં આવી છે:—

“તો બૈઠા જાજ—અંતર ગાજ—રણમે રાજ—નહિ ભાજ;
સો કીયા કાજ—જોડયા સાજ—તોડી ભાજ—યહ પાજ.
હિન સખ શીરતાજ—તખહિ નિવાજ—આનંદ આજ—આકેલા;”

એ પ્રમાણે અ—અ—એવો સ્વરોચ્ચાર થાય એવી સખ્યા-અંધ કહેતો ભગતોએ જોડેલી છે, એટલુંજ નહીં પણ મીરાંબાઈ જેવી ભગતાણીઓએ પણ જોડીને કાવ્યની તરેહ તરેહની ફારશીનો બતાવી છે. હવે એક અંગ્રેજ દાખલો આપ્યે, કે જેમાં U ના સ્વ-રવાળાજ શબ્દોની કવિતા રચવામાં આવી છે:—

“Dull humdrum murmurs lull, but hubbub stuns.
Lucullus snuffs up musk, mundungus shuns.
Puss purs, buds burst, bucks butt, luck turns up trumps;
But full cups, hurtful, spur up unjust thumps.”

ફારશીમાં U બા=એટલે સાથે થાય, અને U બા=એટલે અથવા થાય છે. તેથી બા ની નીચેનું એક તુંકતું લખાઈ બે જેવાં લાગે, તો યા થઈ જાય. અને અર્થ બદલાઈ જાય.

એમાં વળી U હરફનીજ ફાશીન વાપરી છે. કાવ્યનો રસ આપણે નામ આપ્યું છે, તે એવી એવી ફાશીનોને મુખ્ય કરી અવલંબીને આપેલું છે.

“સી કહેતે શ્રી ઉપજે, તા કહેતે તમ નાસ;

તુલશી સીતા જો કહે, રામ નામ લે પાસ. ”

રામની સ્ત્રી સીતા માંનો પેહેલો શી હરફ છે તે શ્રી નો સી છે; અને સીતામાં તા છે, તે તમે ગુણનો નાશ કરનારો છે. જેથી જેવું આપણે સીતાનું નામ યાદ કર્યું, કે તુર્ત તેના વર રામ રાગનું યાને બીજા બોલોમાં ખુદાનું નામ બોલાવજ નય છે. કેમકે સીતા બોલતાંજ રામ કરીને સાથેજ બોલાય છે. એ પણ સ્વરાભાવીજ છે. હુદીસમાં છે કે:—“અના અહમદ બલા મીમ.” યાને “હું મીમ વિનાનો અહમદ છું.” મીમ=એટલે અહંપદ. જો અહંપદ યાને અભિમાનની નિવૃત્તિ થાય તો બાકી શું રહે ? યાને અહમદ શબ્દમાંથી મીમ નો અક્ષર બાદ કરતાં જે બાકી રહે છે તે “અ-હદ ” રહે. જેનો અર્થ એવો થાય છે કે પેગંબર સાહેબ મહમદ અહમદથી નિવૃત્તિ ખામી “ અહદ ” જોડે ઐક્યતાને પામ્યા હતા, યાને બોદાને મળી ગયાં.

“ Persevere, ye perfect men, Ever keep the precepts ten. ” એવાં અનેક જોડાંણા એકજ સ્વરનો ભાવ બતાવનારાં દીટ બીત્સ, બો બેલ્સ, વિગેરે માસિકોમાં આવેલાં છે. જૂદી જૂદી લીટીઓમાં જૂદા જૂદા સ્વરાભાવીનો તોર બતાવનારી સુંદરદાસની જોડણી ગાયા કરવા લાયક છે:—

“ લક્ષ અલક્ષ અદક્ષ ન દક્ષ ન ।

પક્ષ અપક્ષ ન તૂલે ન મારો ॥

મૂઠ ન સાચ અવાચ ન વાચ ન ।

કંચન કાચ ન દીન ઉદારો ॥

જ્ઞાન અજ્ઞાન ન માન અમાન ન ।

સાન ગુમાન ન જીત ન હારો ॥

સુંદર કોઝક જાનિ શકે યહ ।

ગોકુલ નાંવકો પેંડોહિ ન્યારો ॥”

“ કુકા કેવળ બ્રહ્મ છે, બાબા બીજ શરીર;

રરા સખસે રમ રહ્યા, તાકા નામ કબીર. ”

ક+બી+ર=એમા ક શું બતાવે છે, બી શું બતાવે છે, અને
ર શું બતાવે છે, તેનો ભેદ જોદલો કરી, જે ત્રણ ચીજથી કબીર
બન્યો તે આ અલંકારથી સમજાવેલું છે.

હવે સ્વરાભાવીનો એક અંગ્રેજી નૌત્તમ નમુનો બતાવીશું;
કે જેમાં O હરફનોજ સ્વરોચ્ચાર કરેલો છે, બીજો કોઇપણ જા-
તનો સ્વર ન વાપરતાં ઓ-ઓ બોલાયા કરે એવી કવિતા એક જોડેલી
છે, તે નીચે મુજબ:—

“ No monk too good to rob, or cog, or plot,
No fool so gross to bolt Scotch collops hot.
From Donjon tops no Oronooko rolls.
Logwood, not lotos, floods Oporto's bowls.
Troops of old tosspots oft to sot consort.
Box tops our schoolboys, too, do flog for sport,
No cool monsoons blow oft on Oxford dons,
Orthodox, jog-trot, book-worm Solomons !
Bold Ostrogoths of ghosts no horror show.
On London shop-fronts no hop-blossoms grow.
To crocks of gold no Dodo looks for food.
On soft cloth footstools no old fox doth brood.
Long storm-tost sloops forlorn do work to port.
Rooksdo not roost on spoons, nor woodcocks snort.
Nor dog on snowdrop or on coltsfoot rolls,
Nor common frog concocts long protocols. ”

જે વાત નિર્વિવાદ તેજ આ સ્વરાભાવીમાં બતાવી છે, પણ
અંદા ઉપરના ધાભાંની માફક કવિએ એક એ શબ્દ જો-
ડયલ મુંડી દીધા છે.

સરખામણી આપવાના જે અલંકારો આપણે આગળ આપ્યા છે,
તેના એક જોડ્યા લાઇ જેવોજ જુદાં રૂપે કવિ નર્મદાશંકરે જણાવ્યો
છે, તે નીચલાં ઉપરથી સમજાશે:—

ખપ-રૂપક:—જ્યારે એક વસ્તુનું વર્ણન, બીજી વસ્તુના

નામથી અથવા ધર્મથી અથવા નામ ધર્મ બન્નેથી થાય છે, ત્યારે રૂપક કહેવાય છે. જેમકે **ખાકાંની** કહે છે કે:—

“તા આધને જમાલે તુ દીદો તુ હોસ્ને ખીશ,
તુ આશકે ખુદી એતો આશોકતર આધને.”

પ્રિયા ! જ્યારથી આ આરશીએ તારી ખુબસુરતી જોઇ, અને તેમાં તે તારો ખુશનુમા દીદાર-જોયો, ત્યારથી તું તારી ઉપરજ મોહી પડી છે, અને તું તારા ઉપર જેટલી પ્યારમાં પડી છે, તેના કરતાં વધારે તો આ આરશો તારા પ્યારમાં પડ્યો છે ! એમાં વર્ણન તો મોં જોવાની આરશી યાને દર્પણ વીશે છે, પરંતુ આશકની આંખો વીશે તે બોલ્યો છે. એટલેકે તે આંખોમાં પ્યારીનો એજો પડ્યો ત્યારથી તે આંખો યાને આશક પોતે પ્યારમાં પડ્યો છે.

માલિનિ વૃત્ત.

“નખિલિ પુરિ જીવાની, રાયની એટલે રે,

યશ યશ યશ ના તે સિંહ શીકાર લેરે;

પ્રથમ તલપ ફાળે જીવિતથી જોઇ લેરે.

પછિ બહુ ગજ મોટા સેજમાં મારિ લેરે.” (ન. ક.)

એમાં રાજનું વર્ણન સિંહના નામથી કર્યું છે. રાજના જોરને સિંહના જોર સાથે સરખાવી, સિંહ જેમ હાથીનો શિકાર કરે છે, તેમ રાજ જશ રૂપી હાથીનો શીકાર કરે છે. જીવાનીને પુલના ખીલવા સાથે વર્ણવી છે.

“રફતમ બ સુએ દરિયા, દીદમ અજબ તમાશા;

દરિયા દરને કીસ્તી, કીસ્તી દરને દરિયા.”

યાને, હું એક દરિયા કિનારે ગયો, ત્યાં મેં અજબ જેવો તમાશો જોયો; કે દરિયામાં કીસ્તી ચાલતી હતી, અને તે કીસ્તીમાં બીજો દરિયો હતો. એમાં દરિયા મધેની કીસ્તી રૂપે નદીમાં તરતાં નાલ્યર વીશે વર્ણન છે. યાને નદીમાં નાલ્યર હતું, ને નાલ્યરમાં પાણીનો દરિયાવ હતો. વળી એનો બીજો પણ જવાબ છે, જે શેવકે “નૂરેએલમ”માં લખાણથી સમજાવેલો છે, પણ અત્રે તેની જરૂર નથી.

આમર વૃત્ત.

“રહેનમાં છુટા રૂથા અગાઉ પોપટો પણ,

હાથમાં પડ્યાછ પાંજરે ગુમાવિને પશું,
વર્ષ તો વહી ગયાં ગયા પગો બંધાધરે,
ના ગમે છૂટું થવું ગયુંજ વીચ લાધરે. ” (ન.ક.)
એમાં હિંદુઓનું પોપટના નામ અને ગુણુ ધર્મથી વણું કરેલ છે.

ગીતિ વૃત્ત.

“ ધરમાળો રે લાંગ્યો, પેટીઓએ પડ્યાં દુવે તાળાં,
પોપટજી ક્યાં ઉડીયા, એકેકો બચ્યું કને નહી વ્હાલા.” (ન.ક.)
એમાં કોઇ વિધવા પોપટી રૂપે પોતાના વરને પોતાના નામ
ધર્મથી બોલાવી વિલાપ કરે છે.

દોહરા.

“ જિવતર વહાણું વહિ જશે, લણુવે કંઈ ચિત રાખ,
ખરે બપોરે તલપિને, ચમચ બળીને ખાખ—૧
સ્વતંત્રતા વેચી કરી કરવી પરવશ દેહ,
ગર્દભી નક્કટ નોકરી, નામ બાળ તું તેહ. ”—૨
૩૫૬ ઓળખવાને ૩૫—૩૫ી—બીજે—બીજી—વગેરે વા-
ચક શબ્દો વપરાય છે.

“ ગરીબી અઝ બીઆળાન શુદ બશેહેરી,
સીએ કરદંદ રધ ઓ સર છુરીદંદ;
સવારશ ખરસે મરકબ કદેહુ ઊરા,
બમયદાન અઝ મુયે સર ખર કરીદંદ. ”

યાને:—જંગલમાંથી એક મુસાફર શેહેરમાં આવ્યો. ત્યાં તેનું
માથું કાપી નાંખી તેનું મોઢું કાળું કરવામાં આવ્યું. પછી તેને ત્રણ
ઘોડા ઉપર સ્વાર કરવામાં આવ્યો, અને પછી જમીન ઉપર
ઉઘો નાંખી તેને ઘસડવામાં આવતાં તેનું માથું જમીન ઉપર
ફસલાતું હતું. એમાં જંગલ મધે મુસાફર રૂપે બરુની કલમ વીશે
વણું છે. જંગલમાં બર ઉગે છે. તેને ઘસતી વેળા માથું કાપે છે.
શાહીમાં બોળી મોં કાળું કરે છે. હાથના ૩ આંગળાં ઉપર સ્વાર
કરાવી કાગળ ઉપર લખાણ કરાવામાં આવે છે તે ઉપર છે.

કંથા રણમે પેદ કે, કાંઈ જૂવે સાથ;

“ સાથી થારા તીન હૈ, હિયે કટારી હાથ.

રજપૂતાણી રજપૂતને કહે છે કે, ઓ ધણિરાજ ! રણમાં પડ્યા પછી સાથીની વાટ શું કરવા જૂઝે છે ! તારે ત્રણ સાથી તો તારા અંગનાજ છે. તારું હૈયું યાને તારી હિમ્મત. તારી કટારી એ બીજો સાથી. અને તારા હાથ એ ત્રીજો સાથી છે.

રૂપકના ૩ ભેદો મુખ્ય છે. ૧ લો અભેદ રૂપક, જે અસર કરવામાં પેહેલે નંબરે છે. ૨ જો ઉપમા, જે બીજો નંબરે છે, અને ૩ જો રૂપીવાચક રૂપક છે, જે ત્રીજો નંબરે અસર કરવામાં છે.

“ અજ્ઞાન રૂપી તમનાશકર્તા,

કલ્યાણકારી મતિ દે તું કર્તા. ” (ન. ક.)

અજ્ઞાન રૂપી અધિકારનો નાશ કરનારો તે ધશ્વર.

“ પ્રયાણ રૂપી વિષ દંશ સાળે,

કહેવાયે શત્રૂ પ્રિય બહાલ આવે. ” (ન. ક.)

જીવું પડવું એ રૂપી જે ઝેરી ડંખ તે સાળે છે.

“ રોયાં કરવાથી ગયું પાણિ આલી,

આંખો રૂપી વાવડિયોજ ખાલી. ” (ન. ક.)

“ આ ગવૈયો તો બીજો તાનશેન છે. ”

એ અલંકાર વીશે નર્મદાશંકરે વિશેષ ટીકા કરતાં કહ્યું છે કે, જ્યાં ઉપમાન અને ઉપમેય અભેદ યાને એકજ થઇને અથવા તદ્દરૂપે યાને સરખે રૂપે થઇને સાથે શોભી રહે છે ત્યાં રૂપક અલંકાર.

(અભેદ રૂપતું ઉદાહરણ.)

“ મધમાખિજ સંત તું ચૂસી લિયે મધને સુનીતિ ફુલમાંથી નિતે;
મધમાખિજ સંત તું દંશ દિયે મધપૂક હરી રિપુને અનિતે. ”

યાને:—હે સંત ! તું મધમાખિજ છે—માખી તે ફુલમાંથી મધ ચૂસી લે છે, ને તું નીતિ ફુલમાંથી સુક્તિજ્ઞાન ચૂસી લે છે. વળી એમ પણ થાય છે કે:—હે સંત તું મધમાખીજ છે; અનિતિથી યાને વગર હકે મધપુડાને જે હરણ કરે છે તેને માખી દંશ દે છે, અને તું તારા મધપુડાને હરણકરનારને યાને તારું તપ ભાંજનારને દંશ યાને શ્રાપ દે છે એ તું સાધુને યોગ્ય નહીં. તારે તો ક્ષમા કરવી જોઈએ, વળી એ અભેદ રૂપકના ૩ વિભાગો છે—૧—સમ ગુણ અભેદ

રૂપક, ૨—ન્યુન ગુણુ અભેદ રૂપક અને ઠ—અધિક ગુણુ અભેદ રૂપક.

“ પીયરથી સણુગાર સજી કરિ સાંજ સમે લલિતા વહુ આવી,
નીરખિ તો વણિ ચંદ્રજ તે તરણી બિજળી ચપળા મન લાવી,
ચંદ્ર ખરી પણ સુંદરી તે ન વિલાસ વિષે સમજે સમજાવી,
ચંદ્રજ ફેર નહીં બલકે વધતી રૂપ તે નિજ જન્મચિ લાવી. ”

પેહેલાં બે ચરણમાં સમગુણુ છે—ત્રીજા ચરણમાં ન્યુન ગુણુ અને ચોથામાં અધિક ગુણુ અભેદ રૂપકનો દાખલો છે. ચોથા ચરણમાં કહે છે કે, ચંદ્રનું ચાંદરાણું કંઈ તેનું પોતાનું નથી, તે તો પારકાનું (સૂર્યનું) છે, પણ પ્રિય દ્વારે તો બિજળાપણું તારે પોતાનું જ છે.

(તદ્દરૂપક રૂપકનું ઉદાહરણ.)

શાળા રૂપી માતને, ન સંતાનનો પાર,

પુત્ર પુત્રિને પાવિયો, એવો છે સંસાર—૧

તેને બહાલાં સહુ ખરાં, સહુને નહિં કંઈ બહાલ;

જેને બહાલી તેમનો, નહિં સરખો હેવાલ—૨

વિરલાં તેને ઠારતાં, લણી સજી સદ્ગૂણુ;

ધણાં એક તો ભાંડતાં, જનુનીના અવગૂણુ—૩ (ન. ક.)

વળી તદ્દરૂપકના પણ અભેદ રૂપની માફક ત્રણ ભેદ છે.

“ કામિનિ મુખરૂપ ચંદ્રથી, આંખો ટહાડી થાય,

ચંદ્ર નિહાળે શું અધિક, નાયક મન મનાય—૧

તું છે મોટી સાધવી, બીજી લક્ષ્મી જાણુ;

પણુ નથિ ઉપજી સાગરે, એટલિ ઓછી માન—૨

ચંદ્ર કલંકીથી અધિક, મુખ રૂપ ચંદ્ર સુહાય;

રૂપી બીજૂં શબ્દ એ, રૂપક વાચક થાય”—૩

(ચંદ્ર લોક)

૨૪

“ Verse a breeze mid blossoms straying,
While Hope clung feeding like a bee;
Both were mine, Life went a-maying

*With nature, Hope, and Poesy,
When I was young."*

કવિઓને એક કવિ તરફથી કવિતા કરવા વિષે એક કવિતા રૂપી સલાહ આપવામાં આવી છે કે, તમામ કવિ ભાઈઓ ! તમે જે પણ કાંઈ લખો તેમાં ભાષાને પેહેલી તપાસજો ! ઉંચામાં ઉંચા વિચારો જણાવતાં પણ તેનાથી તમે ગોળાંત્યાં ખાશો મા ! સાદામાં સાદા કવિતા અને ઉંડામાં ઉંડા વિચારો, ભાષાની ખોડને લીધે આપણને નારાજ કરે છે; તેમજ કોઈ જંગલી વાક્યરૂઢી કોઈ પણ વાંચક વખાણુતો નથી. તેમજ ભારી, અધડાં, અને થયડાવનારાં લખાણુ તરફ ખ્યાર ઓછો રહે છે. ટુંકમાં સાદી ભાષા વિના કાંઈ લખાણુ, વાંચકોને ફાયદો કરતું નથી, કે રાજી રાખતું નથી. વિચાર કરવા સાદા વખત લ્યો ! ઉતાવળમાં ચીત્રિ નાં કાઢો ! ઉતાવળથી ધસડી કાઢેલું કાવ્ય, બતાવી આપે છે કે તેમાં વિચાર અને કૌશલ્ય સુદ્ધિની કોટાઈ છે. ધીમે ધીમે પસાર થતાં નદિના પાણી, ધોધબધ ધભરાવી નાંખનારા વોહથી આપણે રાજી થતા નથી. મેહેનત લેવાને ડરવું નહીં, અને એક વિચાર કાવ્યમાં દાખલ કર્યા પછી સો વાર તેનો વિચાર કરજો ! એક વાર સુધારો, ફરી વાંચો ! બીજી વાર સુધારો, ફરી વાંચો ! એમ એમ કરતાં ચોખ્ખું નિરમળ કાવ્ય તમેને લાગે ત્યાં સુધી તેના ઉપર પાલીશ લગાડ્યાજ કરો ! જે બનાવ્યું હોય તેમાં ઉમેરો કર્યા કરવા કરતાં તેમાંથી કાંઈ કાઢી શકાય તે કાઢો ! એક વિચાર સુધાર્યો, એટલે તેની અસર બીજા વિચારો ઉપર થશે, માટે એક મીઠું સુધાર્યું કે તેની આસપાસનો સંબંધ પણ સુધારો; તે એટલે સુધી કે બ્યારે બધા કંકડા સામટા જોડી દેએ ત્યારે બરાબર એકજ બનાવટ લાગે. જે બાબત ઉપર જોડો તે બાબતના મુળ મુદ્દાને વળગી રહેજો. જાહેરમાં તમારી કવિતાઓ ઉપર ચુંદીચુંદીને ટિકા થવાની ધારિત રાખજો ! અને પછી તમેજ એક અચ્છા સાક્ષર થઈ જશો. કવિતા બનાવ્યાની બડાઈ અને ગર-રીથી જેમ પરહેજ રહેવું, તેમ દોસ્તોની ખાલી વખાણુ ઉપર લો ભાઈ ન જવું. ખુશામત્યો હુમેશાં તમે જે કાંઈ કરશો તે મોઢેથી વખાણુશે અને હેડેથી હસશે. તેને તો તમારો બોલે બોલ પ્રસંશન્ય લાગશે. તે આનંદમાં ધ્રુજ ધાજી જશે, અને નાબુકીથી રડી પડશે. ભોલવાશો મા ! તે બધું પોકળ ! એક નિમકહલાલ મિત્ર, પણ

સાચો હશે તો તમારી કીર્તિ માટે સંભાળ લેવો રહેશે; અને તમારી ચુકા મોકળે મને ખોલી દેશે. દુઃકમાં કવિઓએ ખુશામત તરફ લોભાવું નોંધવું નથી. હવે કાવ્ય રસ ઉપર આપણે આવીશું.

૫૬—પારિક્ષિકા—ફ્રેન્ચ ઉપરથી અંગ્રેજીમાં એને *Bouts Rimes* કરીને કહે છે. અંગ્રેજ લોકોમાં ધવનીંગ પાર્ટી વખતે ખુશ ટોલટપ્પામાં એ રમુજ લેવાની રીત છે. એમાં એવું છે, કે ચોક્કસ પ્રાસવાળા ૪-૫ શબ્દો આગમચથી આપવામાં આવે છે, અને તે શબ્દોને અનુસરતી કવિતાની સતરો નોંડવામાં આવે છે. કોઈ કંઈ બાબદ પર નોંડે છે, તો કોઈ નૃદીજ બાબદ ઉપર નોંડે છે. જેમકે *Grant-Ask-Shan't-Task* એટલા ૪ શબ્દો ઉખ્યાણુની માફક આપ્યા, તો કોઈ કેહવાતો કવિ નોંડશે કે:

“ *Sweet one, I pant for what you can grant.
What is it ? dost thou ask.*

‘ *Tis a kiss that I want; so don't say I shan't,
When assent is an easier task.* ”

એ પ્રમાણે મોંઢાં પરની મોંઢાં પર એવી કવિતાઓ તુર્તાતુર્ત નોંડવી નોંધએ છે. પેહેલવેહેલી એ રમત શોધી કાઢનાર ફ્રેન્ચ મોં. ડ્યુલોટ નામનો કેહવાતો કવિ કેહવાય છે; જેનો ધંધોજ હંમેશાં અનુપ્રાસિક શબ્દો ભેગા કરવાનો હતો. આવા સંગ્રેહલા શબ્દોના કાગલ્યાં એક વાર ડ્યુલોટ પાસેથી ગુમ થઇ ગયાં, ત્યારે તેણે બળાપો કર્યો, કે તે ખોહવાયાથી કેટલી સેંકડો કવિતાઓ ગુમ થઇ ગઇ! બીજાઓ આશ્ચર્યતાથી કદર ખાવા લાગ્યા, ત્યારે તેણે જણાવ્યું કે, તે બધી કવિતાઓ વગર પ્રાસની હતી! આ રમુજ પછી તો પાર્ટીઓમાં લેડીઓ પોતાના આશકો સાથે એજ ફાશીનની ફીશ્યારીઓ કરવા લાગી, અને જ્યાં પણ ૫-૭ જણાઓની કંપની ભેગી થાય, ત્યાં તુર્ત એ કાવ્ય રસની લેઝત લેવાનો ફ્રાન્સમાં રવાજ પડ્યો. પછી તે રીતિ ઈંગ્લંડમાં રફતે રફતે દાખલ થઇ. પછી તો પારિક્ષિકા અલંકાર નોંડનારી મંડળીઓ સ્થપાઇ, અને દર મંગળવારે કિંવા શુકરવારે સભા ભેગી થતી, અને આગલું અઠવાડિયામાં આપેલા શબ્દો ઉપર નોંડણી ચાલતી હતી.

હવે અંગ્રેજી સાહિત્યના શોધકો એમ જાણે છે કે, એ પારિક્ષિકા તો ફ્રેન્ચ કવિની શોધતું પરિણામ છે. પરંતુ એમાં એ અભિપ્રાય ઓછી ગ્રાહીતીનો છે. કેમકે ફ્રાન્સીષાંઓની એવી મંડળીઓ

મોગળ શાહનશાહ વેળાએ છેક દીલ્લી, લાહોર, અને પેશાવરથી માંડી અમદાવાદ, સુરત સુધી સ્થાપવામાં આવી હતી. તેમાં શહેરવરાંમ દારશી શાયરો ભેગા મળતા હતા, અને એજ તરેહની મળ લેતા. એટલુજ નહીં પણ તરેહવાર ફાશીનોની કવિતાઓ બનાવાની ત્યાં ગમતો ચાલતી. આહ કાફીની પાર્ટીઓને બદલે કાવ્ય રસ પીવાની પાર્ટીઓ રોજ સાંજે ઉપલે ઠેકાંજી થતી, અને સાહિત્યના શોખીનોનો ત્યાં એટલો તો જમાવ થતો, કે રોજના નવા પંરોણુઓની ઝમક સાંભળવા પછી તેઓ નીશાબ્યાઓની માફક આનંદમાં છુટતા હતા, અને તેમના પેટ તે ગમતથીજ ભરાઈ જતાં. કોઈ અલેક્ષ વગરની, તો કોઈ નુકતાં વગરની જોડણી લાવતો. કોઈ દરેક શબ્દમાં એ હરફ લાવતો, તો કોઈ દરેક શબ્દો અમુક હરફવાળાજ ગોઠવતો. એ પ્રમાણે ગોઠવણો ચાલતી હતી. અને એ પારિક્ષિકાને “અલેહે દફાયત” અથવા “કાફયત” કહેતા. તથા તેવી મંડળીઓના નામો “અઝમે કાફયત,” “અન્જુમને દફાયત,” “મુશાયરે” વગેરે કહેતા. ટુંકમાં એ અલંકારની મળ આગલા વખતથી હિંદુસ્થાનમાં લેવાતી આવેલી છે. તેનું માન એકલા ફ્રેન્ચોને આપવું વાજબી કહેવાશે નહીં. મારી એવી પણ સૂચના છે, કે આપણા લોકો પણ પરવારતા ટોલટપ્પા મારવા બેસે, ત્યારે નિર્દોષોની નિંદા કરી તેમને પજવવા કરતાં, અને તાહરી માહરીને બદલે એવી ખુશ ગમતો તેઓએ રમવી, કે જે ગમતો સાહિત્યના શોખીનોને માટે પાના ચોપટ, કે ગીલ્લીદાંડીની રમત જેવીજ ગમત-આપનારી થઈ પડશે. જાણું બેઠાં બેઠાં પ્રાસિક શબ્દો દિલ-રાજ-નિલ-કાજ એવા ચાર શબ્દ ઉપરથી સુંદર સતરો જોડવાનું ઉખ્યાલું આપો. તો કોઈ જોડી કાઢશે કે:—

અગે નાનું સંગે નાનું મોટું રાખો દિલ;

નાના ફાંટા જાહવી રાખો જેવો દરિયા નિલ.

લાખ મતા નવ કોરી સત્તા કરવાની છે રાજ;

ખતા પલકમાં મતા મુઠ્ઠી દો કાઢી લેવા કાજ.

વળી કોઈ એજ શબ્દોનો પ્રાસ સાધીને બીજીજ ઢપ ઉપર જોડશે. એકવાર એક શબ્દો એવું પારિક્ષિકા મુક્યું, કે ચાર લીટી જોડવી, અને તેમાં છેલ્લો શબ્દ દરેક લીટીમાં “લાગે” કરીને આવવો જોઈએ; અને વળી તેમાં ખુબી એવી રાખવી, કે ૧ લી લીટીમાં એવા શબ્દો ગોઠવવા, કે જે બોલતાં, બોલનારના હોઠ એકેકને લાગે નહીં; અને ૨ જી લીટીમાં બોલનારના હોઠ એકેકને લાગે. વળી ૩ જી

લીટીમાં નહીં લાગે, અને ચોથી લીટીમાં લાગે ! ત્યારે એકે જોડણી કરી કે:—

કાકા કેહેતાં કંઈ નહીં લાગે,

મામા કેહેતાં લાગે;

કેળે કેળાં કંઈ નહીં લાગે,

આંખે જાણુ લાગે.

માંગેલી દરેક શરતો એમાં આવી ગઈ છે. એવીજ રીતની 'પરિક્ષા ઉરદુમાં પણ લેવાયલી છે, કે " લગ લગ કહું સો ના લગે—મત લગ કહું લગ જાય. " યાને લાગવા કહું ત્યારે નહીં લાગે, ને નહીં લાગવા કહું ત્યારે લાગે. અર્થાંત; પેહેલી સતર બોલતાં, બોલનારના હોઠ ખીલકુલ એકેકને લાગતા નથી, પણ ૨ જ લીટીમાં લાગી જાય છે. ત્યારે એ અલંકાર પરિક્ષા લેવાનો હોવાથી પારિક્ષિકા કેહવાય છે. અને તે મોંપરનો મોંપર જોડવામાંજ ખુબી છે. આપણી કલબોમાં એ રીતિ દાખલ થાય તો ઘણી ગમત સાથે જ્ઞાન આપશે. અને યુગલીચાડી થતી અટકશે. અમેરીકાનો બેગાર્ટ નામનો એક નાનકડો કવિ હતો, તેનામાં એવી શક્તિ હતી, કે તુર્તાતુર્ત મોંપરનો મોંપર તે કવિતા જોડી આપતો, તે એટલે સૂધી કે, કેટલાકો તો તેને માટે એવુંજ માનતા હતા, કે આગમચથી તે એવી ચીજો તૈયાર કરી રાખતો હશે. પણ નાં; જ્યારે પણ તમો કાંઈ પ્રાસના શબ્દો આપો ત્યારે તે તુર્ત જોડી કાઢતો ! તેથી રખેને તે આગમચથી જોડતો હોય, તેની પરિક્ષા કરવા તેના રસ્તામાં એક ગુચવાડો એકવાર નાંખવામાં આવ્યો. તે એમકે ન્યુયોર્કની એક સાહિત્યોત્તેજ કલબે એવી સૂચના કરી કે, સર્વથી ખુબસુરત ગોરત લીડીયા કેન (*Lydia Kane*) ના નામના અક્ષરો લખી કાઢવા, અને " ચાઇલ્ડ હેરલ્ડ " નામની કેતાબમાંથી એક જદ કાઢવો, અને તે એકાએક ઉંઘાડીને જે જદ આવે તેમાંની ૬ લીટીઓના છેલ્લા શબ્દો મી. બેગાર્ટ પોતાની કવિતાને છેડે ગોઠવવા, અને વળી તે કવિતા એક પ્રિયા ઉપર જોડવી. હુંકમાં ચાર તરફ તેણે એકીજ વખતે ધ્યાન આપીને ઉખ્યાણું છોડવવાનું હતું. બેગાર્ટ તુર્તજ કબુલ કર્યું, અને ૧૦ મીનિટ માંગી લીધી. ચાઇલ્ડ હેરલ્ડમાંનો ફક્તો અત્રે દપકાવતાં લાંબું થાય, માટે બેગાર્ટ તે ઉપરથી જે જોડણી કરી હતી તેજ ઉતારીશું. કારણ કે

પ્રાસમાં, વળનમાં, અને પેહેલા તથા છેલ્લા શબ્દોમાં દરેક માંગેલી શરતો તે નિચે મુજબ બળ લાવ્યો છે:—

“ *Lovely and loved, o'er the unconquered brave
Your charms resistless, matchless girl, shall reign,
Dear as the mother holds her infant's grave,
In Love's warm regions, warm, romantic Spain.
And should your fate to courts your steps ordain,
Kings would in vain to regal pomp appeal,
And lordly bishops kneel to you in vain,
Nor Valour's fire, Love's power nor Churchman's zeal
Endure 'gainst Love's (time's up) untarnished steel.* ”

એમાં દરેક લીટીના પેહેલા હરફે ગેઝલવવાથી *Lydia Kane* નું નામ નીકળે છે, અને વળી બીજી ૩ શરતો બળવે છે. ઉપરના બ્યાનપરથી જણાયું હશે, કે જે અલંકારો, જે કાવ્ય રસ, અને જે કાવ્યની લેખક-ક્રમક-ફાશીનો માટે બીજી યુક્તિની પ્રબળતા પોતા પોતાને માટે મતલબી માન માંગે છે, તે સર્વ આપણી ફારશી, હિંદી, ઉરદુ, અને ગૂજરાતીમાં પૂર્વેથી તેવી બનાવટનું માન મેળવવા જેવી ફાશીસો થઈ ચુકેલીજ છે. તેમાં પણ ફારશી ભાષાઓએ તો બધા અલંકારોની ગમતો એટલી બધીતો પોતાનામાં ભરી રાખી છે, કે બીજી બહાઈખોર ભાષાવાળાઓ જે તેમાંથી ઉછીનું અને ગીરો લઈને પણ કાવ્ય રસ પોતાને ત્યાં દાખલ કરે તો, ખાતાં ખુટે નહીં ને પીતાં પીગળે નહીં, એટલો બધો તેઓને ખોરાક મળી આવશે.

શાહ મહમદ ગજનવી શાયરોનો જેવો ખરીદદાર હતો, તેવો બીજો કોઈ વધારે જણાયલો નથી. તેણે પોતાના દરબારી કવિ **આનસરી**ને જણાવ્યું કે, ઇરાંની પાદશાહોની હકીકત મને કાવ્યમાં સમજાવવી જોઈએ. બહુ આનાકાંનીથી **આનસરી**એ માથે લીધું. બનાવ એવો બન્યો કે, ટુસના રાજના બુલમથી તેજ વેળાએ ઇનશાદ માંગવા ફીરદોશી શાયર દરબારમાં આવ્યો હતો. સાથે તેણે પોતે બનાવેલો **ઝાહાક** અને **ફરેદુનના** દાસ્તાનવાળો શાહનામાનો લાગ લાવ્યો હતો. જે વેળા **આનસરી** તો **ફરતમ** અને **શીરાખનું** દાસ્તાન લખી રહ્યો હતો, અને તે લાગ દરબારમાં અતિ વિખ્યાતિ પાગવાથી **આનસરી** કુલી રહ્યો હતો. આ બનાવની ખુશાલીમાં તેણે પોતાના જે કવિ

માંધવો અસજદી તથા શ્રરૂખીને હુઆફત આપી હતી. અને જે પાગમાં ફીરદોશીએ આશરો લીધો હતો, તેજ પાગમાં તેઓ મળ મારવા લાગા. **ઓનસરી**ને દબદબાવાળા પોશાકમાં જોઈ ફીરદોશીએ તેને કાઢ ઉમેરાવ બાણી, પાદશાહ આગળ પોતાની ફરિયાદ તે લઈ જશે એમ ધારી આગળ ગયો, તો **ઓનસરી**એ કહ્યું, “હમે અહીં માત્ર મળ મારવા આવ્યા છીએ, ને હમારો દરાવ એવો છે, કે હમારી કંપનીમાં આવે કવિ શીવાય કાઈને સામેલ રાખવો નથી. ફીરદોશીએ કહ્યું, “આપનો આજ્ઞાકિત શેવક પણ કવિજ છું.” **ઓનસરી** કહે, “ત્યારે તો હીક ! હમે ત્રણે જણા એક એકસ પ્રાસ અને વજનવાળી અર્થ સાથની હસતરો બનાવ્યે, અને તમે જે ૪થી ગોઠવી આપશો તો તમને લઈશું”, નહીં તો તમને એકદમ કાઢી મેલશું.” પેલા ત્રણે કવિઓ હસ્યા, કે તેનાથી કદિ નજ બને એવી લાઈનો બેઠશું, તો તે કેમ કરશે ? એમ કરીને તે લોકે **અફારાલાવી** અલકાર ચુંટી કાઢ્યો, અને આખી ફારશી લાપામાં જે પ્રાસના માત્ર ત્રણજ શબ્દ હોય એવા ત્રણજ શબ્દ શોધી કાઢ્યા; જેથી તમામ ફારશી જખાનમાં ૪ થો શબ્દ રહ્યો નહીં. અને એકદમ નીચે પ્રમાણે તે ત્રણે જણ વારાફરતી બોલી ગયા:—

ઓનસરી બોલ્યો:—ચુ આરજે તો માહ નખાશદ રોશન,

અસજદી બોલ્યો:—માનંદે રખત ગુલ નથુદ ગુલશન,

શ્રરૂખી બોલ્યો:—મુઝગાનત મુઝર કુનદ હમી અઝ જોશન.

આ ઉપરથી શાહનામા મધેનું એક શીખાહ બચ્ચાનું નામ, પેલા ત્રણેની અબજબી વચ્ચે, ફીરદોશીએ યાદ કરીને ૪ થી લાઈન્ડ ચુરી આપી કે:—

ફીરદોશી બોલ્યો:—માનંદ સેનાને જેવ દર જગે પશન.

ઉપલી આર લીટીનો અર્થ એવો છે કે; તારા ચેહેરાની મીશાલનો તો રોશન અંદ્રમા પણ નહીં હોય. તારા મુખગાની મીશાલનું તો પાગમાં ગુલાબનું ટુલ પણ નહીં હોય. તારી આંખનાં પાપણોનાં તેજ તીર તો બખ્તરને પણ વીંધી નાંખે છે. ત્યારે ફીરદોશીએ તે તીર વીશે કહ્યું કે, તે તીર કેવી રીતે વીંધી નાંખે છે, કે જે મીશાલે **પશન** સાથની લગાઈમાં જેવ પેહેલવાનના નેજાએ પશનને વીંધી નાખ્યો હતો તેમ !

આ ઉપરથી **ઓનસરી**એ તેને લખલ કહ્યો. એ પ્રમાણે

એ તો કવિઓ કરતાં ઉત્તમ અક્ષરાભાવી તેણે વાપરેલો છે.

પાદશાહ નાદીરશાહ મીઝજનો ઘણોજ કરડો હતો. પોતાના મુનશીને પોતે કહે તે મતલબનું તુર્ત લખાણ કરવા ફરમાવતો હોવાથી, મોટી કાવ્ય શુદ્ધિનાજ મુનશીને પોતા પાસે રાખતો. વળી કોઇવાર એકજ વાક્યમાં, તો કોઇવાર એકજ શબ્દમાં આપ્યું કાગળ લખી લાવવા કેહેતો ! ! તે પ્રમાણે વળી મુનશીઓ બળવતા પણ હતા, તેમાં ચુકે તો માથુંજ કાપી નાંખતો. પોતાના એક - દુશમન ઉપર એકજ વાક્યમાં એક કાગળ લખવા ફરમાવ્યું, અને હુકમ કીધો કે તેવાં વાક્યમાં દશ શબ્દથી વધારે શબ્દ નહીં આવવા જોઇએ. તેમાં મતલબ એવી લાવવા કહી કે, “ઓ નીચ હરામખોર શત્રુ, મારા જેવા શાહનશાહની આગળ તારી જરા પણ ખીશાદ નથી. તુંને એક લેહજમાં નાશવાન કરી દઇશ, માટે તું હવે આ દેશ છોડી તુર્ત ચાલ્યો જા ! નહીં તો મારાં બળ આગળ તું કંઇજ નથી. ” પેલા મુનશીએ નીચે પ્રમાણે દશ શબ્દનું વાક્ય લખ્યું:—

“ અએ મુરે કમજોર તું બાઝે બુલંદ પરવાજ બખીની, બગુઝાર ! ”

આને કે:—બ્યારે તું મોટાં બાઝ પક્ષીને જોય, ત્યારે ઓ જોર વગરની નાનકડી કીડી નાહશી જા ! કેવો સરસ પારિક્ષિકા !

પદ—મિશ્રણા પરિભાષિકા:—પારકી ભાષાના મિશ્રણના રસથી બનેલો આ અલંકાર છે. મિશ્રણ=ભેલ; પરિ=પારકી; ભાષિકા=ભાષાના. ગૂજરાતી કવિતામાં ફારશીના, અને ઉરદુમાં મરાઠીના, તો ફારશીમાં એરેબીકના, તો અંગ્રેજીમાં લેટીનના, વગેરે ભેલ ચાય, તેને આ અલંકારનું નામ મળેલું છે. એને અંગ્રેજીમાં *Macaronics* કહે છે. સાહિત્યની દરેક જોડણીમાં આ અલંકાર પણ ઘણો કઠણ છે. અંગ્રેજી સાહિત્ય એમ માને છે કે, મનચુઆ ખાતે ઇ. સ. ૧૪૮૪ માં જન્મી ઇ. સ. ૧૫૪૪ માં મરણ પામેલા એક વિદ્વાન અને શુદ્ધિશાળી નર નામે ટીઓફીલો ફ્રાલેગોએ, આ પ્રકારની કવિતા જોડવાનું પેહેલવેહેલું શોધી કાઢ્યું હતું. વળી ખીજગમ એવું પણ આવેલું છે કે, એ પ્રકારનો અલંકાર તો ઘણા આગલા વખતથી ચાલતો હતો, પણ તેનું નામ માત્ર ફ્રાલેગોએ આપ્યું હતું. અને મેકેરોની નામની ખાવાની એક વાણી, જેને આપણે ઇસ્તુના નામે જોળખ્યે છીએ, તેમાં તરેહવાર વસાણું

આવતાં હોવાથી, આ અલંકારને તેણે આવું નામ આપ્યું હતું. એના ધણા દાખલા આપણી પાસે છે, પરંતુ વાંચકને માટે થોડાકની જગાં અત્રે કરીશું.

સકળ ગૂણી લાણુવેળ, મંત્રા સત્ય મે વળયત;

અતિ ન કર સુખ ચેન, અતિ સર્વત્ર વર્ણયત:

વધદ અલણુ નવ પારખે, દુપણુ લગાડે દાઢ રા' *

હર કેરા દર્દી રસદ-નાચાર ગુપ્તઅદ વાધરા.

એમાં ૧ લી તથા બીજી લીટીઓમાં સંસ્કૃત મંત્રોનો ભેગ છે, અને ૪ થી લીટી આખી ફારશીની છે, તે ઉપલાં ગૂજરાતી કવેતમાં ગોઠવી દીધી છે. એનો અર્થ એવો છે કે, જે સદ્ગુણી માણસ છે, તે સત્યની જય છે એવું લાણુલો છે, અને અતિશય સુખ ચેન નહીં કરવું, કારણકે અતિ તે હંમેશાં ખરાબ હોય છે, એમ તે સમજે છે. એક નીમ હકીમ દરદ પારખે નહીં, ત્યારે અગર તો તે દાઢને દોપ આપશે, કે નહીં તો દર્દી ને માટે લાગલો તે નાચારીથી કહેશે કે, એને તો વાધ થઇ છે.

અકખર બાદશાહે દશતુરાંન દશતુર આઝર કેવાન જેવા યોગી ને ધરાંનથી બોલાવ્યો, ત્યારે તેણે આવવાને ના પાડી, પોતાની બનાવેલી એક ચોપડી અકખર શાહ ઉપર મોકલી આપી. તેમાં તેણે પોતાની મેળે હેયાત રેહેનારાં પ્રાણીઓ, અકલ—આત્મા—બેહેસ્ત—ગ્રહો—તત્ત્વો વિગેરેની, તથા પાદશાહને નશીઅતોની ખુબી વિગેરે બતાવેલી હતી. એ કેતાબનાં ૧૪ લાગ હતા, તે દરેક લાગની પેઠેલી લીટીમાં એવી તો ખુબી—અજબ જેવી ખુબી— તે યોગીએ રચેલી હતી, કે તે દરેક દરી લાખા * માં લખાયલી છતાં, જે તેને ઉલટે ક્રમે (*Invertedly*) વાંચે તો તે અરખખીક લાખા થઇ જતી ! જ્યારે પાછી વાળીને વાંચે (*Turned about*) ત્યારે તરકીશ લાખા થઇ જતી !! અને જે તેને સુલટા ઉલટી (*Reversed*) કરી નાંખે, તો હીન્દી લાખા થઇ જતી !!! આ તે કાવ્યની શી બનાવટ ! આ તે કેવો અલંકાર ! !

એક ખ્યાલમાં હિદી અને ફારશીના મિશ્રણનો અલંકાર નિચે

* રા=રાહ ચાને રસ્તો, તેનો સંક્ષેપ્ત 'રા'.

* દરી=એ ફારશીજ લાખા છે, ખજુ દરબારી લાખા છે.

પ્રમાણે સમાવેલી છે:—

“ શકર ગણ—શંજળપ્પશ ચક્ર ફરીદ આલમ મુરીદ,
જોઇ જોઇ ધાવત મન અનજા ફલ પાવત;
દુર કરો તનકી રંજ. શકર. ”

એમાં ૧ લી લીટી ફારશી અને બીજી બે હિંદી લાપાની છે. એ મિશ્રણા પરિભાષિકા કહેવાય. અંગ્રેજી લાપામાં તો એવી બનાવટો ઢગલેઢેર પડેલી છે. જરથોસ્તીઓના લણતણોમાં હોસબાંમ, તથા ન્યાએશો વિગેરેમાં, શેકસ્તેહ ધના મેન્યો બર એહેરેમન દ્યાનત સદ હઝાર બાદ—તથા અહુરમજદ ખુદાએ અવજૂનીએ મર્દુમ મર્દુમ સર્દગાન હમા સર્દગાન—વિગેરે જે લણતણો અવસ્તાની અંદર ફારશી યા જંદ વિગેરે બીજી લાપાનાં આવે છે, અને જે બાજમાં ભણવામાં આવે છે, યાને કે જે પ્રગટ પઢવામાં આવતાં નથી, તે મિશ્રણાપરિભાષિકા છે. વળી આપણા જરથોસ્તી લાખ્યો “ દીનતો કલમો ” કરીને જે લણતણ લણે છે, તેમાં આ અલંકાર બરાબર ગવાય છે:—

“ રઝિસ્તયાઓ ચિસ્તયાઓ મજ્દહાતયાઓ અપઓ-યાઓ,
દ્યેનયાઓ વંધુયાઓ માજ્દયસ્તોઇશ—દીન્ બેહ રાસ્ત વ દરસ્ત,
કે ખુદાએ બર ખદ્દ ફીરેસ્તાદેહ, ઇન અસ્ત કે જરાતોસ્ત આવે
દેહ અસ્ત, દીન્ દીને જરથોસ્ત, દીને અહુર્મઝદ દાદેહ જરથોસ્ત. ”

આ પરિભાષિકાતું લણતણ છે, જેમાં “ રઝિસ્તયાઓ ” થી તે “માજ્દયસ્તોઇશ ” સૂધીની અવસ્તા લાપા છે. અને “ દીન બેહ રાસ્ત ” થી “ દાદેહ જરથોસ્ત ” સૂધીનો ભાગ ફારશી લાપાના મિશ્રણનો છે. એ પ્રમાણે આપણા અવસ્તા દરેક અલંકારમાં પૂરા છે.

“ ઇન હમે ખરાબીએ જેહાંન હુઇ અઝ યક તુરસે,
યા એલાહી, જાને મેરે કયુ બયે દસ તુરસે. ”

અર્થ:—દુન્યાની એ બધી ખરાબી એક તુર * થી થઇ હતી.
ઓ ખોદા ! ત્યારે મારો જીવ એવા દસ તુરથી કેમ બચશે!

એમાં ફારશી ઉરદુનો ભેલમભેલ થવા સાથે દશાતુર ઉપર શ્લેશ આવે છે, અને દશાતુર=યાને ધર્મનો વડો પણ થાય, અને દશ તુર=યાને એક નહીં પણ ૧૦ તુર, એવો પણ અર્થ થાય છે.

* તુર=અશો જરથોસ્ત પેગંબર સાહેબને મારી નાંખનાર એ તુર બરા તુરત હતો. જેનાથી ખરાબી થઇ હતી.

એમાં દશતુરને તુર જેવા દશ ખરાબી કરનારાઓ ખરાખર ગણેલો છે. કવિ પ્રેમાનંદ ગૂજરાતી બેલું ફારશી મિશ્રણ મિચે મુજબ વાપરે છે.—

“ ગુજ પેચ પાઘડીઓ નોરા, દીસે ઝોંક ઝગાલજી,
પાયજામા નીમાનેજામા, પિછોરી ખાળા બંધજી.”

પેહેલી લીટિમાં વઝોના નામો ગૂજરાતી ભાષાના છે, બ્યારે બીજી લીટિમાં કપડાંના નામો ફારશી ભાષાના છે. દનખારનું “ ટેસ્ટા-એટ ઓફ એન્ડો કેનેદી ” સર્વથી સરસ મિશ્રણપરિભાષિકાનું લખાણ પુરું પાડે છે, જેની છેલ્લીજ લીટીઓ ફક્ત અત્રે ટાંકી બતાવું :—

“ *I will na priestis for me sing,
Dies illa, Dies irae;
Na yet na bellis for me sing,
Sicut semper solet fieri.* ”

એ બાંધણીમાં લેટીન—અંગ્રેજી—અને જુની સ્કોટીશ ભાષાઓ વારંવાર આખા કાવ્યમાં ભેળેલી છે. આ મેકેરોનીકસના પિતા ફ્રાલેન્ગો ખજી બીજા ઘણાઓ નકલ કરનારા થયા, પરંતુ તેને પોંદ્ધી શક્યા નોંતા; નો જો કે લગભગ સઘળી યુરોપિયન ભાષાઓમાં એ પરિભાષિકાના છુટા છવાયા દાખલા અને નમુના મળી આવે છે. ઇ. સ. ૧૮૨૯ માં જેન્થે નામના ઇતિહાસ કર્તાએ જરમનીના સાહિત્યમાં એક નવારીખની એવી યક્ષેશ કરી હતી, કે જે તમામ આ અલંકારથી ભરેલી હતી; અને સાથે વળી એ અલંકારને લગતું અગત્યનું એક લખાણ પણ બેટ આપ્યું હતું. તેની નકલ મી. સેન્ડીસ નામના લખનારે ઇંગ્લંડમાં કીધી હતી, જેણે ઇ. સ. ૧૮૩૧ માં “ પરિભાષિકા કાવ્યના નમુનાઓ ” એવી મતલબનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું. પણ એ પ્રકારનું ઉત્તમ પુસ્તક પારિસ ખાતે ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં ઓક્ટેવ ડીલેખરી નામના લખનારે પ્રગટ કર્યું હતું, તે બહુ વખણાયું છે.

આપણું આ કાવ્ય રસ એક જાતનું મિશ્રણપરિભાષિકા અલંકારનું એક બંધારણ કહી શકાય કેમકે એમાં પણ અવસ્તા—ગૂજરાતી—સંસ્કૃત—ઉર્દુ—અંગ્રેજી—ફારશી—બ્રીજ—મરાઠી—હિન્દુસ્થાની વગેરે તરેહવાર ભાષાઓનું એક ચિત્ર છે, જેમાં તરેહવાર નવા નવા રંગો આવેલા છે. લાટીન ભાષાનું નવી જાતનું મિશ્રણ

એસ. દુપ્પડ્યુ. પારટીને કરેલું વાંચનારાઓને પસંદ પડ્યા વિના રહેશે નહીં. તે એમકે એક ભાષામાં જે લખાણ લખેલું તે, તેજ ભાષામાં સમજવા ઉપરાંત જ્યારે તે બોલવામાં આવે, ત્યારે તે બરાબર બીજી પણ ભાષાની બનાવટ થઈ જાય છે, એટલુંજ નહીં, પણ તેવીજ મતલબ બીજી ભાષામાં ઉપજવી શકાય છે ! ! આ કેવું બીકટ કામ ! એક પાહાડ તોડીને પાછો તેવોજ પાહાડ ઉભો કરવાનું કામ હજી થઈ શકે, પણ આવી ચમત્કારિક બનાવટ તો પાહાડ કરતાં પણ ભારી ને મુશ્કેલ છે.

Tonis ab Resto Mare. Tony's Address To Mary.

O Mare, aevi si forme,	O Mary, heave a sigh for me,
Forme ure tonitru,	Forme, your Tony true;
I ambecum as amandum,	I am become as a man dumb-
Olet Hymen promptu	Oh, let Hymen prompt you!
Mihis vetas an ne se,	My eye is vet as any sea,
As humano eribi.	As you may know hereby;
Olet mecum marito te,	Oh, let me come, Mary, to tea,
Or Eta, Beta, Pi	Or eat a bit o' pie!
Alas ! plano more mere-	Alas ! 'play no more merry-
trix,	tricks,
Me ardor vel uno;	My ardour vel you know;
Inferiam ure art	In fear I am your heart.
is base;	is base;
Tolerat me urebo.	Tolerate me, your beaut
Ahm ! ve ara scillicet	Ah me ! ve are a silly set
To laudu vimen thus,	To laud you vimen thus;
Hiatu as arandum sex,	I hate you as a random sex,
Illuc Ionicus.	Ill-luck I only curse.
Heu ! sed heu ! vixen	You sand, you vixen,
imago,	I may go;
Me misces mara sta;	My missus, Mary, stay;

O	cantu	redit	in	Oh, can't you read it in
		mihi !		my eye ?
Hibernus	arida.		I	burn as arid hay.
A	veri	vaser	heri	si, A very vaser here I sigh,
Mihi	resolves	indu.		My eye resolves in dew;
Totius	olet	Hymen		To tie us, oh 'let Hymen
		cum,		come—
Accepta	tonitru.		Accept	a Tony true.

એમાં બોલે બોલે તો તોલી તોલીને ગોઠવ્યો છે, પણ અલ્પવિરામ, અનુસ્વાર, બધું બરાબર ગોઠવેલું જણાય છે.

“ હનનમ પેસરી બખુબીઓ રચનાઈ,
દર આઈને ચું રખ નમુદ બ ઝીખાઈ;
ગોફત સનમા ! દર બરત આયન શાયમ,
ફરિયાદ બર આવોઈ કે નાઈ નાઈ. ”

માનેકે:—એક હનમનો પુશતુમા દેખાવનો છોકરો, એક અખ્-છરાને તેણીનો ચેહેરો આરશીમાં બતાવતાં બોલ્યો કે; મારી પ્યારી ! ક્યાક છે કે હું તારી બગલમાં આવું ! ત્યારે તેણીએ ટણકારો કયો કે નાં આવ ! નાં આવ !

[અહિંઆં નાઈ નાઈ શબ્દો ફરશીને બદલે હિંદુસ્થાની અર્થમાં લેતાં તેનો અર્થ એવો થાય છે કે, હનમ—હનમ. પેલીએ મેહો-છું માર્યું કે “ તું તો હનમ છે ! તું તો હનમ છે ” !]

તેવેજ બીજો દાખલો છે:—

“ શોખીએ હીન્દુયે બીન કુદીન બેબરદ અઝ ખાસો આમ;
રામ મન હરગેઝ નશુદ હરચંદ ગોફતમ રામ રામ. ”

મતલબ:—નૂઓ પેલી હિંદવાની કેવી લુચ્ચી છે કે જે આદ-મીઓને અધર્મિ કરી મેલે છે ! હું તેણીને બહુ બહુ વાર રામ રામ કરીને નમી નમીને પંખાબ્યા કર છું છતાં, તેણી મારી ઉપર જરા પણ ચાદ રાખતી નથી.

[બીજો માયનો એવો પણ થાય કે, “ તેણીને હું વારંવાર કંદું છું કે, ‘તું મારી પ્રિય થા ! મારી પ્રિય થા’, પણ તેણી મને

જરાક પાંચુ ધ્યાહતી નથી. ”] તેવોજ ત્રીજો દાખલો છે:—

“ રફતમ બ તમાશાએ કેનારે બુધ,
દીદમ બ લખે આખ અને હીન્દુધ;
ગોફતમ સનમા ! બહાયે બુદ્ધત એ બુદ્ધ ?
ફરિયાદ બર આબોઈ દૂર દૂર મુચે. ”

હું એક નદિને કીનારે ફરતો હતો તેવામાં ત્યાં એક હિંદુ ખુશસુરતીને બેઠેલી મેં જોઈ. તેણીને મેં કહ્યું કે, ઓ ખારી ! તારાં બુલકાંની કીમત શું છે ? ત્યારે તેણીએ કહ્યું, કે એકેકા બાલની કિંમત એકેકુ મોતી !

[એમાં કાળા હરફે હિંદુસ્થાની લાપાના શબ્દો પ્રમાણે ગણતાં તેમાંથી એવું મેંહેણું મારેણું નીકળે છે કે, “તેણી બોલી કે દુર જાં મુંઆ, દુર બા ! ” એ પ્રમાણે પેલાને ગાળો આપી હાંકી કાઢ્યાનું અદસ્તી મેંહેણું નીકળે છે]

જ્યાંશનારીઓ જેઓ કમપેરેટીવ ફાઇલોલોજીથી તરફવાર શબ્દોના ઉત્પત્તિસ્થાન આપે છે, અને જેમાં કેટલાકે નહીં નહીં તેવાં હુંબગો પણ ચલાવે છે, તેઓ આગળ જો ઉપલી કવિતા રજૂ કરી હોય, તો તેઓ એમજ કહશે, કે લાટીન ને ઈંગ્લીશ, સ્કોટીશ ને અમેરીકન બધા શબ્દો એક બીજામાંથી ઉભા થયલા છે !

તેનીશન અને તાનશેન એ બેઉ એક મળતા ઉચ્ચારો અને જોડણીમાં ગુંથાયલા શબ્દો છે—બન્નેમાં દરેક હરફ આવેલા છે. તેનીશન પણ કવિતા રચનાર અને ગાયન બનાવનાર હતો, તેમ તાનશેન પણ ગાયણુકાર ને કવિરાજ હતો—એકે વીકટોરિયાનું જગત પ્રસિદ્ધ રાજ જોયું, ત્યારે બીજાએ અકબરનું પંકાયણું રાજ દીધું — બન્ને રાજા રાણીના માનીતા હતા — ત્યારે આપણો ફાઇલોલોજીસ્ટ કદાપી ૨૫ મી સદીમાં એવાં અનુમાન ઉપર આવશે કે, તાનસેન તેજ તેનીસન, અને તેનીશન તેજ તાનશેન ! ૩૦૦ વરસનો ફરક તે શું બીશાદમાં ? ૩૦૦૦ વરસના ફરકો આપણા જ્યાંશનાશો ધ્યાનમાં લેતા નથી, તો પછી એની શું ગણત્રિ ? એક મને વિચાર આવ્યો કે અંગ્રેજી *The Wall* (ધીવૉલ=દીવાલ), ફારશી “ દીવાર ” અને ગૂજરાતી “ દીવાલ ” એક સરખા લાગે છે, માટે કમપેરેટીવ ફાઇલોલોજી પ્રમાણે ત્રણેવ

લાપા એકનું મુળ છે ! હળદનો ગાંઠયો મળ્યો કે ગાંધી • થઈ ગયો તેમ, હું પણ ત્યારે દાઢલોલોલુચ્ચ થઈ ગયો ? આહા ! આ સદીમાં એવીજ દાઢલોલોલુચ્ચી આપણાં જાણનાશો “ દાઢલોલોલુચ્ચ ” થતા હોય, તો ધણા ખેદ સાથે જણાવીશું કે શાસ્ત્રાર્થ કરતા અર્થના અનર્થ મવાનો ઈચ્છે ઈચ્છે સભવ છે. કાલગરા સગમાં એક ખ્યાલ હિંદુસ્થાની અતે મરાઠી એ બે ભાષાના મિશ્રણથી બનેલો નીચે પ્રમાણે છે.—

“નેના તેરી બદુ ભરી, હમચે કેડે પાહુ નકા-ટેક.

તુમી ચલે દેશાવરી, હમે ધર ચીતા કરી,

ફાર દીવસ લાઉ નકા-નેના નેગી.”

એવા નખલા ધણે ભાગે ગૂર્જર કવિઓએ બનાવેલા નથી? અંગ્રેજ અને લેટીનમાં પુષ્કળ છે, અને તે બધાની કાંઈ જગા થઈ શકતી નથી. તોપણ એક ઉરદુ રેખતાવાળાએતો, કચ્છી, ઉરદુ, ફારશી, ગૂજરાતી, મરાઠી, અરબી વગેરે ભાષાના મિશ્રણથી જે બાધણી કરેલી છે, તે તો આ ઠેકાણે દુરળીનના સગ્રહ ઉપરથી જણાવ્યે:—

“ કાહે ઇસ કાએકે તુંમ ઇસ રહે હો પીતમ=આવો કીરપા કરોજ; જાતહે જાન મેગી મીનતી કરાહા આહા=પાપ હોજાવે ધરમ. સાનું ધાએલ કીતી તકસીર કરીધી તેગી=મેંડીતો જાન લેંદીઃ છંદકે જાંદા તેરી તીરછીસી નીગાહા આહા=કુછ નહીં તીરસે કમ. એસી કેઆ મુક જાલી સાંગ ખરા માજ પાનુ=પીઉં તુલા આંનાચી આંનદ જાંતો ધન દોનોહી દેજ લે ફાર અહાહા આહા=ઇઆજ વર ઇનકા જુલમ. વકતે મસતી સુ કશીદમ તુરા નર બરે ખેશ=હમસુ ઉમમેદે વેસાલ; દીદેહ અમ અઝતો સનમ ચદ અદાહા આહા=કુશતએ નાંજે તોઅમ. સરદુલ ઉમરે વફીલ હેજરે લકાએઆ સનમી સુમમે જીલ્લાહ કમીનઃ ફઆહા સુ મમે આહા સુ મમ આહાહા આહા=લએમે ફીરીરે સનમ. હેફ સદ હેફ હે અફસોસ સદ અફસોસ અફસોસ=આએઆ પેગામે અજલ; છુટ ગએઆ જખમે જગરસે મેરે ફાહા આહા=અળ નીકલ જાવેગી દમ ”

યાને.—ઓ પ્યારા દીલજાન ! તું શા વાસ્તે મારી સાથે ગુસ્સો કરીને રૂશાઈ રહ્યો છે ? જરા આવ અને મારા ઉપર કૃપા કર ! કેમકે આજેજ કરતાં કરતાં મારો પ્રાણ તો જાનો રહ્યો છે, અને પાપનું સવાળ થઈ જાય છે. (હાં સૂધીમા ઉરદુ—ગૂજરાતીનું મિશ્રણ છે.) મેં તારી એટલી બધી-તે શું તકસીર કીધી હતી કે તું મારો પ્રાણ લીધો ? ઓ દીલદાર ! હું તારા ઉપરથી શદકે થઈને

કહું છું કે, તારી વાંકી નજર, મારે માટે કાંઈ તીર કરતાં કમતર નથી. (હાં સૂધીમાં ઉરદુ—કચ્છિતું મિશ્રણ છે.) તને હું રજકના કસમ ઘાલીને કહું છું કે, મારી એવી તે શું બુલ થઈ છે; તે તું મને આવીને કેહ ! કેમકે મારો જીવન ને મારી દોલત બંધે મેં તને તમામ આપી દીધું, તોપણ મારી ઉપર શાંને માટે બુલમ કરે છે ? (હાં સૂધી ઉરદુ—મરાઠીનું મિશ્રણ છે.) મેલાપ કરવાની ઉમેદની માફક, મેં મસ્તીમાં આવીને તું ને મારી બગલમાં ખેંચી લીધો, ત્યારે એ પ્યારા ! તારાં કેટલાંક નખરાં મેં જોયા છે, તેથી હું તારાં એવાં નાંજ નખરાંથી બીચારી મારી ગઈ છું ! (હાં સૂધીમાં ઉરદુ—ફારશીનું મિશ્રણ છે.) કસમ છે ખોદાતાલાના, કે મેં મારી તમામ ઉમર બુદાઈમાં ગુજરી છે, આહા ! અફસોસ ! કસમ છે કે તારાં જોવો પ્યારો મેં બીજો કોઈ પણ દીકો નથી ! (હાં સૂધીમાં ઉરદુ—એરબીકનું મિશ્રણ છે.) હેફ છે, એક સો હેફ છે, અફસોસ છે, એક સો અફસોસ છે, કે કબ્બો પેગાંમ આવી પુજો, કેમકે મારાં કલેજનો જખમ પાછો તાજો થયો છે, અને હવે મારો દમ જતો રહેશે.

ઉપલી સતરો મિશ્રણપરિભાષિકાનો ખરેખરો ખ્યાલ આપે છે.

ફારશી ભાષાના કાવ્યમાં એરબી ભાષાનો ભેગ આવે છે ત્યારે તે “ મલમ્મએ ” કહેવાય છે. હાફેઝ લખે છે કે:—

“ અલા યા અઇયુ હસસાફી અદર કાસન વના વેલહા
કે એસ્ક આસાન નમુદ અવ્વલ વલે ઉક્તાદે મુશકેલહા.”

પેહેલી લીટી ઇઝીઝ લોકોના ધર્મની છે, તેમ જતાં હાફેઝે જો કે પોતે મુસલમાન હોવા છતાં પોતાની દીવાનમાં મથાજો મુંડી છે. તેમાં કહે છે કે, હુશીઆર થા એ શાફી, દોર કર ખ્યાલાંનો, અને હમોને ચીલાવ ! (એટલે હમે જગમાં ઉતર્યે જીયે, તેથી તે શરાબ પા ! કે મસ્તાન થઈ હમે લડાઈ ફતેહ કર્યે.) હવે હાફેઝે તો ઇસ્લામ ઉપર તે લીટીને બીજા અર્થમાં ઉલટાવી નાંખવા સાર નીચલી ફારશી લીટી ઉમેરી મુંડી, ઉલટો પોતાના ધર્મનો ખ્યાલ કર્યો છે કે, એસ્ક કરવો મને પ્રથમ સેહેલો લાગો, પણ તે કરવો તો મુશકેલ થઈ પડ્યો. (તેથી એ ખુદા તું મને સહાય થા !) તે ઉપરથી ઉરદુમાં કેહવત જોડાઈ, કે “ એસ્ક કરના સેહેલ હય, લીકન નીશાના મુશકેલ હય.”

“ હુંજીરી ગર હમી ખાહી અહુ ગાયગ મશવ હંકેઝ;
મતા મા તલકન મિન તલવા દેલ્લ દુનીયા ઝો અમહલ્લા.”

એમાં છેલ્લી લીટી પ્રાણ-પ્રિયાનો મેળાપ થાય ત્યારે દુન્યાના શુદ્ધરાના કરવા માટે લખેલી છે તે અરેખ્નીક છે.

૫૮—વ્યંજના પ્રકરણ અથવા ધ્વનિ પ્રકરણ લક્ષણાલંકારથી પણ ઘણા આગળના સંકેતનો ઓધ જે શક્તિ વડે થાય છે, તે વ્યંજના અથવા ધ્વનિ કહેવાય. એ ૩ પ્રકારની છે ૧-વસ્તુ ઉપરથી દુરનો સંકેત કરવામાં આવે ત્યાં વસ્તુ વ્યંજના. ૨-અલંકાર ઉપરથી દુરનો સંકેત કરવામાં આવે ત્યાં અલંકાર વ્યંજના. અને ૩-રસ ઉપરથી દુરનો સંકેત કરવામાં આવે ત્યાં રસ વ્યંજના.

વસ્તુ વ્યંજના;—“ બાગો બગીચા યુલ વાસવાળા,
વાડી વણકા ફળથી રસાળા.
દેખી અદેખી બહુ થાઇ આલી,
પુટે નસીબે નહિં આહિં માળી.” (ન. ક.)

એમાં બાગ અને માળીના વર્ણન ઉપરથી પોતાનો ધણી પોતાની પ્રાસે નથી એમ વિહરણીએ બતાવ્યું છે.

સેનાઈ ઉપરથી:—

“ ચું સુધ શુદ્ધ અઝ રેશ્કે પયરાહને તુ,
વઝ રેશ્કે ગરીબાને તુ ઝો દામને તુ;
કીન બોસે હમી દેહદ કદમહાલે તોરા,
વાંનરા શબો રોઝ દસ્ત દર ગરદને તુ.”

યાને:—તારા જમ્લાની અદેખાઈમાં તવાઈ તવાઈને બાલ જેવો બારીક હું થઈ ગયો છું. હું તારાં ગળાં ઉપરના ગીરદાની અદેખાઈ કરું છું. હું તારા જમ્લાની દામન ઉપર અદેખો આંધળો થઈ ગયો છું. કારણ કે જે જગા ઉપરથી ઝો પ્યારી ૧૫ આલી બળ છે તે જગાને ચુમી લેવાતુ એ દામનના સારાં નસીબે સજેલુ છે. વળી ગળેબંધને અને જમ્લાને તો સારો દહાડો અને રાત તારી ગરદનની અને તારાં શરિરની આસપાસ વિ ટલાઈને તું ને બગલગીરી કરવાતુ સુખ મળેલું છે, તેથી હું તેમની અદેખાઈ કરું છું.

અલંકાર વ્યંજના:—“ લીલાજ આંખા વડ પીપળારે,
શાલી રહ્યા આ જિવ બાળવાને,

*In war he was acerrimus, In dog-like arts perite;
In love, alas! miserrimus, For he died of a rival's bite.
His mistress struxit cenotaph, And as the verse comes*
pat in,

Ego qui scribo epitaph, Indite it in dog-Latin. "

એમાં લાટીન-અંગ્રેજી વિગેરે મિશ્રણ છે. એ પ્રમાણે સંખ્યાબંધ હુમારી પાસે મોજીદ છે. સુંદરવિલાસમાંથી એક દાખલો આપી અસ કરીશું.

“ અચ્છેદં અમેદં । અનંતં અપારં ॥

અગાર્થં અવાર્થં । નિરાધાર સારં ॥

અજીતં અમીતં । ગહે હૈ સમાદૂ ॥

નમો દેવ દાદૂ । નમો દેવ દાદૂ ॥”

એમાં સંસ્કૃત—પ્રીજનું મિશ્રણ સુંદરતાસે કર્યું છે. વળી એમાં વર્ણાલંકાર પણ સાદું જણાઈ આવશે.

૫૯ વસ્તુત્રેક્ષાલંકાર—નર્મદાશંકરે ઉત્ત્રેક્ષાના એક લાગ લેખે એને વર્ણવ્યો છે. કોઈ વસ્તુને નામે કે ધર્મે તર્ક કર્યો હોય, અને તે વસ્તુનું વર્ણન, બીજી વસ્તુને નામે અથવા ધર્મે, શંકા અથવા કલ્પના સાથે થાય ત્યાં વસ્તુત્રેક્ષા કેહવાય. **ફનાહી** ઉપરથી:—

“ ઉક્તાદેહ ય પા બુદ્ધે સમનસાય તુ અઝ ચીરત ?

દીવાંતે મનમ સલસલે દર પાયે તુ અઝ ચીરત ?

માથુકે મન ! જાસમીન જેવાં સુગંધીદાર આ લાંબાં જીલકાં તારા પગે શા માટે વિંટલાયાં છે ? ગાંઝી તો હું થઈ ગયલો છું, અને તારા પગે કાંઈ જાજીર લગાવી છે ?

(મંદાકાંત વૃત્ત.)

“ આડો જાતો બહુ પવનથી મેઘ ઉચેથી જોવો,

એતો લાગે ધુળ ઉડી રહી વા દિસે ધુમ્ર ગોટો. ” (ન. ક.)

યાને, તે મેઘ એવો લાગે છે કે જાણે ધુળ ઉડી રહી હોયની,

અથવા ધુમાડનો ગોટો ચાલતો હોયની.

“ સજ્જનસે સજ્જન મીલે, જ્યુ અંદનમે કપુર;

દુરિજનકું દુરિજન મીલે, જ્યું ભાંગમે મતુર.' ”

જેમ સુખડમા કપુરનો વાસ મળી જાય તે સુવાસ આપે, તેમ સારાં માણસ સારાંમાં સંગતી કરવાથી સુવાસ આપે છે. પણ જેમ ભાંગમા વળી ધતુરો ભેળ્યો હોય તો પૂરીજ કેફ બનાવે, તેમ દુષ્ટ માણસમાં દુષ્ટ ભળેતો તેજ પ્રમાણે ખરાબી છે.

(ઈંદ્ર વજ્રા વૃત.)

“ લીલી દ્રાક્ષો ફાળસાં રાયણોજ, જાંબૂ ખડખડાં અનેનાસ ફટ,
ચાંપાં સેતુરો પપેયા સુમાડાં, લેઈ ફેંકી દેઈ હું જાણિ રોડાં. ”

યાને:—ઘણીની બુદ્ધિમાં જીને સારાં સારાં ફળો પણ ખાવા ગમતાં નથી, તેથી તે જાણે ઢેકાં કે રોડાં હોય તેમ તેણી ફેંકી દે છે.

ખાડાંની શાયર કહે છે:—

“ મય આકૃતાએ ઝર ફેશાન જામે જીલોરશ આસમાન,
મશરેક કફે સાકીશ દાન મગરેય લખે યાર આમદેહ. ”

મતલબ.—શરાબ જે છે તે શોનેરી કીરણો સાથનો સુર્ય છે, અને તેનું આકાશ જે છે તે જીલોરી ખ્યાલું છે, તેની પૂર્વ દિશા તે દારૂ રેડનાર સાકીની હથેલી છે, અને પશ્ચિમ દિશા જે છે તે માથુકતું મોઢું છે.

આખા હુરખમાં નીચલો દાખલો છે:—

“ ચપળ નેત્ર ઝીણું અંજન, જાણે જાણે પડયાં ખંજન;
મોહો મોહો મૂખને મોડે, મોહ્યા મોહ્યા ભૂગુટીને જોડે. ”

એમાં આંખો ફાળળને લીધે, જેમ જાણે પક્ષીઓ જળમાં ફસી પડયાં હોય તેવી લાગે છે વળી છેલ્લી લીટી વર્ણાલંકારમાં છે.

“ સંત સંત સખ એક હે, જેસે આપુકે ખેત,

કેાઇ કુદરતી લાલ હે, આર સખી ચેત કે ચેત. ”

યાને:—જેમ અકીણના ખેતરમાં અકીણના છોડવા જોડે એકજ છતાં, કેાઇ કુદરતી રીતે લાલ રંગના પણ માહે માહે દેખાય છે, પણ અંદરથી તો રસ નીકળે તે સર્વનો સફેદજ નીકળે છે; તેમ સર્વ સંતો એકજ છે, એ પ્રમાણે ઉપમાન છે. તુલસીદાસ કહે છે;

“જ્યો બિન દીક ન સોહિયે, લોચન લોલ બિશાળ;

ત્યોંહી કેશવ સકલ કબિ, બિન બાની હી રસાલ.”

જેમ આંખના ડોળા મોટાને સારા હોય પણ કીકી વગર શોભતા નથી, તેમ કવિઓ બાની યાને લખાણની છટા વગર શોભતા નથી.

“ ઉજે પુષ્પ સોહામણાં, નજરે ના દેખાય;
વન સઘળું વાસિત કરે, મિથ્યા ખિલી ખરી ભય.”

૨૫

“*Poetry gives treasures more golden than gold, leading us in higher and healthier ways than those of the world, and interpreting to us the lessons of Nature. But she speaks best for herself.*”

F. T. Palgrave.

શુદ્ધરતી કવિ અને બીખારી કવિ, એ બે માટે એક અચ્છુ દ્રષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે. પોતાની કવિતા સાંભળનારા જનગૃહ હોય, પોતાની કવિતા રચતાં પોતાનેજ શંકા નહીં પડતી હોય, અને કાંઈ પણ અસહીઆત પોતાની કવિતામાં આવતી હોય, તેમ તેમ ખરો કવિ ખુશી અને મગ્ન રહે છે. જ્યારે ખોટો કવિ જે બીજા કવિઓને ત્યાંથી ઉછીનું પાછીનું ઉધાર લાવીને કવિતાઓ બનાવતો હોય તેને માટે એવું કહેલું છે કે:—ચરણ ધરત શંખા કરત; નિંદ ન ભાવત શોર-શુવરણકો ધુડત ફીરત; કવિ વિલીયારી ચોર. યાને, એકના પગલાં ઉપર પોતે પગલું ભરીને પછી શંકા કરે છે, બધા જણા ઉંઘમાં પડ્યા હોય તે તેને ગમે છે, તેને સ્ત્રેરબકાર ગમતો નથી, પણ મુંગમુંગ પોતાનું પસાર કરાવી દેવા ગમે છે. શોનાને યાને શોના જેવી ઉત્તમ કવિતાઓ જે બીજા કવિઓની બનાવેલી હોય તેને શોધતો કરે છે, એવી ખોટા કવિની-બલિયારી પુરૂષની-અને ચોરની આદત હોય છે. એમાં એ ત્રણે સાહેબો માટે એટલીજ લીટીમાંથી જૂદા જૂદા અર્થો થાય છે, અને તે ત્રણેને લાગુ પડે છે. લેટીનમાં કહેવત છે કે, *Poeta nascitur, non fit*. કવિ જન્મેલો હોય છે, બનાવેલો હોતો નથી.

૬૦—પ્રશ્નોત્તરારાલંકાર:—એમાં કાવ્યના અંદર પેહેલાં પ્રશ્ન યાને સવાલ પુછવામાં આવે છે, અને તેની સાથેજ ઉત્તર યાને જવાબ આપવામાં આવે છે. જેને ફારશીમાં “કાફીએએ પુરશેષે પાશુખ” કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્નોત્તરારાલે અંગ્રેજીમાં *Dialogue* કહે છે. ફારશીમાં એને “સવાલો જવાબ” પણ કહે છે. જેમકે:—

“ગોદતમ સનમા દેલ અઝગુ ખર કન્દેહ કુનમ.

ગોદતા કે બે યક ગમઝેહ તોરા ઝીન્દેહ કુનમ.

ગોદતમ સનમા ગર બમીરમ એ કુની ?

ગોદતા કે બે યક એસવેહ તોરા ઝીન્દેહ કુનમ."

અર્થ:—મેં કહ્યું કે એ પુતળી ! મારું દિલ તારાથી રંજીતેહ કરે. ત્યારે તેણે કહ્યું કે તું ને મારી એક નજરથી જીવતો કરીશ. મેં પુછ્યું કે એ પુતળી હું મરી જાઉં તો તું શું કરશે ? તેણી બોલી કે મારાં એક નખરાંથી તું ને હું સજીવન કરીશ.

એમાં આશક માશુકતા સવાલ જવાબો આવેલા છે. શાયર હાફેઝની એક ગઝલ આખી એજ અલંકારમાં રચાયેલી છે. તે નીચલાં લીટીથી શરૂ થાય છે:—

“ ગોદતમ મમે તુ દારમ, ગોદતા મમત સર આવદ;

ગોદતમ કે માહે મન શવ, ગોદતમ અગર બર આવદ. ”

મેં કહ્યું કે હું તારે લીધે દિલગીર છું; ત્યારે તેણે જવાબ વાળ્યો કે ત્યારે તારા મમનો છેડો આવશે. મેં કહ્યું કે તું મારો ચંદ્ર થા ! તેણે જવાબ વાળ્યો કે જો તે ઉપર આવે તો, યાને ચંદ્ર ઉગે ત્યારે.

મી. બેરાંમજી મલખારીની નીતિ વિનોદમાં “ ઇશ્વર ક્યાં છે ? ” વાળા દોહરા એ અલંકારમાં છે:—

પ્રશ્ન— “ હૈયું પુછે આપણું, ઇશ્વર તે ક્યાં હોય ?

ઉત્તર એનો મુલલ છે, જો કો શોધી જોય.

દુષ્ટ કામ કરતી વખતે, હૈયું ધળ ધળ થાય;

વળી પાપ કરવા પછી, માનવ મન ખસ્તાય.

ચણતરાથી નચિંત જ્યાં, સિપાઇનો નહિ કર;

ધુળે હેડું કેમ ત્યાં ? કેની જુએ નજર ?

ઉત્તર— ઇશ્વર અંતરજામી તે, અંતરમા કરી વાસ;

અંતરમાં રહી ઓગરે, ‘મૂઠ મનુષ્ય તપાસ’.

અહિં ઇશ્વરનો વાસ છે, આ ઇશ્વરનીજ વાણ;

સમજીને બેરામ તું, એ ઇશ્વરજ પિછાન. ”

એમાં પ્રશ્નોત્તર આપાદ જણાઇ આવશે. કેમકે કવિએ પોતેજ પ્રશ્ન મુકી પોતેજ તેનો ઉત્તર આપ્યો છે.

આ બીજા એક દાખલામાંતો પ્રશ્નનો પ્રશ્ન રૂપેજ ઉત્તર દીધેલો હોવાથી લેઝતદાર અલંકાર થયેલો છે:—

“ અમે રેહ્યારે અલ્લે મરા રાહ તુમા,

દરે મુશકેલ બહરફે જવાખ બે કુશા !
 ગુધઅન્દ ખુદા ખુદો હીગર હીચ ન ખુદ,
 અગર હીચ ન ખુદસ્ત ખુદા ખુદ કુળ ?
 અઝ મઝહબો મેદલત ખખરી નીસ્ત તોરા,
 મીદાન તુ ચકીન કે લામકાન અસ્ત ખુદા,
 કેફીયતે હક એ મન ચે મી પુરસી,
 જાન દર તન અસ્ત ગો કુળ દારદ જા."

પ્રશ્ન—ઓ માનવીઓના રાહબર ! નીચે મુજબનું ગતે સમજવાને
 જે મુશકેલી નડે છે તેનો કાંઈ રસ્તો દેખાડ; કે લોકો બોલે છે કે
 કાંઈ પણ ચીજ પેદા થઈ અને હૈયાતીમાં આવી તે પેહેલાંનોજ ખોદા
 હૈયાત હતો. જ્યારે કાંઈ પણ ચીજ હૈયાત નોતી ત્યારે ખુદા
 કંઈ જગાએ હતો ? કેમકે કોઈ જગા પણ હૈયાત નોતી.

ઉત્તર:—દીનના મુળ કાનુનોથી પણ તું અંગણ જણાય છે.
 ખાત્રીથી માન, કે ખુદા હરેક જગાએ હાજર છે. ત્યારે મને તે કરી-
 મેકારસાજ વીશે સવાલ કરવાની તને શી જરૂર પડી ? તારાં શરિરમાં
 તારો જીવ વસે છે, તે કંઈ જગાએ છે તે તું મને કેહશે ?

શાયર હાફીઝનો ૨૩૪ મો છંદ (Ode) તથા એજ શાયરનો
 ૨૨૮ અને ૨૩૭ મો છંદ આખો એજ અલંકારમાં છે, અને તે
 બહુ સુંદર છે. સુંદરદાસે અંતઃકરણ ભેદ વિશે લખ્યું છે:—

પ્રશ્ન:—વહિર્બુદ્ધિ અવ કહો ગુસાઈ
 અંતર બુદ્ધિ રહે કિર્હિ ઠાઈ ॥
 પરમ બુદ્ધિકા કહો વિચારા ।
 સુંદર પૂછે શિષ્ય તુહારા ॥

ઉત્તર:—વહિર બુદ્ધિ રજ તમ ગુણ રક્તા ।
 અંતર બુદ્ધિ સત્ત્વ આસક્તા ॥
 પરમ બુદ્ધિ ત્રય ગુણતે ન્યારી ।
 સુંદર આતમબુદ્ધિ વિચારી ॥

એ પ્રમાણે અલંકાર આપેલો છે.

આશક માથુક વચ્ચે ચાલેલો નીચલો પ્રશોત્તર ખુબીદાર છે.

પ્રશ્ન { “ એગો અએ આશકે સાદેક ચેરા ગુલદસ્તે આવોરદી ?
દેલે બુલબુલ શીકસ્તી ગુનચેરા દીલખસ્તે આવોરદી ?

ઉત્તર { ને બેહરે ઝીબે દસ્તી માહે મન, ગુલદસ્તે આવોર્દી,
બખુબી લાક મી ઝદ ગુલ બપીશતખસ્તે આવોર્દી.”

અર્થ:—ઓ મારા ખરાં દીલના આશક ! તું મને કેહ, કે આ
પુલનો દડો તું મારી આગળ શું કરવા લાવ્યો છે ? તેં શા માટે
બચારાં બુલબુલનું દીલ લાંછ નાંખ્યું છે ? અને આ ખીલતી કળીને
અહીં લાવીને તેં શા માટે વિપત્તિમાં નાંખી છે ? ત્યારે આશકે
જવાબ દીધો કે, આ પુલનો તુરો હું કાઢ માત્ર તારા હાથમાં
શોભાવાને માટેજ લાવ્યો નથી, પણ ઓ દીલરખા પરી ! આ ગુલાબનું
પુલ પોતાની ખુબસુરતી ઉપર બહુ બડાઇ મારતું હતું, અને ખ્યાર
કરવામાં જણે એજ એકલું હોય તેવું અભિમાન રાખતુ હતું, તેટલાવાસ્તે
એના હાથ પગ બાંધીને હું એને તારી હજુરમાં લાવ્યો છું, કે
તું ખ્યાદીની ખુબસુરતી આગળ એ તો એક ગોલામ જેવું છે !

ગર્લ કવિરાજ શાયરાન શાયર ફેરદોશીના સાહાનામામાંથી આપણે
દાખલો લઈએ;

પ્રશ્ન—“ કેતા ચીસ્ત આં દેહ દો સરવે સહી ?

કે રોસ્ત અસ્ત શાદ આબ બા ફરરહી ?

અઝાં બર જદેહ હરયકે શાખે સી;

નગરદદ કમો બેશ બર પારસી. ”

યાને—સરવે સહીના ૧૨ બાર ઝાડ, જે દુન્યામાં તરોતા-
જેહ અને ઝળકતાં ઉગેલાં કેહવાય છે, તે શું ચીજ છે ? તે સરવના
હરેક ઝાડની ઉપર ૩૦ શાખો અથવા ડાળીઓ ઉગેલી છે, અને જે
પારસી લોકોમાં કમ બ્યાદે થતી નથી, યાને કે બ્યારે પણ ગણો
ત્યારે તે ઝાડની ડાળો તેટલીજ હોય છે તે શું છે ? એનો જવાબ
પાછો એજ શાયર આપે છે કે.—

ઉત્તર—“ન ખોસ્ત અઝ દહો દો દરખ્તે બુલદ;

કે હરયક હમી શાખે સી સર કસદ.

બસાલે બહોદો શુઅદ માહે નો;

શું શાહે નવ આઈન અબર ગાહે નો.

‘બ સીરિજ મેહરા સર આયદ શુમાર;

ખદીસો જુઅદ ગેરદેશ રેઝગાર. ’

યાને:— પ્રથમ મોટાં ૧૨ ઝડો કે જે પ્રત્યેક ઝડની ૩૦ ગળ પોતાના ત્રર ખેંચે છે, તે એ છે કે એક વરસમાં ૧૨ મહિના નવા ચાય છે, તે જેમ નવી રવેશનો પાદશાહ પોતાના નવીન તખ્તની ઉપર બેશે, તેજ રીતે દરેક મહીનાઓ નવી રહીએ બદલાતા ચાલે છે. અને ૩૦ દહાડે મહિનો તમામ ચાય છે, તે તું ગણી જો, કે એજ પ્રમાણે જમાનાની ગેરદેશ ચાલી જાય છે. ફીરદોશીના જેવોજ પ્રખ્યાત શાયર આંધળો મીદ્દન, જ્યારે તેના હાથમાં પોતાની માવતરનું ચિત્ર આવી જાય છે, ત્યારે શું બોલે છે તે જુઓ, કે તેણે પ્રશ્નોત્તર કેવો અચ્છો દીધાવ્યો છે:— માતાની જીવી તરફ જોઈને પુછે છે;

“ *My mother ! when I learn'd that thou wast dead,
Say, wast thou conscious of the tears I shed ?
Hover'd thy spirit o'er thy sorr'wing son,
Wretch even then, life's journey just begun ?
Perhaps thou gav'st me, though unfelt, a kiss;
Perhaps a tear, if souls can weep in bliss—
Ah that, maternal smile ! it answers— Yes.
I heard the bell toll'd on thy burial day,
I was the hearse, that bore thee slow away!
And turning from my nurs'ry window, drew
A long, long sigh, and wept a last adieu,
But was it such ?—It was. Where thou art gone.* ”

એમાં કવિ મીદ્દન પોતાની માતાનું મળેલું પીકચર જોઈ તેને પ્રશ્ન પુછે છે, તેમજ તેના ઉત્તર આપે છે. એ અચ્છો પ્રશ્નોત્તરલંકાર છે. આપણા જરથોસ્તિ ભાષ્યોની આખી હોરમઝદ યસ્ત પ્રશ્નોત્તરલંકારમાંજ જોડાયલી છે. તેમાં આપણો પાક પેગંબર દાનાષ ભરેલા સવાલો દાદગર દાદારને પુછે છે, અને તેના માઆકુલ જવાબો જ્યારે હકતાલા અશો જરથોસ્તને આપે છે; જેમકે:—

પ્રશ્ન:—કત્ અપવ મઝ્દ વનત્ દવ-તેમ્ ?

ઉત્તર:—અપવ વનત્ દુનિમ, અપવ વનત્ દવ-તેમ.

યાને કે:—ઓ અહુરમઝ્દ ! અશો આદમી પાપી પુરવને શું

મારી હાલવી શકશે ? એમ જરથોસ્તે પુરોશ કરી, 'અને દાદાર હોરમઝ્દે તેની પાશુપ કરી કે, અલખત ! અશો માણસ દરજતે યાને દુષ્ટ માણસને મારી શકે, તથા અશો આદમ પાપી પુરુષને જેર કરી શકે. આખી યસ્તમાં એવા દાખલા છે, તેથી ઘણાની અહિ આં જગા કરી નથી.

હિંદુ છોડીઓમાં આપાડ શુદ્ધ ૧૨ થી તે વદ પડવા લગી ગોર મુંજવાની ક્રિયા થાય છે, ત્યારે તેણીઓ પ્રત્યેકતરમાંજ ગીતો ગાય છે.

“ જાંચો પીપજો ખખડેરે રામ ગોવાળિયો જય;

મેતો રામ ગોવાળિયાને પુછયુરે, તારે કેટલી ગાય ?

સો દુજણી સો ગાલણી રે, તારો ચરવા જય,

એટલા દહી દધને શું કરશેરે, ગોરમા બેઠા નહાય.”

ચળી તેમનાં ટોળાં સામસામી મળે ત્યારે પણ એજ અલંકારમાં વાદ કરે છે.

૧ લુ ટોળું:—ઓ લાજા કુંવર, ઓ લાજા કુંવર, તમે પરણ્યાં કે કુંવારાં લાલ ?

અચકો મચકો કારેલી.

૨ જુ ટોળું:—અમે લગન લગન કુંવારાં લાલ—અચકો મચકો.

૧ લુ ટોળું:—તમને કંઈ બહેન ગોરાં ગમશે લાલ ? ”

૨ જુ ટોળું:—અમને આ બહેન ગોરાં ગમશે લાલ— ”

૧ લુ ટોળું:—એ જાંચીને શું કરશે લાલ ? અચકો મચકો.

૨ જુ ટોળું:—એ જાંચી કેડે કુંચી લાલ—”

કવિ પ્રેમાનંદના “ ઓખા હરણ ” માં પણ એ અલંકાર ચારંવાર વપરાયલો છે:—

“ વૃતાંત કહે ભાઈ દ્રાણુ છે, પામ્યો બહુ પરિતાપ;

સર્પ કહે રાય સાંભળો, મને હવે રૂપીનો શાપરે.

બોલ્યો નાગ કરી પરણામ, માઝ કરકોટક છે નામ;

પ્રાચિન કહે પામ્યો સંતાપ, સપ્ત રૂપિયે મને દીધો શાપ.

વિમાન જાતું હવું સ્વર્ગ લણી, અજ્ઞાનતા જાગી મુજ તણી;

કુતકારિ નાંખી વિપન્નવાળ, દાધા રૂપિ ને ચડિયો કાળ. ”

એમાં પણ રાજ્ય અને સર્પ વચ્ચે આલેલો પ્રત્યેકતર ઝટ જણાઈ આવે છે. કારણી ભાપામા તો આ પ્રત્યેકતર ઘણીગમ દીક્ષામાં આવે છે. એક પાદશાહે શાયરને પુછયુ કે:—

પાદશાહ — સુનીદે કે સુઅદ માનંદ દીદેહ ?

૪૫

‘જ સીરોજ મેહરા સર આયદ શુમાર;

બદીસાં જુઅદ ગેરદેશે રોઝગાર. ”

યાને:— પ્રથમ મોટાં ૧૨ ઝાડો કે જે પ્રત્યેક ઝાડની ૩૦ ડાળ પોતાના સ્વરૂપે છે, તે એ છે કે એક વરસમાં ૧૨ મહિના નવા થાય છે, તે જેમ નવી રવેશનો પાદશાહ પોતાના નવીન તખ્તની ઉપર બેશે, તેજ રીતે હરેક મહીનાઓ નવી રીતે બદલાતા ચાલે છે. અને ૩૦ દહાડે મહિનો તમામ થાય છે, તે તું ગણી જો, કે એજ પ્રમાણે જમાનાની ગેરદેશ ચાલી જાય છે. ફીરદોશીના જેવોજ પ્રખ્યાત શાયર આંધળો મીલ્ટન, જ્યારે તેના હાથમાં પોતાની માવતરનું ચિત્ર આવી જાય છે, ત્યારે શું બોલે છે તે જુઓ, કે તેણે પ્રશ્નોત્તર કેવો અચ્છો દીધાઓ છે:— માતાની જમી તરફ જોઈને પુછે છે;

“ *My mother ! when I learn'd that thou wast dead,
Say, wast thou conscious of the tears I shed ?
Hover'd thy spirit o'er thy sorrowing son,
Wretch even then, life's journey just begun ?
Perhaps thou gav'st me, though unfelt, a kiss;
Perhaps a tear, if souls can weep in bliss—
Ah that, maternal smile ! it answers— Yes.
I heard the bell toll'd on thy burial day,
I was the hearse, that bore thee slow away!
And turning from my nurs'ry window, drew
A long, long sigh, and wept a last adieu,
But was it such ?—It was. Where thou art gone.* ”

એમાં કવિ મીલ્ટન પોતાની માતાનું મળેલું પીકચર જોઈ તેને પ્રશ્ન પુછે છે, તેમજ તેના ઉત્તર આપે છે. એ અચ્છો પ્રશ્નોત્તરાર્ણકાર છે. આપણા જરથોસ્તિ ભાષ્યોની આખી હોરમઝદ યશ્ત પ્રશ્નોત્તરાર્ણકારમાંજ જોડાયલી છે. તેમાં આપણો પાક પેગંબર દાનાષ ભરેલા સવાલો દાદગર દાદારને પુછે છે, અને તેના માઆકુલ જવાબો પારે હકતાલા અશો જરથોસ્તને આપે છે; જેમકે:—

પ્રશ્ન:—કત્ અપવ મઝ્દ વનત્ દ્રવન્તેમ્ ?

ઉત્તર:—અપવ વનત્ દુનિમ, અપવ વનત્ દ્રવન્તેમ.

યાને કે:—ઓ અહુરમઝદ ! અશો આદમી પાપી પુરુષને શું

મારી હાલવી શકશે ? એમ જરૂરોસ્તે પુરોશ કરી, અને દાદાર હોરમઝદે તેની પાશુખ કરી કે, અલખત ! અશો માણસ દરજને યાને દુષ્ટ માણસને મારી શકે, તથા અશો આદમ પાપી પુત્રપને જેર કરી શકે. આખી યસ્તમાં એવા દાખલા છે, તેથી ધણીની અહિંઆં જગા કરી નથી.

હિંદુ છોડીઓમાં આપાડ શુદ્ધ ૧૨ થી તે વદ પડવા લગી ગોર મુજવાની ક્રિયા થાય છે, ત્યારે તેણીઓ પ્રત્નોત્તરામાંજ ગીતો ગાય છે.

“ ભયો પીપળો ખખડેરે રામ ગોવાળિયો જય;

મેંતો રામ ગોવાળિયાને પુછયુરે, તારે કેટલી ગાય ?

સો દુજણી સો ગાલણી રે, ચારો ચરવા જય,

એટલા દહીં દૂધને શું કરશેરે, ગોરમા ખેઠા નહાય.”

ચળી તેમનાં ટોળાં સામસામી મળે ત્યારે પણ એજ અલંકારમાં વાદ કરે છે.

૧ લું ટોળું:—ઓ લાછા કુંવર, ઓ લાછા કુંવર, તમે પરણ્યાં કે કુંવારાં લાલ ?
અચકો મચકો કારેલી.

૨ લું ટોળું:—અમે લગન લગન કુંવારાં લાલ—અચકો મચકો.

૧ લું ટોળું—તમને કંઈ બહેન ગોરાં ગમશે લાલ ? ”

૨ લું ટોળું—અમને આ બહેન ગોરાં ગમશે લાલ— ”

૧ લું ટોળું—એ બંચીને શું કરશે લાલ ? અચકો મચકો.

૨ લું ટોળું—એ બંચી કેડે કુંચી લાલ—”

કવિ પ્રેમાનંદના “ ઓખા હરણ ” માં પણ એ અલંકાર ત્રારવાર વપરાયેલો છે:—

“ વૃતાંત કહે લાછ કાણુ છે, પામ્યો બહુ પરિતાપ;

સર્પ કહે રાય સાંભળો, મને હવો ઝંપીનો શાપરે.

બોલ્યો નાગ કરી પરણામ, મારું કરકોટક છે નામ;

પ્રાચીન કર્મે પામ્યો સંતાપ, સપ્ત ઝપિયે મને દીધો શાપ.

વિમાન જાતું હતું સ્વર્ગ લણી, અસાનતા જાગી મુજ તણી;

પ્રતકારિ નાંખી વિપન્નાળ, દાધા રૂપિ ને ચડિયો કાળ. ”

એમાં પણ રાજ અને સર્પ વચ્ચે ચાલેલો પ્રત્નોત્તર ઝટ જણાઈ આવે છે. દ્વારશી લાપામાં તો આ પ્રત્નોત્તર ધણીગમ દીક્ષામાં આવે છે. એક પાદશાહે શાયરને પુછયુ કે—

ખાદશાહ.—સુનીદે કે શુઅદ માનદ દીદેહ ?

જુડે

શાયર:—તોરા દીદિહ વ યુમુકરા સુનીદિ.

યાને કે:—શુ સાંભળેલું જોયાની યંરોળર હોય કે ? હા—યુસુ-
ફની ખુબસુરતી તો સાંભળેલી, પણ તારી ખુબસુરતી તો જોઈ. યાને
પાંદશાહની તારીફ કરી, અને સવાલનો જવાબ પણ આપ્યો છે.
હવે આપણે બીજા દાખલા ટુંકા કરી નાંખી, એ વિષય વેહેલો સમાપ્ત
કરવા થકી બાકી રહેલા અલંકારો જલદીથી પુરા કરી નાંખવા મંડીશું.

૬૧:—કેહવતરૂપાલંકાર:—એમાં એવી બનાવટ હોય છે
કે, સારી સારી કેહવતો જે કે ચાલુ વપરાસમાં આવતી હોય તે
કાવ્યમાં દાખલ કરવાનો અલંકાર છે. જેને ફારશીમાં “ અરસઆલ-
ઉલ—મીસ્લ ” ના નામે ઓળખવામાં આવે છે. જેમકે:—કવિ ખુલા-
ખીદાસ સ્વરાન્ય ભક્તિ માટે લખતાં કહે છે કે;

“ હશે કુવે તો ભરશે હવાડો, ભર્યા કુવા વીણુ થશે ભવાડો;
એ આપના અંતરમાં ઉતારો, સ્વરાન્ય ભક્તિ સજનો સ્વિકારો.
જે મેઘમાં તે મહિ મધ્ય આવે, જે ખેતરે તેહ ખળે સુહાવે;
જે રાન્યમાં (તે) રૈયતમાં વધારો, સ્વરાન્ય ભક્તિ સજનો સ્વિકારો. ”

એમાં ૧—કુવે હશે તો અભાડે આવશે. ૨—ભરે કુવે ભવાડો.
૩—મેઘમાં હોય તો મહિમાં આવે. ૪—જે ખેડે તે ખાય. ૫—રાન્ય
રજે તો રૈયત ચરે. એવી પાંચ કેહવતો એમાં આવી ગયલી છે.
વળી બીજા રૂપમાં ઉત્પ્રેક્ષા કરનારી કેહવતો કાવ્યમાં આવે છે.

“જો જોકો ગુણુ જાણુત, સો તાકો ગુણુ લેત;

કાયલ આંખહી ખાત હે, કાંઈ લીખોરી લેત. ”

એમાં જાણીતી ૩ કેહવતો એક મતલબની ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારમાં
દુહામાં સમાવી છે, કે “ જે જેનો ગુણુ જાણુ, તે તેનો રસ તાણુ ”
તે કેવી રીતે, કે જેમ કાયલ તાણુ આંખો, ને લીંબુ તાણુ કાગો. ”
કાગડો લીંબુ લુંટી જાય, ને ફરી કાયલ ખુંચવી જાય, તે ઉપર આ
જોડણી છે. “ ખાંડ લાંઠીને ભુંસું ખાય, એવો ખેલ વંજરે જાય ”
એ કેહવતને કાવ્યમાં ગોઠવી છે કે:—

“ જયું ખેલ બનજરકે, ફીરત ધણુરે દેશ;

ખાંડ ભરી ભુશ ખાત હે, બીના ગુર ઉપદેશ. ”

કવિ પ્રેમાનંદ કહે છે:—

“ લક્ષણુ બોહાણી દમયંતી છે, રૂપ યોવન ઉનમતશું

ગાળ મુઠી બે બોળને ખાશે, તે ચતુરાપશુવંતછ.”

++

++

++

++

“ મુકિ સજ્જન શત્રુને ન મળિયે, મુકિ ચદન કાં વળગે બાવળિયે.
નાંખિ રતન કોડી કોડી કોણ આણે, તછ મદગળ મહિપ પલાણે;
તછ ધેનુ અળ કોણ બાંધે, તછ શાળ કુશકા કોણ રાંધે. ”

વળી એકજ શીખામણમાં ધણી વાનને લાગુ પાડવા અર્થે કેહવત
રૂપાલંકાર વપરાયલા છે. જેમકે—

“રાજા—ભોગી—અગન—જળ, ઉનકી ઉલટી રીત;

પરસરામ કહે પાળીયે, થોડી ઉનસે પ્રીત. ”

એમાં ચાર જણ સાથે ઓછી પ્રીત રાખવા કેહે છે, છતાં એકજ
સંબંધાર્થ વાક્યમાં ચાર કેહવત આવી જાય છે.

કવિ ઉદય રતન.—“ એકલી નારી સાથે, મારગે ન જાવું હો,

વળી વાટે વાત ન કીજિયે;

એક શેજે નર દોય, શીળવંત ન સૂવું હો,

સહેજે ગાળ ન દીજિયે. ”

એ પ્રમાણે પ્રાચીન કાળના ગૂર્જર કવિઓ ભાત ભાતની કેહેવતો,
કાવ્યમાં વાપરી ગયા છે. લજ્જરામ નામનો કવિ જે અમદાવાદ મધે
ઈ. સ. ૧૭૮૭ માં થઈ ગયો છે, તેણે પણ આ અલંકારની બહુ
લેઝત લીધી છે:—

“ વણ પુછે કોઈને નવ કહેવું, એહ લોક શું જાણે;

માંગ્યા પાખી માત ન પીરસે, તમ દુઃખ કો ઉર આણે.”

એના કરતાં નવી કાશીનની કેહવતો કાવ્યમાં શુંદી દેવામાં
ધીરે ભગત ધણે વિખ્યાતિ પામ્યો છે. તે વડોદરાના સાવલી તાલુકામાં
રહેતો હતો; તે જોડે છે કે:—

“ નાનપણે ધર ધધામાં ધાયો, ષ્ઠપણે હરિગુણ ગાય;

ધર લાગ્યું ત્યારે કુવો બોધવે, એ અગ્નિ કેમ બોલવાય.

અંત સમે છાપ તિલક બનાવે, ભૂલી ગયો બ્યારે ભાન;

એરણની ચોરી સોયનું દાન એમ, કેમ આવે લેમાન. ”

કેહવતરૂપાલંકારને કારણેમાં “અરસાલે મીસલ” પણ કહે છે.
નીચલા બેતમાં તેનો લેદ સમાયલો છે:—

“ હાફેઝ નેહ હદે મારત ચુનીન લાફલા ઝદન;

પા અઝ મુલીમે ખીશ એરા પેશતર કશીમ.”

છેલ્લી લાઇનમાં “ પાંચ ગલીમે ખીશ પેશતર ન ખાયદ કદ ” યાને કે ધાલળી બાહેર પગ કાઢવા નહી, એવા અર્થની એ કેહવત છે. અર્થાંત પગ બેઠ પાંચરાણું તાણવું.

ખીજ ગુર્જર કવિઓમાં જે જેના કાવ્યમાં કેહવતર પાલકાર સમાયલા છે, તે પાછલા જન્મનાના હોવાથી અકેક બળે આપી બસ કરીશું. કવિ ગીરધર:—

“ શત્રુ સર્પ ને અગ્નિ ત્રણે નવ ગણવા લધુ એહ;

કરે વિધન તે ક્ષણ માત્રમાં માટે ધીરિયે નહિ તેહ. ”

કવિ દીપવિજય:—

“ માત્ર કથું મુંજને રૂપું, ના આવ્યું આહું કાયરે;

ચોરની માતા કાઠીમાં, મોહ ધાલી જેમ રાયરે.

પરતાવે શો કરવો હવે, કહું કાઠને નવ જાયરે;

પાણી પીને ધર પૂછતાં, લોકમાં હાંસી થાયરે. ”

વળી પ્રશ્નરૂપે વપરાયલી કેહવતો શીખામણ રૂપે કાવ્યમર્ત

સમાવામાં આવે છે:—

“ ચિંતા મત કર માનવી, દેત હાર સમર્થ;

જળમેં બસે માછલી, વાકી ગાંઠે કહાં ગર્થ? ”

એમાં કહે છે કે માછલી પાણીમાં વસે છે તોપણ તેનું પરમેશ્વર પુરૂ કરે છે, તો બેકે તેની પાસે કાંઈ પૈસો પણ નથી.

કવિ વીર વિજય:—

“ લોક વિરધની વાર, શણુજે જગત પડ્યો વ્યવહાર;

મૂરખ બાળક જાયક વ્યસની, કાશ ને વળી નારીશરે;

જો સંસારે સદા સુખ વાંછો, ચોરની સગત વાર;

વેશ્યા સાથે વણુજ ન કરિયે, નીચશું નેહ ન કરિયેશરે;

આપણુ આવે ધર ધન જાવે, જીવિતને પરહરિયે;

કામ વિના પર ધર નવ જાએ, આજે ગાળ ન દીજેશરે;

બળિયા સાથે બાથ ન લરિયે, કુટુંબ કલેશ ન કીજે;

દુશ્મન શું પરનારી સાથે, તેજીએ વાત નકીતેશરે;

માત બેનશું મારગ જાતાં, વાત કરિયે રાતે;

રાજ રમણી ધરતો શોની, વિશ્વાસે નવ રહિયેશરે. ”

વિગેરે વિગેરે એજ કવિએ માત્ર એકજ કવિતામાં લગભગ ૧૫૦-૨૦૦ કેહવતો વાપરેલી છે, તેથી તે લખાણુ કરી નથી, તો જે

જે તેમાંથી ઘણી નક્ષત્ર મળે છે, પણ આખી કવિતા ઉતારી નથી:

“તુલસી નીચે જનસે, બને ન ઉંચો કામ,

મહત નગારા ના બને, ચુવા કરે ચામ.”

નીચ માણસથી ઉંચાં કામની શી આશા? એ કેહવતને ગોઠવીને: કેહે છે કે, જે પ્રમાણે ઉંદરના ચામડાંથી કાંઈ નગારા મઠી શકાય નથી, તે પ્રમાણે નીચથી ઉંચ કામ થતું નથી.

“કાલ કરંતો આજ કર, આજ કરંતો અમ;

અવસર વીત્યો જત હે, ફીર કરેગો કય ?”

એમાં આજનું કામ કાલ ઉપર નહીં રાખવાની કેહવત છે. કેહેવતઃ પાલકાર વાપરનારો એક કવિ દયારામ થઈ ગયો છે; તેણે રાધિકાના વખાણુ વિષે જે કાવ્ય બનાવેલું છે, તેમાં મીઠી મીઠી તરેહવાર કેહવતો ગોઠવેલી છે:—

“સાધુઅમ ન કરશેરે, કાટી પ્રયત્ને ગર્ધવ થાશે નહીં ગાય;

કઠણ ખોલી કાળજી બાળે હરિ લગ્ન ભુલાય;

કાંબળા ફેરી કાળપ સો મણ, સાખથી નવ જાય;

શ્વાનની પુંછડિ થાય ન સૂઝી કરે અનેક ઉપાય;

કુલક્ષણથી શિયળ ખડયો, પુરૂષ પુરૂષ થાય;

વ્યંડળ મરદ હોય ન કદા, સો મણ પારો ખાય;

કરતુરી ક્યારે વાવો તોયે, લસણ તો ગધાય;

ઓપડ આખડિ માનતા માને, વાંઝણિ કદિ ન વ્યાય;

ફળે નહીં છુલે નહિ નેતર, સુધા જો સિંચાય;

આઠે પ્રહર ઉઝળિયે તોય, ગાંગડુ નવ બઢાય;

વાંસ એરંડો થાય ન ચંદન, મળયા ચળ ને વાય;

જેને કળે જે સરજ્યાં છે, તે તેમાં લોલાય.”

એ વિગેરે અતિશય કેહવતોના સેંકડો પદો જોડાયલાં છે, પણ આપણે તો સેહેજ સેહેજ ઇશારાથી આપણો મુદ્દો સમજાવી લઈશું. ઉપલા દાખલાઓમાં કેહવતો કઈ કઈ છે, તે સમજાવવાની કાંઈ જરૂર જણાય નથી, કેમકે તે ખોલ્લે ખોલ્લી દરેકને સમજાય તેવી છે.

“ખાઝ આઝ કે ખાઝ આયદ ઉઝે શુદે હાકેઝ;

હુરચંદ કે નઆયદ ખાઝ તીરીકે એશુદ અઝ શુસ્ત.”

ખીછ લીટીમાં કેહવત એવી મતલબની છે કે જે થયું તે થયું; કમાનમાંથી તીર છુટ્યો તે પાછો આવતો નથી. જ્યારે એવિજ

લીટીમાં કેહવતો સમાયલી હોય ત્યારે તેને “ અરસાલે મીસ-લીન ” કહે છે, જેમકે:—

“ નસીહતે હમે આલેમ યુ આદ દર કદસ અસ્ત;
અગુશે મરદુમે નાદાન યુ આપ દર ગેરખાલ. ”

યાને:—મુખાને આંખી પૃથ્વી પણ જો શીખામણુ દે, તે તે પાંજરામાં પવન પકડવા બરાબર, અને ચાળણીમાં પાણી રાખવા બરાબર છે; યાને ફેકટ છે. શેખ સાદી કહે છે કે:—

“ માહી કે દર ખુસ્ક ઉક્તદ, કીમત ખેદાનદ આખરા. ”

યાને:—જ્યારે માછલી સુકી જમીન ઉપર આવે ત્યારેજ તે પાણીની કીમત પીછાણે. સુંદર વિલાસ ઉપરથી:—

“ સુંદર કહત જૈસે । દંત ગજરાજ મુખ ॥

ચાઢવેકે ઔર રુ । દિચાઢવેકે ઔર હૈ ॥ ”

એમાં બાણીતી કેહવત “ હાથીના દાંત દેખાડવાના જુદા, ને આવવાના જુદા ” સમાધ ગયલી છે.

“ આવ કહેસો ઓલીઆ, ખેઠ કહેસો પીર;

જસ ધર આદર ભાવ નહી, ઉસકાકાટો શીર. ”

એમાં વળી ત્રણ કેહવતો વાપરી છે, પણ ત્રણેના અર્થ તો એકજ છે. એક દુહામાં એકજ મતલબની જૂદિ જૂદિ ૩ કેહવતો એ પ્રમાણે લખાઈ છે.

લાંખી માત્ર એકજ કહેવત આખો એક દુહો રેકી બેઠી છે:—

“ સાધુ ભુખે ભાવકે, ધનકે ભુખે નાહી;

જો સાધુ ધનકે ભુખે, વોહી સાધુ નાહી. ”

“ જ્યૂં કોઝ સેતીકો જોતત । લેકરિ વીજ મૂનિકે ઘોવે ।

સુંદર કહે સુનો દષ્ટાંતહિ । નાગો નહાઈ કહા નિચોવે ॥ ”

એમાં પણ બાણીતી કેહવત “ નાગો નાહે શું ને નીચોવે શું ” સમાધ ગયલી છે. એમાં માત્ર એક કહેવતથી એક દુહો બંધાઈ રહેલો છે. વળી ઘણીકે કેહવતો માત્ર થોડા લક્ષ્ય ઉપર આધાર રાખી જોડાયલી આવે છે. જેમકે:—

“ હરિ ભક્તિમે તીન ગુણ, હર કોઈ લાગે પાય;

રખાનેકું મીથાન મીલે, રખાખર વૈકુંઠ નાય. ”

એમાં ખુદની અંદગીનો એકેકો ગુણ, માત્ર પ્રથમના ૪ લક્ષ્ણોનો એકજ વાર ઉપયોગ કરી વાપરેલી દીસે છે. વળી એક દુહો એવો આવે, કે જેમાં દરેક લીટી એકેક કલ્પતની બનવા ઉપરાંત અરસ પરસ ઉપમાન બતાવનારી હોય છે; જેમકે:—

“ જળ બીગડે જળ ચતુર નર, કયા બીગડેગા કૃડ; ”

છાશ બીચારી કયા બીગડે, જળ બીગડે જળ દુધ.”

યાને સાર: માણસ હોય તેજ બગડે, નહારો તો નહારોજ, એટલે બીગડે કયાંથી. જેમકે દુધ બીગડીને છાશ થાય, પરંતુ છાશ તો છાશજ એટલે તેનું પાછું દુધ થોડુંજ થવાનું છે. ઉપર પ્રમાણે ઉપમા છે.

રાજા ભર્તૃહરિ જ્યારે નિર્દોષ વિક્રમના વિયોગથી પોતે પણ વૈરાગી થવા લાગ્યા, ત્યારે નીચલું કલ્પતલયું વચન કહ્યું:—

ન વૈરાગ્યાત્પરં ભાગ્યં, ન બૌધ્ધાદપર: સરવા;

નહરેર પરસ્વાતા, ન સંસારાત્પરો રિપુ:

મતલબ:—વૈરાગ્યથી ઉત્કૃષ્ટ બીભું કોઈ ભાગ્ય નથી; જ્ઞાનથી સહાય કરતા બીજો મિત્ર કે અંધુ નથી; હરિ શિવાય બીજો કોઈ રક્ષણ કરતા નથી; અને સંસારથી અન્ય કોઈ શત્રુ નથી.

૬૨—ચિત્ર:—જે અક્ષરોથી કિંવા જે શબ્દોથીજે પ્રશ્ન થયો હોય, તેજ અક્ષરોથી કે શબ્દોથી તે પ્રશ્નનો ઉત્તર મળે ત્યાં ચિત્ર કહેવાય.

“ કો ઠારે અન રહે ? આતે મુરતીશિ કોતરી ભાઈ ? ”

અર્થ:—કો યાને કયે, અને ઠારે એટલે ઠેકાણે, યાને કે કયે ઠેકાણે અનાજ રહે છે ? ત્યારે તેનો જવાબજ કોઠારે શબ્દમાં આવી ગયો, કે કોઠારમાં અનાજ રહે છે. તેમજ ભાઈ ! આ તે મૂર્તિ તે શી કોતરી ? યાને શાની મુર્તી કોતરી ? તો કે શીકોતરી યાને માતાની. શીકોતરીમાંજ સવાલ જવાબ બંને આવી ગયા. શીકોતરી એ એક દેવી માતાનું નામ છે.

“ કાકાલી કામધુરા, કમ્પલવન્ત ન બાધતે શીત ? ”

કાકાલી યાને કે કાળી કાણુ ? તો કહે કે, કાકાલી યાને કાગડાઓની હાર. કામધુરા યાને મધુર કાણુ ? તો કે, કામ ધુરા યાને કામાતુર સ્ત્રી. જરા જરામાં પુરૂષનો સગ કરવાને આતુર એવી

એસરત(૧) કમ્પલવન્તં=યાને કયા બળવાનને ટાટ નથી વાતી ?તો કે,
કમ્પલવન્તં=યાને જેણે કામલો ઓઢી હોય તેને. (સસ્કૃત
ગીતીનુ ઉત્તરાર્થ)

“ છોટા થા જળ સખને લાયા,
મોટા થા કુચ કામ ન આયા,
કહે દીઆ ઉસકા નાંઓ,
‘ઉનકા જવાબ જે તુમ કહો,
‘તો દઉગી આધા ગાંઓ. ”

યાને—નાનો હતો ત્યારે સૌને ભાવ્યો. મોટો થયો ત્યારે કાષ્ટને
નહીં કામ આવ્યો. તે હું કાણુ ? એમાં કહે છે કે જે જવાબ માંગે
છે તે તો “ કહે દીઆ ” યાને કહી દીધો છે. હવે “ કહે દીઆ ”
એમાંજ જવાબ આવી ગયો, કે દીઆ=યાને દીવો એજ જવાબ છે.

ધોધ પગને નિર કોશિયો કેને કયાં તે પાવે ?

બાર ઘડી દશ વીશ ઘડીએ પાણી ક્યારે લાવે ?

યાને—પોતાના પગ ધોધને પછી તે પગ ધોયલું પાણી બીજને
પાય એવો કાણુ સેલાણી છે ? (કા=કયો; શિયો= સેલાણી)
તો તેનો જવાબ કોશિયો=યાને કોશ કીલનારો છે; તે સવાલવાળા
શબ્દમાંજ આવી જાય છે. પછી પુછે છે કે, તે આ પગ ધોયલું
પાણી કાણુને અને ક્યારે પાય છે ? અને તેનો જવાબ દે છે કે, ક્યારે
અને ક્યારીમાં પાણી લાવે છે, અને તે પણ દશ બાર ઘડીમાં લાવે
છે. એ સર્વના જવાબ, સવાલના શબ્દમાંજ સમાવી દીધેલા છે.

“ આગળ વાંચો પાંછળ વાંચો, વાંચો એક સરસ,

‘છુ’શું શબ્દ ? છ રખાનો, સાથે પેસા દસ. ”

જવાબ:—સરસ. એમાં ખુદલું કહી દીધું છે કે, “વાંચો એક
સરસ”. તે ઉપરથી જવાબ તો આપોઆપ નીકળી આવે છે.
સ=રના બે રૂપેયા અને સવા આનો વંચાય, ર=બે વંચાય, અને
પાછો સ=રના બે રૂપેયા સવા આનો વંચાય. બધા મળી છ રૂપેયા
અહીં આના સરસ શબ્દ વડે વંચાય છે.

પરદેશમાં દીસતો પહેલાંનો, જોડે જોડયો ઓળો;

આડી ટટ્ટી કાના એકની, પાપ થયું શું બોલો ?

જવાબ:—પાપ. પરદેશ શબ્દમાં પેહેલ વેહેલો દેખાનારો હરક
પ છે, અને પનો પડછયો પજ છે. હવે બે પપ્પા થયા તે બેની.

વચ્ચે એક કાનો તાણતાં પાપ શબ્દ થયો. જે જવાબ, સવાલમાંજ કહી દીધેલો છે

“ચોર દરદ ચોરી દીધાનું, મીઠે ન મુકિત જોડી;

એક દવા એ તે શી પાછ, ચોરી તેણે છોડી !”

ચોરને ચોરી કરવાનું દરદ લાગેલું, તે ગમે એટલા ઉપાયથી છુટવું નથી. પણ તેને એવી તે અકસીર શી દવા પાછ, કે તેણે ચોરી કરવાનું મુકી દીધું ? એમાં દવા શી પાછ ? એ સવાલમાં જવાબ આવી રહ્યો, કે ચોરને ઠેકાણે લાવનાર દવા શી પાછ છે.

“લેતાં ખુશી દેતાં ખુશી, શું છે જમણ જેવું ?

હર દેખીને નિત્યે લાગે, સાને નહીં કહી દેવું.”

જવાબ:—દેવું યાને કરજ, એમાં દેવું એ શબ્દ સવાલમાંજ જણાવી દીધેલો છે; અને કહે છે કે, ઉપલા પ્રશ્નનો જવાબ દેવું છે, એમ સઉને નહીં કહી દેવું.

“ગુર ખુછે ચેલા તણે, કહો શું અનિર્વચન ?

કહી નવ શકાય એવું ભારી, કરશોજ આપવજન.”

ગુર પોતાના ચેલાને ખુછે છે કે, અનિર્વચન એ શબ્દનો અર્થ શું ? ત્યારે ચેલાને તેનો અર્થ સમજ નહીં પડવાથી તેણે કહ્યું કે, નહીં કહી શકાય એવું એ ભારી છે, તેથી તેનો અર્થ આપજ કરશો. હવે અનિર્વચનનો અર્થ “ નહીં કહી શકાય એવું ” એવો આવ્યો છે, અને તે અર્થ જોકે ચેલો નહીં જાણતો હતો, તોપણ તેના જવાબમાં તેજ અર્થ આવી ગયો, અને ગુરએ જાણ્યું કે ચેલાએ શબ્દનો અર્થ યરાયર સમજીનેજ જવાબ આપ્યો છે, તેથી તેને શાખાશી આપી.

“શી શી વસ્તુમાં ભરે, દવા દાઝ ને દુધ;

શું હામે કરવરો દરે, સમજે નહીં શું મુઠ.”

કપ કપ વસ્તુમાં દવા દાઝને દુધ ભરાય ? તો કહે શીશીમાં. કપ જગાએ કરવરું મુકવામાં આવે ? તો કહે શું હામે યાને શું હયામાં. જે કપજ સમજે નહીં તે કાણ ? તો કહે મુખ. બધા જવાબ અંદરજ આવે છે.

“કો હામે દુર્ગંધ રહે, અત્તરમાં શું ગંધ ?

વીજલીથી વગી કહે, વિચારથી નિરખંધ.”

કપ જગાએ દુર્ગંધ રહે ? તો કહે કો હામે યાને કો હામાં.

અત્તરમાં કેવી ગંધ રહે ? તો કહે શુગંધ. વીજલી કરતાં વધારે જલદી ચાલનાર શું ? તો કહે વિચાર. બધા જવાબ અંદરજ આવે છે. એ પ્રમાણે એ અલંકારની ઘણી લેખત છે.

૨૬

*"The change both my heart and my fancy employs;
I reflect on the frailty of man and his joys:
Short-lived as we are, yet our pleasures, we see,
Have a still shorter date, and die sooner than we."*

IV. Cowper.

એક કવિ, નદુગર કાં છે ? કેમકે તે વીરરસ કાવ્યો જોડી આપણા ભુસ્સાઓ ઉશકેરી મેલે છે. એક કવિ, કીમ્યાગર કાં છે ? કેમકે તે હુસ્નચરસ કાવ્યો જોડી આપણને હસાવી મારે છે. એક કવિ, નજરખંધ કાં છે ? કેમકે તે કૃષ્ણારસ કાવ્યો જોડી આપણને રડાવ્યા કરે છે. ત્યારે કવિને સારી માઠી જેપણુ ઉપમા આપો તે થોડી છે. આ જમાનામાં મુરતી ખેર માફક ઉભાઈ જતા *Rhinister* અથવા *Poetestar* જેઓ નજીવી કવિતા બનાવનારાઓ ગણાય છે, તેઓના જેવા આગળા જમાનામાં નોહોતા. તે વખતે એક નીકળે તે ચુન દો, અને આજે એકસો નીકળે તે કુઓ. ખરા ગર્ભ કવિઓ તેથી કરીને પોતાનું બેભુ કસતાં શરમાય છે, કેમકે જેમનું બેભુજ કવિતાઈ બદ્દેશ માટે નથી, તેઓ પણ બ્યારે કવિ કહેવાવા માંગે, ત્યારે ગર્ભ કવિની કદર કોણુ યુજે ? કાવ્યની બાબદમાં તો ખરેખરજ પ્રાચીનકાળને અર્ધાચીનકાળ યાદ કરાવે છે. બીજા ઉદ્યોગમાં અર્ધાચીન કાળ કદાપિ બડાઈ લેઈ શકે, પરંતુ કાવ્ય હુન્નરમાં તો આપણા જમાનાએ જીવ જેવો પણ વધારો કર્યો નથી. વળી કાવ્યની ખરી ખુબી પીછાન્યા વગર એક ગર્ભ કવિની કવિતા ઉપર ટીકા કરવા એ પણ સરતાપા બેવકુફાઈ છે. એકવાર કવિ દલપતરામની કવિતા ઉપર એક અજ્ઞાન કવિએ કાંઈ ટીકા ચલાવી અને વિવેચન કર્યું. તો જોકે, કવિએ શી મતભય ઉપર કવિતા રચેલી, તે તો બીલકુલ તે સમજેલોજ નહીં. ત્યારે દલપતરામભાઈએ ધીરે રહીને તેનો જવાબ કુંડે પેટે આપ્યો, કે શાકરનો સ્વાદ તો ઘણો મીઠો છે, અને તે સર્વને ખાવા ગમે છે, માત્ર ગધેડાંથીજ શાકર ખાઈ શકાતી નથી, તેથી ગધેડું હંમેશાં શાકરને કડવી ઝેર જેવી જાણે છે. તેજ, પ્રમાણે

શાકર ૩૫૧ કવિતાનો સ્વાદ આખનાર કવિની લેખતને, ગદ્યેડા જેવો વિવેચક તો કેમજ ધનશાસ્ત્ર આપી શકે ? હવે આપણે પાછી અલંકાર માળા શરૂ કર્યે —

૬૩:—કાળગણનાલંકાર:—કવિતા એવી રીતે બનાવામાં આવે, કે જે વીશે તે નેડાયલી હોય, તેમાંથી અમુક બનાવ ફલાણા વરસમાં બનેલો હતો, એમ પરખાઇ આવે. અથવા ફલાણા કાળ ફલાણી બાબદ માટે જાણીતો છે, વગેરે હકીકત અંદરથી નીકળી આવે. અંગ્રેજીમાં તેને *Chronograms* અથવા *Chronographs* કહેછે. ગ્રીક, લેટીન, વગેરે ભાષાઓમાં ચોક્કસ વરસ બતાવા માટે શબ્દોમાં અમુક હરફો મોટા (*Capital*) રાખે છે. અને ફારશી ભાષામાં “ અબજદ ” નો કાયદો વાપરવામાં આવે છે, જેમાની ગણત્રિ નીચે પ્રમાણે આવે છે:—

(૧)—અબજદ; જેમાં ૧—અલેફ. ૨—ખે. ૩—છમ. ૪—દાલ. એ પ્રમાણે છે. (૨)—હુવ્વઝ; જેમાં ૫—હે (હુવ્વઝ). ૬—વાવ. ૭—ઝે. એ પ્રમાણે છે. (૩)—હુત્તી; જેમાં ૮—હે (હુત્તી). ૯—તોય ૧૦—ઇ. એ પ્રમાણે છે. (૪)—કલમન; જેમાં ૨૦—કાફ (કલમન).—૩૦—લામ. ૪૦—મીમ. ૫૦—નુન. એ પ્રમાણે આવે છે. (૫)—સઅાફસ; જેમાં ૬૦—સીન. ૭૦—ઐન. ૮૦—ફે. ૯૦—સ્વાદ. એ પ્રમાણે આવે છે. (૬)—કુરશત; જેમાં ૧૦૦—કાફ (કુરશત). ૨૦૦—રે. ૩૦૦—શીન. ૪૦૦—તે. એ પ્રમાણે આવે છે. (૭)—સખ્ખઝ; જેમાં ૫૦૦—સે. ૬૦૦—ખે. ૭૦૦—ઝાલ. એ પ્રમાણે છે. (૮)—જઝઝગ; જેમાં ૮૦૦—ઝવાદ. ૯૦૦—ઝોય. ૧૦૦૦—ઝૈન. એ પ્રમાણે છે. એમાં વળી ચોખ્ખા ફારશી હરફો પે—ચે—ઙ—ગાફ—એટલાનો આંકડો ખે—છમ—ઝે—કાફ—એની સાથે અનુક્રમે ગણાય છે. દાખલા:— “.....feria M si Dera Vert Ice ”

એમાં કેપીટલ હરફો *MDVI* છે, જેનો આંકડો ૧૫૦૬ થાય છે, તેજ પ્રમાણે ફારશીમાં:—

“ બાદશાહ દહર બાબર બા કમાલ અદલ શુદ. ”

એમાં અબજદના કાયદા પ્રમાણે હી. સ. ૯૩૭ નો આંકડો નીકળે છે, કે જે વર્ષમાં દિલ્હીનો બાદશાહ બાબર મરી ગયો હતો. એકેક શબ્દના અર્થ પણ જુદા જુદા નીકળે, અને વળી વરસનો આંકડો પણ નીકળે, જેમકે *XL* એનો ઉચ્ચાર “ એક્સેલ ” એટલે

સરસ થયું એવો પણ થાય છે, અને ૪૦ તો આંકડો પણ થાય છે. તેમજ MIX મીઠું એટલે મિશ્ર પણ થાય છે, અને ૧૦૦૯ તો આંકડો પણ થાય છે. એવા કાળગણના અલંકાર પ્રાચીનકાળમાં રોમન લોકોમાં વપરાતા હતા, અને અર્વાચીનકાળે એ અલંકાર વાપરવાનો કેન્ય લોકોમાં બહુ શોખ છે. દેવદેહમાં અને દેવાળયોમાં ત્રીક તથા રોમન લોકો એ અલંકારનીજ તખ્તીઓ મુકે છે. આપણા જરથોસ્તીઓમાં પણ ઘણીક અગ્યારીઓની તખ્તીઓ એજ અલંકારમાં બેઝાયલી છે. જેમકે:—મુખ્ય મધેના શેઠ દાદાશાહ નોશરવાનજના આનશખેહેરામ, જે કે રોજ ૧૭ માહ ૧ (૩) ચન્દેજરદી ૧૧૫૩ માં બન્નવામાં આવેલા, જેની તખ્તીના બેતો મુલા ફીરોજએ બનાવ્યા હતા; તેમાં “આતશ વરહેરામ” એટલા હરફ મોટા કાઢી ૧૧૫૩ નું શાલ સમાવી દીધેલું પાછળથી જણાયું હતું. એજ પ્રમાણે નવસારી ખાતેની દેશાઈ શ્રી મનોચેરજી ખુરશેદજીની “વહી દરેહમેહેર” ઉપરની તખ્તીમાં કાળગણના અલંકાર છે. તેમજ બળી “કમીને ઝરેરેર તો કરદી ખોરશેદ” એવો જે મોતો મહા પ્રતાપિ દેશાઈ શ્રી ખુરશેદજી તેહમુરજીએ સખેલો હતો, તેવણે પણ ચન્દેજરદી ૧૧૨૦ નું શાલ અંદર સમાવેલું છે. વળી શખ્દોની હકીકત ઉપર પણ એ અલંકાર બેઝાયલો છે. **મરીબ** શેવકે ચન્દેજરદી ૧૨૬૪ ના શાલમાં સત્ય-મિત્રમાં શાલ મુખ્યારકની એક ભેરવી મઝલ છપાવી હતી તેમાં નિચલો દાખલો છે:—

“ ઇસા હાથર અમશાસ્પદીં વર્ણુ આરે પર ધરો;

માખાપ રૂપી ઝાડની જાંયા તજે હેયાં ફરો. ”

એમાં સમજવાનું એમ છે કે, ઇશ્વર એક છે તેથી તે શખ્દની આગળ ૧ કાઢ્યો—હાથ બે હોય છે તેથી તે શખ્દની આગળ ૨ કાઢ્યો—જરથોસ્તીઓમાં અમશાસ્પદ છ ગણે છે તેથી તે શખ્દની આગળ ૬ કાઢ્યો—અને વર્ણુ આર છે તેથી તે શખ્દની આગળ ૪ કાઢ્યો. જેમ આંકડા કાઢી સામટા બેતાં, ચન્દેજરદી ૧૨૬૪ નું વરસ નીકળી આવ્યું. તેમજ **ગરીબ** શેવકે સ્ત્રી બોધમાં એજ શાલમા, શાલ મુખ્યારકની કવિતા છપાવી હતી તેમાં નિચે પ્રમાણે જૂદી રીત ખતાવી છે:—

૧ ખુદા સુખ આપ—હમોને નિત,

૨ અકલ બખશી—ફરાવો જિત,

૩ સહસ કર્મિ—વકારો રીત,

૪ ખુલ્લે ખુલ્લે હો પારસીને શાલ મુખારક!

એમાં ખુદા એક છે તેથી તેની આગળ ૧ લી લીટીમાં એકડો—અક્ષર એ છે; બીજી અક્ષર અને બીજા પાસે મેળવેલી અક્ષર, તેથી તેની આગળ ૨ છ લીટીમાં બગડો—સદાસ કર્મ છ છે, તેથી ૩ છ લીટીમાં બગડો—અને ખુલ્લા ચાર છે, તેથી ચોથી લીટીમાં ચોગરો કાઢ્યો છે. જે ઉપરથી ૧૨૬૪૫ શાલ વંચાય છે. એને પણ કાળ મણના અલંકાર કહે છે. એ અલંકારમાં વળી અર્થ અને મતલબની પણ ખુબી સમાવેલી હોય છે. વળી અગ્રેજ અનાવરોમાં આકડાઓ એકસરખી રીતે ન ગણતાં અર્થ પ્રમાણે પણ ઘણીવાર મણાયલા છે; જેમકે—

“Georg IVS DFX 6. VCK Inga Me.”

એમાં *MDCXVVVIII* યાને ૧૬૨૮ નું વરસ આન્યું; જે વરસમાં એ બ્યોર્ન વીલ્યર્સ ડ્યુક ઓફ બર્કીંગામને કાર કરવામાં આવ્યો હતો. હજારે કારો ઉપર રમસાનમાં તરેહવાર ભતના લેખો ફીરચીઅનો કાગલે છે. એવા સંખ્યાબંધ આપણી પાસે છે, પરંતુ તે બધાની જગા તો થઈ સંકેત નહીં, તોપણ રાણી એલીઝાબેથના મરણનો લેખ બહુવા લાયક છે.—

“My Day Closed Is In Immortality.”

યાને મારો વખત પૂરો થઈ અમર્ત્યમાં આવ્યો છે. એમાં જે વર્ષ આન્યું તે *MDCIII* યાને ૧૬૦૩ કે જે વરસમાં એ જગ પ્રસિદ્ધ રાણી મરી ગઈ હતી. વ્હીટલે નામના એક લખનારે “એને-આમ્સ” ઉપર એક પુસ્તક લખ્યું છે, તેમાં જણાવ્યું છે કે, વર્તમાન આતેના વઝીર મીનાયલ સ્ટીફેલ્સે આઠબલ મહેના એક ફકરામાંથી કાળમણના અલંકાર એવી રીતે ગ્રાધ્યો હતો કે, એ ધર્મ પોથીમાં એક અર્થિત આગાહી કરેલી છે, કે તા. ૩૭ ઓક્ટોબર ૧૫૩૩ ના રોજે ૧૦ કલાકે દુન્યાનો અંત આવશે.

“They shall look on Him whom they pierced.”

(જુઓ John XIX. ૩૪) *VIdes Put In qVc M transf IXer Put* યાને કે *MDXVVVVIII* જે ઉપરથી ગણત્રી કરતાં ૧૫૩૩ નું વર્ષ થાય છે. ઇશ્વરેચ્છાએ તે દહાડો કયે દહાડોએ વીટી ગયો છે. અને આપણી ઓલાદનો દુયાની બોગવનીજ નય છે. એનો યોલો મારવાનું પરિણામ અને કારણ શું

થયું? ઉપલાં લેવિય પ્રમાણે તા. ૩ ઓકટોબર ૧૫૩૩ ના રોજે ૧૦ કલાકે ઘણું જ નેરમાં તોફાન થઇ આવી, નહીં સહન થઇ શકે એટલો ઘભરાટ લોકોમાં ચાલ્યો. અને તે વખતે એવું જ લાગ્યું કે દુન્યાં કુખે છે. આ તકનો લાભ લઇ તાણીતોડીને ઉપલો ફકરો બાંધ બલમાંથી સ્ટીફલેસે લોકોને વાયજી કરીને સમજાવવા માંડ્યો. લોકો બચારા બીધા, પણ થોડો જ વારમાં જાણે તોફાન જેવું કંઈ હોયજ નહીં તેવું ઇશ્વર કૃપાથી થઇ ગયું; અને વાયજી કરનારને સારો સ્વાદ ચખાડી લોકોએ પૂરો કર્યો !

નાદીરશાહે પોતાના શીકાઓ ઉપર પોતાનો મુદ્રાલેખ કાતરાબ્યો હતો કે; “અલ ખેર ફીમા વકઅ”=યાને જેપણ બન્યું છે તે સારું જ છે. એ મુદ્રાલેખ કાળગણનાનો છે, કેમકે તેમાંથી તેનું ૧૧૪૭ હીજરીનું શાલ નીકલશે. નાદીરશાહના દુશ્મનોએ એ મુદ્રાલેખની વિરુદ્ધમાં લખ્યું હતું કે, “લાખેર ફીમા વકઅ”=યાને જેપણ કાંઈ બન્યું છે તે સારું નથી.

એક ગૂર્જર કવિએ પોતાની કવિતા કયે દહાડે બનાવી તે માટે નિચલી કાળગણના આપી છે—

“ગુણીજન કવિ ગૂજરાતમાં, આગળ થયા અપાર;
જે કવિતા મુજને જડી, સંગ્રહ કીધો સાર.
સંવત વિક્રમનો ક્રમે, સ્વરજ હરિ ૧ રસ ૯ આકાશ
પૂર્ણ થયો દિન પૂર્ણમાં, માધ મનોહર માસ.”

યાને કે સ્વર ૭ છે—હરિ ૧ છે—રસ ૯ છે—અને આકાશ ૧ છે; તેને છેડેથી અનુક્રમે મુકતાં વિક્રમાદિત્ય શને ૧૯૧૭ થાય છે, અને માગસર મહિનાની પૂર્ણિમાને દહાડે કવિતા પૂરી કરી, એમ તેમાંથી વરસ, દહાડો, અને માસ નીકળી આવે છે. વળી બીજા એક ગૂર્જર કવિએ ખુલ્લા શબ્દોમાંજ કાળગણના વાપર્યો છે—

“વીરક્ષેત્ર વડોદર”, ગુજરાત મધ્યે ગામજ;
ચાતુર્વંશી જ્ઞાતી બ્રાહ્મણ, ભટ પ્રેમાનંદ નામજ.

સંવત સત્તર ઓગણચાળો, આસો સુદિ નવમી રવિવારજ;
પૂરણ ત્રય થયો તે દિવસે, યથા બુદ્ધિ વિસ્તારજ.”

એમાં સંવત ૧૭૩૯ આશો શુદ્ધ ૯ ને રવીવારે પ્રેમાનંદ કવિએ પોતાની કવિતા પૂરી કરી છે એમ આવી ગયું છે.

આ કાળગણનાલંકારને દ્વારશી ભાષામાં “નઝમે ઝમાન પયવદ”-

કહે છે. કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકરે માતૃશ્રિ માહારાણી વીકટોર્યાની સ્તુતિમાં જોડેલા દોહરામાં આ કાળગણનાલંકાર બહુ અચ્છ રીતે દીપાવ્યો છે તે જણાવ્યે:—

“ધન્ય જન્મ વિકટોરિઆ, ધન્ય ધડી પળવાર;
ધન્ય અદાર ઉગણીસમે, તારીખ વીશ ને ચાર.
ધન્ય રાણી ૫૬ પામી સન, જીનિ રવિક્રમ વસુ ૧૮૬૬;
ધન્ય જૂનની વીશમી, એઠી આસન ઇંદ્ર.
ધન્ય મુહુર્ત તે લાભતું, રાત્ર્ય પદ્મલિપેદ;
ધન્ય વસુ રબળિ વસુ ૧ભુગિ, જૂન આઠ વીશનેક.”

એમાં ૨ છ લીટિમાં તા. ૨૪ મી મે મહિનો સને ૧૮૧૬માં રાણી વીકટોર્યા જન્મ્યાં એવું નીકળે છે. વળી ૩ છ લીટિમાં મુનિ ૭ વિક્રમ ૩ વસુ ૮ અને ચંદ્ર ૧ તે ઉપરથી ઉલટી રીતે વાંચો તો તા. ૨૦ મી જુન ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં ગાદી ઉપર રાણી વીકટોર્યા એઠાં એમ નીકળશે. વળી છેલ્લી લીટિ વાંચો તો વસુ ૮ બળિ ૩ વસુ ૮ અને ભૂમિ ૧ ના ઉલટા આકાશ ક્રમે મુકા તો તા. ૨૮ મી જૂન ઇ. સ. ૧૮૩૮ ના રોજે રાણી વીકટોર્યાને રાજસત્તા મળ્યાનો દિવસ નીકળે છે. એ પ્રમાણે એ અલંકારની ગૂર્જર કવિઓએ આગળા વખતથી છેક હમણા સુધી મળ લીધી છે. હવે ફારશી કવિઓએ લીધેલી મળ તો ઓરજ છે. તે મળઓની આગળ બીજી લાપાના કવિઓની તદખીર કુછ નથી કહીએ તો ખોટું નથી. તે તેના દાખલાઓ ઉપરથીજ જણાશે

પુનાનો પેશ્વા છેલ્લો બાહુરાવ બ્યારે અંગ્રેજ સરકારને હાથે પદ્મશ્રી થયો, અને બીથુરમાં તેને રાખવામાં આવ્યો, ત્યારે પેશ્વાઇનો અંત આવેલો સાંભળી એક ફારશી શાયરે થુ-થુ-થુ કરીને ત્રણવાર “થુ” બોલી બાહુરાવ તરફ ધિક્કાર બતાવ્યો. પણ એક શાયર જેવો ગંભીર પુરૂષ, પેશ્વા તરફ એટલો બધો ધિક્કાર શા માટે બતાવે છે, એમ બ્યારે તેને પુછવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું, કે નારે! મે કાંઈ નિરસ્કાર નથી બતાવ્યો, પણ પેશ્વાઈ ખતમ થઈ તે ક્યા વરસમાં, તે વરસનો આંકડો બોલ્યો છું. તપાસ કરતાં અખબરના કાયદા પ્રમાણે તેમાંથી તો હીજરી શને ૧૨૩૩ તું વરસ નીકળ્યું; કેમકે, તે=૪૦૦+હાથેહવ્વમ્=૫+વાવ=૬ એમ એક “થુ” નો આંકડો ૪૧૧ થયો, એવા ૩ થુના ૧૨૩૩ થયા. થાને ઇ. સ. ૧૮૧૮ તું

‘વરસ નીકળ્યું’, કે જે વરસમાં બરાબર પેશાનું રાજ ‘બનમ થયું’ આ કાળગણના અલકારનો દુષ્ટકા ઘણો ઉત્પન્ન છે.

એવીજ રીતે જ્યારે મૈસુરનો વાઘ ટીપુ સુલતાન મરણ પામ્યો, ત્યારે એક ફારસી શાયરે ઉદ્ગાર કાઢ્યો, કે “શમશેર ગુમ શુદ.” યાને કે તલવાર ગુમ થઈ ગઈ. અર્થાત, ટીપુ જેવો શમશેર બાહાદુર મરી ગયો, એટલે એમાં તલવારનું નામજ મરી ગયું. કેમકે તરવારનો મારનાર તો જાણે તેજ હતો, તેથી તે મરી ગયો એટલે તરવારનો હુન્નરજ મરી ગયો. પણ ફારસીના અબજદના કાયદા પ્રમાણે ગણતરી તો ‘વળી તેમાંથી ટીપુ સુલતાન ગુજરી જવાનું’ વરસ નીકળ્યું; તે એમકે:-

શીનના=૩૦૦; મીમના=૪૦; શીનના=૩૦૦; ધના=૧૦; રેના=૨૦૦
યાને શમશેરના=૮૫૦ થયા પણી ગાદના=૨૦+મીમના=૪૦ યાને ગુમના=૬૦ થયાં. પણી શીનના=૩૦૦+દાલના=૪ યાને શુદના=૩૦૪ યાને “શમશેર ગુમ શુદ” ના કુલે ૧૨૬૪ હીજરી થયા; જે વરસમાં યાને ઇ. સ. ૧૭૯૯ માં બરાબર ટીપુ સુલતાન લૉર્ડ વેલેસલીની કારકીર્દિમાં સર્વો ગયો, તેનું આગાદ વરસ નીકળી આવ્યું છે. આહા ! કેવી શાયરી ! કેવો અલકાર ! કેવો રસ ! કેવી ફારસી ! કેવી હેઝત ! કેવી ઝમક ! એ મળ્યું ખરે. કવિજ આપી રોકે ! ફારસીમાં જે કાળગણનાલકાર આવે છે, તેમાં હીજરી શને સમાયલો હોય છે. કેટલાંકમાંતો દ્વિઅર્થિ ધણું સમાવેલું હોય છે. દીલ્લીનો પ્રખ્યાત સાહનશાહ બાબર ક્યારે મરી ગયો તેનું આપણે આગળ એક વાક્ય બતાવેલું છે. હવે તેજ પાદશાહ મોહરમ મહિનાની ૬ હી તારીખે જન્મેલો હતો, અને અજન્મ જેવું છે કે, “શશ મોહરમ” (યાને ૬ હી મોહરમ) એટલાજ શબ્દમાં તારીખ અને મહિના ઉપરાંત બાબર જે હીજરી શને ૮૮૮ (ઇ. સ. ૧૪૮૩-૮૪) માં જન્મેલો હતો, તે વરસ પણ અબજદના કાયદાની રૂએ સમાઈ ગયું છે ! ફારસી શાયરોના તથા મોગલ બાદશાહોના મરણો માટે એકસ શબ્દો અને વાક્યો બતાવી રાખવામાં આવ્યાં છે, જેમકે:-

૧-શાયર શેખશાદીના મરણનું વરસ ૬૯૧ “ખાસ” શબ્દમાં જોડાયલું છે.

૨-હાફઝ શાયરનું મરણનું વરસ ૭૯૧ “ખાકે મુસલ્લા” શબ્દમાં જોડાયલું છે.

૩-ફીરદોશી શાયરનું મરણનું વરસ ૪૧૧ “મીવેએ ફીરદોસ”

શબ્દોમાં ગુંધાયલું છે.

૪-એહલીના મરણનું વરસ ૯૪૨ “પાદશાહે શોઅગ ખુઅદ એહલી ” એ શબ્દોમાં ગુંચવાયલું છે.

૫-ખાખરના મરણનું વરસ ૯૪૭ “ બેહેસ્ત રોઝી બાદ ” એ શબ્દોમાં વીંટલાયલું છે.

(આગળ એ પાદશાહના મરણનું વરસ તો બીજા વાક્યમાં મળુ ખતાવેલું છેઃ)

૬-હુમાયુનું મરણનું વરસ ૯૬૨ “ હુમાયુ પાદશાહ અઝ બામ ઉફતાદ ” એ શબ્દોમાં બેળવાયલું છે.

૭-અમીર ખુશરોના મરણનું વરસ ૭૭૫ “તુતીએ શીરીન મકાલ” એમાં વળગી ગયું છે.

૮-તૈમુરઙના મરણનું વરસ ૮૦૭ “ વદાએ શેહરેયારી ” એમાં ગંઠાઈ ગયું છે.

૯-તૈમુરના હૈદરઅલીનું મરણનું વરસ ૧૧૯૬ “જાને બાલા ગૂહાન બેરફત ” એમાં ગુંઠી લીધું છે.

૧૦-શાધર જાંમીનું મરણ વરસ ૬૯૨ નું “કાશેકે સિર્રે આલે” માંથી જણાય છે.

૧૧-મુસ્તાન સન્જરનું મરણ વરસ ૫૫૨ નું “ શાહે મર્વ ” માંથી સમજાશે.

૧૨-પાદશાહ અકબરનું મરણ વરસ ૧૦૧૫ નું “શૈતે અકબર-શાહ ” માંથી મળી આવશે.

૧૩-પાદશાહ જેહાંગીરનું મરણ વરસ ૧૦૩૬ નું “ જેહાં અઝ જેહાંંગીર રફત ” માં છે.

૧૪-પાદશાહ અકબર ગાદીએ બેઠાનું વરસ ૯૬૩ નું “ નુસરતે અકબર ” માંથી નીકળે છે.

૧૫-તૈમુરે હિંદુસ્થાન લીધું તેનું વરસ ૮૦૧ નું “ ખાર ” (યાને કાંતો) માંથી નીકળે છે. જે જૈતમાં થલું સાફ લાગે છે.

૧૬-આદમીના બદનના હાડકાં ૨૪૮ છે તેને માટે “ રહમ ” યાને ગર્ભ બોલ છે. મુસલમાન ગણત્રિ ૨૪૮ હાડકાંની છે.

૦૦ ઉપલાં બધા વરસ હીજરી સમજવાં. અને એ હીજરીના ઇસવી કરવાની કાંઈ સાહેબની ખાહેશ હોય, તો તેમાંથી સેકડે ૩ ટકા, બાદ કરી તેમાં ૬૨૨ ઉમેરવાથી ઇસવી થશે. એમાં

કંઈ અમથા શબ્દો ગોઠવીનેજ વરસ બનાવામાં આવેલાં નથી; પણ તેમાંથી આખા લાગુ પડતા તરેહવાર અર્થ નીકળે છે. જેમકે, શેખસાદીની ગઝલો તથા એતો ઉપરથી તેને બધા કવિઓમાં “ ખાસ ” ગણેલો, તેથી તે શબ્દમાંજ તેનું મરણ બતાવ્યું છે. ફીરદોશીને તેના નામને અનુસરતુંજ “ એહેસ્તનો મેવો ” એવા અર્થ સૂચક વેણમાં ગુજરેલો જણાવ્યો છે ! હુમાયુ પાદશાહ અગાસી ઉપર ચક્રતાં નીસરણી ઉપરથી સરકી પડીને મરી ગયો હતો, તેજ વાક્યમાં તેનું મરણ સમાવ્યું ! અમીર ખુશરોની શાયરીને પોપટની શીરીની સાથે સરખાવી ! એવા તરેહવાર નુકતાઓ આપણને ફારશી સાહિત્યમાંથી મળે છે, પણ તે બધાની જગા થઈ શકે નહીં.

શંકરાચાર્યને થઈ ગયાને મુમારે ૧૦૦૦ વરસ થયાં છે. ડા. લાઉ દાશુએ તે વીશે એક સ્લોક શોધી કાઢેલો છે, તે ઉપરથી તેને લગતું વર્ષ નીકળે છે:—

॥ શીવધીલઃ કાલિમલાન્ દલયંશ્ચરિતા મૃતૈઃ ॥

॥ જગામ શંકરાચાર્યશ્ચંદ્ર ચૂડપદં શિવં. ॥ ૧ ॥

શંક્રાચાર્ય સમાધિ અવસ્થામાં ક્યારે આવ્યા તે વિષે છે. તેમાં શંક્રાચાર્યનું વર્ણન કરીને અક્ષર ગણિત ક્રમગણના કરેલી છે. યાનેકે:—શિવધીલ એટલે કલ્યાણ બુદ્ધિવાળા, પોતાના ચરિત્ર રૂપી અમૃતથી કલિ રૂપી મેલનો નાશ કરીને શંકરાચાર્ય ચંદ્ર ચૂડ (મહાદેવ-શંકર) ના પરમ કલ્યાણ પદને પામ્યા એમાં ૨૧=એટલે ૫; ૫=એટલે ૪; ૪=એટલે ૮; અને ૮=એટલે ૩ થયા, યાનેકે ૫૪૮૩ થયા. એટલા આંકડાને ઉલટાવતાં ૩૮૪૫ વરસ કલિયુગના ગયા પછી શંકરાચાર્ય મરણ પામ્યા, એવું નીકળી આવે છે. વળી તુલસીદાસના મરણ વીશે લખે છે કે:—

“ સંવત સોરહમેં અંશી, પસિ ગંગા કે તીર;

શ્રાવન શુકલા સપ્તમી, તુલસી તબ્યો સરીર. ”

યાને તુલસીદાસ કાશીમાં સંવત ૧૬૮૦ ના શ્રાવણ શુદ્ધ ૭ ને દિવસે ગંગા કાઠે સમાધિસ્ત થયા હતા.

૧૪—એકાનેકાત્તર:—જ્યાં એક ઉત્તરમાં બીજા બાજુ ઉત્તર આવી ગયે ત્યાં એકાનેકાત્તર. જેમકે:—

પ્રશ્ન:—“ પાન સરે, ઘોડા અરે, રોતી જલે, ણિધા ળીસર જાય,
રામગણુ ભુલે, ભુકસ ઘટે, કહો ચેલા કે નસા ઉપાય ?

ઉત્તર:—**શીરાયા નહીં.** પાન ફેરવ્યા ન કરે, ઘોડાને તથા રોટીને
(ભુજતાં) ફેરવ્યા ન કરે, અને જે ભણેલું હોય તેને ફેરવ્યા યાને પાછું
તાલું કર્યા ન કરે; તો પાન કોહી જાય, ઘોડો અરી જાય, રોટલી
અળી જાય, વિધા વીસરી જાય, રિગેરે જવાબો એકમાંજ આવી ગયા.

“ જોર કવાયદ વિન ઘટે, છતે નેમ જૂલે નિશાંન,
ખણુ ખાતર પણ માણું પેહલે; પેહલે પગ વ્યારે અંજણુ;
ગાય રૂડું પણ એતાલું, ને વળી લડે કુસ્તી યિદાવ,
ભણ્યા પણ ગણ્યા નહીં, તો કરવી કોણી રાવ ? ”

યાને:—કવાયદ વગર જોર ઘટી જાય, નેમ હોય તોપણ શી-
કાર કરતાં નિશાંન ચુકી જાય, ચોર ખાતર ખણે પણ માણું પેહલે
ધાલી પકડાઈ જાય, જિને વ્યારતી વેળાએ ખાળકના પગ પેહલા કાઢે,
સારું ગાયન ગાય તોપણ એતાલું ગાય, કુસ્તી રમી જાણે પણ દાવ
લેતાં આવડે નહીં, ભણ્યો હોય પણ તેનો ઉપયોગ કરી નહીં જાણે,
તો એ બધામાં દોષ કોણને ઘટે ? તો તેનો જવાબ એકજ છે કે:—
ઉસ્તાદ કાચો. વ્યારનારી દાઈ હુસ્તાર હોય તો પાધરું વ્યારે,
શીખવનાર સારો હોય તો તાલ સાથે ગવાય; વગેરે સમગ્ર
શકાય એવુંજ છે.

પ્રશ્ન:—“ છતે પલંગે ભોંય મુવે, ઘોડા ધાસ ન ખાય,
અર્ધ ચોમાસે ધર પડે, કહો ચેલા કે નસા ઉપાય ? ”

ઉત્તર:—**પાયા નહીં.** પલંગને પૈયા ન હોય, ઘોડાને પાણી
ન પાય તો ધાસ પણ નહીં ખાય, અને પાયા વગર ચોમાસામાં ધર
પડી જાય. વિગેરે એકજ જવાબમાં બધા પ્રશ્નના ઉત્તર આવી ગયા.

“ ફાંસી ચઢાવે મિત્રને, પડે ખાળની માંય;
પ્રજા નમે બહુ માનથી, શીશ કદિ હલવાય ?
જગુ તથા જે ઉધતો, તણુજે ભડકી જાય;
વિના પ્રદેશે દેશનો, દિન રાજા કાં થાય ? ”

યાને:—એવું શું થયું, કે એક દોસ્ત હોય તોપણ તે
પોતાના મિત્રને ફાંસી ચઢાવે ? એક સાલેસ પુરૂષ હોય તોપણ
ખાળયામાં યાને ગટરમાં ક્યારે પડે છે ? પ્રજા નમે
તોપણ પોતાનું માથું પણ નહીં હલાવવાનું અભિમાન

કોણથી રાખી શકાય ? જાગૃત હોય તોપણ ઉંઘે તે શાથી ? અને માત્ર ઘાસનું તણખલું જેટલું પડતાં ઉંઘમાંથી જાગી કાં ઉઠાય ? રાજ કરવાને કાંઈ દેશ હોય નહીં, છતાં એક ગરીબ માણસ રાજ શાથી થઈ શકે ? એ બધાનો જવાબ એકજ છે કે—અમલ કીધાથી. દાર તાડીનો અમલ કરે તે ગટર પૂરવાનો. અફીણનો અમલ કરનાર જામતો છતાં ઉંઘતો કેહવાય; અને તણખું પડતાં તે જાગી ઉઠે. કેફી માણસને જેટલો વખત અમલ થયેલો રહે છે તેટલો વખત તેને કોઈની તમા નથી. તે તો રાજજ છે. અને હુકમનો અમલ કરવો પડે ત્યારે દોસ્તને પણ ફાંસીની શીક્ષા કરવી પડે. અમલ ઉપર એક ધણી હોય, યાને હુકા ઉપર તે હોય ત્યારે લોકો તેને નમે છે, છતાં તે ધણી માત્ર ડોકું ફીલાવે છે. વિગેરે.

વનિતા પર ધર ગમન કરે, શીર-તપોતો ખાય;

ધર જતે મેઘે ભીંજે, બાળક રોતાં જાય.

મહેલ મહા જે યુકરા શાહનો, ભીસ્તો તોય ગણાય;

રથમાં તો રહે સજી ઓથામાં, સારથી એક ભીંજાય.

કુણખી ધર પ્રણ ખાત નિહાલ્યો, રાજ ધરે પણ તેજ;

લિનતા આવી ક્યાંથી થઇને, ચાર પગોનીજ સેજ.

એમાં કહે છે કે, એક ઓરત પારકા મરદની પાસે કાં જાય ? માથા ઉપર તડો કાં પડે ? ધર બાંધેલું હોય તોપણ તેમાં રહેનારં વરસાદથી ભીંજાય. શાંને લીધે ? તથા બાળકો રડતાં ટવળતાં થાય, એ સૌ શા થકી ? તેમજ એક ફકીરને કે શાહને રહેવાનો મહેલ જેવો મહેલ છે, છતાં તેને ભસ્તુ (‘દોખમું’) શા માટે કહે છે ? ગાડીમાં બેઠેલાં બધાં ઓથામાં-રહે; અને ગાડી હાંકવાનારજ કાંય પગળી જાય ? જેવો ચાર પૈયાનો પલંગ એક કુણખીના ધરમાં જોશો, તેવો ચારજ પગોનો પલંગ રાજના મહેલમાં પણ રહે છે, તોપણ તે બેઠિના પલંગોમાં ફેર શું આવ્યો ? એ બધા સવાલોનો જવાબ એટલોજ છે કે—માથે છત્ર નહીં. સ્ત્રિને માથે ધણીનું—માથા ઉપર છત્રીનું—ધર ઉપર છાપરાનું—બાળકોને માથે મુરખી માત પિતાનું—ભીસ્તાંને માથે શું મટનું—ગાડી હાંકનારને માથે લાકડાંનું છત્ર હોતું નથી, તેથી આ પ્રમાણે થાય છે. તેમજ રાજને ત્યાં છત્ર પલંગ હોય અને કુણખીને ત્યાં છત્ર વગરનો પલંગ હોય તેથી ફરક છે, તે સૌ માથે છત્ર નહીં હોવાને લીધે છે. એક ઉત્તરમાં અનેકના જવાબ આવી ગયા.

૬૫—કાકુસ્વર:—અથવા પૃચ્છા. એને નર્મદાએ અન્યોક્તિનો ભાગજ ગણ્યો છે. જ્યાં સ્વરના (આવાગના) બેદથી ઉલટા અર્થની કલ્પનાતું કોણ દેખાતું હોય, અથવા જ્યાં સામાને પ્રશ્ન કરીને તેમાં પોતાનો નિશ્ચય બતાવ્યો હોય, ત્યાં કાકુસ્વર અથવા પૃચ્છા ચાલે છે. જેમકે:—“ આ બધરીને પોતાના ધૂળીના વિન્નેગનું કંઈ દુઃખ સાગતું નથી એમ કોઈ કહે છે, ત્યારે બીજો કહે છે કે, શું નથી સાગતું ? લાગે છે. બેની મુકાઈ ગઈ છે.” નીચલી ચોપાઈ ઉપરથી વધારે સમજ થશે.

“સમજાવ્યો સમજે નહિં એક, ઉઠે લઈ ચલે આવે છે મેલ;
અશે મધુર એળીચો વળી, રાખ્યો બેજો સાકર ગળી ?
મૂર્ખ મૂર્ખ માને નહિં વાદ, શું દહું કાઠી ભારી સાદ;
ધૂળ ઉપર શું લીપણ ચાલ, યુએરિયો કુમળો કેવાય ? ”

“ આતીથી એક દુર મુજે દેખ હુદ ગઈ;

પડ્યો:—દાંતોડે બીજ દાળડે જ્યાં જટ પસટ ગઈ.

આહટકુ મેરે પાકે વોહ ચોખટસે જટ ઉલટ;

પડ્યો:—જટપટ વોહ હટ કીચારકે પટસે ચીમટ ગઈ.”

ઉપર પ્રમાણે ધનશા નામનો શાયર કહે છેકે:—એક બેહેસ્તની પરીના જેવી માશુક અહિંઆં આવતી હતી, પણ જ્યારે તેણીએ મને દીડો ત્યારે તે પાછી જતી ગઈ. શું પાછી જતી રહી ? પાછી નહીં જતી રહી, પણ બુધ્ધાંને દાંતની અંદર દાખીને તે જલદીથી ફરી ઉભી. શાયર કહે છે કે, મારો અવાજ સાંભળીને દરવાજાના ચોખટાં આગળથી જલદીથી ફરી ગઈ. ત્યારે કહે છે કે, ફરીજ નહીં ગઈ, પણ દરવાજાના પટને ઉતાવળથી જઈને વળગી ગઈ.

દજપુતોમાં લગાઈમાં જેમ ચઢાસ ગયાતો કુખો નીચે પ્રમાણે છે—

“દો દો નરગસ આંધકે, સળી કલાવન શર;

કામ પડે જમ્મ દેખિયે, કિનકે મુખપેંદર ?”

યાને કે, બખ્ષે તરવારો આંધીને અમે શન પેહેલવાન છીએ એમ પોતાની બકાઈ મારનારાઓ હોય છે તે લખ્યા; પણ ત્યારે કામ આવી પડે ત્યારેજ જણાઈ જાય, કે કાનાં મોહકાં ઉપર નૂર રહેલું છે.

એક ધરડા પડિતને એક જણે પુછ્યું, કે તારી આટલા વરસની વય થતાં અને આટલું ગંધું જ્ઞાન થતાં તને આ જગતમાં અજાણ જેવું શું લાગ્યું ? ત્યારે તેણે તેને જવાબ દીધો છે કે.—

અહન્યહનિ ભૂતાનિ મચ્છંતિ હિ યમાલયં ।

શેષાઃ સ્થાવર મિચ્છંતિ કિમાશ્ચર્યમતઃ પરં ॥

યાને કે, રોજ રોજ લોકો જન્મને મંદિરે જાય છે, એ સેા કાઈ જોય છે, તોપણ લોકો નહીં મરવાની ઇચ્છા રાખે છે. હવે એથી તે બીજું શું અજાણ જોવું છે ?

“પશુ હક રક્ષક”માં મી. દા. એ. નારાપોરવાળા કહે છે કે:—
“પાળજો પ્રીતે તમે પ્રાણી બધાં; તમ નણી શેવા થકી તૈયાર છે.
આશ-આરો પણ જઈ પોતે ચરે; ક્યાં તમારા શીશ પર કંઈ બાર છે?”

૨૭

“The sensitive mind discovers poetry everywhere. As it is touched with whatever is affecting in the chances of life, so does it taste whatever is picturesque in the objects of nature. All that is majestic and lovely here is to it a source of delight, and helps it to form a more just conception of Him who is the author of so much beauty.”

Mrs John Sanford.

જેમ બને તેમ હવે આ વિષય વેહલો સમાપ્ત કરવાની જિજ્ઞાસાને લીધે હવે કાવ્ય રસ માટે પ્રસ્તાવિક પેરેમાફ લખવાનું છેવટ લાગ માટે રાખી આપણે અલંકારો પૂરા કરી નાંખ્યે.

૬૬—પદ્ધતિ રૂપિકા—એમાં કવિતાની છેડેના શબ્દોનો પદ્ધતિ પડીને, તે કવિતાનો જવાબ આપવામાં આવે છે. આ જાતની મળની સામે મી. બતલરે બહુ બખાળા માર્યા છે તોપણ આગળા કવિઓ તેની મોજ મળ અને પ્લેઝર લોગવતા આવ્યા છે. એને અંગ્રેજીમાં *Echo Verses* કહે છે. અને ફારસીમાં “શયરે સદા” કહે છે. જેમકે:—ગરીબ શેવકનો બનાવેલો એક દાખલો આ અલંકારની બરાબર સમજ આપશે:—

“વનિતા વહતાં વર થકી ધરે માનવિ ધાય,

પદ્ધતિ વિધાય ।

મેઘ સમી કાહડા વહે પછી આપ સતાય:

પદ્ધતિ પસતાય !

કર્મ કરી અવનિતના સમજે છે સનમાન,

પડધા ન માન !

તકે છતે તે નકની ઝેરી નાગણુ ગાણુ."

પડધા અણુગાણુ !

એમાં જે પડધા પડેલા છે તે ઉપરથી તેના અર્થ-વધારે સારી રીતે સમજાઇ જાય છે. અંગ્રેજીમાંના સંખ્યાબંધ દાખલા છે:—

"What wantest thou, that thou art in this sad taking ?

પડધા *A King.*

What made him first remove hence his residing ?

પડધા *Siding.*

Did any here deny him satisfaction ?

પડધા *Faction.*

Tell me wherem the strength of faction lies ?

પડધા *On lies.*

What didst thou when the king left his Parliament ?

પડધા *Lament.*

What terms wouldst give to gain his company ?

પડધા *Any.*

What wouldst thou do if here thou mightest behold him ?

પડધા *Hold him.*

But wouldst thou save him with thy best endeavour ?

પડધા *Ever.*

But if he comes not, what becomes of London ?

Undone "

એમાં દરેક લાઇનના જવાબો, દરેક લીટીના છેલ્લા શબ્દના અવાજ જે પડધા રૂપે પડવા જોઇએ, તે પડધા રૂપીજ જવાબો આપાદ આવી મળેલા છે. આપણે એક અવાજ મોટે સાદે કયે, અને સામેની દિવાલ અથવા હવાને અડડી પાછો પડધા પડતી વખતે જેમ છેલ્લો અવાજ આપણને સંભળાય છે, તેજ પ્રમાણેની આ અસંકારમાં ખેવડી મળ પડે છે. મી. ફીરોજનો દાખલો જુઓ:—

રે ઓ ? પ્હાડી ખીણના, પડધા ત્હારો સ્વચ્છ સાદ ?

કાને પાછો પાડ વુ ?—કર દિલ સાદ—(કર દિલ સાદ)?

સાચા સ્વરે મુજ કાને પાડ—(કાને પાડ) ?
 એ પડ્યા તું આજે—(આજે) ?
 દહેજત ગાયનની ચખાડ ? ચખાડ ?—(ચખાડ) ?
 કહે તું સાચ—(તું સાચ)—મુજ ધર આજ—(ધર આજ);
 જરા આવશે રમવા કાજ—જમવા કાજ—(જમવા કાજ);
 કહે તું—(કહેતું)—કહેતું—(કહેતું)—છોડી લાજ—(છોડી લાજ).—૧
 સાંભળ પડ્યા અરે ? ગાયન મ્હારે ? દુક આય,
 પાછા સ્વર મ્હારા ખરે—જો તું ગાય—(જો તું ગાય);
 તો માતું ત્હારો આભાર—(રો આભાર),
 ખોલી દેતું જલ્દી—(જલ્દી);
 ગાયન કીરોછ ઉચાર—ઉચાર—(ઉચાર),
 આઃ હાઃ આઃ—(હાઃ આઃ)—કેવો સાદ—(વો સાદ);
 મ્હને માહરી આપે યાદ—રે ? આખાદ—(રે ? આખાદ),
 વાઃ વાઃ—(વાઃ વાઃ)—વાઃ વાઃ—(વાઃ વાઃ) રહેજે શાદ—રહેજે શાદ—રે
 એ ગાયનમાં પડ્યા કેમ પડે છે તે કવિતામાંજ બતાવ્યા છે.
 એવા અલંકારો અંગ્રેજી ભાષામાં કંઈ કંઈ પડેલા છે,
 પણ આ જગાએ તેઓની ટીપ આપી શકાતી નથી, માટે આગળ
 આલ્યે તે પહેલાં માત્ર એકજ દાખલો આપી આપણે નવું સર કરીશું.

“ Our life is hid with Christ in God. ”

*My words and thoughts do not express this notion,
 That Life hath with the sun a double motion.
 The first Is straight, and our diurnal friend;
 The other Hid, and doth obliquely bend.
 The life is wrapt In flesh, and tends to earth;
 The other winds toward Him, whose happy birth
 Taught me to live here so, That still one eye
 Should aim and shoot at that which Is on high;
 Quitting with daily labour all My pleasure,
 To gain at harvest an eternal Treasure.*

એમાં વળી નવીજ જાત બતાવી છે. એવી તરેહવાર જાતો છે,
 તે કાંઈપણ હોવાથી પડતી મુંઝી છે.

૬૭—**ઉલ્લયાર્થકાલંકાર:**—યાને જે અર્થ નીકળે એવો અલંકાર. ઉલ્લય=એ; અર્થક=અર્થવાળો. આપણે પ્રથમ દ્વિઅર્થિકાલંકાર જણાવી ગયા છીએ તેના જેવોજ આ અલંકાર છે, પરંતુ દ્વિઅર્થિકામાં માત્ર શબ્દોના જે અર્થ જણાવી કાવ્યની લેખત લેવામાં આવે છે; જ્યારે ઉલ્લયાર્થકમાંતો જેમ શબ્દોના જે અર્થ જણાવામાં આવે છે, તેમ કેટલીક વાર આખા વાક્યોના; એટલુંજ નહીં પણ આખી કવિતાઓનાજ બધે અર્થ કરી દેવામાં આવે છે. આવી કવિતાઓ રાજદારિ પેચના તથા ધર્મ સળંધી દાવ પેચના કાવ્યોમાં વધારે દીકામાં આવે છે. એવી જાતના અલંકારોને અંગ્રેજીમાં *Jesuitical Verses* કહે છે. અને ઉપર નીચેથી કે આડીતેડી રીતે જે કવિતાઓ વંચાય છે, તથા એક લીટી છોડીને વાંચવાની જે કવિતાઓ આવે છે, તેને *Equivocal Verses* કરીને કહેવામાં આવે છે. ફારસીમાં એ અલંકારને “ શયરે મુશતરીક ” કહે છે. જેમકે:—તોગરલ વંશમાં ખુશરો નામે એક ફારસી શાયર થઇ ગયો છે. તે એક દિવસ જમના નદિને કિનારે ફરતો ફરતો જઇ લાગ્યો. ત્યાં એક અતિ ખુબ-રૂઝ મુંદર નાજનીનને નાહતી જોઇ-તેના ઉપર દીવાનો પડી ગયો. તે જાને હિંદવાંની હતી, અને ખુશરો મુસલમાન હતો. નદિ કિનારેથી બાહાર આવી તે કપડાં પેહેરીને પોતાના બાલ સુકવવા લાગી, ત્યારે તો વીખરાયલા ચોટલાથી તેણી અતિ ખુબસુરત દેખાવા લાગી. ખુશરોનો હવ રહ્યો નહીં, ત્યારે તેણીની આગળ જઇ પુછવા લાગ્યો, કે તારી શું કિંમત છે ? તેણીએ તણકારાથી “ ફરિયાદ બર આવોદ, કે દુર દુર મુએ ” યાને તેણીએ કહ્યું કે “ મુઆ દુર જા દુર. ” ખુશરોને તુરત પુછવામાં આવ્યું કે, તેણીએ તને શું જવાબ દીધો? ત્યારે તે બોલ્યો કે, એકેક બાલની કિંમત તેણે એકએક મોતી જેટલી માગી. એમાં “ દુર દુર મુએ ” એ વાક્યનો હિંદીમાં એવો અર્થ થાય, કે “ મુઆ દુર જા દુર; ” પણ ફારસીમાં દુર=એટલે મોતી થાય છે, અને મુએ=એટલે બાલ થાય છે. યાને કે એકેક બાલની કિંમત એકેક મોતી છે. એ પ્રમાણે ઉલ્લયાર્થકાલંકાર ચલે છે.

એ અલંકારને મળતો ફારસીમાં **ઇલામ** છે. એમાં એવા સંશયકારક અર્થમાં કવિતા કરે છે, કે તેનો અર્થ કયો કરવો તે માટે લેકો શકમાંજ પડે છે. અને સાંભળનારા તો ગોટાંજ ખાયા કરે છે.

ફારશીમાં એ અલંકારને મળતો બીજો તવરીએ કરીને છે. “ઇલામ” અને “તવરીએ” એ બેમાં જરા જરા ફરક છે. તેથી ઇલામને વળી “ઇલામે તનાસબ ” પણ કહે છે. તેમાં એક શબ્દ બે અર્થ ધરાવે છે; જેમાંનો માત્ર એકજ અર્થ કવિતાના બંધને બેસતો આવે છે, હવે બીજામાં તો એક શબ્દ અથવા એક ફકરામાં બે અર્થ સમાયલા આવે છે. ૧ લો અર્થ ખુલ્લો હોય છે, અને ૨ નો અર્થ છુપાવેલો હોય છે, અને વળી બેઉ અર્થ કવિતામાં બંધ બેસતા થઈ પડે છે. ઇલામનો એક દાખલો ખાકાંની ઉપરથી મી. ઝવેરીએ “પરશીઅન પ્રોસોદી ” માં લીધો છે.

“ અઝ દમે ખલુક તુ દર મુસલ્લસ ગેતી;

શુએ મુસલ્લસ બેહરે મુશામ બર આમદ.”

યાને, તારા સુસ્વલાવને લીધે, મુસલ્લસ જેવાં સુગંધી પદાર્થના જેવો તારો પમરાટ યોગરદમ દુન્યામાં દરેક નાસિકામાં પોહોંચી વળ્યો. એમાં મુસલ્લસના બે અર્થ થાય છે. જેમ “મુસલ્લસ” યાને છ બાબુવાળો બૂચૂતિનો આકાર, તેમ મુસલ્લસ એટલે ૩ બાબુવાળો આકાર, એવો દેખીતો અર્થ થાય છે; જ્યારે ખરો અર્થ તો મુસલ્લસ નામનો સુગંધી પદાર્થ છે.

આપણે શ્લેષાલંકારમાં તો શબ્દ ઉપર શ્લેષ આવ્યાથી જુદા જુદા અર્થ થયલા જોયા છે, પરંતુ આમાં તો તરેહ સુકિતથી લખાણને વાંચવાથી ગમત પડે છે. શાયરાન શાયર ફીરદુસી તુસીને મહમુદ ગઝનીએ શાહનામું બનાવ્યા માટે જે દામ આપવા કબુલેલું તે દામ જ્યારે તેણે ન આપ્યું, ત્યારે તે શાયરે એક કવિતાનું નાનું પુસ્તક બનાવી પાદશાહની દાસીના હાથમાં આપ્યું, કે હું બાહાર ગયા પછી પાંચ દહાડે પાદશાહને આપજે. પાદશાહને જ્યારે તે કેતાબ મળી ત્યારે વાંચી જોતાં તેની અતિશય તારીફ કીધેલી જણાઈ, પરંતુ એક ઉસ્તાદે તેમાં ઉભયાર્થકાલંકાર વપરાયલો પાદશાહને બતાવ્યો, એટલે એક સતર છોડીને જો તે કવિતા વાંચવામાં આવે તો તેમાં પાદશાહને કળીએ કળી ગાજો દઈ શ્રાપ દેવામાં આવેલા જણાયા.

જેમ ફીરદોશીને મહમુદના નઠારા વજીર હસન મયમનદીને લીધે ઇનામ મેળવવામાં ખલલ પડી, તેમ એકવાર કવિ સ્પેન્સરે એક સુંદર કવિતા બનાવ્યાથી રાણી એલીઝાબેથે પોતાના વજીર લોર્ડ બરલેને ૧૦૦૦ પાઉન્ડ કવિને આપવા કહેતા, તે બખ્તનાચીએ ફાંચ

માર્થથી રાણી બોલી, *Then give him what is reason.*
 યાને તને વાજળી લાગે તે કવિને આપ. તે વાજળી રકમ ત્યારે
 કવિને નહીંજ મળી ત્યારે તેણે નીચલી ઉલયાર્થક કવિતા રાણી
 ઉપર લખી મોકલી:—

*I was promis'd on a time
 To have reason for my rhyme
 From that time unto this season,
 I receiv'd norrhyme norreason.*

આ ઉલયાર્થક કવિતાથી ખુશ થઇ તેને તાબડોતોબ પૂરેપૂરું
 ધનામ રાણીએ અપાવ્યું.

મીરઝાં રઝીએ કેટલીક સતગે બોડેલી છે, તેમાં તેણે
 “શીરીન” શબ્દ ઉપર ઉલયાર્થ કરેલ છે. —

“કસી દર આરાકી હમ પીશેરા ચું મન નમી ખાહદ;
 ખુરમ ગર આખે શીરીની બયાદમ કોહકન આયદ. ”

એમાં “ આખે શીરીની ” એટલે ફરહાદની પ્યારી શીરીનનું
 પાણી, એમ નથી અર્થ થતો, પરંતુ “ આખે શીરીની ” યાને મીઠું
 પાણી થાય છે. હવે હુદ્દેઝ શાયરનો તવરીએનો દાખલો આપ્યો:—

“ રાણી મજનુન બ લયલા ગોફત, કે અએ માશુકે બી હીમતા?
 તુરા આરાકે શવદ પયદા વલી મજનુન નખાહદ શુદ. ”

“ મજનુન ” એટલે લેલીનો આરાકે પણ થાય, અને ગાંડો
 થઇ ગયલો આદમી પણ થાય. પણ બીજી લીલીમાં મજનુન શબ્દ
 એક અર્થમાં સમજાશે તો તે બંધ એસ્તુજ છે. વળી આમદે
 કહેલો દાખલો નીચે મુજબ છે:—

“ દર અકસે રોખે ખુખે તુ દર આખ રવાન દીદ;
 વાલે શુદો ફરિયાદ બરઆવોદ કે માહી. ”

માહીના અર્થ તરેહવાર છે. ૧-ચંદ્ર; ૨-માછલી; ૩-શું ચીજ?
 (એરખ્ખીક લાપામાં) એનાં ગમે તે અર્થે, અનુકુળ અર્થ નીકળે છે.

* ઘણા ફારસી અલકારો મી. ઝવેરીની “ પરશીઅન પ્રો-
 સોદી ” ઉપરથી લીધા છે, તે માટે મી. ઝવેરીનો કેદ ઉપકાર માનવાનો
 રહી જાય, તેથી હું અત્રે માની લઉ છું.

કવિ દલપતરામભાઈએ બનાવેલી એક કવિતા ઉભયાર્થકનો દાખલો પ્રકારે પાડે છે. એ કવિતા એક રીતે વાંચી તેનો એક રીતે અર્થ કરવા માં આવે તો તેની મતલબ ભોજનશાળાની નિકળી આવે, અને બીજી રીતે વાંચી તેનો બીજી રીતે અર્થ કરવામાં આવે તો તેની મતલબ નિશાળની નિકળી આવે.

ભોજનશાળા વિશે.

લીપી ધારા દિલ ધરી, જૂમી લલી ચિત્રલ; ગણે નામ જણ ગામનાં, કાણુ દિશે આવેલ. બેઠી પંગત પાદલે, ધરી અપોદીયાં અંગ; બાંધે શોળે સમજીને, શિરવાળો બહુ સંગ. પોળી કીધી ચોપડી, સાકર ધરીને સાર; પત્રાળી પૂરી સરસ, પડીયા હારોહાર. ફેક લલી વિધિ કરી ભરે, ગોળે બે શીખંડ. જોંધ તપેલી તાપ ત્યાં, છે બરફી જ્યાં ઠંડ. ફેક શીખે શુધ રાખતાં, ફેક લલી રીતભાત; દીકા લાડવા ચાર મેં, શાક શીખે પ્રખ્યાત. વળી જેમ વરસે વડાં, તે લણી દહી પણુ જખ; તેલ ખાપ છે કંઈ વડાં, શિશુકર ગણી તલ ખાપ. તેલ ખાપ નહીં તેહને, ચાલી ચોરડી પાસ; સો ટીપાં ચમચે પછી, ચાપે તજે કચાશ. ઉઠ તેલણી ઊપરી, ચાન પત્ર પણુ એક; ચાપે બીડી વાળી વળી, હેતુ ધરાય અનોક.

નિશાળ વિશે.

લીપીધારા દિલધરી, જૂમિ લલી ચિત્રલ; ગણે નામ જણ ગામનાં, કાણુ દિશે આવેલ. બેઠી પંગત પાદ લે, ધરી અપોદીયાં અંગ; બાંધે શોળે સમજીને, શિરવાળો બહુ સંગ. પોળી કીધી ચોપડી, સાકર ધરીને સાર; પત્રાળી પૂરી સરસ, પડી યા હારોહાર. ફેક લલી વિધિ કરી ભરે, ગોળે બે શીખંડ. જોંધ તપેલી તાપ ત્યાં, છે બરફી જ્યાં ઠંડ. ફેક શીખે સુધારાલ તાં, ફેક લલી રીતભાત; દીકા લાડવાયા રસે, શાક શીખે પ્રખ્યાત. વળી જેમ વરસે વડાં, તે લણી દહી પણુ જખ; તે લખાપ છે ફેવડાં, શિશુકર અણિત લખાપ. તે લખાપ નહીં તેહને, ચાલી ચોરડી પાસ; સોટી પાંચ ચમચે પછી, ચાપે તજે કચાશ. ઉઠ તે લણી ઊપરી, ચાનપત્ર પણુ એક; ચાપે બીડી વાળી વળી, હેતુ ધરાય અનોક.

જે કવિ દલપતરામભાઈએ બનાવેલી એક કવિતા ઉભયાર્થકનો દાખલો પ્રકારે પાડે છે. એ કવિતા એક રીતે વાંચી તેનો એક રીતે અર્થ કરવા માં આવે તો તેની મતલબ ભોજનશાળાની નિકળી આવે, અને બીજી રીતે વાંચી તેનો બીજી રીતે અર્થ કરવામાં આવે તો તેની મતલબ નિશાળની નિકળી આવે.

પેહેલા ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશન થયેલે નવીન રાજ્ય'ધારણના પ્રદિપ્ત થવાના બનાવ ઉપર ઉલયાર્થક એક કવિતા બનાવામાં આવી હતી—
*"The newly-made law-'Tis my wish to esteem
 From my soul I abhor-The ancient regime
 My faith to prove good-I maintain the new code
 I maintain the old code-Is oppored to all good
 May God give you peace-Messieurs Democrats
 Forsaken Noblesse-To the Devil go hence
 May He ever confound-All the Aristocrats
 The Assembly all round-Are the sole men of sense."*

એમાં ૧ લી લીટીથી છેલ્લી સુધી સીલસીલાપ ધ વાચણુ વાંચી જાય, તો નવાં રાજ્ય'ધણુની વખાણુ છે, અને જુના રાજ્ય'ધણુને વખોડી કાઢેલું છે. પણ ૧ લી લીટી પછી ૩ ૭, પછી ૫ મી, એમ અંકેકી વચ્ચે લીટી છોડીને વાંચેતો નવીન રાજ્ય'ડળને ધિક્કારી જુનાને પસંદ કરવામાં આવ્યું છે. જેમકે:—૧ લી લીટી *The newly-made law* પછી ૩ ૭ લીટી *From my soul I abhor*. એ પ્રમાણે વાંચવી. એ પ્રમાણે કાળા હાથ ઉપર લાઇને વાંચવાથી ભાવાર્થ સમજાશે. વળી ૨ ૭ લીટી, પછી ૪ થી લીટી એમ વાંચશે તો જુના રાજ્ય'ધણુની તારીફ ગાવામાં આવેલી છે. એ પ્રમાણે ઉલયાર્થકાલંકાર થયેલો છે. નગી' નામના શાયરે એક ઉલયાર્થક વાપર્યો છે કે:—

*"જળમે દેખા યા તેરા નામ નગી'કે ઉપર,
 ખુન હોતા હુએ ધએહ દીલ હમ વે નગી' ક્યુ' ન હોવે."*

યાને:—ત્યારથી, ઓ માયુક ! તારું નામ નગી' ઉપર પાડેલું મેં દીડું (જ્યાં નગી' એટલે નગીનો અથવા નંગ પણ થાય, અને શાયર પોતે પણ થાય) ત્યારથી આ દિલનું લોહી યધ જાય છે, કે હું પણ નગી' યાને નંગ કાં નહીં થયું ? યાને મારું નામ તો નગી' છેજ, પણ હું ખરેખર નંગ કાંય નહીં થયું, કે-મારા ઉપર તેણીનું મુખારક નામ તો કાતગતે ! એમાં પણ ઉલયાર્થકાલંકાર પ્રગટ દેખાઇ આવે છે. કેટલાકે ઉલયાર્થકાલંકાર પારખવામાં પણ પોતાની ફાઇલોસોફીને ગોઠવી તેના નવી તરેહના અર્થો સમજવાની નહીં ફરે એવી કોશેશ કરે છે. જેમકે ગૂજરાતી ભાષામાં વિવર

એટલે ગુફા થાય છે, અને અંગ્રેજી ભાષામાં વિવર એટલે વણનાર (Weaver) થાય છે. હવે ગુફા એ પણ એક જાતનું વણત કામ છે, માટે એ બેઉ શબ્દો એકજ ભાષાના ઉભાં કરેલાં મૂળો છે એમ વિચિત્ર અનુમાન કરનારાનો ટોટો નથી. વળી ફારસીમાં વપરાતો ચેશતર શબ્દ ગૂજરાતીમાં પણ “અગાઉનું” એવા અર્થમાં વપરાય છે, અને અંગ્રેજીમાં પેસ્ટર એટલે છેડવું, ધન દેવી (Pester) એવો થાય છે. તેથી તેને લગતાં સંબંધ વેળા ઉલયાર્થક ઠોડી ખેસાડવો હાપણ કળાથી ઉલટું છે.

અંગ્રેજી ભાષામાં એ અલંકારના તરેહ કીસમના દાખલા છે, જે આપણે બધા આ જગાએ ગોઠવીશું.

1. I love my country—but the king
3. Above all men his praise I sing,
2. Destruction to his odious rain
4. That plague of princes, Thomas Paine;
5. The royal banners are displayed
7. And my success the standard aid
6. Defeat and ruin seize the cause
8. Of France, her liberty, and laws.

એમાં આખી કવિતા વાંચી જાઓ, તો તેમાં અતિશય રાજ્ય ભક્તિ બતાવેલી છે. પરંતુ આંકડા ગોઠવેલા છે તે પ્રમાણે જો અનુક્રમે આંકડા જોઈ જોઈને એ કવિતા વાંચવામાં આવે તો તેનો અર્થ જુદોજ થઈ જાય છે. એટલે એક લીટી છોડીને બીજી વાંચે તો પરિણામ જુદુંજ આવે.

શાયર જામીએ ઘોડાક ઉલયાર્થ વાપરેલા છે:—

“જન બખશીદ બ લખ કુશ્તેરા ઓ આનૂંજે બખુન ફરમાન;
ખુનખારીએ આન શોખ બીન કંઝ બેહરે કુશતન જાન દેહદ.”

એમાં “અઝ બેહરે કુશતન જાન દેહદ” એ વાક્યના બે અર્થ થશે. ૧—તેણી હમોને હમારા જાન એવી રીતે પાછા આપી દે છે, કે ફરીથી હમોને મારવા. ૨—તેણી પોતાના આશકોને મારવાને એટલી તો જિજ્ઞાસુ છે, કે તેને ખાતર તેણી પોતાનો જાન પણ આપવા તૈયાર છે.

“મી રસી ખન્દાનો મી ગુધ બ પાયમ ચશ્મ માલ;”

અરમે મી માલમ મખાન ઇન ખાખ આસદ યા ખયીસ.”

ફારસીમાં “ અસ્મ માલીકન ” નો અર્થ ” પોતાની પ્રિયાના પગ આગળ આંખ ધસવી ” યાને કે તેણીની ઇચ્છાનુસાર તેણીને પગે પડવું. અથવા જેમ જાણે ઉંઘમાંથી આંખ ચોળતા ઉઠ્યે તેમ આંખ ચોળવી; એવું બતાવા દે પોતાની પ્રિયાનું આવવું એ કુડાંઈ સ્વપ્નું. જોઈ છું, કે તેણી ખરેખરજ આવી છે !

યુનાઇટેડસ્ટેટસમાં ત્યારે દેશ મધે લગાઇ જાગી, ત્યારે એક ન્યુસપેપરમાં એક અન્તયગ જેવો ઉભયાર્થક પ્રસિદ્ધ થયો હતો, તે બનાવટ પ્લાટફોર્મના આધારની હોવાથી તેનું નામ પ્લાટફોર્મ આપેલું છે, તેમજ અમેરીકન પ્લાટફોર્મનો તેમાં સંબંધ છે:—

<i>Hurrah for</i>	<i>The old Union</i>
<i>Secession</i>	<i>Is a curse</i>
<i>We fight for</i>	<i>The Constitution</i>
<i>The Confederacy</i>	<i>Is a league with hell</i>
<i>We love</i>	<i>Free speech</i>
<i>The rebellion</i>	<i>Is treason</i>
<i>We glory in</i>	<i>A free press</i>
<i>Seperation</i>	<i>Will not be tolerated</i>
<i>We fight not for</i>	<i>The negro's freedom</i>
<i>Reconstruction</i>	<i>Must be obtained</i>
<i>We must succeed</i>	<i>At every hazard</i>
<i>The Union</i>	<i>We love</i>
<i>We love not</i>	<i>The negro</i>
<i>We never said</i>	<i>Let the Union slide</i>
<i>We want</i>	<i>The Union as it was</i>
<i>Foreign intervention</i>	<i>Is played out</i>
<i>We cherish</i>	<i>The old flag</i>
<i>The stars and bars</i>	<i>Is a flaunting lie</i>
<i>We venerate</i>	<i>The habeas corpus</i>
<i>Southern chivalry</i>	<i>Is hateful</i>
<i>Death to</i>	<i>Jeff Davis</i>
<i>Abe Lincoln</i>	<i>Is't the Government</i>

*Down with**Mob law**Law and order**Shall triumph.*

એમાં ખુબી એવી છે કે, કવિતાની ડાબી ગમ જે ઢગલી છે, તે સેશન વિષે છે, અને જમના હાથ ઉપરની હાર છે, તે પ્લાટફોર્મ ઉડાવી દેવા બદલ છે. યાને આખી શીલશીલાબંધ વાંચી જઈએ તો યુનીઅનની તરફેણ છે. પણ એકેક લીટી છોડીને વાંચો તો તેની વિરુદ્ધ છે. વળી ૨ છ તથા ૪ થી એમ લીટી વાંચો, તો યુનીઅનની પાછું વિરુદ્ધ છે. ગમે તો પેહેલે ડાબી ગમની ઢગલી વાંચો. ગમે તો જમની ગમની વાંચો. ગમે તો સામટી વાંચો. પણ અર્થ તો અનેક નીકળશે.

“સફ કશીદેહ હરદો મોઝગાં બેહરે જંગ એરતાદેહ અંદ,

સુલેહ ખાહદ શુદ કે મર્દુમ દર મીઆંન ઉક્તાદેહ અંદ.”

૧ લો અર્થ:—આંખ ઉપરની પાંપણો છે તે ગોયા બે લશકરો એકેકની સામસામા જંગ ભૂમિ ઉપર સફ સમારી ઉભેલાં છે, પણ તેઓની વચ્ચે આંખની કીકીઓ પડવાથી તેઓ લડાઈ કરશે નહીં. બીજો અર્થ:—પણ આદમીઓ વચ્ચે પડવાથી તેઓ લડશે નહીં, એવો પણ અર્થ થશે. અકબર બાદશાહનો બનાવેલો એક ઉલયાર્થકા ઉત્તમ અર્થના અર્કથી ભરપૂર છે:—

“ મન લાંગ નમી ખુરમ મય આરીદ,

મન ચંગ નમી ઝનમ નય આરીદ. ”

૧ લો:—હું લાંગ પીતો નથી, માટે દાર લાવો ! હું સારંગી વળડતો નથી, માટે વાંસલી લાવો ! ૨ જો:—મય આરીદ છુટો છુટો ઉચ્ચારવાને બદલે મયારીદ, અને નય આરીદ જૂદો જૂદો ઉચ્ચારવાને બદલે નયારીદ એમ બોડીને ઉચ્ચાર કરતાં ઉલટોળ અર્થ થાય છે કે:—હું લાંગ પીતો નથી માટે તે નાં લાવો ! હું સારંગી વળડતો નથી માટે તે પણ ના લાવો ! એવો અર્થ ઉલટાઈ જાય છે. હવે એક ખુબીદાર દાખલો એવો આપ્યે, કે બે લીટીના શબ્દે શબ્દ એકજ ઉચ્ચારના અને એકના એકજ શબ્દો બેઉમાં વપરાયા છતાં, બેઉના અર્થ ઉલય થાય. તેમજ વળી બેઉનો સાથે મળીને પણ એકજ અર્થ થાય.

“કે બર એહવાલે ઝારે મન ન ગીરીસ્ત, કે બર એહવાલે ઝારે મન ન ગીરીસ્ત.”

અર્થ:—“ જે બતંગ હાલતમાં હું છું તે જોઈને ” એવો અર્થ બેઉ લીટીનો થાય. તેમજ બેઉ લીટીનો અર્થ “ તે કાણ હતો

કે જે મારી તે કંગાલ સ્થિતિને માટે રડ્યો નહીં ?” એમ પણ થાય. એમાં એકની એક વંચાતી વગર ફેરફારની લીટીમાં ઉત્તમ ઉલયા-ચકાલકાર વાપરવામાં શાયરો પોતાની શાયરીનો નમુનો બતાવી ગયા છે !

બધી અંગ્રેજી મનઘી જેઓ કમનસીબ હોય, તેઓને માટે અંગ્રેજી કવિતાનો ગૂજરાતી કવિતામાં કરેલો તરબુતો આવકારદાયક થઈ પડશે, જેમાં ઓરત બત તરફ પસંદગી બતાવવાનો ભેદ સમાયલો છે:—

ગુજરે જરજર સુખી છંદગી,
જે જંજરે જોઈ થકી દૂર છે;
કરે ફક્ત ઓરત તણી બંદગી,
ખરે દુઃખ આફત મહિં પૂર છે.
જે સુખનોજ આદમ વેરાગી રહ્યો,
ઇવા ન્યારે જોડછ લગન ગાંઠધી;
સ્ત્રિ—મેં ન દીઠા સુધી તે રહ્યો,
હતો ત્યારે આદમ ખુસી સાંતથી.
નિહાલો હું મેશાં ઓરત બતમાં;
મકર ને કપટ ને દગો ને ડગધ;
સત ને લલાછ તેના અંગમાં.
નથી વાસ કરતી કદિ નાર મંછ.
બયાં કાણુ કરવા સમર્થવાન છે,
જે સુકો કસુરો ભરીછ નારમાં;
મહિં લાયકી પૂરે ભરપૂર છે,
અગોચર ન આવે કદિ આંખમાં.
છટકાં મહીં નર તે મૂઝો ફસાવી,
છડાપણુ નિવારી છે ખેઠા ફરીને;
નારી તણા તે હુકમ ના ઉઠાવી,
રહેશે જગત—સુખ પામી કરીને.

એમાં આખી કવિતા ઓરતની વિરુદ્ધ તથા પરણવાની સામે રચાયેલી જણાઈ આવે છે. પણ જો ૧ લી લીટી પછી ૩ છ એમ વચમાં અંકેડી લીટી છોડીને વાંચો; તો નારી બતની તારીફ છે. પણ વળી બીજી લીટી પછી ૪ થી એમ અંકેડી છોડીને વાંચો, તો પરણવાની તરફેણમાં લખાયેલી કવિતા જણાઈ આવશે.

ઉભય અર્થનાં નિયલા દાખલા એથી પણ સરસ છે:—

“શખશી બ મસજીદ આમદો ગોફતા ખુદા દુધસ્ત,
લાનત બર આં કસી કે બેગુયદ કે ખુદા યકીસ્ત. ”

અર્થ:—૧ લો—એક શખશ મશીદમાં આવીને કેહવા લાગ્યો કે, ખુદા બે છે. જે કોઈ એમ કેહ કે ખોદા એકજ છે તેના ઉપર દ્યાનંત પડજો ! ૨ જો અર્થ:—એક શખશ મશીદમાં આવ્યો, અને પુછવા લાગ્યો કે શું ખોદા બે છે ? જે એમ કહેતો હોય તેના ઉપર ખીક પડજો ! ખોદાતો માત્ર એકજ છે. હવે ખુબી જૂઓ કે, એકની એક લીટીના બે જૂદા જૂદા અર્થ થાય છે, પણ વળી પેહેલા અર્થથી તદન ઉલટીજ મતલબનો બીજો અર્થ નીકળે છે ! આફરીન છે આવાં કાવ્ય રસ ઉપર ! વળી બીજો તેવોજ દ્રષ્ટાંત છે:—

“ અઝ દરે શાહે નજદ ૩ મગરદાન સાયબ !

કે હરકે દુર અસ્ત અઝધન દરબ ખુદા નઝદીક અસ્ત. ”

અર્થ:—ઓ સાહેબ ! નજદની દરવા * આગળથી તારૂં મોં નાં ફેરવ ! જે કોઈ એ દરવાના દરવાજા આગળથી દુર નાશે છે, તે ખોદાની ધણો નજદીક જાય છે. હવે બીજી લીટીનો ઉભય અર્થ એવો પણ છે કે:—જે કોઈ ખોદાતાલાથી જેમ જેમ દુર જાય છે, તેમ તેમ તે શખશ આ દરવાના દરવાજાની બરકતથી કીરતારની વધારે ને વધારે નજીક આવતો જાય છે.

એ પ્રમાણે આ કવિતામાં ઉભયાર્થકાલંકાર દીપે છે. જે અલંકારો ઉત્તમમાં ઉત્તમ આપણે દરશાવી ગયા છીએ તે પૈકીનો આ એક છે. હકીકી અને મીઠાજી મતલબો અનેક અર્થો ધરાવતી જે પ્રમાણે ફારશી અને ઉરદુ ગઝલોમાંથી મળી આવે છે, તે પ્રમાણે ઉભયાર્થકાલંકારમાં રચાયલી અનેક કવિતાઓનો મોટો સંગ્રહ છે, અને બેની મળ પણ તરેહવાર નવી નવી છે.

પ્રાણપ્રિય પ્રિયા પર પ્રેમપત્ર.

<i>Your face,</i>	<i>your tongue,</i>	<i>your wit,</i>
<i>So fair,</i>	<i>so sweet,</i>	<i>so sharp,</i>
<i>First bent,</i>	<i>then drew,</i>	<i>then hit</i>

* એ દરવા તે અલીની દરવા સમજવી.

Mine eye,	mine ear,	my heart.
Mine eye,	mine ear,	mine heart,
To like,	to learn,	to love,
Your face,	your tongue,	your wit,
With beams,	with sound,	with art,
Doth blind,	doth charm,	doth rule
Mine eye,	mine ear,	mine heart.
Mine eye,	mine ear,	mine heart,
With life,	with hope,	with skill,
Your face,	your tongue,	your wit,
Doth feed,	doth feast,	doth fill.
O face!	O tongue!	O wit!
With frowns,	with check,	with smart,
Wrong not,	vex not,	wound not
Mine eye,	mine ear,	mine heart.
This eye,	this ear,	this heart,
Shall joy,	shall bend,	shall swear,
Your face,	your tongue,	your wit
To serve,	to trust,	to fear.

આ કવિતા જૂદી જૂદી અનેક તરેહથી વાંચવાની છે. એમાં ગમે તો પેહેલેથી વાંચી જાઓ, ગમે તો ૨ છ, ૪ થી એવી રીતે લીટી-છોડીને વાંચો, ગમે તો ૧ લી, ૩ છ એ પ્રમાણે લીટી છોડીને વાંચો, ગમે તો આખી કવિતાની ૩ જૂદી જૂદી ટગલી બતાવી છે તેમ ઉભા વાંચી જાઓ, ગમે તેવા આકારોમાં વાંચો, તો આ કવિતા માંથી કાંઈ નહીં ને કાંઈ ઉભય અર્થ તો નીકળશેજ.

મી. મનસુખે એના કેટલાક દાખલા આપેલા છે:—

“વરસાવાં આકાસે મેઘના મોતી નજદીક ને દુર;

થયા તેથી જગના કાંન, સનગારમાં ભરપુર.”

પ્રથમ એમ પણ સમજાય, કે દરિયાની શીપમાંથી નીકળેલાં મોતીથી કાનને સગાર થયો. બીજો અર્થ:—વરસાદના છાંટાને મોતીની ઉપમા આપી છે, કે જેથી જગતની જમીનો તર અતે ભરપુર થઈ, ધાન્ય ફૂંપી સગારથી ભરપુર થઈ છે. તેજ પ્રમાણે “હરતાલ જોઈને

થાએઓ ઉદાસ, મુંડી તેણે કમાઈની આસ.” ૧ લો=એક વેપારીને ત્યાં હરતાલની ગાંસડીઓ આવી તે માલ સારો ન હોવાથી તે ઉદાસ થયો. ૨ જે=શેહેરમાં તમામ બજારમાં હડતાલ પડી તેથી કમાવાની આશા તે સોદાગરે છોડી વળી બીજો એક દાખલો આપે છે કે.—

“કુલ ઘોડા ચાલે જેમ પવન,

ઉઠાવે જમીનથી ગીરદ ને ગગન”

૧=ઘોડાઓ પવનની માફક જોરથી દોડતા હોવાથી જમીન ઉપરનું ધુળ આકાશ સુધી ઉડતું હતું. ૨=જેમ પવન ને લીધે ધરતી ઉપરની ધુળ ગગન ઉપર ઉડે છે તેમ તે ઘોડાઓ દોડી ચાલ્યા. ૩=જેવી રીતે તમામ ઘોડાઓ જોરમાં ચાલે તેવી રીતે ધુળ અને ગગનને જમીન ઉપરથી પવન ઉઠાવી લઈ જતો હોય. વળી બીજી તરેહનો એક દાખલો ઉપલોજ લેખક આપે છે કે:—

“દોરે દર પળ ઘોડાઓ એવા બેઠાક,

કે હવાથી નહી સમાતી મોઢાંમાં ખાક.”

૧=ઘોડાઓ દર પળે એવાતો વગર થાકે દોડતા હતા, કે તેમના દોડવાથી ઉડતી ધુળને, હવા પણ પોતાના મોઢાંમાં સમાવી શક્તિ નો હતી. ૨=ઘોડાઓ એટલાતો ઝડપથી દોડતા હતા, કે આસપાસની હવામાં એટલી પણ તાકાત નોહતી, કે રસ્તા ઉપરની ધુળને ઉડાવીને તે ઘોડાઓનાં મોંમાં ધાલી શકે. ઉભયાર્થકાલંકાર મધે આ દાખલો ધણો જાણવા લાયક છે.

૬૮—પ્રાસાનુપ્રાસ:—આગળ આપણે અનુપ્રાસિકાના ભાગો જણાવ્યા છે, પરંતુ તે અનુપ્રાસિકાલંકારના ધણા વિભાગો કરેલા છે, જેની એકત્ર સંજ્ઞા પ્રાસાનુપ્રાસ છે. “કાવ્ય ત્રયો” વીશે નર્મદાશંકરે કરેલ ટીકામાં તે વિભાગો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧—છેકાનુપ્રાસ:—અનેક વ્યંજનોતું સરખાપણું એકજ વેળા અનુક્રમે અથવા વ્યુત્ક્રમે આવે ત્યાં છેકાનુપ્રાસ. તે વ્યંજનોની વચમાં એકજ સ્વરનું અંતર જોઈએ, વધારે નહીં, તે છેકજ પાસે પાસે હોવા જોઈએ:—

“અનીતી પીઠે તે, નિરખી નરિ નારી જગ જગે;

કરી જારી જારી, વિખ બહુ પસારું રગ રગે.”

એમાં ન પછી રિ, વળી ના પછી પાછી રી, તેમજ જ પછી ગ, અને વળી જ પછી તુર્તજ ગે આવ્યા છે, વિગેરે.

૨-શ્રુત્યનુપ્રાસ—એમાં અનેક વ્યંજનોનું ક્રમથી અથવા ક્રમ મેદથી ઘણીવાર આવવું થાય છે.

“તજિ દુર ગુણુ લણિ ગણિ લઇ, કદર દરજ સહુ નાણુ,
લજિ લગવત સદગુણુ સહુ, સ્વરગ સરવ મુખ આણુ.”

એમાં પાંચ વખત ર છે, છ વખત છ છે, છ વખત સ છે, પાંચ વખત જ છે, ત્રણ વખત ભ છે. પાંચવાર ગ છે, અને ત્રણ વાર દ છે.

“એ ઝડે એ મેહુર અસ્તો મન ઝે મેહુરમ ઝડે,
ઉ એ મેહો મેહુરો ઓ મન એ મેહુર—એ મેહ ખીરા.”

“કરવાનું ધણું નિજદેશિ તણું પણ નાજ વિચાર કરો કંઈ કોઈ,
ભરવાનું લણું ટિપમાં પરની સમજો શરમે લલયાઇજ મોહી,
ચરવાનું ગયું મુખ એન થકી બહુ બધનમાં રહ્યું રહેવુજ રોઈ,
સરવાનું નથી નિજ જોર વિના પરજોરથિ રેહવું હવે સહુ ખોઈ.”

(ન. ક.)

૩-શ્રુત્યનુપ્રાસ—વર્ણુ જૂદા હોય પણ એકજ સ્થાનના હોય (જેમકે દંતસ્થાની, તાલુસ્થાની, ઓઘસ્થાની) એટલે જ્યાં સ્થાનનું સરખાપણું હોય ત્યાં શ્રુત્યનુપ્રાસ.

“ નવલ લલિત લીલા થાપિને તું ઉથાપે,
સંતત સન મુનીમો લાલ દેતા બનાવે,
ભુવન પતિ તપાસી પાસ તું પાસ લેને,

પલિત પતિત પાપી દીનને માફિ દેને ” (ન. ક.)

એમાં કેટલાક શબ્દો હોઠથીજ, કેટલાક દંતથીજ, અને કેટલાક હોઠ દંતથી બોલાય છે. “બાઝારી માઝારી, આઝારી બાઝારી” બજારના બેસનારાને તું નાં છેડ, અમર જો છેડેતો પછો ફર ! એમાં ૧ લા બાઝારી શબ્દનો અર્થ “ બજારમાં બેસનારો થાય, અને બીજા બાઝારીનો અર્થ “ પાછો ફર ” થાય છે. તેથી શ્લેષાલકાર પણ છે.

૪-અંત્યાનુપ્રાસ—અંત્યસ્વર સાથે વ્યંજનનું એક સરખું જ્યાં મળવું થાય ત્યાં અંત્યાનુપ્રાસ.

ખ્યારીના ગાલ ઉપરની છાંણી છાંણી ડચ્ચાંતી ઉપર લખે છે કે:-

“ લશ્કરે મુર અસ્ત બર રૂ સી દવદ,

લેશકરે ઝંગ અસ્ત ખર રૂમી દવદ. ”

અર્થ:—તે કીડીઓનું લશકર છે કે જે મોઢાં ઉપર દોડે છે, તે ધુળનું લશકર છે, કે જે રૂમી લોકો ઉપર ઉડે છે.

“ વિનંતિ દેશિને કરૂં, હું દાજ દીલમાં ધરૂં,
કહૂં વળી ખરે ખરૂં, જુદું ન લેશ ધારરે,
કુસંપથી તુટી સહૂં ગયાં સુરાન્ય તો બહૂં,
કહૂં શું દેવ વાત હૂં નહીંજ દુ.ખ આરરે.
કુબ્હેમ મત્સરે કરી દશા થઇજ આકરી,
વિનાજ સુસ્તિની કરી જશે ન રોગ ભારરે.
નસાડવા કુસંપને જગાડવા સુસંપને
વધારવાજ ઝંપને તું ઝદ લે વિચારરે. ” (ન. ક.)

“ બધદ શાદ હમે ખલકો મન બધદ* એ ચાર,
ચું બધદ૩ એ ચારમ મરા બધદ૪ એ કાર ? ”

યાને કે:—બધા લોકો ઇદના તહેવારથી ખુશી થાય છે, અને હું મારા દોસ્તથી ખુશી થાઉ છું, પણ જ્યારે મારો દોસ્ત આગળ નથી ત્યારે મને ઇદની સાથે શું કામ ?

“ બધદ શાદ અઝઝાન નીસ્તમ કે ચાર બધદ,
મખાદા હીચ કસ એ ચારે ખુદ બધદ બધદ. ”

મતલબ:—તારો દોસ્ત જેટલો ઇદ હોવાથી ખુશી છે તેટલો હું ઇદથી ખુશી નથી. પરંતુ કોઇ એવો માણસ પણ હશે કે જે પોતાનો દોસ્ત દુર હોવા છતાં પણ ખુશી હોય.

૫—લાટાનુપ્રાસ:—જ્યાં એક અથવા વધારે શબ્દોની તેજ અથવા જુદા જુદા અર્થમાં પુનરુક્તિ હોય ત્યાં લાટાનુપ્રાસ. એકમાં નહીં પણ જુદા જુદા અર્થમાં પુનરુક્તિ હોય તેવા લાટાનુપ્રાસને યમક કહે છે. કમાલોદીન ધસમાધલ કહે છે કે:—

“ દર્દીસ્ત અજલ કે નીસ્ત દરમાન ઊરા,
ખર શાહો વઝીર અસ્ત ફરમાન ઊરા;
શાહી કે બહુકમે દુરા કેરમાન* મી ખુરદ,
ઇમરોઝ હમી ખુરદ કેરમાનર ઊરા. ”

૧ બધદ=ઇદ હોવાને લીધે. *બધદ=ખુશી, ૩ બધદ=દુર, ૪ બધદ=ઇદ સાથે.

૧ ફીરમાન=શહેરનું નામ—૨ ફીરમાન=કીડીઓ.

અર્થ:—મોહોત એક એવી જાતનું દરદ છે, કે જેનો કાંઈ ઉપાય નથી, તેનો હાથ પાદશાહો અને વઝીરો ઉપર પણુ છે. જે પાદશાહ આગળી રાતે કેરમાન ઉપર હુકમ ચલાવતો હતો તેને આજે કેરમાન ખાએ છે. યાને કીડાઓ ખાય છે.

“ ધન છે, ધન છે, ધન છેરે; હોલ દેવી તુને તો ધન છે. ”

“જય જય જય યાઓ રાણિ તારા ઝડા ઓ,
ભય ભય ભય જાઓ હિંદુના નાસતાં ઓ;
ઝમ ઝમ ઝમ વાગો રાણિ ડંકા સવારા,
ઝટ ઝટ ઝટ જગો દેશના ઓ મુધારા. ” (ન.ક.)

“ ધનિ નિરધનિને આપ, એજ પુણ્ય કર હાથે,
ધનિ નિરધનિને આપ, એજ ધરમ છે સાથે.
ધનિ નિરધનિને આપ, એજ વાત મન ગોખે,
ધનિ નિરધનિને આપ, એજ તુંને સ તોખે.
જાઈ નાગાં નાગૂં જવું, જીવ એવું વીમાસરે,
કૃપણતા લોભ આધો કરી, નીરાશની પુર આશરે.”

(ચમકના દાખલા.)

“ જે વાવડિયો સર ને તળાવ,
પાણી ભરાએ હિલરાઈ જય;
પાણી ભરાયું મુજને અનંગે,
પાણી ભરાયાં નથિ લોહિ અંગે. ” (ન. ક.)

શબ્દને બદલે અવાજ એકના એક સંભળાયા કરે એવી રીતનો એક અલંકાર આવે છે, જેને સ્વર સૌંદર્યતા કહે છે. અંગ્રેજીમાં તેને મળતો Assonance છે. મસીહી કહે છે કે:—

“ અએ દેલખરે ધસા નખ્સે તરસાઈ,
ખાહમ કે પીશે મન તુ બી તર્સઆઈપ
મે તરમે તરમ જર આસ્તીને ખુસ્કે કુતી,
ધે બર લખે ખુસ્કે મન લખે તરસાઈ. ”

૪—તરસાઈ=ક્રીસ્તીઅન. ૫—તરસઆઈ=ખીક (વગર) આવે.

૬—તરસાઈ=ક્રીસ્તીઅન.

અર્થ—ઓ વાહલા ! ક્રીસ્તીઅન જાતના ધસા, હું ચાહું છું કે તું મારી આગળ ધારતી વગર આવે ! કોઇ વાર મારી રક્તી આંખો તારા સુઝા હાથ ઉપર મુકે, અને કોઇ વાર મારા સુઝા હોઠ ઉપર ક્રીસ્તીઅન હોઠ લગાડે.

એ અલંકાર રાજકવિ ટેનીશનનો ધણો માનીતો હતો. તેણે *The Last Tournament* માં તેના દાખલા આપ્યા છે.

Even to tipmost lance and topmost helm

+

+

+

Thy Paynim bard

*Had such a mastery of his mystery
That he could harp his wife up out of hell.*

ચળી *Harold* માં તે કહે છે કે:—

Then with that friendly-fiendly smile of his.

“ મરા જોસે ગોફતા બ તસહીદ દેહ,

કે દરવીશરા તોશે અઝ જોસે જેહ, ” (શેખ સાદી)

એક આશક પોતાની માથુકને કહે છે કે:—“ કે તુ મરાકીન આલ વ મન મીસકીન હાલ. ”

૨૮

“ Since, then, poetry is of all human learning the most ancient, and of most fatherly antiquity; as from whence other learnings have taken their beginnings,—since it is so universal that no learned nation doth despise it, no barbarous nation is without it;—since both Roman and Greek gave such divine names unto it, the one of prophesying, the other of making. ”

Sidney.

કવિઓ ખુદરતી કરમ બક્ષેસે ઉપર કવિતા બનાવીને, અને ખુદરતી-લક્ષિતની કવિતાઓ વાંચનારા, તથા હિસાબથી તે ઉપર સમજ અલાવી ગંભીર ખ્યાલ કરનારાઓ ગોયા પરમેશ્વરની ખરેખરી બંદગી કરે છે. કવિઓ માટે કહેવાય છે, કે તેઓને પોતાની કાવ્ય કલ્પનાથી બનાવેલી ખુદરતી કવિતાઓની બંદગી શિવાય બીજી બંદગી

કરવાની જરૂર રહી નથી. મીટ્રન કવિને માટે કહે છે, કે તેણે “ પેરેદાઇસ લોસ્ટ ” તથા “ પેરેદાઇસ રીગેન ” જેવાં કાવ્યો બનાવીને એવી તો ઇશ્વર-શક્તિ કરી છે, કે દરેક મીનીટે મીનીટ વચર વિચારે બાંધી કરનાર કરતાં તેણે બ્રહ્મા માહાભારત બાંધી કરી છે. તેણે ખુદરત વિષે એવા તો અલંકારો આપણી સનમુખ રજુ કર્યા છે કે, તે અલંકારોનો અકેકા કતરો ખુદરતની અદ્ભુત શક્તિના દરિઆવનો મસ મોટો ખ્યાલ આપે છે. તે અલંકારો પૈકી આપણે એક વધુ વિષે વિવેચન કરીશું.

૬૯—એકાક્ષરી શબ્દાલંકાર:—યાને કે, જે શબ્દો પોતાના સ્વરયુક્ત વર્ણો એકથી વધારે ધરાવનારા હોય છે, તેવા શબ્દોને ઉપયોગ ન કરતાં, માત્ર એકજ સ્વરયુક્ત વર્ણ સમાયલો હોય, એવા શબ્દોવાળી કવિતાને એ અલંકારના નામે ઓળખવામાં આવે છે. એક+અક્ષરી+શબ્દ+અલંકાર તે એકાક્ષરી શબ્દાલંકાર કહેવાય છે. જેને અંગ્રેજીમાં *Monosyllabic verse* કહેવામાં આવે છે. અને ફારસીમાં એને “ શયરે યક હુજ ” કરીને કહેવામાં આવે છે. જેમકે:—

“ અહો દેવ સ્વામી । અહં અંબ કામી ॥
કૃપા મોહિ કીજે । અમૈ દાન દીજે ॥
બહે ભાગ મેરે । હહે અંધિ તેરે ॥
તુમ્હે દેષિ જીજે । અમૈ૦ ॥

+ + +
ગયો આણુ સારો । મયો સોચ મારો ॥
વૃથા દેહ છીજે । અમૈ૦ ॥
કરો મૌજ પેસી । રહે બુદ્ધિ વૈસી ॥
સુધા નિત્ય પીજે । અમૈ૦ ॥ ”

ઉપર મુજબ અર્ધ ભુજંગી છંદ સુદર વિલાસમાં શોખ્યો છે. એમાં જગે જગ એકાક્ષરી શબ્દાલંકાર સમાયલો છે. નીતિ વિનોદમાં મી. મલખારીએ છવા નામે એક જુહુ ટકા ચઢાવી યોલનાર વિષે આ અલંકારમાં વર્ણન કરેલું છે:—

“ બાપા આજે તો સો શ્વાનો, મેં દીઠા આ શેરીમાં;
 મારા મારી મોટે ઘાંટે, આવ્યા તેરી મેરીમાં;
 થોડા દોડે થોડા કુદે, થોડા ભુકે આ તાણે;
 બાપા પોતે આવ્યા હોતે, તો જોતે તે ટોળાંને.—૧
 ના બેટા એ બેટી બોલી, કીડોતો કીધો હાથી;
 આખે ગામે સો શ્વાનો નૈ, તો શેરીમાં હો કાંથી ?
 ડાહ્યો થૈ તું ગાંડું બોલે, ખેદે હું ખીલું આથી;
 શું કે'વું તારા જવાને, જે જીકાંતો છે સાથી ?—૨
 ના નાં બાપા સાચું બોલું, પચ્ચી મેં દીઠા આંખે,
 જીવા જીકું હું નૈ માતું, જો પોણા કાઠી નાંખે;
 બાપા મે પોતે પ્રીક્ષું છે, પાંચે પોકારો કીધા,
 કાળા મોંના કેફી તેં પંચાણું ક્યાં સાંતી દીધા ? ”—૩
 એ પ્રમાણે લંબાણ કવિતા એવી છે કે જેમાં ઘણું ભાગે બ-
 ધાજ એકાક્ષરી શબ્દ આવેલા છે. આગલા કવિઓને આ અલંકારનો
 શોખ હતો, તેમ હાલનાને યાને ૧૮ મી સદી પછીના અ-
 ંગ્રેજ કવિઓને એ અલંકારની સુગ હતી. કવિ પોપ તો ધિક્કારથી
 એને માટે “ *Dunciad* ” માં કહે છે કે:—*And ten low*
words creep on in one dull line. એજ પ્રમાણેનો
 તિરસ્કાર ચરચીલે “ *Rosciad* ” માં બતાવેલો છે, પણ ફોનર
 અને મૂર ગેલિ કવિઓને તો એ અલંકાર બહુ ગમેલો છે. મૂર પોતાની
 “ લાલા રૂપ ” માં આતશ પુજનારા ગયરો વિષે એક
 કંકરો ટાંકેલો છે:—

“ *I knew, I knew it could not last—*
'Twas bright, 'twas heavenly, but 'tis past!
Oh ! ever thus, from childhood's hour,
I've seen my fondest hopes decay;
I never loved a tree or flower
But 'twas the first to fade away.
I never nursed a dear gazelle
To glad me with its soft black eye,
But when it came to know me well,
And love me, it was sure to die!

Now, too—the joy most like divine
Of all I ever dreamt or knew,
To see thee, hear thee, call thee mine,—
Oh misery ! must I lose that too ?
Yet go ! On peril's brink we meet;
Those frightful rocks— that treach'rous sea—
No, never come again— though sweet,
Though Heaven, it may be death to thee ! ”

આ કુકરામા ૧૨૬ શબ્દો આવેલા છે, તેમાં ૧૧૦ એકાદશરી શબ્દવાળા છે. વળી કુકરામા લાપામાં પણ એવી કીસમના બેતો બહુ ગમ દીક્ષામાં આવે છે:—

“ બદ બા ઉ ન કદ દુરકે બદ કદ;
ઉ બદ યકીન બ બાએ ખુદ કદ. ”

યાને, તેની સાથે ભુંડાઇ મા કર, કે જે તારું ભુંડુ કરે. કારણ કે તે બદ યકીનનો જે બદકામ કરે છે, તે પોતાનેજ વાસ્તે કરે છે. શુભઅત નામના તખલ્લુસનો ઉરદુ શાયર ઉપલો અલંકાર એક રેખતામાં નિચે મુજબ વાપરે છે.—

“ હુવા કયું શોખ તુ મુજમે નહાં હમે,
પરી હમે યા કે તું હુરે છનાં હમે ?
તેરે નક્સે કદે પાકે બરાબર,
હુવા હમે ના કોઇ હોગા કહાં હમે. ”

યાને:—ઓ બેહયા માથુક ! તું શા માટે મારાથી છુપાઇ ગઇ? યાતો તું પરી છે, કે બેહેસ્તમાંની પુતળી છે, કે છન છે ? તારા પગની ભુતીના નકશની બરાબર કોઇ થયુ નથી, અથવા કોઇ હવે પછી થઇ શકે એવું ક્યાં છે ? એ ઉરદુ રેખતામાં પણ એ અલંકાર અચ્છો દીપેલો જણાશે એવી એવી તો હજારો કવિતા છે. હુંકમાં કહેા તો કોઇ પણ કવિતાની કોઇ પણ લીટી કોઇ એક એક બાતનો અલંકાર છે. ખીજલાપા કાઇ એ અલંકારથી ખાલી નથી. યમન કલ્યાણના એક પદમાં તેનો છાપ બેસાડેલો છે:—

“ અંગ અંગ રંગ ભરે આયે હો—

રંગ ભરી પણ લાલ રંગ શોભા રંગ રંગ નૈન પગાયે હો—

રંગ કપોલ રંગ પલકની શોભા અધરની શ્યામ રંગાયે હો—

નખ છત રંગ આરે હિર રેખા યતી રંગ રૈની જગાએ હૈ—
કંકન બલય પીઠી ગડી ભાગે હિર હિર છાપ બનાયે હૈ—
સૂર સ્યામ બામા રંગ પાગે અનુરાગે મન ભાયે હૈ—”

એમાં પણ એકાક્ષરી શબ્દાલંકાર સમાયલો છે. શ્રીનીસ ફલેચર નામનો જે નાનકડો કવિ ઇ. સ. ૧૬૫૦ માં મરી ગયો, તેની બનાવેલી “ જાંબુરો ટાપુ ” નામની કવિતાના ૧ લા કેન્ટોના ૭ માં વિભાગમાં ફક્ત અલંકાર વપરાયલો છે:—

“ *New light new love, new love new life hath bred;
A life that lives by love, and loves by light;
A love to Him to whom all loves are wed;
A light to whom the sun is darkest night;
Eye's light, heart's love, soul's only life He is;
Life, soul, love, heart, light, eye, and all are His;
He eye, light, heart, love, soul; He all my joy
and bliss.* ”

એમાં પણ આ એકાક્ષરીશબ્દાલંકાર બહુ દીપેલો છે. એવા હાખલા આખ્યાજ ક્યેં તો તે લખ્યા કરતાં કેટલાક દહાડાઓ સૂધી લખાયાજ કરે, મારે હવે બીજો નવીન અલંકાર હાથ ધર્યે.

૭૦—નિરર્થકાલંકાર:—એ જાતના અલંકારની કવિતાઓમાં બાહારના દેખાવથી જાણે કે શુંજ એક અચ્છ દીલસુદ્ધી તેમાં ભરી હોય, અને કેટલુંએક સંગીતપણું સમાવ્યું હોય એમ દેખાય છે. વળી પ્રાસ સૌ બરાબર હોય છે. પણ ખરેખરી રીતે તો હાસ્યરસિક, કુચા જેવું, અને ગોયા વગર અર્થનું અંદર ભરડી મારેલું હોય છે. નિર=નહીં અર્થ=મતલબ. યાને જેમાં કાંઈ મતલબ હોયજ નહીં એવો અલંકાર. એ અલંકારનો શોખ ફ્રેન્ચ લોકોમાં ઘણો વધી પડ્યો હતો. તેઓએ તેને *Amphigourie* યાને અર્થ વગરનું કાવ્ય, એવું નામ ઝીક લાપાના જે જૂદા જૂદા શબ્દો ઉપરથી આપ્યું હતું. જે જે શબ્દોની મતલબ “ આસપાસ, ” અને “ કુંડાળું ” એવી થાય છે. આ અલંકારને ફારશી લાપામાં “શયરે બી માઅની” કરી કહે છે. અને અંગ્રેજીમાં તેને *Nonsense Verse* નું નામ આપેલું છે. જેમકે:—

“ સુણો કલોલ પક્ષીનો, જુઓ મરોડ અક્ષીનો;

રેડો કુમાસ ઘાટનો, સુમાર દીક દાંતનો.

પ્રભાત પોપટા પટે, ગરુડ ગગનમાં ચડે;

વહે કુવેણ કાગડો, ધુરે અધોર ધુવડો.”

એમાં ફલાંણુ પક્ષી બોલે છે, ને ફલાંણુ રહે છે. ને ફલાંણુ ધુરે છે, એ શિવાય કાંઈપણ અર્થ નથી. એનો કાંઈપણ થયું પરંતુ બ્રીજ ભાષાઓમાં રાગ રાગણીઓના શર કાઢવાને માટે ને અનાવડે કરેલી છે, તેમાં તો અર્થના વાખાજ હોય છે. જેમકે:—

“ ચતરંગ ગાંધ્યે સુનાધ્યે ગુરનકુ, અનેક રંગ રૂપ,

ઓર મદસુ જનમ હોવે રસકીયાન—ચતરંગ ગાંધ્યે. ”

આપું ગાંણું જે બેરવી ચતરંગ છે, તે નિરર્થકા જેવું છે. માત્ર શર કાઢવા સાર રચેલું છે. આપું ગાંણું બેજ કીટિમાં આવી ગયું ! નિચલું અંગ્રેજી નૌનસે-સ વધારે ગમત આપશે:—

“ *Once—but no matter when—*

There lived—no matter where—

A man, whose name—but then

I need not that declare,

He—well, he had been born,

And so he was alive;

His age—I details scorn—

Was somethingty and five.

He lived—how many years

I truly can't decide;

But this one fact appears

He lived—until he died.

‘ He died, ’ I have averred,

But cannot prove ’twas so,

But that he was interred,

At any rate, I know.

I fancy he'd a son,

I hear he had a wife:

Perhaps he'd more than one,

I know not, on my life ’

But whether he was rich,

Or whether he was poor,
 Or neither—both—or which,
 I cannot say I am sure.
 I can't recall his name,
 Or what he used to do:
 But then—well, such is fame !
 'Twill so serve me and you.
 And that is why I thus,
 About this unknown man
 Would fain create a fuss,
 To rescue, if I can,
 From dark oblivion's blow,
 Some record of his lot.
 But, ah ! I do not know
 Wha-where-when-why-or-what.

MORAL.

In this brief pedigree
 A moral we should find—
 But what it ought to be
 Has quite escaped my mind !

ઉપલાં અંગ્રેજ કવેતમાં નિરઅર્થકાલંકાર આપ્યાદ દીપાવેલો છે. એ અંગ્રેજના જેવી લક્ષણનો એક દાખલો શેવકના સત્રહમાથી ઉતારી લીધાથી આપ્યાદ સમજ પડશે,—જેમાં એક કોર્ટમાં એક રમુજ શાક્ષી લેવાય છે. કાજ સવાલ કરે છે તેપણુ એવકુદાઇ ભરેલા, તેમ શાક્ષી જવાબ આપે છે, તે પણુ હાવકા દર્શાવેલા છે:—

હીધા સવાલો ભરી કચેરી હીધા જવાબો મેં ન્યારે;
 કાજજ તો રાજ થઈને પ્રસન્ન થયા મુજ પર ત્યારે.

સવાલ:—માય તમારાં પરણેલાં કે રહેલાં કુંવારાં હરદમ ?
 હતો દીદો વરસાદ કોઇ દિન ઇંડાનો પડતો ધમધમ ?

જવાબ:—માત તણા લગનજ નવ દીઠાં કેમ કહું પરણેલાં તે,
 માય ભણી જઈ પુછી આવું કુંવારાં રહેલાં શું કે ?
 આખે દીદો કાને દીદો નાંખે બેડાનો વરસાદ,

હાંદશીમાં માડીએ ભર્યાં કેવાં યયલાં છે અરખાદ.

સવાલ:-છવતા છે કે મુ'વેલા કે' જલકી આપો આપ અતાર ?

દીકું છે કે'દિ કંઈ જળ તે' જમીન બોલા એ અવતાર ?

જવાબ:-લાગે છે જાણે છવતો છું, નથી મહિ' કે'તો જુદાઈ,

નદિ તીરે વસનાં જોયું જળ જમીનની તો ના ગો'વાઈ.

સવાલ:-વાત કદિ કે સાથ કીધી'તી જન્મ લીધાથી આજ લગણુ ?

આપ બપાવા વાંઝત કે વંશીન હના કહો તો સજ્જણુ ?

જવાબ:-જન્મ પ્રથમના ગુજરી ગયલા બપાવા મારા વાહલા,

માવાણ નિરવંશ હશે તે પુખ્તીશ થી કાઢાવાલા.

એમાં પણ નિરઅર્થકાલંકાર અરાખર નીકળી આવે છે. વળી પ્રેમાનંદ કવિએ પણ વખતો વખત એવા અલંકારની ધુંધ લીધી છે.—

“સાગ સીસમ સરગુવા સાદડી, તાળને તમાલણ;

કણેર બાળચિ બદામ બદરી, જનવંત્રી જાળનાળણ.

વાડ વાટિકા વંક વળાગણ, ખોરસડી ખીજોરીણ;

વેલડી સાહેલડી વળગી, દીડે ગુણવંત ગોરીણ.”

એમાં જંગલના ઝાડોના નામ શિવાય કશું આવતું નથી. એ પ્રમાણે નિરઅર્થકાલંકાર વાપરેલો છે. વળી તે સાથે સસા, વવા, બપા, વગેરેનો વર્ણાલંકાર વાપરેલો છે. સુંદર બિલાસમાં એવો નિરઅર્થકાલંકાર બહુ ગમ લેરેલો છે:—

“બેટી અપની મૈયા खाइ । बेटे अपनो खायो बाप ॥

सुंदर कहे सुनो हो संतो । तिनको कोऊ न लाग्यो पाप ॥

देवमांही ते देवल प्रमटयो । देवल मांही प्रगटयो देव ॥

शिष्य गुरुहि उपदेशन लाग्यो । राजा करे रंककी सेव ॥

हंस चढ्यो ब्रह्माके ऊपर । गरुड चढ्यो पुनि हरिकी पीठा ॥

बेल चढ्यो है शिवके ऊपर । सो हम दीठो अपनी दीठा ॥

लागी सवे मिठाई खारी । मीठो लग्यो एक वह लौन ॥

पर्वत उडे रुड़ स्थिर बैठी । ऐसो कोईक बाज्यो पौन ॥”

એ વિગેરે આ જુદા જમાનાની અને કળિયુગના દોરની સર્વેયા એા જોડેલી છે, તેમાં એ અલંકાર વાપર્યાથીજ તેનું મુસ્તકીમપણું આપોઆપ જણાય છે. આલોક્યે કોકવીજ નામના એક લેખકે

ચોતાના નાકને નિચે પ્રમાણે આદરમાન આપ્યું છે:—

*"Knows he, who never took a pinch,
Nosey ! the pleasure thence which flows?
Knows he the titillating joy*

That my nose knows ?

*O nose ! I am as proud of thee,
As any mountain of its snows;
I gaze on thee, and feel that pride*

A Roman knows."

એમાં Nose એવો ઉદ્ગાર બીજા બીજા બોલોમાં પણ સંભળાયાજ કરે છે, અને વળી નિરર્થકાલંકાર ઉપરાંત હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. એવી એવી અનેક બનાવટોમાં તરેહ કીસમની ગમત છે. ફોરોજ કવિએ નીચે પ્રમાણે એ અલંકારમાં ગાયનો જોડેલાં છે.

"સાકરડી રે સાકરડી, સાગ સીસમની લાકરડી.

તેમાં આવી બેઠો બાઉ, બર્યા ત્યારે બાર ગાઉ;

દરિયા જેવું જેવું પેટ, બે આંખો બાણે બે બેટ.

પરવત જેવું તેવું નાક, ખાએ જલેથી ને દુધપાક.

કારસ— *કેવી છે લાકડી, કેવી છે ફાંકડી;*

મુંથે છે વાંકડી, રૂપાંની આંકડી.

બે કાંતોમાં છે બે ગામ, કાલે કેહેવશ તેનાં નામ.

તાડ ઝાડથી દાંતન થાય, એક ફલંગે ચીન જવાય.

કારસ— *કેવી છે લાકડી, કેવી છે ફાંકડી;*

મુંથે છે વાંકડી, રૂપાંની આંકડી.

એમાં નિરર્થકા પ્રગટ સમગ્રજ જશે. તેનો અર્થ કરવા બેસો તો આ અલંકારની મજા શીવાય ખાસ અર્થ નથી. તેજ પ્રમાણે "વારે મારી નહાની સ્લેટ" વાળાં ગાયનમાં પણ એજ અલંકાર શીવાય બીજું કંઈ જોશો નહીં.

"વારે મહારી નહાની સ્લેટ, વાદળ જેવું તહાર પેટ.

તહારી સાથે સુંદર પેન, હું ને મહારી મહોટી બહેન.

લેઈ નિશાળે જઈયે સાથ, પ્રીતે પકડી નહાના હાથ.

હોસે હોસે શિખિયે રોજ, જેમ ગવાડે છે ફીરોજ."

૨૯

“ Poetry lifts the veil from the hidden beauty of the world, and makes familiar objects be as if they were not familiar. It reproduces all that it represents; and the impersonations clothed in its Elysian light stand thenceforward, in the minds of those who have once contemplated them.”

Shelley.

કાવ્ય એ કલ્પનાનું કાર્ય હોવાથી, તેમજ નહિનું હા અને હાનું નહિ બનાવાનું હોવાથી, તથા આ દુન્યાઈ વસવાટનેજ નહીં, પણ ખુદ ખુદાને નહીં—નહીં તેવાં ખરાં ખોટાં રૂપે, હોવા કરતાં જૂદે રસ્તે અને જૂદી ઝમકથી ઝળકાટ આપવાનો હોવાથી, તથા હૃદ યાહાર સહરાગાતથીજ કાવ્ય બનાવાનો પેશા દીપાવવાનો હોવાથી, મુસલમીન લોકોમાં અને દુકામાં ફારસી સાહિત્યમાં કવિતા બનાવાના કામને “ એફલાસ આવોર ” યાને મુફ્લેશી લાવનાર ગણવામાં આવ્યું છે; કારણ કે ખોદાતાલાને વાસ્તે પણ, કાવ્યની ફારસીનને સાફ તથા વિચારની ઝમક અને ભાષાની લેઝતને માટે હરેક તરેહનું સહરાગાત ભર્યું ખોટું ચિત્ર ચિતારવાનું કામ શાયરોનું હોવાથી, તેને ખોદાની નાપસંદગીનું પણ ગણવામાં આવે છે; અને કેહવામાં આવે છે કે, શાયરી પેશા ખાંદાંની માણસનો નથી; એ ધ ધો સારાં માણસનો નથી; ઉંચા કુળને શોભતો નથી; કારણકે એ ધ ધો ફકીરોનો છે; ફકીરી અવસ્થાવાળાઓનો છે; કે જેઓ જન્મથીજ મુફ્લેશ હોવાથી તેઓને મુફ્લેશીની તમા નથી. વળી તેના કારણમાં પીલું એવું પણ વધારવામાં આવે છે કે, શાયરનું હંમેશાં નિરવંશ થાય છે ! તેને પેટે સંતાન થતું નથી, અને તેના શીલશીલો ચાલુ ન રહેતાં તેનું ખાંદાંન નાશ પામે છે. તેઓ તેના ટેકામાં વળી પ્રશ્ન કરે છે કે; બતાવોની કયા શાયરનું કટુંબ હયાતિ ભોગવે છે ? હાફેઝ-શેખશાદી-ફીરદોશી-અનવારી-કે નીબત્તી કેઇનું પણ વંશ આજે છે ? એ પ્રમાણે કહીનેજ ખેશી રહેતા નથી, પણ ખુદ શેવક ઉપર એવી વીટી ગઇ છે, કે મારા ફારસી ઉસ્તાદે મને પણ કેઇ કવિતા જોડવાની મનાઇ કરી છે, કે તમો ખાંદાંનીને એ પેશા શોભે નહીં ! એ વેહેમી વિચારને વળગી

રહેવું એ સરતા પા હેમકાષ જણાય છે. ધારે કે શાયર વાંઝયો અને નસંતાનો તથા નિરવંશ જાય છે, તોપણ સંતાન પેદા પડવાથી તેનું વંશ ચાલી જેટલી તેની યાદગારી લાંબો વખત નીભી શકે, તે કરતાં વધારે, બધકે દશ હજાર ઘણે સરસ દરજ્જે એક ચારા શાયરની કાવ્ય પેદાયશ તેને સારી રીતે યાદગાર રાખી શકે. હાફેઝ કે ફીરદોશીનું વંશ લંબાઇને જેટલું યાદગારી નહીં જળવતે, તેટલું તેમની દીવાન અને શાહનામાએ તેમનું નામ જવેદાન સૂધીનું આપ્યાદ રાખ્યું છે. વળી સફરાગાતના અલંકાર વિના કાવ્યમાં લેઝત આવતી નથી. બધાજ અલંકાર કલ્પનાનું પરિણામ છે. અને અલંકાર વગરનું કાવ્ય, તે મીઠાશ વિનાની મીઠાઈ અને ખટાશ વિનાની ખટાઈ જેવું છે. માટે આપણે પાછો એક નવો અલંકાર શરૂ કરીશું.

૭૧—પંચરંગીકા:—યાને પંચરસ કવિતાઓનો રંગ એકઠો જમાવ્યો હોય તે અલંકાર. એક લીટી એક કવિની, તો બીજી બીજા કવિની, તો ત્રીજી ત્રીજાજ કવિની; અને ૧ લો મીસરો એક કવિનો, તો બીજો મીસરો બીજાજ કવિનો; અને અર્થમાં જુઓ તો બરાબર ઉતરે, એવી કવિતાઓને પંચરંગીકાનું નામ આપ્યું છે. જેને અંગ્રેજીમાં *Centones* અથવા *Mosaics* કહે છે. *Cento* એ થિંગડા થાગડનો અને ગાખડ ગુખડનો એક ટુકડો છે. જે ઉપરથી એકજ કવિએ જૂદે જૂદે ટુકડાણે એકેકી વાત કહેલી હોય, તે ક્યાં ક્યાંથી એકઠી કરીને એકજ મતલબની એક કવિતા બનાવવી, અથવા જૂદા જૂદા લખનારાઓની જૂદી જૂદી બનાવેલી કવિતાઓમાંથી થિંગડાં મારીને એક કવિતા બનાવવી, તેને પંચરંગીકા અથવા *Centones* કહે છે. એને ફારશી ભાષામાં “મધઅનત” ને નામે ઓળખે છે. મધ્યકાળમાં તેમજ રોમન શહેનશાહાતની પડતીના વખતમાં રોમન લોકોમાં, એ જાતની કવિતા બનાવાની રમતગમત અને મોજક્રિડા બહુ પ્રિય થઈ પડી હતી. તેમાં સર્વથી પેહેલાં “*Homero—Centones*” ના નામની પંચરંગીકા, જે કે લીપકીક શેહેરમાં ટ્યુચર નામના લેખકે ઇ. સ. ૧૭૯૩ માં બનાવી હતી તે, તથા ઓમોન્યસ નામના લેખકે “*Cento-Nuptialis*” નામની પંચરંગીકા બનાવી હતી તે, તથા ૪ થી સદીમાં પ્રોબાકુલકોન્યા એ “*Cento Virgilianus*” નામની પંચરંગીકા બનાવી હતી તે લોકોમાં બહુ વખણાઈ હતી. વળી ૧૨ મી સદીની અંદર મેટીલસ

નામના સાધુએ હોરેસ તથા વરજીલ જેવા નામાંકિત કવિઓના કાવ્યો ઉપરથી, એક ઐશ્વર્ય રચનાના સંખ્યામાં પંચરંગીકા બનાવેલી બહુ વખણાયેલી હતી. પ્રોખાકાલકાન્યાએ પણ પોતાની પંચરંગીકા વરજીલ ઉપરથીજ લીધી હતી, અને તેમાં આદમ અને ઇવ, તથા ક્રાઇસ્ટની ખાખદ સમાવેલી હતી. એ જિ કવિ વિષે “ રોમન શાહનશાતની પડતી ” ઉપર બનાવેલાં ગીતનના ગ્રંથના ૩૧ મા પ્રકરણમાં ઇશારો કરેલો છે. લેટીન ભાષાના શોખીનો માટે એ ગતનાં તરેહવાર કાવ્યો બનેલાં છે.

“ *His demum exactis, spirantes dimovet auras
Aera per tenuem, caeloque in vectus aperto,
Mortales visus medio in sermone reliquit,
Infert se septus nebula (mirabile dictu)
Atque illum solio stellantis regia celi
Accipit, aeternumque tenet per saecula nomen.* ”

અંગ્રેજીમાં એવી કવિતાઓ ધણી જોડાયેલી છે. “ હાંદગી ” ઉપર, આખું એક વર્ષ પરિશ્રમ ખેડીને મીસીસ એન્ડ્રુ એ. હેર્મીંગ નામની સ્ત્રીએ એક પંચરંગીકા જોડી કાઢેલી છે, જે પેહેલપેહેલી “ સેન ફ્રાન્સીસકો ટાઇમ્સ ” માં છપાઇ હતી. એ કવિતાની ૩૮ લાઇન છે, અને તે દરેક લીટિ જૂદા જૂદા ૩૮ કવિઓની કેઠે કેઠે આપેલી એકઠી કરીને રચી કાઢી છે, અને ગ્રાસ બરાબર વજનસરના છે. ગૂજરાતી ભાષામાં એવી કવિતાઓ કોઇકજ હશે. દાખલાને માટે ગરીબ શેવકે નિચે પ્રમાણે બનાવેલી છે:—

મોતની બહીક.

કવિઓ.

- ૧ શર કરું છું તેહતું, ધરી જ્યાંપર નામ,...ફીરોઝ.
- ૨ ડરી ડરીને ડગલાં ભરી, કરી કરી સારાં કામ...દલપતરામ.
- ૩ ધડપણ વીટિયું વાંઝયું, મન મરવા નવ થાય...ગરીબ.
- ૪ આંખેતો સજો નહિરે, થર થર ધ્રુજે કાચ...નરસિંહ મેહતા.
- ૫ પુત્ર પાંચ હોય જેહને, તેને સુખને સહાય...તુલસી.
- ૬ મોત ચોંટની ખીકથી, ડોસાનો છવ જાય...મલબારી.
- ૭ નિચે પાવક પરજળે, મૃત સંજીવન થાય...શામળ ભટ.
- ૮ મરણ કદિ મૂકે નહીં, ચનાર વસ્તુ થાય...શુભાખી.

રહેવું એ સરતા પા હેમકાષ્ટ જણાય છે. ધારો કે શાયર વાંઝયો અને નસેતાનો તથા નિરવંશ જાય છે, તોપણ સંતાન પેદા પડવાથી તેનું વંશ ચાલી જેટલી તેની યાદગારી લાંબો વખત નીલી શકે, તે કરતાં વધારે, બલકે દશ હજાર ધણે સરસ દરજ્જે એક ચારા શાયરની કાવ્ય પેદાયશ તેને સારી રીતે યાદગાર રાખી શકે. હાફેઝ કે ફીરદોશીનું વંશ લખાઈને જેટલું યાદગારી નહીં બળવતે, તેટલું તેમની દીવાંન અને શાહનામાએ તેમનું નામ જવેદાન સૂધીનું આળાદ રાખ્યું છે. વળી સહુરાગાતના અલંકાર વિના કાવ્યમાં લેઝત આવતી નથી. બધાજ અલંકાર કલ્પનાનું પરિણામ છે. અને અલંકાર વગરનું કાવ્ય, તે મીઠાગ વિનાની મીઠાઈ અને ખટાશ વિનાની ખટાઈ જેવું છે. માટે આપણે પાછો એક નવો અલંકાર શરૂ કરીશું.

૭૧—પંચરંગીકા:—યાને પંચરસ કવિતાઓનો રંગ એકઠો જમાવ્યો હોય તે અલંકાર. એક લીટી એક કવિની, તો બીજી બીજી કવિની, તો ત્રીજી ત્રીજી કવિની; અને ૧ લો મીસરો એક કવિનો, તો બીજો મીસરો બીજી કવિનો; અને અર્થમાં જુઓ તો અરાબર ઉતરે, એવી કવિતાઓને પંચરંગીકાનું નામ આપ્યું છે. જેને અંગ્રેજીમાં *Centones* અથવા *Mosaics* કહે છે. *Cento* એ થિંગડ ચાગડનો અને ગાબડ ગુબડનો એક ટુકડો છે. જે ઉપરથી એકજ કવિએ જૂદે જૂદે ટુકડાં એકેકી વાત કહેલી હોય, તે ક્યાં ક્યાંથી એકઠી કરીને એકજ મતલબની એક કવિતા બનાવવી, અથવા જૂદા જૂદા લખનારાઓની જૂદી જૂદી બનાવેલી કવિતાઓમાંથી થિંગડાં મારીને એક કવિતા બનાવવી, તેને પંચરંગીકા અથવા *Centones* કહે છે. એને ફારશી લાપામાં “ મધઅનત ” ને નામે આપે છે. મધ્યકાળમાં તેમજ રોમન શહેનશાહાતની પડતીના વખતમાં રોમન લોકોમાં, એ જાતની કવિતા બનાવાની રમતગમત અને મોજક્રિડા બહુ પ્રિય થઈ પડી હતી. તેમાં સર્વથી પહેલાં “ *Homero—Centones* ” ના નામની પંચરંગીકા, જે કે લીપટીક શહેરમાં ટ્યુચર નામના લેખકે ઇ. સ. ૧૭૯૩ માં બનાવી હતી તે, તથા ઓસ્તોન્યસ નામના લેખકે “ *Cento-Nuptialis* ” નામની પંચરંગીકા બનાવી હતી તે, તથા ૪ થી સદીમાં ગ્રોબાફાલકોન્યા એ “ *Cento Virgilianus* ” નામની પંચરંગીકા બનાવી હતી તે લોકોમાં બહુ વખણાઈ હતી. વળી ૧૨ મી સદીની અંદર મેટીલસ

નામના સાધુએ હોરેસ તથા વરજીલ જેવા નામાંકિત કવિઓના કાવ્યો ઉપરથી, એક ઐશ્વર્ય રચનાના સંબંધમાં પંચરંગીકા બનાવેલી બહુ વખણાયેલી હતી. પ્રોખાદ્રાલકોન્યાએ પણ પોતાની પંચરંગીકા વરજીલ ઉપરથીજ લીધી હતી, અને તેમાં આદ્યમ અને ધ્રુવ, તથા ક્રાઈસ્ટની બાબદ સમાવેલી હતી. એ જિ કવિ વિષે “ રોમન શાહ-નશાતની પડતી ” ઉપર બનાવેલાં ગીબનના ગ્રંથના ૩૧ મા પ્રકરણમાં ઇશારો કરેલો છે. લેટીન ભાષાના શોખીનો માટે એ ગ્રંથનાં તરેહવાર કાવ્યો બનેલાં છે.

“ *His demum exactis, spirantes dimovet auras
Aera per tenuem, caeloque invectus aperto,
Mortales visus medio in sermone reliquit,
Infert se septus nebula (mirabile dictu)
Atque illum solio stellantis regia cæli
Accipit, ætæternumque tenet per sæcula nomen.* ”

અ ગ્રેજીમા એવી કવિતાઓ ધણી જોડાયેલી છે. “ છંદગી ” ઉપર, આખું એક વર્ષ પરિશ્રમ ખેડીને મીસીસ એચ. એ. હેર્મોગ નામની સ્ત્રીએ એક પંચરંગીકા જોડી કાઢેલી છે, જે પેહેલપેહેલી “ સેન ફ્રાન્સીસકો ટાઇમ્સ ” માં છપાઇ હતી. એ કવિતાની ૩૮ લાઇન છે, અને તે દરેક લીટિ જૂદા જૂદા ૩૮ કવિઓની કેઠે કેઠે આવેલી એકઠી કરીને રચી કાઢી છે, અને પ્રાસ બરાબર વજનસરના છે. ગૂજરાતી ભાષામાં એવી કવિતાઓ કોઇકજ હશે. દાખલાને માટે ગરીબ શેવકે નિચે પ્રમાણે બનાવેલી છે:—

મોતની ખહીક.

કવિઓ.

- ૧ શરૂ કરું છું તેહતું, ધરી જગ્યાંપર નામ,...ફીરોઝ.
- ૨ ડરી ડરીને ડગલાં ભરી, કરી કરી સારાં કામ...દલપતરામ.
- ૩ ધડપણ વીટિયું વાંઝયું, મન મરવા નવ થાય...ગરીબ.
- ૪ આંખેતો સળે નહિરે, થર થર ધ્રુજે કાય...નરસિંહ મેહતા.
- ૫ પુત્ર પાંચ હોય જેહને, તેને સુખને સહાય...તુલસી.
- ૬ મોત ચોંટની ખીકથી, ડોસાનો છવ જાય...મલખારી.
- ૭ નિચે પાવક પરજળે, મૃત સંજીવન થાય...શામળ ભટ.
- ૮ મરણ કદિ મૂકે નહીં, થનાર વસ્તુ થાય...છુલાખી.

રહેવું એ સરતા પા હેમકાષ જણાય છે. ધારો કે શાયર વાંઝયો અને નસંતાનો તથા નિરવંશ જાય છે, તોપણ સંતાન પેદા પડવાથી તેનું વંશ ચાલી જેટલી તેની યાદગારી લાંબો વખત નીભી શકે, તે કરતાં વધારે, બલકે દશ હજાર વર્ષ સરસ દરજ્જે એક આરા શાયરની કાવ્ય પેદાયશ તેને સારી રીતે યાદગાર રાખી શકે. હાફેઝ કે ફીરદોશીનું વંશ લખાઈને જેટલું યાદગારી નહીં જળવતે, તેટલું તેમની દીવાન અને શાહનામાએ તેમનું નામ જવેદાન સૂધીનું આખાદ રાખ્યું છે. વળી સહરાગાતના અલંકાર વિના કાવ્યમાં લેખત આવતી નથી. બધાજ અલંકાર કલ્પનાનું પરિણામ છે. અને અલંકાર વગરનું કાવ્ય, તે મીઠાંશ વિનાની મીઠાઈ અને ખટાંશ વિનાની ખટાઈ જેવું છે. માટે આપણે પાછો એક નવો અલંકાર શરૂ કરીશું.

૭૧—પંચરંગીકા:—યાને પંચરસ કવિતાઓનો રંગ એકઠો જમાવ્યો હોય તે અલંકાર. એક લીટી એક કવિની, તો બીજી બીજી કવિની, તો ત્રીજી ત્રીજી કવિની; અને ૧ લો મીસરો એક કવિનો, તો બીજો મીસરો બીજી કવિનો; અને અર્થમાં જુઓ તો બરાબર ઉતરે, એવી કવિતાઓને પંચરંગીકાનું નામ આપ્યું છે. જેને અંગ્રેજીમાં *Centones* અથવા *Mosaics* કહે છે. *Cento* એ ચિંગડ ચાગડનો અને ગાળડ ગુળડનો એક ટુકડો છે. જે ઉપરથી એકજ કવિએ જૂદે જૂદે ટુકડાં એકેકી વાત કહેલી હોય, તે ક્યાં-ક્યાંથી એકઠી કરીને એકજ મતલબની એક કવિતા બનાવવી, અથવા જૂદા જૂદા લખનારાઓની જૂદી જૂદી બનાવેલી કવિતાઓમાંથી ચિંગડાં મારીને એક કવિતા બનાવવી, તેને પંચરંગીકા અથવા *Centones* કહે છે. એને ફારશી ભાષામાં “મધઅનત” ને નામે ઓળખે છે. મધ્યકાળમાં તેમજ રોમન શહેનશાહાતની પડતીના વખતમાં રોમન લોકોમાં, એ જાતની કવિતા બનાવાની રમતગમત અને મોજક્રિડા બહુ પ્રિય થઈ પડી હતી. તેમાં સર્વથી પહેલા “*Homero—Centones*” ના નામની પંચરંગીકા, જે કે લીપઝીક શહેરમાં ટ્યુચર નામના લેખકે ઇ. સ. ૧૭૯૩ માં બનાવી હતી તે, તથા ઓઓન્યસ નામના લેખકે “*Cento-Nuptialis*” નામની પંચરંગીકા બનાવી હતી તે, તથા ૪ થી સદીમાં પ્રોબાકુલકોન્યા એ “*Cento Virgilianus*” નામની પંચરંગીકા બનાવી હતી તે. લોકોમાં બહુ વખણાઈ હતી. વળી ૧૨ મી સદીની અંદર મેટીલસ

નામના સાધુએ હોરેસ તથા વરજીલ જેવા નામાંકિત કવિઓના કાવ્યો ઉપરથી, એક ઐશ્વર્ય રચનાના સંખ્યામાં પંચરંગીકા બનાવેલી બહુ વખણાયેલી હતી. પ્રોબાકાલકાન્યાએ પ્રણ પોતાની પંચરંગીકા વરજીલ ઉપરથીજ લીધી હતી, અને તેમાં આદ્ય અને ઇવ, તથા ક્રાઇસ્ટની બાબદ સમાવેલી હતી. એ જિ કવિ વિષે “ રોમન શાહ-નશાતની પડતી ” ઉપર બનાવેલાં ગીબનના ગ્રંથના ૩૧ મા પ્રકરણમાં ઇશારો કરેલો છે. લેટીન ભાષાના શોખીનો માટે એ જાતનાં તરેહવાર કાવ્યો બનેલાં છે.

“ *His demum exactis, spirantes dimovet auras
Aera per tenuem, caeloque invecus aperto,
Mortales visus medio in sermone reliquit,
Infert se septus nebula (mirabile dictu)
Atque illum solio stellantis regia cæli
Accipit, ætæternumque tenet per sæcula nomen.* ”

અંગ્રેજીમાં એવી કવિતાઓ ઘણી જોડાયેલી છે. “ જીંદગી ” ઉપર, આખું એક વર્ષ પરિશ્રમ ખેડીને મીસીસ એચ. એ. હેર્મોગ નામની સ્ત્રીએ એક પંચરંગીકા જોડી કાઢેલી છે, જે મેહેલમેહેલી “ સેન ફ્રાન્સીસકો ટાઇમ્સ ” માં છપાઇ હતી. એ કવિતાની ૩૮ લાઇન છે, અને તે દરેક લીટિ જૂદા જૂદા ૩૮ કવિઓની કેઠે કેઠે આવેલી એકઠી કરીને રચી કાઢી છે, અને પ્રાસ બરાબર વજનસરના છે. ગૂજરાતી ભાષામાં એવી કવિતાઓ કોઇકજ નહીં. દાખલાને માટે ગરીબ શેવકે નિચે પ્રમાણે બનાવેલી છે:—

મોતની બહીક.

કવિઓ.

- ૧ શરૂ કરું છું તેહનું, ધરી જ્યાંપર નામ,...ફીરોઝ.
- ૨ ડરી ડરીને ડગલાં ભરી, કરી કરી સારાં કામ...દલપતરામ.
- ૩ ધડપણ વીટિયું-વાંઝયું, મન સરવા નવ થાય...ગરીબ.
- ૪ આંખેતો સળે નહિરે, થર થર ધુળે કાય...નરસિંહ મેહતા.
- ૫ પુત્ર પાચ હોય જેહને, તેને સુખને સહાય...તુલસી.
- ૬ મોત ચોંટની બીકથી, ડોસાનો જીવ જાય...મલબારી.
- ૭ નિચે પાવક પરજળે, મૃત સંજીવન થાય...શામળ ભટ.
- ૮ મરણ કદિ મૂકે નહીં, ચતાર વસ્તુ થાય...સુલાખી.

એવાં અનેક કવેતો અનેક કવિઓની એકેકી બાંધ બેસતી
લીટી શોધી કાઢી અમુક એક વિષય ઉપર રચવામાં આવે છે.
એવીજ એક ઉરદુ ગઝલ દાખલા સાર શેવકે બનાવેલી છે તે અત્રે
ઉતારી લઈએ—

તલબગારે માશુક.

શાયરો.

- ૧ ખાએ ગફલતસે તું બેદાર હો કયા સોતા હયો;.....કલંદર.
- ૨ લેહફકે ગોશમે તુજકુ જમીન પે સોતા હયો.....શયેદા.
- ૩ ફેરકતસે રોજો શબકે તેરે બેકરાર હું;.....ખીસમલ.
- ૪ અગર મેં પાઉ એકીલા કહીં તુજે હયો હયો.....ધનશ.
- ૫ દીલ મત પટક નજરસે કે પાએઆ ન જાએગા;.....સાદા.
- ૬ મુકામે એસ્કમે શાહો ગદાકા એક રતબા હયો.....વેહશત.
- ૭ તાકે અબરસે સનમકે કયા ખોદાઈ રેહ ગઈ;.....નજર.
- ૮ નતો નીંદ આતી હયો મુજકુ ન કળ આતી હયો.....ફીરાક.
- ૯ સો રહે આજ લેપટ અપને સનમશે બદહાર;.....બલહાર.
- ૧૦ અપનીતો જીન્દગી મીઆં મીસ્લે હુબાબ હયો.....નસીમ.

અર્થ:—ઓ પ્યારી ! ગફલતની નિંદ્રામાંથી તું સન્નગૃત થા !
શા માટે સુઈ રહી છે ? કારણ કે જે દહાડે તે દહાડે તો કબરની
નિએના ખાડમાં તુને જમીનની ઉપર સુવું તો પડવાનું જ છે, માટે
હાલ તો ઉઠ ! તારા અહોનીશ વિયોગથી મારું તો ચિત્તભ્રમ થઈ ગયું
છે, તેથી જો ઇશ્વર કરે ને તુંને હું એકલી જોઉ તો વાહવાજી
વાહવા, કેવી મજા પડે ! કેહનારાએતો કહ્યું જો, કે ઓ ભાઈ તું
તારું દિલ તારી આંખ આગળ પટકી નાં નાંખ, કારણ કે ઇશકના
મકાનમાં પાદશાહ અને ફકીરનો એકજ દરજ્જો છે. મારી તે પ્યારીની
આંખનાં લવાંની કમાનમાં હવે તો જરાએ ખુદાઈ રહેલી નથી, તેથી
હવે તો ઉધ આવે તો ભલું કે મોત આવે તો ભલું. પરંતુ તે પણું
નહીં આવતાં. એવામાં બ્યારે માશુક મળી આવી છે, ત્યારે તો હું
તે પુતળાં જેવી માશુક સાથે બદહાર લપેટાઈને સુઈ રહેલો છું,
કેમકે રે બધુઓ ! આપણી જીન્દગી છે તે તો પરપોટા જેવી છે,
તો પછી મજેલી મજા ભોગવીજ લઉની.

૦૦. એસ્કે મીનજીમાં જે અર્થ લેવા કરતાં એસ્કે હકીકીમાં
તેની લેઝત લેવાની છે. એ ગઝલ ઇશ્વર ઉપર છે. હવે અંગ્રેજી

ભાષાનો એક દાખલો આપ્યો:— “ નોટસ એન્ડ કૌરીઝ ” માં જેમ્સ મન્કની શહીથી “ માનવી ઉપર કવિઓનો નિબંધ ” એકે નામની એક પંચરંગીકા છપાઇ હતી;

“ The Poets' Essay on Man. ”

1. *What strange infatuation rules mankind,*
2. *What different spheres to human bliss assigned;*
3. *To loftier things your finer pulses burn,*
4. *If man would but his finer nature learn;*
5. *What several ways men to their calling have,*
6. *And grasp at life though sinking to the grave.*
7. *Ask what is human life ? the sage replies,*
8. *Wealth, pomp, and honour are but empty toys;*
9. *We trudge, we travel, but from pain to pain,*
10. *Weak, timid landmen, on life's stormy main;*
11. *We only toil who are the first of things,*
12. *From labour health, from health contentment springs.*
13. *Fame runs before us as the morning star,*
14. *How little do we know that which we are;*
15. *Let none then here his certain knowledge boast,*
16. *Of fleeting joys too certain to be lost;*
17. *For over all there hangs a cloud of fear,*
18. *All is but change and separation here.*
19. *To smooth life's passage o'er its stormy way,*
20. *Sum up at night what thou hast done by day.*
21. *Be rich in patience if thou in goods be poor;*
22. *So many men do stoop to sight unsure;*
23. *Choose out the man to virtue best inclined,*
24. *Throw envy, folly, prejudice behind;*
25. *Defer not till to-morrow to be wise,*
26. *Wealth heaped on wealth, nor truth, nor*

safety buys;

27. Remembrance worketh with her busy train,
28. Care draws on care, woe comforts woe again;
29. On high estates huge heaps of care attend,
30. No joy so great but runneth to an end;
31. No hand applaud what honour shuns to hear;
32. Who casts off shame should likewise cast off fear;
33. Grief haunts us down the precipice of years,
34. Virtue alone no dissolution fears;
35. Time loosely spent will not again be won,
36. What shall I do to be for ever known ?
37. But now the wane of life comes darkly on,
38. After a thousand mazes overgone;
39. In this brief state of trouble and unrest,
40. Man never is, but always to be blest.
41. Time is the present hour, the past is fled,
42. O thou Futurity, our hope and dread.
43. How fading are the joys we dote upon,
44. Lo ! While I speak the present moment's gone,
45. O Thou Eternal Arbiter of things,
46. How awful is the hour when conscience stings !
47. Conscience, stern arbiter in every breast,
48. The fluttering wish on wing that will not rest.
49. This above all,—To thine own self be true,
50. Learn to live well, that thou may'st die so too.
51. To those that list the world's gay scenes I leave,
52. Some ills we wish for, when we wish to live.

अे अत्रेण पंथरंगीकामां अनुक्रमे नियन्त्रा आपन लेखकानी
 कविताओमांनी अकेरी लीटि गोष्टी, अेक वित्तम कविता जनावी, भाषु-
 से ल'दगी केम गुजरवी ते समजवेखुं छेः—

१—येटरदन; २—रौनर्स; ३—स्त्रेग; ४—हन; ५—मेन
 न्ने-शन; ६—क्रीडनर; ७—क्रीडपर; ८—इरयुसन; ९—(इवेरल्स);

૧૦—ખર્તુસ; ૧૧—ટેનીસન; ૧૨—ખીટી; ૧૩—દ્રાઈદન; ૧૪—ખા
યરન; ૧૫—પોમફ્રેટ; ૧૬—વોલર; ૧૭—ફદ; ૧૮—સ્ટીલ;
૧૯—વાઈટ; ૨૦—હરખર્ટ; ૨૧—દનખાર; ૨૨—બ્લીટની; ૨૩—રો;
૨૪—લેંગહોર્ન; ૨૫—કોનગ્રેવ; ૨૬—દૉ. જોનશન; ૨૭—ગોલ્ડસ્મીથ;
૨૮—ડેટન; ૨૯—વેબ્સ્ટર; ૩૦—સાઉથવેલ; ૩૧—ટોમસન; ૩૨—
શેરીફ નોલેસ; ૩૩—લેનડોર; ૩૪—એડવર્ડ મૂર; ૩૫—ગ્રીન; ૩૬—
કાઉલી; ૩૭—જોના બેઇલી; ૩૮—કીટ્સ; ૩૯—ખી. બર્ટન, ૪૦—પોપ;
૪૧—માર્સદન; ૪૨—એલ્યત; ૪૩—બ્લેર; ૪૪—ઓલ્ડહામ;
૪૫—એકીનસાઇડ; ૪૬—પરશીવલ; ૪૭—જે. એ. હીલહાઉસ;
૪૮—મેલેટ; ૪૯—શેક્સપીઅર; ૫૦—સર. જે. દેન્હામ; ૫૧—
સ્પેન્સર; ૫૨—ય. ગ. એટલાં લેખક મહાનુ ઉપલી કવિતામાં
કામ લીધું છે.

૩૦

“ કાવિ પુરાણમનુશા સિતારમણોરણી યાંસ મનુસ્મેરઘઃ ॥

સર્વસ્ય ધાતારમર્ચિત્ય રૂપમાદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્ ॥ ”

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના આઠમા અધ્યાયમાં ૯ મું સુવેણ કવિ
વીશેજ સમજાવેલું છે. તેમાં ભગવાન પોતે અર્જુનને કહે છે કે, હું
નિરાકાર હોવાથી મારી પોતાની પૂર્ણતાના સંબંધમાં હું જ્ઞાન સ્વરૂપજ
છું. તે જ્ઞેય, અને જ્ઞાતૃત્વથી બુદ્ધે શાક્ષી રૂપે રહેવાના પ્રયાંતે કરીને
જ્ઞાનવાન છું, એજ કવિ પદનો અર્થ છે.

કવિનો અર્થ કેટલો બોહોબો હોવો બેઇએ તે આ વાક્ય ઉપરથી
સમજાશે. કવિમાં ખુદરત છે, અને ખુદરતમાં કવિ છે. તેથી કેટલીક
વાર એવું બને છે કે, એક કવિની પોતાની કવિતા બેટી બનાવાની
ઇચ્છા અને મનોવૃત્તિ ન છતાં, હુશ્યાર અને કલ્પના ચલાવનારા કા-
લ્પનિક વૃત્તિના અંચળ વાંચનારાઓ તે કવિતાના તરેહવાર અર્થ, ભેદ
બરેલા ઉઠાડે છે. જેવા અર્થ ખુદ કવિતા રચનાર કવિએ પોતે સ્વપ્ને
પણ વિચારેલા ન હોય.

૭૨—દુટ્ટપી:—એ અલંકારને ફારશીમાં “ તહરીફાત ”
કહે છે. અંગ્રેજીમાં એને *Anagrams* કહે છે. એમાં એક શબ્દ
અથવા ફકરાના અંગજૂત અક્ષરોની અદલા બદલી એવી રીતે કરવામાં
આવે છે, કે મુળ શબ્દ અથવા વાક્ય ઉપરથીજ કાંઈ નવો અને

જૂદોળ શબ્દ અથવા જુદું જ વાક્ય બની જાય છે. કદાપિ સાહિત્યના સાધન લેખે એ અલંકાર નિરૂપયોગી હોય, પરંતુ જેઓને જ્ઞાન-ગમ-તમાં ગમત પડે છે તેઓને તો એ અલંકારથી એવી જાતની ભુલ ભુલામણી કરવાની મળે છે કે, તેની મજા ઓરજ હોય છે. *Anagram* એ ગ્રીક ભાષાનો શબ્દ છે. “અંના” એટલે પાછળ; અને “ગ્રાફી” એટલે લખવું. તે ઉપરથી કાંઈ પણ શબ્દના હરફોને વ્યાજ અવળા ગમે તેમ લખવાથી થતો અલંકાર. ખરી રીતે તો શબ્દ મંધેના હરફોને ઉલટાવીને નવો શબ્દ બનાવા માટે એ અલંકાર છે, પરંતુ પાછળથી એક “દોતરફી” નામે જૂદોળ અલંકાર થવાથી એનું સ્વરૂપ જુદું પડી ગયું. જેમકે *Live* શબ્દ ઉપરથી *Evil* થયો, તેમજ *Rome* શબ્દ ઉપરથી *More* પણ બનાવ્યો. પરંતુ “દોતરફીમાં” તેમ થતું નથી. “લવાર” ઉપરથી “રવાલ” થાય છે. આ અલંકાર જણાજ જુના વખતનો છે. ગ્રીકના દેવળો ઉપર, તથા રોમના રાજ્ય મથકો ઉપર, એ પ્રકારની લાપા ધણી જણાઈ છે. યાહુદી લોકોની ગુપ્ત કથાઓમાં *Themurru* ને નામે એ પદ્ધત જાણીતી છે. ગુઢ લાપા સમજવાને અને ધર્મના માર્મિક વચનો ઉઠાવવાને એ પ્રકારની લેખણ સચલી તેઓમાં જાણજ વપરાયલી છે. અને યાહુદીઓ એવું માને છે કે, એક માણસના નામને દુટખી અલંકારથી તપાસતાં તેની ખાસીયત, તેનું લવિષ, વિગેરે જણાઈ જાય છે. ફ્રેન્ચ લોકોમાં એ અલંકાર ઉપર જાણે વિદ્વાનોની ઉજાણી ચાલે છે. અને એક વખત એવો હતો કે ફ્રેન્ચ દરબારમાં પગારદાર કવિઓની માફક પગારદાર દુટખીઆઓ (*Anagrammatists*) રાખવામાં આવતા, જેઓ એ અલંકારોની તરેહવાર ગમતોથી રાખતો જીવ ખુશ કરતા હતા. અને ગ્રેટબ્રિટનમાં જેવું રાજકવિ (*Poet-laureate*) નું મહત્ત્વ અને માન છે, તેવું ગ્રોટપાજુ ફ્રેન્ચ દરબારમાં દુટખીવાળાઓને મળતું હતું. તે એટલે સૂધી કે ૨૦૦-૩૦૦ વરસ અગાઉ એક ગરીબ માણસ જે ફ્રાન્સના રાખનું નામ દુટખીમાં જોડે, અને તેમાંથી કાંઈ સારો અર્થ નીકળે, તો રાખ તેને નેહાલ કરતો, અને ફકીર તે શ્રીમંત થતો ! દાખલા તરીકે, એક જણે ફ્રાન્સવાળા *Francois de Valois* નું નામ નીચલા દુટખીમાં ગોઠવ્યું; “*De facon suis royal*” યાને કે “તે બાદશાહી દેખાવનો છે.” એવો અર્થવાળો દુટખી ગોઠવવાથી

આપું ક્રાન્સ ખુશીમાં આવી ગયું હતું. તે ઉપરથી છે. એ નેસક્રીકાર્ટ નામના એક ફ્રેન્ચ લેખકે તો ૧૨૦૦ લીટીની એક કવિતા બનાવી, અને તે દરેક લીટીમાં દુટખી અલંકાર સમાવેલો હતો; પણ તે ઝાઝી વખણાઇ નોહતી. એક જાતની વિનોદ વિત્રાંતિને માટે આજે પણ આપણાં ચોપાન્યાંઓમાં તરેહવાર કહેવતોના અક્ષરો ફેરફાર કરીને એ જાતની ભુલભુલાંમણી આપવામાં આવે છે. જેમકે “ નવરંગ ” ચોપાન્યાંમાં કહે છે કે, “ કહેવત તણો છે અર્થ કાઢવો, (કે) ગુંદકાં ખાટા હેને મારવો. ” ગુંદકાં ખાતાં જો એ પકડાય તો એને મારવો એવી મતલબનું ગુંચવાવનારું વાક્ય આપ્યું છે. તેના અક્ષરો દુટખી ગોઠવી કહેવત કાઢતાં, “ ખાવો ગુંદર ને ગાંહે કાંટા ” એ જાણીતી કહેવત નીકળી. તેમજ [“ થી ” કાઢી કહો કહેવત ધાલ; આ ગપથી તો લાલજ લાલ] યાને “ થી ” હરફ કાઢી નાંખીને કહેવતનો ધાલ કાઢતાં, “ આપ લલા તો જગ લલા ” એવી જાણીતી કહેવત નીકળી. તેમજ *Monk* ગ્રન્થમાં મી. મેહેરજીલાલ નરવાનજી કુકાએ પોતાના નામના અક્ષરો *M. N. K.* સમાવી છુપે નામે શેત્રંજ ઉપર લખાણો કર્યાં હતાં. છેક થોડાંક વર્ષ ઉપર એ દુટખી અલંકાર ટ્રેટપ્રીટનમાં લોકપ્રિય થઇ પડ્યો હતો, અને આશાએશ લેવાના એક સાધન લેખે તે ગણાતો, તેમજ મોટા માણસોની ખુશામત ખરામત કરવા થકી તેઓના નામોમાં ઉત્તમ અર્થ સમાવાથી ખરીબોતું કલ્યાણ થઇ જતું હતું. ઇ. સ. ૧૫૮૯ માં રચુતાન હેમે “ આર્ટ ઓફ ઇંગ્લીશ પોયસી ” નામની ચોપડી બનાવી હતી, તેમાં તેણે એ અલંકારની જાનજ તારીફ કરી હતી. તેણે એ એનેગ્રામ્સ રાણી એલીઝાબેથ માટે બનાવ્યાં હતાં.

1—*Multa regnabis ense gloria.*

(સમરોરથી કરીને ભારે કીર્તિમાં તું રાજ્ય ચલાવશે.)

2—*Multa regnabis sene gloria.*

(દીર્ઘાયુષિ રહી ઘણી વિખ્યાતીથી તમે રાજ ચલાવશે.)

એમાં રાણીનું આપું નામ સમાઇ જાય છે.

એજ પ્રમાણે એક ખીજ દરબારી લખનારે રાણી એલીઝાબેથના ગાદીવારેસની તારીફમાં બનાવ્યા હતા, અને તેણે પોતાનો ગ્રંથ રાજ જોમ્સને અર્પણ કરી તેની મેહેરબાની મેળવવા માગી હતી અને પોતાના પાદશાહ મુરખી *James Stuart* નું નામ દુટખીમાં

ફેરવી *A Just Master* યાને “ અદલ સાહેબ ” એવું નામ આપ્યું હતું. આ પ્રમાણે ઉત્તમ પ્રકારના દુટખી વપરાવા લાગ્યા, અને ઇંગ્લિંડના ૧ લા જેમ્સ રાજાનો, રાજા આરથરના વશજ લેખે, ખ્રીટીશ શાહાનસાત ઉપર હુક છે, એ પ્રમાણેનો એક એનેગ્રામ જોડાયેલો જોવાની ખાહેશ હોવાથી, એક કામેલ શખ્શે તેના આખાં નામ *Charles James Stuart* ઉપરથી નીચે પ્રમાણે દુટખી બનાવ્યો:—*Claims Arthur's Seat*, યાને કે એ જેમ્સ ૧ લો, આરથર રાજાની ગાદી માટે હુક ધરાવે છે, એવો ભેદી ઉદ્દેશ્ય નિકળ્યો. એવા ભેદો કાઢવા કાંઈ સહેલું કામ નથી.

મીર ખુસરુ ઉપરથી એક દાખલો આપ્યે છે.

“ એકબાલરા બકા નબુઅદ દીલ દર બી મબન્દ,
ઉમરી કે બર ગરર ગુઝારી હયા બુઅદ;
વર નીસ્ત બાવરત જે મન ઇન નુકતેએ શરીફ,
એકબાલરા ચુ કહ્યુ કુની લા બકા બુઅદ. ”

અર્થ:—નશીબ કાંઈ સદાતું નથી, વાસ્તે નશીબ ઉપર તારું દિલ નાંખાંધ ! જેટલી ઉમર તેં પૈસાની ગઝરીનાં ગુજારી, તેટલી છાંદગી તેં દોકદમાં નાંખી એમ સમજ ! મેં જે કહ્યું તે જો તારી ખાતરમાં નહીં આવતું હોય, તો એકબાલ (*up*) યાને નશીબને યજીવાડેથી વાંચી જો, અને તે ઉલટો લા બકા યાને નશીબ કાંઈ સદાતું નથી, એમ થઇ જશે ! !

દરબારીઓ ઉપરાંત ધર્મગુરુઓ પણ એ અલંકાર ઉપર રમત રમત ચલાવતા જણાયલા છે કેટલાકે શખ્દો ઉપર મર્મ લેતા. ન્યુ ઇંગ્લિંડ મધેના પ્યુરીટનો, શ્લેષાલંકાર (*Pun*) ઉપર શુદ્ધિ-વિલાસ ચલાવતા હતા. તે એટલે સૂધી કે કોઇપણ જાણીતો માણસ ગુજરી જાય, કે લાગલા તેના નામ ઉપર શ્લેષ લાવીને તરેહવાર દોહરાઓ બનાવાની જુક્તિ કરવામાં આવતી. તરેહવાર પરજીઆ અને રાજીઆ (*Elegies*) એવા પ્રકારે જોડાયલા છે. જેમકે *Anne Bradstreet* ગુજરી ગઇ, ત્યારે તેના નામ ઉપર નીચે મુજબ શ્લેષ વાપરવામાં આવ્યો; જે જૉન નૉરટન નામના ભણેલા પાદરીએ બનાવ્યો હતો.

“ *Her breast was a brave palace, a broad street,
Where all heroic, ample thoughts did meet.* ”

એ પ્રમાણે “ ઓદસ્ટ્રીટ ” શબ્દ ઉપર રસેય વાપરેલો છે. પણ ત્યારે એજ વૉન નૉરટન ગુજરી ગયો ત્યારે, બહુધ વીશે ઉત્તમ લખાણ કરનાર દોટન મેથર નામના લેખકે ગરસીઆ બેટયા દુના કે:—
His care to guide his flock and feed his lambs,
By words, works, prayers psalms, alms, and anagrams.

હિંદુસ્થાનમાં લખનાં, લાલેર, કાનપોર, સુરત, વગેરે સ્થળોએ પ્રથમ ૫૦ વરસની વાન ઉપર ફારસી મુનશી ખાંઓની મેહેદીલો અને સલાઓ થતી હતી, તેમાં એજ પ્રમાણે એક શબ્દ સભામાં સુંદવામાં આવતો, અને તેને તરેહવાર કેપો આપવાની તે વિદ્વાનોમાં હરીદાઈ આવતી હતી. તે એવી રીતે કે, ફારસી ભાષામાં એરેબીક મુળ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલા પુષ્કળ શબ્દો છે. એવી વાતના ધાતુ (*Roots*) માં અગળ, પાછળ, કે વચમાં, અલેફ-તે-સીન-મીમ-નુન-વાવ-અને ધ, એટલા સાત હરફો ગોઠવી ધુસાડીને તરેહવાર નવા નવા હવ્નરો શબ્દો, લાગુ પડતા માપથી અને કાવ્યદાથી બનાવામાં આવતા. તે હરફોને *Servile Letters* કહેલા છે. કેમકે તે મુળ ધાતુને લગતા નથી. હવે એ સાત હરફોનું કામ ધાતુમાં પેશીને તેને મોટો બનાવાતું હોવાથી એરેબીક મુનશીઓએ એ સાત હરફોનું એક એનેકામ બનાવી દીધું છે, જેને “ ઇનસમ્મતુઆ ” એ શબ્દમાં ઘડી દીધું છે, જેનો અર્થ “ તેઓ બહો બનાવે છે ” એવો થાય છે. અર્થાત તે ૭ હરફો એક શબ્દને બહો બનાવી ફળદ્રુપ કરે છે. એ-ઇનસમ્મતુઆના કાવ્યદાથી સુરત વગેરે ઠેકાણે તરેહવાર શબ્દો બનાવી, તથા શબ્દ ઉપર રસેય બનાવી શાયરી કરવાની સરસાઈ બહુ આલતી હતી અને તે ઉપરથી તરેહવાર બેઆઝો બનાવામાં આવતી હતી.

એવાં મંડળો “ મુજાયરે ” ના નામે નીચેના જેવી ગગતો લેતાં.

“ હરફે નાંકિસ ફેતદ બ અસ્લો સરશત,

બ તકાલીએ દેહર કસ ન શવદ.

સગ મગસ રા અગર ફુની મકલુબ,

કલમે ઉ ગમેર સગ મગસ નશવદ. ”

અર્થ—હરફોઈ કે જે અસલ નસલથીજ હલકત બવાસનો છે, તે વખતના ગમે એટલા વેહવા સાથે પણ લાયકીવાળો માણસ થઈ શકતો નથી તમારે ગમે તેવી રીતે એક કરડની માખી યાને સગ મગસ ને ફેરવ ફરવ ફરો, તોપણ તે સગ મગસ રહેવાની. અર્થાત, ફારસી

સગ મગસ શબ્દ ગમે તેમ તમે ને હિલટાવીને વાંચો તોપણ તે સગ મગસ વંચાશે.

એક દુટપ્પી રમુજી વાત એદીસને આપી છે. તે એનેઆમીસ્ટે ધણાક મહિનાઓ સૂધી ઓરડામાં બરાબ રહીને પોતાની ઓરડાના નામને ફેરવી ફેરવીને જેટલાં પણ એનેઆમ અને એટલાં બનાવા માંડ્યાં. પણ આખરે તો તેણે પોતાની બાયડીના નામની જોડણીજ પ્રથમથી ખોટી કીધેલી જણાઇ, અને તેથી તેણે જેટલી જેટલમત કરીને સંખ્યાબંધ જોડકાં બનાવ્યાં હતાં તે બધાં ખોટાં પડ્યાં ! જેટલાક લેખકોને તો એવાં દુટપ્પી બનાવવાની શુદ્ધિ વિશેષ હોય છે. એક ફ્રેન્ચ કવિએ પોતાની ધણીઆણી મેગડેલેનના નામ ઉપરથી ૩૬ દુટપ્પી જોડીને મોકલી આપી હતી એ જાતની બાંધણીને અલંકારના કરતાં “ ફ્રાશીન ” તું નામ આપેલું વાસ્તવિક કહેવાશે. એ ફ્રાશીનમાં જેમ એક ધણીની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે, તેમ બહોળા, મેહેણાં, અને તાંણા પણ કરવામાં આવે છે. જેમકે સેલીગર *Scaliger* ના નામને માટે *Sacrilege* યાને પવિત્ર વસ્તુ બ્રહ્મ કરવાનો અપરાધ (કરનારો), અથવા અધર્મ, એવી ખરાબ અર્થસૂચક ફ્રાશીન વાપરેલી છે. બ્યારે *Sir John Wiat* ની સ્તુતિ કરનારી ફ્રાશીનમાં *Wiat was a wit* યાને તે એક શુદ્ધિમાન છે, એવો સુંદર વાક્ય નીકળ્યો. પાઇલેટસ કવેસ્ચનમાં એક ચાલાક લેખકે સવાલ કર્યો છે કે *Quid est veritas ?* યાને કે સમ્યાઈ શું ચીજ છે ? તેના જવાબમાં તેજ કહે છે કે, *Est vir qui adest* યાને કે જે શખસ અહિંઆ છે-તેજ સમ્યાઈ છે. એમાં એવી સુંદર ફ્રાશીન વાપરેલી છે, કે સવાલના જે હરફે છે, તેજ હરફે જવાબમાં પણ છે ! સર્વથી સરસ લેખાતા દુટપ્પીમાં, ફ્રાન્સના રાજા ૯ મા ચાર્લસની રાણી *Marie Touchet* ઉપર એક લખાયેલો છે; *Je charme tout* યાને કે હું સમજાવું મોહમાં નાંખું છું. વળી ૧૯૧૦ ચાર્લસ રાજાની દરબારની એક લેડી *Eleanor Davies* એવું જ ધારણ કરી બેઠી હતી કે તેનામાં દેવતાઈ શક્તિ છે, તેમજ પેશંબરના જેવી ભવિષ્ય વાણી કહેવાની શક્તિ છે. પોતાની આ ગમદીને અનુકુળ પડવા તેણીએ પોતાના નામના અક્ષરોને તળે ઉપર કરી, એવું દુટપ્પી બનાવ્યું કે, “ *Reveal, O Daniel* ” યાને ઓ દેવસ તું પ્રગટ કર ! ” આવી તેની તુંદાઈ હતાં તેણીથી શુદ્ધમાં એજ એને-

આમમાં *L* અક્ષર વધારામાં લેવાયો છે, અને *S* હરફ ઓછો લેવાયે છે. તેના ઉપર મેલાયલાં તોહમતનો જવાબ આપવા જ્યારે તેણીને કોઈમાં ખોલાવામાં આવી, ત્યારે જડજોએ ધણીએ સમજાવટ કરી, પણ અક્ષરની અસર તેણી ઉપર કાંઈએ થઈ નહીં; એટલું જ નહીં, પણ શાસ્ત્રાધાર (*Scripture*) થી તેણીને મનાવામાં આવી, કે તેણી દેવતાઈ નથી. તોપણ તેનો મિત્રજ ઉતર્યો નહીં. આખરે એક મોટા પાદરીએ ખડ્યો કલમ લખતે તેણીનો નામ તોડવાને એક એવા દુટખી તેના નામ ઉપરથી જોડી કાઢ્યો, કે તેનો બધો અવતાર છુટી પડ્યો. જેણે તેનું નામ *Dame Eleanor Davies* ઉપરથી *Never so mad a ladie* ! યાને એવી થેલી સ્ત્રી કદિ પણ દીકરીમાં આવી નો'હતી ! આ એનેઆમથી ધારેલી અસર થઈ. તેણીના તાંટયા તેણીના જળાંમાં પડ્યા, અને આથી તેને એવી તો ખેળલત લાગી, કે દૂરીથી દેવતાઈ અવતારનો ખ્યાલજ છોડી દીધો.

કવિ દ્રાઇદન એવી ફાશીનની લેલજાના જમાના માટે કહી ગયો છે કે.—

“*Torture one poor word a thousand ways.*”

યાને એક નાચાર શબ્દને હજાર રીતે મરડી મચડી નાંખવાનો એક જમાનો વર્ષા આગમચ થઈ ગયો છે. સાક્ષરોના વિવેચનમાંથી બચી જવાને ઘણા લેખકો, ગ્રંથકારો, કવિઓ, ઇત્યાદિ પોતાના લખાણ નીચે, પોતાનું ખરું નામ છુપાવવા સારૂ પોતાના નામને દુટખીમાં જોડીને મુકતા હોવા બદલ તાંણુ મરાયલા છે. જેમકે:—*Calvinus* નો નખલુસ *Alcuinus* હતો, જ્યારે રૂબેલેએ અદેખાઈથી તે *Calvin* નામને બદલે *Jan Cul* એવું તુચ્છ નામ આપ્યું હતું, જે અગ્રેજમા *Jachass* યાને સુર્ય દોઢિયાને મળતું છે. રૂબેલેની શત્રુવટ તોડવાને કાલવીનના મિત્રોએ વળી તેના નામનો શુભમ *Lucanus* ને *Lucianus* ના એનેઆમમાં ગોઠવ્યો હતો. કવિ *John Taylor* નું નામ *Thorny Ailo* માં સમાયું હતું. વળી કવિ બન્યને “પવિત્ર લડાઈની જાહેર ખબર” વાળી કવિતામાં પોતાનું નામ નીચે મુજબ સમાવ્યું છે:—

“*Witness my name, if anagram'd to thee,
The letters make, 'Nu hony in a B.'*”

યાને મધમાંખીમાં ભરાયલું નવું મધ.

જુએ નામે લખાણ કરનારા ફ્રેન્ચ લેખકોનો મોટો ભાગ એવાં

એનેગ્રામમાંજ પોતાનો નખલ્લુસ લેતો આવ્યો છે. અર્વાચીન કાળનો લખનાર સીદની દોબેલ (*Sydney Dobell*) નો વળી પોતાના નામને છેડેથી ઉલટાવીને દુટખી અને દોતરફી એક વાપરી રહ્યા છે. જેમકે, *Sydney Yendys* એમાં આગળ પાછળ એક ગમથી તેનુંજ નામ આવે છે. વળી કવિ બેરી કોર્નવૉલે નો હદ કરી છે. તેણે *Barry Cornwall Poet* માંથી *R* હુક છટકાવી નાંખી પોતાનું ને અસલ ખડું નામ તેજ આ ફાશીનમાં સમાવી દીધું છે. જેમકે; *Bryan Waller Proctor*. એક જુની લેટીન ચોપડી ઉપર *Andreas Rivetus* એવું એક નામ મુંઢી તેના નિચે પ્રમાણે આઠ વખત ઉલટાવીને અર્થ બનાવ્યા છે.

Veritas res nuda, Sed naturæ es vir,
Vir naturæ sedes, E naturæ es rudis,
Sed es vitæ rarus, Sed rure vanitas,
In terræ suâ Deus, Teni, sudas terræ.
 ટેલરના બનાવેલા એક ગ્રંથમાં નીચેલો એનેગ્રામ છે:—

Supremus Pontifer Romanus,
O non sum super petram fixus.

એમાં પેહેલી લીટીમાં એવો અર્થ છે કે—રામ શહેરનો મહારાજાધિરાજ પોન્ટિફ. અને બીજી લીટીનો અર્થ—“અફસોસ! મારો પાયો ખડક ઉપર નથી સ્થાપિત થયો.” રાજા ચાર્લસ બીજાને દુટખીની ફાશીનનો ખલુ શોખ હોવાથી તેને માટે ધણાં એનેગ્રામ થયાં છે. ટેલરે એક કવિતા લખી છે તેમાં મંગાણુ કર્યું છે કે:—

Charles Stuart, Calls true hearts.

યાને ચાર્લસ સ્ટુઅર્ટ સાચાં અંતઃકરણ માંગે છે. આ કેવી કુખડ ફાશીન છે ! વળી ઇ. સ. ૧૬૨૪ માં વ્યારે ઇનફન્ટા ઓફ સ્પેન સાથના લગ્નના ગાંઠથી ચાર્લસનું જોડાણ થયું, તે સમયે નીચડી ફેશીન થઈ હતી.

Charles, Prince of Wales,
Will choose France's pearl.

યાને ચાર્લસ પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ, ફ્રાન્સનું મોની પસંદ કરશે. વળી ચાર્લસ પીઅમની “કપડીટ જેન્ટલમેન” માં નીચે મુજબ છે.—

Charles, Prince of Wales,

All France cries, O help us !

ચાર્લ્સ પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સનું પેહેલી લીટીમાં નામ લખી તેની બીજી લીટીમાં દુટખી લખે છે કે, “ આખું ફ્રાન્સ રડે છે કે અરે ! હમને મદદ કર ! ” ૨૨બીશાયરના ન્યુટન હાલની મુલાકાતે એક દિવસે ચાર્લ્સ ૨ જો ગયો હતો, તેણે *Carolus Rex* ઉપરથી *Cras ero lux* યાને કે આવતી કાલે હું જ્યોતિષ થઈશ, એવો લેખ ત્યાંની એક બારી ઉપર લખ્યો હતો. કાલેાં ખાતે એક લુની કેતાબના પેહેલાં પાના ઉપર ઇ. સ. ૧૬૫૩ ના વર્ષનો એક નમુનદાર એનેગ્રામ ચાર્લ્સના કોઈ ગોડીયાએ તેના દેશનિકાલ વખતે લેડી કાઢેલો જણાવ્યો છે.

Carolus Stuartus, Angliæ, Scotiæ, et Hiberniæ Rex Aulæ, statû, regno exueris, ac hostili arte necaberis.

જો બધા કરતાં રાજા ચાર્લ્સ ૧ લાના વખતમાં મેરી ફેર્ગનાથની એક લેડી હતી, તે તો ઈંગ્લેન્ડમાં આ એનેગ્રામમાં સર્વોત્તમ ગણાઈ ગઈ છે. તેણીએ દુટખીની ફાશીનનો એક આખો અંથ ને અંથ પ્રગટ કર્યો હતો, જેનું નામ *Fame's Roule (Roll)* આખ્યું હતું. તેમાં ૩ ગત્યોમાં થઈ ગયલા પુષ્કળ જાણીતા માણસોના નામો દુટખીની ફાશીનમાં લેટેલાં છે. તે બધાં મળી ૪૨૦ થી ઓછાં નથી. તે બધાંની જગા તો ક્યાં થાય, પણ નમુનાને માટે એક જણાવ્યે:—

“ *To the Right Hon. John Earl of Weymes.*

John Weymes, Shew men joy.

(J) *In your great honour, free from all alloy,
O truly noble Weymes, you shew men joy;
Having your virtues in their clearer sight,
Nothing there is can breed them more delight.*

*With joy your wisdom, so doth men content;
Ever we pray it might be permanent;
Your virtuous life doth breed so great delight;
Men wish you endless joy you to requite;
Eternal joy may unto you succede,
Shewing men joy who do your comfort breed.*

એમાં વળી જોન વેઇમ્સના નામનો એનેગ્રામ “ માનવીએતે તું ખુસાલી ખતાવે છે ” એવો ક્યો છે, અને વળી કવિતાના પેહેલા અક્ષરો લેતાં પાછું તેનું નામ પણ નીકળે છે. *I* ને બદલે *J* ગણાય છે.

એ અલંકારને ફારશીમાં “ મકલુબ ” કહે છે. ફારશીમાં એના વિભાગો કરેલા છે:—

૧—મકલુબે કુલ=એમાં કેટલાક શબ્દો એવા આવે છે કે, અકેકમાં ભેરવાઇ શકે છે. જેમકે હાફેઝ કહે છે:—

“ હાફેઝ યું રેહ બ કન્ઝુરેએ કાખ વસ્લ નીસ્ત;

બા ખાકે આસ્તાનેએ ઇન દર બસર બરીમ. ”

કાખ=એટલે મેહેલ; અને ખાકે એટલે ધુળ. એ બેઉ શબ્દોમાં કાફ+અલેફ+ખે એટલા હરફો ભેરવાયલા છે.

૨—મકલુબે બાઅઝ=એમાં થોડુંકાણું ભેલમભેલ, શબ્દોમાં જણાય છે, જેમકે કાશરી કહે છે:—

“ કમરે મકર બર બસ્તંદ. ” એમાં કાફ+મીમ+રે બને કાળા અક્ષરોમાં ભેરવાયલા છે. રશીદિદ્દીન કહે છે:—

“ અઝ આન જાદુઆને દો ચરમે સીઆહ;

દેલમ જાવેદાને અદાલે અનાસ્ત. ”

અહીંઆં જાવેદાને=યાને હંમેશાં સુધી; અને જાદુઆને માં સર્વે હરફો એળાઇ રહેલા જણાશે. જમ-અલેફ-વાવ-દાલ-અલેફ-તુન-ચે, એટલા ભેરવાયલા છે. અત્તરે કહ્યું છે કે:—

“ શઅરે શરેઓ અર્શ અઝ હમ સાખન-દ;

ઇન દો આલમ હર સે હર્ફ આરાસ્તંદ. ”

એમાં કાળા હરફોમાં શીન-રે-આઇન, એ ત્રણ હરફો સમાયલા છે.

૩—મકલુબે મુનજઝેહ=એમાં દરેક કાફ્યાના પેહેલા તથા છેલ્લા શબ્દોના હરફો ભેરવાયલા હોવા જોઇએ:—મીર શરશુદ્દીન કહે છે.—

“ રામ શુદ દીલે મન બ આન બુને તુરાર;

લખશ અફસુ-ગરસ્તો ખુલફશ માર. ”

એમાં “ રામ શુદન ”=વર કરી નાંખવું, અને “ માર ”=નાગ, એમાં હરફો ભેરવાયલા છે.

Heraldry યાને કે ઈંગ્લંડના અમીરોની વંશાવળી રાખવા સંબધે રેન્ડલ હોમ્સે એક ઉત્તમ પુસ્તક રચ્યું છે, તેમાં તેણે પોતાનું નામ દુટખીમાં સમાવી દીધું છે:—*Randle Holmes=Lo*,

men's herald. યાને “ જૂઓ, આ માનવીઓનો નકીળ. ”

પાને ૩૧૬ લીટી ૨૦ માં જુલથી Saw નો Was જપાયો છે, તે દુટખીજ છે.

“ જંગાળાનો મુદ્દસીલનો સમુદ્ધ ” એ નામની ચોપડી, જે લંડનની અંદર ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં “ હિંદુસ્થાનની હકીકત ” ને નામે ફરીથી પ્રગટ થઇ હતી, તેમાં એક અજળ જેવી વાર્તા કહેલી છે.

જ્યાંન સ્ટેનીસલો જે પાછળથી પોલાંડનો રાજા થયો હતો, તે જ્યારે દેશ પરદેશની મુસાફરીથી પોતાને વતન પાછો ફર્યો, ત્યારે તેને આવકાર દેવાને તમામ લેઝીન્કી વંશના બોકો લીસા ખાતે ભેગા મળ્યા હતા. જ્યારે, ભેળાવડા વગેરે પ્રત્યેક પ્રકારના આચ્છવો થયા, પરંતુ લીસાની કાલેજના વિદ્યાર્થીઓએ જે માન તેને આપ્યું, તે નવાજ પ્રકારનું હતું. એક માંચડા ઉપર ૧૩ નાયનારા આવ્યા, જેઓએ જ્યાંન લડક્યાઓનો પોશાક પેહરેલો હતો તે દરેકના હાથમાં અકેકી દાલ ધરેલી હતી. તે દરેક ઉપર અકેકા શોનેરી અક્ષર લખેલો હતો. અને તે ૧૩ દાલના ૧૩ હરફે *Domus Lescinia* એટલા એ શબ્દોના ખનેલા હતા. ત્યાર પછી તેઓએ નાયવા માંડ્યું, અને એવી તો ગોઠવણ કરી, કે દરેક ફેરી વખતે પેલી દાલની દાર થાય, ત્યારે અકેકા નવો નવો સુંદર અર્થ કરનારો એનેગ્રામ થઇ જાય. જેમકે.—

૧ લી ફેરીએ—*Domus Lescinia*

૨ જી ફેરીએ—*Ades Incolumis*

૩ જી ફેરીએ—*Omnis es lucida*

૪ થી ફેરીએ—*Mane Sidus loci*

૫ મી ફેરીએ—*Sis columna Dei*

૬ હી ફેરીએ—*I, scande Solium*

એ પ્રમાણે નાય નાયવામાં આવતો. તે દરેક ફેરાના દુટખીના અર્થ નિચે મુજબ છે

૧—ઓ લેશીન્યસ વંશના (વારસ)

૨—સહી સલામત તું હમારી સાથે ભેગો મળ્યો છે—

૩—તું ધણોજ ચમત્કારિક છે.

૪—ઓ ! હમારી જમિના મૂર્ચ ! તું હમારી આગળ રેહ.

૫—જીવરના અનુગ્રહોમાંનો તું એક છે.

૬—આવ ! તારાં રાજ્યાશન ઉપર ચઢ !

વળી એન જોનશને પણ *Junio* નો એનેગ્રામ *Unio* કરીને (*J* ને બદલે *I* વાપરવાનો નિયમ છે) “ માસ્ક ” માં સારો દુટપ્પી લખેલો છે. વળી ટેલરે “ વરજીન મેરીની જીંદગી અને મરણ ” ઉપર લખેલી કવિતામાં *Ishtarriott* નો દુટપ્પી *Traitor Kis* માં સમાવી ધણી ગમત લીધી છે જેમ દરેક માણસને દુશ્મન હોય છે તેમ એ ટેલરના પણ હતા. તેઓએ તેના નામના હરફ ફેરવીને એક હલકી ગાળ દીધી છે. *John Talour the poet* એ નામ ફેરવીને *Art thou in Hel, O poet ?* યાને કે “ ઓ કવિ ! તું દોજખમાં છેકે ? ” એવી રીતે વિદ્વાનો અને કવિઓ ગ્રહસ્થ-પણાની ગાળો એક બીજાને આ ફાશીનની અંદરજ દેતા હતા. કાર નામનો એક શખસ કવિ કૉસોનો જીવેજનનો દોસ્ત હતો. કૉસો મરી ગયો ત્યારે કારે આ એનેગ્રામથી એક જાતનો સતોપ લેઇ કહ્યું કે, *He was Car* યાને તે કારજ હતો, અર્થાત *Crawshawe* માં *He was Car* સમાઇ ગયેલો છે. તે ઉપરથી તેણે એક લખાણ કવિતા બનાવેલી છે તેની માત્ર ૪ લીટી નમુના માટે આપ્યે:—

“ *Was Car then Crawshawe, or was Crawshawe Car,
Since both within one name combined are ?
Yes, Car's Crawshawe, he Car; 'tis love alone
Which melts two hearts, of both composing one;* ”

આ ચાર ફાંકડી લીટીમાં કાર કહે છે કે, કાર કૉસોમાં હતો, અને કૉસો કારમાં હતો, કેમકે તેમના અંત-કરણમાં (અહિં આ શબ્દના અંત:કરણમાં પણ ગણવું.) બેઉ લખી ગયેલા હતા; વિગેરે. ન્યૂબર્જ હરબર્ટે પુષ્કળ દુટપ્પી બનાવેલા છે. તેમાં નિચલો મેરી ઉપર ઉત્તમ છે:—

Mary Army

*How well her name an Army doth present,
In whom the Lord of Hosts did pitch His tent !*

લેડીનાં ભાષામાં તો સંખ્યાબંધ દુટપ્પીઓ આવેલા છે. પરંતુ આ ફાશીન તરફ હાલ હું છાકટની માફક બાઝી ગયેલો હોવાથી ધણા દાખલા અપાઇ ગયા છે, અને હજી ઉત્તમ આપવાના હોવાથી તેવાઓને રૂખસત આપી આગળજ આણું. કલીવલેડના ગ્રંથમાં પ્રોટેક્ટર શબ્દનું લક્ષણ આપેલું છે; તેમાં એક કવિતા રચી છેવટે

ખનાવ્યું છે કે—

Protector=O Portet, C. R.

માણસના નામના દુટખીમાં તેની લવિષ્યની છંદગી અને ચાલચલણ આધાર રાખે છે, એવો ખ્યાલ જુના કાળના લોકોમાં હોવાથી, કયરો ઉપરના લેખોમાં ઘણું ભાગે આ દ્રશીન મળી આવે છે દાખલા તરીકે ઇ. સ. ૧૬૩૯ ના શાલની, એસ્થીકેનન ખાતે, નૌરધમટનમાં એક કયર ઉપર લાંબી કવિતા છે, તેમાં મરનાર *Sarah Grime* ને માટે પ્રથમ *Is marriage* એટલો દુટખી લખી ફક્ક કવિતા કાત્રેલી છે. વળી ખ્લેકલી ખાતે ઇ. સ. ૧૬૫૭ માં મીસીસ ફેઠ વૉકર *Mrs. Faith Walker* ઉપરથી *Walke by Faith* એવો દુટખી વાપરી એક કવિતા કાત્રેલી છે. ફ્રાન્સના રાજા હેનરી ૩ ના નો ઘાત કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેનું નામ જોડાયલું નીચે મુજબ છે:—

Frere Jacques Clement, C'est l'enfer qui m'a cree.

પ્રખ્યાત પવિત્ર સંધિ (*Holy Alliance*) ને નીચે મુજબ દુટખીમાં મેલેલું છે.

La Sainte Alliance, La Sainte Canaille.

વળી નાઇલવાળી ફતેહના ત્યારે સમાચાર મળ્યા, ત્યારે દેહ ખરનીએ નીચે પ્રમાણે એનેગ્રામ ઘડ્યો હતો તે ઉત્તમ ગણાયલો છે.

Horatio Nelson, Honor est a Nilo.

વળી “ *Arthur Wellesley, Duke of Wellington* ” એટલા શબ્દો ઉપરથી જરા અધુરો પણ પૂરેપૂરો લેઝતદાર એક એનેગ્રામ એવો જોડાયલો છે, કે “ *Let well-foild Gaul sekure thy r(e) nown.* ” વળી પ્રીન્સેસ આર્લેટના નામ ઉપરથી પણ એક ઉત્તમ દ્રશીન ઘડાયેલી છે:—

Princess Charlotte Augusta of Wales તે ઉપરથી *P. C. Her august race is lost, O fatal news !*

યાને કે, પ્રીન્સેસ આર્લેટનો કડખદાર રસ જતો રહ્યો ! અરે એ કેવી આફત ભરેલી ખયર ! વળી નીચલી લીટીમાં ક્રીસ્ચીઆનીટીના લક્ષણ વીશે ઘણો ઉત્તમ એનેગ્રામ સમાવેલો છે.

When I cry that I sin is transposed, it is clear, My resource, Christianity, soon will appear.

વળી એન જોતજોતે પણ *Juno* નો એતેગ્રામ *Uran*
 (*J* ને બદલે *I* વાપરવાનો નિયમ છે) “ માસ્ક ” -
 દુટખી લખેલો છે. વળી ટેલરે “ વરજીત મેરીની જી
 મરણ ” ઉપર લખેલી કવિતામાં *Iskariott* નો દુટખો
Kis માં સમાવી ઘણી ગમત લીધી છે. જેમ દરેક મા
 હોય છે તેમ એ ટેલરના પણ હતા. તેઓએ તેના
 ફેરવીને એક હલકી ગાળ તીધી છે. *John Talour*
 નામ ફેરવીને *Art thou in Hel, O poet ?*
 કવિ ! તું દોજખમાં છેકે ? ” એવી રીતે વિદ્વાનો અ
 પણાની ગાળો એક બીજાને આ કાશીનતી અંદર

૨—“અનુસહરવાનો સપેનમાં નરતોસૂત.”

અસત નજરમાં સતનુરનો પેશવા હતો.

૨—“શેન દાદાભાઈ નોવરોજી દોરડી. એમ; પી.

કાએ ! જમરો દોડી ભારતદાદાનો છવ પીશે?

૩૧

“ Ever let the Fancy roam;

Pleasure never is at home:

At a touch sweet Pleasure melteth;

Like to bubbles when rain pelteth;

Then let winged Fancy wander

Through the thought still spread beyond her ”

J. Keats.

૭૩—પરસ્પરિકા:—એને ગતાગત પણ કહે છે. અને અંગ્રેજીમાં *Palindrome* કહે છે. એ ગ્રીક ભાષાના *Palindromia* ઉપરથી ઉપજેલો છે. *Pala* એટલે પાછતુ, અને *Dromos* એટલે શરત દોડવી. તે ઉપરથી એક શબ્દ કે વાક્ય, જેવું આગળથી વચ્ચે તેવું તેજ વાક્ય કે શબ્દ પાછળથી વાંચ્યે તો તે પણ અરુપર વચ્ચે, એવો પરસ્પર સંબંધ બેસાયેલો હોવાથી, એને પરસ્પરિકા કહે છે. એ એક ભતની ફેન્સી છે, અને અલંકારને બદલે એક ફાશીન છે. જેવું એનેથામ તેવું પેલીનદ્રોમ છે. ગોયા એક માયનાં બે બચ્ચાં છે, પણ બન્ને ફાશીનો એવી છે કે, તેની સાથે બે મળી લેઆ કર્યે, તો બંને શેત્રંગની રમત રમતા હોઈએ, અથવા પાંચ મંડળી બેસીને બંને ઉખ્યાંણાં પરખાવી મળ મેળવતા હોઈએ એવું લાગે છે. આવી બનાવટ અલંકાર કરતા ફાશીનના વર્ગમાં વધારે સારી રીતે મુંઢી શકાયે. પરસ્પરિકાને મળતાં અંગ્રેજીમાં *Reciprocal Verses* કહેલાં છે. કાવ્યની ફાશીનો ઘડવામાં કાથી કઠણ એ ફાશીન છે. એ ભતનું સાહિત્ય મુશ્કેલીથી બનાવી શકાય છે. એ બનાવામાં પુષ્કળ હુશ્ચારી અને શોધક-શુદ્ધિની જરૂર છે. તો બેકે એને-આમની માફક કાવ્યને માટે એ કાંઈ ઉપયોગી નથી, પણ ગમતને માટે એ ઘણાજ મતોરંજક છે. એને હાસ્ય વિનોદમાં *Jump-Jim-Crowism* કહે છે. અંગ્રેજી ભાષામાં તો એના ઘણા દાખલા નથી, પરંતુ લાટીન અને ગ્રીક ભાષાએમાતો આડીબંધ દ્રષ્ટિ!

વળી એના કરતાં પણ અજબજેવું છે કે, ડો. એયરનેધીએ તો Telegram શબ્દને માટે એક કવિતા બનાવેલી છે, અને તેની ૨૪ લીટી છે, જે લ'બાણુ થવાથી અત્રે આપી નથી, પણ તેમાં ખુબી એવી છે કે, દરેક લીટીમાં ટેલીગ્રામ શબ્દ ઉપર નવો નવો અકેકો દુટપ્પી ફક્કડ ફાશીનથી ગોઠવેલો છે. તેજ પ્રમાણે એડીનબરો ખાતેના એક ન્યુસપેપરમાં એક આર્ટીકલ આવેલી છે, તેમાં Monastery શબ્દ ઉપર દગલે પગલે લિન્ન લિન્ન ફાશીનોમાં દુટપ્પી નેડી મુકેલો છે, પરંતુ તે પણ લ'બાણુ હોવાથી માંડી વાળ્યો છે. હવે અગ્રેજી કેટલાક શબ્દોના બહુજ સાચુ પડતા હાસ્યજનક ટકોર ભરેલા દુટપ્પી બનાવેલા છે, તેની હાર માળા આપ્યે:—

Florence Nightingale ઉપરથી *Flit on, cheering angel.* *Revolution* ઉપરથી *Love to ruin.* *Parliament* ઉપરથી *Partial men.* *Penitentiary* ઉપરથી *Nay, I repent it.* *Presbyterian* ઉપરથી *Best in prayer.* *Midshipman* ઉપરથી *Mind his map.* *French Revolution* ઉપરથી *Violence run forth.* *Masquerade* ઉપરથી *Queer as mad.* *Sweetheart* ઉપરથી *There we sat.* *Catalogues* ઉપરથી *Got as a clue.* *Lawyers* ઉપરથી *Sly ware.* *Punishment* ઉપરથી *Nine thumps.* *Old England* ઉપરથી *Golden land.* *Paradise lost* ઉપરથી *Reap sad toils.* *Paradise regained* ઉપરથી *Dead respire again.* *Telegraph* ઉપરથી *Great help.* *Astronomers* ઉપરથી *Moon starers.* *Parishioners* ઉપરથી *I hire parsons.* *Democratical* ઉપરથી *Comical trade.* *Gallantries* ઉપરથી *All great sin.* *Impatient* ઉપરથી *Tim in a pet.*

હમણા સૂઝી પરભાષાના પુષ્કળ દાખલા આપણે લીધા છે, હવે શેષકે આપણી ભાષામાં બનાવેલા થોડાક લઘુએ, જેના દરેકના અર્થ પણ બંધ બેસતાજ નીકળશે.

૧—“આતશ બેહેરામે દેશાઈ ખોરશેદ” ઉપર નીચલી સતર છે:—

ધર ખાતે પરથા શ્રી ખુરશેદ ધરમે;

શત કાઆદ રાખે ! શાહેદે એશરમે.

૨—“અનુસદરવાનો સપેતમાં નરતોસૂત.”

અસત નજરમાં સતનુરનો પેશવા હુતો.

૨—“શેત દાદાભાઈ નોવરોજી દોરડી. એમ; પી.

કાએ ! જમરો દોડી ભારતદાદાનો જીવ પીશે?

૩૧

“ Ever let the Fancy roam;

Pleasure never is at home:

At a touch sweet Pleasure melteth;

Like to bubbles when rain pelteth;

Then let winged Fancy wander

Through the thought still spread beyond her ”

J. Keats.

૭૩—પરસ્પરિકા:—એને ગતાગત પણ કહે છે. અને અંગ્રેજીમાં *Palindromic* કહે છે. એ ગ્રીક ભાષાના *Palindromia* ઉપરથી ઉપજેલો છે. *Palin* એટલે પાછલું, અને *Dromos* એટલે શરત દોડવી. તે ઉપરથી એક શબ્દ કે વાક્ય, જેવું આગળથી વાંચાય તેવું તેજ વાક્ય કે શબ્દ પાછળથી વાંચ્યે તો તે પણ બરાબર વાંચાય, એવો પરસ્પર સંબંધ બેડાયેલો હોવાથી, એને પરસ્પરિકા કહે છે. એ એક જાતની ફેન્સી છે, અને અલંકારને બદલે એક કાશીન છે. જેવું એનેગ્રામ તેવું પેલીનદ્રોમ છે. ગોયા એક માયનાં, એ બચ્ચાં છે, પણ બન્ને કાશીનો એવી છે કે, તેની સાથે જો મળ લેઆ કર્યે, તો જાણે શેત્રજની રમત રમતા હોઈએ, અથવા પાંચ ગંડળી બેશીને જાણે ઉખ્યાંણાં પરખાવી મળ મેળવતા હોઈએ એવું લાગે છે. આવી બનાવટ અલંકાર કરતાં કાશીનના વર્ગમાં વધારે સારી રીતે મુંઝી શકાયે. પરસ્પરિકાને મળતાં અંગ્રેજીમાં *Reciprocal Verses* કહેલાં છે. કાવ્યની કાશીનો ઘડવામાં સાથી કહણ એ કાશીન છે. એ જાતનું સાહિત્ય મુશ્કેલીથી બનાવી શકાય છે. એ બનાવામાં પુષ્ટજ હુશ્યારી અને શોધક-બુદ્ધિની જરૂર છે. તો જો કે એનેગ્રામની માફક કાવ્યને માટે એ કાંઈ ઉપયોગી નથી, પણ ગમતને માટે એ ઘણુંજ મનોરંજક છે. એને હાસ્ય વિનોદમાં *Jump-Jim-Crowism* કહે છે. અંગ્રેજી ભાષામાં તો એના ઘણા દાખલા નથી, પરંતુ લાટીન અને ગ્રીક ભાષાએમાં તો આગળથી જ દર્શાવેલું

મળી ઝેના કરતાં પણ અજબજેવું છે કે, ડો. એઅરનેધીએ તો Telegram સંબંધે માટે એક કવિતા બનાવેલી છે, અને તેની ૨૪ લીટી છે, જે લખાણ યવાથી અત્રે આપી નથી, પણ તેમાં ખુબી એવી છે કે, દરેક લીટીમાં ટેલીગ્રામ શબ્દ ઉપર નવો નવો અકેકો દુટખી ફક્ક ફાશીનથી ગોઠવેલો છે. તેજ પ્રમાણે એડીનબરો ખાતેના એક ન્યુસપેપરમાં એક આર્ટિકલ આવેલી છે, તેમાં Monastery શબ્દ ઉપર દગલે પગલે લિન્ન લિન્ન ફાશીનોમાં દુટખી જોડી મુકેલો છે, પરંતુ તે પણ લખાણ હોવાથી માડી વાળ્યો છે. હવે અંગ્રેજી કેટલાક શબ્દોના બહુજ ભાગ પડતા હાસ્યજનક ટકોર ભરેલા દુટખી બનાવેલા છે, તેની હાર માળા આપ્યે:—

Florence Nightingale ઉપરથી *Flit on, cheering angel.* *Revolution* ઉપરથી *Love to ruin.* *Parliament* ઉપરથી *Partial men.* *Penitentiary* ઉપરથી *Nay, I repent it.* *Presbyterian* ઉપરથી *Best in prayer.* *Midshipman* ઉપરથી *Mind his map.* *French Revolution* ઉપરથી *Violence run forth.* *Masquerade* ઉપરથી *Queer as mad.* *Sweetheart* ઉપરથી *There we sat.* *Catalogues* ઉપરથી *Got as a clue.* *Lawyers* ઉપરથી *Sly ware.* *Punishment* ઉપરથી *Nine thumps.* *Old England* ઉપરથી *Golden land.* *Paradise lost* ઉપરથી *Reap sad toils.* *Paradise regained* ઉપરથી *Dead respire again.* *Telegraph* ઉપરથી *Great help.* *Astronomers* ઉપરથી *Moon starers.* *Parishioners* ઉપરથી *I hire parsons.* *Democratical* ઉપરથી *Comical trade.* *Gallantries* ઉપરથી *All great sin.* *Impatient* ઉપરથી *Tim in a pet.*

હમણા સૂઝી પરભાષાના પુષ્કળ દાખલા આપણે લીધા છે, હવે શેવકે આપણી ભાષામાં બનાવેલા થોડાક લખાણે, જેના દરેકના અર્થે પણ બંધ એસતાજ નીકળશે

૧—“આતશ બેહેરામે દેશાઈ ખોરશદ” ઉપર નીચલી સતર છે:—

ધર ખાતે પરથા શ્રી ખુરશેદ ધરમે;

શત કઆદ રાખો ! શાહુદે બેશરમે.

૨—“અનુસહરવાનો સપેતમાન જરતોમ્ત.”

અસત નજરમાં સતનુરનો પેશવા હતો.

૨—“શેન દાદાભાઈ નોવરોજી દોરડી. એમ; પી.

કામે ! જમરો દોડી ભારતદાદાનો છવ પીશે!

૩૧

“ Ever let the Fancy roam;

Pleasure never is at home:

At a touch sweet Pleasure melteth;

Like to bubbles when rain pelteth;

Then let wingéd Fancy wander

Through the thought still spread beyond her.”

J. Keats.

૭૩—પરસ્પરિકા:—એને ગતાગત પણ કહે છે. અને અંગ્રેજીમાં *Palindrome* કહે છે. એ ગ્રીક ભાષાના *Palindromia* ઉપરથી ઉપજેલો છે. *Palin* એટલે પાછલું, અને *Dromos* એટલે શરત દોડવી. તે ઉપરથી એક શબ્દ કે વાક્ય, જેવું આગળથી વંચાય તેવું તેજ વાક્ય કે શબ્દ પાછળથી વાંચ્યે તો તે પણ બરાબર વંચાય, એવો પરસ્પર સબધ જોડાયેલો હોવાથી, એને પરસ્પરિકા કહે છે. એ એક જાતની ફેન્સી છે, અને અલંકારને બદલે એક ફાશીન છે. જેવું એનેગ્રામ તેવું પેલીનડ્રોમ છે. ગોયા એક માથનાં એ બચ્ચાં છે, પણ બન્ને ફાશીનો એવી છે કે, તેની સાથે જો મળ લેઆ કર્યે, તો જાણે શેત્રંજની રમત રમતા હોઈએ, અથવા પાંચ મંડળી ખેલીને જાણે ઉખ્યાંણું પરખાવી મળ મેળવતા હોઈએ એવું લાગે છે. આવી બનાવટ અલંકાર કરનાં ફાશીનના વર્ગમાં વધારે સારી રીતે મુકી શકાયે. પરસ્પરિકાને મળતાં અંગ્રેજીમાં *Reciprocal Verses* કહેલાં છે. કાવ્યની ફાશીનો ઘડવામાં સાથી કંઠજી એ ફાશીન છે. એ જાતનું સાહિત્ય મુશ્કેલીથી બનાવી શકાય છે. એ બનાવામાં પુષ્કળ હુસ્વારી અને શોધક-શુદ્ધિની જરૂર છે. તો જો કે એને-ગ્રામની માફક કાવ્યને માટે એ કાંઈ ઉપયોગી નથી, પણ ગમતને માટે એ ધણોજ મનોરંજક છે. એને હાસ્ય વિનોદમાં *Jump-Jim-Crowsism* કહે છે. અંગ્રેજી ભાષામાં તો એના ઘણા દાખલા નથી, પરંતુ લાટીન અને ગ્રીક ભાષાએમાતો ખાડીબધ દેખાતો!

એના છે ફારશીમાં એને “ દોતરફી ” તેમજ “ મકલુબે મસતુબ ” પણ કહે છે ન્યૂઝ એન ડોટ્સના ગ્રીક જાપાનાનામાં ઑસ્ટ્રીયા મધે વીએના ખાતે ઇ. સ. ૧૮૦૨ માં એમક્રોઝ હાથરો મોનેકસ પેમ્પેરીસ તરફથી એક તવારીખી પુસ્તક ગ્રીક ભાષામાં જપાયું હતું, તેના ૧૬૦ પૃષ્ઠ હતાં, જેમાં પેહેલાં ૮ પાના રશીયાના શાહનશાહ એલેક્ઝાંદર ૧ લા ના અર્પણપત્રિકામાં રોકાયેલાં છે. વળી એ ચોપડી કેમ વાંચવી તેની સૂચનાને માટે એક પ્રસ્તાવના લખેલો છે. તેમજ ગ્રીક લેખકોની તારીખમાં એક સ્તુતિ-લેખ પણ તેમાં સમાવેલો છે. ત્યાર બાદ ૪૧૬ ચરણની કવિતા શરૂ થાય છે. વળી જેટલાં ચરણ છે તેટલીજ તેની નોટ અને ટીકા છે. તેમાં સમાવેલું લખાણ સમજવું બહુજ ગુઢ ને કઠણ છે. વળી નૉનસેન્સ જેવું તેમાં જરાએ નથી છતાં, કવિતાની દરેક લીટીએ લીટી દોતરફી છે !! જેગકે:—

Onax es o, ethete te Theos ex ano

યાને કે—ઓ રાજપતિ, તું કે જેને ઉચે આકાશ ઉપરથી પર-મેશ્વરે આ પ્રમાણે લાવી બેસાડ્યો છે. આ શબ્દો પેમ્પીરીસે એવા ફારણથી લખ્યા છે, કે શેહેનશાહબાનુ કેઠેરાધને, પોતાના મુખ્ય અમલદારો ને જ્યારે ક્તલ કરવામાં આવેલા બણ્યા, અને તેણીનું લશ્કર જ્યારે પોલેસના હાથ ઉપર માર્યું ગયું, ત્યારે આ ન ધારેલા સમાચાર સાંભળતાંવાર તેણી અત્યંત દિલગીરીમાં ગરકાવ થઈ ગઈ; અને તેણી એવેન બની રહી. તેણીએ પોતાના સલાહકારોને તુર્ત બેગા કર્યા, અને પોતાનું લાપણ દોતરફીમાં ચલાવ્યું —

“ Rypara, anomata, ata mona, arapyr, ” વિગેરે.

યાને કે —જે કાંઈ મેં સાંભળ્યું છે તે કેવું કુર, હલકું, અને અન્યાયી છે ! આ ન ધારેલો અને ગેરઘનસાફી ધાળો કેવો અધમ-પણથી ભરપૂર છે ! વેર લેવાને માટે આગ સળગાવવા શીવાય બીજું કશું જરૂરનું નથી.

નીચલો ગૂંજરાતી અલંકાર વારંવાર દીકામાં આવે છે.

“ બશે દેવી વીદિશે બ, શેજ તેર રતે જશે;

દેતે ખાશી શીખા તે દે, વીર શીશ શશી રવી. ”

એ ઉલટી સુલટી બેઉ તરફથી વંચાશે, અને અર્થ પણ એકજ થશે.

આપણા સમ્પર પેહેલા બાપે આપણી સમ્પર પેહેલી માવતરને

આજખાણ કરતી વેળાએ જે શમુન પરસ્પરિકામાં કહ્યા છે તે ઉત્તમ છે.—

Madam I'm Adam.

યાને—ઓ બાઈ ! હુ આદમ છું. વોટર પોએત ટેલરે ને કે ધણા પરસ્પરિકા બનાવેલા છે, પરંતુ તેમાંના થોડાજ સારી ગતના છે તે:—

' Lewd did I live, & evil I did dwell '

ને કે એ દાખલો તે કવિનો સારામાં સારો આપ્યો છે, છતાં છેલ્લો હરફ ભુલ લરેલો લખાયેલો છે. અને તેતેવો નહીં લખાત, તો દોતરફી ફાશીન બનત નહી. તેવો એક બીજો છે:—*" Live was I ere I saw evil. "* વળી અંગ્રેજીમાં નેપોલ્યન વીશે દુતરફીમાં એક ખસારો કરવામાં આવેલો છે.—*Able was I ere I saw Elba. " ટીટબીટ્સ "* તેમજ *" બોબેલ્સ "* માં એવી ઉખ્યાંણું રૂપે બહુ બહુ ફાશીનો આવેલી છે, જેની ફાઇલો ઉઠાવાથી ધણા દાખલા મળે છે. ઉપલા બેઉ અંગ્રેજી દાખલા શબ્દે શબ્દ છુટા પરસ્પરિકાના આમેહુબ છે. બીજા દાખલાઓમાં તો ભુદા ભુદા શબ્દો સાથે ભળીને એ અલંકાર નીકળે છે. જેવો એક આખા દાખલો નીચલાં લેટીન વાક્યમાં જળવાયેલો છે:—

" Sator arepo tenet opera rotas. "

અંગ્રેજી ભાષામાં ધણાં જણનાં નામો પરસ્પરિકામાં માલમ પડે છે, અને વળી અજબજેવુ તો એ છે કે, મધાં સ્ત્રીઓનાજ નામો છે; જેમકે:—

Eve—Anna—Hannah—Ada—Madam— અને બીજાં એવાં છે. તે ઉપરથી એક કોહેડનું ઉખ્યાંણું પુછેલું ધણું સરસ છે:—

*" First find out a word that doth silence proclaim,
And backwards and forwards is always the same;
Then, next, you must find out a feminine name,
That backwards and forwards is always the same;
An act, or writing, or parchment, whose name
Both backwards and forwards is always the same;
A fruit that is rare, whose botanical name
Read backwards and forwards is always the same;
A note used in music, which time doth proclaim,
And backwards and forwards is always the same;*

*The initials or terminals equally frame
A title that's due to the fair married dame,
Which backwards and forwards is always the same."*

આ ઉપ્યાંણોમાં જે શબ્દો માંગવામાં આવેલા છે તે — *Mum, Anna, Deed, Anana, Minim.* હવે એટલા શબ્દોની મળ કેવી છે, તે જુઓ. ઉપલા પાંચ શબ્દોનો પેહેલો હરફ લઇને જે શબ્દ ગોઠવશો, તે *Madam* શબ્દ નીકળશે ! તેમજ એજ પાંચ શબ્દોનો છેલ્લો હરફ લઇને જે શબ્દ ગોઠવશો તે પણ *Madam* શબ્દ નીકળશે !! અને-ઉપ્યાંણુ ત્યારેજ પુરૂ થશે, અને આપણે તેના બનાવનાર ઉપર આક્રીન કરીશું.

વળી નીચલી ફારશી લીટી પણ ઘણી સુંદર છે.

એ નતન્ઝ આમદ રેખતે ખેરદે મા એ નતન્ઝ;

એ નતન્ઝમ એ નતન્ઝમ એ નતન્ઝમ એ નતન્ઝ. *

યાને કે:—હું નતન્ઝમાં જન્મ્યો અને ઉધર્યો હતો. હું નતન્ઝ નો છું, નતન્ઝનો છું, નતન્ઝનો છું, નતન્ઝનો છું.

એમાં આગળ પાછળ લેઉ ગમથી એકનું એકજ લખાણુ વંચાશે.

એક રોમન વકીલ નીચલા પરસ્પરિકાને પોતાના મુદ્દાલેખ લેખે હુમેશ વાપરતો હતો, “ *Si nummi immunis* ” જેનો અર્થ એવો છે કે:—મને મારી ફી આપો, અને હું તમોને છોડવી દઇશ. *Give me my fee, and I warrant you free.* વળી લેટીન ભાષાની અંદર જોડાયલા એક સમસ્યામાં તો લીટીએ લીટી પરસ્પરિકાની વાપરેલી છે:—

*“ Salta, tu levis es; summus se si velut Atlas,
(Omina ne sinimus,) suminis es animo.
Sin, oro, caret arcand cratera coronis
Unam arcas, animes semina sacra manu.
Angere regnato, mutatum, o tangere regna,*

* એ+નુન-તોય-નુન-એ+અલેફ-મીમ-દાલ+રે-ખે-તે+ખે-રે-દાલ+મીમ-અલેફ+એ+નુન-તોય-નુન-એ.

એ+નુન-તોય-નુન-એ-મીમ+એ+નુન-તોય-નુન-એ-મીમ+એ+નુન-તોય-નુન-એ-મીમ+એ+નુન-તોય-નુન-એ.

*Sana tero, tauris si ruat orei anas:
Milo sub rivis, summus si viribus olim,
Muta sedes; animal lamina sede satum.
Tangeret, i videas, illisae divite regnat;
Aut atros ubinam manibus orta tua '
O tu casurus, rem non mersurus acuto
Telo, sis-ne, tenet ? non tenet ensis, olet. "*

એમાં તો લીટીએ લીટી પરસ્પરિકાની છે. ઉઘી વાગ્યો, આડી વાગ્યો, તો તેનું તેજ આવશે. રાણી એલીઝાબેથના વખતમાં એક ખાનુને દરબારમાં આવવાની મનાઈ હતી, કાંકે તેની ઉપર કાંઈ શક હતો. પેલી ખાનુ તેવા શક વીશેતો ધનકાર કરતી હતી. તેણે એક શીલ કાતરાવ્યો, જે ઉપર લગાર ધાણાંવાળો ચંદ્ર દેખાવ્યો, અને એક પરસ્પરિકામાં મુદ્રાલેખ કોરાવ્યો; *Ablata at alba.* " યાને કે, " દુર થયલી પણ પવિત્ર. " આ મુદ્રાલેખની અસર બણી થઈ હતી.

યા માતા મમતા માયા

મા પરોક્ષ ક્ષરોપ મા

તારો નો ગમનો રોતા

મક્ષ ગક્ષ લગ લમ

૧	૧૬	૧૭	૭૨	૨૫	૨૪	૯	૮
યા	મા	તા	મ	મ	તા	મા	યા,
૨	૧૫	૧૮	૩૧	૨૬	૨૩	૧૦	૭
મા	પ	રો	ક્ષ	ક્ષ	રો	પ	મા;
૩	૧૪	૧૯	૩૦	૨૭	૨૨	૧૧	૬
તા	રો	નો	ગ	ગ	નો	રો	તા;
૪	૧૩	૨૦	૨૯	૨૮	૨૧	૧૨	૫
મ	ક્ષ	ગ	લ	ક્ષ	ગ	લ	મ.

અર્થ:—માતા જે છે, તેના જેવી મમતા માયાની બીજી ચીજ નથી. મારી સમક્ષ અથવા મારી ગેરહાજરીમાં પણ તેણી મારા ઉપર આરોપ લાવનાર નથી. હરહંમેશ તેણી મને લ્હમા કરનારી છે.

આ ચાર લીટીઓ એવી રીતે ગોઠવી છે કે, તેના ઉપર મુકેલા આંકડા પ્રમાણે દરેક હરફ વાંચી જઈએ તો પાછું ને પાછું અસલ ચરણ ઉલટું મુલટું વંચાયાજ કરે છે. એટલુંજ નહીં, પણ આડું વાંચ્યો, ઉભું વાંચ્યો, ગમે એવા આકારમાં ગોઠવીને વાંચ્યો, તોપણ એકજ તરેહનું વંચાશે. અને તેનો એકનો એકજ અર્થ થશે.

ધારના સંબંધે કોઈ રાજવામાં આવેલા એક યુવાન ઉપર

*The initials or terminals equally frame
A title that's due to the fair married dame,
Which backwards and forwards is always the same.**

આ ઉપ્યાણમાં જે શબ્દો માંગવામાં આવેલા છે તે:—*Mum, Anna, Deed, Anana, Minim.* હવે એટલા શબ્દોની મળ કેવી છે, તે જુઓ. ઉપલા પાંચ શબ્દોનો પેહેલો હરફ લખતે જે શબ્દ ગોઠવશો, તે *Madam* શબ્દ નીકળશે ! તેમજ એજ પાંચ શબ્દોનો છેલ્લો હરફ લખતે જે શબ્દ ગોઠવશો તે પણ *Madam* શબ્દ નીકળશે !! અને ઉપ્યાણ ત્યારેજ પુરૂ થશે, અને આપણે તેના બનાવનાર ઉપર આક્રીન કરીશું.

વળી નીચલી દાર્શી લીટી પણ ઘણી સુંદર છે.

એ નત-ઝ આમદ રેખતે ખેરદે મા એ નત-ઝ;

એ નત-ઝમ એ નત-ઝમ એ નત-ઝમ એ નત-ઝ. *

યાને કે—હું નત-ઝમાં જન્મ્યો અને ઉધર્યો હતો. હું નત-ઝ નો છું, નત-ઝનો છું, નત-ઝનો છું, નત-ઝનો છું.

એમાં આગળ પાછળ લેઉં ગમથી એકતું એકજ લખાણ વંચાશે.

એક રોમન વકીલ નીચલા પરસ્પરિકાને પોતાના મુદ્દાલેખ લેખે હુમેશ વાપરતો હતો, “ *Si nummi immunitis* ” જેનો અર્થ એવો છે કે:—મને મારી ફી આપો, અને હું તમોને છોડવી દઈશ. *Give me my fee, and I warrant you free.* વળી લેટીન ભાષાની અંદર જોડાયલા એક સમસ્યામાં તો લીટીએ લીટી પરસ્પરિકાની વાપરેલી છે:—

*“ Salta, tu levis es; summus se si velut Atlas,
(Omina ne sinamus,) suminis es animo.
Sin, oro, caret arcand cratera coronis
Unam arcas, animes semina sacra manu.
Angere regnato, mutatum, o tangere regna,*

* એ+નુન-તોય-નુન-એ+અલેક્-મીમ-દાલ+રે-ખે-તે+ખે-રે-દાલ+મીમ-અલેક્+એ+નુન-તોય-નુન-એ.

એ+નુન-તોય-નુન-એ-મીમ+એ+નુન-તોય-નુન-એ-મીમ+એ+નુન-તોય-નુન-એ-મીમ+એ+નુન-તોય-નુન-એ.

*Sana tero, tauris si ruat orat anas;
Milo subi rivis, summus si viribus olim,
Muta sedes; animal lamina sede satum.
Tangeret, i videas, illisae divite regnat;
Aut atros ubinam manibus orta tua '
O tu casurus, rem non mersurus acuto
Telo, sis-ne, tenet ? non tenet ensis, olet. "*

એમાં તો લીટીએ લીટી પરસ્પરિકાની છે. ઉંધી વાચો, આડી વાંચો, તો તેનું તેજ આવશે. રાણી એલીઝાબેથના વખતમાં એક ખાનુને દરબારમાં આવવાની મનાઈ હતી, કાંકે તેની ઉપર કાંઈ શક હતો. પેલી ખાનુ તેવા શક વીશેનો ઇનકાર કરતી હતી. તેણે એક શીલ કાતરાવ્યો, જે ઉપર લગાર ધાભાંવાળો ચંદ્ર કઢાવ્યો, અને એક પરસ્પરિકામાં મુદ્રાલેખ કાઢાવ્યો; *Ablata at alba.* " યાને કે, " દુર થયલી પણ પવિત્ર. " આ મુદ્રાલેખની અસર બહુ થઈ હતી.

યા માતા મમતા માયા

મા પરોક્ષ ક્ષરોપ મા

તારો નો ગમનો રોતા

મક્ષ ગક્ષ લગ લમ

૧	૧૬	૧૭	૩૨	૨૫	૨૪	૯	૮
યા	મા	તા	મ	મ	તા	મા	યા,
૨	૧૫	૧૮	૩૧	૨૬	૨૩	૧૦	૭
મા	પ	રો	ક્ષ	ક્ષ	રો	પ	મા;
૩	૧૪	૧૯	૩૦	૨૭	૨૨	૧૧	૬
તા	રો	નો	ગ	ગ	નો	રો	તા;
૪	૧૩	૨૦	૨૯	૨૮	૨૧	૧૨	૫
મ	ક્ષ	ગ	ક્ષ	ક્ષ	ગ	ક્ષ	મ.

અર્થ:—માતા જે છે, તેના જેવી મમતા માયાની બીજી ચીજ નથી. મારી સમક્ષ અથવા મારી ગેરહાજરીમાં પણ તેણી મારા ઉપર આરોપ લાવનાર નથી. હરહંમેશ તેણી મને ક્ષમા કરનારી છે.

આ ચાર લીટીઓ એવી રીતે ગોઠવી છે કે, તેના ઉપર મુકેલા આંકડા પ્રમાણે દરેક હરફ વાંચી જઈએ તો પાછું ને પાછું અસલ ચરણ ઉલટું સુલટું વંચાયાજ કરે છે. એટલુંજ નહીં, પણ આડું વાંચો, ઉભું વાંચો, ગમે એવા આકારમાં ગોઠવીને વાંચો, તોપણ એકજ તરેહનું વંચાશે. અને તેનો એકનો એકજ અર્થ થશે.

પ્યારના સંબંધે સેડી રાખવામાં આવેલા એક યુવાન ઉપર

નીચલી પરસ્પરિકાની પ્રેમ-પત્રિકા આવી હતી; જે ઉપરથી તે વખતની રોમન-નીતિ વીશે ધણોજ ગભીર વિચાર આપણને ઉત્પન્ન કરે છે:-

“ *Roma, ibi tibi sedes—ibi tibi Amor;*

Romæ etsi te terret et iste Amor,

Ibi etsi vis te non esse—sed es ibi,

Roma te tenet et Amor. ”

એનો ભાવાર્થ એવો છે કે:-રોમમાંજ તમે જન્મી ગુજરો, અને રોમ ખાતેજ તમે પ્યાર બાંધો, પ્યારજ તમેને રોમમાં ગભરાવી મારશે. જોકે તમે રોમને છોડી જવા કરશો, તોપણ કદિ તમારાથી આગળ પગલું ભીડી શકવાનું નથી, કારણકે પ્યાર અને રોમ બન્ને તમેને એકદમ અટકાવી પાડશે.

ક્રાઇસ્ટની આગમન ૨૫૦ વર્ષ ઉપર એક રોમન કવિ નામે સોટાદીસ થઇ ગયો છે, તેણે સૌથી જુની પરસ્પરિકાઓ બનાવેલી છે, અને ઉપલો રોમન-પ્યારનો દાખલો પણ તેનુંજ કૃત્ય છે, અને એ જાતની કાવ્ય-મજા શોધવાનું માન ધણાઓ તેનેજ આપે છે. પરંતુ તેણે પોતાની હુશિયારી કે માર્ગે વાપરીને જે સરસ જોડણી કરેલી છે, તે બધી બિલિત્સ છે, જેથી કરીને એવી જાતની વિપર્યોત્પાદક, અજીઠિ કવિતાનું નામ પણ તેના નામ ઉપરથી *Sotadea Carmina* કરીને આપવામાં આવેલું છે. ધણા ક્રિસ્ચિઅન દેવળોમાં નીચલોજ પરસ્પરિકા વાંચવામાં આવે છે:-

“ *Nixov avounua, un giorav oxin. ”*

યાને કે:-માત્ર મારો ચેહરોજ નહીં, પણ મારાં પાપો ઘોષ નાંખે ! વળી એક બીજો ઉત્તમ દાખલો “ દાકણોના તેહવાર ” ને લાગુ પડતો બનાવેલો નીચે મુજબનો છે:-

“ *In grrum imus noctu, non ut consumimur igni.* ”

યાને કે:-અગ્નિથી ભસ્મ ન થઇ જવાને માટે, હમે દાકણો રાત્રે ગાળ કુંડાળામાં ફેરી ફરે છીએ.

ગત=એટલે સીધું વચાય તે, અને આગત=એટલે બિધું વચાય તે. જેને બિધું વચાતા તેનો અર્થ બીજોજ નીકળે તેને ગતાગત કહે છે.

નીશ વર નીધુ બનકી, ભુવી,
લક્ષ્મી ઉરધ અતી જામ;
સહસ જીભ બરનત રહે,
લલા સખ શર શીરામ.

અર્થ:—નીધુવન નામે વનની
પૃથ્વી, કે જે રાતને વખતે ઉત્તમ
લાગે છે, તેમાં ધણી લનાઓ
હિચી જામ રહી છે, તેણે વણુન
કરતાં શેષ નાગથી પણ પાર
આવ્યો નથી, તેના અધિપતિ
લક્ષ્મી, યાને શ્રી કૃષ્ણ તે તારાં
કટાક્ષથી બાણનાં વખાણ કરે
છે, માટે તું ચાલ. એ રીતે
કૃતી નાયકને કહે છે.

(પીંગળા દર્શ.)

વીણકી નખ ધુની રવ શની,
ધજા તીવ્ર ધર ઉત્તાલ;
હેરત નર બ બહુ સહસ,
ધરાસી રસ બસ લાલ.

અર્થ:—વીણ યાને શ્રી કૃષ્ણ
તેની મુરતીની જે નવી ધુની,
તેનો રવ સાંભળીને, તેને મળ-
વાની ઇચ્છા સરસ્વતી જેવી
સુંદર હૃદયે જુગ સ્ત્રીઓ પોતાના
ધણી દેખતાં ચાલી. અને તે
લાલ યાને શ્રી કૃષ્ણ રસને વશ
થયા. એમ વેણુ નાકનું વણુન છે.
(પીંગળા દર્શ.)

પરમ્પરિકાથી લક્ષણ એનું જુદું છે. ફ્લોરેન્સ શહેર ખાતે સા મેરાયા
દી ફ્યોરીમાં મુર્યના આકારની એક પરમ્પરિકા સર્વનું ધ્યાન ખેંચે છે;

“ *En giro torte sol ciclos et rotor igne.* ”

પરંતુ કૃમદને નીચલો દાખલો ધણોજ રમુજ જણાવેલો છે.
તેમાંતો આખી મેડ કળીઓ ઉલટા મુલટી પણ વંચાય છે, અને
વળી મેડ જુદી જુદી લઈને વાંચો, તો પેહેલી લીટી બીજીની જગા
પુરશે, ને બીજી લીટી પેહેલી વંચાશે. વળી દરેક શબ્દ પણ
એજ અલકારના બનેલા છે ! કેવી અજાયબી !

“ *Odo tenet mulum, madidam mappam tenet Anna.*
Anna tenet mappam, madidam, mulum tenet Odo. ”

ખચિત્ત સાધારણ વાંચનારને કદાપિ આવી ગમતથી કંટાળો
લાગશે, પણ જેમને જ્ઞાન-દર્પણમાં જોવું છે, તેમને મનથી તો
આવા દાખલાથી પેટ ભરાઈ જવા વિના રહેશે નહીં. વળી જ્ઞાનિઓના
ખેરાક જેવી નીચલી બનાવટ સરસ જણાશે.—

“ *Patrum dicta proba, nec sacris belligerabo.* ”

, એમાં પાધરી કદીએ વાંચી જશો, તો રોમન કેથલીકની લાગણી

રજી થશે, અને જો તમે એના શબ્દ માત્ર ઉઘા વાંચી જશો તો પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથવાળાઓની લાગણી જણાશે; જેમકે:—

“ *Belligerabo sacris, nec probo dicta patrum.* ”

એમાં અક્ષરોને ઉલટાવવા તહી, પણ શબ્દોને ઉલટાવવાથી ગમત આવશે. ખરેખર ભાષાનો એક શબ્દ તો ઉપયોગી છેજ, પણ એક હરફ પણ કેટલો બધો ઉપયોગી છે, તે આ જાતના અલકારો આપણને શીખવે છે. એક હરફની ભુલ થાય, તો તમામ લખાણની ભુલ થાય, તે આવાજ અલકારો આપણને દેખાડી આપે છે. વળી ઉપરના જેવોજ બીજો દાખલો છે.

“ *Sacrum pingue dabo, nec macrum sacrificabo.* ”

ઉપલો વાક્ય એમણના પંથીઓના ભોગ વિષે લખાયલો છે. હવે એના શબ્દો ઉલટાવીને જો નીચે પ્રમાણે વાચશો કે,

“ *Sacrificabo macrum nec dabo pingue sacrum.* ”

તો તે એમણના પંથવાળાનો નહીં, પણ બલકે કેનના પંથીઓના ભોગ વિષેનો અર્થ સૂચવશે એવી એવી ૬૦-૭૫ લીટીઓની કવિતાઓ લેટીનમાં તરેહવાર ગમત આપનારી આપણને વીલ્યમ દોઅસને પૂરી પાડેલી છે, પરંતુ તે બધું ક્યા કોઠારમાં ભરાય ? તોપણ જરમન ભાષાનો એક દાખલો ન આપ્યે, તો વળી એ ભાષાને અન્યાય થાય !

“ *Bei Leid lieh stets Heil die Lieb.* ”

યાને; મુશકેલીના વખતમાં પ્યારથી દિલાસો મળે છે.

આ “ પેલીન્ડ્રોમ ” ને ફારશીમાં “ મકલુબે મસતુષ ” કહે છે. જેમાં અંગ્રેજીની માફકજ ઉલટા સુલટી વંચાય છે, અને અર્થ તો બરાબર ઉઠે છે. જેમકે:—

“બર આયદ યા રખ ”—તેમજ—“ મોરાદી દારમ ”

એના દાખલામાં અમીર ખુશરો નીચલો દાખલો આપે છે. નીચલા બન્ને કાફ્યામાં ઉલટા સુલટી બરાબર અર્થ સાથે વંચાય છે.

“ શકર બતરાઝુએ વઝારત બરકશ,

શવહુમરેહે મુલમુલ બ લખે હર મહુશ. ” *

* શીન-ક્રફ-રે+ખે-તે-રે-અલેફ-એ-વાવ-ઇ+વાવ-એ-અલેફ
રે-તે+ખે-રે-ક્રફ-શીન.

શીન-વાવ+હે-મીમ-રે-હે+ખે-લામ+ખે-લામ-ખે-લામ-ખે+હે-
રે+મીમ-હે-વાવ-શીન.

અર્થ:—વહુરાતના કામમાં જેટલા વજન મીઠાશ (દાનાઈ) ની જરૂર પડે તેટલો મીઠાશ (લલાઈ) હમેશાં તું તારી માથુક સાથે વાપર ! કે જેથી દરેક આશકોના હોઠ ઉપર શુભશુભ પોતાનું ભગવું કર્યા કરે !

મી. એચ. સેમ્પટીને કેટલાંક વર્ષોની વાત ઉપર “ નોટસ ઓન ક્વૉરીઝ ” માં જીવાંન્યાઓને ખુશ કરવાની મતલબથી એક કવિના જેડી મોકલી હતી, અને જો કે તે ધણી નૉનસેન્સ જેવી હતી, તોપણ તેની બનાવટ ધણી રમુજવાળી હતી. એક દિને જ્યાંકતમાં રાખ્દાલંકાર, શ્લેષાલંકાર, ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ, વર્ણાલંકાર વગેરે અલંકારો માંજ જાણે શાક ભાણ રાંધ્યા હોય, તેમ ટેબલ ઉપર તેની તેજ વાણીઓ ચાલી રહી, તેવામાં પીટર નામનો એક ગમતી માણસ પરસ્પરિકાની તારીફ કરવા લાગો, અને બધાઓએ ચટાવ્યો, ત્યારે તેણે નીચલી લીટીઓ ગાઇ હતી:—

*“A milksop jilted by his lass, or wandering in his wits,
Might murmur, Stiff, O dairyman, in a myriad
of fits !*

*A limner, by photography dead beat in competition,
Thus grumbled: No, it is opposed, art sees trade's
opposition !*

*A nonsense-loving nephew might his soldier uncle dun,
With Now stop, Major-general are negro jam
pots won !*

*A supercilious grocer, if inclined that way, might snub
A child with, But Ragusa store, babe, rots a
sugar tub !*

*Thy sceptre, Alexander, is a fortress cried
Hephaëstion.*

*Great A. said, No, it's a bar of gold, a bad log
for a bastion !*

*A timid creature fearing rodents-mice, and such
small fry—*

Stop- Syrian, I start at rats in airy spots,

might cry.

*A simple soul, whose wants are few, might say
with hearty zest,*

Desserts I desire not, so long no lost one rise distressed.

A stern Canadian parent might—in earnest, not in fun—

Exclaim, No sot nor Ottawa law at Toronto, son!

*A crazy dentist might declare, as something
strange or new,*

*That Pagot saw an Irish tooth, sir, in a waste-
gap! True!*

A surly student, hating sweets, might answer with elan!

Name tarts, no, medieval slave, I demonstrate man,

*He who in Nature's bitters findeth sweet food
every day,*

Eureka! till I pull up ill I take rue, well might say!

એવા એવા તો સખ્યાબધ દાખલા છે. પણ તે અંકેકો ગોઠ-
વવાની મેહેનત અને સચુરી અપૂર્વ છે. તે તો જે બનાવા એસે તેને
ખબર પડે. એ કામ બહુજ કઠણ છે. વળી કેટલાકો તો અંકેકી
કળીની અંદર તમામ મુળાક્ષર સમાવી દે છે. બાઇબલના અંગ્રેજી
ભાષાંતરમાં *J* હરફ શીવાય બધા હરફે આવેલા હોય એવો એક
દાખલો છે (જુઓ *Ezra VII. 21*) દાખલાને માટે નીચે મુજબનો
એક ફકરો ઉતારી લઇએ —

*“ God gives the grazing ox his meat,
And quickly hears the sheep’s low cry,
But man, who tastes His finest wheat,
Should joy to lift His praises high. ”*

એમાં *A B. C.* થી *Z* સુધી બધા હરફે આવી ગયા છે.
પણ સઉથી મુશ્કેલ તો એ કામ છે કે, એકજ લીટીમાં, અને માત્ર
એકજવાર દરેક હરફ આવવા છતાં તે એવડાવો ન જોઇએ, એવી
બનાવટ પ્રોફેસર ડી મોરગને કરી છે. તે મહાન હિસાબી માણસ
છતાં એવાં રસિક રાઇતાં બહુ બનાવતો હતો તેણે કાવ્યના ઇબ્નરને
હાથ ધરીને *U* તે *V* ની જગાએ અને *I* તે *J* ની જગાએ વાપ-

રવાની છુટ લઇ નીચલો વાક્ય રજુ કર્યો છે.—

“ I, quartz pyre, who fling muck beds,”

ગ્રેફેસર મોરગનની બનાવટથી બીજાઓને મન થયું, અને તેના કરતાં બધારે સારી બનાવટ કરેલી નીચે પ્રમાણે જણાશે.

“ Dumpy Quiz, whirl back fogs next. ”

પણ એના કરતા હવે સરસ રચેલું વાક્ય “ નોટસ એન્ડ ક્વૌરીઝ” ઉપર ઉપલા ગ્રેફેસરે મોકલી આપ્યું:—“ Get nymph quiz sad brow; fix luck.” એ ઉપરાંત નીચલો સખલો ધણો સારો છે.—A quick brown fox jumps over the lazy dog. એમાં પણ A થી Z સુધી બધા હરફે આવી રહ્યા છે.

૩૨

“ And I began the toil divine of verse,
Which, like a burning bush, doth guest a god.
But this was only wing-flapping-not flight;
The pawing of the courser ere he win;
Till by degrees, from wrestling with my soul,
I gathered strength to keep the fleet thoughts fast,
And made them bless me. ”—Bailey.

૭૪—રામનિંદાલંકાર—ઇશ્વરની નિંદા કરવાનો, યાને ઇશ્વર ન મળવાથી અથવા તેની સાથે લાડ રમવાના બુરસાથી કેટલાક કવિઓ માત્ર કાવ્યની મજાનેજ ખાતર તરેહવાર કવિતાઓ લખી ગયા છે, જેને અંગ્રેજીમાં Blasphemous Rhyme કરીને કહે છે. યાને કે ઇશ્વર ઉપર અપવાદ મુકી દેવ નિંદા કરવી, અને પરમેશ્વર ઉપર અક્ષેપ લઇ જવો. એવા કવિઓને હુશવામાં ઇશ્વરનિંદક-કવિ કહે છે. અને દારશી લાપાવાળાઓ તો એ કામને “એફલાસ આવોર” યાને મુફલેશી લાવનાર કહે છે. જે વીશે પૃષ્ઠ ૩૬૫ ઉપર લખી પણ ગયા છીએ. એવી કવિતાના થોડાક દુયકા મનોહર લાગે માટે નીચે મુકું છું. કરિ શીરોજ ઇશ્વરની જેટ પકડે છે તે જૂઓ !

ગજલ.

ફેટ છોડું નહિ હવે હું લાવ જલ્દી આસ તું,
કોણની આશા કરે ? માથે છતો લઇ છાપ તું.—૧

જ્યાર હું તારો થયો છું, તુ તને છે કાં મને !
 હાથ છોકું નહિ, લલે દે લાખ ગાળો શાપ તું.—૨
 રોજ રસ્તો ચેરતાં તું આજ આવ્યો દાવમાં;
 ચાલ ઠેલી છોડ ! નહિ તો કાચળીને કાપ તું !—૩
 તુંજ સિક્કો છે ચલણમાં નિત્ય બેઠૂ જહાનમાં;
 તુંજ સોનું તુંજ રૂપ, ઘાટ તું, ને છાપ તું.—૪
 છું હઠીલો પૂઠ હું ફીરોજ મુંકું નહિ કદી;
 એમ કે' કે લે ! હવે બસ ! ચાલ રસ્તો માપ તું.—૫

એમાં કલમ રૂપી કર્મદંથી, પરમેશ્વરને કવિએ ગલચીમાંથી
 પકડવાની હિ મત કરી છે ! અને તું તાં થી તેની સાથે તોછડાઇ
 (!) વાપરી છે ! તેજ પ્રમાણે આ ગરીબ લેખકે શાલ સુખારકની
 એક કવિતા જોડેલી છે તે નીચે ઉતારી લઉં:—

સોદાગર સુખ શાંતના ! ખોદાવંદા જોગ:—
 સાહેબ ! સાદો ધીરજો, લાગે જે ઉપયોગ.
 આ ચીટ્ટી જે આણુશે, દે સૌ તાજે માલ !
 ત્રણ તોલા કીર્તિ તણી, કસ્તુરીની ચાલ.
 સૌ શેર શાકર બાંધજે, આપાદીની જોઇ,
 અધમણ દુધ સુઆખર, વગર લેજનું દોઇ.
 લાખેક શીશા આપવા, ધન મધ ભરવું મોંય,
 કરોડ સુગંધી ફુલ મન-મુરાદ બરના હોય.
 ચોખા તંદુરસ્તીના, હારા અબજોક માપ,
 રૂક્ત પ્રાધ દન સુખનું, શોનું તોલી આપ.
 ખાતે મારે લખી કરી, બીલ પાછળથી લાવ !
 સ્વિકારી ચીટ્ટી ગરીબ, આજજ માલ અપાવ !

એમાં ખોદાતાલાને, લેખકે એક સાધારણ વેપારી, અથવા
 દુકાનદાર બતાવાની બેહાઇ (!) કરેલી છે. અને તેના ઉપર હુકમો
 (!) Orders કરેલા છે ! અને તું તાં થી તેને એવજન (!)
 લખ્યું છે ! એવા અલંકારમાં કવિએ ઘણી મજાઓ લે છે.

વળી-એજ લેખકે, પરમેશ્વરને એક સ્ત્રી સાથના એકમાં
 ચિતારી, તેણીના મોંમાં એટલી બધી મોટાઇ ભરી જુગાન આપી છે,
 કે તેણી હશ્વરને પોતાની આગળ બોલાવે છે, મગર તેને, મળવા તે

સાહેબ પાસે જવા તેણી નાં પાડે છે ! તે નીચે મુજબ:—

(જોગીઆ અસાવરી)

સહી શક્તિ નથી વિયોગ પ્રભુજી આવ જલ્યાં લખ્યે—ટેક

કાટિ વર્ષના દર્શન ન દીવાં, કાટિ કરી વાતો કરિયે;

સૌકો આવે હું ના આવું, મળવા તને શું મરિયે ?—પ્રભુજી.

દૃષ્ટિ ન દીધી શું સૃષ્ટિ ખનાવા, સૃજ ! થાક હવે તો ઉતરિયે;

મેહેલ ખનાયો તે જોવા ન આવો, એક પણ તો ફેરો ફરિયે—પ્રભુજી.

હસ્તિ કે નીસ્તિ ન ભામિની જાણે, ખીજે ધણી કાં ન પૂછયે ?

પ્રાદ પુરો પણ પતિ તો ખરોની, ગરીબની દયા કાં ન લખ્યે ? પ્રભુજી.

વળી એના કરતાં એક ખેઝદળી (!) આ લખનારે એવી

રીતની ઇશ્વર સાથે ચલાવી, કે તેને ઇ. સ. ૧૮૯૮-૯૯ માં લય કર

માંદગીથી એકથી સવા વર્ષ તે સાહેબે હેરાન કર્યાથી, તે જ્યારે તંદોરસ્ત થયો,

ત્યારે પોતાના જે ખેરખાહોએ આ માંદગીમા લડી દુવાથી તકલીફ

લીધી હતી, તેઓ ઉપર શાલ મુખારક લખી મોકલ્યું. તેમાં ખોદને

પોતાનો કરજદાર અને દેણુદાર ખનાવ્યો ! તો જોકે તે સાહેબનાજ

આપણે સૌ કોઈ દેણુદાર છીએ. તે ગજલ નીચે મુજબ.

ઘેરવી ગઝલ.

દેવું પતાવી દે લલા દેણુદાર ખુદા તું;

દેખત હુંડીએ આજ નાણું આપ ખુદા તું.

ખડુ જમે આપી થયો લેણુદાર રે તાહરો;

મેહેરખાન માહરાઓ થકી દે આજ ખુદા તું.

ત-સુખ લીધું મ-સુખ લીધું ધ-સુખ તેં લખ લીધું;

મુદલ તે માગું શેઠને આ ! આપ ખુદા તું.

વ્યાજ શિક્કે શાન્તિ ને આપ્યાદી આપજે;

આ શેઠના દુઃખ દર્દ મુળથી કાપ ખુદા તું.

ખાકી હિસાબે નીકળે કીર્તિ વટાવી આપ;

આયુષ લાંબા દુધ પુતો સૌ આપ ખુદા તું.

જન અને ફરજદના સુખ સૌ વચાવી આપ;

ખુટે તો ખાતું પાડી માહરે નામે ખુદા તું.

પાપ મારાં હોય તો હિસાબ માંડી વાળ;

પુન્યનો આ શેઠને ! દે લાલ ખુદા તું.

શાંતિ મનની દે અને દુરવાસના કર દુર;

આમીન કરે દુવા ગરીબ જગ્યાપ ખુદા તું.

એમાં ખોદતાલાએ તેને માંદો પાડેલો, તેથી જે મન, તન, અને પૈસાની ખુવારી તેને થઇ, તે ઇશ્વરને નામે તેણે ઉધાર આપી, પાછી તે માંગે છે, અને તે પણ વ્યાજ શીકે, તથા વટાવ સાથે પાછું બધું માંગે છે, અને વળી બધો હીસાળ પતાવા કહે છે. ટુંકમાં જાણે એક મારવાડી લેણદાર પોતાના દેણદાર પાસે માંગે તેમ માગણી કરે છે, એવી કવિતાઓ ધણી આવે છે, તેની લેઝત પણ તેવીજ લાગે છે. મહમુદ પેગંબરે સ્વસ્તુતિમાં કહ્યું છે કે:—

“ મન આંન વકત ખુદમ કે આદમ ન ખુદ,

નેઝાતો સેફાતે ખોદા હમ ન . ખુદ. ”

યાને:—હું જ્યારે હતો ત્યારે આદમ નહીં હતો, તે વખતે ખોદાની ઝાત અને તેના ગુણો પણ નહીં હતા. એ રામનિંદાનો ભાગ છે.

૩૩

“ *Through every part of the Arabian desert poetry is equally esteemed. - Many persons are found who make verses of true measure, although they can not either read or write;.....According to Arab custom, if a reputable poet address some verses to a sheikh, or a distinguished warrior, he will receive a camel or some sheep as a present.* ”

Burckhardt.

ટેટસીક કાવ્યરચનાની ખાસ ખુબીઓ રચવાની નેમ વગર ધણાક કવિઓએ માત્ર પોતાની મતલબ પ્રમાણે કાવ્યો બનાવેલાં હોય છે, અને શોધક બુદ્ધિ, તે કવિ ન જાણે, એવા એવા અલંકાર અને મજા તેમાંથીજ ઉપજાવી કાઢે છે. એટલુંજ નહીં, પણ શાયરે તો એક જૂદોજ અર્થ કર્યો હોય, અને બીજાઓ તેમાંથી તરેહવાર ૫-૧૦ જૂદા જૂદા અર્થો શોધી કાઢે છે. એકવાર શેખશાદીના એક બંતનો તરજુમે એક મકતબમાં એક ઉસ્તાદ કરાવતો હતો ધણા વિદ્યાર્થીઓએ તરેહવાર સારા સારા અર્થો કર્યા. પરંતુ ઉસ્તાદે તે નામંજુર રાખ્યા. એમ કરતાં છેવટે ઉસ્તાદે છેલ્લો અને ખરો અર્થ એકાઓને સમજાવ્યો. કહે છે કે એ વેળાએ મકતબની બાહાર ખુદ સાદી રાહેય

ઉત્તેજા હતા, તેવણે બધા અર્થ પણ સાંભળ્યા હતા, અને ઉત્તાદે
જેવો છેલ્લો અર્થ સમજાવ્યો, કે તું તેવણ બોલ્યા કે:—

“મતલબે સાદી દીગર અસ્ત.”

યાને મેખસાદીની મતલબ એથી પણ જૂદીજ છે. તેથી કાવ્ય
સમજવાના ખેલ કંઈ હાંસી ખેલ નથી.

૭૫—કેમ પ્રમાણાલંકાર:—અંગ્રેજીમાં “ક્રીન્ડર ગાર્ટન”
સીસ્ટમ ઉપર જે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તે શિક્ષણ કાવ્યમાં
ઉપલા અલંકારથી અપાય છે. એક ચીજ કેમ બનાવવી, તેનું પ્રમાણ
કેટલું લેવું, વગેરે કેમ તેમાં બતાવામાં આવે છે. કવિ શ્રીરોજે પુષ્કળ
સંગ્રહ આપણી આગળ રજુ કરેલા છે, તેમાંથી માત્ર થોડાક ઉતારીશું.

પારશી લોકોની જનોઈ (કુસ્તી) કેમ વણાય છે, તે વીશે કવિ
શ્રીરોજે જોડેલું ગાયણ આ અલંકારનું છે.

“રે સખી ફૂસતી વણુવા જઈએ—ખુશ નામ ખુદાનું લઈએરે;—સખી
સાફ કરી ઉન કચરો કાઢાડી, હોળી દુધી પોળીયાં પાડી,
સુતર કાળે, આતરી લેતાં, તે પર તેને વણુતાં રહેતાં;
ખેવરને પાછો વર દેતાં, નહિ આળસુ થઈએ—સખી,
જંતર ઉપર નાંખી તારો, સર્વ ગણી બોતેર સમારો,
આર લાગ વિશાંમાં રાખી, બે લાગે ચોવીસજ રાખી;
ગો આરે અડનાળીશ લાગી, વણુતાં લણુતાં રહીએ—સખી,
પછી નળી દોરાની નાની, ડાબે હાથે ધરી થઈ સ્યાંની,
જમણે હાથે ધરી કતેલી, ગો ખાંમાં પર ચીત બહુ મેલી,
જોઈ વીશાં આવર બેસી, નહીં આળસુ થઈએ—સખી,
વણુ રહી બોદાઈ આંસે, કપાવીએ મોખેદજ પાસે;
સુયા પર તેને ઉઠાવી, બાર લાગલા છેડે રાખી,
શુંદી ત્રણ તુક લડી બનાવી—કહે શ્રીરોજ જઈએ—સખી.”

સાળિયા, પાપડ, સેવ, તથા માખણની બનાવટ

વીશે નીચે મુજબ છે.

પિલૂ—ગીત.

દળ છડેલા ચોખા ભીના—ધુંટી ઠંડું ખીર કર,

, રડ ખીરાને ફેરવ—થાળીનાં તળિયા પર;

સૈ તપીલાંમાં પાણી—ને કર ચૂલે કરા પડતું,
સાળિયા નીચે રાખી—માળી ઢાંકણુ ધરતું.

(કોરસ)

હોંસે-હોંસે—નિત શિખી નવું નવું;
સરસ ધ્યાન—સુધડ માનથી સુખી થવું. —૧
લે અડદને તેલે ખરમોટી—સુકવી, આટો કરજો,
ખાર પાપડિયો, મીઠું,—છર સાથે ધરજો;
નર્મ ખાંડણિએ કરજો—કાપી કટકા દોરો લેઇ,
લેઇ વેલણુ વણુજો પાપડ—સરખો ચિત દેઇ.

(કોરસ)

ખાંધ ઘઉંનો મેદો ઉજળો—થોડું બસ પાણી નાખી,
ગુંદ પુષ્કલ જોરે, સોજ—ખે હાથો રાખી;
પિંડ પાડી તે આટાના—વણુતાં ખેસી પાટિયાંપર,
સેવ ઝીણીને ઝીલી—ઝાખોપર નીચે ધર.

(કોરસ)

દૂધ સોજૂં લેઇને—કકરા પાડો ચૂલે મેલી,
રે દહી પાંધો તેનું—થોડું માખણુ ભેળી;
સૈ વળોણુ બાસણુમાં—જલ્દી હાથે ફેરવજોછ,
મેળ ફૂકું પાણી, માખણુ તરશે ફીરોછ.

(કોરસ)

૭૬—કાકતાલિકા:—કાક=કાગડો+તાલ=તાલપત્રિ. યાને કાગડું
ખેસવું થાય ને તાલનું પડવું થાય. યાને સંજોગમાં તાલકાલિકા બનાવ
આય તે ઉપરથી એક કવિ કાંઈ શાયરી ચલાવે, તેને બીજો તુર્તજ
જવાબ આપે ત્યારે આ અલંકાર થાય છે. તેના ધણા ફારસી દાખલા
મી. કુકાએ આપેલા તે ઉતાર છે. દીલ્લીના શાહ જોહાંનગીર અને
તેની રાણી નૂરજોહાંન વચ્ચે એ અલંકાર બહુજ વપરાયેલો દીકામાં
આવે છે. નૂરજોહાંન આ અલંકાર વાપરવામાં બહુ કાબેલ હતી.

તે સ્થાયરો યાને સ્ત્રિ-કવિ હતી. એક દિવસ તે બાગમાં ફરતી હતી ત્યારે એક કવિ આવી લાગ્યો; જોતે ચીડવીને મગ લેવામાં તેણી વારંવાર ચમત લેતી હતી, તેથી તેને જોઈ તે ખોલી કે —

“ ઝમીન તરડીદ ઓ પયદા શુદ સરે ખર. ” = યાને જમીનઃ ક્ષાટી, અને તેમાંથી ગધેડાનો સરદાર નીકળી આવ્યો છે. ત્યારે તુર્તજ નૂરજોહાં ઉપર પેલા કવિએ બેળવી દીધું કે:—

“ શમીદેહુ ઋગે માદેહુ આમદેહુ નર. ” = યાને ચોરનની સુગંધ આવ્યાથી મરદ આવ્યો છે.

કાકતાલિકામાં કવિ ગંગ જેવો આજ સુધી સરસ કોઈ જણાયો નથી. તેણે તરેહવાર કાકતાલિકા કરેલી છે, પણ માહીતીને માટે થોડીક કહે. એક દિવસે રાત્રે અકબરની રાણી બહુજ સણુગારથી તેની ખેડક આગળ આવી, જે વેળાએ તેણીનો કાળો ચોટલો તેના સ્તનકમળ ઉપર પડેલો હતો. તેથી અકબરના મોઢામાંથી અકસ્માત એવું વેણું નીકળ્યું કે:—“ શલુ કે પુજન નાગન આઈ. ” યાને કે, સ્તનરૂપી શિવલીંગનું પુજન કરવા જાણે કાળા બાલની લટરૂપી નાગણુ આવી હોયની ! એમ વચન નીકળ્યું બીજે દિવસે ખાશાહ કચેરીમાં ખેઠો હતો, તેવામાં કવિ ગંગ આવી લાગતાં પાદપૂર્તિને માટે સલાજનોમાં પાદશાહે ઉપલું વચન, બેદ ખોલવા માટે સુન્નાંજ કવિ ગંગ નીચલો કાકતાલિકા ખોલ્યા;

“ શ્રીપતકે મન રજન કારન, રાવિકાને શૃંગાર બનાયો;
હેમર ભૂખન અંબર કાનન, કંક વિખે મુકતા દળ છાયો;
શીશ છુટી લર આન પરી, અઝ વાંહી લગી કુચસોં લપટાઈ;
કહે કવિ ગંગ મુન શાહ અકબર, શંલુ કે પુજન નાગન આઈ.”

યાને:—શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને રાજી રાખવા માટે રાધિકાજીએ શૃંગાર સજ્યો, તેમાં કાન તથા કંક આદિમાં સોના મોતીનાં ઘરેણાં પહેર્યાં. અને ઉત્તમ વસ્ત્ર પહેરતી વખતે માથાના વાળની લટ છુટીને સ્તન ઉપર પડી. તેથી ગંગ કવિ અકબરશાહને કહે છે, કે જાણે નાગણુ શિવનું પુજન કરવાને આવી હોય એમ દેખાતું હતું !

ગંગે હિંદુના શ્રીકૃષ્ણને આ કાકતાલિકા સાગુ પાડવાથી તેને અકબરે કેદ કરાવ્યો. કેદમાં જતા જતાં તેણે પાછી કાકતાલિકા કરી કે:

“ જહાં ગંગ તરગ પ્રવાહ ચલે, તહાં દૂપકોં નીર પિયો ન પિયો;
જહાંકે હદેં ભગવાન ખસે, તહાં ચોરકો નામ લિયો ન લિયો.

કર્મ સુભોગ સુપાત્ર મિલે, કુપાત્રકુ દાન દિયો ન દિયો;
કહે કવિ ગંગ શુન શાહ અકબર, ગવાંરસે સ્નેહ કિયો ન કિયો. ”

અર્થ.—જ્યાં ગંગા જળનો પ્રવાહ બારપુર વહે છે, ત્યાં કુવાત્રું
ખાણી પીધું તો તે નહીં પીધા જેવું છે. જેના અંતઃકરણમાં ભગવાન વસે
છે, તેણે ખીજ દેવતું નામ લીધું તો તે ન લેવા જેવું છે.
જો નશીબ સંજોગે કોઈ સુપાત્ર જન મળે તો પછી કુપાત્રને દાન
દેવું તે ન દીધા જેવું છે. તેજ પ્રમાણે કવિગંગ અકબરને કહે છે, કે
સુખની સાથે દોસ્તી કરી તો તે ન કર્યા જેવી છે.

કેવા ઉત્તમ કાકતાલિકા ગંગ વાપરતો હતો તે એ ઉપરથી જ-
ણાશે. વળી મેહેણું પણ એમાંજ છે. કાકતાલિકામાં ધણેભાગે મેહેણું
અલંકાર બહુ આવે છે. એક દિવસે પાદશાહ જેહાંગીર બોલ્યો કે—

“ બુલબુલ નયમ કે નાઅરે કુનમ દર્દે સર દેહમ,

પરવાને અમ કે સોઝમો દમ બર નયાવરમ. ”

યાને; હું કાંઈ બુલબુલના જેવો નથી, કે મોહટે મોહટે ફરિયાદ
કરીને ખીજઓને હેરાન કરું. હું તો એક પરવાના જેવો છું, કે
જે બળી મરું છું, પણ ફરીયાદ કરતો નથી. તે ઉપરથી નૂરજેહાંને
તુર્ત-જવાબ કાકતાલિકામાં આપ્યો કે—

“ પરવાને મન નયમ કે બ યક શોઅલે જાન દેહમ,

શમયમ કે શબ એસુઝમો દમ બર નયાવરમ. ”

યાને—માત્ર એક ચિંગારીમાં તુર્ત એકદમજ પોતાનો જાન
ખોલી દેનાર હું પતંગ્યું નથી, પણ હું તો મીણબત્તી જેવી છું,
કે વાર લગાડી લગાડી દુઃખ ખમી ખમીને આખી રાત બળ્યા કરું
છું, તોપણ ફરિયાદનો એક શબ્દ પણ કાઢતી નથી ! આહા ! શું
સુંદર અલંકાર. અને હાજર જવાબ છે ! આક્રીન છે !

ચંપા નગરીનો રાજા સુધન્વા બૌદ્ધ ધર્મને માનતો હતો. પણ
તેની રાણી વેદ ધર્મને માનનારી હતી. જેથી વેદ ધર્મના મુખી કુમા-
રિલ ભટ્ટાચાર્યએ તે રાણી ઉપર એક માળી માર્જેતે વેદના ઉદ્ધાર
માટે સંદેસો મોકલ્યો. તે રાણી એક દિવસ મેહેલના ઝરખામાં બેસી
અફશોશ કરતાં બોલી કે—

કિકરો મિવ ગચ્છામિકો વેદાનુદ્ધરિપ્યતિ ॥

બોલી કે—શું કરું ! ક્યાં જાઉં ! હવે વેદનો કોણ ઉદ્ધાર

કરશે ? આટલું અર્ધા મ્લોકનું રાણીનું બોલવું ચતાંજ લટાચાયે ત્યાંથી જતા હતા, તેઓએ તેનો તુર્ત જવાબ વાળ્યો કે:—

માવિષીદ વરારો હે મટચાર્યોંસિમ્ભૂતલે ॥

જવાબ વાળ્યો કે:—મોટાં આસને બેઠેલી તું મનમાં ખેદ પામીશ નહીં. હું લટાચાર્ય પૃથ્વી ઉપર છું. પછી ભટ્ટ જોડે રાણીની મુલાકાત થઇ. ઠરાવ થયો, કે પંડિતોની મંડળી મેળવી વાદ ચલાવવો. મંડળી બેઠેલી છે એવામાં પાસેના ઝાડ ઉપર કાયલને બોલતાં સાંભળી ભટ્ટ દ્વિઅર્થીકાલકારમાં કાકતાલિકા ભેળી રાજા સમીપ જોઇ બોલ્યા.—

મલિ નૈશ્વેન્ન સંગસ્તે નીચૈ : કાકકુલૈ : પિક ॥

શ્રુતિ દૂપકનિર્હૈદૈ : શ્લાઘનીયસ્તદામવે : ॥

અર્થ કાયલ ઉપર:—હે કાયલ ! મલિન, નીચ, શ્રુતિ-દૂપક કાગડાના કુળ સાથે જો તારે સંગ ન હોય, તો તું વખાણુને યાત્ર ગણાય.

અર્થ રાજા ઉપર:—હે રાજા ! શ્રુતિદૂપક યાને વેદ ધર્મની નિંદા કરનાર અને મલીન તથા નીચ સાથે જો તારે સંગ ન હોય તો તું વખાણુના યોગ્ય છે. યાને કે શ્રુતિની સામેવાળા બોદ્ધ ધર્મિઓ સાથે સંગતમાં તું બગડ્યો છે. વિગેરે.

એક વાર જોહાંગીરશાહ નૂરજોહાંન ઉપર બેહુદ ખફ થઇ ગયો હતો, અને ધિક્કાર ભરી લાલચોળ આખો કકડાવતો ડોળા ફેરવતો તેણી તરફ જોતો હતો. આવો રાહત્રાત જોઇ નીચલાં કાકતાલિકાથી તેને તેણીએ રીઝવી નાંખ્યો.

“ મા તંગ ઝરફાન હરીફ ધન કફ સખ્તી નેઇમ,

દાનેએ અશકીમ મારા ગેરદેશે ચક્ષમ આસીઆસ્ત.”

હમે કે જોઓ બતંગ હાલતનાં છીયે, તેઓ આવી મુશીબત ખમી શકવાને અશક્ત છીયે, હમે તો આંસુના ટીપાં જેવાં છીયે, અને તમોરી આંખના ડોળા જ્યારે ફરે છે ત્યારે, જેમ ધટીમાં અનાજના દાંણા પીસાઈને આટો થાય છે, તેમ તે ડોળાના કૃયા કરવાફી હમે કચડાઇ જઇએ છીયે.

પૃથુરાજ રાસાશ્રમાં લખ્યું છે કે, પૃથુરાજને અધીવાન કરીને ગિજની લઈ જવામાં આવ્યો હતો. તેના બળ-ચાતુર્યથી કરીને તેના ગળામાં ૧૦૦ મણુ વજનના લોહાંની તોક પેહરાવી હતી. ચંદ્ર ભાટ નામે પૃથુના માનીતા બારોટને એની ખબર પડતાં શાહબુદ્દીનની દરબારમાં જઈ તેને રીજવ્યો, અને પોતાના ધણીને મળવા પરવાનગી મેળવી. પૃથુરાજે જણ્યું કે ચંદ્ર તેને મળવા આવે છે, ત્યારે ૧૦૦ મણુની તોક હલકી લાગી, અને હરખાઈ જઈને તેને મળવા ઉઠી ઉભો થયો. તે જોઈ શાહબુદ્દીન ચમક્યો, અને બીજી ૫૦ મણુની તોક વધરાવી. ચંદ્ર કવિ પાછો શાહબુદ્દીનને કેહવા લાગ્યો કે, મારે લીધે ઉલટું દુખ મારા ધણીને વધ્યું છે. એની તમે આંખો તો ફેડાવી, હવે એનો શું લય તમારે રાખવો ! તેને છુટો કરો અને તેની ચતુરાઈના ખેલો તમે જુઓ ! એ આંધળો છતાં શબ્દવેધી * બાણ એ મારી શકે છે, અને સો સો મણુના સાત તવા એકજ બાણે એ વીધી શકે છે. પૃથિવરાજનો આ ખેલ જોવા શાહબુદ્દીને અખાડો કર્યો, અને તેને તેનું ખાસ કબાન આપવામાં આવ્યું. પછી શાહબુદ્દીને, કાંકરી બધાં હું મારું અને તેનો અવાજ થાય તે ઠેકાણે પૃથુ પાસે બાણ મરાત્રા ચંદ્રને કહ્યું, ત્યારે ચંદ્રે કાકતાલ્ય સુકિતથી પૃથુને કહ્યું કે:—

ચાર બંશ, એવીશ ગજ, અંગુલ અષ્ટ પ્રમાણ;

એતે પર સુલતાન હેં, મત ચૂકે ચંહાણ.

બરાબર શાહબુદ્દીન કેટલો દુર અને ક્યાં છે, તે ભરમમાં ચંદ્ર ભાટે પૃથુરાજને જણાવ્યાથી પૃથુએ આખાદ શાહબુદ્દીનના અંગ ઉપર બાણ માર્યો, કે તુર્ત ચંદ્રે પૃથુને કટાર મારી પોતે પણ પોતાના ધણી સાથે મુઓ, અને પૃથુને પીડામાંથી છુટો કર્યો.

એશીઆના ઘણા લોકોમાં જાફરાનનું પાણી, કહો કે અત્તર અથવા જાફરાન જળ, કપડાં ઉપર છાંટવાનો રઘવો છે. તે એવી મતલબથી કે તે શુકનની નિશાન છે, અને વળી તેથી કપડાં સુગંધદાર બને છે. એકવાર તુરજેહાંનના જણા ઉપર તેના ડાઘા પડેલા જોઈ જેહાંગીર બોલ્યો કે:—

* માહાજન મંડળ પા. ૪૨૮

— શબ્દવેધી=પાતે જે તરફથી અવાજ આવતો હોય, તે તરફ અવાજ ઉપરથી આખાદ નીશાન મારે તે.

“નીસ્ત જાના બર ગરીબાને તુ રંગે આકરાન,
ઝડી રંગે રંગે મન શુદ્ધ, ગરીબાનગીરે તુ.”

તારાં ગીરેબાનની ઉપર એ કંઈ જાકરાનનો રંગ નથી, બલકે
એ તો મારા ફીકા પડી ગયલા ચેહેરાનો રંગ છે, કે જે તારાં ગરીબાંન
ઉપર લાગ્યો છે. અર્થાત તું એટલી બધી મારા તરફ જીલમ જીલમનારી
છે. ત્યારે નૂરજોહાને કાકતાલિકા કરી કે—

“તોરા તકમેએ લાઆલ અસ્ત બર લેબાસે હરીર,
શુદ્દહ અસ્ત કતરેએ ખુને મનત ગરીબાન ગીર.”

તમારા રેશમી જમ્બલા ઉપર તો લાલનું બનાવેલું બટન છે.
બલકે એતો તમેએ માફ જે લોહી કાઢ્યું છે, તેનું ટીપું છે, (યાને
તમારા ખ્યારમાં તમે મને મારી નાંખવાથી નીકળેલાં લોહીનું ટીપું)
કે જે તમારાં ગીરેબાન ઉપર લટકીને મીનતજારી કરે છે.

બોબ પ્રબંધ ઉપરથી:—

ચેતોહરાયુવતયઃ સુહૃદોઽનુકુલાઃ

સન્દાંધવાપ્રણતિનમ્રગિરશ્ચશ્રુત્યાઃ ।

ગર્જતિદંતિનિવહાસ્તરલાસ્તુરંગાઃ

સંમીલનેનયનયોર્નહિકિંચિદસ્તિ ॥

અર્થ:—બોબ રાજાએ કહ્યું કે: ‘ચિત્ત હરિ લે એવી સ્ત્રી,
અનુકુળ મિત્ર, સારા સંબંધી, નમ્રતા તથા સમ્બવાણીવાળા નોકર,
ગર્જતા હાથી, અને ચંચળ થોડા મારી પામે છે.’ ત્યારે કાળિદાસ
કવિએ કાકતાલિકા વાપર્યો કે; આંખ વિ આપા પછી તો તેમાંનું કાંઈએ નથી.
જળીએક દહાડે જેહાંગીરે નૂરજોહાનની આંખો ઉપર એક છ દબોડ્યો કે:—

“તો મસ્તે બાદેએ હુસની બેદરમા ઈ દો નરગેસરા,

કે બરખીઝંદ અઝ ખાખો નેગેહ દારદ મળલેસરા.”

તું તારી ખુબસુરતીના શરાબથી મસ્ત થઈ ગઈ છે, સખખ
તારી નરગેસના જેવી બેઉ આંખોને હુકમ કર, કે તેઓ મળલેશને
ખાખમાંથી બેદાર કરે, અને તે મળલેશની સલાખ રાખે. તે ઉપરથી
નૂરજોહાને કાકતાલિકા કરી કે:—

“મકુન બીદાર અએ સાદી ઝે ખાખે નાઝ નરગેસરા,

કે બદ મસ્તંદો બરહમ મી ઝનન્દ ફીલહામ મળલેશરા.”

, ઝો સાદી ! એ બેઉ આંખોને તેમની મસ્ત ઉદ્ધમાથી નાં

જગાડ ! કેમકે તેઓ જાદુઈથી ભરેલી હોવાથી આખી મીઝલશને ભોળવી નાંખશે.

કવિ શ્રીપતિ અકબરની દરબારમાં એક ઇશ્વર-ભક્તો-કવિ હતો, તેથી કોઈ પણ કવિતા તે ઇશ્વર સ્તુતિનીજ કરતો હોવાથી બાદશાહ કોપેલો રહેતો હતો. એક દિન અકબરે ફરજ પાડી પ'ડેની સ્તુતિ કરવા કવિને કહ્યું કે:— “ કરો મીલ આશ અકબરકી.” શ્રીપતિ સમજી ગયા, કે અકબર પોતાની તારીફ કરાવા માંગે છે; તેથી તુર્ત કાકતાલિકા કરી કે:—

“ એકકું છોડ દુનકું લજે રસનાહિ કટે વોહી લખખડકી,
કમકે યુનિયાં દુનિયાંકું લજે સિર બાંધત પોટ અકબરકી,
શ્રીપતિ એક ગોવિંદ રટે નહિ માનત શકકું જખખરકી,
જિનકુ હરિકી પરતીત નહિ સો કરો મીલ આશ અકબરકી.”

અર્થ:—એક ઇશ્વરને છોડીને બીજાં કોઈ માણસની ભક્તી કરે એવા લખાડની જીભ કપાય છે. આજ કાલના કવિઓ દુનીયાનાં વખાણુ કરે છે; તેઓ માથાં ઉપર ભાર રૂપી પાઘડી બાંધે છે. શ્રીપતિ કવિતો એક પરમેશ્વરનેજ લજે છે, તે બીજા કોઈ જખરાની બીહીક રાખતો નથી જેમને પરમેશ્વર ઉપર વિશ્વાસ નહીં હોય, તેઓ સાથે મળીને અકબર પાદશાહની આશા કરો ! આ કેવો મેહેણાંનો અલંકાર કાકતાલિકામાં વર્ણવેલો છે. એક દિવસે શાયર જમી પોતાની બનાવેલી નીચલી લીટીઓ ગાતો હતો કે:—

“ અઝ બસ કે દર જાને ફેગારો ચક્ષમે બીદારમ તુછ,
હરકે પયદા મી શવદ અઝ દુર પીન્દારમ તુછ.”

યાનેકે:—ઓ પ્યારી ! મારા દુ:ખી જગરમાં, અંતે જગૃત આંખોમાં તારોજ ચિતાર હંમેશાં દેખાયા કરતો હોવાથી, ન્યારે પણ દુરથી કોઈ આવે છે ત્યારે હું એમજ ધાડું છું કે તે તુંજ છે. આ વાક્ય સાલળી ટકાર કરતા એક જણ બોલ્યો કે:—

“ વર ખરી પયદા શવદ ? ”=અગરજો એક ગધેડો દેખાય ત્યારે કેમ ? જમીએ પોતાનીજ લીટીઓ બોલતો હોય તેમ પેલા શખસ તરફ આંગળી કરી તુર્ત કાકતાલિકા વાપરી કે,

“ મન બાઝ પીન્દારમ તુછ ”=ત્યારે હું એમજ ધાડું કે તે તુંજ છે. યાને પેલા શખસને ગધેડો બનાવ્યો. શું સરસ અલંકાર છે ! કવિ બીહારીદાસ નામે પદિત જે રાજ્યમાં રહેતો હતો, ત્યાંનો રાજા

એક અતિ નાની વયની અખજરા જે બચારી હજી તો જીવનમાં ખસી ન આવેલી, તેનાં પ્યારમાં મોહી પડી, તે બાળકીને જનનામાં લઇને દહાડો રાત ત્યાંજ પડી રહેતો; અને દરબારનું કામ તજી બેઠેલો હતો. તેમજ કોઇપણ જનનામાં આવે તેને મરાવી ન આવતો હોવાથી, દરબારીઓએ મોટું ઇનામ આપવા કાઢ્યું, કે જે કોઇ રાજાને સમજાવી દરબારમાં લાવે તેને મોટી ભેટ સોગાદ મળશે. કવિ ખીહારીદાસે માથે લીધું, કે જનનામાંથી તો બાહાર રાજાને લાઉં તો લાઉં, પણ સ્ત્રી પ્રેમમાંથી કેવળ તેને છુટો કરી ઇશ્વર પ્રેમમાં નાંખું તો તો કવિ; નહીં તો કવિ શાંતો? નીચલી દોહા રૂપી કાકતાલિકા તેણે કરીને દાસી પાસે જનનામાં તુર્ત મોકલી.

નહિ પરાગ નહિ મધુ પુરી, નહિ બિકાસી યદ કાળ;

અલી! કહીસેં લગ રહ્યો, આગે કોન હવાલ ?

આ દુહો વાંચી રાજાએ તુર્ત તેને કાંસી દેવા બોલાવ્યો. રાજાને ગુસ્સે થયેલો જોઇ કવિ બોલ્યો કે, બંદેનવાળ! બાગમાંની એક પુષ્પકળિ ઉપર બેઠેલા ભમરાને જોઇ મેં આ દુહો કહ્યો છે. રાજાએ અચરતીથી કહ્યું, લે તારો આ દુહો! ને બતાવ કે ભમરાની એમાં શી વાત આવી? કવિ—મહારાજ જૂઓ, તે કળીપર બેઠેલા ભમરાને મેં કહ્યું કે, એ કળિમાં પરાગ એટલે પુલના જેવી સુગંધ નથી, તેમ તેમાં મધ પણ ભરેલું નથી, તેમજ તે કળિ ખીલી પણ નથી, છતાં હે ભમરા! તું એ કહી યાને ખીલ્યા વગરનાં પુલની કળિ સાથે કેમ લાગી રહ્યો છે! તો જ્યારે એ કળી ખીલીને મધથી ભરપૂર થઇ સુગંધીદાર થશે, ત્યારે તારા શા હાલ થશે?

મહારાજે ધારેલા અર્થથી જૂદો અર્થ થતો જોઇ કવિને પુછ્યું કે, ખીલું કાંઈ? કવિ કહે, મહારાજ એ દુહાનો ખીલે અર્થ આ કલ્પગમા લપટાઇ રહેલા માણસ વીશે દ્વિઅર્થિ પણ થશે, જેમકે—

નહિ પરાગ નહિ મધુપુરી, નહિ બિકાસી યદ કાલ;

અલી! કહીસેં લગ રહ્યો, આગે કોન હવાલ ?

યાને.—આ પરાગ યાને જ્વરાનું પ્રયાગ સ્થળ નથી, તેમ મધુ-પુરી યાને જ્વરાનું ખીલું ધામ મધુરાં પણ નથી, વળી એ કાંઈ કાશી બનારસ પણ નથી. એતો કાળ યાને મોહોત છે. હે અલી! * તું આ કહી યાને કલ્પગની સાથે લાગી રહ્યો છે, અને હજી તો ક-

૧ * અલી=પુષ્પનું નામ.

દ્યુગના પાંચ હજાર વરસ ગત થયાં છે, પણ આગળ જ્યારે ખરેખરે કલ્પયુગ આવશે ત્યારે લવિષ્યમાં તારા શા હાલ થશે ! *

રાજા અતિ ખુશ થયો, અને કવિને કહ્યું, કે તું એક દુહાના બંને અર્થ કરી શકે એટલો ગુણી છે, તો હું તને અલ્પ વચન આપી મોટું ઇનામ આપું, ને તારી તકશીર માફ કરું, જો તું એનો ત્રીજો અર્થ કાંઈ બતાવી કાઢે તો ! કવિએ ત્રીજો અર્થ કહેવાની પ્રથમ આનાકાની કરી, પણ રાજાના આગ્રહથી બોલ્યો કે—

નહિ પરાગ નહિ મધુપુરી, નહિ બિકાશી યહ કાળ;

અલી, કલીસે લગ રહ્યો, આગે કોન હવાલ ?

અર્થ—એમાં યાને પેલી છોડીમાં પરાગ એટલે રજ નથી. એટલે કે તેણીને રજોદર્શન થયું નથી (દશતાનમાં કાંઈ વાર બેઠી નથી). જેમ જુવાન સ્ત્રીના બોલવામાં મધ જેવા મીઠા શબ્દો નીકળે તેમ તેણીમાં રસીક બોલવાની પુરી સમજ નથી, તેમજ હજુ તો તેણીના શરિરના બધા અવયવો ખીલ્યા નથી. છતાં હે અલી ! (યાને ઓ નર, ઓ રાજા !) તું આ કળી યાને જોખનના બાહારમાં ખીલ્યા વગરની છોકરી સાથે લાગી રહ્યો છે, તો જ્યારે તે ખરેખરી દશતાનવાળી હાલતમાં આવશે, તથા બોલવાનો તેણીમાં મીઠાશ આવશે, અને બધા અવયવો ખીલશે, ત્યારે આગળ તારી હાલત કેવી થઈ પડશે ?

આહા ! આ દુહાની અસર થતાંજ આંધળો બની ગયલો રાજા, કવિ સાથે એકદમ દરબારમાં આવ્યો, અને કવિતો બેવડાં ત્રેવડાં ઇનામ પામી રાજા—કવિ થઈ પડ્યો. એવી રીતે કાકતાલિકા કરનારા કવિ ખીહારીદાસ જયપુરમાં ૨૫૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયા છે.

હિંદુ સ્ત્રીઓમાં જે રાગડા કાઢવામાં આવે છે, તેમાં કાકતાલિકા અલંકારની ખાસ જરૂર પડે છે. એક ગમના ઘેરાં ગાય છે, કે ખીજી ગમના તેનો તોડ આપે છે.

૧ હું—અમારા સસરાજીની ચાલ ચલાવો મોરી સહીએરો—

પાન સુડી લો, પાન સુડી લો.

૨ જુ—તમારા સસરાજી તે આમ આમ આસે મોરી

સહીએરો—પાન.

૧ હું—વહાણુ ડોલ્યું રે શંકર શેઠિયાતું.

૨ લું—નથી ટોલ્યું રે શંકર શેડિયાનું.

૧ લું—માંહી એકો રે પેલો દેલો હનમ,

૨ લું—નથી એકો રે પેલો દેલો હનમ.

એ વિગેરે નિર્યેકલકારમાં કાકતાલિકા કરે છે. પણ જો એ માંથી એક ટોળાંથી વેહેલો કાકતાલિકા ન થયો, તો તુર્ત “ દારી—દારી ” કરીને જુમરાણુ કરી છતેલાં બેરાં બોલે છે કે,

માફં ગાયુ ગાયરે ભાઇ ગોરાંદે;

ઘેડવાડે જાયરે ભાઇ ગોરાંદે.

મા ઘેડ બાપ ઘેડ, પાડ ને પડોશી ઘેડ,

જે બોલાવે તે ઘેડ, ઘેડ, ઘેડ ને ઘેડ.

કાવ્ય અને ગાયન:—અમીર ખુશરુ એક અચ્છો કવિ તેમજ એક અચ્છો ગાયનકાર હતો. એકવાર તકરાર ચાલનાં એક ગવૈયાએ કહ્યું કે માથી ઉત્તમ ગાયન છે, અને કાવ્ય તેથી ઉતરતી પદ્ધિ બોગવે છે. અમીર ખુશરુ આગળ તેનો ધનશાસ્ત્ર થતાં નીચે સુજળ વર્ણન થયું;—

તે ગવૈયાએ ખુશરુને પોતાની તકરાર સમજાવતાં જણાવ્યું કે; “ગાયન, એ કાવ્યથી ઉત્તમ હોવાનું કારણ એ છે કે, લાંબા વખતના મહાવરા વિના ગાયન શીખાતું જ નથી, અને તેના કાયદા કલમમાં ઉતરી શકતા નથી. ” ખુશરુએ જણાવ્યું કે, “ એ બન્ને હુન્નરો હું જાણું છું, જેથી હું બેઉતુ તોલ બરાબર કરી શકીશ. કાવ્ય એ એવી જાતનું જ્ઞાન છે, કે જે બધી રીતે સંપૂર્ણ છે, અને તેને કાંઈ રાગ કાઢનારાં વાજાંત્રોની જરૂર પડતી નથી. તેમજ ગવૈયાના હલકની પણ તેને દરકાર પડતી નથી. ખરજસુર અને તીવ્ર અથવા નિષાદસુરના જ્ઞાન વિના એક કાવ્ય કાંઈ વાંચે, તો તે અધટિત થતું જ નથી; કેમકે તેથી કવિતાને કે તેની મતલબને કંઈપણ ખલલ થતી નથી. જ્યારે એક ગવૈયા ગમે એટલો હુ—હુ—ને હા—હા કરે, તોપણ તેને તે ગાવાને માટે કવિ ઉપરજ આધાર રાખવો પડે છે. હુંકમાં કાવ્ય, એ પરણુનારી કન્યા છે, અને ગાયન એ તેણીનું ઘરેણુ છે. એટલે ઘરેણું વગર જો તે કન્યા દેખાય તો તેથી કાંઈ તેની ખુબસુરતી બટી જતી નથી. એ ઉપરથી કાવ્ય અને ગાયન શું ચીજ છે તે સમજ પડશે. કવિ એ સખાવત કરનારો છે, અને ગાયનકાર તો તે લેનારો છે. એ ઉપરથી શાયર હાફેઝનો એક દાખલો યાદ આવે છે કે, એક

વાર અમીર તૈમુરે શીરસનો મુલક હત્યા પછી હાફેઝને બોલાવીને કહ્યું કે; સમરકંદ અને બોખારા જેવાં મહાભારત શહેરો, જેમાંનું એક મારું રાજધાની-શહેર, અને બીજું મારી વતન-ભૂમી છે, તેવાં બીજાં નવખાહાર શહેરો હતવાને મેં મારે ધણા મોટા વખત ગુમાવી, બારે દેરાંનગરી ભોગવી છે, તે છતાં માત્ર એક ઓરતના ગાલ ઉપરનાં દ્રુક્ત એક તલને વાસ્તે સમરકંદ અને બોખારા આપી દેવા તું તૈયાર થઈ લખે છે કે:—

“ અગર આં તુકેં શીરાઝી બદસ્ત આરદ દેલે મારા,

બખાલે હીન્દુઅશ બખશમ સમરકંદ બોખારારા. ”

મતલબ કે જે પેલી શીરાઝ શહેરની ખુબસુરત ક્લી મારા હાથમાં આવે તો તેના ગાલ ઉપરના એક કાળા તલને માટે હું સમરકંદ અને બોખારા શહેરો આપી દઉં. એ પ્રમાણે લીટીઓ બોલી તૈમુરે કહ્યું, કે તું આવો ગરીબ અને કંગાળ છે, તો આવાં શહેરો આપી દેવાનું ખોટું ઝાળ શા માટે કરે છે ? ત્યારે હાફેઝે કહ્યું કે, ઓ મુલતાન ! આવી કંગાલ અને ગરીબ સ્થિતિમાં હું કેમ આવ્યો છું તે તને ખબર નથી શું ? આવી આવી મોટી બખશોસો અને સખાવતો કરવાથીજ હવે મારી પાસે કાંઈ રહ્યું નથી, તેથી કંગાળ થઈ ગયો છું ! આ હાજર જવાબથી તૈમુર બહુ ખુશ થયો, અને ઇનામ બખશ્યું. બીજાઓ કહે છે કે; હાફેઝેતો એવો જવાબ દીધો કે, મેં કાંઈ સમરકંદ અને બોખારા આપવા કહેલુંજ નથી. મારી લીટી તો એવી છે કે:— “ અગર આં તુકેં શીરાઝી બદસ્ત આરદ દેલે મારા, બખાલે હીન્દુઅશ બખશમ સમરકંદ બોખારારા ” યાને તે તલને માટે શાકર અને ખજુર આપવા મેં તો કહેલો છે ! આ જવાબથી પાદશાહ ખુશ થઈ ગયો હતો. એ પ્રમાણે એક કવિ કાદપનિક ક્ષુદ્રિથી દુન્યાની દુન્યાં આપી દઈ શકે છે, ને મુલકના મુલક હતી શકે છે. અબુલફઝ સંજરી નામે એક કવિની યાદદારત શક્તિ એવી તો તિવ્ર હતી, કે જે કાંઈ પણ કવિતા ગમે એટલી લાંબી તેની આગળ કોઈ એકજવાર બોલી જાય, તો તે તેને મોટે રહી જતી !!! વળી તેના છોકરામાં એવી ખુબી હતી, કે જે કોઈએક કવિતા બેવાર સાંભળે તો તે પેહેલેથી છેડે સૂઈ તેને પાડે રહેતી !!! અને વળી તેનો એક ગુલામ એવી તાકાત ધરાવતો હતો, કે તે કોઈ કવિતા ત્રણ વાર સાંભળે તો તેને સંપૂર્ણ યાદ રહી જતી ! એથી હરીને

દરબારમાં જ્યારે પણ કોઈ નવો કવિ “કસીદો” વાંચવા અથવા પાદશાહની સ્તુતિનું કાવ્ય સાંભળાવા આવે, ત્યારે જો તે કવિતા ઉત્તમ હોય તો અબુલકર્ન કહેતો કે “એ તો મારી બનાવેલી છે.” એમ કહી તે આખી બોલી જતો. તેમજ તેનો છોકરો પેલા નવા કવિનું અને બાપનું સાંભળી એ વાર થવાથી તે પણ બોલતો, અને છોકરા સાથે ત્રણ વાર થવાથી ગુલામ પણ બોલી જતો. જેથી ખરેખર કવિને કળેન થઈ દરબારમાંથી પાછા ફરવું પડતું હતું. અને અબુલકર્નની મેહેરબાની મેળવીનેજ દરબારમાં દાખલ થવું નક્ક કવિઓ માટે સલામત થઈ પડતું. એક વાર અનવારી જેવા મહા કવિએ ઉત્તમ કસીદો બોલ્યો; જે નીચલી લીટીથી શરૂ થતો હતો:—

“ગર દેલો દસ્ત બેહરો કાન બાશદ,
દેલો દસ્તે બોદાયગાન બાશદ.”

આવી ઉત્તમ કવિતા સાહ સનમુખ રજી કરવાની હોવાથી અબુલકર્ન આગળ તે મેળાં ઘેલા કપડાં સાથે અઓલ્યા જેવો ગયો, અને જણાવ્યું કે હાસ્તરસિક કવિતા શાહને સમજાવવી છે, માટે કૃપા કરી દરબારમાં દાખલ કર ! અબુલકર્ન તે કવિતા પ્રથમ સાંભળવા માંગતાં અનવારીએ એવી શરતે ગાવા કબુલ્યું કે, સરની લાઇનોજ હું બોલીશ, જે નીચે પ્રમાણે ગાણી બેઠને તે ઘેલાંની માફક બોલ્યો.

“ઝહી શાહો ઝહી શાહો ઝહી સાહ,
ઝહી મીરો ઝહી મીરો ઝહી મીર..”

યાને:—કેવો પાદશાહ ! કેવો પાદશાહ ! કેવો પાદશાહ !

કેવો અમીર ! કેવો અમીર ! કેવો અમીર !

આવી દમ કસ વગરની કવિતાની બાંધણી બેઠ અબુલકર્ન હસીને બોલ્યો કે, “બીજી લીટીમાં તું નીચે પ્રમાણે કાં નહીં બોલણી લાવતો, કે જેથી કરીને બીજી લીટી જે પેહેલી લીટીના પ્રાસની સાથે મળતી નથી તે મળી રહેશે—

“ઝહી માહો ! ઝહી માહો ! ઝહી માહ !”

યાને—કેવો ચંદ્ર ! કેવો ચંદ્ર ! કેવો ચંદ્ર !

અનવારી બોલ્યો.—અરે એમ નથી, એમ નહીં ચાલે. કેમકે તમે જાણો છો કે પાદશાહ અને અમીરો નહીં તુટે એવા ગાંઠથી બંધાયેલા છે, માટે હું કહું છું તેમજ બેઠએ. આ ઉપરથી અબુલકર્ન વિચાર્યું કે, દરબારમાં આ બાણી એક મશકેરા દોલ્યાનું કામ

હીક બળવશે, તેથી બીજે દહાડે દરબારમાં રજુ કરવા તેને કબુલત આપી. બીજે દિવસે તો ગ્રહસ્થને જાણે તેવા સારા પોશાકમાં દરાવેલે વખતે હાજર રહેલો અબુલકર્ણને તે દેખાયો. પાદશાહ આગળ કવિતા કહી સંભળાવવા હુકમ થતાં તેણે તો પેલી ચરેલાં જેવી ગાંડી થેલી કવિતાને બદલે પ્રથમ જે મુંદર લીટી કહી છે તેવી લીટીથી કવિતા બોલવી શરૂ કરી, અને ઉત્તમ કવિતા ગાતાં અર્ધી બાકી રહી, કે બોલવાનું બંધ કર્યું. અને અબુલકર્ણ તરફ ફરીને બોલ્યો, કે હું માત્ર અર્ધ કવિતાજ બોલ્યો છું, માટે દર વખતની તારી ટેવ પ્રમાણે એ કવિતા જે તારી બનાવેલી કેહતો હોય, તો બાકી રહેલી અર્ધી હવે બોલ ! અબુલકર્ણ ગભરાઈ ગયો, અને એ કવિતાથી પોતાને અંજાણ જાણ્યાથી અતવારી બાકી રહેલો ભાગ બોલી ગયો. અબુલકર્ણની લુચ્ચાઈ પકડાઈ આવી, અને દરબારમાંથી શાહે તેને હાંકી કાઢ્યો. મી. કુકા જણાવે છે કે, એ અબુલકર્ણને માટે નહીં, પણ કેટલીક ગમ-અમીર મોએઝીને માટે ઉપલુ' લખાણ આવે છે.

૭૭ મો—વંશચરિત્ર વૃક્ષઃ—યાને આખા કુટુંબનું ચરિત્ર, વંશાવળીના ઝાડ (*Genealogical Tree*) ની માફક. કવિતામાં દરશાવવામાં આવે ત્યારે એ અલંકાર વપરાય છે. જેને ફારસીમાં એતરા અથવા એતરાવ કહે છે. જે માણસની સ્તુતિમાં કાવ્ય લખવાનું હોય તે માણસના વડવાઓની વંશાવળી જણાવવાનો આ અલંકાર છે. જેમકે હાથ મહમદ બન કુદસીએ “ અલી બીન મુસા ” ની સારીકમાં નીચે મુજબ વંશ ચરિત્ર કહ્યું છે.

“બહારે ગુલશન દીને મહમુદ અરબી;
 ઝીઆએ ચશ્મ અલી તુર દીદેએ ઝોહરેહ.
 બહારે ખુર્મીએ ખાતેર હુસૈન ઓ હસન;
 સરવરે સીતેએ જૈન ઉલ અબાદ શમય હદી.
 ફરોગે શમયે શએસ્તાન બાકર ઓ સાદેક;
 ગરીએ ખાકે બોરાસાન અલી બીન મુસા.”

અર્થઃ—ધરમના બાગની વસત રતુ તે અરબસ્તાનનો મહમદ. આંખનું તુર તે અલી. રોશની જેનારો તે ઝોહરેહ. દિલની ખુશાલીનો બહાર તે હુસૈન ને હસન દીલનો વડો જૈન ઉલ અબાદ જે રાહબં શીની જોત છે તે. રાતની વખતના દીવાનું તેજ તે બાકર ને સાદેક છે. બોરાસાન સંરખમીનમાં એક-મુસાફર જેવો તે અલી બીન મુસા છે.

કવિ કેવળરામના ૪ છોકરા—સેવકરામ, શોભારામ, સદારામ, અને આદિતરામ કરીને હતા. કેવળરામે એક દોહરો બેઠી તેના પેહેલાં ચરણમાં પોતાનું, પોતાના પિતાનું, અને પોતાના અપાવાનું નામ લાવી, બીજામાં ચારે પુત્રોના નામ આપી વશાવળી અલંકાર ગુઢેલો છે:—

કેવળ, કેશવ, કૃષ્ણ કો, ઉત્તમહી નામ સંભાર !

સેવક, શોભા રખ સદા, આદિત ઉદય નિહાર.

એમાં બળી દેવોને સંભારવા લખી બીજો અર્થ પણ શ્લેષ લાવી કરેલો છે.

૭૮ મો:—અંકાકાર, જેને દ્વારશીમાં સયાકતઉલ્લ અદાદ કહે છે, અને અંગ્રેજીમાં Numerical Verse કહે છે. એમાં કવિઓ આંકડાઓને ઉતરતા કે ચઢતા આકારમાં એવી રીતે ગોઠવે છે, કે જેમાંથી અંકગણિત પ્રમાણે બેઠી અર્થ નીકળી આવે છે જેમકે ખાકાંની વાપરે છે કે:—

“ યક દુ શુદ્ધ અઝ સે હરદ્શ ચાર અસ્લો પંજ શઅબે;

શશ રોઝ હુદત અખતર નેહ કમરો હસ્ત મનઝર.”

એમાં “ યક દુ શુદ્ધ ” યાને જેવડું કરવું એવો અર્થ થાય છે. ખોદા (ખેનદાલ+અલેદ) એ ત્રણ હરફોમાંથી ચાર ઓનાસર—પાંચ જાતની અકકલ—૭ દિવસ—સાત ગ્રહો—નવ આસમાન—અને આઠ ખેહેસ્ત વધેલાં છે. કાવ્ય કૌસ્તુભ ઉપરથી:—

૧૧ અગ્નીઆરા આગળથી ગણિએ, ન્યહાં અનીતી કેરો વાસ;

૧૨ ખારણું જુદિ તણું ખોલિએ, પરમકિર્તિનો થાય પ્રકાશ.

૧૩ તે રઠ તો કદિએ નહિ કરિએ, હાંસલ જેમાં ન મળે કાંચ;

૧૪ ચતુર દશે દિશ ચેતી ચાલે, હગ જનથી તે કેમ હગાય;

૧૫ સંપ નરમ ત્યાં જ પ મળે નહિ; કંપ વપૂમાં વ્યાપે રોજ;

૧૬ સોળા વીશ નહિ સત્ય નીતિને, બહુ વિશ્વમાં વધશે ખોજ.

૧૭ સત રહેશે પરિયાં સાતેનું, પરીપુણું ઉતરીશ તુ પાર;

૧૮ જામ્ય રાઠ એવી તુ જુગતી, આદરજે આ જગ મોઝાર;

૧૯ એર ગણિ લે સહુ ગૂણુ હરીના, જે જશદાતા છે જુગદીશ;

૨૦ વિસવાસે વિશ્વંલર કેરા, રહિને કામ કરો હરનીશ.

સુંદરદાસે સ તોપ રાખવા વીશે કહેલા કવેતમાં આ અલંકાર વાપર્યો છે:—

“ ન્યું દશ, વીસ, પચાસ, લયે, સહ, સોય હજગ, લખ મગેગો;

કોટી, અરવ, ખરવ અસંખ્ય તો; પૃથ્વી પતિકી આહે બધેગો;

૧ અલગાવીશ નહિ. ૨ સંખ્યાધનાર્થ ઓ—અરે.

સ્વર્ગ પાતાળકો રાજ ચાહે તો, તૃણા અધિકા આગ લગેગો;
સુંદર એક સંતોષ વિના નર, તેરી કબુ નહિ ભૂખ લગેગો.
એમાં અલંકાર બરાબર સમજાવેલા છે.

રૂઝા તું નૌશાલના ! તત્પર વેહેલો થા !
લાખ દુવાનો, કાથળો, ખાધે લખને બા !
પીઠપર સાથે લેખ છે, “સાલ મુખારક ” ઠેઠ;
ધરજે એવા ટેકથી, (કે) હસ્તા વાચે શેઠ.
સો મણુસુખનું પોટલું, રીતસર તોલી આપ !
મદ ગજ ધનનું કાપડું, નેક ગજે તું માપ !
ખર્ચ ખુશીની તોપલી, તંદુરસ્તીના પુલ;
કોઈ મળની શાલ તે, ઓઢારી બેમુલ.
મેળણમાં તું મેળજે, ફતેહ-ફીરોજ-નામ;
પ્રાંધ મુખારકબાદીનું, નમન કરી આ ઠામ.
વર્ષ એક તે શેઠનો, રહી સત સદા ગુલામ;
બીજે છોડું ત્યાં લગી, ઠર પડજે તે ઠામ.
હર્ષ, હર્ષ, ને હેંશથી, કેહ જઈ ખુશ કલામ;
ગરીબતણી આ ભેટ છે, બહુબહુ કહીજ સલામ.

એ પ્રમાણે શેવકની શાલ મુખારકવાળી બનાવટમાં એ અલંકાર ભેરવાયલો છે.

કબીર પોતાના પદમાં કહે છે કે:—

કાળકા અજબ તડાકા બે, તું કયા બને લડકા બે—ટેક
નવળી મરગએ દસળી મરગએ, મરગએ સહસ્ર અઠાસી;
તેતીશ કાટી દેવતા મરગએ, પડે કાળકી ફાસી.

૭૮—બેવડ પ્રાસ:—જેને ફારશીમાં બે કાફીતીન કહે છે.

Double Rhyme અંગ્રેજીમાં છે. યાને એક જ દેકે બંતમાં બેવડા પ્રાસ આવે છે; જેમકે:—

હાફેઝ:—“ દીરાબ બ સયલે અશ્ક રેહે આબ મીઝદમ;
નકશી બ યાદે ખતે તો બર આબ મીઝદમ.”

એમાં આબ સાથે આબ એક પ્રાસ, અને મીઝદમ સાથે મીઝદમ બીજે પ્રાસ છે

“ સજ્જનસે સજ્જન મીલે તો હોવે દો દો આત;
ગધાસે ગધા મીલે તો ખાવે દો દો લાત.”

“ ફેરે ઉ દર સફાએ સફીનેએ રહઃ

ફેરે ઉ દર વફા સફીનેએ તુહ. ”

એમાં સફા સાથે વફા—સફીનેએ—સાથે સફીનેએ—અને રહ સાથે તુહ પ્રાસિદ્ધ ગોઠવેલા છે. વળી એવો રદીફ (શબ્દ) જો એ પ્રાસોની વચ્ચે આવે છે તો તે ઘણાજ મનોહર લાગે છે. ત્યારે તેને “ ઝુ કાફીતીન મય અલ્હાજમ ” કહે છે.

(૧) “ સંસારી નીરંધન દુઃખી; (૨) રાજા દુઃખી દલ ભંજતે;

(૩) વૃદ્ધ કાળે વેશ્યા દુઃખી; (૪) જોગી દુઃખી ધન સંચતે. ”

એમાં આંકડા મુક્યા છે તે પ્રમાણે તેટલી કહેવતોમાં ૪ જણાંને દુઃખી ગણેલાં છે, તેથી કહેવતરૂપાલંકાર પણ છે; અને બેવડ પ્રાસ પણ જણાશે. મોએઝીનો નીચલો દૃષ્ટાંત ઉત્તમ છે:—

“ અએ શાહે ઝમીન યર આસમાન દારી તખ્ત;

મુસ્ત અસ્ત અદુયે તુ તા કમાન દારી સખ્ત.

હુમલેએ સખક આરી ઓ ગેરાંન દારી લખ્ત;

ખીરીએ તુ બ દાનેશો જવાન દારી બખ્ત. ”

એમાં દારી શબ્દ આસમાન તથા તખ્તની વચ્ચે એવી રીતે ગોઠવાય છે, કે કમાન અને સખ્ત, ગેરાંન અને લખ્ત, જવાન અને બખ્તની વચ્ચે આવી ખુબી બતાવે છે.

કવિ બુખાણુનું નીચલું કવેત બેવડ પ્રાસિદ્ધ છે.—

“ હંદિ જિમિ જલપર, વાડવ સુ અલપર,

રાવન સુ દલપર, રશુ કુળ રાજ હેં;

પોંન ખારી ખાહપર, રાંશુ રતિ નાહપર,

ત્યો સહસ્ત્ર ખાહપર, રામ દિજ રાજ હેં;

દાવા દુમ દડપર, ચિત્તા મૃગ ઝુંડ પર,

બૂખન બિતુંડપર, જેસેં મૃગ રાજ હેં;

તેજ તમ અસપર, કાન્દ જિમિ કસપર,

ત્યો મિલેચ્છ બંશપર, સેર શિવરાજ હેં. ”

આ કવિત મધે છેલ્લા કાળા હરફવાળું કવેત શીવાણની દરખા-રમાં, ચૌરંગજેળની દરખારમાંથી રહેલા કવિ બુખણે આવીને કહ્યું, જેથી શીવાણને શુર ચઢ્યું, અને તેણે જંગ જગાવ્યો હતો.

નીચલો બેવડ પ્રાસ ૪ કહેવતો પણ સમાવે છે, તેથી તે કહેવતરૂપા પણ છે.

“ (૧) લેનેકું હર નામ હે, (૨) દેનેકું અનદાન;
(૩) તરનેકું આધીનતા, (૪) યુકનેકું અભિમાન.”

એમાં ઘણી સારી બનાવટ કરેલી જણાઇ છે.

अनारंभोहिकार्याणां प्रथमं बुद्धि लक्षणम् ।

आरब्ध स्यांतगमनं द्वितीयं बुद्धि लक्षणम् ॥ (विश्वश्रुती.)

યાને— એક કામનો આરંભજ નહીં કરવો એ બુદ્ધિનું પ્રથમ લક્ષણ છે; અને આરંભેલાં કાર્યને પાર પાડવું, એ બુદ્ધિનું બીજું લક્ષણ છે. નીચલો દાખલો કેહવતરૂપામાં પણ આવશે, તે એવક પ્રાસમાં પણ સરસ છે:—

“ભર્યા સો છલકે નહીં, છલકે સોહી આધા;

ઘોડાતો ભૂંકે નહીં, ભૂંકે સોહી ગાધા.”

“ યુ સમય જમાલત ચેરાગમ બુઅદ,

મરા દર દો આલમ ચેરાગમ બુઅદ.”

યાને:—પ્યારી ! બ્યારે તું જેવી ખુશનુમા મીણબતીજ મારો ચેરાગ છે, ત્યારે ખેઉ જેહાનમાં મને ગમ શાનો હોય ?

૩૪

“ To a poet nothing can be useless. Whatever is beautiful and whatever is dreadful must be familiar to his imagination. he must be conversant with all that is awfully vast or elegantly little. ”—Dr. Johnson.

કવિઓએ અને શાધકોએ એલમનો માર્ગ સીધો, ટુંકો અને વગર અંચવાડાનો બનાવાને ઘણા ઘણા પ્રયત્નો કરેલા છે. રાગને તેમ રંકને માટે એલમનો ટુંકો માર્ગ છેજ નહીં. વિદ્યા અને જ્ઞાન-સ પાદન કરવાને માટે એક પાદશાહ અને ફકીરનો રસ્તો એક સરખો, કાટાઓ વાળોજ ખુદરતે રાખેલો છે. તેથી એક પાદશાહે વિદ્યા આપવાને જેટલા ટુંકા રસ્તા જડે, તેટલા રંકને માટે પણ જડે. જેનો નીચલો અલંકાર એક પૂરાવો છે:—

૮૦—અર્થાવળી:—એ અલંકારમાં શબ્દોની રચના એવી રીતે કરવામાં આવે છે કે, તે શબ્દોની સાથેજ તેનો અર્થ અથવા બીજો શબ્દ જે હોય તે જણાવામાં આવે. અથવા બીજા હાક્યનો

અને જે કામ કરવાનું હોય તેનો અર્થ સૂચવવામાં આવે છે, અથવા જેનો અર્થ દુન્યાં જૂની રીતે કરતી હોય, તેનો અર્થ કવિ બરાબર સમજાવે છે “ખાલક ખારી” નામની કારશી કેતાળ આખી એજ અલ કારની બનેલી છે. તેમાંના થોડાકજ દાખલા આપું:—

“ રમુલ પેગબર જન બસીક, યાર દોસ્ત બોલે જા ઇક.
બીરમે અલ્લા બોલકા નાઓ, ગરમા ધુપ સાયા હે છાંઓ.
બીઆ બેરાદર આવરે લાઇ, બેનશીન માદર બેઠરે માંઇ.
કોવત નઇર જોર બલ આન, સારેક દોઝ્દ ચોર હુએ જન.
જનો કખઝ કે જાંગ બુઅદ, નાઝેલા દેલા.
મેકરાઝ કતરની કે બુઅદ, અસ્તુરા ધુરા. ”

એમાં કારશી લાપાના રમુલ—પેગબર એ શબ્દોનો અર્થ હિંદુસ્થાનીમાં બસીક કહેવાય છે, તેમજ કારશી યાર એટલે દોસ્ત. એમ અર્થ જણાય છે. વળી “ બીઆ બેરાદર ” યાને આવરે લાઇ તેમજ “ બેનશીન માદર ” એસરે માય, વગેરે તમામ અર્થો, બેહેરે તકાઝા વગેરે જૂની જૂની તરેહવાર બેહેરોમાં જણાવેલા છે; તે ખરેખર વાંચીને પાઠે કરવાથી કારશી લાપા તેની સાથે હિંદુસ્થાની લાપાના શબ્દો સાથે શીખાય છે.

શ્લોક.

દાનેન પાણિર્નતુ કંકણેન, શ્રોત્રં શ્રુતેનૈવ ન કુંદલેન ।

વિમાતિ કાયઃ કરુણાપરાણાં પરોપકારેણ ન ચંદનેન ॥

અર્થ —હાથ, દાન ધર્મ કરવાને આપ્યા છે, કાંઈ કદલાં સાંકળાં અને પુલના ગજરા ઘાલવા નથી આપ્યા. દાન આપેલા છે તે હરિગુણ સાંભળવાને છે, નહીં કે કંડકીઆં ને કુંડળ લટકાવાને આપેલા છે. પારકાના ઉપર દયા અને પરોપકાર કીધાથી કાયા શોભે છે, બાકી અંદન કેશરતા લેપડા કર્યાથી કે દિલા ટપકાં કર્યાથી બદન શોભતું નથી.

“ માહે મોહરરમ ઝર બેબીન, અદર સદર બીન આઇને.
અંદર રબી આબે રવાન, આબેર ગનમ અએ મેહનેગર.
અવ્વલ જમાદી નકરે બીન, પીરી બેબીન દર આબેરી.
માહે રજળ મસહુક બીન, સઅબાંન માહે તીઝતર,
શમશીર દર રમઝાન નેગર, શબ્વાલ જનમેએ સખ્જ બેબીન.
ઝીલકાદ બીન કુદકે, ઝીલ હજજ દુખતરે ખુખતર. ”

અર્થ:—મોહરરમ મહીનામાં સોતું જોવું; સફર મહીનામાં આરસી જોવી; પહેલા રખીમાં વહેતુ પાણી; ને છેલ્લા રખીમાં, ઓ મોટા માણસ! તારે બકલ્યુ જોવું. પહેલા જમાદીમાં રૂપું જોવું, અને છેલ્લા જમાદીમાં એક ધરડા માણસને જોવું. રજબ મહીનામાં ફારાંન, અને શેવાંન મહીનામાં લીલી જગ્યા જોવી. રમજાનમાં તલવાર, ને શવ્વાલમાં લીલું કપડું જોવું. જીકઅદમાં બચ્ચું જોવું, ને જીલહજજમાં ખુલસુરત છોકરી જોવી.

ઘણા લોકોમાં આંદરાતને દીને ચદ્રને જોયા પછી તુર્તજ રૂપાનાણુ જોવાનો ચાલ છે, પરંતુ મુશલમાનો પ્રમાણે તો જે તે મહિનાની આંદરાને મુકરર કરેલી વસ્તુઓ જોવાની હોય છે. પણ તે યાદ ન રહે તેટલા માટે “ અર્થાવળી ” અલકારમાંજ તેની ગોઠવણુ કરેલી છે.

“પુખ્તે દેહના ચે ખુલ રૂઢ, વય ચે એકના કુદામ કુદ ?

અઝ હર તર્ફી તોરા બજુસ્તમ, સોઝન પલકા કુદામ સુદ ?”

ઓ જગરની જાની ! તું કે જે કપાસના જેવા નરમ હોદ્દાવાળી છે, તે તું કેવી ખુલસુરત છો તું કે જે એક કુવાના જેવી હડપચી—કુદ ધરાવે છે, તે તું કયા મોહલામાં રહે છે ? હું તુંને દરેક દીશાએ હુંડી વળ્યા છું. તું કે જે આંખના પોપચાં સોપના જેવાં ધરાવે છે, તે તું કંઈ જગ્યાએ રહેલી છે ?

એમાં ખુબી એવી છે કે, કાળા હરફે ઉપર સ્તેપ પડવાથી રૂઢ—કુદ—અને સુદ એ શબ્દો હિંદુસ્થાની ભાષામાં વાંચ્યે તો તે નીચલા ફારશી શબ્દો પુખ્તે—ચેદ—અને સોઝન ની સાથે અનુક્રમે અર્થમાં બરાબર મળી રહે છે, અને વળી અકેકની જોડા જોડ લીટીમાં તેઓ સમાયલા દીકામાં આવશે. એ અર્થાવળીમાં છતાં વળી અર્થ જૂદા જૂદા કરે છે.

પાપ કોણે નડે છે તેનો અર્થ મનુસ્મૃતિમાં સમજાવેલો છે કે,

શ્લોક.

રાજિ રાષ્ટ્રકૃતં પાપં કૃતં રાજા પુરોહિતે ।

* હડપચી—કુદ= એટલે હડપચીની નીચે જે નાહતો ખાડો આવે છે તે, જેને અંગ્રેજીમાં *Chin pit* કહે છે તે. એ ખાડા ઉપર પણ ધરાંનીઓમાં ખુલસુરતીનું તોલ થાય છે.

મર્તેરિ સ્ત્રીકૃતં પાપં શિષ્ય પાપં ગુરૌ સ્મૃતં ॥

અર્થ:—પ્રભુએ કીધેલું પાપ રાખતે લાગે છે, શાસ્ત્રએ કીધેલું પાપ તેના ગોરને લાગે છે, સ્ત્રીએ કીધેલું પાપ તેના ધણીને લાગે છે, અને શિષ્યએ પાપ કરેલું તેના ગુરૂને લાગે છે. એ પ્રમાણે મનુષ્યે પાપની અર્થાવળી કરેલી છે.

તલા વ નકરે વ ઝીખક મેસઅસ્ત

સુરખે આહ ન જસદ સુ કલખ ઝો ઝર નીખ તેલક અએ પુર ફેન.

બેદાન તુ બાદ અઝીન કબરીનરા સુ સુખાલદાર

ઝમારક સીસા ખુઅદ દરીન યક ફેન.

અર્થ:—મનુ, રૂપ, ને પારો તાંબાં જેવાં છે. સીસું, લોહકું, ને જસદ; કલખ, હડતાલ ને અબરક જેવાં છે. ત્યાર પછી તું બાંધુ કે ગધક, સુખાલદાર નાંમના બેહુરી પદાર્થના જેવી છે. અને એક હીકમતથી કાચનો સીસો થાય છે.

વળી તેજ પ્રમાણે દારશી લાપામાં ધાતુઓ કેટલી છે, તે “ અર્થાવળી ” માંજ ઉપર પ્રમાણે સમજાવેલું છે.

વળી જવાહીરો ક્યાં ક્યાં છે, તે પણ એવાજ અલંકારમાં દારશી લાપામાં સમજાવ્યું છે.

દુરર હસ્ત ઓ યલમાસ ઓ લાલ ઓ યાકુત

મેરજાન ઓ ઝમરદ અસ્ત ઓ પોકરાઝ

નીલદર સુન લસનીએ ઓ યકીક અસ્ત.

ફીરઝ ડએ ઇશમ મરમરે ઝાચ.

અર્થ:—મોતી, હીરો, લાલ ને યાકુત છે. પરવાળું, લીલો હીરો ને પીળો હીરો, હીરાનાં જેવો નીલમ હીરો ને યકીક હોય છે. ચળકતો કીમતી ઇશમ પથરો ને કાળો મરમર જાતનો કીમતી પથરો હોય છે.

દાતવ્ય મિતિ યદ્દાનં દીયતે નુપકારિણે ॥

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદ્દાનં સાત્ત્વિકં વિદુઃ ॥

જેનાથી આપણો કીધેલો ઉપકાર પાછો વળાવાનો નહિ, એવા ગરીબને દાન કરવું. દાન લેનારો ધૂર્ત ન જોઈએ, પાત્ર જોઈએ. દેશ અને સમય જોઈને દાન કરવું, એવા દાનને પાંડિત સાત્ત્વિકદાન કહે છે.

ઐ દરવરદીન સુ ઓ શુઝસ્તી, માહે અરદીએહેસ્ત આયદ,

માહે પુરદાદ ઓ તીર, આંનગે અમરદાદ હુમી શાયદ,
પશ અઝ શેહરેવર ઓ મેહેર ઓ આખાં આઝરે વ દેહદાં,
કે બર બેહમન બુઝ અસફ દારમદ માહે ને અફઝાયદ.

અર્થ.—ફરવરદીન મહીનો પસાર થયો કે અરદીબેહેસ્ત આવે છે.
ત્યાર પછી ખોરદાદ તીર, પછી અમરદાદ બેશે છે. પછી શેહરેવર,
મેહર, આંવાં, આંદર ને દેએ તું જનન, પછી બેહમન પર અસપ દાદ સી-
વાએ બીજો વધારે મહીનો હોતો નથી.

પારશી લોકોના મહીનાઓ મોંઢે રાખવા સાર ઉપલાજ અલ-
કારની મદદથી ઓલમા શાયરે બનાવટ કરેલી છે. એ શીવાય ગૂંજ-
રાત્રીમાં અને અંગ્રેજીમાં પણ ઘણા દાખલા આવે છે. પરંતુ ઉપલા
નમુના પુરતા છે.

“ જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ ” નામે ગ્રંથમાં નીચલી બનાવટ છે.—

ધન્વન્તરિ ક્ષપણકામરસિંહ શંકુ વેતાલમદ્ ઘટકર્પર કાલિદાસાઃ ॥

સ્વાતો વરાહમિહિરો નૃપતેઃ સમાચારંતનાંનિવૈવરરાર્ચિર્નવ વિક્રમસ્ય ॥

અર્થ.—ધન્વન્તરી, ક્ષપણક, અમરસિંહ, શંકુ, વેતાલમદ્,
ઘટકર્પર, કાલિદાસ, વરાહમિહિર, અને વરચંદ્રિ, એ વિક્રમ રાજની
સલા મધ્યે “ નવ રત્ન ” હતાં. એમાં વેળી નવ રત્નોના નામ યાદ
રહી જાય એવી રચના કરેલ છે.

ઉદ્ગડ જોશીએ પોતાની પુત્રિનું નામ અમર રાખવા “ ભડલી
વાક્ય ” નામે સાખીઓ રચીને આખા વરસના વરતારા કાઢેલા છે, તે
અર્થાવળી અલંકારમાં રચાયેલા છે. માત્ર એકાદની જગા કર્યે.

અષાઢ ધર બીજડી, નોમે નિરખી જોયઃ

રવિ તાતો યુધ સીતજો, મ ગળ વૃદ્ધિ ન

સોમે શુક્રે સુર ગુર, જળ બંબારણ હોય

કર્મ સંજોગે સનિ મજે, તો જીવે જવલ્લો કાય.

અર્થ.—અષાઢ શુદ્ધ ૨ કે ૯ મે રવિવાર હોય તો તાપ બહુ
પડે, યુધવાર હોય તો ટાઢ બહુ પડે, અને મ ગળવાર હોય તો મુદ્દલ
વરસાદ ન થાય. પણ જો સોમ, શુક્ર, કે ગુરવાર હોય, તો વરસાદ
બહુ થાય. અને શનિવાર હોય તો પૃથ્વી ઉપર કાષ્ઠક જીવતું રહે.

એ પ્રમાણે એ અલંકારની મળ છે.

૮૧—ઉપયાંશુઅલંકારઃ—એને અંગ્રેજીમાં *Riddles* ના નામથી,

અને ફારશીમાં માઅમ્માના નામથી ઓળખે છે. જેમકે:—

“ Charge, Chester, charge on, Stanley, on ! ”

Were the last words of Marmion.

Had I but been in Stanley's place,

When Marmion urged him to the chase,

A tear might come on every face.

એમાં કાંદા વીશે ઉખ્યાણું છે. On Stanley on એટલા મારમ્યનના છેલ્લા શબ્દો છે, પણ જે સ્ટાનલીને બદલે હું (I) હોતો તો દરેકની આંખમાંથી આંસુ પાડતો, યાને કે સ્ટાનલીને બદલે I હરફ બંને On શબ્દોની વચમાં આખ્યાથી Onion એટલે કાંદો થયો. એજ પ્રમાણે કાંદા ઉપર ફારશી અલંકાર છે કે:—

“ ચીસ્ત આં ગુન્બદે લતીફી નેકુ, ખુરદને મર્દુમાને નેકુ ક,

દરબરશ જમહાયે મુખી મુફીદ, મી કુનદ ગીરીએહા કુશનદિએ જી. ”

યાને:—મુગટના આસરનું એવું લેકાણુ મુદર અને સરસ છે, જેને ગમે એવા ખુબસુરત મરદો પણ ખાય છે. વળી તેના દીલમાં રાતાં અને ઘોળાં લુગડાંઓ પર લુગડાં પેહેરાવેલાં છે, અને જે કાંઈ તેને કાપી નાંખે છે, તેને પાછળથી રડવું પડે છે. યાને કે કાંદો,

“ તાઝે એસ્મે કલમે યાર આધે શુદમ,

દીલ ઝે ફેફરે બીહુદેહ પરદાખતમ. ”

યાને એક શબ્દનો ૧ લો ભાગ તે તેનું તાજ કેહવાય, અને વચમાનો ભાગ તે તેનું દીલ કહેવાય. હવે એસ્મે કલમે યાને માણુ-સનું નામ તે મુસા થયું; અને ફેફર શબ્દનું દીલ યાને કાફ (ક) જતો રહ્યો ત્યારે ફર રહ્યો=એટલે આખો શબ્દ મુસફર થયો.

“ મારેહ બસરાએ દોસ્ત ખુરીદમ બ નામ,

દર પીશે સરાએ બાઝ ગશતીમ તમામ. ”

યાને મારેહ બસરાએ એટલો શબ્દ લખ્યો, અને પછી સરાએ શબ્દ આગળ અટકી જવ ! વળી પાછા ફરો ! અર્થાત સરાએ શબ્દ નહીં વાંચતાં મારેહબ રહી ગયું. તેને પાછા ફરીને વાંચ્યે, યાને ઉધો વાંચ્યે તો ઉખ્યાણમાં મંગેલું નામ બેહેરામ નીકળશે.

“ હુ મુર્ગ અઝ મુર્ગઝારી કદ પરવાઝ,

બકસદે હરદુ શાવ - આહંગ કરદમ,

ચકીરા પા ખુરીદમ ગશત બીસર,

યકીરા સર છુરીદમ લંગ કરદમ. ”

એમાં બે એવાં ક્યાં પક્ષી છે, કે જેમાંના એકનો પગ કાપી નાખતાં તે બીસર યાને માથાં વગરનું થઇ જાય છે ! અને બીજનું માથું કાપી નાંખતા લંગ યાને લંગડું થઇ જાય છે ! જવાબ:— બીસર યાને એક જતનો શકરો, અને કુલંગ=યાને બગલો. બીસર પક્ષીનો પગ યાને છેલ્લો હરફ અલેફ કાપી નાંખતાં બીસરાને બદલે બીસર યાને માથાં વગરનો થઇ જાય. અને કુલંગનું માથું યાને પેહેલો હરફ કાફ કાપી નાંખતાં લંગ યાને લુલું થઇ જાય છે.

વળી બીજો ઉખ્યાણાલંકાર:—

“ રંગશ ચું રંગે ઝાફરાન, બીરીઆન ચું જાને આશિકાન;

પા દારદો પર હમ બેદાન, જાનાંને મન જો ચીસ્ત આન ? ”

એવી શું ચીજ છે જેનો રંગ ઝાફરાની છે, અને ખાધામાં બહુ લેઝતદાર છે તેને પગ અને પાંખ પણ છે, તે શું ? જવાબ:—પાપર યાને પાપડ. એમાં પા=એટલે પગ, અને પર=પાંખ સમાયલાં છે.

“ એ ચીઝ અસ્ત આં કે બાશદ ગદો ગુલતાન,

દો નામે ઝીન્દેહ દારદ લીક બીજાન,

ખર આન બાશદ કે ઇન માચની નેહ ફેહગદ,

ઝે બુઝ કમતર ચુચદ આં મદે નાદાન. ”

એવી કઇ ચીજ છે કે જેના ઉપર તમે ગુલતાન બની જાવ છો. જેમાં બે જીવતાં નામે સમાયલાં છે, તોપણ તે જાન ધરાવતી નથી. જે તેનો અર્થ ન જાણે તે ખર યાને ગધેડો છે, અને બુઝ કમી કરે તો તો તે નાદાન ગધેડો છે. જવાબ:—ખરબુઝ યાને ખર-બુઝ. બુઝ કમી કરે તો ખર યાને ગધેડો રહે છે.

“ ચીસ્ત આ મુર્ગી કે પરરદ દર હવા,

ચાર સદ સર—દેહ શેકમ—દુષસ્ત પા. ”

એવું જતાવર શું છે કે જે હવામાં ઉડે છે. તેને ૪૦૦ માથાં, ૧૦ પેટ, અને ૨૦૦ પગ છે. જવાબ:—તીર. તીર હવામાં ઉડે છે. અને તેનું માથું—પેટ—અને પગ તે અનુક્રમે ૧ લો—૨ જો—અને ૩ જો દ્રારશી હરફ તે—ઇ—રે છે. અબજદના કાવલ પ્રમાણે તે=૪૦૦; ઇ=૧૦; રે=૨૦૦ છે તે ઉપરથી અલંકાર છે.

દામરમાં લપટા નહીં, અએ મજુરના મૂખી,

તાં તો છે કામ પછાડી, ફળ થાશે તું સુખી.

જવાબ:—મ. અને તે ઉપરથી દારમ.

ફારસી ભાષામાં માઝમમા ઉપરાંત ચીસ્તાન પણ આવે છે. ચીસ્ત આંન? યાને તે શું? તે ઉપરથી જે ઉખ્યાણમાં એક ચીજનું વર્ણન કરી જવાબ માંગવામાં આવે તેને ચીસ્તાન કહે છે; જે માઝમમા જેવાંજ છે, પણ પ્રકાર જૂદો છે. માઝમમા તે અંગ્રેજીમાં Riddles કહેવાય; અને ગૂજરાતીમાં ઉચકાં કહેવાય ચીસ્તાનને અંગ્રેજીમાં Enigmas કહે છે, અને ગૂજરાતીમાં ઉખ્યાણાં કહે છે. ચીસ્તાનમાં તો ખરી કાવ્ય કદ્દપના વાપરેલી હોય છે. તેના થોડા ફારસી દાખલા ગમત આપશે—

“એ શેહેરીસ્ત આં કે મદુમ જુમ્મે જીગ્ગન,

ગહી આપાદ ગદદ ગાહ વયરાંન,

“ જ વકતે જગ તુ આપાદ જીની,

જ વકતે સુલેહ ખાશદ શેહેર વયરાંન, ”

યાને એવું શેહેર કયું છે, કે જેમાં જન વગરના માણસો વમે છે? તે શેહેર કોઇવાર આપાદ હોય છે, તો કોઇવાર વેરાન થઇ જાય છે. લડાઇને વખતે તે શેહેર આપાદ હોય છે, અને સલ્લાહને વખતે તે વેરાન થઇ જાય છે જવાબ:—શેત્રાંજ. હવે ઉપર જે બ્યાન આપ્યું છે તે શેત્રાંજ વીશે વિચાર કરતાં બરાબર જણાશે.

“ ચીસ્ત આન જનવરે સદ અંગુસ્તાન, પાય દેહ દારદો જ હસ્ત રવાંન; પ જ સર દારદો જનશ ચાર, ઇન અગ્નયજ કે દીદેહ અમ જજેહાંન. ”

યાને.—એવું પ્રાણી કયું છે, જેને આંગળાં ૧૦૦ છે, અને પગ ૧૦ છે, તોપણ આઠ પગેજ ચાલે છે. તેને માથાં ૫ છે, પણ છત્ર તેના ૪ છે. આ દુન્યામાંજ એ અગ્નયજી જોવામાં આવે છે.

જવાબ:—રવાંન. યાને મુસલમાનોમાં કોઇ મરી જાય છે, તેનું રવાન ઉચકીને ચાલનારાના બધા મળી ૮૦ આંગળાં, ને મુરદાંનાં ૨૦ મળી ૧૦૦ આંગળા, ને ઊચકનારાના તથા મુરદાંનાં મળી દશ પગ, તથા પાંચ માથા થાય છે, પણ આઠ પગો ચાલવામાં છે, અને છત્ર તો ચાર જણા ઉચકનારાંજ છે. આ ચીસ્તાનમાં રવાંન શબ્દ ઉપરથીજ જવાબ તો નીકળી આવે છે. એ ચિત્ર અલંકારને મળતો છે. (જુઓ પા. ૩૨૩)

“ સુદીએ મખસુક દીદમ તીર ખુરદેહ દર છગર,

કુળ કુળ મી ગઈદો દસતાર બંદ બર કમર. ”

મેં એક સુધીને દીકા, જેના જીગરમાં તીર બોકેલો હતો. તે મોહોલે મોહોલે ફેરી કરતો હતો, અને પોતાના માથાને બદલે કમર ઉપર પાધડી બાંધતો. જવાબ:—**ભમરડો.** તેની આર તે તીર છે. દોરી તે પાધડી છે; વિગેરે.

સવારે સે અરપે પ્યાદેહ દવાન, બ મયદાને કાપુરે અંબર કેશાન;
તનશ રમીઓ ચેહરેહ ચું અંગીઆન, બુદધનન ઓ હુકમશ બમાઝીનદરાન.

સવાલ.—જો કે ત્રણ ઘોડા ઉપર સ્વારી કરનારો છે તોપણ તે પગે ચાલે છે, અને કપુરના મેદાનમાં અંબર છાંટતો જાય છે. તેનું શરિર તો એક રોમનના જેવું છે, પણ તેમો ચેહરો તો કાળા સિંધીના જેવો છે. જોકે તે તો પોતાની જગાએ બેસી રહે છે, તો પણ માજનદરાન જેવા દુરના મુલુક ઉપર હાકમી ચલાવે છે, તે શું ?
જવાબ:—**કલમ.** આગળ જેવી સમજણ આપી છે તેવી આમા પણ લેવી.

“ ચીસ્ત આં પાદશાહે હુદ્દત એકલીમ,
બ હઝારાંન સવાર મી ગરદદ;
નાગેહાં યક સવાર અદ અલમ,
આમદો ફાજે શાહ બરહમ અદ. ”

ચીસ્તાંન:—એવો પાદશાહ કોણ છે, જે હજારો સવારોને સાથે લઇને હંમેશાં ફરતો ફરે છે, તોપણ માત્ર એકજ સપેહસાલાર પોતાનો શોનેરી રંગનો વાવટો લઇને આવતાંની સાથેજ આખાં લશકર સાથે નાશ ભાગ કરી તે વીખરાઇ જાય છે. જવાબ:—અંદ્ર. અંદ્ર પોતાની સાથે તારાઓ લઇને પ્રકાશે છે, પણ સૂર્ય નીકળતાંજ તારા ગુમ થઇ જાય છે. તે ઉપર સમજવું.

૮૨:—**દ્રષ્ટાંતરૂપક:**—જે ચીજનું આપણે વર્ણન કરવાના હોઇએ, તેનું પોતાનું છતું નામ હોવા છતાં તેનું નામ નહીં લેતાં, હરકાઇ બીજાના દાખલાથી ભેદમાં વર્ણન કર્યે તેને દ્રષ્ટાંતરૂપક કહે છે.

પુરાણોના આખ્યાનો-પંચો પાખ્યાન-અનવારે સોહેલી-ઇસપ્સ ફેબલ-વગેરે એજ અલંકારમાં છે. એમાં બહારથી અર્થ જૂદો હોય, ને અંદરથી કોઇના ઉપર લાગુ પાડવામાં આવે છે. એ સમાસોક્તિથી ઉલટો છે. દ્રષ્ટાંતરૂપકલાલંકારના જેવોજ છે, પરંતુ અસરમાં ફેર હોવાથી જૂદો પાડ્યો છે.

(દોહરો,)

“ નવી મ્હોરનું ચણણુ યહુ, ચાલ્યું થોડી વાર;

પણ પછિ તે ખોટી ઠરી, જૂનીનો વહેવાર. ” (ન. ક.)

બાહારનો અર્થ:—નવી મોહોરના શીકાનું ચણણુ રાજમાં દાખલ થયું.

અંદરનો અર્થ:—નવા કારભારીએ થોડી વાર તો અમલ ચલાવ્યો, પણ પછી તેનું ગાફું આગળ ન ચાલવાથી જુના કારભારીનું પાછું ચણણુ ચાલ્યું.

“ ચાર કશખાસી ઓ દુ કરદદ જંગ,

કુશને ગશતે ખુન શુદ્દહ દર કાચરે તંગ. ”

ચાર રાખશો બત્રીશ જણ સાથે લડ્યા. અને જ્યારે તે ચારેય કપાઈ કપાઈને માર્યા ગયા, ત્યારે જે નાનકડી ખીણમાં તેઓ લડ્યા હતા, તે તમામ લોહીથી ભરાઈ ગઈ. એમાં બહારથી તો લડાઈનું ખ્યાન છે, પણ અંદરખાંને તો પાન સોપારીનાં બીડાં ઉપર વર્ણન છે. પાન-સોપારી-ચુનો-અને કાથો મળી ચારનું બીડું, બત્રીશ દાત સાથે લડ્યું. અને ચલાઈ રહ્યું ત્યારે લાલ રંગ મોંઢાંમાં થઈ રહ્યો, તે ઉપર છે.

(રાગ કાફી.)

“ મસ્તાની તૂતી રાધે કૃષ્ણ રામ કૃષ્ણ ખેલ—ટેક.

—ખે ખાતી તૂતી પાની ખે ખીતી,

—પિંજરમે કરતી કલોલ રે—મસ્તાની. ” (ન. ક.)

બાહારનો અર્થ:—ખાંજરામાં પકડાયેલો પોપટ કલોલ કરતો હતો.

અંદરનો અર્થ:—હે પામર માણસ ! તું ખાઈ પીને આ સંસારમાં મદમાતો ભમે છે, પણ ધૈર્યનો તું કાંઈ ડર રાખતો નથી એ સાદું નહીં. તેની બંદગી કર ! ખાકાંનીએ માથુકતે કહ્યું કે;

“ તા ચક્ષમે તુ રીખત ખુને ઓશશાક, જુદ્દે તુ ગીરશૂત રંગે માતમ. ”

તારી નેણુ કટારી લાગવાથી તારા કંઈ કંઈ આશંકા માર્યા ગયા છે, અને તારાં જીવંત્રાંએ માહેતમ પોશીનો કાળો રંગ પકડ્યો છે, તે સંખ્યાબંધ મોહતને લીધેજ છે.

(કવિત.)

“ યહુ જાતવાન મસતાન ખાન પાન ભાન

સાન માન થાંન થાંન થોડી એક રંગ છે,

રોગી નિરબળ કળે નલભર ન ચપળ. ”

ન સવાર સરદાર ખાન મન અંગ છે,
 ઘોડી ખાસિએત બાણુ ગુણી તે પઠાણુ માન
 શુદ્ધિનું સંકારતાન રાવત તો નંગ છે,
 ખાં તો ઘેર ખેલ ધરે રાવત સવારી કરે
 નીજ હીતે ભારે ફરે જોવા જોવો અંગ છે ” (ન. ક.)

ખાહારનો અર્થ:—દેખીતુ તો ઘોડીનું વર્ણન છે.

અ દરનો અર્થ ૧ લો:—અ ઘેર રાજના રાજ્ય ઉપર એ વર્ણન છે.

અ દરનો અર્થ ૨ જો:—સરખાન નામના નવાખની સ્ત્રી ઉપર વર્ણન છે. થાય છે શું કે ખાં સાહેબતો ઘરમાં ખેલ્યા કરે છે. રાવત લાઇ ઘોડી ઉપર ખેસીને પોત્તને જ્યાં ફેરવવી હોય છે ત્યાં ફેરવે છે. વગેરે.

મયુરભટ્ટ નામે શિશ્ન કવિ ભોજ રાજની દરબારમા પ્રખ્યાત હતો. પણ ભોજની એકવાર ખફગી ઉતરવાથી તેના ઉપર કડવી નજર રાખતા હતા. એક પ્રસંગે ભટ્ટ પણ દરબારમાં બીરાજેલા હતા તેવામાં એક જણુ સારી શેઠડીનો સુંદર સાઠો રાજને નજર કરવા લાગ્યો. આ તકનો લાભ લઇ મયૂર ભટ્ટે અલંકાર ગોઠવ્યો કે:—

કાંતોસિ નિત્ય મધુરો સિરસાકુલોસિ

કિંચાસિ પંચ શરકાર્મુક મંદિતીયં

ઇક્ષોતવાસ્તિ સકલં પરમેકમૂનં

યત્સેવિતો વહસિની રસતાં ક્રમેણ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—હે શેઠડી ! તું સુંદર છે, સદા મધુર છે, તારામાં રસ ધણો છે, તું કામદેવનું બીજુ ધનુષ છે, સધળા ગુણો તારામાં છે, પરંતુ એક ગુણુ ઓછો છે. તે એ કે અનુક્રમે ચઢતાં ચઢતાં તારામાં રસ ઓછો ઓછો અને ઓછો મધુર માલમ પડે છે. એમાં વર્ણન તો શેઠડીનું છે, પણ ખરેખર તો રાજના સ્વભાવનું ચિત્ર છે. એ પ્રમાણે ભોજરાજને ગુણાર્થ મેહેણુ વાગી જવાથી શર્મા દો થઇ ગયો હતો.

(આમર વૃત)

“ નિત્ય નિત્ય મહેનતો હમે ધણીજ લીધિરે,

પેટ તે સુખેથી ખાઇ એન બાળિ કીધિરે;

હાથ પગ સંપ સપિ એમ ખીળિ ખિન્નરે,

પેટ સાથ રીસ રાખિ ભારિ ચાર દીનરે.—૧

મેટને ન આપવાધિ શક્તિ નીજ ખોધરે, (

જામ્ય મારિ હારિને. ઉતારી રીસ મેઘરે;

ઝામ્ય ઝામ્ય લીધું કામ પાછું શરૂ આણિરે,

પેટથી જિવે સફ વિચાર સાર નાણિરે,—૨” (ઇસપનીતિ)

બાહારનો અર્થ.—પેટ પડીને ખાયા કરે, ને હાથ પગો સાંમેહેનત કરે, તે તેમનાથી દેખી ન શકાયાથી પેટને વાસ્તે કામ કરતા બાંધ પડ્યાથી, ઉલટા પોને હાથ પગોજ તવાઈ ગયા. વગેરે.

અદરનો અર્થ:—મોટા લશકરી ખરચો માટે એક રામન રાજાએ અમીર ઉમરાવો પામે કર ઉંગરાવ્યાથી, તેઓ રીસાઈ ચાલ્યા ગયા. પણ તેથી તો તેઓજ નબળા પડી ગયા. વગેરે.

“ જુદતી એ કબુતરાને અગલક, હસ્તંદ જુદા જુદા માઅલક;

પરંદ બ ચર્મ જા નુમાય દ, વઝ ખાનેએ ખુદ ખીંચ નયાઅંદ. ”

અર્થ.—સફેદ અને કાળા રંગના કબુતરાના જોડાઓ એવાં જોયાં છે, કે જેઓને જુદાં જુદાં બાંધેલાં છે. તેઓ જ્યારે ઉડે છે ત્યારે છેક આકાશની ખબર લાવે છે, તો જોડે તેઓ પોતાના માળામાંથી તો બાહાર નીકળતાજ નથી. એમા બહારથી તો કબુતરા વીશે લખાણ છે, પણ અદરથી તો આદમીની આંખે વીશે વર્ણન છે.

રજપુતોના લગાઈના કઢખામા ગવાય છે કે:-

મરદાં હારી મૂછડી, દો દો બાલ ધના;

ગાડક દેસો પૂછડો, રાખે લોગ ધના.

અર્થ.—કોઈ માણસ ખરો શરવીર હોય અને તેને નાહની મૂછ હોય, કે મૂછપર જે ત્રણ બાલ હોય, તોપણ તે મરદાને મરદની મૂછના બાલ છે; બાકી ઘણાએ મુર્ખ લોકો મૂછે ઘણા બાલ રાખી મોટું મસા પુછકુ રાખે છે તેમાં શું વળ્યું ?

એમાં મુશકસાનો મોટી મુછો રાખે છે પણ કાયર છે અને રજપુતો ઝાઝી મૂછો વધારતા નથી છતાં બાહાદુર છે, એમ જણાવવા વાપર્યો છે.

જેમાં શબ્દાલંકાર સરસ હોય, તેમજ જેમાં અર્થાલંકાર સરસ હોય, અને તે લખાણ જો સાદી એવારતમાં પણ હોય, તો તેને કાવ્ય કહેવાને અડચણ નથી. એકન જેવા ક્ષીણસુદના, અને એદીશન જેવા અત્રેણ લેખકના, તથા ચાણુકના અધિપતિ મી. નવરોજી ચાનદાસ “ હલકાક ” ના, ને મી. કે. ન. કાપ્રાજી જેવા ગૂંજરાતી લેખકના ગદ્ય લખાણો, તેમજ મી. નર્મદાશંકર અને મી. નંદશંકર તુલજનશંકર તથા મરહુમ કરશનદાસ મુળજીના લખાણો ગદ્ય છતાં

કાવ્ય જેવાંજ કહી શકાશે.

આજે કાવ્ય રચનારાઓના અરિદાર રહ્યા નહીં, તેથી તેવા ઉત્તમ કવિઓ ઉભાંજ આવતા અંધ પડ્યા છે. પાદશાહ શીકંદરને માટે કહે છે કે, તે હોમર જેવા સરસ કવિની બનાવેલી એલ્યદ તથા તેના બીજાં કાવ્યોને કિમતી ઝવેરાતની પેટીમાં રાખી, જ્યાં જાય ત્યાં સાથે લઈ જતો હતો. અને મુતી વખતે તેને પોતાના માથાં તળે રાખી મુકતો હતો. કાવ્યના જશનું વર્ણન કરતાં એક ગૂર્જર કવિ કહે છે કે, આપણા રજપૂતો, અંદ આરોઢનો કરેલો પૃથ્વિરાજ રાસો ઉમંગથી ભાટોને મોઢે સાંભળે છે. કેટલાક હુસેલા રાજાઓ વીરરસનાં કવિતો સાંભળી ઘોડા ઉપર એકદમ ચઢી બેસી ૫-તેલ મેળવી આવેલા છે. જે વેળા બ્રહ્મ લજન કવિતામાં રાગ રૂપે થાય છે, તે વેળા રૂવે રૂવે આલેહ આનંદ વ્યાપી રહે છે. વલ્લભ માર્ગ નો પ્રસાર થયો તેનું મોટું કારણ આ, કે તેમાં સરસ કવિતા છે.

૮૩:—પ્રતિ મુર્તિ પ્રબંધ:—એમાં અસલ કાવ્યના પ્રતિબિંબ પાડી, અસલ કાવ્યમાં ફેરફાર કરી, તેમાં નવો હાસ્યરસ આણેલો હોય એવો નકલી અલંકાર, જેને અંગ્રેજીમાં *Parody* કહે છે. એ અલંકાર એવો આવે છે, કે એક કવિએ કાંઈ મીસલ સાથની કવિતા બનાવી હોય, તેનીજ મીસલને ટેકા આપનારી પણ કેવળ નિરાળીજ સરખામણી સાથની કવિતા બીજે કવિ રચીને હુસ્વારી બતાવે છે. શાયર જામીનો લત્રિજે હાતેશી કરીને હતો. તે નીઝામી કવિના જેવા અમસા બનાવા માંગતો હોવાથી, તેની શક્તિની પરિક્ષા લેવા, જામીએ તેને ફીરદોશીની નીચડી લાઇનની પ્રતિમુર્તિ અથવા નકલ કરવા આપી. “દરખતી કે તલખસ્ત વયરા સેરસ્ત, ગરશ બર નેશાંની બખાગે ખેહુસ્ત; વર અઝ જુએ ખદ્દશ બ હીગામે આબ, બેબીખ અર બેરીઝી શદહે નાબ સરજાંમે જૌહર બકાર આવોરદ, હમાન મીવેએ તદખ બાર આવોરદ.”

યાને:—એક કડવા સ્વાદનું ઝાડ તમે ગમે તો સ્વર્ગના આગમાં શેષો, અને પાણી પાવાને વખતે પાણીને બદલે તેના મુખ્યામાં ગમે તો સ્વર્ગના ઝરાઓમાંથી નીકળતો ખાંડનો શીરો અથવા મધ રેડો, તોપણ આખરે તો તે ઝાડ પોતાની અસ્રજ પ્રકૃતિ બતાવ્યા વિના રહેવાનું નથી, અને કડવાં ધ્રુજ આપ્યા વિના રહેનાર નથી. આ લીટીઓના માસજાનીજ લીટીઓ હાનેદીએ નીચે પ્રમાણે બનાવીને ગોઠવી.—
“અગર બીઝેએ ઝાગે ઝુલમત સેરસ્ત, નેહી ઝીરે નાજિસે બાગે ખેહુસ્ત,

જં હીંમાંમે આં બીએ પરવરદનશ, એ અન્હરે જન્નત દેહી અરઝનશ;
દેહી આખશ અઝ અશ્મેએ સવસખીલ, ખરાં બીએગર દમદમદ બેઅધલ;
શવદ આકેખત બચ્મેએ ઝાગ ઝામ, બરદ રંને બીહુદે તાહિમે બાગ. ”

યાને:—અગર જો તમે કાળા કાગડાનું ઈંકું સ્વર્ગના બાગ મ-
ધેની દેલ (મોરની માંદા) ની નીચે સેવન બેસાડો; અને સેવન
બેસાડતી વેળાએ તેણીને ખોરાકમાં ગમે તો બેહેસ્તના અનહર આપો;
અને ખીવામાં સ્વર્ગમાં આવેલાં સલસખીલના ઝરાતું પાણી પાઓ,
અને તે ઈંડાં ઉપર ગમે તો જીઆયલને પુક મારવા દો, તોએ પણ
તે બેડાંમાંથી ને બાળક અવતરશે ને કાગડો ને કાગડોજ જન્મવાનો.
અને ખેલી સ્વર્ગની દેલે લીધેલો સધળો અમ દોડટ જવાનો. આવી
સરસ પ્રતિ મુર્તિ વાપરવા માટે જમીએ હુતેદી ને પસાર કર્યો. એવી
ઉત્તમ પ્રતિ મુર્તિ હાફેઝની સતરો લઈને અબુધશાક નામના શાયરે
ઉત્તમ જોડણી કરેલી જગાની તંગીને લીધે છોડી દીધી છે, તે જોવી
હોય તો મી. કુકાની *Wits & Humours* પા. ૩૧ ઉપર જોવી.
કવિ ખાકાનીએ નીચડી લાઈનો લખી છે.

“પસ અઝ સી સાલ રૈશન ગસ્ત બર ખાકાની ઈં માઅની,

કે મુલતાનીસ્ત દરવીશી આ દરવીશીસ્ત મુલતાની. ”

યાને:—ત્રીશ વરસ પછી ખાકાનીને સમજ પડી, કે એક પાદ-
શાહ તે કોઈજ નહીં પણ એક દરવીશ છે, અને દરવીશ ને છે તે
પાદશાહ છે. ઉપડી લીટીને એક કવિએ નીચે પ્રમાણે ટકારમાં પ્રતિ-
બિંબિત કીધી છે:—

“પસ અઝ સી સાલ રૈશન ગસ્ત બર ખાકાની ઈં માઅની;

કે યુરાંનીસ્ત બાદેન્જનો બાદેન્જનો યુરાંનીસ્ત. ”

યાને:—ત્રીશ વરસ પછીજ ખાકાનીને જણાયું કે, યુરીઆની
તે બાદેન્જન છે, અને બાદેન્જન * તે યુરીઆની છે. (બીન્જલ
નામના વેગણાંની જાતના એકજ શાકની એ બેઉ વાંછીઓ યુરાંની
અને બાદેન્જન છે). વળી હાફેઝની એક લીટી લઈને તેને
પ્રતિરૂપ કીધેલી જોવામાં આવે છે:—

“ દરકારે ખએર હાજતે હીય એસ્તખારેનીસ્ત;

એહમાલ દર તનાહિલે-ફરની એરા કુનીદ ? ”

* બાદેન્જન=વેગણું.

યાને:—હાફેએ પેહેલી લીટીમાં કહ્યું, કે કાંઈપણ સારું કામ કરતાં શુકન અપશુકનની તમારે રાહ જોવી નહી. (ત્યારે બીજાએ લખ્યું કે) શા માટે ત્યારે લેઝતદાર ફરની નું ખાંણું ખાઈ લેવાને તમારે દીલ કરવી જોઈએ ? વળી અમદાવાદમાં દુકાળના વખતમાં ગાય કાપવાનું કસાઈખાંનું ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં એક અંગ્રેજે કાઢયાથી “હિંદી પંચ” માં દલપતરામની નીચલી ચોપાઈની પ્રતિમા કરેલી છે:—

કવિ દલપતરામ.

ગુણવંતી શીંગાળી ગાય,
કેવો છે એનો આકાર,
ફરીને પગ ને ખરીમાં ફાટ,
પછવાડે પુછડે છે વાળ,
હોઠ હલાવે બેઠી હોય,
દોહતાં દુધ બલું દેખાય,
પેંડા ખરફી ને દુધપાક,
બાસુદી ને બને શીખંડ,

હિંદી પંચ.

આમડાં માટે મારી જાય.
આમડાંનો મોટો વેપાર.
કરે હિંદુઓ લાંબી વાત.
પછંસા આપતાં આવે કાળ.
હાથ ઝોળીને બેઠા રોય.
પરાઈ આસપર જીવડો જાય.
મદદ માંગતાં કપાય નાક.
“આપજળ” તો પડ્યું થંડ.

અમદાવાદ ખાતે વેપાર અર્થે ગાય કાપવાનું કસાઈખાંનું એક અંગ્રેજે ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં કાઢ્યું તે ઉપર હિંદુ લાગણી ઉશ્કેરાઈ હતી તે બાબે છે.

૮૪—પ્રતિપ:—એને પણ ઉપમાનાલકારનો વિભાગ ગણેલો છે. જ્યાં લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવાં ઉપમાનને ઉપમેય જેવું ગણ્યું હોય, ત્યાં પ્રતિપાલકાર કહેવાય. સ્ત્રીની જુદાઈથી પીડાતો આશક વર્ષાઋતુના દિવસમાં એકાંત બેસી બળડે છે તે મરાઠી “અલંકાર વિવેક” માં છે:—

“અરે મારી પરમપ્રિય, તારો વિયોગ મારાથી સહન થઈ શકતો નહિ, માટે તારા અવયવ સરખા પદાર્થો જોઈને આટલા દહાડાં તો મેં મન વાળ્યું, પણ હવે તો તારાં નેત્ર સરખાં જે કમળા હતાં તે પાણીનાં પૂરમાં કુળી ગયાં; તારાં મુખ સરખાં જે ચંદ્ર તે વાદળથી ઢંકાઈ ગયો; તારી ચાલ સરખી જેની ચાલ, એવા જે હંસ જે

* ફરની=ઉકાળેલાં દુધમાં ખાંડ અને લોટ નાંખ્યાથી બનતી ખાવાની વાણીનું નામ છે.

‘પણુ જતા રહ્યા, સારાંશ જે જે પદાર્થ ઉપર તાર’ સાદ્રશ્ય, તે તે જોઈને હું મન વાળતો, તો તેટલું પણ દૈવથી સંખ્યાયું નહીં, એવું માર’ કમનસીય છે. ”

એમાં ઉપમાન આપવાની જે સાધારણુ ચીજો કમળ, ચંદ્ર, હુંશની ચાલ, તેને ઉલટીજ ઉપમેય જેવી ગણી કાઢી છે. વરસાદના દહાડામાં એ ત્રણે નજર ન પડતી હોવાથી તેણે બળાપો કર્યો છે.

વળી પ્રતિપના બીજા પેટા વિભાગો છે:—

૧—જ્યાં ઉપમેય * થી ઉપમાનનું માન ઘટતું હોય ત્યાં પણ પ્રતિપ.

“ દમયંતીનો ચોટલો દેખી, અતી છે સોભાગ,

અભિમાન મુકી લાજ આણી, પાતાળે પેકા નાગ.

નાસિકાના વેસર દેખી, કળાકર ને કીર,

તેણે અરણ્ય પરવત સેવિયાં, નારાખ્યું ચિતમાં ધીર. ”

(નળાખ્યાન.)

એમાં ચોટલો અને વેસર બેઉ ઉપમેય છે, તેમણે નાગ, મોર, તથા પોપટ એ ઉપમાનોને હલકાં પાડ્યાં છે તેથી પ્રતિપાલકાર થયો.

સંસકૃત ચંદ્ર લોકમાં છે કે;

“ અરે ! ઓ કામિની તું તારાં મુખની કાંતિનો ગર્વ મુકિ દે, ચંદ્ર પણ તારા સરખો છે. ”

“ હોસ્તે મેહરા બા તુ સનછદમ મ મીઝાન અઝ કમીન,

પદ્મેએ મેહ બર ફલક રફતે, તુ માંદી બર ઝમીન. ”

અર્થ:—મારી વાહલી ! મેં તારી ખુબસુરતીને ચંદ્રની ખુબસુરતી સાથે છુપી રીતે એક ત્રાજવામાં તોલી જોઈ, ત્યારે ચંદ્રની ખુબસુરતી હલકી થવાથી તેનું પદ્મ આકાશ ઉપર ચઢી ગયું, અને તારું પદ્મ તારી ખુબસુરતીના ભારને લીધે જમીન ઉપરજ બેસી રહ્યું.

* ઉપમા અલંકારમાં ૪ વસ્તુ આવે છે. ઉપમેય=જે વસ્તુને સરખાવવી હોય તે. ઉપમાન=જેની સાથે સરખાવવી હોય તે. સાધારણુ ધર્મ=જે બાબતમાં તે બે વસ્તુ સરખી આવતી હોય તે. અને વાચક=સરખાવણાનું જે શબ્દથી જ્ઞાન થાય છે તે. જે સરખાવણીમાં એ ચારે ચીજ આવે તેને પૂર્ણ ઉપમા કહી છે. જ્યાં એ ચારમાંથી એક અથવા અનેક કમતી હોય ત્યારે ભૂખ્ત ઉપમા કહેવાય છે. ઉપમા બે ભતની છે. સાબદી ને અસાબદી. (નર્મ કવિતા).

૨-ઉપલાંથી ઉલટુંજ ન્યાં ઉપમાનથી ઉપમેયનું માન ધરતું હોય ત્યાં પણ પ્રતિપ.

રજપુતોમાં લડાઈ લડવાનું કડખા ગવાય છે તે જૂઓ—

સાંઈ શરા ચાર રખ, ના કાયર ચાલીસ;

વે ચાલીસો ભાજણો, ચે ચારો ચાલીસ.

અર્થ:—ઓ ભલા! સાચી રાખે તો ચાર શરા (રજપુતો) રાખજો, ચાલીસ કાયર ચાને હીયકારા નાં રાખતો; કેમકે કામ પડશે ત્યારે ચાલિસે નાહાશી જશે, ને પેલા ચાર તે ચાલિશનું કામ કરશે.

શરા સરગસે ઉતરયા, હાથાં લાલ કખાણું;

શરા ઘર બધામણાં, કાયર તનિયો પ્રાણ.

અર્થ:—આ લડાઈમાં મદદ કરવા સાર મરી ગયલા શરાઓ પોતાના હાથમાં લાલ ધતુષ્લધને સ્વર્ગથી પાછા અહિં ઉતરી આવ્યા છે, એ જોઈ જીવતા શરાઓને ઘેર વધામણી થઈ રહી છે; અને તેઓ તો રણમાં ઝીપલાવે છે, પણ હીયકારાઓ તો ઉલટા પોતાના હાંજ ગગડાવી નાંખે છે, અને જીવ ખુવે છે.

૬૫:—પ્રીંગળાદાર્શિકા:—આ અલંકાર પ્રીંગળના રચેલા કાયદા પ્રમાણે ગોઠવવાનો હોવાથી એને તે નામથી ઓળખે છે. એને દ્વારશીમાં રદુ લઅઝઅલ અલ સદ્ર કહે છે; જેને અંગ્રેજીમાં *Antistrophe* કહે છે. ન્યારે એક શબ્દ પેહેલા કાફયામાં પેહેલે અથવા વચમાં વપરાયલો હોય, તે બીજા કાફયામાં છેડે અથવા વચમાં વાપરેલો હોય ત્યારે તે અલંકાર છે. જેમકે;

“ સુખનરા સરઅસ્ત અએ ખેરદમંદો જુન;

મયાવોર સુખન દરમીઆને સુખન. ” (સેખસાદી)

અર્થ:—સુખનને માથું એને પગ ખેડે છે. તેથી સુખનની વચમાં કંઈ બીજો સુખન નહીં બોલવો; ચાને કાઈ બોલે ત્યારે વચમાં કંઈ બોલવું નહીં. એમાં કાળા હરફેથી ભેદ સમજાશે.

નીચલા મનહર છંદમાં એ અલંકાર જરાખર છે.

“ જેણે માત તાત તણી પ્રાર્થના ન પ્રિત્યે ગાઇ,

પ્રભુ કેરી પ્રાર્થના જે ગાઇ તે ન ગાઇ છે;

ચાહી નહિ માત તાત તણી પુજા ચિત્ત માંહી,

પ્રભુ તણી પુજા ચિત્ત ચાહી તે ન ચાહી છે;

જેણે માત તાત તણી આંતરડી ઠારી નહી,

અન્ય તણી આંતરડી ઠારી તે ન ઠારી છે;
આખી ન પ્રસાદી માન તાત તણી મન કરી,
પ્રભુની પ્રસાદી આહી આખી તે ન આખી છે.”

વળી અમીર ખુશરો કહે છે કે:—

“ જન સેપર સાખતેઅમ નાવે કે મુઝગાંન તોરા;
તા હમે ખલક બેદાનદ કે મન જન સેપારમ. ”

અર્થ:—મારા છવને તારી આખની પાંપણના તીર સામે મેં
દાલ કરી રાખી છે, કે જેથી સાલોડનાં જોડે મેં મારો છવ અર્પણ કરેલો છે.
એમાં જન સેપાર એ જન સેપાર દેહની બરાબર છે.

મૂજરાતીમાં દલપત કાવ્યમાં છે કે:—

“ પાછ પાછ પ્રેમ પાન પ્રથમ તેં પુષ્ટ કર્યો,
પાછી પીડા પમાડી વિન્નેગ પાન પાછ પાછ. ”

વળી પેહેલા છંદના અધવચમાં જે શબ્દ વપરાયલો હોય તે બીજા
છંદને છેડે વપરાયલો પણ આવે છે. તેનો ખાકાંની દાખલો આપે છે કે;
“મારા કે કુનદ મુસલ્લમ આનજ, ખુરશીદ નમી શવદ મુસલ્લમ.”

મુસલ્લમ=એટલે સલામત એ અર્થ બેઉમાં છે.

વળી કબીરે પણ એના અચ્છા દાખલા આપેલા છે;

ઘાટ ઘાટ સખ કાઇ બરે અવધટ લરે ન કાય;
અવધટ-ઘાટ કબીરકા લરે સો નિર્મળ હોય.
કબીર માળા કાઇકી એત જંપનકા ફેર;
માળા ફેરે આસકી જામે ગાંઠ ન મેર.
માંગણ મરણ સમાન હે મત કાઇ માંગો લીખ;
માંગ્યાસે મરના લલા એ સત ગુરકી રીત.

વળી એક ફારશી શાયર કહે છે કે;

“ યુમુદે માસ્ત બ ખાઝાર કનુન જલવે ફરશ;
ઝાહેદ અઝ ગુશેએ બેલવત દેલે ખુદરા ખાઝઆર. ”

હાલે આપણો જોસફ યાને પ્યારો, પોતાની ખુબસુરતી બજારમાં
ખતાવે છે, અને તેથી પેલા સન્યાસીને કહો કે એકાંતવાસના ખુલામાં
થી તેનું દીલ લઇ આવે. સુધારા પત્રિકામાં લખે છે કે:—

હારે બેની વાતો સુધારા કરી વાંચજો;
વાંચી સુખ સુધારાનું ધરો મનમાંજો:—

હારે ધરવર કૃપા ન નાની સુની વાંચજો;

માલ મોટા છે સ્વર્ગ સિંહાસનમાંજે.
હારે દુષ્ટ પાપે તો લોહી જામી જાયજે;
સ્વર્ગ આશ આભાસ ઝાંખો પડેજે.
હારે પાપે મોંદું ન નાથ દેખાયજે,
દુષ્ટ જાયો આવીને આડો નડે જો.

વળી ઘણી ગમ તેના તેજ શબ્દો બન્ને જંદોની છેડે આવે છે:—

“ સાકી બેયાર બાદેહ કે આમદ જમાને ગુલ;
તાબેશકનીમ તોબેએ દીગર દરમીઆને ગુલ.”

એમાં હાફેએ છેલ્લા શબ્દો અલંકૃત વાપર્યા છે.

પરસ્પર સુખની વેહેંચણુ વીશે એક ગૂર્જર કવિ લખે છે કે:—

નહિ મરે અરે તે નર, જે અરે ધરે ઉરપર;
જે અરે ધરે ઉરપર, જે ખરે કરે ફિકર;
જે ખરે કરે ફિકર, દુખીયાં પર કરે નજર;
દુખીયાં પર કરે નજર, તે નર ખરે નહિ ખર.

વળી અબદુલ વાઝે એ અલંકાર વાપરેલો છે કે —

“ દર આશકી એ દેલખરી અએ દેલખરે શીરીન;
મત રનુજે સું ફરહાદો તો તરફે સું શીરીન.”

વળી જે શબ્દ જંદો પેહેલો હોય, તે જંદો છેડો હોય, એવો દાખલો:—

“ ફલકે હજર યુષ સેફલે તોરા,
ફર્દે કર્દ અઝ મત અએ બદાનેશ ફર્દ.” (મસુદેસાદ)

એ દાનેશમંદીમાં જોડા વગરની ! જે હલકત ફરતા ફલકને
વિયોગ પાડવાની ટેવ છે, તેણે તારાથી મને છુટા પાડ્યો છે.

નષ્ટે મૃતે પ્રવ્રજિતે ક્લીબે ચ પતિતે પતૌ ।

पंचस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥

અર્થ:—પતિનો શોધ લાગે નહીં એવું થયું હોય, પતિ મરણ પામ્યો હોય, સન્યાસી થઈ ગયો હોય, નપુંસક જણાયો હોય, અથવા પતિત થયો હોય, તો એ પાંચ પ્રસંગે તે સ્ત્રીએ બીજો પતિ કરવો.

કૃતે તુ માનવા ધર્મચિંતાયાં ગૌતમા : સ્મૃતા : ।

द्वापरे शंखलिखिता. कलौ पाराशरा : स्मृता : ॥

અર્થ—સત્યયુગમાં વિશેષે કરીને મનુસ્મૃતિમાં કહેલા ધર્મ પ્રમાણે વર્તવું, ત્રેતાયુગમાં ગૌતમના કહ્યા પ્રમાણે, દ્વાપરમાં રાંખના કહ્યા પ્રમાણે, અને કલિયુગમાં પરાશરના કહ્યા પ્રમાણે વર્તવું.

૮૬—પરિહાસાલંકાર:—એને “હાસ્ય રસોત્પાદક પ્રબંધ” કહે છે. જેને અંગ્રેજીમાં *Mock Heroic Verses* કહે છે. ગોપા અપ્યોક્તિનો આ અલંકાર તો દાદો છે. એમાં પેહેલવાંની કરનારા શુરા-ઓનું (૧) મશકેરી રૂપે હાસ્તાન આપવામાં આવે છે. એ અલંકાર હાસ્યનો હોવાથી *Burlesque* પણ ગણાય છે. હિંદ જૂમિના શાયર જફરે, પોતાને દીરદોશીના શાહનામાના પેહેલવાનની નીચે મુજબ ઉપમા આપી છે.—

“ મન આં રસ્તમે વકતે રઘનતનમ,
કે દેહ પાપર અઝ મુસ્તે ખુદ ખેશકનમ.
કુનમ રાઝન અંદર ચપાતી બ તીર,
બરઆરમ દેમાર અઝ સરે મુયે પીર.
ખેપુશમ અગર જોશને જંગરા,
હઝીમત દેહમ પશ્ચેએ લગરા.
બ યકે હુમલે બાલે મગસ બરકુનમ,
કતારે હો સદ મુર બરહમ ઝનમ.
અગર બરઝનમ પંજે દર દાલ ભાન,
ફેતદ હેખનો ખોફે મન દર જોહાત.
બહુઝમ બરમેહો સનાન દુદેહરા,
શેગાઝમ બચુગાલ કાલુદેહ રા.
દરી દોરે સાંની કે રસ્તમ મનમ,
બતારો બગુર્જે ઝેરાં ખેશકનમ.
મન આં શેહસવારમ કે વકતે નખદ,
બરઆરમ બ યકે મુસ્ત અઝ પુખ્તે ગીરદ.
બ હેગાંમે ખેશમ ઓ તરફદ તલાશ,
કુનમ ગર્કે અંશુસ્ત દર દાલે માશ.
ચુનાં બોગસલમ રસ્તએ ખામરા,
કે સાઝમ ખેજલ રસ્તમો સામરા.
અગર બર કશમ તીજે તદખીર રા,
ખેશ્ચુરમ સરે શીરે તસ્વીર સ.

મન આનમ અગર અરૂપ જોલાં કુનમ,

ચેહલ ખાનેએ સુસ વધરાં કુનમ.

બ નામો નીશાને જફર દર્દમદ,

ચુ ખાંગે ખર આવાઝેએ મન મુલદ

અર્થ:—હું જમાને પેહેલવાંત રોઝનતન રસ્તમ છું, અને તે એવો છું કે, માત્ર એકજ મુંકી માફ તો ભુજેલા દશ પાપડની ચારની ચાર લાંછ નાંખું. મારા તીરથી કરીને એક સમુસાને વીધી નાંખું, અને ઘરડા આદમીનું માથું તો તોડીજ નાંખું. જો હું લડાઇનું (*Pan-cake*) બખતર પેહેર તો લુલાં મગતરાંને એકદમ નહસાડી મુંકું. એકજ હુમલામાં એક માંખીના તો ચુરે ચુરા કરી નાંખું, અને બસો કીડીઓની હારની હારને હેબતાવી નાંખું. અગર જો દાલ ભાત ઉપર મારો પંજો ચલાઉતો દુન્યાને હું હેબતાવનારો અને ધાસ્તી ભરેલો થઇ પડું. ગમે એટલો દુધનો જથ્થો હોય તોપણ જો તેમાં હું મારો ભાલો માફ તો આરપાર ફેડી કાઢું! અસે માત્ર મારી ચુંગાલ જો માફ, તો ફાલુડાનો કચડાણ કાઢી નાંખું! આ જમાનામાં જ્યારે હું બીજો રસ્તમ ગણાઉં છું, ત્યારે તો હું મારા જખરદસ્ત ગુરજથી કરીને બતાયાના ચુરે ચુરા કરી મેલું! લડાઇને વખતે હું જેવો પ્રખ્યાત લડવૈયો એક-મુંકી માફ, તો રના ઢગલામાથી કેટલી બધી ધુળ ખખેડી નાંખું જ્યારે પણ હું ઉશકેરાઇ જાઉં છું ત્યારે હું ભાત ભાતના ગલ્યાં શાકોની અંદર ઘણા જોરથી મારી આંગળી ગોપી દઉં છું. કાચા મુતરના તારો એવી રીતે તો હું તોડી નાંખું, કે રસ્તમ અને સામ પણ શરમમાં ગરકાવ થઇ જાય. અગર જો તદબીરની તરવાર હું ખેંચી કાઢું ત્યારે તો, તશવીરમાં ચિતારેલા સિહનું માથું પણ ઉડાવી નાંખું. હું એવો બાહાદુર છું કે જો એકવાર મારા ઘોડાને દપતાઉં તો, ઉંદરોનાં આખાં ૪૦ ઘરો એક પલવારમાં નાશ કરી નાંખું. હું જફર યાને દર્દમદના નામથી બહુ પ્રખ્યાત છું, અને મારી ખ્યાતિનો આવાજ ગધેડાના ભુંકવાની માફક દુરવેર ફેલાનારો છે. સામળ ભટે બાહાદુર પેહેલવાન (I) વિશે નિચલો છપ્પો જોડેલો છે:—

તાતી બાંધી વરવાર પછી નાસે સૌ પેહેલો,

તાતી બાંધી તરવાર વળે વાટેથી વેહેલો,

તાતી બાંધી તરવાર શુભ પોનાના ગામે,

પડે હેમભણી ખુમ, આપ આયમણો ધાએ,
વળી વાંકાં મેલી પાઘડો, ચંચળ થઈ પરચમ ચડે,
સામળ કહે નાશી જાવ નર, પ્રોહ ધાવ શીરપર પડે.

આહુર રજપૂતો વિશે એક ગૂર્જર કવિ લખે છે કે:—

માંચી તણા માકડ સમા, નીકેતથી નવ નીસરે;
શીકાર સસલાનો કરી, ધિકારથી નવ ઓસરે;
શેં નવ સેન્યા*સેષ્ટીપતી, કંગાળ કુશકા ખાંડવા;
શી ધાડ મારે યુદ્ધમાં, રજપૂત એવા રાંડવા !
ઠરિને ધસે, પાછો ખસે, ખડખડ હસે. ખુશીવડે,
કુળને લજાવે, ઘેર આવે, શર નાવે, સોંધુકે;+
પાવઈ પ્રગટતો તો લલે તાળી તું લાગત પાડવા,
શી ધાડ મારે યુદ્ધમાં, રજપૂત એવા રાંડવા !
ટાણે સજ સસ્ત્રો પરાણે, સઘ રણમાં સંચરે;
સુખ સાલખી સંતાનને સુંદરિ તણી ત્યાં સાંભરે;
હાકળx સુણી પાછળ ધરે, પગલા કલંક લગાડવા;
શી ધાડ મારે યુદ્ધમાં, રજપૂત એવા રાંડવા !

૯૭—અંતરલાપિકા:—જેને અંગ્રેજીમાં Acrostic કહે છે,

અને ગૂજરાતિમાં “પ્રથમાક્ષર અ’ધ” અથવા “આધાક્ષર અ’ધ” અથવા
જૂદે રૂપે વપરાય ત્યારે “આધ્યાત્મીયપિકા” પણ કહે છે. એક કવિતા
એવી રીતે બનાવવી, કે તેના દરેક લીટીના પહેલા અક્ષરના પહેલા દરેક
ગોઠવતાં કાંઈ ચીજ કે માણસનું નામ અથવા કાંઈ સુંદર વાક્ય બને.

આધ્યાત્મીયપિકા:—જ્યાં એક લખેલા વિષયમાં બહારના
પહેલા અક્ષરોની અથવા અંદરના અમુક અમુક ઠેકાણાના અક્ષરોની
એવી રચના થઈ હોય, કે જેમાંથી કાંઈ નવો અર્થ નિકળે, ત્યાં આ-
ધ્યાત્મીયપિકા. અંદરના આગથી કાંઈ રચના નીકળે તે અંતર્યાપિકા કહેવાય.

જેમકે:—

“ શ્રી ક્ષણમાં શું હોય !	દગો કરતાં શું હારે?
અધિક ગામડાં માંહી,	લહે કાણુ પદવી ભારે ?
મટે નહીં તે કાણુ ?	પરમ દુઃખ સાથી શું છે ?

* એવાઓને કુશકા ખાંડનારા ગોળા કાં નહીં ઇશ્વર તેં સન્યા?
નસિધુ’ નામનો રાગ ગાવાથી બગાઈમાં શુર ચડે છે તે. xયુદ્ધની ખુમ.

હાટી આત્ર ને અંત,	તહાં-જે નામ રહ્યું છે.
વાયા અવિચળ એ દેવ છે,	રાખી રેહેમ નજર રહે;
દન દન પદ આદિવરણ પર	મધ્ય વરણ કવિજન કહે. ”

એમાં દરેક લીટિના પેહેલા અક્ષરો વાંચી જમણે તો “ શ્રી અમદાવાદ દલપતરામ ” એવું વાક્ય થાય છે, યાને કવિ દલપતરામે આ છપ્પો જોડેલો છે, તેથી તેવણે પોતાનું તથા પોતાના વતનનું નામ આ અલંકારથી જણાવેલું છે. એને અંતરબહારલાપિકા તું લાંબું નામ આપ્યું છે.

એ અલંકારને ફારસીમાં “મવશ્શેહ” કહે છે. રશીઉદ્દીનની એક રોઆઈમાં એ મળે છે:—

“ માશુકે દેલમ બેહ તીર અનદુહ બ જસ્ત;
હુએરાન શુદમો કસી નમી ગીરદ દસ્ત.
મીશકીન તને મન કે પાયે મેહનત શુદેહ;
દસ્તે ગમ દોસ્ત, પોસ્તે મન બસ્તે શીકસ્ત. ”

એમાં પેહેલીમાં **મીમ**—૨ જમાં હે—૩ જમાં **મીમ**—૪ થીમાં દાલ, મળી “ મહમદ ” એ નામ નીકળી આવે છે. અરધી અરધી લીટીમાં બાહ્યાંતરલાપિકા સમાવેલા હોય છે, જેમકે:—

પી પીલે પ્યાલો મધ ભરી, રોશન ગુલે સુલસુલ;
જગ બાગના મેદાનમાં, શાહા ગુલ ખરે બેસુલ.
દીવાને પતંગ પ્રાણ દે, નવ જાનથી કરે;
શા લાવથી અર્પણ કરે, જીવ જાનથી આ પુલ.
બાધક સીહા સંસાર, દસ્તે દોસ્તમાં ધરે,
દેશો મને કુલ જોહાનજો, કરશો નચીજ કયુલ.

શાયર મનસુબે નીચે પ્રમાણે સીકતે મુવસશેહ કરેલી છે.—

“સરકશ નો થા કે જોઆય તું જેવા ધણા,
રસતાની રજમાં ચમ ગયલા ફતા.
જંગ—રંગ—ધંગ—ને જુઠાં મકર,
મસ્તી—ફેસાદ—ને ફરેખી જીવતર,
સો જીવીઆ કરતાં, ભલું છે મરણ,
દશ ધણે-લાખ ધણે-દશ લાખ ધણે એ સજન.
જીવતુ તેઆરે રેહેનેજ છે પરમાંણ,

જીવતર તેઆરે તેહેનું જુ' જાણુ.
જીવતનો પેશા જે જીવતાં જુ કરે,
ભલામથી સજીના હૃદયમાં ભરે.
ધમાન પર રહે જે સાખેત હરદમ,
ખાંધે રથ પર નેક ઊમેદના દમ.
રોર — ગમ — ને ગરીબની હાજત,
ને દીલથી ખુશ ચીટ આપે જલદ.
તકેળરી બદ દરગેજ નહીં કરે,
નામ સાહેબનું હૃદયમાં ધરે.
ધજત — મરવત — ને હેસાંનની વાત,
તન — મન — ધસી બળવે દીન — રાત. ”

એમાં દરેક લીટીનો પહેલો હરફ વાંચવાથી “ સર જમસેદજી
જીજીભાઈ ખારોનેટ નાઇટ. ” નું નામ વંચાશે.

૮૮—નિંદાત્મક કવિતા:—(*Satires*) અને ૮૯—ઠોક
પ્રબંધ:—(*Epigram*) જેઓના અગ્રેજી નામે અનુક્રમે *Satires*
and *Epigrams* છે. નિંદાત્મકમાં દુરાચરણ ઉપહાસક કવિતા
આવે છે, અને મર્મ વચનમાં મેહેણાં મારી કોઇ શખ્સ ઉપર સખ્ત
ટીકા અથવા સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. અને ઠોક પ્રબંધમાં એકજ
વિષય ઉપર જોડેલી મનોરંજક કવિતા, ગજલ, કે ખ્યાલ ટપ્પા,
અને હુયકા આવે છે. તે એકમેકને મજતા હોવાથી સાથેજ ભેળીને
વર્ણન કર્યું છે.

ફીરદોશીએ મુલતાન મહમદ માટે રચેલું ઠોકપ્રબંધ બહુ
હુડી સમજવાળું છે.—

“ ખુબરતે દરગેહે મહમુદે ગઝનવી દરયાસ્ત,
ચેગુને દરીયા કાનરા કેરાને પયદા નીસ્ત;
ચે ગાતહા અદમો અંદર હી નદીદમ દુર્ર,
ગોનાહે બખ્તે મન અસ્ત ધન ગોનાહે દરિયા નીસ્ત. ”

અર્થ.—એમ કેહવાયલું છે કે મહમુદ ગઝનવીનું મોટું દીલ
સદા વહાળ કરતા સમુદ્રના જેવું છે. જેઓએ એ વાતનો અનુભવ
લીધો હશે તેઓ નશીબદાર છે, પણ મારા બાળમાં તો એ સિદ્ધાંત
ખડ પડેલું જોવાને હું તો બેનશીબ નીવડ્યો છું. મેં તે દરિયાવ
ના મોજામા હોમાવી જોયું, પરંતુ મને તો એકપણ મોતી તેમાંથી

દાદી આજ ને અંત,	તહાં જે નામ રહ્યું છે.
વાચા અવિચળ એ દેવ છે,	રાખી રહેમ નજર રહે;
દન દન પદ આદિવરણ પર	મધ્ય વરણ કવિજન કહે. ”

એમાં દરેક લીટિના પેહેલા અક્ષરો વાંચી જઈએ તો “ શ્રી અમદાવાદ દલપતરામ ” એવું વાક્ય થાય છે; યાને કવિ દલપતરામે આ છાંયો જોડેલો છે, તેથી તેવણે પોતાનું તથા પોતાના વતનનું નામ આ અલંકારથી જણાવેલું છે. એને અંતરબહારલાપિકા નું લાંબું નામ આપ્યું છે.

એ અલંકારને કારણીમાં “મવશ્શેહ” કહે છે. રશીઉદ્દીનની એક રોઆઈમાં એ મળે છે:—

“ માશુકે દેલમ બેહ તીર અનદુહ બ જસ્ત;
હુએરાન શુદમો કસી નમી ગીરદ દસ્ત.
મીશકીન તને મન જે પાયે મેહનત શુદેહ;
દસ્તે ગમ દોસ્ત, પોસ્તે મન બસ્કે શીકસ્ત. ”

એમાં પેહેલીમાં મીમ—૨ જામાં હે—૩ જામાં મીમ—૪ થીમાં દાલ, મળી “ મહમદ ” એ નામ નીકળી આવે છે. અરધી અરધી લીટીમાં બાહ્યાંતરલાપિકા સમાવેલા હોય છે, જેમકે:—

પી પીલે પ્યાલો મધ લરી, રોશન ગુલે બુલબુલ;
જગ બાગના મેદાનમાં, શાહા ગુલ ખરે બેમુલ.
દીવાને પતંગ પ્રાણુ દે, નવ જનથી કરે;
શા લાવથી અર્પણુ કરે, જીવ જનથી આ પુલ.
બાધક સીહા સસાર, દસ્તે દોસ્તમાં ધડ;
દેશો મને કુલ જોહાનજો, કરશો નચીજ કબુલ.

શાયર મનસુખે નીચે પ્રમાણે સીકતે મુવસશેહ કરેલી છે:—

“સરકશ નો થા કે જોઆય તું જેવા ધણા,
રસતાની રજમાં થઈ ગયલા કના.
જંગ—રંગ—ધંગ—ને બુઠાં મકર,
મસ્તી—ફેસાદ—ને ફરેળી જીવતર,
સો જીવીઆ કરતાં, લણું છે મરણ,
દશ ધણે—લાખ ધણે—દશ લાખ ધણે એ સજન.
જીવવું તેઆરે બેહેનેજ છે પરમાણુ,

જીવતર તેઆરે તેહેનુંજ હું જાણુ.
જીવનનો ખેશો જે જીવતાં જ કરે,
ભલાઈથી સજીના હૃદયમાં ભરે.
ધમાન પર રહે જે સાથેત હરદમ,
ખાંધે રખ પર નેક ભિમેદના દમ.
રોર — ગમ — ને ગરીબની હાજત,
ને દીલથી કુછ ચીટ આપે જહટ.
તકાવરી ખદ હરગેજ નહી કરે,
નામ સાહેબનું હૃદયમાં ધરે.
ધજત — મરવત — ને હેસાંનની ખાત,
તન — મન — ધસી જબલે દીન — રાત. ”

એમાં દરેક લીટિનો પેહેલો હરફ વાંચવાથી “ સર જમસેદજી
જીજીભાઈ ખારોનેટ નાઈટ. ” નું નામ વંચાશે.

૮૮—નિંદાત્મક કવિતા:—(*Satires*) અને ૮૯—ઠોક
પ્રખંધ:—(*Epigram*) જેઓના અગ્રેજી નામો અનુક્રમે *Satires*
and Epigrams છે. નિંદાત્મકમાં દુરાચારણ ઉપહાસક કવિતા
આવે છે, અને મર્મ વચનમાં મેહેણાં મારી કાઢ શખસ ઉપર સખત
ટીકા અથવા સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. અને ઠોક પ્રખંધમાં એકજ
વિષય ઉપર જોડેલી મતોરંજક કવિતા, ગજલ, કે ખ્યાલ ટપ્પા,
અને દુયકા આવે છે. તે એકમેકને મજતા હોવાથી સાથેજ બેળીને
વણીન કર્યું છે.

ફીરફોશીએ સુલતાન મહમદ માટે રચેલું ઠોકપ્રખંધ બહુ
ઊંડી સમજવાળું છે.—

“ જીજસ્તે દરગેહે મહમુદે ગઝનવી દરયાસ્ત,
ચેશુને દરીયા કાનરા કેરાને પયદા નીસ્ત;
ચે જાતહા અદમો અંદર હી નદીદમ દુરર,
ગોનાહેખખતે મન અસ્ત ધનગોનાહે દરિયા નીસ્ત. ”

અર્થ:—એમ કેહવાયલું છે કે મહમુદ ગઝનવીનું મોટું દીલ
સદા વહાજ કરતા સમુદ્રના જેવું છે. જેઓએ એ વાતનો અનુભવ
લીધો હશે તેઓ નશીયદાર છે, પણ મારા બાળમાં તો એ સિદ્ધાંત
ખરું પડેલું જોવાને હું તો બેનશીય નીવડ્યો છું. મેં તે દરિયાવ
ના કોળમાં હોમાવી જોયું, પરંતુ મને તો એકપણ મોતી તેમાંથી

મળી આવ્યું નથી.

મહમુદ ગઝનવીએ શાયરોન શાયર ફેરદોશીને શાહનામું રચવા માટે જે દામ આપવા કહ્યું હતું તે ન આપ્યાથી શાયર નીરાશ થયેલા, તેનો એસારો છે. શાયર અનવારીએ નીચે પ્રમાણે પોતા ઉપરજ અલંકાર વાપર્યો છે કે;

“ હર બલાઈ કઝ આસમાન આયદ,
ગરએ બર દીગરી કઝા બાશદ;
બ ઝમીન ના રસીદેહુ મી ગુઝયદ,
ખાનેએ અનવરી કુબા બાશદ ?”

માયની:—કાંઈપણ જાતની વિપત્તિ આસમાન ઉપરથી જેવી ઉતરી આવે છે તેવીજ તે પુછવા મંડી જાય છે કે ‘અનવરીનું’ ઘર ક્યાં છે ?’ તો જોકે તે બલા કાંઈ બીજાનેજે માટે ફરેતા ફલકે નીમેલી હોય, તોપણ તે બલા મનેજ શોધતી આવે છે. સમરકંદ-વાળા શાયર રસીદીએ નીચેથી જોડણી કરેલી છે:—

“ તુ વઝીરીઓ મનત મદેહત ગુઝ, દસ્તે મન બી અતા રવા બીની;
તુ વઝરાત બમન સેપારો મરા, મદેહતી ગુઝ તા અતા બીની. ”

યાને કે:—તું એક વઝીર છે. અને હું તારી તારીફ કરનારો છું; પણ તેં તારી કાંઈપણ બક્ષેશનો હાથ મારા ઉપર લખાવાનું દુરસ્ત વિચાર્યું નથી. થોડોવાર એ વઝીરી-પદ મને આપ! અને તું મારી તારીફમાં કાંઈ બોલ ! અને પછી હું તને બતાઉં કે સખાવત શું ચીજ છે ! (એ દીન કાંઈ, કે મીઆંકે પાંઉમેં ભુતી) વળી બીજા એક બદ્દદીનનામના લેખકે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“ ગોફતમ સુખનત શીકસ્તે વશ ચું આયદ ?

બા આંકે હમે ચું દુરરે મકનૂન આયદ;

ગોફતા સુખન અઝા દેહાને તંગી કા મરાસ્ત—

ગરને શેકનમશ ચેશુને બીરમ આયદ ? ”

મતલબ:—માશુકને મેં પુછ્યું કે; તારા શખુનો મોંતીના ઢાંણું જેવા છે; પરંતુ તે શખ્દોને તોડી તોડીને તું કાંય બોલે છે ? ત્યારે તેણીએ કહ્યું કે; તું જૂએ છે કે મારું મોહું અતિશય નાહતું છે; તેથી હું આખાને આખાજ શખ્દો તેમાંથી બાહાર કેમ કાઢી શકું, વાસ્તે તે શખ્દોને લાંગીને નાહના ટુકડા કીધા વગર તે બાહાર નીકળવાનાજ નથી. (અહિં જાણુ જોઈએ કે આગળા ધરાં-

ની લોકોમાં તેમજ એશીઆની બીજી ઘણી પ્રજાઓમાં જેમ એક માથુકતું છેક નહીંજ દેખી શકાય એટલું નાહતું મોડું હોય, તેમ તે ઘણીજ ખુબસુરત ગણાતી હતી, તે ઉપર તે પ્રીયાએ પોતાના પ્રીતમ આગળ સ્વસ્તુતિ કરેલી છે.)

નીચલાં ત્રણ *Epigram* માં પેહેલી દરેક લીટી દિલ દુઃખવનારી છે, ત્યારે બીજી લીટી નાંચે કે તુરંત દીલ ખુશ થાય છે; મુખતારે ગજનવી ઉપરથી:—

“ હમીશે ખેશમે તો દર સાથેએ હોમા કુચ્છદ,
એખસ કે બર સરશ જે બેહરે ઉસ્તખાન આયદ.”

યાને—તમારા દુશમનો હંમેશાં હોમા * પક્ષીના છાંયડા હેઠળ છે. કારણ કે તે પક્ષી તેઓના હાડકે હાડકાં ખુંચવી લઇ જવાને તેઓના માથાં ઉપર બમ્બા કરે છે. એમાં ૧ લી લીટીથી દુઃખાયલું દીલ, બીજી લીટીથી ખુશાલ થાય છે

“ ખુલ્લો પસ્તે જેહાન લુમલે દુશમનાને તોરાસ્ત,
કે ગાહ દર છુને આહ અદો ગાહ બર સરે દાર.” (રસીદુદીન વતવાત)

યાને—દુન્યાની ઉંચાઇ અને ઉંડાઇ સર્વ તારા દુશમનોતે લગતી છે; કારણ કેાઇવાર તેઓને અધારાં ગારની અંદર રહેવું પડે છે, અને કેાઇવાર શુળીને મથાળે લટકવું પડે છે. એમાં પણ પેહેલી લીટીથી આલુદાં થયલું દીલ, બીજી લીટીથી સંતોષ પામે છે.

“ જનયે ખેશ્મન ચું જનયે તોસ્ત રક્ષીઅ, આને તો તખ્તો આને દુશમન દાર.”
યાને તમારા દુશ્મનની જગા તમારી જગાના જેટલીજ ઉચી છે— એટલે કે તમારે ગાટે તખ્ત છે, અને તેને માટે શુળી છે. એમાં પણ ઉપલી લીટીઓ જેવીજ ખુબી છે.

“ અએ મોલવી એ કશ દેમાગત કન્દેહ,
માહી કે કુનદ બર તુ સલામ ધન બન્દેહ;
ચંદાન હરકત કુન કે અઝ રૂએ કીઆસ,
માલુમ શવદ કે મુરદેહ યા કીન્દેહ. ”

અર્થ—અભિમાનથી ટુલી ગયલા એ મોલવી ! ત્યારે હું કમતરીન બંદો તુને સલામ કરું છું, ત્યારે તું સલામ પાછી કરતો

* એ કલ્પિત પક્ષીને માટે કહેવાય છે કે, જેના ઉપર તેના છાંયો પ્રડે, તે આદમી આપ્પાદ થઇ જાય છે.

નથી તો નથી, પણ એક જરા તો ડોકું ધુણાવ' ! કે હું એટલું તો જાણુ કે તું મરી ગયો છે કે જીવતો છે ! વળી એક આશકે પોતાની એક આંખવાળી અથવા બાડી આંખવાળી માથુકની ખુણસુરતી ઉપર અલંકાર વાપર્યો છે કે:—

“એ આન બહુમયસ્તે આંસનમ યદ ચશ્મ, કે તુ ક્ષન્ગે નેગેહ ખતા નકુનદ.”

આ માથુકે પોતાની એક આંખ બંધ કરી રાખી છે તે કાંઈ કારણ વગર નથી; તે એટલાજ વાસ્તે કે તેણીના નેણ બાણની નીશાન આબાદ લાગવામાં કાંઈ પણ ભુલ નહીં થાય. મનલબ કે નીશાન મારનાર હમેશાં બાડી આંખે જોઈને મારે છે. વળી એક આધળી માથુક ઉપર તેણીના આશકે નીચે પ્રમાણે જોડેલું છે.—

“બ ચશ્મે આં જુતે ઝીઆ હયા બ મરતબ ધ્રુઅસ્ત,

કે હીચ ચશ્મ નદીદ અસ્ત રુએ મરદુમરા.”

યાને કે, તે ખુણસુરત સુંદરીમાં એટલું બધું શરમાલપણું છે, કે તેણીએ બેઠાંની એક પણ આંખે હજુ સૂધી કાંઈપણ મરફતું મોઢું જોવાની હિંમત કરી નથી. એજ અલંકારનો શાયર જામીએ એક એવો દ્રષ્ટાંત આપ્યો છે કે:—

જશાયરી ખાન્દ પુર ખલલ ગઝલી, કીન બહેરૂં અલેફ જુદ માસુફ,
જોફતમશ નીસ્ત સનઅતી બેહ અઝ્યાં, કે કુની હેરૂં અઝાં તમામ હરૂં.”

એક કવિએ મારી આગળ એક ધણીજ ખરાબ ગઝલ વાંચી સંભળાવી, તેમાં તેણે એવી હીકમત વાપરેલી હતી, કે એક પણ શબ્દમાં અલેફ હરૂં બીલકુલ આવેલો નોહોતો. ત્યારે મેં તેને કહ્યું કે તમારી ગઝલ ત્યારેજ ધણી ખુબીદાર જણાતે, કે તમે ખારાખડી મધેના તમામ હરૂં એ ગઝલમાં નહીં વાપર્યા હોતે ! અર્થાંત એ ગઝલ એવી ખરાબ છે, કે તે નહીજ બનાવી હોતે તો તમારી શોભા વધતે. મુલ્કાં તુતી નામના શાયરે ઓખારાના કવિ બદીહીના મોટાં નાક ઉપર ટીકા ચલાવી છે કે:—

“હર પરદેએ બીની બદીહી ગારીસ્ત, તુતી મનમે તોરા અજબ મિનકારીસ્ત.”

ઓ બદીહી ? તારાં નાકનાં બેઠે નસકોરાં મોટા ગોફા જેવાં છે, અને તુતી યાને પોપટ કરીને તો હું કહેવાઉં છું, જ્યારે ધણીજ અજબ જેવી ચાંચ તો તું ને છે.

ખાનન નીઝામુલમુલ્કને પગે વા થયો હતો, તે વેળે એ શમ્સુદ્દીન મહમદ ખાલેદે નીચે પ્રમાણે અલંકાર વાપર્યો હતો.

“ ગર દરદ કુનદ પાય ફલક ફરસાયત,
સરરીસ્ત દરાન અરઝે કુનમ બર રાયત;
ચું અઝ સરે દુશમનત બ બન આમદેહ દરદ,
આમદ બતઝદુમ કે ફેતદ દર પાયત. ”

અર્થ:—આપના પગોમાં દરદ થાય છે તેનું કારણ હું આપને સમજાઉં એ દુઃખ દરદ આપના દુશમનોના મગજમાં રેહતાં રેહતાં કંટાળી ગયું. તેથી એ દુઃખ દરદ પોતાની ફરિયાદ કરવા સાઝ આપ નામવરના ચરણે પડ્યું છે ! શુ સરસ કાવ્ય બુદ્ધિ લગાવી છે!

ઉઠી કઠ હથિયાર લે, મેં લઉ સફર ધી;

પાઉશુરા તો મુજ બલ, રનખેરી તો તુજ.

રજપૂતાણી રજપૂત પતિને કહે છે કે, ઓ કંથ તું ઉઠીને હથિયાર લે ! અને હું લઉ છું ધી ને સાકર. પરોણા આવશે તેની ખબર લેવાનું કામ મારું છે, અને રણવેરીઓ ચટ્ટી આવશે તેઓની ખબર લેવાનું કામ તારું છે.

૯૦:—**સૈન્ય પંક્તિકા**=લશકરમાં શીપાઠઓની હાર, (વ્યુહ) જે પ્રમાણે ક્વાયદ સર ગોઠવાય છે, તે પ્રમાણે એમા શબ્દો હરોલ પ્રમાણે ગોઠવવાના હોવાથી, તેને એવું નામ આપવામા આવેલું છે. યાને સૈન્ય ની પંક્તિની માફક કવિતાના શબ્દો કાયદાસર ગોઠવાઈ ગયલા હોય છે. તેને દ્વારશીમાં **તકસીમે મુસલસલ** કહે છે. એમાં દરેક લીટીમાં આવેલું ઉપમાન તેને લગતી દરેક સીક્રતમાં અનુક્રમે તેની પછીની દરેક લીટીમાંજ ગોઠવીને, આખી કવિતા તેવીજ રીતે બનાવામાં આવે છે, જેને લક્ષેનસૂર પણ કહે છે. જેમકે:—

“ બ રઝે નબદ આં યલે અર્જમદ,

બ શમશીરો ખજર બ ગુર્જો કમંદ.

ખુરીદો દરીદો સીકસ્તો બે બસ્ત;

યલાંરા સરો સીને ઓ પાઓ દસ્ત. ” (શાહનામું)

તરબુમે —

“ લઝાઈને દીને, તે પેહેલવાન ખુલદ,

ની તલવાર ને ખંજર ગુઝજ ને કમંદ,

થી કાપેઆં ને ચીરીઆં, ને ભાંજ—બાંધ્યા તાટ;

સીપાઠઓના સરો સીના—પગો—ને હાત. ” (ગનગુબ)

એમાં શમશીરની નીચેજ તેનો ક્રિયાપદ ખુરીદ છે, અને

તેનાથી શરીરનો જે ભાગ કાપવામાં આવે તે સર(માયુ) છે, તેપણુ તેની નીચેજ છે. તેજ પ્રમાણે ખંજર, ગુરજ, અને કમંદના ક્રિયાપદો, અને તેનાથી નુકશાન પામનારા શરીરના અવયવો અકેકની નીચેજ મુકેલા છે. શેવકના કાવ્ય સંગ્રહમાંથી નીચલી જનાવટ ઉતારે:—

“ હિંદુસ્થાને-રમ-ગીરી-ધરાનમાં રે લોલ,
અર્જુન-હરકુલીશ-એકીલીક-રશી જાલના રે લોલ,
વીરને રાક્ષસ જોધો જે વળી પેલવાંનમાં રે લોલ,
ધનુષ-કુહાડી-શમશીરો-ઘોડા રખશના રે લોલ,
ચીલની ઝડપ-ભારી-તેજ-જખખર ચાલના રે લોલ.
ચિલ્લો, ગુરજ, મ્યાન, ને વળી રક્ષાખમાં રે લોલ;
હાથે, ખાંધે આપી, કમ્મર, પગ લટકાવતારે લોલ;
ગોળો, હાથો, મુંઠ ધરી—અને લગામને રે લોલ;
ચઢવી, ઉઠાવી, ને કાઢી, પકડી કાઢથી રે લોલ;
છોડી, ઉગાંમી, ને મારી દોડી ચાલતો રે લોલ;
દુર્યોધન, અઝદા ને ગીરી સુરેદ દેવને રે લોલ.
વિંધી છુંડી કાપી ને ધુળવી મારીયારે લોલ;
ખીલતન, ખવીશ, શેર, અને રૂઢનતની રે લોલ.”

વળી અખદુલ વાસી નામે શાયરે નીચલો જોડેલો છે:—

“ જેહાંખખશી કે દારી વકતે જુદો હરખો મેહરો કીન;
કરે હાતમ-તને રંશતમ-દમે ધસા-દીલે હૈદર. ”

યાને કે:—તું એવો તો પાદશાહ છે કે, સખાવતને-લડાઈને-મેહરખાંનીને અને કીનો લેવાને વખતે, હાતમનો હાથ-રંશતમનું શરિર-જસસના જેવો ફરી ફરી જીવતું કરવાનો દમ-અને અલી (સીહ મારનાર) ના જેવું દીલ તારું હોય છે. એમાં પણ અકેકની નીચેજ અનુક્રમે શબ્દો કેવા હીરકણીની માફક ગોઠવેલા છે. વળી મી. મનસુખે એક જોડેલો છે તે જૂઓ:—

“ રખ-જુલફ-ને રખસારે આપી મહને તરણ ચીજ,
એકે ફરેખ-બીજીએ નાંજ-અને ત્રીજીએ મન રીજ,
એ ફરેખ-એ નાજ-અને એ મન રીજે મહને કીધો,
બંદીવાન—ઠગાએલો — અને સહુગળથી ઉધો.
બંદીવાન—ઠગાએલા—અને મુજ સરખા ઉધા,
થયા છે તેથી ધનસાંનો—પરીઓ—અને દેવો સંધા. ”

સાચર ખુશર કષે છે કે:—

“ એ અકસે આરેઝો જઅદો બેના મુશો દો અરમે તર;
દમદ લાઆલે ચમદ સન્ખુલ કેનદ નસરીન પરદ અળહર.”

એ પ્રમાણે ધણા દાખલાઓ આવેલા છે. શેવકના બનાવેલાં શેઠ નશરવાનશ પીટીટ ઉપરના “શરોદે નોશરવાન” માં નીચે પ્રમાણે છે:—

લલા હાથ—આંખો—લલાં દીલ—જખાંન,
કરી દાન—રેહમો—સખાવત—સુવાંણ;
ગરીબો — ગુનેહગારો — ભુખ્યાં — દુઃખી,
તે છબ્યાં—ને બચ્યાં—જખ્યાં—રહી સુખી.

એમાં પણ અકેકની નીચેજ તેના યુક્તિબાજ શબ્દો ગોઠવાયલા છે. પણ જો એ અલંકારમાં શબ્દો અનુક્રમે નહી આવે તો “ સુખતલેક ” અથવા “લકો નસર ગેરે મુરતેળ” ગણાય છે; જેમકે:—

“ દર બાગ શુદ અઝ કદો રૂખો કુદકે તો નાયાબ,
ગુલબર્ગે તરી સરવે સહી સન્ખુલે સયરાબ. ”

તારાં કદ, મુખમાં, અને જલક્ષંતે લીધે, તાજ ગુલાબનાં ફુલો, સીધાં સરોવર, અને ખુબ ખીલેલાં મુમ્મુલ, બાગમાંથી ગુમ થયાં છે. એમાં અનુક્રમ લાવવાને સરવ શબ્દ કદની સાથે તાલુકો રાખતો હોવાથી કદની નીચે આવવો હતો, અને ગુલબર્ગ શબ્દ રૂખની નીચે આવવો હતો.

શબ્દોને બદલે અર્થના સરખાપણાંને હરોળમાં ગોઠવવાનો નીચલો અલંકાર છે.

૩૫

૯૧:—દ્રષ્ટાંતરૂપક ઉપમાપંક્તિ:—જ્યાં એ વાક્યોના જૂદા જૂદા અર્થનું સાદ્રશ્ય સરખાપણું હોય ત્યાં એ અલંકાર છે. એક વાતને બીજીનો દાખલો આપે છે, તે ઉપમાના વાચક શબ્દો જેમ, જેવું, તેમ, તેવું, વગેરે છુપાવવામાં આવે છે. એને ઉપમાનો વિલાગ કહેલો છે:—

“ સિંહણુ ભુખથી જો મરે, તોય ઘાસ નવ ખાય;

પતિવ્રતા મદને મરે, પર પાસે નવ જાય.—૧

મેઘ વીજ વાયુ થકી, ડોળે નહિ ગિરિ રાય;

આધિ વ્યાધિ ઉપાધથી, વ્રતાળિ ચાલિત ન થાય.”—૨ (નક)

સિંહની માદા ભુખે મરી જશે તોપણ ઘાસ ખાવાની નહીં—તેમજ

પતિવ્રતા સ્મારતનો ઘણી દૂર હોય, ને કામના કોશથી ગમે એટલી દુઃખી કાં નહીં હોય, તોપણ છીનાણું નહીં કરવાની. વરસાદ વીજળીથી કુંગર ધુજતો નથી, તેમ વ્રત પાળનારી પતિવ્રત ટેકી સ્ત્રી, ક્રીકર ચીંતાથી કે રોગરાધથી કે ઘરખટપટથી કાષ્ટપણ રીતે ગભરાયાથી પોતાનું પાણુ છોડવાની નથી. પેહેલાં વાક્યને બધાં વાક્ય સાથે સરખાવ્યાં છે.

“સાહેબકા ઘર દૂર હય, જેસી લાંબી ખભુર;

ચડે તો ચાખે પ્રેમ રસ, ગીરે તો ચખના ચુર.”

એમાં ખોદાનું ઘર લાંબી ખભુરીની મીશાલનું ચિત્રેલું છે. અને કહે છે કે, એ લાંબી ખભુરી ઉપર ચઢવા પછી જેમ ખભુરીનો મીઠો રસ ચાખે, અને પડે તો ધુળ ચાખવાની મળે, તેમજ બ્રહ્મરસની ખભુરી ઉપર ચઢી જવાય તો તેનો રસ પીવાય, ને ચઢતાં જો પડ્યા તો ખાક થઈ જવાય છે; એવી ઉપમાન વાપરી છે.

“પ્રીત થવી તો રહેલ છે, નિલાવવી નહિ રહેલ;

પીતાં કેદ પડે મઝો, જેરવતાં મુશકેલ—

મિલોર વાપરવો ભલો, પણ ટકવે નહિ ઠીક;

નિર્મળ નહિ તે પ્રીતની, થાએ ગંદી નીક.” (ન. ક.)

પેહેલાં વાક્યને બીજાં સાથે સરખાવ્યું છે; અને બધાંને વળી અંકેક સાથે સરખાવ્યાં છે. ખાકાંની બીજો પણ દાખલો આપે છે:—

“ખુદ બાશ ઉન્સે ખુદ મતલબ કસ કે પીલરા,

હમ ગુશ બેહતર અઝ પરરે તાબિસે પસ્શે રાન.”

અર્થ—તું પોતે પોતાનેજ મદદ કર, અને બીજાને આધારે નાં રહે ! કેમકે હાથીને મચ્છરો ઉડાવાને માટે મોરની પીછીઓના કરતાં તેના પોતાના કાનોજ બેહતર છે.

એનાજ એક લાગે લેખે નીચલો અલંકાર આવે છે.

દર—નિદર્શના:—ત્યાં એક સરખાં વાક્યના અર્થનું એકપણું વર્ણવવામાં આવે છે ત્યાં એ નામે જોળખાય છે.

“તલવારની ધાર ઉપર સુવું અને સ્ત્રીની પ્રીતિમાં નિભવું એ બે બરાબર છે. પ્રીત કરીને પછી વછોડવું ને દઝાડીને લુણ લગાડવું એ બરાબર છે. મૂરખને ઉપદેશ કરવો એ પથ્થર ઉપર પાણી રેડવું છે.” (ન. ક.)

૯૩—ગુણાલંકાર:—નાની સરખી કવિતાની લીટીઓ

એટલાતો હિંદ્ર બેઠમાં મુકેલી હોય છે, કે તેનો માનિક અર્થ નો તે કવિતા બનાવનારજ સમજાવી શકે એવો હોય છે; તેને એ નામ મળેલું છે.

“કફે શાહ મેહમુદ આલી તખ્તાર,

નેહ અન્દર નેહ આમદ સે અન્દર ચેહાર.”

એ પ્રમાણે શાયર ફીરદોશીનો ગુલાલકાર છે. એનો દેખીતો અર્થ તો એટલોજ થાય કે—મહમદ ગઝનવીના હાથ એવા હતા, કે હ ની અન્દર હ આવ્યા, અને ૩ ની અન્દર ૪ આવ્યા જેવા છે એટલે કઇ સમજાય નહીં એવું છે. પણ ફીરદોશીએ તો પાદશાહને એ ગુલાલકારમાં ખરાબ લગાડેલું છે. તેનો ભેદ એવો છે કે; હ માં હ આવ્યા, યાને નવે નવે ૮૧ થયા, અને ૩ માં ૪ આવ્યા યાને ચાર ત્રી પાર થયા. તે મળી ૮૧ થયા. હવે નિશાનીઓથી વાત કરવાની રીતમાં હ૦ બતાવવા હોય ત્યારે હાથના અંગુઠાની ખસેલું આંગળું (forefinger) અંગુઠાના છેદ નીચેના કાપા ઉપર મુકીને બતાવવું. અને હ૩ બતાવાને માટે બાકી રહેલાં ૩ આંગળાં વાળ્યે તો હ૦ ને ૩ ત્રાણ થાય છે. એમ આંગળાં વાળી જૂઓ, અને તમે જોશો કે મુઠી વળેલી થઇ જશે. જેનો અર્થ એ, કે મહમુદ પાદશાહને હાથ ખુલ્લો યાને દુલ્લો નથી, પણ બાંધ વાળી મુકેલો છે. અર્થાત્ સંભાવત કરવામાં નકામો છે. કેવો ભેદી અલકાર છે !

શ્રીમત્ વલ્લભાચાર્યએ પોતાના સંપ્રદાયવાળાઓને શુદ્ધ રીતે જે મંત્ર જપ કરવા આજ્ઞા કરેલી છે, તે ગુલાલકારમાં હોવાથી હિતમ છે:—

ૐ શ્રી કૃષ્ણઃ શરણમમ સહસ્ર પરિવંતસર

મિતકાલજાત કૃષ્ણ વિયોગ જનિત તાપ

ક્લેશાનંત તિરોભાવોહં ભગવેત કૃષ્ણાય

દેહેન્દ્રિય પ્રાણાંતઃ કરણે ન ચર્માશ્વદારાગાર

પુત્રાપ્ત વિત્તેહ પરાપ્યાત્મના સહસમર્પયામિ

દાસોહં કૃષ્ણત્વાસ્મિ. ॥ ૧ ॥

આદ્યાર્થ:—સર્વના મૂળ કારણરૂપ જે શ્રી કૃષ્ણ તે મારું આશ્રય સ્થાન છે. શ્રી કૃષ્ણના વિયોગથી એક હજાર વર્ષ સુધી અતિ:

શય કલેશ અને દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે. માટે હે મારા પરમ પૂજ્ય કૃષ્ણ ! મારું શરિર, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અંતઃકરણ, અને બીજી સર્વે ઇન્દ્રિયો, મારી સ્ત્રિ, અને પુત્રાદિ સર્વ કુટુંબ સહિત મને પવિત્ર કરો ! હું તમારો દાસ છું. એનો ગુહ્યાલંકારમાં બીજોજ અર્થ છે તેજુઓ; ગુહ્યાર્થ:—માયાને લીધે જ્યારથી જીવાત્માને પરમાત્મા (શુદ્ધ ચૈતન્ય) થી વિયોગ થયો, ત્યારથી મહાકષ્ટ સહન કરવું પડ્યું છે. માટે હવે એ મૂળ આત્માનું મને સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. હવેથી એ પરમાત્માજી મારું શરિર છે, તેથી મારાં અંતઃકરણ સહિત સર્વે ઇન્દ્રિયો તથા સ્ત્રી પુત્ર વીગેરે કુટુંબને તેમાંજ મેળવી દઉં છું.

જામી શાયરે એ અલંકાર નીચે મુજબ વાપર્યો છે.

“ બ દરવીશ ગોફત અં તવાંગર ચેરા,

બ બીશમ પસ અઝ દયરહા આમદી ?

બેગોફતા ચેરા ન આમદી પીશે મા,

બસી ખુશતર અસ્ત અઝ ચેરા આમદી. ? ”

યાને:—શ્રીમંત શેઠ ફકીરને પુછ્યું કે, તુને હું લાંબે વખતે જોઉં છું તેનું શું કારણ ? તેણે જવાબ દીધો કે, મને “ તું શા માટે આવ્યો છે ? ” એ શબ્દો કરતાં, “ તું શા માટે નહીં આવ્યો, ” એ શબ્દો ધણાજ મધુર લાગે છે. યાને કે, ગુહ્યાર્થ એવો છે કે, જે વારંવાર આવું તો તું પુછે છે કે કેમ આવ્યો ? અને તેથી મારા મનને માહું લાગે, તેના કરતાં “ હું લાંબે વખતે આવું ત્યારે તું પુછે કે “ તું કેમ નહીં આવતો ? ” તો તેથી મને સારું લાગે. અગ્યારસેં વરસ ઉપર પડિત મંડનમિશ્ર નર્મદા તીરે થઈ ગયો છે, તેના આશ્રમમાં ચાકર નકરથી તે પોપટ મેના કે બોકરાં છોકરાં સૌ સંસ્કૃત શ્લોક બોલી શકતાં હતાં એમ કહે છે ! માહાત્મા શકરાચાર્ય એકદિ દરતા હતા, તે વેળા એક દાસીને પુછ્યું કે મંડનમિશ્ર પંડિતનું ઘર કયું ? તેણે કહ્યું કે:—

फलप्रदं कर्म फल प्रदोजः, कीरांगनायत्रठिरंकिरंति:

द्वारस्य नीलांतरसन्नि रुद्धा, जानी हितन्मह न पंडितौक:

અર્થ:—જે ઘરમાં બારણા આગળ બે પાંજરાં છે. તેમાં પોપટ અને મેનાં એ બે સામસામી વાદવિવાદ ચલાવે છે. એક પૂર્વ મીમાંસા શાસ્ત્રનો પક્ષ લઈને ફળ આપનાર કર્મ છે, એવું કહે છે.

તમારે બીજું ઉત્તર મિમાંસા શાસ્ત્રની તરફેણ રહીને કહે છે, કે કૃષ્ણ આપનાર ઇન્દ્ર છે.

એમાં પોપટ અને મેના ને સૌ સકર્મિ અને અકર્મિ મનના લેદા સમજવાના છે. પાંડિતનું ઘર તે તેનું શરિર સમજવાનું છે. વિજેરે શુદ્ધલોકાર સમાવેલો છે. રણમાં પાછાં પગલાં ન રાખવા વીશે શુદ્ધાર્થમાં નીચલો કંડખો કહેલો છે.

“આગે પગ તો પત રહે, પીછે પગ પત નય;

લાગા ખેડે ખૂવાડે, વાકું રંગ ચઢાય.”

યાને—શત્રુની સામા પગ વધાર્યો અથવા દકાવી રાખ્યો ત્યાં સૂધી પત રહે છે. પણ પાછું પગલું કીધું કે પત નય છે. ને એમ છે માટે હકયા એવા જે યોદ્ધાઓ, તે જો પાછા શત્રુ સામા જઈ ઉભા રહે, તો તેઓને રંગ ચઢાવ.

પૃથ્વિરાજનું લશ્કર ન્યારે પાછી પાની કરતું જણાયું, ત્યારે તેના સરદારે શરણ થવાની વાત કરી પૃથ્વિરાજને કહ્યું, કે રણમાં હવે કેમ કયે ? તે વેળા તેને તેણે ઉપર પ્રમાણે કહ્યું. એમાં લડાઈના સામાન્ય નિયમ માટે જેમ બોધ થાય, તેમ ચોક્કસ પ્રસંગે ખાસ-વેળા ઉચરેલું તે તો જૂદું.

૩૬

“The vertu and the vice Of every wight alyve;
The honeycomb that bee doth make Is not so
sweet in hyve

As are the golden leves That drop from poet's head
Which doth surmount our common talke
As farre as dross doth lead.”

ઉપલાં અશુદ્ધ અગ્રેજી વાક્યમાં કાવ્યના શુભાશુભનું શુદ્ધ વર્ણન કરેલું છે.

૯૪—વિદગ્ધ સંકલ્પાલોકાર:—જેમાં વિચિત્ર કલ્પના ગોઠવીને વિલક્ષણ ખ્યાલ કરાવી, મતલબની સમજ આપવામાં આવે છે. પોહોચેલ કવિઓની ચતુર કલ્પનાનું જ આ અલંકાર રચવાનું કામ છે. તેને અગ્રેજીમાં Quaint Conceits કહી શકાયો. જેના દાખલા ફારશી કરતાં બીજી ભાષામાં કાંઈ વધારે સરસ કહી શકાયો નહીં. ચોડાક જણાવ્યાથી ખાત્રી થશે.

મીરઝાંબાકી:—“ગમ કે પીરે અફલ તહનીરશય મુરદન મી કુનદ,
મય ફરશશ ચારેહ દર યક આખખુદન મી કુનદ.”

યાને:—ગમે એટલા ઉપાય કરવા છતાં એક દાનાપ દોરો મરણુ શીવાય ગમમાંથી છુટો થતો નથી; પણ દારનો વેચનાર કલાલ તો તમોને માત્ર એકજ ગોટમાં તેનો અકશીર ઉપાય આપી શકશે ! **કાશાંની ઉપરથી:**—

“કસરા નખીનમ રોએ ગગ જુઝ સાયે દર પેહલુએ ખુદ,
ચાં હમચુ’ બીનમ સુએ જી ગરદાંનદ અઝ મન રચે ખુદ.”

માયની —દુ:ખને વખતે મારા પોતાના પડછાયા શીવાય મારી બાબુએ-ઉભો રહેલો હું કોઈને જોતો નથી. અને વળી હું જ્યારે મારા તે પડછાયા તરફ જોવાને સાર કરીને જોઉં છું, ત્યારે તે પણ મારી આગળથી પોતાનો એહેરો ફેરવી દે છે. યાને કે જોખાને જોવા બાંધએ કે તે પાછળજ રૂંધા કરે છે. શીરાઝના કલુઅલીનો નીચલો દાખલો બહુ ફાંકડો છે:—

“બર સીનેઅત અય કાશ નેહમે સીનેએ ખુદરા,
તા દેલ બ તુ ચુઇઅદ ગમે દીરીનેએ ખુદરા.”

અર્થ:—હું આહું છું કે તારી છાતીસે મારી છાતી વળગાડું, કે જોઈ કરીને મારું દીલ તારા દીલને મારા ઉપર ચુજરતાં લાંબા કાળનાં દુ:ખની બધી હકીકત કહી દે !

રાજા ભર્તહરિના ચૈરાગ્ય શતકમાં એક શ્લોક આવેલો છે કે,

આયુર્વર્ષશતં નૃણાં પરિમિતં રાત્રૌ તદર્ષ ગતં

તસ્યાર્ધસ્ય પરસ્ય ચાર્ધમપરંબાલત્વ વૃદ્ધત્વયોઃ

શેષં વ્યાધિવિયોગદુઃખસહિતં સેવાદિભિર્નીયતે

જીવે વારિતરંગચંચલતરે સૌખ્યં કુતઃ પ્રાપ્તિનાં ॥

અર્થ:—માણસનાં આયુષ્યની મર્યાદા સો વર્ષ સૂધીની ગણીએ તોપણ તેમાંથી ૫૦ વર્ષ તો રાત્રિમાં ગયાં. બાકી અરધાનું અર્ધ તો બાળપણમાં તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં ગયું. હવે બાકી જેટલાં વરસ રહ્યાં તે રોગ, વિરહ, સંકટ, અને બીજાની સેવા વગેરેમાં જાય છે; માટે પાણીની લેહેર પ્રમાણે પરમ અચળ એવું જે જીવતર, તેમાં પ્રાણીઓને સુખ ક્યાંથી મળે ?

ચુમ્મીની ચોરી વીશે કવિઓએ અચ્છા અલંકારો વાપરેલા છે. એક કહે છે કે,

“દુઝદીએ બોસે અજળ દુઝદીએ ખુશ આકેળત અસ્ત,
કે અગર ખાઝ સેતાનન્દ દો ચ દાન ગરદદ.”

યાને કે:— ચુમ્મીની ચોરી કરવી એ અજળ જાતની ચોરી છે, કે તેની શબ્દ પણ સારી અને લાલકારક થાય છે; કેમકે જો (માથુક તરફથી) તે ચુમી પાછી લેવામાં આવે તો ઉલટી તે એવડાય છે ! વળી બીજો કવિ કહે છે:—

“ બોસે બ મન દાદીઓ રનછદેધ, ખાઝ સેતાન ગર ને પસનદીદેધ.”

ઓ માથુક ! તું મને ચુમી આપીને હવે રજા કાઢ થાય છે ? જો તુને એ ચુમી પસંદ નહીં પડતી હોય, તો તું તેના બદલામાં મને એક ચુમી પાછી લેની !

“નાકસી ગર અઝ કસી ખાલા નશીનદ અએય નીસ્ત,
ઝાંકે ખસ ખાલાએ દરીયા, ઝીરે દરિયા ગોહર અસ્ત.”

યાને; એક મીઠાશની અંદર કાંઈ હલકત માણસ લાયક ગ્રહસ્થાની પણ ઉપર બેશે, તો તેની કાંઈ ચિંતા નહીં; કારણ કે દરિયાની અંદર જે બધો કચરો હોય છે, તે દરિયાની છેક સપાટીની ઉપર આવીને બેશે છે, અને ઉમદા મોતીઓ તે દરિયાની નીચે જઈને બેશે છે.

“ એ રાસ્ત રફતને સરવ ચુનાંન શવદ માલુમ,

કે હરકે રાસ્ત રવદ દર જેહાન તેહીદસ્ત અસ્ત.”

કહે છે કે:—સરોવરના ઝાડનું તમામ સીધાપણું આપણને શું શીખવે છે ? તે એવું સમજાવે છે કે, આ દુન્યામાં જે કાંઈ સીધો (યાને સાચે માર્ગે ચાલનારો) હોય છે, તે હંમેશ ખાલી હાથનો યાને ગરીબ કહે છે. જેમકે સરોવર સીધું હોવાથી તેને બચારાને કુલ કૃણ કાંઈ આવતાં નથી, તેમજ જે આદમી પણ સીધું હોય તેને પૈસા મળતા નથી.

“ચુબરા આબ ફરો મી નબોઈ હેકમત ગીસ્ત ?

શરમ દારદ અઝ ફરોબુદન પરવરદેએ ખીશ.”

અર્થ; એમ કાંઈ કે લાકડાંના ટુકડાને પાણી દુબી મરવા દેતું નથી ? કારણ એજ કે, જેને પાછને પોતે ઉધારેલું, તેને પોતેજ ગુફાન કરવું એ પોતાના દરજ્જાને જાળવતું નથી, એમ પાણી સમજે છે. એક

કવિ નીચલી ઉત્તમ મીશાલ આપે છે:—

“ ખુન મી ખુરદ ચુ તોગ દરીન દેહર હરકે ભી,
યક રઓ યક ઝ્યાં યુઅદ અઝ પાક ગોહરી;
વ આંકસ કે હમચુ શાંને દુ રધસ્તો સદ ઝ્યાં,
ખર ફકે ખીશ ખાઇ દેહંદશ ઝે સરવરી.”

અર્થ.

આ જુદી દુન્યામાંતો જે આદમીને તરવારની માફક એકજ મુખડો અને એકજ જુખાંન હોય તેને લોહી પીવું પડે છે યાને કે જેમ તરવારને એકજ ધાર (જલ) હોવાથી તેને લોહી પીવું પડે છે તેમ, એકજ વચનના પ્રમાણિક માણસને લોહીનો ગોટ ગળવો પડે છે. અર્થાંત વિપત્તિ અને આફત શોસવી પડે છે. પણ જે આદમી ખેવડાં મુખવાળો, યાને આમ પણ ખોલે ને તેમ પણ ફેરવી તોલે, તથા જે આદમીને એક સો જલ હોય યાને હજાર તરેહનું જુદું સાચું કરનાર લખાડ હોય, તેને બાલ હોળવાના નીખ્યાની માફક આદમીઓને માથે ચઢી ખેસવાનું મળે છે. અર્થાંત નીખ્યાને ઘણી જાઓ (દાંતા) હોય છે, તેથી તે આદમીને માથે ચઢી ખેસે છે, તેમ આ દુન્યાં ચાપલુશીખોરની છે.

કાવ્યને શોભાવનારો નીચલો અલંકાર નેક આશક માશુકની સરસાઇમાં બનાવેલો તેના કવિને શોભાવે છે.—

“ અગર તુ બાગ બાશી ગુલ શવમ મન,
વગર તુ ગુલ શવી બુલ ર શવમ મન.
વગર તુ શીશે બાશી મુલ શવમ મન,
વગર તુ મુલ શવી કુલ કુલ વમ મન.”

મતલબ.

બગીચો બને તું તો થાવું ગુલાબ, ગુલગુલ બનું તું જે થાશે ગુલાબ;
દીકાંદર થશે ગર તો થઇ જઇશ શરાબ, કુલ કુલ અવાજ હું ને તું જે શરાબ.

“અગર બાહી અઝીઝે મરદુમાન બાશી તવાઝો કુન,
કે જાએ અજુઆન બાલાયે ચશમ અસ્ત ખમીદનહા.”

* દીકાંદરમાંથી તમલરમાં દાર રેડતાં કુલકુલ કુલકુલ કરીને જે અવાજ થાય છે, તે અવાજ થઇ જવાને પેલો આશક આહે છે, જે તેની માશુક શરાબ બની જાય તો.

જો તમે લોકપ્રિય થવા આહતા હો, તો દરેક જણને નમો !
કારણ કે આંખ ઉપરના લવાં છે, તે આટલાં બધાં નમેલાં હોવાથી
આંખની પણ છેક ઉપર પોતાનો હુદો ભોગવે છે. મોલવી રૂમી એને
મળતો એક અચ્છો કાલ્પનિક કરે છે.

“ સું બેખારદ પોસ્તે મન અંગુસ્તે મન,
ખમ શવદ અઝ બારે મીન્નત પોસ્તે મન.”

યાને; જ્યારે મારી પીઠ ઉપર કીડ લાગે છે, અને મારાં આંગળાં તે
ધવડીને રાહત આપે છે, ત્યારે મારી પીઠ ઉપકારના બોળ હેઠળ જે
એટલી બધી દયાઈ વ્યવ છે, તે તો નમતાઈ બતાવા વાંકી વળે છે.
(જ્યારે આપણે પીઠ ધવડીએ ત્યારે ખભાં ઉપરથી હાથ લાવી જેવાં
આંગળાં પીઠ ઉપર મુક્યા જઈએ, તેવીજ પીઠ નમતાઈથી વાંકી
વળે છે, તે જે નહીં અનુભવેલું હોય, તો વાંચનારે કરી જોવું,
અને ત્યાર પછી તે પીઠની માફકજ નમવાનું પણ અનુભવી લેવું.)

“કુનમ ઘોઘા બેહરે બીગાંને સું દર કુયે બી બીનમ,
કે સું આયદ બીઝન બેહરે તમાશા કયે બી બીનમ.”

મારી માથુકના મોહલામાં મેં જેવો કાંઈ પારકા મરદને દીઠો, કે હું
તુરત તેની સાથે મોટે જીમ બરાગ પાડીને ઘોંઘાટ કરી મેલું છું, કે
જેથી કરીને તે તમાશો જોવાને મારી પ્યારી બાહાર નીકળી આવે, તો
હું તેનો દીઠાર જોવા પામું.

એ અલંકારના એક જોડયા લેખે નીચલો અલંકાર આવે છે.

૯૫:—કાવ્યાર્થપત્તિ:—ફલાણુ થાય છે તો પછી ફલાણુ
કેમ થશે, એવી બોલવાની રીતને એ નામે ઓળખે છે.

“ એની આગળ સહીતું ચાલતું નથી તો પછી કુતરાતું શું ચાલે ? ”

“ અહિંયાં જરાકે પવન આવે તેવું નથી, તો માણસ નહીંજ
આવી શકે એમાં શું પ્રશ્ન ? ”

“ લક્ષા લક્ષા ભોંયે પડે, ને જોગને બે બાયડીઓ. ”

“ એશ્ક ખરમે મન બસ અસ્ત, અએ ચર્ખ ! તુ જેહમત મ કશ !
હર કુળ જલ્લાદ બાશદ, હાજતે કર્સામ નીસ્ત.”

પ્યાર એ મારો શત્રુ છે, અને તેટલુંજ બસ છે. વાસ્તે ઓ દરતા
ચરખ ! મારા ઉપર વધુ જરૂરી ગુબારવાની તુને કંઈપણ જરૂર
નથી, કેમકે જ્યાં ફાંસી દેનારો જલ્લાદ મોજુદ હોય ત્યાં ખાટકીની
શી જરૂર હોય ?

૯૬—રંગસરંગી:—યાને કાંઈ જીવવાળી ચીજને નિર્જીવ ચીજનો અથવા નિર્જીવ ચીજને જીવવાળી ચીજનો રંગ લગાડવો. અર્થાત એકેકને મળતી મીશલ આપી અલંકાર સાધવા વિચારને પોલીશ કરવા.

આપણે નિર્જીવજીવિકાં જણાવી ગયા છીએ, તેમાં તો નિર્જીવને માત્ર જીવજ આપવામાં આવે છે. પણ રંગસરંગી નામનો એક અલંકાર છે તેમાં તો જીવદાર વસ્તુને નિર્જીવ ચીજને ઉપરથી બોધ પણ લેવા કહેવામાં આવે છે. જેમકે—

“અઝ પેદર તાઝીમે ફરજંદે ખલફ ન બુઅદ અબબ,
શાએ ગુલ ગુલરા બ ફર્કે ખીસ્તન બ મીદેહદ.”

યાને—એક આપં જે પોતાના સપુત પુત્ર તરફ માન બતાવે તો તેથી કાંઈ અબબ થવાનું નથી ગુલાબની ડાંખળી સુંદર ગોલાબને છેક મથાળે પોતાથી પણ ઉપર જગ્યા આપે છે. એમાં ગુલાબનું ઝાડ જે કામ કરે છે તે કામ આદમી પાસે કરાવા અલંકારને મીશલમાં ગોઠવ્યો છે.

રાજા ભર્તૃહરિ કહે છે કે:—ચુલા ઉપર ઉકાળવા મેળેલાં દુધ ઉપરથી બોધ લેવો કે:—

ક્ષીરેનાત્મગતોદકાયાહિગુણાદત્તાઃ પુરાતેઽલિલાઃ

ક્ષીરેતાપમવેક્ષ્યતે ન પયસાહ્યાત્માકશાનૈહુતઃ ।

ગન્તુંપાવકમુન્મનસ્તદભવત્ત્વટ્વાતુમિત્રાપદં

યુક્તેનજલેનશામ્યતિસતામૈત્રીપુનસ્ત્વીદશી ॥

યાને:—દુધે પોતાની સાથનાં પાણીને પેહેલાં તો પોતાના સર્વ ગુણ આપ્યા. યાને પાણીને સફેદ, મીઠું, અને કૈવલવાન બનાવ્યું. તેથી તે પાણીએ, દુધમાં ઉજાળતા જોઈને, પોતાના દોસ્ત દુધનું દુઃખ દેખીને પોતાના જીવને આતશમાં પટકી નાંખ્યો, યાને પાણીએ પોતે પેહેલાં બળવા માંડ્યું, હવે પોતાના મિત્ર પાણીને અચારાને બળતાં જોઈ તેના દુઃખે દુઃખી થઈ દુધે આતશને રાજી રાખવા તેને સમજાવવા જવા ઉઠી ઉભું થયું, યાને ઉભરાવા લાગ્યું, અને ચુલામાં પોતાનું શરિર બાળવા લાગ્યું, એટલે પાણીએ તેને તેમ કરતાં અટકાવીને પાછું વાળ્યું. યાને ઉભાતાં દુધ ઉપર પાણી છાંટે એટલે

હોવાતું બંધ પડે છે. તો એ દુધ અને પાણીના જેવી દોસ્તી આ-
ક્રમીએ રાખવી જોઈએ, એવો નિર્ણય-ઉપરથી બોધ લેવો.

“ અએએ પાકાન જુદ મરુદુમરા હવીદા મી શવદ,
દર મીઆને શીરે ખાલેસ મુદ રસવા મી શવદ. ”

યાને:—એક સારાં માણસમાં કંઈ પણ ખોડખામી હોય, તો
તે તુર્ત સધળે દેશાઇ જાય છે, કેમકે એખ્યાં દુધમાં એકજ બાળ
લાગ્યો હોય તો તે અનાયાસે પકડાઇ આવે છે.

“ યર તવાઝહાએ દુશમન તકીએ કરદન અખ્લહીસ્ત,
પાએ બોસે શયત્ત અઝ પા અફગંદ દીવારરા ”

અર્થ.—દુશમનની ટાઢક પમાડનારી તાજીમતવાએ ઉપરથી અ-
જાઇ જવું એ મુર્ખાઇ છે. જ્યારે રેલના પાણી પોતાના ટાઢક પમાડ-
નારા હોઠો વડે એક ઘરની દીવાલના પગને ચુમી લેઆ કરે છે,
ત્યારેજ તે દીવાલને તે નીચે લાવે છે ! એમાં પણ એક નિર્ણય
ચીજની મીશલથી જીવદાર અકલમંદ ચીજને ચોકાવી છે.

કુઠાર માલિકાંદ ધ્વાકંપિતાઃ સકલાદ્રુમાઃ ।

વૃદ્ધસ્તરુવાચેદંસ્વજાતિર્નૈવ દ્રવ્યતે ॥

અર્થ:—દોરડામાં કુહાડાની હારની હાર પરોવેલી જોઈને સર્વે
ઝાડો ધુજવા લાગ્યાં (કે એ બધા કુહાડા આપણને કાપી નાંખશે)
ત્યારે એક ઘરડું ઝાડ બોલી ઉઠ્યું કે, તમે બીહો નાં ! હજી સૂધી
તેમાં આપણી જાત મળી ગઇ નથી એમ જણાય છે. યાને કે ઝાડનું
લાકડું તેના હાથા તરીકે જોડાશે ત્યારે એ આપણને કાપશે કેની ?
હજી તો એ હાથા વગરના થોભલાં છે.

બોધ લેવાનો છે કે, જ્યાં સૂધી એક કુટુંબ-કોમ-જાત ન્યાત-
કે દેશમાં સંપ હોય ત્યાં લગી તો દુશમનથી બીહવાતું નથી, પણ
જ્યારે આપણામાનોજ સામાને જઇ મળે ત્યારે સત્યાનાશની નીશાંણી
સમજવી. એમા ઝાડ ઉપરથી આદમીને બોધ લેવાનો છે.

નીચલો દાખલો ઘણો ઉત્તમ છે:—

“ ચું રન્દેહ બ સુએ ચેર બખરાંદેહ મખાશ !

ચું તીશે બ સુએ ખીશ પાશંદેહ મખાશ !

તાલીમ એ અરુરેહ ગીર દર કેસળે મખાશ !

ચીઝી બ સુએ ખુદ કરશે ચીઝી મી પાશ ! ”

અર્થ:—સુધારના રોડા જેવો સખી દિલનો નાં થા ! કે જે રોડો લાકડાંને રોંદીને આસપાસ સઘળે લાકડાંનો કુચો પાંથરી નાંખે છે. તેમજ વળી કુહાડીના જેવો મતલબી પણ નાં થા ! કે જે કુહાડી લાકડાંના છોડ્યાં પાડીને તમારી પાતળી ઉપરજ ઉડાવે છે. પરંતુ કરવતની માફક જીંદગી ગુજારતાં શીખ ! જેમ કરવત કોઇવાર તમારી પોતાની તરફ ખેંચાય છે, અને બીજી વાર બીજીની તરફ ખેંચાય છે, તેમ આપવા લેવામાં કરવતના જેવું સમતોલપણું રાખ !

૦૦ એમાં પણ નીશ્ચિત ચીજોનો રંગ જીવદાર ચીજોને લગાડવા અલંકાર રચેલો છે.

“ અજબ ન જુઅદ અગર ફરજંદ ખેહતર અઝ પેદર બારાદ;

કે અત્તરે સન્દુલ અફઝુનતર એ સન્દુલ મી દેહદ ખુરા.”

યાને:—આપ કરતાં ખેટો કોઇપણ પ્રકારે ચઢતો તું જુએ તો અજબ નાં થા ! કેમકે સુખડના કરતાં સુખડમાંથી કાઢેલું સુખડતું તેલ વધારે ખુશબો આપે છે ! એમાં પણ રંગ સરંગી છે.

“ મદે કાખેલ દર વતન હરગીઝ ન ગરદદ સરફરાઝ;

ગુલ ચું અઝ ગુલશન જુદા શુદ્ધ ખર સરશાન મી દેહદ.”

યાને:—એક કાખેલ પુરૂષ પોતાનાજ શહેરમાં વખણાતો નથી. જેમકે ગુલાબતું ફૂલ છે તે ગુલની વાડી છોડે છે ત્યારેજ માનવીઓના માથાં ઉપર જગા લીએ છે, અને ત્યારેજ તે વખણાય છે. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે

“ *Even a prophet is not believed in his own town.* ”

વૈદ્ય મણીશંકર વીઠ્ઠલજીએ ઉપવિતોપદેશમાં કહ્યું છે કે:—

“પ્રથમ ૩ હૃદય સરખાં જાણોરે, તેને સુત્ર રૂપ કરે તે વખાણોરે.”

યાને કે, પ્રથમ તો ૩ (કપાસ) તથા અંતઃકરણને સરખાં સમજો, અને તેને સુત્રરૂપ કરે તેને વખાણો. એટલાં વાક્યમાંથી ઘણા બોધ આદમી ઉપર લાગુ પાડેલા છે. ૧ લો—જ્યારે ૩ને દુન્યામાં ગુણરૂપ થવા માટે સુતર થવું હોય છે, ત્યારે તેની સાથના મુળ કાળાં બીઆં વગેરેથી જુદું થવું પડે છે, અને પછી પોતાને સુધારનાર ખીંજરાને ધર જવું પડે છે, તેમ આદમીએ ગુણરૂપ થવા માટે માત પિતા વિગેરે સંબંધીઓની માયાથી છુટા થવું જોઈએ, અને આપણને સુધારનાર ખીંજરા રૂપી ગુરૂને ધર જવું પડે છે. ૨ જો—જો ૩ મેજો, કઠણ, કે ગાંઠવાળો હોય, તો તેનું સુતર બની શકે નહીં, તેમ આપણું દીલ ચોખ્ખું, ક્રોમળ, અને વગર કપટનું નહીં હોય તો

આપણા આત્માનો ઉદ્ધાર ન થાય. ૩ જો—૩ કોઈ રંગમાં, સ્નેહમાં, રસમાં, કે મહિનતામાં યુગ્યો હોય, કે તેનો પાસ લાગ્યો હોય, તો તે ગુણરૂપ થતો નથી, તેમ આપણું અંતઃકરણ પણ જો વિવિધમાં, માયામાં, વ્યસનમાં કે દુર્ગુણમાં લપટાયું હોય તો તારણ થાય નહીં, માટે તેવી રીતે આપણે છંદમાં ફસાવું ન જોઈએ. ૪ થો—૪ જેમ પોતાના ગુણને લીધે મુતર બને છે, સુતરનું કાપડ બને છે, અને પછી માણુઓની એળ હાંકે છે, શોભામાં વધારો કરે છે, ટાઢ તડકાથી બચાવે છે, તેમ આપણા હૃદયના ગુણવડે સર્વ મનુષ્યોની એળ હાંકવી, શોભામાં વૃદ્ધિ કરવી, અને ટાઢ તડકાથી રક્ષણ કરવું. ૫ મો—૫ને પીંજરો પીંજે છે, કાંતે છે, વગેરે સંસ્કાર કરે છે ત્યારેજ તે સ્વચ્છ થાય છે, અને ત્યારેજ તેનું સુતર બને છે, તેજ પ્રમાણે આપણે પણ આ દુન્યાના ચક્રમાં દરેક સુખ દુઃખ સહન કરી સધળા સંસ્કારોમાંથી પસાર થઈએ ત્યારેજ ગુણવાન થવાય છે.

હવે જ્યારે છવદાર વસ્તુની ગૈરહાજરી યાને મરણ પછી, તેની સાથે સરખામણી કરવામાં આવે ત્યારે તે નીચલાં નામના અલંકારથી ઓળખાય છે.

૯૭—ઉદ્દેશ્યઃ—એને દ્રષ્ટાંતરૂપકનો એક ભાગ કવિ નર્મદે મળ્યો છે. જ્યાં એક વસ્તુનું ધણી રીતે વર્ણન થતાં તે ધણે કષે દેખાતી હોય ત્યાં ઉદ્દેશ્ય કહેવાય.

“દેવે દાંન ઉદાર, કર્ણ યજ્ઞિ રાજ્ય માણું”

વિદ્યા શ્રમ સમજૂક, ભોજ વિક્રમ તે જાણું

શરવી બહુ રણે, ઇન્દ્રજિત અરણુન આણું

વચની સત ભરપૂર, ગુરુ હરિશ્ચંદ્ર વખાણું.

ધર્મે પ્રેમે પાળે પ્રજા, રામ ધર્મ રાજાજી જ્યમ

કીર્તિ સુકુટની કાંતિએ ભુપ, શોભે છે રવિચંદ્ર ત્યમ.”

કાર્યેષુ મંત્રી, વરગેષુ દાસી । સ્નેહેષુ માતા, શયનેષુ રત્ના ॥

ધર્મેષુ સાહ્યા, ક્ષમયાધરિત્રી । પાદ્મગુણ્યયુક્તાત્વિહ ધર્મપત્ની ॥

અર્થ—વિચાર કરવામાં પ્રધાનનું કામ કરે છે, યાને વજીરની પેઠે સલાહ આપે છે; કામ કરતી વેળા દાસીની પેઠે મેહેનત લઈને કામ કરે છે; પ્રિત રાજવામાં માતાની બરાબર પ્રિત ગણે છે; ધર્મ

ખીસ્તર ધવામાં તે શયન શોભાવનારી રંજા જેવી છે, ધર્મનીતિના કામ કરવામાં ધણીને ઠેકા આપનારી રહે છે, અને સહન શીલતા રાખે છે, એવી જ ગુણ ધરાવનારી સ્ત્રીને વિદ્વાનિએ ધર્મપત્નિ કહી છે.

૩૭

*" And here the poet, like that wall of fire
In ancient song, towers o'er the universe,
Lighting himself, where'er he soars or dives,
With his own bright brain—this is the poet's heaven.
Here he may realize each form or scene
He e'er on earth imagined; or bid dreams
Stand fast, and faery palaces appear. "*

Bailey.

ભોજ રાજા કવિઓનો પીછાણનાર હતો. તેણે એક વટહુકમ રૂપતમાં કાઢ્યો હતો કે, “મારા નગરમાં, જે જે મુખ હોય તેમણે અર્ધા કામ છોડી એક વર્ષમાં ભણી ગણીને કાંઈ કવિતા કરવા હાયાક થવું. નહિ તો વર્ષ દિવસ પછી કાઢી મુકવામાં આવશે. અને તેમના મકાનો હશે તે પરદેશથી જે પડિતો (કવિઓ) આવશે તેમને મળશે.” ભોજ રાજા કવિ કાળિદાસ ઉપર બહુ પ્રેમ રાખતો હતો. પણ બ્યારે કાળિદાસ ભોજ સાથે રિસાધને પોતાની રાખેલીને શ્રાધને, જેમ મહમદ ગળનવી સાથે રિસાધને ફીરદોશી કવિ પાદશાહની નીંદા કરતો કરતો દેશ છોડી ગયો હતો તેમ, કાળિદાસ ભોજની નીંદા કરતો કરતો એકશીલા નગરીમાં જઈ વસ્યો. પણ ભોજ રાજાને તેના વગર સોહવાયું નહી, તેથી યોગીના વેશે તેને મળવા તે ગયે. કાળિદાસે તેને ન આજખતાં પુછ્યું કે ક્યાંથી આવ્યા મહારાજ ! યોગી બોલ્યો; ધારાનગરીથી. ત્યારે કાળિદાસે ભોજ રાજાના સમાચાર પુછ્યા. યોગીએ કહ્યું કે, ભોજ મરી ગયા. ત્યારે કાળિદાસે વિભાષ કરી કહ્યું કે:—

અદ્યધારા નિરાધારા, નિરાલમ્બા સસ્સ્વતી ॥

પંડિતા: સ્વંડિતા: સર્વે, મોજરાજે દિવંગતે ॥

અર્થ:—ભોજ રાજા સ્વર્ગવાસી થવાથી ધારા નગરી નિરાધાર

યધ; સરસ્વતી નિગમિત યધ; અને સર્વ પંડિતો (કવિઓ) ખંડિત થયા.

આ શ્લોક સાંભળતાજ યોગી બેશુદ્ધ યધ ગયો. તે ઉપરથી કાળિદાસ સમજી ગયો કે એજ બોજ રાજા છે. તેથી તે શ્લોક કેન્વી તોલી બોલ્યા કે.—

અથ ધારા, સદા ધારા, સદા લમ્બા સરસ્વતિ ॥

પંડિતા મંડિતાઃ સર્વે, મોજરાજે ભુવંગતે ॥

અર્થ.—આજ બોજ રાજા પૃથ્વી ઉપર જીવતો હોવાથી ધારા નગરી આધાર યુક્ત યધ, સરસ્વતી ઉત્કૃષ્ટ આશ્રવનાળી યધ, અને સર્વ પંડિતો મંડિત યાને અલકૃત થયા. આ સાંભળતાજ રાજા હુસ્પાર થયો, અને કાળિને બેઠી પાછો શેહેરમાં લાવ્યા.

૯૮:—વિજાતીયાલંકાર:—યાને નહીં મળતું આવે એવું ૩૫ એક નિર્બંધ ચીજને આપવાનો અલંકાર. જે અત્રેજમાં *Dissimilarity* ને મળતો છે.

મી. મનસુખે પોતાની “ બેનનીની ” માં પણ કેટલાક અલંકારો વણાવ્યા છે, તેમાં એને શુદ્ધ તસખી હદાર ખેત કહેલો છે. એમાં ગતિ યાને આ દુન્યાની કાંઈક વસ્તુના ગુણદોષ સાથે મીનો યાને પેલી જોહાંનની કાંઈક ચીજ અથવા તેના ગુણ દોષ સાથે સરખામણી કરી, આ દુન્યાની ચીજને મોટાઈ આપવામાં આવે છે. જેમકે મી મનસુખ લખે છે:—

“ આકાસે તાહરાં મુખનું કીધું પોતાના ચાંદાસે વજન;
તાહરો પહ્લો નીચે રત્નો—ને ચાંદાનો ગીઓ. ગગન.
અગરજો તું નહીં નીચી સરસ, ને ચાંદો હલકો;
તો દેગ રહી તું નીચે ને ચાદો ઉપર નેની આપ સમજન.”

યાને=આ દુન્યાની માશુકની ખુબસુરતીને આકાશ ઉપરની માશુક જે ચંદ્ર, તે સાથે મુકાબલો કરવા સાથે બન્નેની ખુબસુરતીને, એક ત્રાજવામાં તોલતાં, આ પૃથ્વીપરની માશુકની ખુબસુરતી એટલી તો ભારે ને વજનદાર હતી, અને ચંદ્રની ખુબસુરતી એટલી તો, હલકી હતી, કે ચંદ્રનું ત્રાજવું ઉપર ચઢી જવાથી તે આસમાન ઉપર ચઢી ગયો, ને પેલી પ્રિયા નીચેજ યાને આ જગતમાંજ રહી ગઈ.

જે અલંકારને ગૂજરાતીમાં વ્યતિરેક પણ કહે છે તેની વ્યાખ્યા પણ ઉપરના જેવીજ એવી છે કે, જ્યાં ઉપમાનથી ઉપમેય સંધનું આકૃત્ત્વ વર્ણવાત્ત્વ દ્વારા ત્યાં વ્યતિરેક કહવાય. એને પણ

ઉપમાનો લાશ કહેલો છે. ચંદ્રા લોક ઉપરથી:—

દેહુરો—“સાધુ સંત. ઊંચા ઘણા, મોટા પર્વત જેમ;

પણ પ્રકૃતીના કૂમળા, હોય કુંપળિયાં તેમ. ”

પર્વત છે તે સાધુસતને માટે ઉપમાન આપવાની ચીજ છતાં, તે પર્વતની ઉપમેય ચીજે સાધુ, સંત, તેને વધારે સારું લગાડ્યું છે.

“માહુરા માંની ઓ લેકીન માહુરા ગોફતાર નીસ્ત,

સર્વરા માંની ઓ લેકીત સર્વરા રફતાર નીસ્ત. ”

અર્થ:—ઓ વાહલી ! તું ચાંદને મળતી છે, પરંતુ ચાંદ કાંઈ બોલતો નથી. તું સરવતા ઝાડને મળતી છે, પણ તે સરવ કાંઈ ચાલતા નથી. અર્થાત, ચંદ્ર કરતાં તું ખુબસુરત અને સરોવરના સિધાં કદ કરતાં તું સરસ છે. એ અલંકાર ૮૪ મા પ્રતિપને મળતો છે.

હિંદુસ્થાની ગ્રંથ ભાષાભુપણમાં કહે છે કે;

“સ્ત્રીનું મુખ કમળ સરખું છે, પણ મધુર વાણી એટલું વિશેષ છે. ” એમાં ઉપમેયનું વધારેપણું છે.

“આ સ્ત્રીનું મુખ, ચંદ્ર સરખું શોભે છે, પણ મિનસી એટલું દેખાય છે કે રસિક જનને પ્રિય લાગતું નથી ”

એમાં ઉપમેયને ઉપમાન સાથે સરખાવ્યા બાદ હલકુ પાડી દીધું છે.

૯૯—અરનહુતિલંકાર:—જેને ફારશીમાં એસ્તેદરાક કરીને કહે છે. એમાં એવું છે કે, એક કવિ પ્રથમ એક ચીજ અથવા આદમીનું બ્યાન કરીને પછી તેજ બ્યાનની સામે તકરાર લાવી રદ કરે છે તે, અથવા એકના સરખી બીજી વસ્તુ જોઈને પેહેલીનો નિષેધ કરી બીજીને નામે વર્ણન કરે છે તે. જેમકે:—“ એ ચંદ્ર નથી—એ તો આકાશ ગંગાનું કમળ છે. (ચંદ્રા લોક). સેખસાદી કહે છે કે.—

“ ગર ગુપ્તઅમત કે સરવી, સરવ ધનયુનીન ન બાશદ;

ગર ગુપ્તઅમત કે માહી, મેહ બર ઝમીન ન બાશદ. ”

અર્થ:—જો હું તને કહું કે તું એક સરવનું ઝાડ છે, તો સરવ પણ કંઈ તારા જેવું હોતું નથી. જો હું તને ચંદ્ર કહું, તો ચાંદ કાંઈ જમીન ઉપર હોતો નથી.

સ્કોટની રૉકબીમાં (Canto XVII) કહે છે કે:—

Hearts are not flint, and flints are rent;

Hearts are not steel, and steel is bent.

અંતઃકરણ મજબુત ઘણું છે, પણ તે અંતઃકરણ કાંઈ ચક્રમક,

નથી; કારણ કે ચક્રમક તો ભાંગીને ભુકે થઇ જાય છે. દિલ મજબુત ધણું છે, પણ તે દિલ કાંઈ પોલાદ નથી, કેમકે પોલાદ તો વળી જાય છે. યાને કે દિલ કાંઈ ભાંગી જાય એવાં, અથવા વળી જાય એવાં નથી, તો જોકે મજબુત તો ધણું છે. **અનસરી** કહે છે કે:—

“ આસમાની નય કે સામેત રાય નખુદ આસમાન;
આક્રતાળી નય કે ઝાયદ નુર નખુદ આક્રતાળ. ”

યાને:—તુ કાંઈ આસમાન નથી, કારણ કે આસમાન કાંઈ મજબુત વિચારનું હોતું નથી. તું કાંઈ સુરજ નથી, કારણ કે સુરજ કાંઈ રોશની પેદા કરતો નથી.

આ દાખલો પ્રતીપાલકારનો છે. (જૂઓ નર્મ કવિતા પા. ૩૮૨ અને ૩૮૭)

(માત્રિનિ વૃત)

વિરસ વદન ગાલે આંશુના ઓધ ચાલે
થર થર બહુ કાંપી શુષ્ક તૂં શોક પાળે
મરણ કંઈ થયું કે બેનિ અન્યાય કીધો
સજનન ! નહિં પ્રદેશે પીયુએ પથ લીધો (ન. ક.)

એમાં બેહેનપણીના સંદેહનું નિવારણ કર્યું છે. ગ્વાલી ભાષામાં એને **મુકરી** અને સંસ્કૃતમાં **છેકાપન્દુતિ** કહે છે.

ચોપાઇ.

શીત રતે તે વગર ન ચાલે, મુજ અંગે લપટાઇ જ્હાલે,
પિછી કરતા અદેકા છે બહાલો, કા સખી પ્રીતમ ના ચોક્ષણો.

અર્થ:—સખીને પુછ્યું કે, શું તું ચારની વાત સમજે છે? તેમ ન સમજતી; હું તો ઓઢવાના ચોક્ષણની વાત કરું છું. બહાલ થકી હું રોજે જોઉં, પછિ હરખાજી કેવી સોઉં, મારે તે મુજ ઇચ્છિત જાપ, શું સખિ સનજન? ના સખિ ખાપ.

(ન. ક.)

અર્થ:—સખિને કહ્યું કે, તું ધણીની વાત ન સમજશ, હું તો આરશી વીશે બોલું છું. હિંદુસ્થાની ગ્રંથ સભા વિલાસમાં નીચલો દાખલો છે:—

આખિ રાત જાતીપર રાખ્યો, રસ કસ તો મેં ખૂબજ આખ્યો;
બહાણે તો ઉતારી નાંખ્યો સખિ સનજન? નહિં; હારજ * ભાખ્યો. —૧

* ગળાંમાંનો હાર.

લાંબે લાંબે પગલે આવે, -આખા દીની હોંસ ઘુઝાવે;
 ઉઠી ચાલતાં પકડે ખૂંટ, શૂં સખિ સજ્જન? નહિ સખિ ઊંટ.-૨
 અર્થ:—એમાં વર્ણન માટી બેચરનું આપ્યું છે, પરંતુ વર્ણન તો
 પેહેલામાં ગણાંના હારનું, અને બીજામાં ઊંટની સ્વારી વીશેનું છે.
 એ અલંકારને દ્રષ્ટાંતરૂપકનો એક ભાગ ગણેલો છે.

૧૦૦—૩ધિર વિરોધ પ્રખંધ:—યાને લોહીનો ફેરફાર થયલો
 હોય એવી મીસલ આપવી તે. જાણેકે હિંદુનું લોહી ક્રીસ્તીઅનમાં
 ભળ્યું હોય, ને લોહી જુદાં છતાં સરખામણીમાં, ખુદરતી ગુણોમાં,
 એક નીવડે તેવો આ અલંકાર છે. જેને ફારશીમાં તસખીહુ મુતલક
 કહે છે. સરખામણી ધણીક જાતની આગળ આપણે વર્ણવેલી છે,
 તેમ બીજી પણ તરેહવાર તરાંહની આવે છે. આ સરખામણી (તસ
 ખીહી) એવી છે કે, જે ચીજોની સરખામણી આપ્યે, તે એક
 બીજાથી તદનજ ઉલટા ગુણવાળી હોવા છતાં તેની સીદ્ધત સર્વ પ્રકારે
 મળી રહેવી જોઈએ. જેમકે:—

“નેજ ને તલવારની મીસાલ, એ એકમના સીપા,
 તેજ તાહારી કલમ, મુદ્દખ પર કરેચ જફા,
 સીનાએને ફારીને, ગરદન કાપેચ હરપલ,
 અજળ છે એ સીપા, એ તાહારી કલમનું બળ.”(મનસુખ)

એમાં કલમને નેજ તથા તરવાર સાથે સરખાવી છે. યાને
 એકલી એ કલમ ઉપલાં બે એજાનોનું કામ બળવતી ચિતારી છે.
 સીનો ફારવાનું કામ નેજનું છે, અને ગરદન કાપવાનું કામ શમશેરનું
 છે. તે બેઉ કામો કલમનાં એકમથી થાય છે.

૧૦૧—પરિણામ અલંકાર:—સરખામણી કરવાના ઉપમા-
 નાલંકારનો એક વિભાગ છે; જ્યાં સરખામણી કરતાં ઉપમેય જે છે તે
 ઉપમાન થઈને ઉપમાનની ક્રિયા કરે છે.

(વસ ત તિલકા) “ વદ્ત્રાવેદ કરમાઇ ગયું જળે છે,
 આ જીવ હંસવણુ ઓથ રડી મરે છે,
 આ દેહ હોડિ નખળી પવને કુએ છે,
 ઓખેનિ બહાલિ પિયુને ધણિ ધીર દેને.”(ન. ક)

એમાં મોહું તે કમળ થઈને કમળની ક્રિયા પાળે છે. જીવ જે
 છે તે હંસની ક્રિયા કરે છે, અને દેહ જે છે તે હોડીની ક્રિયા કરે છે.
 એને લગલગ મળતોજ ફારશીમાં તસખીહુ બીલ અકસ કહેલો છે.

યાને ઉલટી અને ત્રાહિત ચીજની ખાશ્યત સાથે એક બુદ્ધિજ્ઞ ચીજ અથવા તેના ગુણોની તુલના કરવી. અને તેના દરેક ગુણોનું ખ્યાન એકેકમાં લખી ગયલુ જોઇએ.

“ ગરચે નોકરો તાહરા, હકીકતમાં નથી દરજી,
પણુ કરે છે કાટરી તલવારોથી ખુનરેજી.
કાંઈ માપેચ મુદ્દનાં તનો નેજના ગળથી,
કાંઈ આપેચ લોથોનાં લેગાસને અસતર રગથી,
કાંઈ સીવે છે તે તીરોની અજળ નોકાથી,

ખરું જંગી લશ્કર તાહર જેમાં દરજી તો નથી ” (મનસુખ)

એમાં એક પાદશાહના શીપાહોના જંગને દરજીના શીવવાના કામ સાથે ઉપમાથી જોડેલું છે. અને જે હથિયારો દરજી વાપરે છે તેના ગુણોની લેઝત, શીપાહી જે ઓળરો વાપરે છે તેની સીકત સાથે આખાદ સરખાવ્યામાં આવી છે. દરજીની કાતર કપડાં વેતરે છે, તેમ શીપાહોની તરવાર ઝપી કાતર માણસોને વેતરે છે. ગળનું કામ કપડાંની ઉપર માપ કરવાનું છે, તેમ નેજનું કામ માણસો ઉપર માપ કરવાનું યાને જખમ કરવાનું છે. જેમ દરજીઓ હલકાં કપડાંને અસ્તર આપે છે, તેમ શીપાહો મરતા દુશમનોને ધુળનું અસ્તર આપે છે. યાને દફનાવી દે છે. શાયથી જેમ દરજી કપડાં શીવે છે, તેમ તીગથી દુશમનોને શીપાહો શીવી નાંખે છે; વીગેરે.

એ અલંકારને ગૂજરાતિમાં વિરોધાલંકાર પણ કહેલો છે. જ્યાં એ વસ્તુઓ, એક બીજાની સાથે (ઉલટી રીતે) મુકાબલે આવ્યાથી ખુબ લલકમાં દેખાય છે ત્યાં વિરોધાલંકાર છે.

(મંદાકાંત.)

“ જો જો બેની, પૃથિવિ પર આ, મેહુલે મ્હેર કીધી

હું માંદીની, ખખર કંઈએ, નાવલે નાજ લીધી. ” (નર્મ કવિતા.)

અર્થ:—અચારી પોતાની શહીને કહે છે કે—વરસાદે તો ઉનાળાથી તપી રહેલી જમીન ઉપર મેહરબાની કરીને પાણી રેડી ઠંડક આપી, પણ હું કે જે બુદ્ધાઇના દરદથી તવાઇ ગયલી છું, તેની ખખર તો મારા પ્યારા પ્રિતમે નહોતી લીધીની !

“આકાશ આ સુંદર સ્વચ્છ શોભે, ઘોળાં ઝપેરી લક વાદળાંએ

અંધાર કાઠે વિરહાગ્નિ ધૂમે, ચાર ખુણે વાદ્ય કુતંક ધૂમે. ” (ન. ક.)

અર્થ:—આકાશ તો સુંદર અને સ્વચ્છ છે, ને માગ કાઠામાંતો

ભુદાઈના આતશના ધુમાડાથી અંધારું છે.

૧૦૨:—હેતુત્પ્રેક્ષાલંકાર:—એને પણ ઉત્પ્રેક્ષાના એક ભાગ લેખે નર્મદે વર્ણવેલો છે. એક કારણનું વર્ણન બીજા કારણને નામે કે ધર્મે તર્ક કર્યો હોય, અને તે કારણનું વર્ણન, બીજી વસ્તુને નામે અથવા ધર્મે, શંકા અથવા કલ્પના સાથે થાય ત્યારે હેતુત્પ્રેક્ષા થાય છે. જેમકે:—શાદૂલવિક્રીત વૃત્તમાં કહે છે કે,

“મૂઠા તર્તજ આવિને હળિ ગયું ધોળે સુવસ્ત્રે વિષ,

આહા તૂં વણુ કેા કરે પિડિતની સંભાળ તો આ ઇશ,

એવામાં પતિ દૂર દેશ ગયલો આવીજ પોંચ્યો વળી,

જાણે આંખ થકી પતીજ કરવા સ્ત્રી વ્રત—પીડા તણી.”

(ન. ક.)

યાને:—વિયોગમાં તેણી બેભાન અધ પડી, તે તંકે તેણીનો ધણીજ આવી પોહોંચ્યો તેનું કારણ એવું નીકળ્યું કે પોતાની સ્ત્રીએ કેવી રીતે પતિવ્રત પાળ્યું, અને કેટલું કેટલું દુઃખ સહ્યું, તેની પોતાની નજરોનજર ખાત્રી કરી લેવા સાચજ જાણે તેજ વખતે તે આવ્યો હોયની !

(શિખરિણી વૃત.)

“ જટાની શોભાથી અતિશ શરમાઈ શિવ ઉઠ્યા,

જટાને સંકેલી વડ તજિ ગિરીયે જઈ રહ્યા. ” (ન. ક.)

એમાં ભર્ય આગળના કબીર વડની જટા જોઈને શિવ શરમાઈ ગયા, કે મારી જટા એની આગળ કાંઈજ નથી—એ કારણે કલ્પિત છે. સંપલક્ષ્મીમાં કહે છે કે:—

“ ગિરિજા ગંગા દેશ, કલેશ તેનો નિત થાએ,

સુંદરિ વાહન સિંહ, નંદિને ખાવા ધાએ.

ગુહ વાહન જે મોર, વેર રાખે અહિં સંગે,

અંદ્ર અગ્નિને દેષ, વસે બંને શિવ અંગે.

શિવ શેવક દાનવ દેવ બહુ, લગાલડી આવી મરે,

જોઈ કલેશ વિશેષ મહેશ ધર, દુઃખથી વિષ મુખમાં ધરે.”

એમાં શિવે હલાહલ ઝેર પીધું તેનું કારણ કુટુંબ કલેશ કલ્પેલું છે. શ્રૌણીમાં એને મળતોજ અલંકાર તસખીહુ એજમાર કરીને આવે છે. એમાં છુપી કિંવા તુર્ત માલમ ન પડે એવી ચીજ, અથવા તેની સાથે કોઈ ચીજની મુનાસેબત આપવામાં આવે છે. જેમકે:—

“ સાચુ કહે એ માશુક, શુ ચેહરો તાહરો ચેરાગ છે ?

કે આજે બદન માહાડ હરદમ,

રાતના ઉબગરાથી, તવાઈને હલાક છે—

ને બાકી નથી રહ્યા હવે કંઈ પણ દમ. ” (મનસુખ.)

યાને:—તું સાચું બોલ ઓ પ્યારી ! કે તું પોતે કંઈ દીવો છે ? કેમકે મારું બદન દર રાતના મોટા ઉબગરાથી તવાઈ ને ગળાઈ ગયું છે, અને હવે કંઈ દમ રહ્યા નથી. એમાં છુપાવેલી સીકત “ મીણુબત્તી ” ઉપર આપવામાં આવી છે, અને આશકે પોતાની સાથે મીણુબત્તીને સરખામણી આપી, પોતાની માથુકને ચેરાગ સાથે સરખાવી છે.

૧૦૩:—ઉપમેયોપમા:—એને ઉપમાનોજ ભાગ ગણવો છે. ત્યારે એ વસ્તુઓ એક બીજા સાથે અરસપરસ સરખાવવામાં આવે છે, ત્યારે ઉપમેયોપમા કહેવાય. જેમકે:—

૧—“ તારા સરખો તે, ને તેના સરખો તું. ”

૨—“ તું તે તે, ને તે તે તું. ” ૩—“ તું ને તે કંઈ બૂઝાઓ ? ”

એને મળતોજ દારશીમાં તસબીહ તસવીએ કરીને એક અલંકાર આવે છે. એક શખશ પોતે અથવા પોતાના બતી ગુણોને બીજા સામેની બીજા અથવા તેની સીકત સાથે મેળવે તેનો આ અલંકાર છે. જેમકે:—

“ એક તુકતો તું જ મોઢેથી, ને માહરાં છગરાથી નીકળે;

એક બાલ માહરાં બદન, ને તાહારી કમરથી નીકળે. ”

ઓ માથુક ! તારાં મોટાંનો કહ્યો અને મારા છગરનો આકાર એક મીડાના જેવો છે, અને તારી કમરની પાતળાઈ અને મારા શરિરની નબળાઈ એક બાલના જેવી છે.

૧૦૪:—અનવય:—એને ઉપમાલંકારનો ભાગજ ગણવામાં આવેલો છે. ત્યારે કોઈ વસ્તુને તેની પોતાનીજ સાથે સરખાવામાં આવે ત્યારે એ અલંકાર કહેવાય. જેમકે:—

૧—“ વિક્રમ સરખો પરદુબલ જન તે એક વિક્રમજ. ”

૨—“ તમારા બેના જેવું બેકુ કેથે મળવાનું નહીં; તમે તે તમેજ. ”

એને દારશીમાં તસબીહ મસરૂતના નામે ઓળખે છે; જેમાં કવિ દારત બકતો હોય તેવો અલંકાર વાપરે છે. જેમકે મી. મનસુખ કહે છે:—

“ અગર કોઈ ગુલ બે રંગદાર હોય, ગર કોઈ ચંદર હોય તુરમંદ, તો રંગવાળું ગુલ તે હુંજ છેઉ, ને ચંદર પણ હુંજ છેઉ સુલંદ. ”

એમાં શરત નાંખી તેનો પ્રત્યુત્તર આપેલો છે,

“ આતેને તુ હકીકતે દેલે તોસ્ત;

હરચે જોઝ આતેને તુ આતેલે તોસ્ત: ” (સેનાઇ.)

અર્થ:—તારો અંદરનો દેખાવ તારા દીલની બધી હકીકત કહે છે. જે તારા દિલના અંદરના ભાગ શીવાયનું છે તે તારામાં નથી.

“ *A silent court of justice in himself,*

Himself the judge and jury, and himself

The prisoner at the bar. ”

હરેક લખાણના ૩ પ્રકાર કહેલા છે. ગદ્ય=યાને સાદી એખારતનું; પદ્ય=એટલે કાવ્યમાં રચેલું; અને નાટક=એટલે ગદ્ય પદ્ય બેઉમાં મિશ્રણ કરેલું. વળી કવિતાની ૩ જાતિ કહેલી છે. ગીત કવિતા—વીર કવિતા—અને નાટક. તેમજ તેના બીજા પણ ૩ પ્રકારો નર્મદાશંકરે કરેલા છે. વન કવિતા—ખોધ કવિતા—વર્ણન કવિતા. વન કવિતામાં ગામડાં, વાડી વણકા, જંગલો તથા તે મધેનાં પશુ પક્ષી અને ઝાડ યાન વગેરે વીશે વર્ણન આવે છે. ખોધ કવિતામાં નીતિના ધણ શીખવવામાં આવે છે. વર્ણન કવિતામાં કોઇપણ બાબતનું ચટકદાર વર્ણન કરવામાં આવે છે. ગાયનમાં રાગ, તાન, શુર, તાલાદિ વિષયો સાચવવા શબ્દોને ભાંજી નાંખવામાં આવેથી તુર્ત મજા સમજાતી નથી. કવિતામાં તે શબ્દો વાંચવાથી ઝટ સમજાય છે.

ગાયન.—મધુચંદુલભાંગ ગઆફી મથકી,

તનની ભુંડીહા લતથા યનકી.

કવિતા:—મધુચંદુલ ભાંગ આફીમ થકી,

તનની ભુંડી હાલત થાય નકી.

એ બેઉ લીટી એકની એક છતાં, ગાયન લેખે ગાવાથી ભુદ્ધી બોલાય, અને કવિતા લેખે વાંચવાથી ભૂદ્ધિજ વંચાય.

૧૦૫—વ્યસ્તતાઅલંકાર:—ગણિતમાં ઉલટા સુલટી પદો ફેરવવાને વ્યતિક્રમ અથવા વ્યસ્તતા કહે છે, તે ઉપરથી આ અલંકારનું નામ પાડેલું છે એમાં કવિતાના પદો ફેરવાય છે. એને ફારશીમાં તરદો અકસ અને અંગ્રેજીમાં *Inversion* કહે છે. જેમ અંગ્રેજીમાં પદો ઉલટાવામાં આવે છે, તેમ એમાં ગોઝા પદો ઉલટાવામાં આવે છે. જે શબ્દો એક કવિતામાં શરૂ થાય, તેજ શબ્દો ઉલટી રીતે તેમાંથીજ વંચાય છે. હાફેઝની જાણીની લીટીઓ છે કે:—

“ દેલખરે જાનાને મન, ખોદ દીલો જાને મન;
(પાછું)ખોદ દીલો જાને મન, દેલખરે જાનાને મન

અર્થ:—મારી માથુકે મારું દિલ છતિ લીધું, મારું આખું દીલ ને
અદન મારી માથુકે છતિ લીધું છે. (ખીજ લાઇનનો એજ અર્થ છે.)

અઝ લખે જાનાને મન, ઝીન્દેહ શવદ જાને મન;
(પાછું)ઝીન્દેહ શવદ જાને મન, અઝ લખે જાનાને મન.”

અર્થ:—મારો જીવ મારી માથુકના હોઠથી છવતો થાય છે.
(ખીજ લીટીનો પાછો એજ અર્થ છે.)

+ + +

દર ચેહેરેએ તુ દીદમ, લોત્ફી કે મી શનીદમ;
(પાછું)લોત્ફી કે મી શનીદમ, દર ચેહેરેએ તુ દીદમ.”

યાને:—તારી જે માયાની મેહેરબાનીને માટે મેં સાંભળેલું, તે
મેં તારા ચેહેરામાં દીધું. (પાછો ખીજ લીટીનો અર્થ તેજ છે)

નીતિ વિનોદમાં “પરસ્પર સુખની વેહેચલુ” વીશે ખ્યાલ જોડેલો
છે, તેની ઝુલોમા એ અલંકાર દીક્ષામાં આવે છે:—

હા જ્ઞાન કરે ધનસાન, ને દાન દિએ છે માન;
હા દાન દિએ છે માન, સુખિઆ માનવ સંતાન;
સુખિઆ માનવ સતાન, ઉગારે ઉડતા જાન;
ઉગારે ઉડતા જાન, દધ દાન ખરો ધનસાન.

—

હા લાજ તજ સુખ કાજ, ખા દાઝ તજ પતરાજ;
ખા દાઝ તજ પતરાજ, નહિ રાજ ટકે મિજાજ;
નહિ રાજ ટકે મીજાજ, નહિ ટકે આજતું તાજ;
નહિ ટકે આજતું તાજ, કહું કાજે નવો રિવાજ.

—

જો કડકો તડકો હોય, નહિ અદકો લડકો જોય;
નહિ અદકો લડકો જોય, ખડકો દુખના નહિ કોય;
ખડકો દુખના નહિ કોય, ફટકો ચટકો નિજ જોય;
ફટકો ચટકો નિજ જોય, ઘટકો અટકીને રોય.

—

નિજ માલ ઉછીકા માલ, કંગાલ દુખીને આલ;
કંગાલ દુખીને આલ, દયાળ પ્રભુને વાળ;

દયાળ પ્રભુને વાળ, પાછળથી થાશે ન્યાલ;
પાછળથી થાશે ન્યાલ, નહિ વાળે તો સંભાળ.

નહિ મેંરે અરે તે નર, જે અરે ધરે ઉરપર;
જે અરે ધરે ઉરપર, જે ખરે કરે ફિકર;
જે ખરે કરે ફિકર, દુખીયાંપર કરે નજર,
દુખીયાંપર કરે નજર, તે નર ખરે નહિ ખર.

૧૦૬:—સ્વકપોલાલંકાર=યાને કલ્પિત નામ કવિ ધારણ કરી તેમાં અર્થ શોધવાનું રહેવા દે છે તે. જેને દ્વારશીમાં તમહુલ આરેફ કહે છે. એક કવિ પોતાની કવિતાની છેડે પોતાનું નામ અથવા તખલ્લુસ એવી રીતે વાપરે, કે તે બોલતો એક જુદો અર્થ પણ થાય, અને બનાવનાર કવિનું નામ નીકળે. જેમકે:—

“યાપીઓ જોશે અનેક દુખ, આલસુઓ રહેશે હેરાંત જો,
તેજ જીવ જોશે તંન મન સુખ, જે રખ પર રાખસે ધેઆન જો.”

એમાં મનસુખ યાને મનનું સુખ પણ થાય, અને મી. મંચેરજી કાવશજી લંગડાનાનો તખલ્લુસ પણ નીકળે છે.

લાલી અસ્ત યા લખાંત, કન્દીસ્ત યા દેહાંત;

તા દર બરત નગીરમં, હીયમ ચકીન ન બાશદ.

અર્થ—ઓ પ્યારી ! એ તારા હોઠ છે કે પરવાલાં છે ? એ તારું મોહું છે કે શાકરું છે ? જ્યાં લગી હું તારા બોળામાં નહીં સુવું ત્યાં લગી મારું ઇમાનજ નહીં રહે.

“ખરે કિધો આભાર, પિતાજી ! મુજ દિલજન ઉપર મોટો,

દદુને મુજ પાણિશ પ્રીતે, પડિશ નહીં વચને ખોટો.”

એમાં દિલ તથા જન ઉપર ઉપકાર થયાનું પણ જણાશે, અને દિલજન, એવો મી. દા. એ. તારાપોરવાળાનો તખલ્લુસ પણ જણાશે.

જખસે દેખાયા તેરા નામ નગીં કે ઉપર,

ખુન હોતા હયે ઇઅંહ દીલ હમ વો નગીં કીઉ ન હોવે ?

જે દીવસથી તારું નામ મેં નગીના (એટલે નંગ) નની
પર પાડેલું જોયું હતું તે દીવસથી આ દીલનું લોહી થાઇ જાય
તે નગીં હમો કાં નહીં થયા ! એમાં રખતો બનાવનાર નગીં

નામના શાયરે પોતાના નામ ઉપર દ્વિઅર્થી જોડી છે.

“મેરે દિલદારપે દેલખર શમે મયેરાજડી રાત,
ગશ કીએ હુરો પરી કુદસીઓ ગેલમાનેનિ.”

ઓ દિલખર ! મારા દિલદારની ઉપર, (મહમદ પેગંબર ઉપર) તેની આસમાન ઉપર જવાની રાતના પ્રસંગે, હુરી તથા પરીઓએ તથા બેહેસ્તમાંના છોકરાઓએ, સર્વએ આફરીન કીધી. એમાં દિલખર નામના શાયરે પોતાના પેગંબરની તારીફ કરી છે.

આ અલંકારમાંજ બધા ઉરદુ રેખતા ધણું કરીને જોડાયલા છે.

“અલગ હશે તો આગળ થાશે, પ્રેમ ભાવથી પુંજે;

ગરીબને તો ચંદ્ર બનાવ્યો, એજ ખેલ મોટો જો !”

એમાં ઇશ્વરે એક ગરીબમાં ગરીબ માણસને પણ ચંદ્રના જેવો પ્રકાશિત કર્યો એમ પણ થાય, અને બનાવનારે પોતાનો ગરીબ તખલ્લુસ પણ વાપર્યો છે, અને તે બનાવનારનું નામ શો. મ. ઉપરથી શોમ=એટલે ચંદ્ર કર્યું, તેથી ગરીબ તખલ્લુસવાળાને ચંદ્ર બનાવ્યાનું લખેલું છે.

ગીલાનવાળો કવિ મખદૂની ધણો હસમુખો હતો, પણ તે અ-કીણ્યો હોવાથી તેનું શરીર તવાઈ રહેલું હતું. એક દિવસે એક મિત્રએ તેને અકીણની ટેવ છોડવા સાર કહ્યું, “ અકીણને લીધે તું જે દુર્બળ બની ગયો છે ! ને હાડપીંજર જેવો કાલે ઘેરમાં જાય તેવો થઈ રહ્યો છે તે અકીણના પ્રતાપ છે.” “ નહીંરે મારા દોસ્ત ! ” મખદૂની બોલ્યો, “ હું કંઈ અકીણથી તવાઈ નથી ગયો, પણ તું જાણે છે તેમ દરેક ચોપડી પ્રસિદ્ધ કરનારાઓ ધડી ધડી પોતાના લખાણમાં લખે છે કે, “ મખદૂનીને વધુવાર રહેવા નહીં દઈએ. ” આવી વારંવાર મારે માટે ખરાબ દોવા લેખકો માંગતા હોવાથી તેમની દ્રષ્ટિએ, યાને તેમની કે દુવા અને વખત બેવખતના અપ-શુકતથી હું આવો દુખળો થઈ પડ્યો છું ! એમાં મજા મખદૂની નમાનદ શબ્દો ઉપર છે. અર્થાત, ફારસી લખનારાઓ વારંવાર એમ લખે છે કે; “ હવે હમારા વાંચનારાઓથી વધુ વાર છુપાવવું નહીં જોઈએ કે ” એમ લખીને જે વાત કહેવાની હોય તે કહી દેવામાં આવે છે; અને તેને માટે “ મખદૂની નમાનદ ” શબ્દ વપરાય છે, જેનો અર્થ ઉપર કહ્યો તેવો પણ થાય, અને “ મખદૂનીને વધુવાર નહીં રહેવા દેવો જોઈએ ” એમ પણ થાય.

૧૦૭:—મુઠખંધ પ્રબોધ:—યાને ઢાંકી રાખીને ગુણગુણ દર્શાવવા તે. મુઠખંધ, યાને બાંધેલી મુઠીએ પ્રબોધ કરવો તે. જેને દ્વારશીમાં ધસતેતખા કહે છે. કોઈ સખશની નેકીબદી બેઢને વિસ્તારવી હોય, પણ બહેરમાં તે નહીં જણાઈ આવે એમ વર્ણવવી હોય ત્યારે આ અલંકાર વાપરે છે. જેમકે એક પાદશાહ જુલમગાર છતાં સખી દીલગુદાવાળો હતો. તેના તે બેઉ ઉલટા મુલટા ગુણો વીશે મી મનસુખ લખે છે કે:—

“સખાવતમાં છે દોલત તાહરી, જેમ વરસતા મેઘનું વાદળ;
મુફ્ફેસી ફાલની વીપત ટાળી, જુલમની અગની કરેય શીતળ.”

યાને:—તે પાદશાહ પોતાની સખાવતથી કરીને, પોતાના જુલમથી પ્રસરેલા અગ્નિને શાંત પાડે છે.

ધસ્તેતખાનો દ્વારશી દાખલો નીચે મુજબ છે:—

ખખતે તુ સું નામ બા સાઅદત, રૂએ તો સું રૂએ તો મુતબર.

અર્થ:—તારું નશીબ સુખ સાથના નામનું છે, અને તારો દહુડો તારાં મોઢાં જેવો ચળકતો છે.

“ માદરતરા હઝાર ખાસે ઝદીમ,

ખ દરત કસ નખુઅદ અદલા મન. ”

હમે તારા દરવાજાને યાને દરવાજાના ઉઝરને એક હઝાર વખત ખોસા લીધા. તારા દરવાજા આગળ મારા શીવાય ખીજે કોઈ ન હતો. પણ આખી લીટી ઉપર શ્લેષ આવેલો હોવાથી ખીજે અર્થ એવો થાય છે કે, “ તારી માયને હમે હઝાર વખત ચુમીઓ લીધી, તેથી હું શિવાય તારો કોઈ બાપજ નથી. ” બેદરત=એ પેદરતની બરાબર સમજ લેવો.

બ્યારે મહમુદ ગઝનવીએ શાહનામાના રચનાર ફીરદોશીને કરાં વેલું દામ આપ્યા વિના કાઢી મેલ્યો ત્યારે, તે પાદશાહની તારીફમાં તેણે એક કાવ્ય એવું રચ્યું હતું કે, જે તે સલીસ વાંચ્યે તો પાદશાહની તારીફમાં વંચાય, ને અકેકી લીટી છોડીને વાંચ્યે તો તેની બદગોષળ તેમાંથી નીકળે.

વળી એના એક ભાગ લેખે સીફતે ધસ્તેદરાકને ધણાકો ગણે છે. જેમાં તે છંદનો પેહેલો ભાગ સાંભળતાં, સાંભળનારને તે એવો લાગે, પણ જેવો બાકી રહેલો ભાગ બોલાય, કે લો લાગે છે. જેમકે:—

“ભાગુ” દીસેય એ રાજા, તાહરા વાવટાનું સર,
- સળખ તેનો એ છે કે, પોહોતુનું તે આકાશ ઉપર.”

પેહેલે તો પેલા રાજાના વાવટા વીશે ગીયત જેવું લાગે છે, અને તે કમળેર હોય એમ જણાય છે, પણ તુરત તેને આસમાનની ધુલંદી ઉપર ચઢાવેલું બીજી લીટી ઉપરથી જણાઇ આવે છે. વળી બીજો એક એ મધેનોજ ભાગ છે તેને મદહે મુવજ્જેહ કરી કહે છે. એમાં એક માણસની તારીફ તો કરવીજ, પણ પેહેલા ભાગ કરતાં બીજા ભાગમાં તે તારીફ એવડી નાંખવી જેમકે:—

“છે તાહારી અદાલતથી પરજા એવી ખુશાલ,
કે જેમ તાહારી સખાવતથી મુફલેસો છે નેહાલ.”

પેહેલી લીટીમાંની સ્તુતિ કરતાં બીજામાં વિશેષ સ્તુતિ કરેલી દીકામાં આવશે.

ગૂજરાતીમાં એનેજ મળતો વિરોધાભાસ કહેવાય છે, જેને નર્મદાશંકરે વિરોધાલંકારનો ભાગ ગણી તેના દાખલા આપ્યા છે. ત્યાં પ્રથમ તો અર્થનો વિરોધ દેખાય છે, પણ પાછળથી કોઇ કારણને લીધે તે વિરોધ જતો રહે છે ત્યાં વિરોધાભાસ અલંકાર થાય છે.

“ જે સુશીલ પુરૂષ છે, જેને પોતાનું પારકું નથી, તેને અગ્નિ જળ રૂપ, વિષ અમૃત જેવું, સમુદ્ર નદિ નાળાં સરખો, અને સાપ માળા સરખો થાય છે. ” (અલંકાર વિવેક)

(મંદકાંત)

“ટહાડેકી તો થઇ ન મુજને ટહાડિયો તાવ આવ્યો,
અગ્નિ મેધે અતિસ પવને સ્નેહરૂપે વધારયો. ”

એમાં બીયારી કહે છે કે, આટલો આટલો વરસાદ વરસે છે પરંતુ મને ટાઢક થતી નથી, પણ ઉલટો ટાઢયો તાવ આવ્યો કરે છે, અને જ્યારે ધણા પવનની સાથે વરસાદ તેલ રૂપે પડે છે ત્યારે દીલની બળતર ધણી વધે છે. એમાં વરસાદના પાણીને અને આતશને વેર છે, તોપણ મીત્ર લખ્યા છે.

“સખ નદી ગંગા વહે, સખ પથરા સાલીગ્રામ;
સખ વનસ્પતિ હય તૂલશી, જાકે હૃદયા રામ. ”

જો કે અસત્ય લાગે છે કે, બધીજ નદિ ગંગા કેમ હોય ! તથા બધાજ પદ્મરો સાલીગ્રામ જેવા બેમુલા કેમ હોય ! તથા બધીજ વનસ્પતિ પૂજ્ય તૂલશી કેમ ગણાય ! પરંતુ સત્ય વાન એજ છે કે,

જેના હૃદયમાં પરમેશ્વર વસે તેને એ બધુંજ સરખું છે. સખપદ એ સત્યાસત્યદીપક પણ છે.

બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ મધ્યેના કૃષ્ણ જન્મ ખંડમાં ધર્મગુરૂ વીશે લખતાં એક શ્લોક કહેલો છે કે:—

ગુરુઃ પુત્રાસમં સ્નેહં શિષ્યેષુ ન કરિષ્યતિ ।

લભતે બ્રહ્મહત્યાં ચ મુંક્તે કૃત્વા ચ નાશિષમ્ ॥

અર્થ:—જે ગુરૂ પોતાના સ્ત્રી પુરુષ સેવકાને દીકરી દીકરા પ્રમાણે ગણતો નથી, અને આશીર્વાદ દીધા વિના તેઓનું આપેલું ધન ભોગવે છે, તેવા ગુરૂને બ્રહ્મહત્યાનો જે મોટો દોષ કહેવાય છે તે લાગે છે.

નીચલો શ્લેષાલંકાર આ અલંકારને ખરેખરો શોભશે:—

“આં શાહ કે ખીશરા હલાકુ મી ગોફત,
વઝ નાઝે સુખન બ ચશ્મો અબુ મી ગોફત;
બર કંગુરે સરાયે બી કાખ્તે,
દીદમ કે નીશસ્તે બુદ કુ-કુ મી ગોફત.”

અર્થ.

તે પાદશાહ કે જે પોતાને હંલાકુ કેહવડાવતો હતો, અને જેની આંખો અને લવાંનો જરા જેટલો કડબ જીવ જેવો હતો, તેના કિલ્લાના કંગુરાની ઉપર એક કબુતર બેસીને કુકુ-કુકુ એવો અવાજ કર્યા કરતું મેં દીધું. છેલ્લા શબ્દોનો અર્થ એવો પણ થાય, કે તે કબુતર એમ બોલ્યા કરતું મેં દીધું કે, “તે ક્યાં છે ? તે ક્યાં છે?”

“હીય કસ હીમ્મત નદારદ હમચુ સોઝન દર જેહાં,
બા વજુદે તંગ ચશમી પરદેહ પુશે આલેમ અસ્ત.”

આ દુન્યામાં કાષ્ટપણ શખસનામાં સોયના જેટલું શૌર્ય નથી, જે સોય સાંકડાં મગજવાળી હોવા છતાં આદમીઓની ભુલો ઉપર ઠાંકણું વાળે છે. બીજો અર્થ કાળા હરફે ઉપર શ્લેષ આવ્યાથી એવો થાય છે કે, તે સોયને ધણીજ જીણી આંખ (સોયનું નાંકું) હોવા છતાં માનવીઓ માટે પરદા બનાવી આપે છે.

૧૦૮—તરંગ સાધક:—એમાં એક વિચાર, તેની પાછળ આવતા બીજા વિચારને દોરવી લાવે છે. જેમ “દેઓ દાતાર” કરતાં ૭-૮ આધળાં અંકેકને વળગીને લીક્ષ માંગવા નીકળે છે, તેમ એ અલંકાર છે. એને દ્વારશીમાં કતારલ બધરીન કહે છે. આ અલંકાર “આધળાંની

ઉંટ ” તે મળતો છે. યાને એક રસ્તા ઉપરથી ઉંટોની હારને ચલાવી લઇ જવી હોય, તો નાશભાગ અથવા ભેલમભેલ ન થવા પામે એવી રીતે એક દોરી એક ઉંટની પુછડીને યાંધી, તેની પાછળ આવતાં ઉંટના ગળાંમાં યાંધે, એમ હારની હાર યાંધીને, જેમ ઉંટને ચલાવામાં આવે છે, તેમ આવા અલંકારની કવિતા પણ અંકેક લીટીને પોતાની પાછળ એકની પુછડી અને બીજીની ગરદનને યાંધીને ચાલે છે, જેમકે:—
“કરીમા” માં સેખસાદી લખે છે કે:—

“તેગેહુદાર મારા એ રાહે ખતા;

ખતા દર ગુઝારો સવાખમ નોમા.”

અર્થ:—મને ભુલના રસ્તાથી બચાવ, મારી ભુલ માફ કર, ખતે સવાખનો રસ્તો ખતાવ.

એમાં પેહેલી લીટી તે પેહેલા ઉંટની પુછડી છે, તેને “ખતા” શબ્દ નામની દોરી વડે યાંધી છે, અને બીજી લીટીની ગરદનને તેને “ખતા” વાળી દોરીથી યાંધેલી છે.

૩ કપથી વધારે દારૂ પીવો એ. છાકટાયણું છે એમ જણાવતાં કવિ કહે છે કે,

“Be not a beast in courtesy, but stay,

stay at the third cup, or forego the place,

Wine above all things doth God's stamp deface.”

George Herbert.

તેવાજ દાખલા હારેએ આપેલા છે:—

“પીરે ગમે એશ્કમ ગરચે તીફલમ;

તીફલે રેહે એશ્કમ ગરચે પીરમ. ”

અર્થ:—હું પ્યારના ગમથી ધરડો થઇ ગયલો છું, તો નેકે હું તો એક બચ્ચું છું. હું પ્યારના રસ્તા ઉપર હજી તો એક બચ્ચું છું તો નેકે હું ધરડો છું.

એમાં તો વળી ઉટરૂપી લીટીઓની ગરદન અને પુછડી બેઉ એવડી યાંધેલી કાળા હરફેથી જણાઇ આવશે.

“ નર સહેજ સુભુદ્ધિ ન વાવરશે;

વરશે વરસાદ મરે તરશે. ”

વળી એક દાસ કહે છે કે:—

‘ દયાકા લક્ષણ ભક્તિ હય, ભક્તિકા સક્ષણ મ્હાન,

જ્ઞાનકા લક્ષણ ધ્યાન હે, ધ્યાનકા લક્ષણ ત્યાગ,
ત્યાગકા લક્ષણ શાંતિપદ, તો જાણો વિમળ વૈરાગ,
વૈરાગ વિશે હય મુક્તિ પદ, જે સદા રહેત હય ત્યાગ."

એમાં પણ અલંકાર મળતી જોઈવેલો છે.

" દેલ એ મન જેસેતદ બશુખી દેલખરી;

દેલખરીએ શીરીન લખી જન પરવરી "

અર્થ:—મારી મીઠા હોઠવાળી અને જીવને રાહાત આપનારી
આશુકે મારામાંથી મારો જીવ નફતાઈથી કાઢી લીધો.

એમાં પણ " દેલખરી " શબ્દ દોરી જોડનારો છે એમ જણાઈ
આવશે. ગૂજરાતીમાં નીચલા દાખલા છે:—

નિતિવિનોદમાં " પ્રભુ સુખ શા માટે આપે છે " એ વિષય
ઉપર દુમિલા છદ કરેલો છે તે તમામ આ અલંકારમાં છે.

જગનાથ દિયે સુખ વાવરવા, વરવા સદગુણ ગુણો કરવા,
કરવા મધુરા કડવા મરવા, મરવાથી નહીં મનમાં ડરવા;
મનુસ્મૃતિમાં કહે છે કે:—

परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ।

धर्म चाप्यसुखोदरर्के लोकविद्विष्टमेव च ॥

અર્થ:—શાસ્ત્રથી ઉલટે રસ્તે દોલત ને સુખ મળતાં હોય તો તે
દોલત અને સુખનો ત્યાગ કરવો, અને જે શાસ્ત્રોથી ભવિષ્યમાં દુઃખ
પ્રાપ્ત થાય, અંથવા તે માણસ જાતને દુઃખદાયક થઈ પડતાં હોય,
તો તે શાસ્ત્રનો પણ ત્યાગ કરવો. એવું મનુનું મત છે.

સંસકૃત પંચોપાખ્યાનમાં મુંઆં પાછળ શોક ન કરવા
માર કહે છે કે,

नष्टं मृतमातिक्रान्तं नानुशोचन्ति पंडिताः ।

पंडितानां च मुखीणां विशेषोयं यतः स्मृतः ॥

અર્થ:—જે વસ્તુનો નાશ થયો, જે માણસ મરી ગયું, જે વાત
મધ ગઈ, તેનો શોક પંડિતજન કરતા નથી. પંડિતમાં અને
મુખીમાં એટલો ભેદ.

" ડરી વાંદર પેર નહીં રડવા, રડતાં દીને ઉરશુ ધરવા;
ધરવા નિજ મુઠ્ઠી વીશે કરવા, કરશે ન મતા વટશે ધરવા;

ફરતાં ફરતાં દુખ ઓસરવા, સરવા ગરબે દુઃખ સૌ હરવા;
હરી કષ્ટ પ્રભુભણી ઉતરવા, તરવા લવસિંધુ સુખે લરવા;
ભરી વાંછુ ત્વરા થકી લંગરવા, ગરવા થઈ આશિષ ઓચરવા;"
એ અલંકારને મળતોજ ગૂજરાતીમાં " સિંહાવલોકી " છે,
જેનો દાખલો:—

ત્યારે ચરણોના પેહેલ્યા ને છેલ્યા શબ્દો યમક રૂપે આવે ત્યારે
સિંહાવલોકી કેહવાય. રસ પ્રવેશમાં છે કે:

"જોતી તૂને હુ રોજે રસિક મધુરિરે આજ કાં તૂં ઉદાસી,
દાસી કીધી ધણીએ નવી વહુ તણિરે ભારિ હૂં છું નિરાસી,
રાસી બેની નહોં તૂં સરસ રૂપ ગુણે બેઠિ કાઠ પનોતી,
નોતી ખોટી હું મોટી સજનિ લઈ લિયે સારું જો દિવ્ય જોતી."

રાગ ભરતૃહરિ કહે છે:—

क्वचिद्भूमौशय्याक्वचिदपिचपर्यंकशयनः

क्वचिच्छाकाहारः क्वचिदपिचशाल्योदनरुचिः ।

क्वचित्कंथाधारीक्वचिदपिचदिव्यांबर

धरोमनस्वीकार्यार्थानिगणयतिदुःखंनयमुखम् ॥

અર્થ:—કોઈવાર જમીન પર, અને કોઈવાર પદ્મંગ ઉપર સુવાનું;
મળે; કોઈવાર ફક્ત શાકનો, તો કોઈવાર સારાં ભાતનો ખોરાક મળે;
કોઈવાર ફાટેલી ગોદડી, તો કોઈવાર મુંદર રમખ ઓઢવા મળે, તો
પણ કાર્ય સાધનાર ચતુર માણસ દુઃખ તથા સુખને ગણતો નથી.

પ્રિટનની રાણીને આશિષ આપતાં કવિ કહે છે કે:—

शीशपर धरी शोभावज्जे, सकण स्रष्टिनुं ताज;

ताजदार मलिकानणुं, लुग लुग रे'न्ने राज.

नरस्या भरणं रुपं, रुपस्या भरणं गुणः ।

गुणस्या भरणं ज्ञानं, ज्ञानस्या भरणं क्षमा ॥ (महाभारत)

અર્થ:—નરનું ભૂપણ રૂપ છે, રૂપનું ભૂપણ ગુણ છે, ગુણનું
ભૂપણ જ્ઞાન છે, અને જ્ઞાનનું ભૂપણ ક્ષમા છે.

એમાં આંધળાં ઉંટની માફક શબ્દો ગોડવાયલા છે. એમાં વળી એક
કરતાં, બીજો ચક્રનો, અને બીજા કરતાં ત્રીજો, એમ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ

સમાયત્રી છે. પક્ષીના નામો જણાવનારી કવિતામાં કવિ કહે છે કે:
 ગાય રાગ નહિ કાગડો, તોપણ તેનું કામ,
 કામ વિના કીધું નથી, કા પક્ષી એ રામ.
 વિદુરનીતિમાં કહેલું છે કે:—

નસાસમાયત્રનસંતિવૃદ્ધાવૃદ્ધાનતેયેનવદંતિધર્મમ્ ॥

ધર્મઃસનોયત્રનસત્યમસ્તિસત્યંનતઘચ્છલેનામ્યુપેતમ્ ॥

યાને:—જેમાં ધરકું માણસ ન હોય તે સભાજ નહીં, જે ન્યાય
 વાક્ય ન ખોલે તે ધરકું નથી, જેમાં સત્ય ન હોય તે ન્યાય નથી,
 અને જે છળે કપટથી યુક્ત હોય તે સત્ય નથી.

૧૦૯—તાલિકે પ્રબંધ—અથવા અર્થશાસ્ત્રાલંકાર. જેને
 કારણીમાં—મઝહુબે કલાંમી કહે છે, તે ગૂજરાતી મંગલાચરણને
 મળતો છે. અર્થશાસ્ત્ર (*Logic*) ના નિયમને અનુસરી એ
 અલંકારમાં એક કવિ એકથી વધારે (*Propositions*) સિદ્ધાંતો,
 આપેલી બે દલીલો ઉપરથી એક ખરી કરવાની રીત (*Syllogism*)
 ના સાધન અથવા પૂર્વ પક્ષ (*premises*) દાખલ મુકે છે, અને
 અર્થશાસ્ત્રની રૂએ તેનું છેવટ તેમાંથી ખેંચા કાઢે છે. જેમકે
 સોખસાદી કહે છે કે:—

“ એવા કે દર કદમત ઉક્તમો ગર બેકુશી;

ન મીરદ આંકે બદસ્તે તો રહુ સીપારદ. ”

અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે નીચે મુજબ *proposition* ગોઠવાશે.

૧. હું સિદ્ધાંત:—તું મને મારી નાંખે તોપણ હું તો તારાં કદમ
 આગળ પડું છું, યાને હું પોતાને તારા
 અખત્યારમાં સોંપું છું.

૨. હું સિદ્ધાંત:—જે કાંઈ પોતાનો જીવ તારે સ્વાધિન કરે છે તે
 મરી જતો નથી.

છેવટ (*Conclusion*):—તે સખંબે હું મરવાનો નથી.

નરપતિહિતકર્તાદ્વિષ્યતાંયાતિલોકે । જનપદહિતકર્તાત્યજ્યતેપાર્થિવેન ॥

હિતિમહતિવિરોધેવર્તમાનેસમાને । નૃપતિજનપદાનાંદુર્લભઃકાર્યકર્તા ॥

૧—રાજાનું લલુ કરનાર પ્રજામાં અપ્રિય થાય છે.

૨—અને પ્રજાનું લલુ કરનારનો રાજ ત્યાગ કરે છે.

૩—ત્યારે એવો પરસ્પર વિરોધ છતાં રાજા પ્રજા બન્નેનું સહુ કરનાર તો દુર્લભ હોય. હવે હાફેઝ કહે છે કે.—

“હરગેઝ નમીરદ આંકે દેલશ ઝીન્દેહ શુદ બ એશ્ક;
સખ્ત અસ્ત બર જરીદેએ આલમ દવાંમે મા.”

૧ છું સિદ્ધાંત—જે આદમીનું દિલ ઇશકથી ભરેલું છે, તે કદિએ મરતો નથી, યાને અમર છે.

૨ છું સિદ્ધાંત—ગાઝ અમરપણું દુન્યાના સફા ઉપર લખેલું જ છે.
સેવટ (Conclusion)—તેથી મારું દીલ એશકથી ભરેલું છે.
અનુષ્ટુપ છ દગા કેફી વિષે જે કવિના કરેલી નીતિવિનોદમાં છે, તે તમામ આ અલંકારની છે; તેમાંથી થોડીક લીટી ઉતરીશું.

કેફી લોકો ઘણા પીડે, કેફી અમ્મલની વચે;

જેની કાયા સદા ચીડે, તે આબરી નહીં બચે.

પેલાથી માનવી અધો, અધો કેફે થશે પુરો;

જ્યાં ત્યાં રહેણી દુર્ગંધો, ગંદો અધો અતિ પુરો.

૧—કેફના અમલથી કેફી પીડાય છે.

૨—પીડાવાથી કાયા ચીડાય છે.

૩—અને કાયા ચીડાવાથી તે આબરી મર્યા વગર રહેવાનો નથી.
હવે અનવારી કહે છે કે:—

“અઝ તુ ન શરીઝદ કે તુ દર કાલેએ આલમ;
બની એ યકીન અસ્ત કે બન ના શુઝર આમદ.”

૧ છું સિદ્ધાંત—તારો આગળથી નાશી ન જવાય, કેમકે દુન્યાના શરિરમાનો છવ ને તું જ છે.

૨ છું સિદ્ધાંત—છવ વગર શરિરને કદિ આલતું નથી.

સેવટ (Conclusion):—સગળ દુન્યાને તારા વગર કદિ આલતું નથી.

विद्वत्त्वं नृपत्वं च नैव तुल्यं कदाचनः ।

स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्येत् ॥

૧—વિદ્વાનની યોગ્યતા કોઇકાણે કમી થતી નથી. જ્યાં જ્યાં તે જાય છે, ત્યાં ત્યાં તે પુજાય છે.

૨—કારણકે રાજા જેવાને તો તેની પ્રજાજ માન આપે છે; પરંતુ વિદ્વાનને તો આખી દુન્યા માન આપે છે.

૩—સખઅ રાજ કરતાં પણ વિદ્વાનની યોગ્યતા વધારે છે, વળી કહે છે કે:—

“ મુનાફે રસાન દર ઝમીર દબેર માન્દ;
બસ અસ્ત ઈં યક આયત દલીલ દવાંમત.”

નાદમ કહે છે:—

“કુશતી મરા ઓ કુશ્તે શુદ અઝ રેશક આલમી,
હર ખુન કે મીકુની તુ બ સદ ખુન બરાબર અસ્ત.”

યાને —પ્રિયા ! મને તેં મારી નાંખ્યો છે. અને તારા ઉપર મારા એકને લીધે મારાં સારાં નશીબથી બળનારા પુષ્કળ માર્યા ગયા છે. અર્થાત, તુ એકને મારી નાંખે છે તો એકને લીધે એકસો મરતા હોવાથી, તારા એક ખુન એક સો બળુની કતલની બરાબર છે.

શ્લોક.

અશોચ્યાનીહ મૂતાનિ યો મૂઢસ્તાનિ શોચતિ ।

અદુઃખે લભતે દુઃખં દ્વાવર્યો યો નિષેવતે ॥

અર્થ:—સર્વ ચીજ કોઈ સમયે નાશ પામવાની, માટે તેનું દુઃખ કરવું નહિ. જે માણસ દુઃખ કરે છે તેને તે વિના બીજો કંઈ લાભ નથી. દુઃખનોજ લાભ થાય છે.

ધર્મ શાસ્ત્ર મિતાક્ષરામાં નીચલો શ્લોક છે કે:—

શ્લેષ્માશ્ચ વાંધવૈર્મુક્તં પ્રેતો મુક્તે યતોઽવશઃ ।

અતો ન રોદિતવ્યં હિ ક્રિયાઃ કાર્યાઃ સ્વશક્તિઃ ॥

અર્થ:—મુઝાંની પછવાડે તેના સગાં વાહલાં રડી કૂટીને આંસુ અને લીટ પાડે છે તે બધું મરનારનું પ્રેત ખાઈ છે; કાંકે તે પોતાને વશ નથી; એ માટે મુઝાંની પછવાડે રોવું કુટવું નહીં, પણ તે મરનારની શક્તિ પ્રમાણે ક્રિયા કરવી.

ભગવદ્ગીતામાં મુઝાં પાછળ શોક ન કરવા માટે કહે છે કે:—

શ્લોક.

અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાર્વાદાંશ્ચ માપસે ।

ગતાસ્નગતાસૂંશ્ચ નાનુશોચંતિ પંડિતાઃ ॥

અર્થ:—અરે અર્જુન, જેનો શોક કરવો યોગ્ય નથી તેનો તું શોક કરે છે, અને વળી હું પડિત છું, એમ વાદ કરે છે, “પણ

પાંડિત કાંઈ મુઆનો કિંવા છવતાનો શોક કરતા નથી.

૧૧૦:—દક્ષિણોત્તરાલંકાર:—એમાં ઉલટા સુલટી અર્થ નીકળે છે. દારશીમાં તેને મોહુતમલ અલ ઝંદીન કહે છે યાને એ જૂઠાં જૂઠાં અને કેવળ સામસામેના અર્થ ધરાવનારાં વાક્યોથી યનેલી કવિતાઓ. એક અર્થ દક્ષિણ દિશાએ લઈ જાય, તો બીજો ઉત્તર દિશાએ જઈ જાય છે. જેમકે:—“ મેહેર અસ્ત આં સર અફઝ પેદરમ શેહર; ”

કે બા દાદે હી એહર શુદ પાદ એહર. ” (ફીરદોસ્તી)

યાને:—સૂર્યના જેવો આ શેહેરનો માનવ ત મુખી એટલો તો પુણ્ય છે, કે તેના અદલ ઇનસાફથી કરીને એહેર હોય તે પણ એહેરનો ઉતાર (પાવ એર) થઈ પડે છે અને બીજો અર્થ એવો થઈ પડે, કે તેના ન્યાયથી એહેરનો જે ઉતાર હોય તે પણ એહેર થઈ જાય !

નીતિ વિનોદમા હિંદુ મહાજનને કરેલી અરજમાં કહે છે કે,

હે ભાઈ બાપ કુળ જાત, હૈયે ધરજો મુંજ વાત;

કરી મનશુ પાંસઝં તોલ, સ્વિકારો ગરીબ મુંજ ખોલ;

હંશ અપદને સમજાવ, કહું કોણ બીજાને રાવ ?

એમાં “મુખી ઇશ્વરને સમજાવ !” એમ રામનિદાનો અલંકાર પણ ગણાય, તેમ વળી “ ઇશ્વર ! તું મુખીઓને સમજાવ ” એમ પણ છે. વળી સાદી કહે છે. —

“ બસ કે ખરાબાત શુદ શોમએ ખરકે પુશ;

બસ કે કતબખાને શુદ મુસતએ દુદ ખાર ”

યાને.—ઘણાંક દરવીશોના મઠો, ખાંનીપીનીના મથકો થઈ પડ્યાં છે, અને ઘણીક લાયઝરીઓ નીશાખાંનાંની જગા થઈ પડી છે. અથવા એમ પણ થાય, કે “ ગાનગમતના ઘરો તે દરવીશોના મથકો થઈ પડ્યાં છે, અને દાઝ તાડીના પીઠાં તે કેતાબખાંનાં થઈ પડ્યાં છે.

રામ ચરણ અનુરાગ બીન મન ન લહે શ્રુતિ બોધ,

સહસ્ર ખાતકી ખાત એક કહું સહસ્ર ગ્રંથ શોધ.

એવો અર્થ થાય, કે વગર મનથી ઇશ્વરને ચરણ પડવાથી શ્રુતિનો બોધ થતો નથી; વીગેરે. તેમજ એવો પણ અર્થ થાય કે, રામને ચરણે પડ્યા વગર મનમાં શ્રુતિનો બોધ ઉતરતો નથી.

૧૧૧:—યજમાનાવળી. અથવા જજમાનાવળી. એમાં કવિ પોતે જ પોતાનો જજમાન થઈ પડે છે જાણે પોતે પેતાથી જુદો હોય તેમ કવિતામાં કોઈવાર પેરોણો તો કોઈવાર યજમાન થઈ આવે.

એને ફારશીમાં તજરીફ કહે છે. એમાં કવિ પોતે પોતા સાથેજ કાંઈ પારકા પુરૂષની સાથે વાતચિત ચલાવતો હોય તેમ ગોઠવેગો કરે છે, જેનો આ અલંકાર છે. જેમકે હાફેઝ કવિ પોતાનેજ કાંઈ પારકાની માફક કહે છે:—

“ હાફેઝ! ખુલ્લે જરીન ખાનેએ મૌરશે મન અસ્ત;
અન્દરીન મન્ઝલે વયરંને નશીમન એ કુનમ ? ”

અર્થ:—ઓ હાફેઝ! મોટું જેહેસ્ત તે ગને વારસામાં મળેલું
ધર છે, ત્યારે આ વેરાન જગામાં હું શા માટે મારું રહેકાંન કરું ?

એક ધાયલ હુદયની સ્ત્રીનો વિલાપ અને અંત, એ વીશે લલિત
છંદ બનાવેલો છે, તેમાં મી. જેરામ્જી મલબારી લખે છે કે;

“ કળજ પ્રાણુરે, હાય શું કરું ? મન્દ આપ દે, મોત આ ખરું;
નયન લોહી દે, બહુરામ તું; સુગમ છે ગને, નાથ નામ તું. ”

એમાં કવિ પારકા હોય તેમ પોતાનેજ આંસુ લુછવા કહે છે.

“ નેકાબે ચેહેરે નદારદ નેગારે દીલકસે મન,
તો ખુદ ખોજ ખે ખુદી હાફેઝ અઝ મયાં બરખીઝ. ”

યાને:—મારી પ્રિય માથુક (યાને ખુદતાલ) કાંઈ પોતાના
મોં પર ખુરખો રાખતી નથી, પણ તુંજ તારો પરદો છે, વાસ્તે હાફેઝ
શાયર ! તું તે દરમ્યાનમાંથી ઉઠી જ, યાને ખુદને મળવાનો લેલ છોડીદે !

વળી નીચલા બંતમાં “ નઝીરી ” પોતાને માટે કહે છે:—

નઝીરીરા ય મન્ઝલેસ ખુર્દમ ઇમરેઓ ગલત કરદમ;

મરા રસવાએ આલમ સાખત અસ્મે ગીરીએ આલુદશ.

અર્થ:—મારી પ્યારીને હું આજે મીઠાસમાં લઇ ગયો તેમાં મારી
ભુલ થઇ. તેણીની રડતી આંખોએ મને દુન્યામાં ફળેત કીધો.

તુલશીદાસ પોતાને કહે છે કે:—

“ તુલશી ! ગરીબ ન સતાવીએ, જુરી ગરીબકી હાય,
મુવા દોર કે આમસે, લોહા બસ્મ હો બય.

+

+

+

તુલશી ! પંછી પીતેસે, ઘટે ન સરીતા* નીર,
ધર્મે કીએ ધન ના ઘટે, સહાય કરે રઘુવીર.

+

+

+

તુલશી ! પર ધર બય કે, દુઃખ ન કહીયે રાય;

ન અપના ભરમ ગુમાઈએ, જો હોની હોય સો હોય.

+ + +

દયા ધર્મકા મુળ હે, પાપ મુળ અભિમાન;
તુલસી ! દયા ન જાંડિયે, જળસંગ ઘટમે પ્રાણ ”

રંગીની તેરે શેઝેરકી મુન મુનકે હુસેન અળ, મુશતાક હુવા દેલ;
તું ખુશ રહે ઝોર પાસ હો દેલદાર પલગપર, હર રોજ રગસે,
યાને, તારી કવિતાની રંગીની સાંભળીને હવે ઓ હુસન ! માઝ દીલ
શોકથી ઉમેદવાર થઈ ગયું છે. વાઈ તું ખુશ રહેજે, અને તારી
પાસે પલંગ ઉપર તારી દીલદાર પોતાની ખુશીથી હરરોજ હોજે.

સળેતકી તરેહ અશરત મુજકુબી જામે મએ દે,
તા અજ લખમ જર આપદ મસતાને હાએ હાએ.

સાએન શાયરની માકક ઓ અશરત ! મને પણ શરાબની
એક જામ આપ, કે મારા હોઠ ઉપરથી મસ્ત લોકાની મીશાલે
હાએ હાએના પોકાર ઉઠે.

ઉરદુ રેખનાઓમાં ઘણે બાગે એજ અલંકાર આવે છે.

સદગુઝને કરે વિનંતિ, કંદ લયતો કોડો;

અલખ ખુલાખી કરી ખરા, ખોડો સદગુઝ મોડો.

દાસ ધીરા કવિએ જે રાજિયો મુઆં પાછળ કુટનારી પાસે
ગવડાવ્યો છે, તેમાં પોતાનેજ માટે જણાવે છે કે—

દાસ ધીરા રમે રંગમાં, રમે દિવસને રાતરે,

સતગુઝએ મારગ દેખાડીયો, લીધો સાધુઓનો સાથરે.

૧૧૨:— ધ્રુમકેતુ પ્રખંધ:—જેને કારશીમાં તખ્તન અથવા
તક્ષસીર કહે છે, અને ગૂજરાતીમાં તેને વર્ણનાલંકાર પણ કહે છે.
એમાં એક કવિ એક બાબતને પ્રથમ દુકામાં આટોપી લે છે, અને
પછી તેનું તુલ્યોત્તીલ બયાન કરે છે. બ્યારે એવું વર્ણન પદ્ધતસર
હોય છે ત્યારે તે મોરતખ અથવા જલી કહેવાય છે. અને અનુક્રમ
વગરનું હોય ત્યારે ગેરે મુરતખ કહેવાય છે. ધ્રુમકેતુનું માત્ર એક
તારા કપી બીંદુન આગળ દેખાય છે, અને પાછળ તો પુછકું
ને પુછકું આવે છે; તેવો એ અલંકારને ગણેલો છે ગરીબોને દાન
ધરમ કરે એવા સિદ્ધાંત ઉપર, ગુરૂ નાનકે પોતાના નાનકશાહી
પંથીઓ માટે જે ભજન રચેલું છે, તે એજ અલંકારમાં છે:—

, “દાન કરે ગરીબશેં બાબા, મગરૂરીસેં ધોડા હે, (ધ્રુ)

આર ખુટકી જાગીર હમકું, તોટા નહિ કુચ ખાનેકું,
 તુમકું હુશાર કરના કર કર, ધર ધર ફિરતે લિજાકું,
 તુમકું હમકું સખ દુનિયાકું પાલનવાલા જૂદા હૈ;
 તું કહેગા મૈ દાતા હૈ, માલ કહાંમે લાયા હૈ.
 યે તન સખસેં ઉંચા બાબા, ખાવે પીવે આરામસેં;
 શાલ દુશાલા જોર લડકે, ભૂલના નહિ જગ બાણસેં.
 ભૂલ જાવે તો લિજા ન મિલે, નહિ લ ગોટી મિલતેકી;
 જમ દૂતોકા સોટા શીરપર, ખાત ભલી નહિ હોનેકી.
 કહે નાનકે સુન મેરે ભાઈ, હુશાર હોના અચ્છા હૈ;
 નહિ માને તો ખુશી હૈ તેરી, હમસેખી કયા પરવા હૈ. ”

અનસરી કહે છે કે:—

(ટુંકુંટચ) “ યા બેખંદદ યા કુશાયદ યા સેતાનદ યા દેહદ;
 તા જેહાં બર પાય બાશદ મર શાહરા ઇ યાદગાર.

(તુલોતવીલ) આન્યે બેસ્તાનદ વેલાયત આન્યે બેદેહદ ખાસ્તે;
 આન્યે બંદદ પાએ દુશમન આન્યે બેકુશાયદ હસાર.”

અર્થ:—ગમે તો તે બાંધે, કે છોડે, અથવા લે કે આપે, જેથી
 કરીને દુન્યાની હસ્તી સૂધી તે રાજને માલમ રહે. તે એ માલમ
 રહે કે લેવાનું તે શહેર લે, આપવાનું તે માંગેલું આપે, બાંધવાનું
 તે દુશમનના પગ બાંધે, અને છોડવાનું તે કિલ્લા છોડવે શું બાંધવાનું
 અને શું છોડવાનું તથા શું આપવાનું તે છેલ્લે વિસ્તારથી કહ્યું છે.

શ્રવણે ઈદ્રિવિજય છંદમાં એ દાખલો લીધો છે:—

માત તણા ઉપકાર બરાબર, અન્ય નહી ઉપકારજ એકે;

માત તણી મમતાની બરાબર, અન્ય તણી મમતા કાણુ લેખે ?

માત તણા ઉપકારની કિંમત, રાજ તણી રિધિથી અધકી છે;

માત તણી મમતા તણી કીમતથી અવધી! અવધી! અવધી! છે!

પ્રથમ દરેક લીટીમાં ટુકમાં એક બાબત બતાવી તેનું વર્ણન
 બીજામાં લંબાણથી બતાવેલું જણાશે વળી એક બીજને શાયર કહે છે.—

“દર માઅરકે બેસ્તાનદ એ દર બઝમ બેખખશનદ;

મુલકી બ સંવારી એ જેહાંની બ ગદાઈ. ”

અર્થ:—લડાઈના મેદાનમાં તે લઈ લે છે, અને મીજલસમાં તે
 યાદું આપી દે છે. (શું લઈ લે છે?) હુમલો કરીને આખું રાજ
 લઈ લે છે, અને નમ્રતાથી આખી દુન્યા આપી દે છે. એમાં પહેલી

લીટીમાં જે બલવાનું જણાવ્યું તે બીજી લીટીમાં વીસ્તારીને જણાવ્યું છે.

વળી ખરો નર કોણ ? તે વીશે નીતિ વિનોદમાં કહે છે કે:—

“ નિવડ્યો નર તે ખરો, યુદ્ધમાં સિંહસમ ગાજે;

નિવડ્યો નર તે ખરો, અસીલ થઇ ઘેર વિરાજે;

નિવડ્યો નર તે ખરો, બુઠની પેઠે ઉઠે;

નિવડ્યો નર તે ખરો, ઇશ જેપર નહિ રહે. ”

એને મળતોજ દારશીમા વળી એક લાગ લેખે સ્તીક્રમે જમે
૧ તક્રીકના નામથી ઓળખાય છે, જેમાં પહેલાં એક રાખસની
સ્તુતિનું સામટું વર્ણન આવે છે, અને પછી તેનું છુટું છુટું વર્ણન આવે છે.

જેમકે:—“ હું ને તું બેઉ જઇએ, એક ચેરાગની મીસાલ;

તું દીપક તો દીવો, હું તે ખરતી મસાલ. ”

૧ હું=ઓ માથુક આપણુ બન્ને એક ચેરાગની મીસાલે છીએ.

૨ હું=તું માથુક એક ઝળકતો દીવો અને હું બળતી મસાલ છું.

અલઘ્નં ચૈર્વલિપ્સેતલઘ્નં રક્ષેદ વક્ષ્યાત્ ।

રક્ષિતં વર્ધયેત્સમ્યક્વૃદ્ધંદીનેષુનિશ્ચિપેત્ ॥

અર્થ:—ધન નહીં મળે ત્યાં સૂધી તે મેળવવાને ઇચ્છુ, તે
ધન જે મળી જાય તો ક્ષયથી રક્ષા કરવી, તે રક્ષણ કરેલાં ધનને
સારી રીતે વધારવું, અને વધેલાં ધનને ગરીબોના ઉપયોગ માટે
વાપરવું. “ એમાં પ્રથમ એક બાબત ધન મેળવવા જણાવી, પછી
તેને માટે વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે. મી. ખેરામજી મલગારીએ “ રોયો
કોણ ? ” એટલી બાબત ઉપર નીચે મુજબ અલંકાર વાપર્યો છે:—

“ રોયો તે નર ખરે, રજે જે રોટી બીજે;

રોયો તે નર ખરે, સ્ત્રીમાં રહી નહિ શિખે;

રોયો તે નર ખરે, પુત્ર જેને નહિ પેટે;

રોયો તે નર ખરે, નારી પરજનને ભેટે. ”

રાજ કવિ ટેનીશનને આ અલંકાર ઘણો પ્રિય હતો, જેથી તેને
Representative Rhythms ના નામે ઓળખાવામાં આવેલો છે.
જેમાં કવિતાની લાઇનનો નીચે છંદ (*half-foot*) અથવા માત્ર
એક શબ્દ જણાવી પાછળથી તેનું તુલ્યોતવીલ આવે છે. *Gareth*
and Lynette માં છે કે:—

Clas'hd: and the sound was good to Gareth's ear

+ + +

Charm'd, till Sir Kay, the seneschal, would come

+ + +

*Who stood a moment, ere his horse was brought,
Glorying: and in the stream beneath him shone.*

એવા ધણા દાખલા તેણે આપેલા છે. જે ધૂમકેતુ પ્રખ ધને મળતા છે.

ગરુડપુરાણમાં પ્રેત કલ્પનાના અધ્યાય ૬ માં શ્લોક કહે છે કે:—

અશ્રુપાતં ન કુર્વીત દત્વાદાઘાં જલાંજલિં ।

શ્લેષ્માશ્રુ વાંધવૈર્મુક્તં તદા પ્રેતોયમશ્નુતે ॥

અર્થ:—મરનારની ચિતા શળગ્યા પછી કોઈએ એક આસુ પાડવાતું નથી. કાંઈ આસુ પાડવાતું નથી? કે જે મરનારના સગા વાહલાં આસુ અને લીંટ નાંખે છે તો તે ગંદી વસ્તુને પેલો મરનાર ખાય છે.

૧૧૩:—કાવ્ય હું:—જેમ હું યોગી, રાજયોગી કરતા જુદીજ વળણ પકડી હું લે છે કે, બાર વરસ પાણીમાંજ લકિત કરવી, અથવા કોઈ પણ જાતની લાછ ખાવીજ નહી, વિગેરે. તેમ કવિઓ હું લખને અમુક ચીજ નહી કરવાતું પોણુ લે છે. એને ફારશીમાં લઝમ અથવા અલઝામ કહે છે. એ અલંકારમાં એવું આવે છે કે, એક કવિ કાંઈ પણ પોણુ લખને કાવ્યમાં અમુક હું પકડી તે પાર પાડે છે. જેગકે, “કમાલ ધરમાયલે” એવું પોણુ લીધું કે એક કસીદો એવો બનાવવો, કે તેની દરેક લીટીમાં મુઘ શબ્દ આવ્યા વિના ન રહે.

અએ કે અઝ હર સરે મુએ તો દેલી અદર વારત;
યક સરે મુએ તોરા હરદુ જેહાન નીમ એહાસ્ત.
દેહનુદ યક સરે મુયસ્ત બ હીંગામે સુખન;
અસરે મુઘ શેગાફીએ તુ ઝો રૂઘ પયદાસ્ત.

વળી અમીર ખુશરો દરેક ઐતમાં સેપશ (જુ)—ફીલ(હાથી)—મેગસ—અને લગલગ (બગલુ) એ ચારેવને લાવ્યા કરેલો છે. એવા ખેતો ધણા છે. દુષ્ટ રાજનોના હાથે ભરતખંડના થયલા છુટકારા વિષે માલિની છંદ નીતીવિનોદમાં આવેલો છે તે તમામ એજ અલંકારનો છે. જેમાં દરેક લીટીના પેહેલા હરફે બોડા બોડા અને એકજ ઉચ્ચારના લાવવા કસમ લીધા છે. તેમાંથી માત્ર ૨ કળિ આપ્યે,

શરસ સકળ જેસે, મડળીઓ રૂપાળી,

નરસ અંશુભ ના'સે લાજતી રીત કાળી;
હરખ સુખથી દેશે, જ્ઞાન ખાણે નિહાળી;
તરસ મનની ભાંગે, માત વિદ્યા દયાળી.
નરમ ધરમી હિંદુ, બાજ સાંધી બરાડે,
ગરમ વિરધ યુધ્ધો, આ મરાઠા જગાડે;
હરમ સરવ કૂટે, લીલડાઓની ધાડે,
પરમ સુચિત ત્રાતા, બેઠને ત્રાડ પાડે.

અવળે માળાપની તારીફમાં બેઠેલા સવૈયામાં એવી યુક્તિ કરેલ છે કે, દરેક લીટીમાં માતપિતા લાવવાનું પોણુ લીધેલું છે:—

માત પિતા પદ સો સખ તીરથ, માત પિતા નવ ભાતિ નિધી હૈ;
માત પિતા ગુર, માત પિતા સૂર, માત પિતા વ્રત દાન વિધી હૈ;
માત પિતા પદ કલ્પતર, અર માત પિતા પદ—રેનું રિધી હૈ;
સાધન સિદ્ધિ ન—શોધત હો કષ્ટ, મેરે તો માત પિતા સુ સિધિ હૈ.

એમાં કાળા હરફે બેવડો અર્થ સમજાવી દે છે. કે જેમાં કવિ પોતાનું પોણુ પણ સાથેલાનું જણાવી દે છે, કે સવૈયાની દરેક લીટીમાં માત પિતા લાવવાનું વ્રત લીધેલું છે.

નીચલી સતરોમાં કવિએ એવી હક લીધી છે કે દરેક લીટીમાં મુર=યાને કીડી, અને મુઘ=યાને બાલ, એ બે શબ્દો લાવવાજ લાવવા.

“અગર મુરી સુખન ગુઘઅદ ઓ ગર મુઘ રવાન દારદ,
મન આન મુરે સુખન ગુઘઅમ મન આન મુઘઅમ કે જાન દારદ.
તનમ તુ સાઘએ મુયસ્તો દેલ તુ દીદેહે મુરાન,
એ હેજરે ગાલીએ મુઘ કે તુ મુરાન મીઆન દારદ.
અગર બા મુઘ ઓ બા મુરી શાખા રોઝી શવમ હમરેહ,
ને મુર અઝ મન ખખર દારદ ને મુઘઅઝ મન નીશાન દારદ.
બ જસ્મે મુઘ દર ગુજમ એબસ ઝારી એબસ સુસતી,
અગર બાહદ મરા મુરી બ ચસ્મ અંદર નેહાન દારદ.”

અર્થ:—જો કોઈ બોલતી કીડી અથવા કોઈ જન ધરાવતો બાલ હોય, તો તે બોલનારી કીડી પણ હું જ છું, અને જીવતો બાલ પણ હું જ છું. જેણીના વાળ કસ્તુરીથી સુગંધમય થયેલા તથા જેની કમ્મર કીડીના જેવી પાતળી, તેણીના વિયોગને લીધે, મારું શરિર તવાઈને બાલના પડછાયા જેવું થઈ ગયું છે, અને મારું દિલ કીડીની આંખ જેટલું જાણું થઈ ગયું છે. જો રાત દહાડો હું કીડી અને

વાળતો સાથી હોત, તોપણ મારું શરિર વિયોગની નાતવાનીથી એ-
ટલું તો લીન થઇ ગયું છે, કે કીડી કે બાલ પણ મને જોઇ શકતે
નહીં. હવે બહાર તવાઇ જવાને લીધે હું એવો થઇ ગયો છું કે, એક
બાલના શરિરમાં પણ હું સમાઇ શકું ! અને જો એક કીડી ચાહે
તો તે પોતાની આંખમાં મને સંતાડી શકે !

એને ગમે તો અતિશયોક્તિ કહો, અન્યોક્તિ કહો, ચિત્રોક્તિ
કહો, કે અગર અક્ષરાલાવી કહો, તો તે બધા સમાયલા છે.

પૃષ્ઠ મા સ્વરાલાવી અલ કારમાં કાવ્ય હઠ પુષ્કળ આવે છે, તે
પાછો જોવાથી જણાશે મરહુમ શેક પીટીટ ઉપર ઝોરાસ્ત્રીઅન કેલેદ-
રમાં શેવકે લખેલી કવિતામાંથી એક દાખલો આપીશું:—

ધરમ દાંન છે ખાંદાંને પીટી, પરમ જ્ઞાન દે જાંન માંને સીતી;
કરમ જાંન જે માંનપાંને છતી, નરમ ધાન હે-વાંન હાંને મીટી;
ભરમ માંન જે દાંન છુપું કરે, શરમ માં-સજે નાંન રૂપું ધરે.

એમાં કાવ્ય હઠ એવી છે કે દરેક શબ્દની નીચે તેનાજ પ્રાસનો
શબ્દ જોડવેલો છે. વળી એ કવિતામાં જો **ધરમ-પરમ-કરમ** વીગેરે
શબ્દો હાલમાં જેમ જોડવેલા નજરે પડે છે, તેમ જો રહેલા દષ્ટએ,
તો “લક્ષે નસર મુરતય” કહેવાય, અને ભાષાની લેઝતનો કાયદો
જળવાય. પરંતુ **ધરમ** શબ્દની નીચે **જ્ઞાન** શબ્દ મુકયે, અને **જાંન**
શબ્દની નીચે **નરમ** શબ્દ મુકયે, તો “લક્ષે નસર ઝેર મુરતય”
કહેવાય. યાને ભાષાની લેઝતનો કાયદો તોડયો કહેવાય. જે વીશે આપણે
સૈન્ય પદ્ધતિકામાં વર્ણન કરેલું છે.

એ અલંકારથી શાયર ફીરદોશીએ એકવાર પોતાનો બચાવ
જોખ્યો હતો. ‘શાહનામું’ સમ્રાટ ગોખ્તી ફારશી ભાષામાં લખાયલું
કહેવામાં આવે છે. તેમાં શાયરે અરબીક શબ્દ બીલકુલ વાપર્યો
નથી, એમ જાણી એક જણે શાયરનું વજન ઉતારવા શાહનામું વાંચી
નીચલો ખેત શોધી કાઢ્યો; જેમાં એરેબીક શબ્દો પણ લેખાયલા હતા.

“કહા ગોખ્ત ગીરો કદર ગોખ્ત દેહ;

ફલક ગોખ્ત એહસન, મલક ગોખ્ત જેહ.”

યાને —કહા બોલી કે ધરો, અને કદર બોલી કે બક્ષો; આસમાન
બોલ્યું કે શાખાશ, અને ફીરસ્તાએ કહ્યું કે વાહવાહ ! ફીરદોશીને
પુછવામાં આવ્યું કે ઉપલા ખેતમાં અરબીક શબ્દો કેમ બોલ્યા છે ?
શાયરે જવાબ દીધો કે; અરબીક શબ્દો હું નથી બોલ્યો, એ તો

કળ, કદર, કલક, ને મલક, 'એ લોકો બોલ્યાં' છે. તેથી તેઓ ગમે તો અરબ્બીક બોલે 'કે દારશી' તેમાં મને શું લાગે વળગે ?

ક્રમતરીન શેવકે કસમ નહીં ખાવા ઉપર એક પ્રસ્તાવિક કવેત જોડેલું છે. તેમાં ક-સ-મ એટલા ત્રણ હરફે પૈકી એક પણ હરફ તેમાં આવેલો નથી, તેમજ તેનાથી બનેલા ગુણાકારી શબ્દો પણ આવેલા નથી. ગોયા તે કવિતામાં કસમ બીલકુલજ ખાધા નથી. અથવા બીજા બોલોમાં એતું નામ પણ લીધું નથી, તો જોકે તેની ઉપરજ જોડણી તો કરેલી છે.

કસમ નહીં ખાવા ઉપર.

જે જણુ જાતે જુઠું નહીં, લહે ખરાંની સાક;
ખરો છતે ખોટો હરે, રજુ રહે નિત નાથ.
બોલો ચારેવ—અનલયા, જુળાં ઉપર નવ લોએ;
તે ખાવાથી જાંલુજે, ખુદા ચકીન તું ખોએ.
દરબારે ખાવા દીએ, જૂઓ અરે અનિયાય !
ગરીબ પડે ખોટો ભલે, ખરું ને ખોટું થાય.

એવી રીતે ઘણા કવિઓ ચોક્કસ શબ્દો બીલકુલ નહીંજ વાપરવાના કસમ લીએ છે. આવાં સ્વરાભારી કાવ્યો ફ્રેન્ચોમાં બહુ જોડાયેલાં છે. અને પછી એટલું તો ચેતક ચાલ્યું કે, 'એ અલંકારની ધુંધમાં સારા કવિઓ પણ છાકટા થઈ ગયા. અને લોપદી વેગાવાળાં કાવ્યોમાંતો એતોજ છંદ ચાલ્યો. સ્પેનીશ કવિઓએ ૧૫૦૦ ઉપરાંત ખેલો એજ અલંકારમાં જોડ્યા છે. અને લોપદી વેગાના બીજાં લખાણોમાં પાંચ વાર્તાઓ લખેલી છે, અને અન્યથા જેવું છે કે, તે દરેક વાર્તામાંથી અકેકો સ્વર બીલકુલ કાઢી નાંખવામાં આવેલો છે. એવી જાતની એક વાર્તા લખવી, કે જેમાં સ્વરો પૈકીનો એકાદ બીલકુલ વાપરવો નહીં, એ 'કેવી મેહનત અને મુશીબતનું' કામ છે, તે તો એવું જોડનારાઓજ જાણે છે. એક પ્રસંગે એક લેખકનામે 'ત્રેગાર્યા લેટી એ એક સંવાદ લખી કાઢ્યો, તેમાંથી ૪૬ હરફ બીલકુલજ નાખી દરેલો હતો. અને ૬ દી સદીમાં એક ખ્રીસ્તી સાધુ, નામે રૅબ્યસ કુલજેનશયસે તો તે કરતાં પણ વધારે અન્યથા ખતાવી હતી.

ખોલો ચારેવ=એટલે કસમના ચારે બોલ જે જાણીતા છે, તે દરેકમાં ક અથવા સ અથવા મ પૈકીનો એક પણ હરફ આવ્યા વિના રહેતો નથી. જેમકે:-સપત-કસમ-સોગંદ-સમ-એચાર શબ્દો છે,

એશીયા ખંડમાં પણ એ કાશીનની ક્રીસ્યારી ત્યાર પછી આગળ વધવા લાગી, પ્રખ્યાત શાયર જમીની આગળ એક ફારસી શાયરે એક ગઝલ વાંચી. તે ગઝલ જમીને પસંદ નહીં આવી, ત્યારે પેલા જોડનારે કહ્યું, કે અગર જો નહીં પસંદ આવી તો લલે, પણ એમાં અલેફ હરફ બીલકુલજ વાપરેલો નથી ! જમીએ ટીકામાં જવાબ આપ્યો કે, હજુ પણ તમે વધારે સાદું કરી શકો ! તે એ કે તમે લખેલા દરેક શબ્દમાંથી એકે એકજ હરફ કાઢી લો ! અર્થાત કે આ ગઝલ રદ કરો. કેટલાકો એવી જોડણી કરે છે, કે જે હરફ પેહેલાં વાપરે, તેજ છેલ્લા પણ આવે; અથવા છેડેના તમામ હરફ એકજ આવે.

૧૧૪:—અપધ્યાલકાર:—એમા કવિતા તો આવે ખરી, પરંતુ સાદુ ગદ્યનું લખાણ વાંચતા હોષએની, તેવો એનો રસ લાગે છે. ભાવનગરના દિવાન હરિદાસ વિહારિદાસ વીશેનો મનહર છંદ તેનો દાખલો પુરો કરશે. હરિદાસના મરણ ઉપર કવિ દલપતરામનો વિલાપ:—

માયાળુપણથી અતિ મોટું માન મેળવીને,
દેસાઇ આ દેશીયોને દીલગીરી દે ગયો;
દોષવાન હોય તેજ અંત સમે દુખી પામે,
સ્વરગમાં આ તો નર સુખથી શનૈ ગયો; *
રકું કરે રાજતું ને પ્રજાને ન પીડા કરે,
એવો તો દિવાન ડાહ્યો એકજ એ થે ગયો;
કારભારી બીજા જશ ઇચ્છે પણ ક્યાંથી લેશે,
લાઇ લુઇ બધો જશ હરિદાસ લે ગયો.

વિજયશર્મા કહે છે કે:—

दानं प्रियवाकसाहितं ज्ञानं मगर्वक्षमान्वितं शौर्यम् ।

वित्तं त्यागानियुक्तं दुर्लभमेतच्चतुर्भद्रम् ॥

અર્થ:—મીઠું મધુર બોલેલું દાન, વગર મગઝરીનું જ્ઞાન, ક્ષમાવાન સૌર્ય, તથા પરોપકાર સહિત ધન, એ ચાર ગુણ દુર્લભ છે,

અવજે માત પિતા વિષે જોડેલા મનહર છંદમાં ધણી ગમ એ અલંકાર જણાશે.

“જેણે માત તાત તણો પ્રેમ રસ પીધો નહીં;

પ્રજા તણો પ્રેમ રસ પીધો તે શા કામનો ?

* શનૈ ગયો=દુળવે દુળવે ચાલી ગયો.

પ્રસન્ન કર્યાં ન માત તાતને પૂજન કરી,
રહ્યા ન આ દેહ પછી કોડી તણા કામનો.
મેળવ્યો ન ભાવ માત તાત તણા લલી ભાતે,
કામનો ન ભાવ મળ્યો જગત તમામનો;
માત તાત પ્રસન્ન કર્યાં ન તેણે મેળવ્યો ન,
જગતમા છવી લાલ ફટીરે બદામનો. ”

હવે એક દારશી દાખલો આપ્યે:—

“બા આંકે દર રેહે એશક દર મન્ડલે નખસતમ.

ચન્દાન ગીરીસ્તમ ખુન કઝ દીદેહુ દસ્ત સોસ્તમ.”

યાને.—એશકના બાઝારમાં હું તો જોકે નવોસવો છું, તો-
પણ હું એટલો બધો તો રડ્યો છું, કે મારા હાથો ધોવાઈ શકાય
એટલાં બધાં આંસુ પડ્યાં છે. છેલ્લા શબ્દો ઉપર શ્લેષ આવ્યાથી
એમ પણ અર્થ થાય છે કે, હું એટલો બધો તો રડ્યો છું, કે નહીંજ
છુટકો થાય એવી રીતે હું મારી આંખો ખોઈ ખેઠો છું.

રામ રાજના બાઈ લક્ષ્મણુ જ્યારે રાવણના પ્રહારથી મરવા
સુતા, ત્યારે રામ રાજ પણ તેની પાછળ મરવા તૈયાર થયા તે વેળા
શુધીણુ વૈદને રામે કહ્યું કે:—

देशे देशे कलजाणिमिजाणिच पुरे पुरे ।

तदेशनैव पश्यामियत्र आता सहोदर ॥

યાને કે.—શ્રિઓ જોઈએ તો જે જે દેશમાં જઈએ, ત્યાં ત્યાં
મળી શકે, મિત્રો જોઈએ તો જે જે નગરમાં જઈએ, ત્યાં ત્યાં
મળી શકે, પણ તે દેશ હું ક્યાંએ પણ જોતો નથી, કે જ્યાં મા જ-
ણ્યો ભાઈ મળી શકે । વળી શ્રવણે એક સવૈયામાં એજ અલંકાર લીધો છે.

ધ્રુવ ચળી દરણીજ ઢળે, કદી સૂર્ય ઉગે જઈ પશ્ચિમ પાસે;
મેઝ ડગે ધરતી પરથી, કદી સાગરથી મરિયાદ મુકારે;
આધિ અને વળી વ્યાધી તણીજ, ઉપાધી વધી લલે પ્રાણુજ જાશે;
તોપણ માત પિતા ન ચુકું, મુજ વ્રત થનાડું હશે ત્યમ ધારે.

એક ઇશ્વર ભક્તો કહે છે કે;

“ પશુકી તો પતૈયા બધ, નરક કહુ ન હોત;

નર જો સુ કરણી કરે, નરક નારાયણ હોત ”

એમાં આદમીની તમામ ખલકત ઉપર એવું મેહેણ માર્યું છે.

કે પણ મરી જાય છે ત્યારે તો તેના આમડાંના જોડા પણ શીવવાના કામમાં આવે છે, પણ આદમીનું તો સૌ નકામું છે. જો નર સારી કરણી કરે તો તે ઇશ્વર થઈ શકે છે. એમાં ગદ્ય પુરેપુરો છે.

વ્યાધિવિતિષ્ઠતિજરોપરિતર્જયંતીરોગાશ્ચશત્રવૃદ્ધવપ્રહરંતિદેહમ્ ।

આયુપરિસ્ત્રવતિભિન્નઘટાદિવાંમોલોકસ્તથાપ્યાહિતમાચરતીતિચિન્નમ્ ॥

અર્થ:—વાધણની માફક એમેરથી તિરસ્કાર કરતું ઘડપણ હિલુ છે, શત્રુની પેઠે રોગરાધ દેહને હીણું છે, ભાંગેલા ઘડામાંથી પાણીની પેઠે આયુષ સોશાતું જાય છે, તોપણ માણસ અહિત આચરે છે, એ આશ્ચર્ય જેવું છે.

“તુલશી સમય વહી ગયો, જાણ્યા નહીં જુગદીશ;

જનની જણતાં નાડ કટી, તેં કયું ન કાટયો શીશ?”

એમાં મેહેલું મારે છે કે, ભવ વિતી ગયો તોયે ઇશ્વરનું ભજન ન કર્યું, ત્યારે અરે માતા ! તેં જન્મતી વખતે મારો નાખ્યો કપાવ્યો તેને બદલે માથુંજ કાં નહીં કપાવ્યું ? કે એવો કપુત હું પેદા નહીંજ પડેલો ભલો પડતો.

“ *Is this the Talbot so much feared abroad,
That with his name the mothers still their-babse.* ”

(*Henry VI*)

એમાં જેવું જોઈએ તેવું ગદ્યનું લખાણ છે, છતાં તે પદ્યમાં સુકાયલું છે.

“કાઝી બાગ રફતો રોઝેદાર જુદ, શહેતુત ખુદ એ રોઝેએ કાઝી એમાનુદ. ”

અર્થ:—એક કાઝીએ રોજ રાખેલા છતાં જ્યારે તે બાગમાં ફરવા ગયો ત્યારે વળી તેણે શહેતુર ખાધાં, તોપણ તે કાઝીના રોઝા કાંઈ ભાંગ્યા નહીં ! એ અપધ્યાલ કાર છે. વળી શહેતુત શબ્દ ઉપર મળી લીધેલી જણાવ્યે. દ્વારશીમાં શહેતુરના ફળને માટે તુત તેમજ શહેતુત એવા બે શબ્દો છે જેથી છેલ્લી લીટીમાં શહે અને તુત છુટા છુટા વાંચ્યે તો એવો અર્થ થઈ જાય છે કે, “ પાદશાહે તુત યાને શહેતુર ખાધાં. ” અને, પછી વાજખી અર્થ એવો થવો જોઈએ કે, પાદશાહે તે ખાધાં તેમાં કાઝીના રોઝા શા માટે ભાંગે ? એવો અર્થ બદલાઈ જવાનું કારણ એ, કે શહે એટલે પાદશાહ પણ

* શહેતુર નામના નાહતા નાહતા ખાટાં મીઠાં ફળો થાય છે તે, જે અંગ્રેજીમાં *Mulberries* ને મળતાં થાય છે.

થાય અને ખાવાનાં શેહેતુર પણ થાય.

૧૧૫:—કટાવળખંધ:—આ અલંકાર સુનાદિકાનો ભાષ્ય'ધ છે. તાલ પડતા પ્રાસો કટાવમાં આવે છે. નર્મદાશ કરે આગગાડી વીશે નર્મ કવિતામાં જે કટાવ રાગ ઉતારેલો છે તે વાંચવાની હું બલામણુ કરીશ. તો જોકે ચિત્રોક્તિમાં આપણે પણ તેવો એક દાખલો લીધેલો છે. ઈન્દ્રિવિજય છંદમાં શ્રવણે નીચલો કટાવળખ આવેલો છે. કપુત છોકરાએ જન્મ લેવા વિશે:—

“પૂત ન સેવત માત પિતા પદ, પુત કપુત તે જન્મ ધર્યો કાં ?
પૂતનો પ્રેમ ન માત પિતા પદ, પુત કપુત છુઓ જનમી કાં ?
પૂત જે માત પિતા ન બળ્યો તવ, પુત ન પથ્થર પેટ પડ્યો કાં ?
પૂત ન સેવત માત પિતા તવ, ફોકટ ભાર વઘ્યો જનની કાં ?”

કપૂતને આ મેહેણુંનો અલંકાર પણ લગાડેલો છે. કુમારી કન્યા વિષે ધનાસરી છંદ ખેરામનો બનાવેલો છે, તેમાં આ અલંકાર બહુ દીપે છે. ઠમક ઠમક તક તકની પલક માંય, લટકે સુલુણી લટકા થકી ચિતારી ચાલ; ચટક ચંદની ચકચકતી કાંતી ઉપર, મોહક ઝલ કવણુ શક તે પ્રસારી લાલ. ભભક ભભક ભપકા થકી ભટકતી તું, છલક છલક છલકાતી અવિચારી બાળ; કપાળે ચળકતુ તિલક ને કનક છાની, કમળ થકી કોમળ તું કન્યા કુમારી હાલ; વળી “ મમુદે સાઆદ ” એક બીજોજ દાખલો “ તજનીસે મમાસલ ” અલંકારમાં આપે છે:—

“ ચુ નાચે બીનવાયમ અઝ નાચે બીનવા;
શાદી નદીદ હીચકસ અઝ નાચે બીનવા. ”

આ વગર ખુશાલીના નાય ને લીધે વગર રાગની વાંસલી મીસાલનો હું થઈ પડ્યો છું. બગડી ગયલી વાંસલીથી તો કોઈજ ખુશી થતું ન હશે

અ ગ્રેજોની રીતભાતો વીશે એક હાસ્ય રસિક દાખલો શેવકના કાવ્ય સંગ્રહમાંથી આપીશુ:—

ધોડાને પુછ નહીં, મોઢાંને મુ'છ નહીં, ઝાડાને મુ'છ નહીં;
કેવા વિલાતી ?
જોડાને મુ'છ નહીં, બાલોને મુ'છ નહીં, ઘટમથી તુછ નહીં;
જેવા વિલાતીદ

“ નાય નામનો એક કિલ્લો હતો, જેમાં એક કવિને કેદ રાખવામાં આવ્યો હતો, તે ઉપર આ થાજેયું છે.

વેહવારે કુચ નહીં, શીશાને બુચ નહીં,^૧ સનાતે ઉંચ નહીં;
એવા વિલાતી ^૩
બળીને દુચ નહીં,^૬ બુખાને લુચ નહીં,^૭ મીઠાંની રચ નહીં;
તેવા વિલાતી.^૪

હવે એક કારણ દાખલો આપીયું.

“ તા રેહા કર્દી અઝઆન ઝુલ્ફીને મીશકીન તારહા;

પારેહા કર્દી દેલમ અમ્મા નકદમ પા રેહા.

મારહા ચે ઝુલ્ફે તો મારા ચું મારાન મી ગઝન્દ.

મારેહા કય મી શવીમ અઝ દસ્ત ચન્દીન મારહા ”

અર્થ:—જ્યારે તું એ તારા અંબરના જેવાં બુલફાંઓને છુટાં કીધાં ત્યારે મારાં ફિલના દુકડે દુકડા કીધા, પણ મેં મારા પગ છુટા કીધા નહીં. તારાં સાપના જેવાં ઝુલફાંના ગુચડાં મને સાપોની માફક કરડે છે, ત્યારે હું આવા સાપોના હાથમાંથી કેમ છુટો થાઉં ?

તા રેહા=જ્યારે છુટા કીધા; તારહા=તારો. પારેહા=દુકડા;
પા રેહા=છુટા કર્યા. મારહા=સાપના જેવાં ગુચડાં; અને મારાન=સાપો. મારેહા શબ્દ=હું છુટો થાઉં, અને મારહા=સાપો.

કવિકેવળરામે અમદાવાદના નવાબ કમાલદીનખાં વીશે શ્લોકાલંકાર માં જોડેલું કવિત બેવડપ્રાસ તેમજ કટાવપ્રખંધી છે:—

“ ગઢ ગજન કમાલ, અરિ લંજન કમાલ,

મન રંજન કમાલ, સુરત રસાલ હૈ,

પ્રીતમે કમાલ, રન જીતમે કમાલ,

રાજ રીતમે કમાલ, દેખ્યો પ્રજાપ્રતિ પાળ હૈ;

રાજમે કમાલ, સખ કાજમે કમાલ,

દીલ રાજમે કમાલ, સદા વૈરિ સીર સાલ હૈ;

૧-વિલાતી=છગ્ગડના લોકો. ૨-વિલાતી=ઓલ્યા. ૩-વિલાતી=જે રોપે તે ઉગી નીકળે એવી જમીનમાં રહેનારા. ૪-વિલાતી=અન્યો-કિતમાં લાત વગરના (I) યાને ખરા અર્થમાં જરા જરામાં લાત ઝાડ્યા કરનારા. ૫=શીશાને બુચ નહીં યાને દારૂની બાટલી ઉઘાડીને ઉઘાડીજ રાખનારા; અર્થાત દારૂ પીનારા ૬-બળીને દુચ નહીં=યાને મોઢે દુચો નહીં મારનારા. ૭-બુખાનના સાચા, લુચા નહીં. ૮-રચ=યાને નીમક ખાવાની રચી વશરના.

ખાગમે^૪ કમાલ, અર^૫ ત્યાગમે કમાલ,
દેખ્યો ખાન હુ કમાલ, સખ્યાતમે કમાલ દે.”

કમાલ એટલે સરસ, અથવા સુંદર. દરેક બાબદમાં કમાલદીનને કમાલ યાને સુંદર ગણ્યો છે, તેમજ દરેક સ્ત્રીઓમાં કમાલ યાને નવાળ કમાલદીન છેજ. એમ શ્લેષાલંકારમાં કટાવ છે.

ભોગા ન મુક્તા વયમે વશુક્તાદાનંનદત્તવયમે વદત્તાઃ ॥

કાલો ન ચાતોવયમેવ ચાતાસ્તૃષ્ણા નજીર્ણાવયમેવજીર્ણાઃ ॥

અર્થ:—ભોગ તો ભોગવ્યા નહીં, પણ હમેજ ભોગવાયા ! દાન તો દીધું નહીં, પણ હમેજ દેવાણું ! કાળ ગયો નહીં, પણ હમેજ ગયા ! અને લોભ તો કभी થયો નહીં, પણ હમેજ કभी થઇ ગયા. નીતિવીનોદમાં દંપતિને શિખાગણુ દેતાં પદમાવતી છદ આવ્યો છે કે:—

“ ઇશ્વર ઇતરાણ, તેથી ઝાઝી, મરણ પછી મુક્તિની મળ્યા,
ત્રેલોકે લાણ, ખો નવ જાણ, તારણ કારણ રહે ધણા;
સંપે રહી સ્વામી, વિકાર વામી, ધર સ્યામા અંતર સાથે,
દે અંતરજામી, તૃપ્તિ પામી, દે આશિષ સવળે હાથે. ”

વળી રિધવાના છુટકારા વીશે લખે છે કે:—

“ આ દેશ સુધરશે, રિધસિધ વધશે, પાપ ઉતરશે, છુટ દીધે;
દીનજંધુ કે’શે, દેશ વિદેશે, કીર્તિ રે’શે, આમ કીધે;
જે હશે અકર્મી, પુરે અધર્મી, વિપત્ત ગરમી, નહિ ટળશે,
જો ઇશ્વર જાયા, કરશે સાલા, તો ઇશ માયા, ઝટ મળશે. ”

(કટાવ)

“ સહ સેનને, રાજ્યઓને, હારી ગયલા, નિરાસ થયલા, જોઈ કરીને,
પ્રગટ સલામાં, સહુની સામાં, કરે પ્રતિજ્ઞા, જો ન અરીને, ચોર હ-
રીને, માઝ^૬ ધરીને, નાવું કરીને, પુરમાં પાછો, એવું પણ લે, નીજ-
સેનને, જાદવ સામાં, લડવાનું કહિ, બહુ ક્રોધમાં, બહુ શરમાં, સકળ
સેનશી, બુદ્ધો થઈને, આડી વાટે, જલદી માટે, કૃષ્ણ પુકેતો, પડ્યો
ધસીને, જઈ સામે તે, જોલ્યો જોરે, કપટી ફૂડા, દોર ચાર ઝો,
લીખાઝ ઝો, કાયર થઈને, કહાં નાસે છે, બાળકપણમાં, દહી દૂધની,
ચોરિ કરિ તેં, તે પરમાણે, આ અજાણને, મમ ભગિનીને, હું દેખુંને,

^૪ ખાગમે=યાને તરવાર મારવાની કળામાં.

^૫ દાન ધર્મ કરવામાં.

હરિ લાઇ જવા, મનમાં ધારે, સરમજ લારે, નફિ શખ તું, લવ નવ કાવે, એમ કહીને, મુંડ્યાં તીર ત્રણ. ” (ન. ક.)

એ દાખલો ઉત્તરોત્તરવૃદ્ધિમાં ધણો ઉત્તમ છે; જેને અનુક્રમ અલંકારે પણ કહે છે. જ્યાં એક વસ્તુ-કર્મને લગતી સઘળી ખાખતો એક એકથી ચઢીઆતા જોશમાં ગોઠવેલી જોવામાં આવે ત્યાં અનુક્રમ અલંકાર છે. જેમકે:—નર્મ કવિતામાં ધાસીરામ કોટવાલ વીશે દાખલો કહેલો છે કે:—

“ અરે એ શહેરનો કોટવાલ, એણે તો કાઢને દેહાંત દડ કરવો નહી તેમાં તેણે આહણોને, રે નિર્પરાધી આહણોને માર્યા, તે વળી ગાંધીને માર્યા એ તેણે ધણુંજ નકારે કીધું. ”

અનુક્રમ અલંકારના નિયતિ પેટા ભાગો પણ છે.

૧—સમુચ્ચય:—જ્યાં અનેક ક્રિયા કે સ્થિતિ એકજ વખતે અને એવો સંલવ હોય ત્યાં સમુચ્ચય છે.

“હે રાજા, તારા શત્રુ હારો, નાહાસો, ફિટફિટ થાઓ, દુર્દશામાં આવી પડો, મરો અને તેઓના મુઠાં ચુંથાઓ, અને રઝળો. ”
“ અરે ભાઈ તારું મોટું નશીબ કે આવી તને મળી—એક તો પૈસાદાર, વળી ઉચ્ચ કુળની, વળી રૂપે રંભા સરખી, વળી ભણેલી, વળી ડાહી અને વળી રસિક. ”

ચાણાક્ય નીતિમાં કહેલું છે કે:—

તક્ષકસ્ય વિષદં તે મક્ષિકા યા વિષં શિરઃ ।

વૃશ્ચિકસ્ય વિષં પુચ્છે સર્વાંગે દુર્જનો વિષમ્ ॥

અર્થ.—સાપના તો દાંતમાંજ, માખીના તો માથામાંજ, વીંછુની તો પુછડીમાંજ વિષ હોય છે, પણ દુર્જનના તો આખાજ શરિરમાં ઝેર હોય છે. પારશીઓના “ અરદીગેહસ્ત યસ્ત ” ના ભણતણ મધેની તે યસ્તની નીરંગ નામની બંદગી જુદા જુદા ધણા અલંકારોમાં રચાયેલી છે.

“ દાદારે જેહાંદાર તવાંના ઓ દાના, ઓ પર્વરતાર;

ઓ આફરીદેગાર, ઓ કેરફેગાર, ઓ અવક્ષીદાર.

અહેરેમનૂ હીચ્ નાદાન્, ઓ નતવાંનદ્ બહીચ્ ચીઝ્ નશહેદ્.

અહુરેમઝદ્ દાદારી, અહેરેમનૂ મરોચીનીદારી.

દાદાર પાક—અહેરેમન નાપાક;

અહેરેમનૂ ખાફ શવદ્, અહેરેમનૂ દર શવદ્, અહેરેમનૂ દફે સંધદ્;

અહેરેમન શેકસ્તેહ શવદ્—અહેરેમન હલાક શવદ્.

અબ્બલ દીન્ જરથુસ્તી પાકે, અહરેમઝદે શુલદ-કવી—એહ અવબૂની.”

પ્રથમ તો એમાં શબ્દાતિશ્યાલંકાર જન્યજન વપરાયલો છે. વળી ઘણા સંબોધક શબ્દ, “ઓ” વપરાયા છે. તેમજ પ્રાસિકા પૂરકળ છે. પરંતુ આખો અલંકાર *Chimax* તેમજ *Antichimax* થીજ રચાયલો છે. તે કેમ ? જોહાનનો રાખનાર દાદાર, સર્વ શક્તિવાન, તથા મહા જ્ઞાની, તથા બધાની પરવરેશ કરનાર, તથા પેદા કરનાર, તથા સત્તાખકાર અને ચોકસાઈનો રાખનાર છે એમાં ચઢતી રીતે શબ્દો વાપર્યા, તે સારાલંકારના છે. પછી નિસારાલંકારમાં કહે છે કે, હારેમન કાંઈજ નથી. નાદાન છે. તથા કાંઈ પણ ચીજ કરી શકતો નથી. એમાં કાંઈજ નથી થી ઉતરવા માંડી “કાંઈ કરી શકતો નથી” સૂધી યરાયર ઉતરતા દરજ્જામાં લખ્યું. પાછું વળી સારાલંકારમાં કહે છે કે:—હારેમન નાશ પામે—હારેમન દુર થાય—હારેમન દફે થાય—હારેમન તુટેલો થાય—હારેમન હલાક થાય. એમાં યરાયર ચઢ ઉતર શબ્દોનામાંજ કહે છે, કે નાશ થાય, એટલુંજ નહીં પણ નાશ થાય તો પણ દુર થાય—દુરજ નહીં પણ દેખાય નહીં એમ દફે થઈ જાય—દફેજ થઈને ન રહે પણ તુટી જાય—અને છેવટે હલાક થઈ પડે ! કેવો ઉત્તમ અલંકાર આપણા અવસ્તા ધરાવે છે ! વળી કહે છે કે “ધશ્વર શુલદ છે. પછી જોરાવર, પછી જલો, અને પછી આબાદી કરનાર, એમ સારાલંકાર વાપર્યો છે ।

૨—સાર:—જ્યાં એક એકથી ચઢતો સરસ અર્થ હોય ત્યાં સાર કહેવાય. ચંદ્રાલોકમાં છે કે;

“મીઠું મધ, વધારે મીઠું અમૃત, અને સહિથી મીઠી કવિતા.”

વિષ્ણુશર્મા કહે છે કે;

અન્નદાનાત્પરંદાને વિદ્યાદાને મંતઃ પરમ્ ।

અન્નેનક્ષણિકા તૃપ્તિર્યાં વજ્જીવંતુ વિદ્યયા ॥

યાને:—સર્વ દાનથી અન્નદાન શ્રેષ્ઠ છે, અને વિદ્યાદાન તો તેથી પણ શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે અન્નવડે થોડાંવાર તૃપ્તિ થાય છે, પરંતુ વિદ્યાવડે તો અવિત પર્યંત તૃપ્તિ થાય છે.

૩—કારણમાળા.—જ્યાં એક પછી એક એમ વસ્તુઓ કારણ ને ફળ રૂપે દેખાય ત્યાં કારણમાળા. ચંદ્રાલોકમાં કહે છે કે;

“નીતીથી ધન, ધનથી દીન, ને દાનથી યશ.”

અલંકાર વિવેકમાં કહેલું છે કે:—

“ દુઃખ પાપ થકી, પાપ દલદર થકી, અને દલદર આળસ થકી. ”

૩૮

૧૧૬—મમતમ પ્રખંધ:—એમાં એવી ખુબી છે કે, કોઈ ખાસ ગુણ અથવા કોઈ ચીજમાં પ્રવિણતાનો ઇન્જરો, અને ઉત્તમતામાં ચોક્કસજ ચીજ અથવા ગાણસને પોણુ, આપવાનો અલંકાર છે. મમ=એટલે ફલાણું તે મારું, અને તમ=એટલે ફલાણું તે તારું. એટલે મારું કે તારું એ ખાસ ગુણદર્શક પ્રખંધને એ અલંકારનું નામ આપેલું છે. જેમકે:—

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थ गौरवं ॥

दंडिनः पदलालित्यं माघेसंति त्रययोगुणाः ॥

અર્થ:—ઉપમા આપવી તે તો કાલિદાસ કવિજ નાણે. અર્થ ગૌરવ, તે તો ભારવીનુંજ. અને સાદર્થ તે તો દંડી કવિજ વાપરી નાણે. એમ દરેક જણ અંકેક ગુણમાંજ ઉત્તમ છે, પરંતુ માઘ-કવિ તો એ ત્રણેમાં ઉત્તમ છે.

कारुण्यं भवभूतिरवतनुते =પાને કરુણારસ તો ભવભૂતિનેજ છે.

दंडिनः पदलालित्यं =પાને શબ્દની સુંદરતા તો દંડી કવિનીજ છે.

મહાજન મંડળમાંથી આપણે તેઓ વીશે અદ્ભુત વાતો જણાવીશું. દંડી કવિ દેવી ઉપાસિક હતા. તેમજ કાલિદાસ અને ભવભૂતિ કવિ પણ દેવી ઉપાસિક હતા. એ ત્રણે કવિઓ વિષે એવું કહેવાય છે કે, એક દિવસે સરસ્વતિ દેવી તંબોળીનો વેપ લઈ બેઠાં હતાં, ત્યાં એ ત્રણે કવિ આવી લાગ્યા. એટલે દેવીએ ભવભૂતિને જરા ચૂનો આપ્યો, દંડીને શોપારી આપી, અને કાલિદાસને પાન આપ્યું. એ રીતે આપવાનું દંડીએ દેવીને કારણ પુછતાં તે બોલી, કે પાન-ચૂનો—અને શોપારીના ગુણો જેમ જૂદા છે, તેમ તમે ત્રણેના ગુણો જૂદા છે. પછી દેવીએ ત્રણે ઢગલા બનાવી તે ત્રણેના ગુણ બતાવ્યા. તેમાં કાલિદાસનો ઢગ સર્વથી મોટો, દંડીનો વચલો, અને ભવભૂતિનો નાહતો ઢગ બતાવતા, તે ત્રણે ચેતી ગયા. આવો ચમત્કાર જોઈને દંડીને કાલિદાસ સાથે વાદવિવાદ ચાલ્યો; ત્યારે સરસ્વતિ દેવી પ્રગટ થયાં, અને શાક્ષી પુરી કે:—

कविर्दंडी, कविर्दंडी, कविर्दंडी, नसंशयः

યાને કવિતો દંડીજ છે ! આમ ત્રણ વખત દેવી બોલ્યાં; તેથી કાલિદાસે ક્રોધથી પુછ્યું કે, ત્યારે હું કાણ છું ? દેવી બોલ્યાં:—
 “ ત્વમેવાહંન સંશયઃ ” કે તું અને હું તો એકજ છીએ. વળી વૈદક વિધાના જૂદા જૂદા ગુણોમાં કાણ વૈદ્ય સરસ હતો, તે વીશે સંસ્કૃતમાં કહેલું છે કે:—

નિદાને માધવઃ શ્રેષ્ઠઃ સૂત્રસ્થાને તુવાગ્મટઃ ॥

શારરે સુશ્રુતઃ પ્રોક્તશ્ચરકસ્તુ ચિકિત્સિતે ॥ ૧ ॥

અર્થ:—રોગ થવાના કારણ, તે સાધ્ય કે અસાધ્ય રોગ છે, વીગેરે પારખવાતું નિદાન, તેમાં માધવ શ્રેષ્ઠ, સૂત્રસ્થાનમાં વાગ્લટ શ્રેષ્ઠ, શારિરમાં સુશ્રુત, અને ચિકિત્સામાં યાને ઓશડના ઉપચારમાં ચરક શ્રેષ્ઠ છે. વળી કારશી લાપામા ઉત્તમ તો ૪ જ ગ્રંથો છે; એમ એક ગમ કહે છે કે,

“ ગુલેસ્તાં વ બોસતાં વ ઇસા ખલીફા,

સેકંદરનામે વ યુસુફ ઝુલીખા. ”

વળી એક કવિ નીચલા કવિઓ માટે કહે છે કે:—

“ સૂર સૂર; તુલસી શશી, ઉકુગન કેશવદાસ,

અન્ય કવિ ખચોત સમ, ધર ધર કરત પ્રકાશ. ”

યાને:—સૂરદાસ કવિનો પ્રકાશ સુર્ય જેવો, તુલસીદાસનો ચંદ્ર જેવો, અને કેશવદાસનો તારા જેવો છે. તે શીવાયના બીજા કવિઓ તો આગીઆ કીડા જેવા છે, કે અંકેકાં ધર જેટલામાંજ પ્રકાશ પાડી શકે છે, અથવા ઘેરે ઘેર જેમ દીવાઓનો પ્રકાશ સાધારણ છે, તેવા છે.

વળી મરાઠીમાં એક આર્યા નીચે મુજબ કહેલી છે —

“ સુશ્લોક વામનાયા, અલંગ વાણી તશીચ તુકયાચી;

ઓવી જ્ઞાનેશાચી, તૈશી આર્યા મયુર પંતાચી. ”

યાને:—શ્લોક રચના તો વામન પડિતનીજ—અલંગ રૂપી વાણી તો તુકારામ જીવાનીજ—ઓવીની રચના તો જ્ઞાનેશ્વરનીજ—અને આર્યાની બનાવટ તો મયૂરપંતનીજ સર્વોત્તમ છે. એને મળતો બીજો એક દાખલો જણાયલો છે કે;

“ ૭૬ ચંદ, ૫૬ સૂર કે, કવિત સુ કેશવદાસ,

ચોપાઇ તુલસીદાસકી, દુહા બિહારીદાસ. ”

યાને; ૭૬મા ચંદ કવિ સરસ-૫૬માં સૂરદાસ-કવેતમાં કેશવદાસ

—ચોપાઇમાં તુલસીદાસ, અને દુહા બનાવવામાં તો બીહારીદાસ ઉત્તમ છે.

કવિ જતો વીશે લખતાં મી. બે. મલબારી લુન્ગી છંદમાં એ અલંકાર લખે છે, તેમાં કંઈ બાબદમા કોણુ સારો, તે કહ્યું છે. “યુનાની કવિ હોમરે તો કળાથી, રચ્યાં પેચ કાવ્યો તણા કલ્પનાથી; કથા શ્રેષ્ઠ જોડી સિતાંરામની છે, કવિની કવિતા ઘણી કામની છે. રમી વર્જિલે નામ રાખ્યું નિલાવી, યુનાની નમુને કવિતા બનાવી; રસાળી રૂડી મિષ્ટ વિશ્રામની છે, કવિની કવિતા ઘણી કામની છે. કથા કાળીદાસે લખી સામજે જો, બધા હિંદુઓ આજે તેને ભજે છે; મનો રંગ વાણી દયારામની છે, કવિની કવિતા ઘણી કામની છે. ખરો શેક્સપીયર દીસે પ્રતાપી, લખો બાણુ તેં જ્ઞાનની સ્થિર સ્થાપી; અલૌકિક બુદ્ધિ બધા ગામની છે, કવિની કવિતા ઘણી કામની છે. પુરા પૌઠ મિલ્ટન તારા વિચારે, કીધો પોપ ને કૌપરે તો સુધારે; ગણો તો ઘણા, ખોટ કયાં નામની છે? કવિની કવિતા ઘણી કામની છે. ફોર્સે પામિયો દારશી શિરદુસી, લખી વાત વીરો વિષે રાય રધી; તવારીખ પૂરી શૂરી હામની છે, કવિની કવિતા ઘણી કામની છે. અલંકાર ભંકાર શૃંગાર શંરા, મહાવીર ગલીર તારા મધુરા; સુરંગી છટા સાદી નેં જામીની છે, કવિની કવિતા ઘણી કામની છે.”

દર શબ્દર સે કસ પયંમબરંનઅંદ

હુરથંદ કે “ લા નખીઓ બાઅદી; ”

અખીઆત ઓ કંસાયદ ઓ ગઝલરા

દીરદોસી ઓ અનવરી ઓ સાઅદી.

અર્થ:—જો કે મહમદ પેગંબરે કહ્યું છે કે “ મારા પછી કોઈ પણ પેગંબર નથી, ” તોપણ કાવ્યમાં ત્રણ પેગમબર થયા છે. દીરદોસી ખેતને વાસ્તે, અનવરી કસીદેને વાસ્તે, ને શેખ સાદી ગઝલને વાસ્તે શ્રેષ્ઠ છે. એમાં મિશ્રણા પરિભાષિકા પણ છે, કેમકે તેમાં દારશી સાથે અરબી ચોખ્ખી આવી છે.

પારશીઓના લગ્નના આશીર્વાદમાં એ અલંકાર પુષ્કળ છે. જો કે તેમાં ઉત્તેજા અલંકાર સમાયલો છે, તોપણ વાક્યે વાક્યે અમુક અમુક બાબતમાં ફલાણો ફલાણો શ્રેષ્ઠ ગણેલો તેમાંથી જણાશે —

“ હુદીદ બેદ યુન સીઆવલ, બામી બેદ યુન બેગ્ગન;

અશો બેદ યુન શુસ્તાર્પશાહ, જોરેગંદ બેદ યું સામ નરીમાન.

—ઓ જવાંબર બેદ યુન રસ્તમ, નેજહવર બેદ યું અસપંદીઆર.”

દીનઆવર બેદ ચુન જામારખ, અવરવેજાન બેદ ચુ અરદાદરવશ. ”

એમાં કહે છે તેમ, નેક નજર તો શીઆવક્ષની—ખાલેસ દીલ તો કે’ બેજનનું—વાક પાદશાહ તો એકલો ગુસ્તારખ—બેરેમંદ તો શામ નરીમાન—કેવત તો કહે છે કે રસ્તમ પહેલવાનનું જ—નેજનો ઉઠાવનાર તો એકલો અશપ દીઆર—દીનને મદદ કરનારો તો જામારખ હકીમજ—સાફ દીક્તો કહેજે અરદાદરવશનું જ.

૧૨૬:—સ્વપ્ન:—એ અર્થ વાક્યાલંકારનો એક વિભાગ છે; તોપણ કોઈક ગમ એને દ્રષ્ટાંત રૂપકનો જ ભાગ ગણેલો છે. જ્યાં કોઈનું વર્ણન કરતાં વચમાંથી વર્ણન કરનાર પોતાની તરફનું બોલવું બંધ પાડી દઈ વર્ણન કરવાની વસ્તુના બોલ બોલે છે ત્યાં સ્વપ્ન.

(ભુજંગ પ્રયાત વ્રત)

“ યજી ધર્ષ અર્જુન આકાશ જોએ બદ્ધ બ્રહ્મની કિર્તિધી ભારિ રહેએ, પ્રભૂ ધન્ય તૂને કિધી સદે રાત્રી, દયા મોટિ તારી થઈ પૂરિ ખાત્રી.”

(ન. ક.)

છેલ્લાં બે ચરણમાં જે બોલવું થયું છે તે વર્ણન કરનારનું નથી, પણ ધર્ષ અર્જુનનું છે. સ્કૉટની રોકથીમાથી:—

“ Then, in a whisper,—“ Take thy sword !

Bertram is—what I must not tell,

I hear his hasty step—farewell ! ”

એમાં વાત ફેરવી તોજેલી જણાઈ આવશે. વિખ્ખુશર્મા કહે છે કે:—

કાંતં વક્તિ કપોતિકા કુલતયા નાથાંત કાલોઽધુનાવ્યા

ધો ધો ધૃત ચાપ સજ્જિત શરઃ શ્યેનઃ પરિભ્રામતિ ।

इत्थं सत्य हिना सदृष्ट इप्सुणाश्येनो पितेना हतस्तूर्णतौ

तु यमालयं प्रति गतौ दैवी विचित्रा गतिः ॥

અર્થ:—કપોતિકા (હોલા પક્ષીની માદા) પોતાના પતિ હોલાને ધલસાઈને કહે છે કે, “ હે નાથ ! આ ટાણે મરવાનો વખત આવ્યો છે, કેમકે બાણ ટાંકીને પારધી પોતાના હાથમાં તીર પકડી નીચેથી આપણો શીકાર કરવા એક ગમથી તત્પર છે, અને બીજી ગમથી ઉપર જોઉ છું તો બાજ પક્ષી ખાઈ જવા ભમે છે, ” એમ કહે છે એટલામાં નીચે ઉભેલા શીકારીના પગમાં એક સાંપે ડંખ માર્યો, જેથી તીર હાથમાંથી છુટી ગયો, અને ઉપર ભમતાં બાજ પક્ષીને લાગવાથી

તે મરી ગયું; અને શીકારી પણ દંશથી મુઓ એટલે કપોત કપોતીકા બચી ગયાં ! ખોદાની શી નજર ! એમાં જે કૌંસમાં કપોતિકાનું બોધવું ઉતાર્યું છે, તે કવિનું નથી પણ હોલીનું હોવાથી સબોધન છે.

રાજા અશોકના ૧૪ ફરમાનો મધેનું જનવરોની જાળવણી માટેનું ફરમાન પણ હક રક્ષકમાં મી. તારાપોરવાળાએ નીચે પ્રમાણે ઉતારેલું છે:—

તેમાં એક હતું ધણું, દયા થકી ભરપૂર;

જનાવરોને પાળવા, દે તું બોધ જરૂર.

“દેશ તણી પ્હોળાઈને, દેશ તણી લંબાઈ;

જનાવરો ને જન વિષે, કરવી ધટે સફાઈ.

ઔપધશાળા સ્થાપવી, કરવા દદો દૂર;

વધે તોજ આરોગ્યતા, યશ-જશ મયે જરૂર.”

એમાં પેહેલી બે લીટીના વીચાર લખનારના પોતાના છે, અને બાકીની ૪ લીટીમાં રાજા અશોકનું ફરમાન છે.

૩૮

કવિને માટે વિષ્ણુશર્મા કહે છે કે,

મણિનાવલયં વલયે ન મણિર્મણિના વલયે ન વિભાતિકરઃ ।

પયસા કમલં કમલે ન પયઃ પયસા કમલેન વિભાતિસરઃ ॥

શશિના ચનિશા નિશયા ચ શશી શશિના નિશયા ચ વિભાતિનમઃ ।

કવિના ચ સમા સમયા ચ કવિઃ કવિના સમયા ચ વિભાતિ નૃપઃ ॥

અર્થ—જેમ મણી વડે કંકણ, તથા કંકણ વડે મણિ, અને મણિ તથા કંકણ વડે હુથ શોભે છે; તેમ જળ વડે કમળ, તથા કમળ વડે જળ, અને જળ તથા કમળ વડે તળાવ શોભે છે. વળી ચંદ્ર વડે રાત્રિ, તથા રાત્રિ વડે ચંદ્ર, અને ચંદ્ર તથા રાત્રિ વડે આકાશ શોભે છે; તેમ કવિ વડે સલા, તથા સલા વડે કવિ, અને કવિ તથા સલા વડે રાજા શોભે છે.

જેઓએ શેકશપીઅર અને મીલટનના બનાવેલાં સ્વગત લાપણુ અથવા આત્મગત લાપણુ (Soliloquy) વાંચી હશે, તેઓને કાવ્યનો ખરો ખ્યાલ થશે તેમા કવિ પોતાના દિલ સાથે વાત કરે છે, અને તેમાં તરેહવાર કલ્પનાઓ કરે છે. શેકસપીઅરવાળી હેમલેટની મરણી જીવન વીશેની, તથા શેકસપીઅરની હેમલેટ વીશે તેનીજ “ માતાના લગ્ન ” ઉપરની બનાવેલી સોલોલોક્વી ધણી રૂઝ

ગણાઇ છે. સ્વર્ગના દ્રષ્ટીગોચર થવા ઉપરથી શેતનિ જે આત્મ ભાષણ કરેલું છે, તે મીલ્ટનની સોલીલોકવી ધણી વખણાયલી છે. પણ એ બધી બનાવટો લખાણ હોવાથી દાખલ કરી શકાતી નથી. શેકસ્પીઅર કૃત ૪ થા હેનરી રાજાનું ઉંઘ ઉપર આત્મ ભાષણ, તેમજ ઓથેલો-એ પોતાની અનીતિમાન માનેલી ઓરતનું ખુન કરવા આગમચનું સ્વગત ભાષણ વગેરે સોલીલોકવી જેઓએ વાંચી છે, તેઓના મોંમાં મીઠાશ રહી ગયો છે. શેકસ્પીઅરના ફોલ્સતાફનું દાર ઉપરનું, તથા આખર (Honor) ઉપરનું સ્વભાષણ ઉત્તમ છે. આંખે માઝુર કવિઓ પોતાની કલ્પના ધણી દોડાવી શક્યા છે. મિલ્ટન, હોમર, દલપતરામ, એઓ જ્યારથી આંધળા થયા ત્યારથી તેઓનું કાવ્ય શિક્ષણ આગળ નિકળ્યું છે. ગ્રીક કવિ હોમરની ઇલ્યદ વિષે તરેહવાર લોકવાયકા છે. દોરોથ્યસને માટે આમ કહેવાય છે કે, તેણે હોમરનો ફક્ત એકજ શબ્દ સ્પષ્ટ સમજવાના પ્રયત્નમાં આખી જીંદગી ખુવાર કરી હતી ! એથી પણ આશ્ચર્યકારક જેવું તો Sereuns Sammonicus માં કહેલું છે કે, હોમરની ઇલ્યદની ૪ થી ચોપડી જે કોઈ દર્દિના તક્યા તળે રાખી હોય તો તેના ટાહાડિયો તાવ એકદમ જલતો રહે ! ! વળી The Casket Homer ની ખીના અચરજ કરે એવી છે. તેની જે આવૃત્તિ એરીસ્તોતલે સુધારી હતી, અને જેને એલેક્ઝાંદર ધી ગ્રેટ પોતાની સાથેજ હર હંમેશ રાખતો હતો, અને પોતાની તરવારની જોડેજ તેને રાત્રે સુતી વેળા રાખતો હતો, તેને The Casket Homer કહેતા હતા. આર્યેલાની લગાઇ પછી દેવેસના તંબુની માંહેથી એક શોનેરી દાખડો ધણું ખેસુલાં રત્નોથી સંગારેલો એલેક્ઝાંદરને મળ્યો હતો. જ્યારે તેને પુછવામાં આવ્યું કે એ દાખડો તે શા ઉપયોગમાં લેશે ? ત્યારે તેણે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો કે “ પૃથ્વીમાં માત્ર એકજ ત્રીજ એવી છે, કે જે આવી કિંમતી અનામતગાહમાં ખીરાજવાને લાયક છે. ” આમ કહીને તેણે પેલી હોમરની આવૃત્તિ તેની અંદર મુકી !! એક પ્રખ્યાત અભ્યાસીએ જે વેળા પહેલવહેલું હોમરની ઇલ્યદનું અધ્યયન કર્યું, ત્યારે તે એટલો તો મગ્ન થયો, કે એક એટલા તો નાહુના કાગળના બારીક ટુકડા ઉપર ઇલ્યદની ૨૪ ચોવીશે ચોપડી લખી, કે તે કાગળનો લખોટો વિંટાળતાં માત્ર એક અખરોટના ફાટલાં અંદર તે સમાઇ ગઇ !! એવી મતલબે કે ઇલ્યદનો દુન્યામાથી નાશ થાય, તોપણ ખ્રીટીશ મ્યુઝયમમાં હ મેશાં તે જળવાઇ રહે. તે અગ્નયખી

હજી ઉપલાં સંગ્રહસ્થાનમાં છે જેમ હોમરની ઇલ્યદથી ટાલિયો તાવ. દુર થવાનું જણાવ્યું છે, તેમજ ગદ્ય રૂઢિકામાં, તથા પ્રાસાનુપ્રાસમાં જોડેલાં એક સંસ્કૃત મંત્ર માટે શ્રી વાલ્મીકિ પ્રણીત વસિષ્ઠ મુનીવાળાં યોગ વસિષ્ઠ રામાયણના ૬૯ માં સર્ગમાં કર્કટી રાક્ષસીનું વર્ણન છે. કર્કટી રાક્ષસીએ શ્રી ભગવાન પાસે વરદાન માંગ્યું, કે હું “ સૂચિકા ” પ્રાને સોય થઈ મનુષ્યોનો ભક્ષ કરું. ત્યારે બ્રહ્માએ વરદાન દીધું, કે “ હે રાક્ષસિ ! તું વિ ઉપસર્ગ સહિત સૂચિકા થાઈશ. એટલે કે તું વિષૂચિકા (જેને ઉટિયાં ટુટિયાંનો રોગ કહે છે તે) થાઈશ. દુષ્ટ માણસોને તું વિપ્રચિકા વ્યાધિ થઈને તેઓના હૃદયમાં પેશી નાશ કરજે ! ” પરંતુ સદાચારી, સારાં માણસની રક્ષા કરવાનું હું તને મંત્ર આપું છું. અન્યાય કરનારને દુઃખ દેનારી એવી કર્કટી રાક્ષસિ હિમાચળ પર્વતની ઉત્તર બાજુએ છે. તેની શાંતિનો નિચલો મંત્ર બહુજ અલંકારિક છે:—

ॐ ह्रीं ह्रां रीं रां विष्णुशक्तये नमः ।

ॐ नमो भगवति विष्णुशक्तिमेनां ॐ

‘ હરહર નયનય પચપચ મથ મથ ઉત્સાદય દૂરે કૂરુ સ્વાહા હિમવંતં ગચ્છ

જીવ સઃ સઃ સઃ ચંદ્રમંડલ ગતોસિ સ્વાહા ॥

મનુષ્યોનીક પ્લેગ-કાલેરા-ઉટિયું ટુટિયું-વજેરે જે દરદો છે તે વિપ્રચિકાના છે. તેથી જો આ મંત્ર જાણનાર માણસ, ઉપરનો મંત્ર પોતાના ડાબા હાથમાં રાખે, અને જોને વિપ્રચિકાનો પ્લેગ-કાલેરા વીગેરે થયો-હોય, તે દર્દીને પેલા મંત્ર જાણનારે જમણા હાથથી માર્જન કરવું (યાને હાથ ફેરવવો અથવા પાણી છાંટવું). અને પોતાના મનમાં ખોત્રીથી ચક્રીન રાખીને દ્રઢતાથી માનવું, કે તે મંત્ર જાણવાથી કર્કટી નામની વિપ્રચિકા રાક્ષસી પેલાં મંત્રથી માર ખાઈને હિમાચળ પર્વતમાં ચાલી ગઈ છે, અને રોગી નિરોગી થયો છે. આ મંત્રમા જે છેકાનુપ્રાસ બતાવ્યા છે તે ધણા ઉત્તમ છે. ધણુંખરાં વિષ્ટુ, સર્પ, આદિના મંત્રો કવિતામાંજ જોડાયેલાં છે.

૧૧૮ સંખોધન—ભાષ્યાલંકારનો જોકે આ એક ભાગ છે, તોપણ એને દ્રષ્ટાંત રૂપકનો વિભાગ નર્મ કવિતામાં જણાવ્યો છે. ન્યાં ગેરહાજર અથવા ગુન્ગરી ગયલી અથવા નિર્જીવને સજીવન કલ્પેલી બેવી

વસ્તુને ખોલાવવાનું થાય છે, ત્યાં સંબોધન. અંગ્રેજી *Pathetic Fallacy* ને અને ગૂજરાતીમાં લગભગ નિર્ણયનિવિહાને મળતો છે. પણ લક્ષણમાં નૂહો છે.

“ રોઝો શબ ખાહમ હમીન એ ફેરંગાર,

તા સરત ખાશદ હમીશે તાજદાર. ”

યાનેકે:—ઓ રાત અને દિવસ ! હું ખોદાતાલા પાસે એટલુંજ માંગું છું કે, તમારે માથે સદા તાજ ચળકતું રહે. (યાનેકે રાતનું તાજ ચંદ્ર અને દિવસનું તાજ સૂર્ય.) હવે એમાં ખુશી એવી છે કે, છેલ્લો તાજદાર શબ્દ જો છુટો છુટો વાંચ્યો, યાને તાજે દાર; ને અર્થ હલતાઈ ન્ય છે કે, “ ઓ રાત અને દિવસ ! હું ખોદા પાસે એવું માંગી લઉં છું કે, તમારાં માર્યા શુળીતુ તાજ થઈ પડે ! યાને તમેને શુળીએ લટકાવવા જોઈએ !

(લલિત વૃત્ત)

જઈતું કહાં વળી ખેડિ છેડિરે, પ્રિતડિ ખાપને નાતું ખેડિરે,

સ્વરગમાં મળિશે સુતા અરે, અકર કાળિ લે લે હવે ખરે. (ન. ક.)

હિંદુ સ્ત્રીઓમાં રડવા કુટવાનો જે રીવાજ છે, તેમાં છાતી જોરમાં કુટીને રાજવી રાજવણુ ગાવામાં આવે છે, તેમાં કુટે છે કે:—

“ આ શી રૂડી લીંબડીઆની છાંયરે, મરઘો ખોલ્યોરે કરોધનો.

મરઘો એના દીકરા જગાડ્યારે, ઓએ જનેતા એકવાર ખોલોરે,

આજના ચાલ્યા તે ક્યારે આવશે, દીકરાને છેલ્લો જુહારરે,

હવે નહિ આવું બીજી વારરે—આ શી રૂડી લીંબડીઆની છાંયરે.”

“ અય હુદ હુદ સખા બસેખા મી ફેરસ્તમત;

એનેગર કે અઝ કુજ બકુજ મી ફેરસ્તમત. ”

અર્થ:—ઓ હુદ હુદ ! (સોલોમનનું વાહાન=પક્ષી) સદવારે હું તને સેખા શેહેર તરફ મોકલું છું. તું જો, કે હું તને ક્યાંથી ક્યાં મોકલું છું. એમાં પેહેલો સખા=પૂર્વની લેહકી; બીજો સખા=સોલોમનની રાણી બલકીસના શેહેરનું નામ.

એક મોગલાઈ હકીમ પોતાના શાગેઈ સાથે હકીમનો ધંધો કરવા દેશે દેશ રવડ્યો, પણ કાંઈ પત્તો પડ્યો નહીં. અંતે એક ગામમાં દાખલ થતાં જ પાદરડાંમાં આવ્યા, તો ત્યાં કાકડીઓ અને માછલાં પડેલાં દીઠા કાકડી પોતાને વળગેલાં બીયાં સાથે વાત કરતી સંમળાઈ, ત્યારે હકીમ ખુશી થયા, કે આ ગામમાં મોગલાઈ વિશેષ

હશે, કેમકે અહીંયાં કાકડી અને સાથે વળી માછલાં ખાનારા વસે છે. ચેલાએ કારણ પુછ્યું ત્યારે હકીમે સમજાવ્યું:—

કહે કાકડી બીજને, પેદા નહીં પેટે પડત;

મનુષ્ય સર્વને મારતે, ઇશ્વર તેમાં શું કરત ?

એટલે કાકડી ઘણીજ ખરાબ છે, પણ તેના બીજાં બહુ ગુણકારી છે. જો બીજાં નહોત, તો કાકડી ખાનારને ત્યાંથી તો વેદ કોષ દહાડે પણ બહાર નહીં નીકળત. વળી આ માછલાં, કાકડીને જવાબ દે છે કે;

તું શું મારે ? જન્મ શું મારે ? મારે એવું વિષ;

પાણી પીવા ઉભો નાં રેહ, હોત નહીં આ શીશ

એટલે માછલાંના ડોકાંમાં ફેસફરસ હોવાથી તે અતિ ગુણકારી છે, તેટલું શીશ જો માછલીને વળગેલું ન હોત, તો તેના ખાનારાને પાણી પીવા પણ ઉભો ન રાખતે. હવે ગામમાં દાખલ થવા આવ્યા, તો લીંબુની છાલ પડેલીને, હકીમતો નીશાસો નાંખી નાખુશ ને નાચાર થઈ ગયા. ચેલાએ તેનું કારણ પુછતાં તેઓ કહેવા લાગ્યા કે,

લીંબુ લવે બીજાં ખુરાં, હોત નહીં જો સાથ;

જન્મ જોડે ટક્કર ઝીલી, લડતે બાથમ બાથ.

એટલે લીંબુ અતિ ગુણકારી છે, પણ તેના બીજાં અવગુણકારક હોવાથી તેનો ગુણ તોડી નાંખ્યો છે. બાકી લીંબુ કહે છે કે, મને ખાનારાને તો કદિ મરવા દેતેજ નહીં. માટે રે ચેલા ! ગમે એવા આ ગામે માછલાં ખવાતાં હશે, પણ સાથે લીંબુ ખાતા હશે તો આપણો ધંધો બીલકુલ ચાલવાનો નથી.

ઉપલા દોહરાઓ સંબોધનના, તેમજ વર્ણાનુપ્રાસના, તેમજ નિર્ઁવળવિકાના છે.

“ શબ્દી બા સુરાહી હમી ગોફત શમય,

કે અય હર શબ્દી મજલેશ આરાધ દોસ્ત;

તોરા બા સુનીન કદ્ર પીશે કદેહ,

સજુદે દમાદમ બગો અઝ ચે રોસ્ત.

સુરાહી બદુ ગોફત ન શનીદેહ,

તવાઝો જે ગરદન ફરાઝાંન નેકોસ્ત.”

અર્થ:—એક રાત્રે મીળુબત્તીએ દારના શીશાને પુછ્યું કે, ચોલલાં ! તું કે જે દરેક રાત્રે દીલદારની મીજલસને શોભાવે છે, તોપણ એમ કાંય, કે આ પ્યાલું જે તારા કરતાં ઉતરતું અને નાવું છે,

તેની આગળ તુંને આટલી બધી વાર નમવું પડે છે ? (દારૂ રેડતી વખતે શીશો પ્યાલાની આગળ વાંકો વળી જાય છે, તે ઉપર મીણુ-ખત્તીએ ટકાર કરી છે.) ત્યારે શીશાએ જવાબ દીધો કે, તે સોખ-સાદી જેવા શાયરે કહેલું સાંભળ્યું નથી કે શું ? કે “ નમંતાઇ છે, તે ગરદનકરાઝ આદમી, યાને શ્રીમંત તરફથી જો બતાવવામાં આવે તો તે ઘણું સાચું છે. ઉંચી ગરદનથી આવનાર, શ્રીમંત ગણાય છે, અને શીશાની ડોક ઉંચી હોય છે તેથી શીશો પોતાને મોટામાં ખપાવે છે, અને પ્યાલાને હલકું ગણી તેની આગળ નમવામા મોટાઈ સમજે છે. એમાં તો વળી નિર્હવ ચીજને, નિર્હવ વસ્તુએજ બોલાવવાને દાખલો છે. તેમજ વળી એમાં સાદીનું ક્રાંતેશન આવ્યું, માટે તે બતનો અલંકાર-નિર્હવશીલા-તથા ત્રિંદાત્મક છે.

“માલા બનાઇ કાષ્ટકી બીચમે ડાલા સૂત,
માલા બિચારી કયા કરે જપને વાલા કપૂત.”

એટલે માળા તો લાકડાંની બનાવી, અને તેની વચમાં સુતરની દેરી પોરવી, પણ જપવાવાળો દુષ્ટ હોય, તો તેમાં બિચારી માળાને શો દોષ ? એમાં માળાને જીવવાળી જણાવી છે.

“ *How should thy pure and peaceful eye
Untroubled view our scenes below,
Or how a tearless beam supply,
To light a world of war and wo !* ” (Scott.)

“ બી તો તું દર ગીરીયે આબમ મી ખરદ,
આબ મી બીનમ કે આબમ મી ખરદ. ”

યાને કે:—મારી માથુક ! તારા વગર હું જ્યારે રડ્યા કરું છું, ત્યારે ઉંઘ મને ઉડાવી લઇ જાય છે. હું સ્વપ્નામા જોઉં છું કે, જાણે આંધુઓના કાહડાની અંદર હું તણાઇ જાઉં છું. છેલ્લા શબ્દ ઉપર શ્લેષ આવ્યાથી એવો પણ અર્થ નીકળે છે કે, મારી બેઆબર ચવાતું મુળ, આ ઉંઘ છે, એમ મને જણાય છે.

“ કળિ ગુલાબ ને મોગરા તણી, ખરિ પડી તુટી વાયુએ હણી. ”

લલિતા નામની છોકરીનું અકાળ મરણ થયું, તે વીશે રૂપકાંતિ-સ્થોકિત કરેલી છે, તોપણ આ અલંકારમાં તે દીપે છે.

જુલાખીદાસે કલમ છત્રીશીમાં એજ અલંકાર વાપર્યો છે, તેમંથી થોડુંક લખ્યો:—

કલમને કવિરાજ કહે છે કે;

“ લખતી નહીં તું કહું અનીતી તણું લખાણ,
પુશામત જોટી પણ લખતી નહીં નકી;
લખતી નહીં તું લોકને લગવી મારવાને,
લખતી નહીં તું જુઠા લેખ બનીને જકી;
લખજે તુ લાયક મતીના રૂઠા ગ્રંથ અને;
વફાદાર રહી લખજે તું રાજ્ય લાયકી. ”

એમાં કલમ જાણે કોઈ લખનારી પાયડી હોય તેમ કવિએ તેને
બધી શીખામણ દીધી છે, કે કેવાં લખાણ તેણીએ લખવાં, ને
કેવા નહીં લખવાં.

૪૦

“ Hence we may observe that poetry, taken
in its most general sense, cannot with strict pro-
priety be called an art of imitation. It is indeed
an imitation so far as it describes the manners
and passions of men which their words can express—
where animi motus effert interprete lingua. ”

Burke.

આ અલંકારો લખતાં આપણે આ કેતાબતું શું નામ આપવું, એજ
પ્રથમ તો સુજ પડયું નહીં. હમે એમાં તો કંઈ કરેલુંજ નથી, પણ
શાયરોએ બંધ કરેલાં તાલાંની કુચી મેળવવાની હુમારી ઘણી નબળી
કોશેશ કરતાં લાગ્યું, કે આ કેતાબને “ ખુલખુલ મીનાર ” એવું
અલ કૃત નામ આપ્યે. કે જેમ ખુલખુલો પોતાના સુસ્વરોથી સાંભળનારાઓને
રીઝવે છે, તેમ અહીં એકઠાં કરેલા ખુલખુલ ત્રી શાયરોના વચનોનો ના-
દર હંચામાં ઉચો મીનારો બનાવ્યે. પછી લાગ્યું કે, “ જ મે શરામે શાયરાન, ”
યાને કવિઓનાં કાવ્ય શરાખનો મગજ ત્રી પ્યાલો. પછી લાગ્યું કે, “ કવિ
કાફનોના ખજાનાની કુચી ” કહે. પણ શાયરોને કાફનોની ઉપમા
આપવા નહીં ગમ્યું, તો જોડે તેઓએ પોતાનો ખજાનો ખુલ્લો મેળવવાની,
યાને ભેદ સમજવાની કુચી આપણને વારસામાં આપવાની તો કાફ-
નોના જેવીજ બખીલાઈ કરી છે. લાગ્યું કે “ ગંજે સુશાઈરે ” નામ
આપ્યે. કેમકે શાયરોની ભેગી મળતી મડળી મધેનો આ એક ગંજ છે.
વળી લાગ્યું કે, “ ગંજે શાયરાન ” નામ આપ્યે. એ પ્રમાણે અઠ અ-

લંકારોની હમને અજ્ઞા જોવી મળ પડી છે, અને તે જોડે “શીખેલાઓ” ને મનથી કુચ નથી, પણ મારા જોવાજ અલ્પ-જ્ઞાનવાળાઓને તેમાંથી જોઈતો ખોરાક પુરતો થઈ પડશે.

૧૧૮:—અલંકાર સંસર્ગાલંકાર:—એમાં જુદા જુદા એકથી વધારે, અનેક અલંકારો એકજ બનાવટમાં મળતા હોય, તેનો સમાવેશ અથવા સંસર્ગ થાય છે. અને એમાં હું કહું છું કે સેકડોજ નહીં, પણ હજારો દાખલા જો માંગો તો તે આપણી પાસે ઢગલાબંધ નીકળશે. માટે એના ઘણા દાખલા આપીશું:—

ઘણા કવેતોમાં બધે ત્રણ ત્રણ અલંકારો આવે છે, જેને આપણે સંસર્ગાલંકારમાં જણાવ્યા છે. તેમાં એકતું પ્રાધાન્ય યાને ચઢતું પાસું, અને બીજાતું ગૌણત્વ યાને ઉતરતું પાસું હોય છે. તેથી જેતું પ્રાધાન્ય તે અલંકાર લેવો.

“પુરદેહ હમાન બેહ કે બ તનહા ખુરી,

વાઈ બર આં ખુરદેહ કે તનહા ખુરી.”

યાને:—ખોરાક છુપી રીતે એકલાએ ખાવો એ સરસ છે. તું જો ખોરાક એકલો છુપી રીતે ખાય, તો તારી ઉપર લ્યાંત પડજો ! બીજો અર્થ એવો પણ થાય છે કે, જો તું માણસના શરિરનો ખોરાક ખાય, તો તારી ઉપર લ્યાંત પડજો ! એમાં તનહા શબ્દ ઉપરથી શ્લેષાલંકાર—બીજોજ અર્થ થવાથી દ્વિઅર્થિ—અને વળી એમાં સત્યાસત્યદિપક સમાયલો હોવાથી અલંકારોનો સંસર્ગ થયલો જણાશે.

અસ્થિરં જીવિતં લોકે અસ્થિરે ધન યૌવને ।

અસ્થિરાઃ પુત્રદારાશ્ચ ધર્મ કીર્તિર્દ્વયં સ્થિરં ॥

પ્રાણી માત્રના જીવતરનો, પૈસાનો, જીવાંનીનો, છોકરાનો, ઘેરીનો, કોઈનો પણ ભરોસો નથી. આજ છે ને કાલે નહીં. પણ ધર્મ અને કીર્તિ એ બે તો સ્થિર રહેવાનાં.

એમાં પુનઃક્રિત-સમયોની-વગેરે અલંકારોથી સંસર્ગ થયેલો છે. લોડ ટેનીશને નીચલો ઉત્તમ દાખલો આપ્યો છે.

His honour rooted in dishonour stood,

And feath unfaihtful kept him folsely true
યાને કે તેનું માન તો અપમાનમાંજ જડાઈ રહેલું હતું. તેની નિમગ્નહારામ નિમકહલાલીને લીધે તેને જુદી રીતે સાચો રાખ્યો હતો.

એમાં ઉત્તમ વિગ્ધાવિશેષણ (*Oxymoron*) તેમજ પેહેલાન જે શબ્દોમાં વર્ણાનુપ્રાસ (*Alliteration*) સમાયલા હોવાથી અલંકારોનો સંસર્ગ થયેલો છે. તેવોજ બીજો દાખલો છે:—

“ દેલઆઝારી મકુન ! બારી બેકુન બારી દેલઆઝારી !

દેલઆઝારી નેકુ નશુઅદ નેકુ બાશદ દેલઆઝારી. ”

યાને કે:—જીલમાત નાં કર ! જીલમાત એકવાર કરી જો ! જીલમ એ કેંઈ સારો નથી, જીલમ સારો છે. એ પ્રમાણે ભાષાંતર ખરું છે, પણ વાત વાંધા ભરેલી છે. હવે એમાંથી બીજો અને ખરો અર્થ એવો નીકળે છે કે:—જીલમાત નાં ચલાવ ! પણ એ મારાં દિલ ! તું એક વાર રદન કર ! જીલમ કરવો એ સારો નથી, એ મારાં દીલ ! રદન કરવું બેહેતર છે. એમાં ઉલ્લેખ અર્થ છે, તેમજ સત્યાસત્યદ્વિષક પણ હોવાથી અલંકાર સંસર્ગાલંકાર બનેલો છે.

કવિ ધીરાએ એક રાજાએ ગાંધને કુટનારી પાસે ગવાડ્યું છે કે,

માળી આવ્યો ફૂલો વેડવારે, કળીઓ કરે છે વિચારે,

આજનો દીન રળીઆમણો, કાલે આવશે આપણો કાળરે.

હેતે હરિ રસ પીછાએ.

એમાં નિર્જીવજીવિત છે, કે ફૂલની કળીઓને વાત કરતી ચિતારી છે. તેમ વળી, એમાંતો ફૂલની કળીને નામે મોહોત વીશેની વાત કહેલી છે. એ પ્રમાણે અલંકારોનો સંસર્ગ કરેલો છે.

It is very dangerous to sleep in a Railway train. Why-so ?

Because it moves on slippers.

યાને:—રેલ્વે ત્રેનમાં સુવું, એ ઘણુંજ લય ભરેલું છે. એમ કાંઈ ? કારણ કે રેલ્વે ત્રેન હ મેશાં સ્લીપર્સ ઉપર ચાલે છે. અહિં આં સ્લીપર્સ શબ્દના ઉચ્ચાર વડે સ્લીપર્સ એટલે સલેપાટ પણ થાય, અને સ્લીપર્સ એટલે ઉઘનારાઓ પણ થાય. યાને સલેપાટ ઉપર ટ્રેન ચાલે છે એમ પણ થાય, અને ઉઘનારાઓ ઉપરથી ત્રેન ચાલી જાય છે એમ પણ થાય એ પ્રમાણે સ્લીપર્સ શબ્દ ઉપર સ્લેપ આવ્યાથી સ્લેપાલંકાર, તથા એમાં, પ્રત્યોત્તરાલંકાર બેળાયેલો હોવાથી સંસર્ગ થાય છે.

નીચલા દાખલામાં કે શબ્દ વારંવાર આવે છે, અને તેના વળી અર્થો જુદા થાય છે. અને શબ્દ ઉપર સ્લેપ તેમજ શરન્દ્વિધા

એઉ સમાયલા છે:—

“ દર આં દર કે કે કે કે કે આ કે કે કે આમદ કે,
મરાં ધમન અગર હસ્તી એ કેહેરો લોટ્ટે ઉ આગે. ”

ફારશી ભાષામાં કાફ અને ગાફ હરફો એવા છે, કે ગાફને ઠેકાણે કાફ અને કાફને ઠેકાણે ગાફ પણ ચોક્કસ શરતોમાં લખી વાંચી શકાય છે. અને તે ધોરણે ઉપર પ્રમાણે ગોઠવણ કરેલી હોવાથી બંધા કે જં વંચાય છે, પણ હવે તેને સૌ સૌના ખરા હરફોથી લખ્યે:—

“ દર આં દરથે કે થે થે કેહ કેહ આ થે થે કેહ આમદ કય. ”

અર્થ:—તે બાદશાહી દરબારમાં વારંવાર એમ બને છે કે, એક વાર માત્ર એક તણખજું હોય તેને પાહાડના જેટલી અગત્ય મળે છે; અને કાંઈવાર તો પર્વત જેવાં મહત્વનું હોય તે કસા કામનું નહીં હોય, એવું તણખાં જેવું થઈ પડે છે; વાસ્તે રાજાની ઇતરાજી અને મેહ-રખાનીનું જે તુંને કાંઈ પણ લાણુ હોય તો એવી દરબાર ઉપર તું ભરોશો રાખી નાં બેસતો.

“ કલ્હ બાળા અંગી ખીલારે, ફાગે ધુલતી રત રમી.
નવલ લલિત વેલી ફૂલો રંગીન, ભાતલી ઘાટડી ધાલીરે;
ગોરી ગુણધારી ઘણી ઉપકારી, છે તનુ પીમળ વાળીરે.
ભમર કાએલ પીક સહ માલિની, મોહિની સુરની શરીરે;
રાગ રસદૂલી આનંદથી ઝૂલી, સર્વ જગે સુખનગીરે,
નર્સદ ગાતો સદ્ગુની સાધવી, નીતિ હથે અસવારીરે;
સજીવનકારી વસત કુમારી, રેલડી રંગની ભારીરે. ”

એમા ૩૫૬—સજીવારોપણુ—વર્ણાનુપ્રાસ વગેરેના બેળ છે. કબીરની સામેના નીચલાં પ્રતિભૂતિ પ્રબધમાં અનુપ્રાસિકાલંકાર તેમજ કાકુસ્વર અને અન્યોક્તિકાનો સંસર્ગ થયો છે.

કબીર:—ચીંતાસે ચતુરાઇ ઘટે, દુઃખસે ઘટે શરીર;

પાપસે ઘટે લક્ષ્મી, કહેતે દાસ કબીર.

પ્રતિભૂતિ:—ચીંતા બીન ચતુરાઇ નહીં, દુઃખ બીન કેશા શરીર ?

પાપ બીના લક્ષ્મી નહીં, ભુક્ષા દાસ કબીર.

ઐરંગઝેબની બેટી ઝખ્ખુનનીસા એક શાયરા હતી, અને તેનું શાયરી નામ “ ગખ્ખી ” યાને “ છુપાયલી ” એવું હતું. એક વાર એક કવિએ તેના ઉપર નીચલું લખાણ મોકલ્યું:—

“ છુલખુલે-રયત શવમ ગર દર અમન બીનમ તોરા,

મન શવમ પરવાને ગર દર અનનુમન - ખીનમ તોરાઃ
 ખુદતુમાઇ મીકુની અએ શમયે મેહફીલ ખુબનીસ્ત,
 મન હમી ખાહમ કે દર ચક પયરહન ખીનમ તોરા.”

અર્થ; હું જો તુંને એક ખાગમાં જોઉં, તો તારા ગાલો ઉપરના
 ગુલાબને સાર હું ખુલખુલ બની જાઉં, અને જો હું તુંને મીજલશની
 અંદર જોઉં, તો હું તારી આસપાસ પતંગ્યાની માફક ભમ્યા કરું.
 ઓ મીજલશની રોશની ! તારો એહેરો ખીજઓને બતાવવો એ ઠીક
 નથી, હું-આહું છું કે હુંજ તુંને જનાની લેખાશમાં જોઇ શકું.

આ અલંકાર ઉત્પ્રેક્ષાનો પણ ગણી શકાશે, અને ગુલાસ્વરી પણ
 ગણાશે. તેમજ વળી એનો જવાબ પેલીએ આપ્યો છે, તે પણ અ-
 તિસ્થોક્તિ તથા ગુલાસ્વરી, અને શાયરાએ પોતાનું નામ જણાવનારો
 તખલ્લુસ વાપરવા સાથે તેનો એક નૂહોજ અર્થ કરવાનો, એવા ઘણા
 અલંકારોનો સંસર્ગ જોવામાં આવશે. તેમજ ખુદપરસ્તીનો અલં-
 કાર પણ તેમાંજ છે.

“ ખુલખુલ અઝ ગુલ જેગુઝરદ ચું દર ચમન ખીનદ મરા,
 છુતપરસ્તી કય કુનદ ગર બરહેમન ખીનદ મરા.
 દર સુખન મખખરી શુદમ માનન્દે ચુ દર બરંગે ગુલ,
 મયલે દીદન હરકે દારદ દર સુખન ખીનદ મરા.”

અર્થ; હું એટલી બધી તો ખુબસુરત છું, કે જો ખુલખુલ મને ખાગમાં
 જોશે તો ગુલાબને છોડી દેશે. માને મને ગુલાબ કરતાં વધારે સરસ
 ગુલાબ જોઇ મારી આગળ આવશે. અને જો એક બ્રાહ્મણ
 મને જુએ તો તે મુર્તિપુંજ છોડી દેશે. માને મારી મુર્તિની ખુબસુરતી
 એટલી બધી તેને છક કરી નાંખશે, કે તે મને પુજવા આવશે. જે
 પ્રમાણે ગુલાબના પુલમાં સુગંધ છુપાઇ જોડેલી છે, અને કોઇને જણાતી
 નથી, તે પ્રમાણે હું કવિતામાં “ છુપાયલી ” (મખખરી) છું, સખબ
 જે કોઇ મને જોવા ઇચ્છતો હશે, તે મને મારી કવિતામાંજ જોશે.

એમાં આપવડાઇનો પણ તમામ અલંકાર આવી જઇ ૪-૫
 અલંકારોનો સંસર્ગ કરે છે.

दरिद्रान्मर कैतेय मा प्रयच्छेश्वर धनं ।

व्याधितस्यौषधं पच्यं नीरुजस्य किमौषधं ॥

અર્થ:—હે કુતિપુત્ર ! હું દરિદ્રીઓનેજ દાન કર. ધનપાત્રને

નાં આપ ! ઓસડથી રોગીને શુભ થાય છે, પણ નીરોગીને ઓસડ શું કરવા લેઈએ ? એમ કુતિપુત્ર અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ કહેલું છે. એમાં સુસ્વરોચ્ચારણ, કાકુસ્વર વગેરે અક્ષરો સમાયલા છે. નવ એકાંતો પારો આ અક્ષરોથી બરપુર છે. આંકના પારા જોકે ગદ્યમાં છે, છતાં સ્વરૂપ કવિતાનું છે, અને તે રાગકાઠીને ખોલ્યે છીએ માટે ગાયન જેવું છે.

૯ ૧ ૯

૯ ૨ ૧૮

૯ ૩ ૨૭

૯ ૪ ૩૬

૯ ૫ ૪૫

૯ ૬ ૫૪

૯ ૭ ૬૩

૯ ૮ ૭૨

૯ ૯ ૮૧

૯ ૧૦ ૯૦

૯ ૦ ૨ $\frac{૧}{૪}$

૯ ૦૧ ૪ $\frac{૧}{૨}$

૯ ૦૧૧ ૬ $\frac{૩}{૪}$

૯ ૧ ૧૧ $\frac{૧}{૪}$

૯ ૧૧ ૧૩ $\frac{૧}{૨}$

૯ ૨ ૨૨ $\frac{૧}{૨}$

૯ ૨૧ ૩૧ $\frac{૧}{૨}$

૯ ૩ ૩૧ $\frac{૧}{૨}$

એમાં રંગસરંગી ઉત્તમ છે, કેમકે નિર્ણય નવ એકાંતો પારા ઉપરથી માણસને બોધ લેવા કહે છે કે, નવે નવના જેવી દોસ્તી રાખો, કેમકે આખા એ પારામાં બધેજ નવ આવ્યા ત્રિના રહેતા નથી. જેમકે નવે દુ ૧૮; એમાં ૧+૮ મળી ૯ થયા. નવે ત્રી ૨૭; એમાં ૨+૭ મળી ૯ થયા. નવ પા ૨ $\frac{૧}{૪}$ = ચાર દુ આઠ ને એક ૯; નવ અર્ધ

$૪ \frac{૧}{૨}$ = બે ચોક આઠ ને એક ૯; નવ પોણે $૬ \frac{૩}{૪}$ = છ ચોક ચોવીશને ત્રણ ૨૭=૨+૭ એટલે ૯. એ પ્રમાણે નવે નવના જેવી દોસ્તી કાઢની નથી. ૧૭ વખત તે લોકને છુટા પાડ્યે, તોપણ નવના નવજ રહેશે. અંગ્રેજીમાં Q અને U ના જેવી દોસ્તી રાખવા કહે-છે. કેમકે Q પોતાના દોસ્ત U ને લીધા વગર જેમ કેઠે જતો નથી; અને હંમેશ સાથેજ રહે છે, તેમજ નવે નવ પણ નવરાનેજ લઈને જાય છે, તેમ મનુષ્યો-એ દોસ્તો સાથે વર્તવું.

એમ છેક વેર બધેજ સરવાળા ગણશે તો નવજ આવ્યા

કરશે. વળી એ ઉત્તરોત્તરવૃદ્ધિ છે; તેમજ અક્ષરાભાવી પણ છે. કેમકે એમાં આંકડાના અક્ષરોની મંજલ લીધી છે.

વળી દરેક ઉચ્ચકાનો પ્રતિપક્ષિ ઉચ્ચકો, અથવા પ્રતિકુળ નંબર પણ બરાબર ઉલટ સુલટ ખુદરતે ગોઠવેલો છે. જેમકે ૯ એકુ ૯; તો ૯ દાન ૯૦—૯ દુ ૧૮; તો નવેનવે ૮૧; તથા ૯ ત્રી ૨૭; ને ૯ અઠામ ૭૨—તથા ૯ યોગ ૩૬; અને ૯ સતામ ૬૩—તથા ૯ પચામ ૪૫; અને ૯ છગે ૫૪—એ પ્રમાણે ૧૮ ના પ્રતિકુળ પાસમાં ઉલટી રીતે ૮૧ થયા; ૨૭ તે ૭૨ થયા; ૩૬ તે ૬૩ થયા; ૪૫ તે ૫૪ થયા.

રામચંદ્ર ચ દ્રિકામાં ભુજગી છંદ જોડેલો છે કે,

કૃતધ્ની કુવાતી પરસ્ત્રી વિહારી, કરો વિપ્ર લોભી ન ધર્માધિકારી.

યાને, કીધેલા ઉપકારોના બદલામાં અપકાર કરનારો, નહારાં છંદમાં પડેલો, પારકાની સ્ત્રી ભોગવનારો, લોભી, એવા આહાણુ અથવાં મોખેદને ધર્મનો ઉપાધ્યો યાને દશતુર કે ગુર ગરો 'ક'પએ કરવોજ નહીં. એ પ્રમાણે ધર્મના નીચ ઉપાધ્યા વીશે લખતાં કવિ કેશવદાસ કહી ગયો છે; તે પ્રમાણે જે લોકો વર્તે, તો કાંઈ ગામમાં ફેસાદ થવાનો સંભવ રહે નહીં. એમાં સયોગનો લોપ થયેલો છે. વળી મહિં વર્ણાનુપ્રાસ છે, તેથી અલંકારોનો સંસર્ગ થયો છે.

કવિ ગોલ્દસ્મીયની નીચલી જૂદે જૂદે ઠેકાંણેની ભેગી લીટી-ઓમાં અલંકારોનો ધણો સંસર્ગ થયેલો છે, જેમાં પ્રાધાન્ય એક શબ્દને બદલે બીજો શબ્દ વાપરવાના અલંકારનું છે.

“ *For talking age and whisp'ring lovers made!* ”

+ + +

Where grey-beard mirth and smiling toil retired,

+ + +

Imagination fondly stoops to trace

+ + +

Where, then, ah! where shall poverty reside,

To 'scape the pleasure of contiguous pride ? ”

૧ લી લીટીમાં “વાતના લેહેરી ધરડા વાતડયા ડાસાઓ ” ને વાસ્તે વ્યાકરણ વિરહાલંકાર વાપર્યો છે, અને તેમાં મધ્યાક્ષર લોપાલંકાર પણ છે. બીજી લીટીમાં કહે છે, કે જ્યાં ભુરા રંગવાળા બાલ સાચના ખુશ મીનજી લોકો, તથા હસ્તે મોઢે કામ કરનારા માણસો દિવસને

છેડે જતા હતા. એમાં પણ વ્યાકરણ વિરહાલંકાર છે. ૩. છ લીટીમાં “ કલ્પના કરવાની ટેવનાળો, અથવા વિચાર દોડાવનાર માણસ ” ને માટે વ્યાકરણ વિરહાલંકાર વાપર્યો છે. છેલ્લી લીટીઓમાં કહે છે કે, “ હવે ગરીબ બીચારા લોકો પોતાના સળધમાં આવતા મગર-લોકોના જીવમચી ખચવાને વાસ્તે ક્યાં જઈને રહેશે ? ” એમાં પણ અન્યશબ્દાલંકાર તથા પ્રવર્ણુલોપાલંકાર વપરાયેલો છે.

નીચલા દાખલામાં મિશ્રણા પરિભાષિકા, શ્લેષાલંકાર, અને વર્ણાનુપ્રાસનો સંસર્ગ થયો છે:—

“ મામા મરી ગયા, ને મામીને મન મોજ; -

કાકા તો કલ કતા ગયા, ને કાકી કાટે રોજ.”

મમ્મા તથા કકાથી વર્ણાનુપ્રાસ છે. મરી નામે શેહેર છે ત્યાં મામા તો વેપાર કરવા ગયા, અને મામી ઘર આગળ સ્વતંત્ર મોજ મારે છે. કાકા કલકત્તે ગયા, અને તેજ દહાડે કાકી કાટે (કવેટા) નામના શેહેરમાં ગઈ છે. હવે મરી—કલકતા—અને કાટે એ શેહેરોના નામો ઉપર શ્લેષ આવવાથી એવો પણ અર્થ થયો, કે મામા ગુજરી ગયાથી મામીને નાતર કરવાની મનમાં ઉમેદ થઈ. કાકા કાલે કપાઈ ગયા, તેથી કાકી કૂટે છે. વળી ગૂજરાતી લખાણમાં ઉરદુ “કલ+કતા ગયા” (યાને કાલે કપાઈ ગયા.) એવો મિશ્રણા પરિભાષિકા પણ છે; અને વર્ણાનુપ્રાસ પણ છે.

“મેરાજકે શબ્દ અર્શપે કયા ધુમ મચીથી,

હજરતપે ખુદાઈ તો સખી જીમ રહીથી;

લવલાક લમા હકને કહા શાંનમે છતકે, -

તકદીર લી હાથ અપતે કે પછ ચુમ રહીથી. ”

અર્થ:— જ્યારે મહમદ પેગંબર ખોદાને મળવા રાત્રે, યાને શમે મેરાજને દહાડે, આશમાન ઉપર ગયા ત્યારે ખુદાની દરગાહામાં શુધુમ ચાલી રહી હતી. ખોદાની મેહેરખાની પેગંબર સાહેબ ઉપર હતી, તેથી ખોદાતાલાએ કહ્યું, કે જો તું નહીં હતો, તો હું આ દુન્યાં પેદા કરતો નહીં. તે વખતે તકદીર પણ પોતાનો હાથ અબ્બયખીથી દાંતમાં લઈને અચરત થતી હતી.

એમાં અતિશ્લોકિત—ભાષ્યોક્તિ—નિર્ણવજીહ્વા વિગેરે ધણા અલંકારોનો સંસર્ગ થયો છે નરહર કવિ કુંડળીયોમાં કહે છે કે,

નરહર બિનંતિ કહા કરે, જનુનિ સુતા બિખ દેત;

માડ ખેતકું જો મુગે, સાધુ પરત ધન લેત..

સાધુ પરત ધન લેત, નાવ ધર ત્રિયા જો યોરે;
જો પેરા સો યોર, પ્રીત પ્રીતમ કરિ તોરે.
નૃપતિ પ્રજાકું દુઃખ દેત, કહા શમશેર કર ધર;
સુનહો અકળર શાહ, કહા બિનતિ કરે નરહર.

માને;—મા થઈને દીકરીને ઝેર આપે, વાડ ખેતરને નુકશાન કરે, સાધુ થઈને પારકાનું ધન હરણું કરે, નારી થઈને નાવરૂપી જે ધર-તેને ફૂંપાડે, પેહેરેગીર થઈને ચોરી કરે, પ્રિતમ કેહવડાવીને પ્રિત તોડે, રાજા થઈ ગરીબ પ્રજાને હાથમાં તરવાર ધરી દુઃખ દે, તો પછી એ અકળર પાદશાહ ! શું વિચારવાનું અને કહેવાનું રહ્યું ?

એમાં વર્ણન બીજી વસ્તુ ઉપર છે, છતાં તે ધર્મગુરુ ઉપર શ્રુષ્ઠ છે, તથા તેમાં ઉત્પ્રેક્ષા—સ્ત્યાસત્યદિપક—રૂઢીર વિરૂધ્ધા-લંકાર—તંત્રંગસાધક, વગેરે અલંકારોનો સંસર્ગ થયેલો દીકામાં આવશે.

સંપ સુખ ને તન મન ધનની, થઈ લાગી આજે વઢવાઢ;
ધન કેહ મુજનો દાવો પેહેલો, મન તન કહે હકનો છે બાધ;
સંપ ઝોળાંગે ઉઘર તમારો, સુખ તેનો ધર્યું રહે હાથ;
ફરિયાદી આવી મુજ પાસે, પ્રથમ જવા સૌ લીડે બાથ.
કહ્યું ગરીબે દુવાઓ દઈને, પ્રવેશ દુરસ્તી તનની થાવ !
પછી હાથમાં સંપ લાહી લઈ, ઝો મન મુજ ખ્યારાં ધર જાવ !
ધનની પુઠે આબાદી ને, દીર્ઘાયુષ પલુ પાછળ દોડ !
ધરી સર્વની લગામ દિલથી, સુખ હાંકી જ કદિ ન છોડ !
ધુસવુ પેહલું પ્રીય જેમ છે, ફરવું પાછું છેહલું જન !
કરી હમાજેર પગે પડીને, શાલ મુખારક દઈને માન !
નિત શેવામાં હાજર રહીને, વર્ષ પાદ વરધી દેજો !
ગરીબ તમારાં વાહલાં સુખી, શુકન રૂડા આવી કેહજો !
દીક આકરી જે કરશે તે, એકાંતેરમાં પેહેલો જાય !
ઠરાવ હમારો નવાં શાલનો, મંભુર કરજો રે ખુદાય !

એમાં ફરિયાદી આવી તેનો ઠરાવ થયા વીરો છે. એમાં વર્ણન તો મારા-મારીનું છે, પલુ અંદરથી તો નવા શાલની મુખારકબાદી જણાવેલી છે. તેથી દ્રષ્ટાંત રૂપક છે, તેમજ નિર્જીવ વસ્તુને જીવ આપેલો હંવાથી નિર્જીવજીવીકા છે.

વળી ધણીગમ વર્ણાનુપ્રાસ પણ છે. તેમજ ઉપમાનાલંકાર વગેરે ધણા અલંકારોનો સંસર્ગ થયેલો છે.

મી. એમ. એન. "કુકાની *Wit and Humours of the Persians* " પુષ્કળ દાખલાઓ આપણને પુરા પાડે છે; જેમાંથી પસંદ પડતા આપણે ટપકાવી લીધા છે.

તખરીઝવાળા સેખ ઉલ ઇસલામે મુદલાં મહમદ અસાર નામના કવિને પોતાનો બુનો પુરાણો ફાટીતુટી રહેલો જખ્ખો ભેટ આપ્યો હતો. આવા ધર્માત્મા પુરુષની ભેટ હંમેશાં ઘણાજ ભક્તિલાવથી પેહેરવાનો ચાલ છતાં, આવો ધસાઇ પીસાઇ રહેલો દગલો પેહેરવા નહીં ગમવાથી, એવડાં ત્રેવડાં અલંકારમાં થોડી લીટી બનાવી તેના ઉપર મોઢલી; જેમાં તાણાનો—સૂચકદિકા—અન્યોક્તિકા—ભાષ્યોક્તિ અને અતિશયોક્તિનો અલંકાર સમાવેલો છે.

“ જામેઇ બખશીદ શેખે ઇસલામે અઅઝમ બન્દેહરા;

વેહુ મુખારક જામેઇ સાલે ફરાવાંન યાફતે—

રશતે હવ્યા અઝ બરાએ આદમશ દર બદુ હાલ;

મરીયમશ દર કારગાહ અઝ બેહરે ઇસા યાફતે—

વાંગે અઝ મફતુલે પરમે નાફેએ પયગમબરશ;

ફાતમે ગશતે રફુગર હર ફુજ બેશગાફતે—

મન ગે હદ તરમ કે પુશમ જામેઇરા કાન્દર બ;

આફતાળે તલઅતે અન્દીન પયમબર તાફતે ? ”

યાને, સેખુલ ઇસલામે મને એક એવો જખ્ખો બક્ષેશ આપ્યો છે, કે જે પુન્ય જખ્ખો ઘણાજ વરસનો બુનો છે. કુત્યાની પેદાશના પ્રારભમાં તે જખ્ખા માટેનું સુતર આદમને સારૂ ઇંચે કાંતીયું હતું, અને મરીઅમે જીસસને સારૂ શાલ ઉપર વણ્યો હતો. ત્યાર પછી તેના ફાટેલા ભાગે ઉપર ફાતમાએ ઠીંગડાં માર્યાં હતાં, અને તે ઠીંગડાં મારવાનો દોરો પેગંબર સ્નાહુબના ઉંટના ઉંનનો બનાવેલો હતો. આટલા બધા માહાત્માઓની રોશનીથી પ્રકાશીત થયેલો જામે પેહેરવાની મારી શી તાકાત છે ?

“ સુરંગ જંબુ દ્વિપમાં, સુરંગ ભર્તૃખંડમાં,

સુરંગ ઉજ્જુ થંડમાં, સુરંગ આઠ બંધ છે;

તર ફુલો ફળો લતા, સુધાન્યથી ઘણી મના,

વનસ્પતિ તણી છતા, રક્ષાળ ભૂમી ધામ છે;

ગિરી નદી સરોવરાં, સુધાતુ ખાણ દેહરાં,

ગુફા ઘણી મઠો ઘરાં, રસિક રમ્ય કામ છે;

મનુ સહ સુરંગનાં, સુપખિ પંચરંગનાં,
પશુ બહુજ બંગનાં, સુરગ બ્રહ્મ નામ છે. ”

એમાં હિંદુસ્થાન જેવા દેશના હિમાલય, વિંધ્યાચળ, સહ્યાદ્રિ
સરખા પર્વતો; તથા ગંગા, જમના, સિંધુ વગેરે નદિઓના દેખાવ
ઉપરથી કટાવળ ધ તથા વર્ણાનુપ્રાસ વગેરેમાં વર્ણન કરેલું છે.

પ્રશ્ન.—કંટક પેર ગુલાબકો તોયે એસો પુલ;

કયા કહિએ કિરતારકો કે તો ધર એસી ભુલ ।

ઉત્તર:—શીશ ધડ સખ ભુલ ક્રિયા, ફીર જલાયો મુલ;

ખતને દુઃખ તનપર સથો, તો એસો પાયો પુલ.

કાંટાના ડાંખળાં ઉપર ગુલાબના જેવું નાભુક સુંદર પુલ જોઈને
પંચરંગની નિંદા કરી છે, કે તે કિરતારને ઘેર આવો અન્યાય થાય
છે, કે આવાં નાભુક ગુલાબને કાંટાની સોટી ઉપર રાખ્યું છે. ત્યારે
કાંટાની ડાંખળીએ જવાળ દીધો છે કે, ધડ ને માથું સઉ ભુલાં પાડ્યાં,
અને વળી માત્ર મુળ બાળી નાંખ્યું. એટલું બધું દુઃખ ખમ્યું, ત્યારે
મારી ઉપર આવું સુંદર અને નાભુક પુલ ઉગ્યું છે.

કવિ મીઠન કહે છે કે—

.....Such joy ambition finds

+ + +

...In at this gate none pass

The Vigilance here placed

એમાં “ લોભી લોકોને એવીજ મળ મળે છે...એ દરવાજેથી એવા પેહે-
રાની અંદરથી કોઈ પણ પસાર થઈ શકે નહીં ” એટલાં વાક્યને મટે
વ્યાકરણ વિરહાલકાર વગેરે વાપરેલા છે. વળી શેક્ષપીઅરે કહ્યું છે, કે
“ Fare thee well, great heart, Ill-wraved ambition,
how much art thou shrunk! ” એમાં Heart=ગેટલે
મોટાં દિલના બાહુદુર માણસ, તથા Ambition=ગેટલે લોભી માણસ.
એમાં વ્યાકરણ વિરહાલકાર વિગેરે વાપરેલા છે.

“ દર દુરુજે દુરુર અકીકે લખત નહ્દે જાન નેહાદ,
જાનસીએ નહીસ જુદ બ જાએ નેહાન નેહાદ,
કુદંલી એ લાચલ બર દરે આં દુર્જ ઝદ લખન,
ખાતન એ અંબર આમદો મોનુરી બર આં નેહાદ. ”

(સલમાન સાવજી)

અર્થ:—તારી અંદીકના હોઠોવાળી મોતીની દાખડીમાં એવું તો સરસ તંત્ર છુપાવ્યું છે, કે જેની કિંમતમાં હું દંગીજ આપવી ધંદારત છે. નહીંજ ગણત્રિ થાય એટલી કિંમતની તે હોવાથી તેને છુપાઈ રહેલી જગાએ રાખવામાં આવેલ છે. અને તારા હોઠો છે, તે પરવાળાંતું ખનાવેલું તાણું છે, જે પેલી દાખડી ઉપર મારેલું છે. અને તારા મુખમાં આગળનો ખુશનુમા તંત્ર છે, તે પેલાં તાળાં ઉપર અખરના શીલ રૂપે છે.

એમા સરસ ઉપદેશાલંકાર છે, તેમજ એ અતિશ્લેષકિતનો અલંકાર છે, તેમજ વર્ણાનુપ્રાસ છે. કેમકે પેહેલી લીટીમાં ત્રણ “ દાલ ” સાથે આવે છે. કહે છે કે, ઉપલી લીટીવાળો કસીદો મુલતાન એવીસ અને તેની મા દીલશાદખાતુનની ફરમાસથી લખાયો હતો, અને શાયરને રબ્બે પ્રાંતમાં બે ગાંભો ઇનામમાં તેઓએ આપ્યાં હતાં !

ગરીબે જોડેલા નીચલાં મનહર હંદમાં ધણા અલંકારો આવશે:—

જૂઓ અવતાર નાર, કરો કદનો વિચાર,
અવયવો દીધા કેડે, દુષ્ટ એ જણાય છે;
ઉરમાંહિં જાની વાત, રાખે ન તે ધડીવાર,
સ્તનમાં છુપાવવા બે, કાથળા ભરાય છે.
એવી દેવી આડી જાત, પેટમાં કાઢવાતી વાત,
જાતી કીધી ત્રણું તોએ, ગ ધ ઉભરાય છે;
ધાવણુ મીષે ધવાડે, ઘાત દુધમાં અખાડે,
જાતી ખોલી થાય ત્યારે, ચાડીથી ધરાય છે.

એમાં નારીનાં પાતળાં પેટ ઉપર લખેલું છે. પ્રભુએ જ્યેષ્ઠ કે એની એક બીલ્લજની જાતીમાં પુત્રપત્ની માફક જાની ઘાત છુપાવી શકાતી નથી, તેથી સ્તનરૂપી બીજા બે જાતી પુત્ર કરતાં વધારે એને આપી, તોએ તેમાં પણ વાન ઉભરાયા કરવાથી પોતાના બાળકને ધવાડવાને મીષે મોઢાંવાટે નહીં, તો ધાવણુને રસ્તે દુધમાં બેળીને પેલી વાત બાળકના મોઢાંમાં રેડી દે છે, ત્યારે તેને સંતોષ થાય છે, વીગેરે. પેહેલી લીટીમાં વર્ણાનુપ્રાસ છે. તેમજ નારી ઉપર મેહેલું છે. વળી સત્યાસત્યદીપક પણ તેમાં છે. અને વિદગ્ધ સંકટપાલકાર પણ છે.

“ અગર મનસુર વારે બેળરદત બ પાએ દાર;

મરદાને પાએ દાર કે જેહાં પાએદાર નીસ્ત.”

ખાને:—કદાપિ તુ ને મનસુરની માફક શુળી આગળ લઇ જવામાં

આવે, તોએ તું મદંને મદંની માફક તારા ટાંટિયા મક્કમ. રાખજે; કેમકે આ જગત અવિનાશી નથી. આ સૂચકાદિકાલંકાર છે, તેમજ શ્લેષાલંકાર પણ છે. મનસુરની હકીકત નહીં જાણવામાં આવે તો એનો અર્થ સમજાય નહીં. મનસુર એક ધણોજ ઇશ્વર-ભક્ત સુધી હતો, તે ઇશ્વરને પોહોંચી ચુકેલો હોવાથી એવુંજ બોલતો હતો કે, “અન અલ હકક” યાને “હુંજ ખુદા છું.” આ ઉપરથી તે દેશના પાદશાહે તેને શુળીએ ચઢાવ્યો, તો શુળી આગળ હસ્તે મુખડેજ તે ઉભો રહ્યો, અને જરા પણ બીધો નહીં. જ્યારે શુળી ઉપર ચઢાવ્યો, ત્યારે તેના શરિરમાંથી લોહીનાં જે ટીપાં પડ્યાં, તે ટીપાં પણ બોલવા લાગ્યાં કે “અન અલ હકક” યાને “હું ઇશ્વર છું.” એક દાનાવ હકીમે તે લોહી એક શીશીમાં ભરી રાખ્યું. અને દવા જાણીને તેની સગીએ તે લોહી પીધું; તો તેના પેટમાં હુમેલ રહ્યા. અને જે બાળક જન્મ્યું તે સમસે તબ્રીઝી જેવો મોટો ઇશ્વર-ભક્ત જન્મ્યો હતો તેનું *Allusion* આ જગાએ આપ્યું છે. તેમજ પેહેલા પાએ દારનો અર્થ “શુળીનો પગ” એવો થાય. બીજા પાએ દારનો અર્થ મક્કમ; અથવા “ટાંટિયા મક્કમ રાખ” એવો થાય. ત્રીજા પાએ દારનો અર્થ સ્થાયિ અથવા નિરંતર થાય. એવો આ સંસર્ગાલંકાર છે.

મોતી મોટો મુળ હીણ, સરોવર પીઠ પઠાય;

શુરવીર ભાગો રણ મહીં, કહો એલા કોણસા ઉપાય ?

યાને; મોતી જોકે મોટું છે, તોપણ વગર કિંમતનું છે. સરોવર છે તોપણ તેની પીઠ ઉપર રહીને પસાર થઈ જવાય છે. અને શુરવીર જતાં રણમાંથી નાશી જાય છે. એનું શું કારણ? તે એલા તમે કહો! જવાબ:-પાણી નહીં. એ એકેનેકોત્તર, તેમજ વર્ણાનુપ્રાસ પણ છે.

બર્જે દરખતાંને સખઝ દર નઝરે દૂશીઆર;

હર વરકી દફતર ઇસ્ત, મારેફતે કેરૂદેગાર. (સાદી)

એટલે કે, એક દુશીઆર માણસને તો લીલાં ઝાડોનું દરેક પાંદડે પાંદડું, બોદાને જાણવાના માર્ગ માટેનું અંકેકું પુસ્તક છે. એમાં સત્યાસત્યદિપક તેમજ અતિશયોક્તિકાનો સંસર્ગ છે.

ચું હમલ, ચું સઓર, ચું ઝઓના, ઓ સેરતાન ઓ અસદ;

સું મખુલો, મીજન ઓ અકરખ, કઓસ ઓ જદી, દેલ્વો હુત.

એમાં રાશિ મંડળની અનુક્રમે બારે બાર નિશાનીઓ અર્થાવળીમાં ગોઠવેલી છે, તેમજ સયોગાતિશીકા વાપરેલો છે.

હઝરત મુસાના વખતમાં એક ભરવાડે ખોદાતાલાની જે બંદગી કરેલી છે, તે રામનીંદા અલંકારમાં નીચે મુજબ ઘણી વખણાયેલી છે:—
 “ તુ કુબ્લ તા શવમ મન ચાકરત, ચારકત દુઝમ કુનમ શાંને સરત.
 અએ ખોદાએ મન ફેદાયત બાંને મન, બુમ્લે ફરજંદાંને ખાંને માને મન.
 તુ કુબ્લ તા સરત શાંને કુનમ, ચારકતરા દુઝમો બખીએ કનમ.
 બમેઅત દુઝમ શપસહાયત કુશમ, શીર પીશત આવરમ અએ મોહતેશમ.
 વર તોરા બીમારી આયદ બ પીશ, મન તોરા ગમખાર બાશમ હમચુ” પીશ,
 દસ્તકત બુશમ બેમાલમ પાયકત, વકતે ખાબ આયદ બેરખમ બાયકત.
 ગર બેબીનમ ખાનેઅતરા મન દવાંમ, રઓગનો શીરત બેયારમ સુબેહો શાંમ.
 હમ પનીરો નાંનહાએ રઓગનીન, ખમરહા બેગરાતહાએ તાબે ધન.
 સાઝમો ચારમ બપીશત સુબેહો શાંમ, અઝ મન આવરદન ઝ તુ ખુદને તામ.
 અએ ફેદાએ તુ હમે ખુરહાએ મન, અએ બયાદત હએ હએ એ હી હાએ મન.”

અર્થ:—ઓ ભગવાંન ! તું ક્યાં છે તે મને કહે, કે હું તારો ચાકર થાઉં, અને તારે માટે (રખાડીના જેવા) બેઝા બનાઉં, ને તારા બાલ હોળું. ઓ ઇશ્વર ! હું મારી પોતાની બંદગી, મારાં બાલ-ગોપાલ, તથા માલમીલકત સર્વ તારી ઉપર સદેકે કરું. ઓ બલા, તું ક્યાં છે ? તું આવ ! હું તારા બાલ હોળું, ને વળી તારાં લુગડાં શીવી આપું, ને સાથે વળી તારાં કપડાંને બખીયો પણુ દઈ આપું. તારે સાફ દગલું શીવી આણું, ને તારાં માથાંમાંની બુ બેઘ કાઢીને તેને મારી લાખું. ઓ મોટા ખોદાયછ, હું તારે સાફ દુધ ઓ લાઉરે ! બે તું ખાટલે પડશે તો હું મારાં પોતાના બચ્ચાં છોકરાંની માફક તારી ચાકરી કરીશ. હું તારા હાથ ઉપર ચુમી લઉં, ને તારા ટાંટિયાની ચમ્પી કરું. વળી તું ઉંઘવાનો થશે ત્યારે તારું બીજાંણું ઓ પખોડી ઝાટકીને ઓખખું ચટ કરી આલીશ. તારું ઘર ક્યાં છે તે મેં દીકું નથી, બાકી તે બે એકવાર મારા બેવામાં આવે કેની, તો ફરોજ સહવાર સાંજ તારે થકી દુધ ને ધી લઈ આવું ! વળી પનીર, ને ધીનો ગગડતો રોટલો પણુ લાઉં, અને તારે વાસ્તે સફાઈ તાબાં દહીંનાં માટલાં આણી આણું. તારે સાફ બધું આવવાનું મારે તાબું બનાવી લાવવું, ને બસ તારે તો બેસીને માત્ર ખાયા કરવું. બલારે તું મને મળી બ ! તુંને મારાં સઘળાં મેઢાં બકરાં ઓ અર્પણુ કરી દઉં ! મારી આ બરાં દિલની અરજ બંદગી તુંને કરું છું, માટે હે ભગવાંન ! તું ક્યાં છે ?

આવી રામનીંદા સાંભળી મુસા પેગમ્બરે ભરવાડને ઠપકો આપ્યો,

કે “તું” આવું એ અદ્ભુતી ભરેલું કાણુને કહે છે ? તું મુસલમાનીન નહીં પણ કાફર છે. પ્રભુને એવી તારી શેવા આકરીની કાંઈએ આવશ્યકતા નથી. જે જન્મ્યો તેને માટે દુધ છે. તે કે જે જોડા પેહેરતો હોય તેને તેની જરૂર છે તે ઇશ્વરને એવી ચીજોની કાંઈએ જરૂર નથી. ” આ કપ-કાથી ભરવાડને પશ્ચાતાપ થયો તેણે પોતાનો જન્મો ફાડી નાંખ્યો, અને જગલમાં આદ્યો ગયો. તે ઉપરથી અલ્લાતાલાએ મુસા પેગંબરને કપકો દીધો, કે તને ઇસલામી ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા વધારવાને મેં મોકલ્યો, અને તું તો આમ કરીને લોકોનું ઉલ્લટું ચકીન તોડે છે. પ્રત્યેક મનુષ્યને તેમને અનુકુળ આવતી અમુક રીતો મેં બક્ષેલી છે, અને દરેક આદમીને તેને લાયકની ભાષાઓ આપેલી છે. જે તેને મનથી આશિર્વાદ સમાન છે તે તારે મનથી શ્રાપ સમાન છે. જે તેને મનથી મધ છે, તે તેને ઝેર જેવું લાગે છે. તેના અંતઃકરણમાં જે પ્રકાશ છે, તે તારાં દિલમાં દોળખતો અગ્નિ છે. જે તેના હૃદયમાં શુભાખ છે, તે તારી છાતીને કાંટા લાગે છે. જે તેના મનથી સારું તે તારાં મનથી નકારું, જે તેને પસંદ પડતું તે તને અણુગમતું, અને જે તેના દીલથી સદાચ તે તારાં દીલથી અપવિત્રાઈ છે. પછી પરમેશ્વર કહે છે કે;

“મન ન કર્દેમ બલકત તા સુદી કુનમ, બલકે તા બર બદેગાન જુદી કુનમ. હીદીઆરા એસ્તેલાએ હીન્દ મદેહ, સીધીઆરા એસ્તેલાએ સીધ મદેહ. મન ન ગર્દેમ પાક અઝ તશબીહે શાન, પાક હમ ઇશાન શયદો દર ફેશાન. મા બીરનરા મ નેગરીમો કાલરા, મા દીરનરા બેનેગરીમો હાલરા. નાએરે કલબીસ અગર બાશે બુઅદ, ગર્યે ગોસ્ત લર્એ ના ખાસે બુઅદ.”

એટલે કે, આ પૃથ્વી કાંઈ મેં તારા લાભાર્થે નથી ઉત્પન્ન કરી, પરંતુ મારા બંદાઓ ઉપર મેહોર્યાની અને બક્ષેશ કરવાને માટેજ મેં તેમને પેદા કર્યાં છે. હિંદુ લોકોની ભાષા હિંદુઓના મનથી આશિષ છે, અને સિંધી લોકોની બોલી સિંધીઓને સારૂ આશિર્વાદ સમાન છે. “અ-શોપરવરદેગાર પવિત્ર છે” એમ તેઓ બોલે, તેથી કાંઈ હું પવિત્ર થતો નથી; બલકે તેમ બોલવાથી તેઓ પોતેજ પાક થાય છે, અને મોતીના દાંણાં પાંથરે છે. હું કાંઈ બાહારના દેખાવ ઉપર, કે બાહારના બોલવા ઉપર નજર રાખતો નથી, પરંતુ તેઓનાં લિત્તર અને અંતર્યામ તરફ જોઉં છું. હું એટલું જ જોઉં છું કે તેઓનું અંતઃકરણ તાબેદાર છે, કિંવા તેમનું બાહારથી માત્ર મોઢેથી બોલવાનું જ તાબેદાર છે.

એમાં રામનિંદાનો અલંકાર છે; તેમજ સત્યાસત્યદિપક, સંયોધન,

જેવડપ્રાસ, વિદગ્ધ સંકલ્પાલંકાર, અપ્તહુનિઅલંકાર, વગેરે અલંકારોનો સંસર્ગ થયેલો છે; પરંતુ એમાં પ્રાધાન્ય રામનિદા અલંકારનું છે, અને બાકીના અલંકારોનું ગૌણત્વ છે.

૪૧

પ્રાચીન હિંદુ કાવ્ય.

“ *The Indian bards and sages,
Who lived in those far distant ages,
Wrote mighty works in verse and prose,
Ere yet the star of Hellas rose.* ”

(પ્રોટેસ્ટ મેકમીલન)

આગલા હિંદુ કવિઓએ કાયદા અને કવાયદ પ્રમાણેની કવિતા અને ગાયનોનો અભ્યાસ કરેલો હતો. જોકે તેમની ધણીક કવિતાઓમાં ધર્માંધપણ અને બીન જરૂરના વિલાગો ધણા વધારવામાં આવ્યા છે, તોપણ સામાન્ય રીતે લેતાં તેમનું કાવ્ય ચોખ્ખું, શાસ્ત્ર પ્રમાણ, અને વ્યવસ્થિત છે. એઓમાં અતિશય સુંદર ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર અને સજ્જવારોપણ વપરાયલા હોય છે. પરંતુ આગલા હિંદુ કવિઓમાં પણ બિલિત્સ અલંકારો બહુ વપરાયલા હોવાથી, હમે તેની ગમે એવી ખુબી છતાં પડતા મુક્યા છે. મહાન કાળિદાસ કવિ પણ આ જાનના નીતિ બ્રહ્મ કાવ્ય બનાવાથી મુક્ત રહ્યો નથી. નીતિ બ્રહ્મ કાવ્યો કાળિદાસે બહુ બહુ કરેલાં છે. તેમાં કામદેવ અને માહાદેવની મારામારીનો ચિતાર અતિશય અજીઠો ચિતાર્યો છે. તેમજ તેની વાંધાભરી ચાલ માટે તેના સસરા સાથે તેણે જે તકરાર લઈ, પ્રત્યક્ષ નીતિ બ્રહ્મ કર્યા બદલ કવિતાઓ વાંચનાં કામરસ ધણો વધે, અને કુછંદ ચાલે એવું છે. તેમજ પોતાની માશુક સાથે બીજના ચંદ્રના આકાર ઉપર જે કવિતાઈ વાદ ચલાવ્યો છે, તે ધણો રસદાર છતાં પ્રસિદ્ધ થઈ શકે એવો નથી. દુકમાં જે પ્રાચીન કાવ્યો બિલિત્સ છે તેમાં અલંકારની ધણીજ ઉત્તમ મળ્ય છે; એટલુજ નહીં પણ દારશી વગેરે જે ધણાં ઉત્તમ કાવ્યો બિલિત્સ જોડાયલાં છે, તેટલાં રસિક અને ઉત્તમ મગજશક્તિવાળાં છે. પરંતુ તે વાંચીને મનમાંજ રાખવા જેવાં છે. જોકે હિંદુ રસમને ૩૫ આપતાં તેવું દેટલુંક લેવું ભાગ પડે ખરું, તથાપિ આપણાથી તેનો ઉપયોગ થઈ શકે એવાં તે નિષ્કલંક નથી.

તેઓના સંસ્કૃતાદિ કાવ્યમાંથી થોડીક મતલબ સ્પષ્ટ અલંકારો વીશે આપીશુ સીરામપુરવાળા **વીલ્યમ વોર્ડની** રચેલી હિંદુઓની રીતલાત વગેરે તથા તવારીખ વગેરેના અંગ્રેજી પુસ્તકોને આધારે તેનું વર્ણન કરીશું.

૧—આપની કીર્તિનો પ્રકાશ સૂર્યના પ્રકાશને એવો તો ઝાંખો પાડી દે છે, કે હવે વધારેવાર સૂર્યનારાયણની આ પૃથિવે જરૂર રહી નથી. (શ્રી હર્ષ.)

૨—એક સુદર અખ્જરાને કહેતાં હનુમાન બોલે છે કે, “અદ્ર મધ્યે જો ધાલાં ન હોત, તો હું તે ચંદ્રની ઉપર મેહેરખાની કરીને કદાચ તારી ખુબસુરતી સાથે સરખાવતે.”

૩—તેણે પોતાનો તીર એટલા તો જોરથી ફેંક્યો, કે તેની પછવાડે વિચારથી પણ જઈ શકાયું નહીં. (વ્યાસ.)

૪—ઓ મધાતા કુંવર! તારી દોલત સાથે સરખાવતાં તો લક્ષ્મી દેવી પણ ભુખે ફાકા મારે છે. (વ્યાસ.)

૫—તારી મનોહર કાંતિ અને લજ્જા આકાશ ઉપર ચમકતી વીજળીના જેવી છે, કે જે ધડીમાં ચમકારો મારે છે, અને ધડીમાં શુભ થઈ જાય છે. (ભવભૂતી.)

૬—આ અખ્જરા કાંઈ મનુષ્ય અવતાર નથી, એ તો ચંદ્ર છે, જે અઝદાથી બીહને આ પૃથિવે ઉપર આવી પડ્યો છે. (સુખંધુ)

મી. કોલ્પુકનો અભિપ્રાય તો એવો છે કે, જે પ્રમાણે ફ્રેન્સિસની બનાવેલ “ *Telemaque* ” તથા ગેસનરની બનાવેલ “ *Tod Abels* ” ગદ્ય છતાં પદ્યમાં ગણી શકાય છે, તેવીજ તરેહના ધણા હિંદુ ગ્રંથો સાદી એખારતમાં લખેલા છતાં તે કવિતાના ગ્રંથોમાં ગણાયલા છે. સુખંધુનું રચેલ વસવદત્ત, તેમજ દશકુમાર નામનું દંડી કવિનું રચેલ પુસ્તક બહુ મધુર છે. તેમાં ખટકે ખટકે દોહરા, હંદ વગેરે આવે છે ખરા; પણ ગદ્યનીજ ખુબી વિશેષ છે. જોકે ગદ્ય પુસ્તકમાં મહિં મહિં કવિતાનાં છમકલાં મુકેલાં હોય એવાં પુસ્તકો તો ઘણાં છે. તેઓ ચમ્પૂ અથવા શંપૂના નામે ઓળખાય છે * ત્રીવિક્રમનું નળચમ્પૂ એ પણ તેજ જાતનું છે. પશ્ચિમ તરફના દેશોમાં પણ એવાં પુસ્તકો જાહેર છે. જેમકે ફ્રેન્ચ લોકોમાં *Voyage de Bachaumont et de La Chapelle* નામની મુસાફરી ધણી

* જેવા કે નેરસિંગ ચમ્પૂ—ગંગ ચમ્પૂ—ત્રીદનન ચમ્પૂ વિગેરે.

પ્રસિદ્ધ છે. વળી હિંદુસ્થાનના આગલાં નાટકનાં પુસ્તકો પણ ચમ્પૂ જ્યાંજ છે. તેમાં પણ પદ ગદ્યનું મિશ્રણ આવે છે. ઇટાલ્યન નાટક-શાળાઓમાં તો રૂઝેન્ડીની અટક્યાળો એન્જેલો બીઓલકો નામનો હાસ્ય રસિક ખેલ બહુ બાણીતો છે. હિંદુ કાવ્યનો પિતા તો રામાયણ નો કર્તા વાલ્મિકિ કહેવાય છે. એનું રામાયણ વાંચી મહીલાનો રાજ જનક એટલો તો મોહી પડ્યો, કે પાંડવ કૌરવનું દાસ્તાંન, રામાયણના જેવું લખવા વાલ્મિકિને વિનવ્યું. પરંતુ તેણે તેવું કાવ્ય રચવા નાં પાડ્યાથી, પરાશર રૂપી અને તેના બેટા વ્યાસને તેણે તે કામ સોંપ્યું. બાપ કરતાં બેટાનું લખાણ રાજને બહુ ગમ્યું, તેથી તેનેજ એ કામ સોંપ્યું; જેથી વ્યાસે માહાભારતનો ગ્રંથ રચ્યો. ઉપલાં બે મહાન કાવ્યોથી ઉતરતાં હિંદુ કાવ્યોમાં માધવનું બનાવેલું શ્રીમદ્-પાળકુધ્ધ; વાનભટ્ટની રચેલ કાદંબરી; કાળિદાસ કવિના કાવ્યો; ભવભુતિના રચેલ માલતી માધવ; ઉત્તર રામ ચરિત, વીર ચરિત; ભારવીનું કીર્તિ અર્જુન્ય; શ્રી હર્ષનું નોષધધ; ભટ્ટ નારાયણનું વેતીસંગ્રહ; મોરારીભીશનું અનર્થ રાધવ; પદ્મધરભીશનું પ્રસન્ન રાધવ; ભવગોસ્વામીનું વિદ્ય ભાધવ; અને જયદેવનું ગીત ગોવીંદ એ મુખ્ય છે. કાળિદાસ કવિના જમાના વીશે સુકરતા થતી નથી, પણ વિક્રમાદિત્ય એ કવિનો મુરખી હતો. કવિઓનો બીજો મોટો મુરખી છેલ્લાં છેલ્લાં બોજસળ થઇ ગયો છે. અલંકાર વિષયમાં હિંદુ કવિઓ કાંઇએ કમી નોહોતા.

૪૨

પુદ્રતના દેખાવો ઉપર તરેહવાર અલંકૃત લખાણો હિંદુ કવિઓએ કરેલાં છે, તેના થોડાક લખણ આપીશું. દવ પડવાની રતુ વિશે.—

સ્વૈરિण्या નિયમા इव स्मितरुचिः कौलाङ्गनानामिव स्नेहा वार
मृगीदृशामिव नवस्त्रीणां रतेच्छा इव । दमपत्योः कलहा इव श्रिय इव
प्रायेण पापीयसां प्रादूर्भूय तिरोभवन्ति सनतं हैमन्तिका वासराः ॥

(સુકતીર્નઅત્રીત.)

અર્થ:—જેવો દવ પડવાની રતુના દિવસનો જન્મ થયો, કે તુલેજ મસ્તીમાં આવેલી સ્ત્રીના ઠરાવની માફક, અથવા પતિવ્રતા ઓરતની ચપળતાની માફક, અથવા વેશ્યા સંડના ખ્યારની પેઠે, અથવા

તુર્તની પરણેલી શરમાળ છોડીના શયનગમનતા પ્યારની પહેમ, અથ-
વા ધણીધણીઆણીના ઝગડાની માફક, અથવા પાપી મનુષ્યની
આંખાદીની માફક તે દિવસ તુર્તજ મરી જાય છે.

એજ પ્રમાણે શિયાળાની (Winter) રતુનું વર્ણન 'કેયું'
-હૃદય ચિતાર્યું છે:—

તુષારકાલભૂપાલઃ સસાર તુહિનાચલાત્ ।

સહસા જગતી જેતું સહ સામન્તવાયુ ના ॥

પલાયતે મિયા માનુશ્ચિત્ર માનુદિશં તતઃ ।

સોઽ નિવિષ્યતે પ્રતિ પ્રાતંદીનરુદ્ધીકૃતાનનૈઃ ॥

અવસ્થાં પત્યુરાલોચ્ય વાસરઃ કુક્ષતામંગાત્ ।

પ્રિયાપમાનસત્રીઢા મગ્ના પયસિ પમ્બિનિ ॥

વિહીનતેજા હૃતમુક દીનાલય પલાયિતઃ ।

ઝરત્પટપરીતાઙ્ગો નાંચૈરાપિસ લંઘરતે ॥

અર્થ:—આ રતુ તો એક રાજાની માફક, ઠંડી લેહેંકીઓનો
પ્રતમામ લઇને પૃથિવિને જીતવાને માટે હિમાળય ઉપરથી લશ્કર
લઇને ધસી આવે છે. ધણા ધણા યજિશંજઓનું અભિમાન મુકાવી
દે છે. દિવસનો રાજા (સૂર્ય) ધાસ્તીનો માર્યો અગ્નિ કાણમાં
(આને ગરમ દેશમાં) ભરાઇ બેસે છે. દર સહવારે ધ્રુવજો કાંપતો
કંગાળ પુરુષ પોતાનું માથું ઈંચું કરીને તેને શોધવાના ફાકટ ફાફાં
મારે છે. અને દિવસ તો પોતાના ધણીના વિયોગના ગમમાંનો ગમમાં
નાણુદ થાય છે, અને જળ કમળ તો પોતાનો આશક ખોહવાઇ
જવાથી શરમાઇ જઇને પોતાનું મોઢું માથું પાણીની હેઠળ ખોસી દે
છે. અગ્નિ તો પોતાની શુદ્ધ બુદ્ધ ખોહી દઇને એક ગરીબની ઝુપડીમાં
ભરાઇ રહે છે, અને પોતાને ફાટાતુટાં ચિથરાંમાં છુપાવી દે છે, જેથી
કરીને એક લુખે મરતો કંગાળ પણ તેની સામે થાય છે.

તળી બીજું વર્ણન એજ રતુ વીશે ધણું ખુશનુમાજણાવેલું છે:—

વિંમીપયતિ શીતલં જલમહિર્વપુષ્માનિવપ્રલોયમયતિ કામિનીસ્તન
સ્વાસ્તધૂમોઽનલઃ । સુતાત્પથ ઇવ ત્વિષો દિનમજેઃ સુશ્વાકુર્વતે
કુટુમ્બકટુવાગિવ વ્યથયતે તુષારાનિલઃ ॥

અર્થ:—જે પ્રમાણે સર્પની હાજરીની ધાસ્તી લાગે, તેવી ધાસ્તી ઠંડા ગાર પાણીની ઠંડકની લાગે છે; જે પ્રમાણે એક બદનબર પુરપતે એક સ્ત્રીના સ્તનો માટે જેવી કામેચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી ધુમાડા વિનાના અગ્નિ માટે કામેચ્છા ઉદયકરાય છે; જે પ્રમાણે પુત્રની વૃદ્ધિની વધામણીથી દિલને ખુશ લાગે છે, તેવીજ ખુશી સૂર્યના કીરણોથી લાગે છે; અને ઠંડા પવનની લેહેંડી શરિરને લાગે છે, તે બાજુ પોતાના એક મિત્રના મોઢાંમાંથી નીકળેલા કડવા શાખુનોના જેવી લાગે છે.

વર્ણી વસંતઋતુ (*Spring*) નું વર્ણન તેજ અમકથી એક હિંદુ કાવ્યમાં આવેલું છે.

લલિત લવણ્ણલતા પરિશીલનકોમલયસમીરે । મધુકરનિકરકરમ્વિતકો-
કિલકૂજિતકુલ્લકુટીરે ॥ વિહરતિ હરિરિહ સરસવસન્તે । નૃત્યતિ
યુવાતિજનેન સમં સખિ વિરાહિ જનસ્ય દુરન્તે ॥ મૃગમદસૌરભરમસવ-
શમ્વદનવદલમાલતમાલે । યુવજનહૃદયવિદારણમનસિજનચરુચિકિં-
શુકજાલે ॥ મદનમહીપતિકનકદણ્ડરુચિકેશરકુસુમ વિકાશે । મિલિત-
શિલીમુખપાટલિપટકૃતસ્મરતૂણવિલાસે ॥ (જ્યદેવ)

અર્થ:— મધ્ય પર્વત ઉપરથી પુંડતા પવનો પોતાની પાંખો ઉપર લવિ ગની ખુશખોદાર સુગંધ લેતા આવે છે; માખીઓનો ભણ-
ભણાટ લાવે છે; અને કાચલનો મીઠો રાગ છોડવાઓની ગીત ઝાડી-
ઓમાંથી સંભળાય છે—અને તમાલના તાબ પાત્રાંઓ કસ્તુરીના જેવી સુગંધ ફેલાવે છે. ફર્નસના જેવાં બીજોનોદોસાના પુલો, કમનશીબ આશકોના કપાઈ ચીરાઈ ગયેલાં હૃદયના લોહીથી ઢંકાયેલાં પ્યારના દેવતા (*Cupid*) ના વખોને મળતા જણાય છે. પતંગનું પુલ તે પ્યારના દેવતાના રાજદંડને મળતું આવે છે, અને તે ઘણાજ સુગંધીદાર પંન-
ગોના પુલ ઉપર બેઠેલી મધમાખો બાજુ પેલા રાજદંડના લોલક કરતા ચમકારાને મળતી આવે છે. આ ઋતુમાં શ્રીકૃષ્ણ રાસક્રિડા કરી લીલા રમે છે, પરંતુ એક વિધવા અથવા રંડાયેલો ધણી તે ધણીજ કાળ રિથિતે ભોગવે છે. એવું જાણીને ક્રુદ્ધ વર્ણન નિચે જણાવેલું છે.—
રસાલમુકુલાશુગો અમરમાલિકા શિલ્પિનીદધત્ કુસુમકાર્મુકો
જિગંતિ ચસ્ય સેનાપતિઃ । વસન્તવમુધેશ્વરઃ સરતિસોઽચ્ચજેતું રુષાતુષાર-

કરમન્તિણાં અમરકોકિલઃ કામિનીઃ ॥

અર્થ:—એક ધણીએ નિવારી મેળેલી સુદ્રાનાં દિલને જખમી કરવા સાર વસ તરતુ આવે છે. તે એવી રીતે ધસી આવે છે, કે જેવી રીતે એક પાદશાહ પોતાના સેનાધિપતિ લેખે પ્યારના દેવતાને લખતે આવે છે. જેની કમાન પુલોની બનેલી છે, અને તે પુલો રૂપી કમાન ઉપર ભોગ ભોગવતી મધમાખેની હારે તે કમાનની ઉપરની દોરી જેવી છે, તથા મરવા (નાની કેરી) તે ગોધા પેલી કમાનના તીરે છે. ચંદ્ર છે, તે પેલા રાજનો મંત્રી છે, તથા પેલી માખીઓ અને કોયલ છે, તે પેલા રાજના દરબારીઓ છે. આ દાખલાઓ ઉપરથી ફીલસુફ બેકનના શબ્દોનો યાદ આવે છે કે:—

“Poetry is taken in two senses in respect of words or matter. In the first sense it is but a character of style, & belongs to the art of speech. In the latter it is one of the principal portions of learning, and is nothing else but feigned history, which may be styled as well in prose as in verse.”

વળી તેવુંજ વર્ણન જ્યદેવે કરેલું છે, તે નીચે મુજબનું છે:—
અદ્યોત્સન્નવસન્નુજન્નકવલકલેશાદિવેશાચલપ્રાલેયપ્લવનેચ્છયાનુસરતિ શ્રીચંડ શૈલાનિલઃ । કિન્નચસ્તિન્નિગંધરસાલમૌલિમુકુલાન્યાલોક્ય હર્ષો દયાદુન્મીલન્તિ કુહૂઃ કુહૂરિતિ કલોત્રાનાઃ પિકાનાં ગિરઃ ॥

અર્થ:—મલય પર્વત ઉપરનો પવન, જેનો સર્પોએ ભક્ષ કર્યો હતો, તે તેમના મોઢાંમાંથી ખુશનુમા નરમ લેહેંકીના રૂપે છુટી થઈને પોતાને કંડક પમાડવા સાર હિમાલય પર્વત તરફ ધુમે છે. કેરીના નાના મરવાઓને દેખીને કોયલો આનંદ પામીને ખેતરે ખેતરે કુકુ કુકુ કરીને કુદતી ફરે છે. એમાં વળી કાળા હરફેથી શરનાદિકા પણ સમજાશે. વળી ઉન્હાણાની મોસમનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે હિંદુ કાવ્યએ દીપાવેલું બેશો.

સુતસા સૌભાગ્યસ્સ્વલિતવનિતાવદ્સુમતી સમીરો મન્થાદ્રેઘ્રમણફળ-
મૃતફૂલકૃતિસઃ । વિવસ્વાન્ દુષ્પ્રેક્ષ્યો દ્રવિણમદમત્રસ્ય મુખવત્
જગદ્યોગીન્દ્રાણાં નયનમિવ નિષ્પન્દમભવત્ ॥ (સુકિત કર્ન અમીતી.)

અર્થ:—આ રૂતુમાં અતિશય સખ્ત તાપ પડવાથી જમીન તો એવી થઇ ગઇ છે, કે જે પ્રમાણે પૂર જીવાનીના બાહારમાં આવી ચુકેલી એક હિંદુ છોડી તેજ વખતે રંડાઇ પડ્યાથી જેવી થાય છે, તેવી તે જમીન થઇ છે. આ રૂતુનો બળ્યા બળ્યા જમ્મએ એવો ગરમ પવન, દરિયો દોહોવતી વેળાએ અનન્ત + સર્પના મોંમાંથી નીકળેલા બાફતે મળતો છે. અને સૂરજ તો જે પ્રમાણે પુષ્કળ પૈસો મળવાથી એક માણસ ડુળી ગયો હોય તે પ્રમાણેનો દેખાવ કરી રહ્યો છે. અને ધ્યાન ધરીને સ્તબ્ધ થઇ પડેલા એક યોગીની આંખોની માફક પૃથ્વી તો હાલ્યા ચાલ્યા વગર સ્તબ્ધ થઇ રહી છે. વળી વરસાદની રૂતુને માટે હિંદુ કાવ્યમાં મનોહર દેખાવોના અલંકૃત વર્ણન કરેલાં છે. સશીકરામેભાવરમત્રકુજ્જરસ્તહિત્પતાકોઽ શનિશબ્દમર્દલઃ ।

સમાગતો રાજવદ્દ્રતધ્વનિર્ધનાગમઃ કામિજનપ્રિયઃ પ્રિયે ॥ (કાળીદાસ)

અર્થ:—વૃષાઋતુ કે જે સ્વિલંપટ પુરૂષના આનંદની રૂત છે, તે વાદળાંરૂપી મસ્ત બનેલા હાથી ઉપર બેસીને એક રાજા લેખે આવે છે; તેના ઝુડા લેખે વીજળીના ચમકારા છે, અને તે વીજળીના કડાક ધડાકા તે પેલા રાજાના ડકાની બરાબર છે. એવુંજ વર્ણન બીજાં એક જીનો કવિ નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

ઘનતરઘનવૃન્દૈશ્છાદિતે ચાન્તરીક્ષે નિવિઙ્ગતિમિરજાલૈર્દક્ષુ સંક્ષોભિતાસુ ॥
દિવસ રજનિમેદંમન્દવાતાઃ શશંસુઃ કમલકુમુદગન્ધા નાહરન્તઃ ક્રમેણ ॥

—હિંદુઓના બાળલગ્નની રીતિ તથા પુનર્લગ્નની મનાઈના દુષ્ટ આલોનો આ ઇસારો છે.

+ માહાભારતમાં એવી કથા આવેલી છે, કે એકવાર આબેહુયાત મેળવવા સાઝ દેવ દાનવો સાથે મળીને દરિયો દોહવવા લાગ્યા. તેઓએ મંદ પર્વતની આસપાસ સર્પ દેવતા અનન્તને વીટાડ્યો, અને પછી તે સર્પના માર્ગને દેવતાઓ વળગી રહ્યા, તથા તેની પુછડીને રાક્ષસો બાઝ્યા. પછી તે પર્વતને ધરીને જેમ માખણ વળોવનારી મહીયારી હાથમાં દાંડો પકડીને જાસની દોહોણીમાં તે દાંડા વડે વળોવે છે, તે પ્રમાણે તે પર્વતને દાંડાની માફક દરિયામાં દોહવવા લાગ્યા. પરંતુ અનન્ત સર્પની ગરમી એટલી બધી તો હતી, કે પેલા દેવતાઓથી તામોશ થઇ શકી નહીં, તેથી પુછડી આગળ પોતે ગયા, અને રાક્ષસોને મોઢાં આગળ લાવ્યા.

અર્થ:— ભારે વાદળાંઓથી હવા તો ઘેસાઈ ગઈ છે, અને દરેક ભાગ તો અંધારાંથી ઢંકાયલા છે. જેથી માત્ર કમળના પમરાટને લીધેજ દહાડો છે એમ જણાય છે, અને સફેદ કાશેટો જે કે શીતળ-મંદવાયુથી હાલે છે, તેની સુગંધથીજ રાત પડી છે એમ સમજાય છે. એ પ્રમાણે વિદ્યનાથ કવિએ વર્ણન કરેલું છે. એજ કવિએ નીચે પ્રમાણે એ રતુ માટે કહેલું છે કે;

નિમીલ્ય લોચને મન્યે દિવાંકર નિશાંકરૈ ।

નિદ્રાતિ મગવાન્ ગાઢં પ્રાવૃષોડનુભવન્ સુખં ॥

અર્થ:—વિષ્ણુ જેની આંખો તે સૂર્ય અને ચંદ્ર છે, તે ઉધવા ગયલા હોવાથી આ પૃથ્વી અંધકારમાં ગીરફતાર થઈ પડી છે. વળી સુકિત કર્ને અત્રીતમાં વર્ણન છે કે;

ક્ષર્પાં ક્ષામીકૃત્ય પ્રસમમપહૃત્યામ્બુ સરિતાં પ્રતાપ્યોર્બ્વાં સર્વ્વી વનગહન
મુત્સાદ્ય સકલં । ક્ષમ્પ્રત્યુષ્ણાંશુર્ગત ઇતિ સમન્વેષણ પરાસ્તહિદ્વી-
પાલોકૈર્દિશિ દિશિ ચરન્તીવ જલદાઃ ॥

અર્થ:—વાદળાંઓ પોતાના હાથમાં વીજળી રૂપી મશાલ પકડીને સૂર્યની શોધમાં ફરે છે, અને તેને સખત શિક્ષા કરવાની તેઓની ધારણા છે, કારણ કે તે સૂર્યનારાયણે રાતને ટુંકી કરી નાંખી છે, તેમજ નદિઓનાં ખાણી સુકવી નાંખ્યાં છે. પોતાના કીરણોથી પૃથ્વીને ટુંકી ટુંકી કરી છે, અને જંગલોને આળી મુંક્યાં છે, તે સર્વની સખ કરવા સાર વાદળાં તેની પુઠે પુઠે ફરે છે. કેવું સુંદર વર્ણન કર્યું છે ! હવે તાપના દહાડા (Sultry season) વીશે કરેલું વર્ણન આપી બસ કરીશું.

કાશૈર્મહી શિશિરદીધિતિના રજન્યો હંસૈર્જલानि सारितां कुमुदैः सरांसि ।
सप्तछदैः कुसुमभारनैर्त्वनान्ताः शुक्लीकृतान्युपवनान्यपि मालतीभिः ॥

અર્થ:— વગર વાવવે શર્કરા ધર્મકે થયલી જમીન સફેદ થઈ છે. અંદ્રના ચાંદરણાની રેલથી કરીને રાત્રિ તો દિવસમાં ફેરવાઈ ગઈ છે, નદિઓ હંસોથી કરીને સુફેદ થઈ ગઈ છે, અને નાળાંઓ કમળ પ્રલોથી ભરપુર થઈ ગયાં છે; જંગલો કુસુમ પ્રલોથી ઢંકાઈ ગયાં છે, અને જસવાનના પ્રલોના અતિશય પમરાટથી આગળગીચા

ભરપુર થઇ ગયા છે. એ પ્રમાણે એક કવિ, જે હદે કલ્પના ચલાવે છે તેને માટે ફીલસુફ એકન કહે છે કે:—

૪૩

“The poet is limited in his choice of words by the necessities of metre, but in range of subjects he is limited only by the extent of his imaginative power.”

એ પ્રમાણે હિંદુ કવિઓ ખુદરતના દેખાવોનું વર્ણન ઉત્તમ કરી ગયા છે; તેમજ ઉત્પ્રેક્ષા—ઉપમાન—ઉત્તરોત્તરવૃદ્ધિ—પ્રપુન:ઉચ્ચારણ—અન્યોક્તિ—મર્મવચન—વગેરે સરસ અલકારો વાપરી ગયા છે, વળી નવા અલકારો નીચે પ્રમાણે તેમણે દીપાવેલા છે.

૧-અપવાદવાળી સરખામણી.— “ઓ પ્રિયા! તારો મનોહર મુખડો સુર્યના મુખડાને મળતો આવે છે, પણ તેનામાં જે દાઢા છે તે બાદ કરતાં.”

૨-વિભવન અથવા કારણ વગર જણાવેલી અસર.—“ઓ દંપતી! તારો ચેહેરો અંગોળ કયાં વિનાનો હોય, તોપણ તે સ્વચ્છ છે.”

૩-સમાસોક્તિ:—થોડા શબ્દોમાં ઘણું સમજાવવું તે:—“ઓ કુમુદ! * તારા ગુણો માટે એક સતીના જેટલી મગર તું નાં થા! હમે બધા તુને ઓળખ્યે છીએ, કે તું તારો મુખડો સુર્યને વટીક ખતાવતી નથી, તોપણ મધમાખને તારી ફાટમાં લઇને તો આખી રાત તું પડી રહે છે!”

૪-ઠપકાના રૂપમાં સ્તુતિ:—“સર્વ લુટારાઓ કરતાં, ઓ પ્યારી! તું ઘણો મોટો લુટાર છે. બીજા ચોર લુટારાઓ તો પૈસા કે જે નકુચ છે, તે ચોર છે, પણ તુ તો દિલ ચોરી જનારી છે. ચોરો તો રાતે છુટે છે, ને તુ તો ધોળે દિસે છુટે છે.”

૫-અનહુતી=જેમાં ખરો અર્થ છુપો રાખવામાં આવે છે.— શ્રી કૃષ્ણની વાંસળી વીશે બોલતાં કહે છે કે, “એ કાંઈ વાંસલી નથી, પરંતુ દુધ દહી ને માખણ વેચનારી મહીયારીઓના સર્વો-

* કુમુદ પુલમાં આખી રાત મધમાખ ભરાઈ રહે છે અને હિંદુઓની સતી સ્ત્રિઓ ધરમાંથી બાહાર નીકળતી નથી, તથા દોષને પોતાનો ચેહેરો કદિએ ખતાવતી નથી, તથા કદિ સુર્ય ભરફ વટીક જોતી નથી, તે ઉપર આ ઇશારો છે.

તમ ગુણો, તેમની જાત, અને તેમનું કુદૃઢ જીવન કરનારી એક ચીજ વિધાતાએ શોધી કાઢી છે. ”

૬-સુદૃઢ=જેમાં ઘણાજ ઉંચા પ્રકારનો અર્થ કે સંબંધ આવે છે—ઘણા હિંદુઓ પોતાના ઘરની દેવાલો ઉપર સુર્યની આકૃતિ પાડે છે. એક દિવસે એક છેલછખીલાએ, કોઇ પારકી ચોરત, જે તેને ત્યા આવતી જતી હશે, તેને ધસારત કરી કે “મારી પાસે તું ક્યારે આવશે. ” ઘણી બહેનપણીઓમાં તે એકેલી હોવાથી તેનાથી બોલી શકાયું નહીં, પણ પાછો ધસારતમાંજ જવાબ આપ્યો, તેણીએ પાણીની બોળલી ભરી સુર્યની આકૃતિ ઉપર છાંટી. યાને કે જવાબ આપ્યો કે “આ સુર્ય ઢંકાઇ જશે, અર્થાત રાત પડશે ત્યારે હું તારી પાસે આવીશ ”

૭-પરિવૃત્તિ=જેમાં અર્થને નહીં જણાઇ આવે એવી રીતે ફેરવી નાંખવામાં આવે છે:—એક રાત્રે શ્રી કૃષ્ણ પોતાની બહાલી રાધાની દર-કાર વગર ચ દ્રાવણી સાથે તોલ ટપ્પામાં મસ્ત બની ગયો હતો, બીજે દહાડે સહુવારે જ્યારે તે રાધાની આગળ ગયો ત્યારે તેણીએ કહ્યું કે, “ગઇ રાતે જગ્યા તો તમે ને આંખો તો **મારી** રાતી થઇ છે. ” યાને કે ચ દ્રાવણી સાથે અલૈયાં બલૈયાં કીધાથી રાધાને ગુસ્સો આવી ખુન ચઢ્યું છે.

૮-વળી સહોક્તિ કે જેમાં બે માણસોને માટે બોલવામાં આવે છે તે, આશીષ કે જેમાં આશિર્વાદ સમાયલા હોય છે તે, તથા સંકીર્ણ યાને જેમાં ઘણા અલંકારો સમાઇ અલંકાર સર્ગાલંકાર બનેલો હોય, એવા પુષ્કળ અલંકારો પ્રાચીન હિંદુ કાવ્યમાં નજરે પડે છે.

હિંદુ કાવ્યમાં જે **નવરસ** (*Nine passions*) કહેલા છે તેનો માત્ર એકક દાખલોજ મર્મથ ભટ્ટના કાવ્ય પ્રકાશ ઉપરથી વીણી કાઢેલો ઉતારીશું.

૧-સંગાર રસ (*Love*) એક સ્ત્રી પોતાના પતિનો વિયોગ થતાં બોલે છે કે; “મારાં આલુપણુ જાય છે—મારાં આંસુઓ હંમેશા ટપકતાં રહે છે—હું મારી ધીરજ પણ બોહી બેઠી છું—મારા પતિએ મને છોડી દીધાથી મારું અંતઃકરણ તે પ્યારાની આગળ આગળ જવાને ઇચ્છે છે. એ સર્વતો જશે. જ્યારે એ બધાં જાય છે, ત્યારે એ મારી છંદગી ! તું પણ એ સઘળા સાથની સાથે સાથે ફૂંડ

નહીં જશે વાગં ?

૨-હાસ્ય રસ (*Risibility*) :—એક આત્મણુ સ્નાન કરીને ઘેર જતો હતો તેવામાં એક વેશીઆ તેના માથાં ઉપર થુંકી. તે આત્મણુ રડતાં રડતાં બળાપો કરવા લાગ્યો કે, “ આહા ! જે માથું મેં મંત્રથી પવિત્ર કરેલું તે ઉપર આ રાડે થુંક નાંખ્યાથી મારું માથું જખમી થયું છે. ”

૩-વીર રસ (*Courage*) રાવણુ રાજાનો પુત્ર મેઘનાથ લગ્નના મેદાનમાં આવીને જૂઓ છે તો રામ રાજાની મદદમાં વાંદરાઓનું સૈન્ય સામે આવતું જોઈને તેઓને બળાળ મારી કહે છે કે :—
“ રે તમે સર્વ વાનરો ! રે યુવાન વાનરો ! મારી હાજરીમાં તમારી સર્વ લીની તથા ઘો ! કેમકે મારું ધનુષ, જે આકાશના રાજાના હાથીના મસ્તકમાં પેશી જાય છે, તે તમારા જેવાં કંગાળ શરિરમાં પેશવાને લજવાય છે. ” વળી રામના લાઇ લક્ષ્મણને તે કહેવા લાગ્યો કે “ ઓ સુમિત્રના પુત્ર ! તું જ્યાં છે ત્યાંજ એકદમ ઉભો રહી જા ! હું તારા જેવાની સાથે શા માટે લડું ? કેમકે હું મેઘનાથ છું. મારે તો રામ રાજા જેણે ધ્રુવવનારા દરિયાવ તરફ હિંમત ચલાવી છે, તેને મળવાની ઇચ્છા છે. ”

૪-ભયાનક રસ (*Terror*) એક દુરણુની પાછળ તેનો મુદ્દા લાગેલો છે તે વીશે “ તે આલડાં ધાલડાં બનેલું દુરણુ ચોંકીને આગળને આગળ નાશે છે, જ્યારે તેનો જન્મ જેવો શીકારી તેની પછવાડેને પછવાડેજ દોડે છે. તે બચાડાં ભયને લીધે ઘડી ઘડી પછવાડે જોતું જાય છે અને લાગતું જાય છે, અને વમાસન કરે છે કે તેની અને મોતની વચ્ચે હવે કેટલો તફાવત રહ્યો છે. તેનો પછવાડેનો ભાગ તો જાણે કે ક્યારે છાતીમાં ભરાઈ જઈ એમ લાયલીત થઈ રહેલો છે તેનો નિશ્વાસ અને બળાપો એટલો બધો ચાલી રહ્યો છે, કે રસ્તા ઉપરનું અર્ધું ખવાયલું ઘાસ પણ જમીન ઉપર પડી જાય છે, અને તેના કુદકારા માર્ગ તો જમીનને કદાચજ લાગતા હશે ”

૫-કરુણા રસ (*Pity*) એક નાહતું દુરણુ પોતાની પછવાડે લાગેલા શીકારીઓને જોઈ પોતાનો અત આવેલો સમજીને બોલે છે કે, “ જો હું આગળ નાશવા કરું છું, તો રેવા મને અટકાવે છે; અને જો હું એ રેવા નદિમાથી આરપાર તરી જઈ છું, તો નહીં

ખ્યાલ થઈ શકે એવા લયનાંક ઉચ્ચાઈના પાહોડો કીનારાની આગળે જાણે દીવાલ થઈ રહેલા છે. ડાબી બાજુએથી જોઈ તો હૃદયગ-
રના સરોવરો છે; જમણી બાજુ તરફ જોઈ છુ તો મોટું જંગલ
આગ લાગીને સળગી રહેલું છે, અને મારી પછવાડે તો શીકારીએ
આવી રહેલા છે, જેઓ ભયંકર હથિયારોથી સજ્જ થયેલા છે. ર
ધશ્વર ! ત્યારે હું ક્યાં જઈશ ! હું કેમ થોપી જઈશ ! અરે ! અરે ! ”
૩-શાંત રસ (Peace) “ મારે મનથી તો એક સર્પ અને એક
મેતીની માળા—એક ધણોજ બળવાન શત્રુ અને એક બહુજ ભલો
મિત્ર—ધણુંજ કિંમતી જવાહેર અને માટીનો એક ટુકડો—એક
‘પોત્યું’ નરમ બીજાંણું અને એક સખ્ત પથરો—ધાસ કાપવાનું ધા-
રિયું અને એક સર્વોત્તમ સુંદર સ્ત્રી એ સૌ એક સરખાં છે. હું
જે કાંઈ માંગું છું તે એટલુંજ, કે પવિત્ર જગ્યાએ રાગનામ લેતો
લેતો હું મારા દિવસ જલદી પૂરા કરું । ”

૭-ખીલત્સ રસ (Disgust) એક કષ્ટસ્થાનમાં એક કાહલું એક
મુરદાને ખાય છે. પેહેલાં તે પોતાના દાંતો વડે તેની આમડી ચીરી
નાખે છે, પછી માસાળ લાગ ખાઈ જાય છે; જેમાંથી મરૂં જોવી
ગંધ નીકળે છે. ત્યાર પછી અંશુઠા અને આંશુનાંની વચ્ચેના સાંધા-
માંથી માંસને ફાડી કાઢે છે. તેની આંખ સુજી આવે છે, અને
પછી તેના મોંમાંથી લોહી અને લખ વગેરે ગલીય ખલીચો
ટપકવા માંડે છે—

૪-અદ્ભુત રસ (Wonder) એક કવિ હંમેશ માફક ફેટલીક
પ્રશામતી કવિતાઓ બનાવી લઈ એક રાજા આગળ આવે છે—
“ ઓ સાર્વભૌમ મહારાજ ! જો મારી કવિતાથી તું ગુસ્સે ન થાય,
અને તેને ખોટી નહીં કહે, અને તે ઉપર તું દરિઆફતી કરે, તો
હું આગળ ચલાઉં. મહારાજ :—આવી શંકાશીલ હાલતમાં કેમ તું
તારી કવિતા કેહવાને એટલો બધો આતુર છે ? કવિ :—ઓ બળવાન
રાજા ! એક કવિતા તારી આગળ ખોલી રહ્યા પછી એક અદ્ભુત
પ્રકારની ચિંતા કવિને રહે છે. કારણ કે તારા બુદ્ધિસાના અગ્નિથી
સર્વ સમુદ્રો સુકાઈ જાય છે, અને તારા શત્રુઓની વિધવાઓનાં
ખારાં આંસુઓથી તે સમુદ્રો પાછા ભરાઈ જાય છે ! ”

૫-રૌદ્રરસ (Rage) પરશુરામ આવે છે તે વખતે વર્ણન—તેની આંખો
તપી ગયેલા સૂર્યના જેવી જણાય છે. તે પોતાનાજ શરિર ઉપરના

ઉપસી આવેલા જખમો ઉપરજ પોતાનો કુહાડો ઘસતો આવે છે. થોડે થોડે વારે જંગી જુસ્સાના દૂ-દૂ-શબ્દો પોકાર્યા કરે છે. તેનો શ્વાશોશ્વાશ એટલા તો જોરમાં ચાલે છે, કે પૃથ્વી પણ ઉથલાઈ નાય. ધડી ધડી તે પોતાનાં તીર કમાનને ફેરવ્યા કરે છે, કે જાણે ક્યારે શત્રુ આવી લાગે. આ પૃથ્વીમાં તો તેના ક્રોધનો જરોબરીયો કોઈજ નથી.

આ નવ રસ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે; *The subject matter of poetry is fictitious narrative. Poetry is feigned history.* "

૪૫

પ્રાચીન હિંદુ કાવ્યોમાં માહા કાવ્યો (*Great Poems*) અને અદ્ય કાવ્યો (*Small Poems*) સખ્યાબંધ છે. માધ કાવ્ય અથવા શીશુપાલબંધ, જે માધ રાજાના આશ્રા હેઠળ જૂદા જૂદા

૧—એના ઉપર નીચલા ૫ ડિતોની જૂદી જૂદી ટીકા થયેલી છે—ભરત; લક્ષ્મીનાથ; મહેશ્વર; નરસિંહ; પરમાનન્દ; નારાયણ; સર્વેશ્વર; કવિ વલ્લભ; અને મલીનાથ એટલા ૫ ડિતોની શરેહ થયેલી છે. એમાં વીરરસ આવેલો છે. એનો વિષય એવો છે કે, કૃષ્ણના હાથ ઉપર શીશુપાળનું મરણ નીપજે છે, જેથી એને શીશુપાળબંધ પણ કહેવામાં આવે છે. તોપણ સાધારણપણે તો માધ કાવ્ય ગણાય છે. જેનું નામ તેના કુટુંબની સ્તુતિ સાથે જાંદની છેડે આવે છે. તોપણ જો કથા ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યે તો, માધ એ કવિના નામ તરીકે વપરાયલું છે ખરું, પરંતુ એ કાવ્યનો જે મુરખ્ખી માધ હતો તેના નામથી ઓળખાય છે. એ કાવ્યોનો બનાવનાર માધ કવિ નહીં, પણ મુરખ્ખી હતો એમ કહેવાય છે. તેમાં વચ્ચે ભાગેના ૧૦ પ્રકરણો તો તમામ શ્રી કૃષ્ણે પોતાની છેલ જીવીલી ગોપીઓ સાથે લીલા ખેલતા ખેલતા દારકાંથી ઈર્ષપૃથ્થ સૂધી મુસાફરી કરી કરી તેનું ખ્યાન છે. પેહેલાં પ્રકરણમાં ઈર્ષના દરમાવ્યાથી નારદમૂની શ્રી કૃષ્ણની મુલાકાત લે છે, અને તેના પિત્રાઈ તોપણ કદા શત્રુ, એદીસના રાજા શીશુપાલ સાથે લગાઈ કરવા ઉશકેરે છે. રજા પ્રકરણમાં કૃષ્ણ પોતાના કાકા અને ભાઈ સાથે ખસલત કરે છે, કે લગાઈ તુર્ત કરવી કિવાં યુધિષ્ઠિરે જે મોટા

પંડિતોએ રચેલું છે. નોઈશધર જે શ્રી હર્ષ કવિએ રચેલું છે.

યજ્ઞ કરેલો છે તે પેહેલાં તો સંપૂર્ણ થવા દેવો. અને સલાહમાં એવું હરે છે, કે યજ્ઞ પૂરો થવા દેવો. અને તે પ્રમાણે ૩ જા પ્રકરણમાં શ્રી કૃષ્ણ યુધિષ્ઠિરની રાજધાણી તરફ જાય છે. ૧૩ માં પ્રકરણમાં તે આવી લાગે છે, અને પાંડવો તેને મુખ્યારક્ષાથી આપે છે. તે પછીના પ્રકરણમાં યજ્ઞનું કામ શરૂ થાય છે, અને તે પછીનામાં કૃષ્ણને આટલું બધું ઐશ્વર્યમાન મળતું જોઈ શીશુપાલ અદેખો પડે છે; જેથી પોતાના લોકોને લખને યજ્ઞમાંથી પાછો ફરે છે. પછી લડાઈને માટે બન્નેના સૈન્યોની તૈયારી ચાલે છે, જેને માટે ૨ પ્રકરણો રોકાયેલાં છે લડાઈમાં શીશુપાલના સૈન્યનો સંહાર થાય છે. છેલ્લે કૃષ્ણને પોતાની સામે લડવા શીશુપાલ બોલાવે છે. શીશુપાલ મોટા મોટા નાગો લખને કૃષ્ણને મારે છે, અને કૃષ્ણ દાંગ મારીને તેમનો નાશ કરે છે. આખરે કૃષ્ણ શીશુપાલને તીર મારી બેળન કરે છે.

૨-એના ઉપર પણ ભરત-માહદેવ-નારાયણ-નરસિંહ-અને પરમાનન્દે દીક્ષાઓ કરેલી છે. એ કાવ્ય ૨૨ પ્રકરણનું બનેલું છે. એમાં નોઈશધરના રાજા નળ જોડે વૈદર્ભના રાજા ભીમની પુત્રી દમયંતિ સાથે લગ્ન થયા બદલ હુકીકત છે. સંસ્કૃત ભાષામાં ધણું રસિક વર્ણનવાળું રસિક ભાષામાં રચાયેલું આ પુસ્તક છે. દમયંતિ સાથે નળના લગ્ન, તેણી સાથે જુગારમાં તેણે ગુમાવેલું રાજ, જે વેળાએ કળિએ માણસાઈ અવતારમાં પાસા ફેરવી નાંખવાનો પ્રપચ, દમયંતિથી તેનું છુટા પડવું, તેનું અવરરૂપ થઈ જવું, દમયંતિની વિપત્તિ, નળને શોધી કાઢવો, અને તેના અસલ રૂપમાં લાવી તેના તખ્ત ઉપર પાછો બેસાડવો, એ સૌ નજોદાયમાં બતાવેલું છે. માહ ભારતમાં વર્ણવેલાં મહા કૃત્યો જેવો તેમનો સાહાસ બતાવ્યો છે. વળી નાંવેલના આકારમાં ગદ્યપદ્યમાં જોડેલું નળચંપૂ અથવા દમયંતિ કથા, ત્રીવિક્રમભટ્ટનું રચેલ છે. જોકે શ્રી હર્ષ કાવ્યમાં પણ એ વિષય હિંદુઓના શોખને અનુકુળ આવેલો વર્ણવેલો છે, તોપણ તેમાં માત્ર નળ દમયંતિના પ્યારનું, તેમના લગ્નનું, અને એવું ઉપલગ બ્યાન આવેલું છે. પરંતુ ત્યાર પછીના બન્નેના વિતંબણા અને મહત્કૃત્યો વીશે નજોદાયના જેવું વર્ણન આવતું નથી. વળી શ્રી હર્ષમાં કામાતુર વિષય, તથા વિષય ઉશ્કેરનારો વિષય, તથા

ભતિજે ભર્તહરિએ બનાવેલ છે. ભાભિનિ વિલાસ જે જગન્નાથ કવિએ રચેલું છે. રઘુવંશજ જે કાળિદાસ કવિનું છે. કુમાર સંભવપ જે

મસ્ત બનાવનારા બિભત્સ વર્ણન કવિએ બહુજ રસિકતાથી આપ્યાં છે.

૨-એના ઉપર પણ ભરત—નારાયણ—પરમાનન્દ અને નરસિંહે ટીકા રચેલી છે. એમાં ૨૨ પ્રકરણો છે. તેમાં રામ રાજના પરાક્રમો કહેલાં છે. કેટલાકે તેને રચવાનું માન વિક્રમાદિત્યના પ્રખ્યાત ભાષ્ય ભર્ત-હરિને આપે છે; તેમ નથી પણ તે જૂદાજ ભર્તહરિ છે; વ્યાકરણ કર્તા અને કવિ થઈ ગયો છે, અને તે શ્રીધરશામીનો પુત્ર હતો, એમ તેના સહવર્તમાની વૈદ વીનોદયનું કહેવું છે.

૪-એના ઉપર પણ ભરત—ભૃષ્પતિ મિત્ર—પરમાનન્દ—નરસિંહ—અને નારાયણે ટીકા કરેલી છે. સંસ્કૃતમાં ધણુ ઉત્તમ પુસ્તક એ પણ ગણાયતું છે. એમાં છેક રામરાજના પૂર્વજો અને રામનું વર્ણન છે. દીલીપરાજા જે રઘુનો પિતા હતો, તેના વખતથી તે એઆસી રાજા અગ્નિ વર્ન સૂધીની કારકિર્દિ એમાં છે. વળી અગ્નિ વર્ન પછી તેની વિ-ધવાએ અને તેના પુત્રે રાજ ચલાવેલું તેની હકીકતો પણ તેમાં છે. ૧ લાં આઠ પ્રકરણોમાં રઘુરાજ, તેના પિતા દીલીપરાજા, અને તેના પુત્ર અંજનો ઇતિહાસ સમાવેલો છે. પછીના આઠ પ્રકરણોમાં રામને લગતી બાબતો છે. તે સાથે તેના પિતા દશરથરાજાનું, અને તેના પુત્રો લવ તથા કુશનું વર્ણન છે. તે પછીના ત્રણ પ્રકરણોમાં કુશના વારસો અતિથી થી અગ્નિ વર્ન સૂધીનું વર્ણન છે. વચમાં બીજા ૨૦ શાહજાઓનું વર્ણન આવે છે. વાલ્મીકીના રામાયણ કરતાં પણ એમાંની કાવ્ય શુદ્ધિ વખણાય છે; તો જોડે તેમ તો નથીજ. રામના ચરિત્ર ત્યાં ત્યાં આવે છે ત્યાં ત્યાં તે પવિત્ર ભણતણો લેખેજ બોલાય છે. વ્યાસનું અધ્યાત્મ રામાયણ ધણી ગમ પવિત્ર મનાય છે. બાહ્યન રામાયણ દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં ગવાય છે. તેમાનો મુખ્ય ભાગ શ્રી યોગવાસિષ્ઠ તો ઘણો આત્મ જ્ઞાનનો ભંડાર છે. એજ બાબત ઉપર રઘુવંશ અને ભત્તી કાવ્ય અને રાઘવ પાન્ડવ્ય એ સંસ્કૃત સ્કોલરો ઘણાં વખાણે છે. તુલસી-દાસે બનાવેલું રામાયણ તથા કેશવદાસે બનાવેલું રામચંદ્રિકા હિંદી ભાષામાં હોવાથી આજે જગે જગ ગવાય છે.

૫-એના ઉપર પણ જૂદા જૂદા સાત પંડિતોએ ટીકા કરેલી છે. એ કાવ્ય અધુર હોય એમ લાગે છે. કથા પ્રમાણે એ કાવ્યની ૨૨

પણ કવિ કાળિદાસનું જ છે. કિર્તિ અર્જુન્યદ્ ભારવિનું છે. નળોદય ૭ જે કાળિદાસનું છે. એ વિગેરેની મહા કાવ્યમાં ગણુત્રિ થયલી છે. નાટક કાવ્યના પુસ્તકો પણ ઉત્તમ થયલાં છે તેમાં માહુ નાટક ૮ હનુમાનનો બનાવેલો છે. અભીગનન સકુનતલ ૬ કવિ કાળિદાસે કરેલો છે.

ચોપડીઓ હતી. તોપણ તેમાં હિમાલય પર્વતની પુત્રિ લેખે પાર્વતિ દેવીનો જન્મ થયાનું દાસ્તાન આવે છે, અને તેણી શીવને પોતાના પતિ લેખે પામે છે, તેની હકીકત છે. તો જોકે પ્રથમ તો કન્દર્પ (Cupid) પ્યારનો દેવતા શીવને તેણીના પ્યારમાં પડવાને પ્રથમ લલચાવામાં ફાવતો નથી, જેથી તે દેવતાના ગુસ્સાને લીધે તેનો નાશ થાય છે. એમાં હિમાલયવગેરે પર્વતોને મનુષ્ય અવતારમાં ચિતારેલા છે.

૬-એના ઉપર છ જૂદા જૂદા પંડિતોની ટીકા છે. એ પ્રખ્યાત કાવ્યમાં અર્જુને શીવ, ઈંદ્ર, વગેરે તમામ દેવતાઓ પાસેથી આકાશી શસ્ત્રો દુર્યોધન સામે લડવા માંગ્યાં તેનું વર્ણન છે. સંસ્કૃત ભાષામાં કાળિદાસના રચેલાં કુમાર-રઘુ-તથા શ્રી હર્ષનું નૌશધ—અને માધ કાવ્ય જેવાં સર્વોત્તમ છ કાવ્યો ગણાય છે, તેમાં એની પણ ગણુત્રિ થયલી છે.

૭-એના ઉપર પણ છ પંડિતોની ટીકા થઇ છે. ચાર પ્રકરણોથી આ કાવ્ય બનેલું છે. એમાં ૨૨૦ છંદ છે તેમાં નળ અને દમ્ભ ચંતિના પરાક્રમો વર્ણવેલાં છે. એનો તરજુમો મદ્રાસવાળા મી. ઈન્દર્સલે કરેલો છે. એમાં વર્ણ્યાનુપ્રાસ બહુ વપરાયેલો છે. કચ્છારસ તેમજ શ્લેષાલંકારથી એ કાવ્ય ભરપુર છે.

૮-એના ઉપર ચંદ્રશિખરે ટીકા કરેલી છે. તેમાં રામનું વર્ણન છે.

૯-એમાં સૂર્યના વંશથી ઉતરેલા રાજા દુશ્શમંત તથા તેની રાણી શકુનતલાનું ખ્યાન છે. જ્યારે રાજા શીકારગાઢે હતો, ત્યારે આ સ્ત્રિ સાથે પરણ્યો હતો. પરંતુ દુર્વસનામના સાધ્વિ પુરૂષના શ્રાપને લીધે, રાજા પોતાની રાણીને ઓળખી શક્યો નહી, તેથી તેણીને છાંડી મુકે છે. રાણી પાસે ધધાંણી દાખલ રાજાની વીટી હતી તે પણ કમનશીએ અગોળતી વેળાએ તેણી ગુમાવી બેસે છે. એક માછીને એક માછલીના પેટમાંથી તે મળી આવે છે. રાજા પાસે તે લાવે છે. તે વીટી રાજા ઓળખી કાઢે છે. રાણીની શોધ ચલાવે છે તેણીને સ્વર્ગમાં તેની માતા મેનક સાથે શોધી કાઢે છે. અને પછી પૃથ્વી ઉપર તેને લઇને આવે છે, જ્યાં તેઓ અનંત સુખ ભોગવે છે. એ ગ્રંથ ઉપર વાસુદેવ અને શંકરની ટીકાઓ થયલી છે.

અનર્ગ રાધવ૧૦ મૂરામિત્ર કૃત છે. માલતી માધવ૧૧ ભવભૂતિનો રચેલો છે. વેની સંગ્રહ૧૨ ભટ્ટ નારાયણે કરેલો છે. માલ વિદગ્ની મિત્ર૧૩ કાળિદાસે કરેલો છે. મુદ્રા રાક્ષસ કાળિદાસ કૃત છે એની બૂદી ટીકા પણ છે. ઉત્તર રામ ચરિત૧૪ ભવભૂતિનો છે. ભવભૂતિનોજ વીર ચરિત્ર પણ છે. એમા રામ અને રાવણનું યુદ્ધ છે. પ્રસન્ન રાધવ પક્ષધરમિત્રનો છે. એમાં પણ નાયક લેખે રામ છે. વિદગ્ધ માધવ જીવગોસ્વામિનો છે. એમાં શ્રી કૃષ્ણની લીલાનો નાટક છે લલિત માધવ પણ તેજ કવિનો છે. વિપય પણ તેજ છે. પ્રજોદ્ય ચંદ્રોદય૧૫ કૃષ્ણ મિત્રનો છે કાદંબરી અધુરી છે તે વાનભટ્ટની છે. ઊશાહરણ વનરાજની પુત્રિ ઊશા તથા ક્રિશ્ણના પૌત્ર અનીરુધ વીશેના પ્યારની હકીકત તેમાં છે. ઉદાર રાધવ જેમાં રામ રાજનો ઇતિહાસ છે. નર્કમુર દ્વંગસન જેમાં ક્રિશ્ણએ નર્ક નામના રાક્ષસનો વધ કર્યો ખલ્લ હકિકત છે. ધર્મ વિજય ભાનુદત્ત મિત્રનો ખનાવેલ છે. એમા યુધિષ્ઠિરના ઉત્તમ ગુણોનું વર્ણન છે. વીર રાધવ અપ્યાયી દીક્ષીતનો ખનાવેલ છે, જેમાં રામના પરાક્રમ છે. વિક્રમુરવશી૧૬ કાળિદાસનો છે. પરિણત હરણ ગોપાળદાસનો ખનાવેલ છે. ૧૭ ભોજ પ્રખંધમાં ભોજરાજનું દાસ્તાન તેને હાથે લખાયલું છે. ચોઈતન્ય ચંદ્રોદય જીવગોસ્વામિનો છે. જેમાં ચોઈતન્યનું ખ્યાન છે. એ પ્રમાણે ધણા ધણા એ કાવ્ય તથા નાટકના પ્રાચીન કાળે લખાયલા છે. પ્રતાપરૂદ્ર નામનો નાટક તેના ખનાવનારના નામ ઉપરથી રચાયેલો છે.

૧૦-એમા રામાયણ ઉપરથી ઉપજાવેલું રામ રાજનું વર્ણન છે.

૧૧-એમાં માધવ અને માલતી વચ્ચેના પ્યારનું દિલ હિશકરના૩ વર્ણન છે. એના ઉપર માલન્તીની ટીકા થયલી છે.

૧૨-એમાં પાંડવ કૌરવોનું યુદ્ધ વર્ણન છે એના ઉપર પણ ટીકા થયલી છે.

૧૩-એમાં માલવીક રામશર અને અગ્નિ મિત્રના પ્યારની વાર્તા છે.

૧૪-એમાં રામ તથા તેના પુત્રો લવ અને કુશ વચ્ચે ચાલેલી લડાઈ વીશે નાટક કરેલો છે.

૧૫-એમાં કામ વિપયની આતુરતા, પ્યારની જિજ્ઞાસા, અને લક્ષિત વીશે છે.

૧૬-એ ઈન્દ્રના પુત્ર વિક્રમસેન તથા આકાશી રામશર ઉર્વશીના પ્યારનો નાટક છે.

૧૭-એમાં કૃષ્ણ અને ઈન્દ્ર વચ્ચે પરિણત નામના પુલને માટે યુદ્ધ ગાય છે, જે પુલ તે પોતાની એક સ્ત્રી સત્યભામાને ભેટ કરનાર હતો.

વળી અહ્ય કાવ્યમાં હંશદુત જીવગોસ્વામીનું છે. એમાં કૃષ્ણના મહીયારીઓ સાથના એકાં છે.—મેઘદુત^{૧૮} કાળિદાસનું, અને પદ્મદુત રાધા કૃષ્ણના પ્યાર ઉપર છે—તુલશીદુત વેદનાથનું^{૧૯}—ચંદ્ર લોક—ચિત્ર મીમાંસા—લીક્ષતન—ગોવર્ધન, એ ગોવર્ધન કવિનું જ બનાવેલું છે એમા શ્રી કૃષ્ણના પ્રપંચો છે. સરસ્વતિ કંથલરણ—સૂર્યશતક જે મયુરભટ્ટનું છે જેમાં સૂર્યની સ્તુતિ છે—ઓધ્ધવદુત જે રૂપ—ગોસ્વામીનું છે, એમાં કૃષ્ણના પ્રપંચ છે.—માધવદુત રૂપગોસ્વામીનું જ છે. એમાંએ કૃષ્ણના પ્રપંચ છે.—ઘટ કર પર એ નામનાજ કવિનું છે; એમાં રતુઓનું વર્ણન છે—શંભુવિલાસ જગન્નાથ કવિનું છે. એમાં શીવના કામો વર્ણવેલાં છે—કમળ વિલાસ જગન્નાથ કવિનું જ છે. એમાં લક્ષ્મીની સૌદર્યતા વીશે છે—કલા વિલાસ પણ ઉપલાજ કવિનું છે; જેમાં સ્ત્રી ચરિત્રો ઘણાં છે—સિંહસન ઉપાખ્યાન જેમાં વિક્રમાદિત્યના સદ્ગુણો વીશે છે—રાધા સુધનીધિ ગોસ્વામીનું છે. એમાં રાધા કૃષ્ણનો પ્યાર છે—વીલુમંગલ જેમાં એજ નામના કવિએ શ્રી કૃષ્ણ વીશે વર્ણન કરેલ છે. માધવનળ—ધનનજયવિજય જેમાં અર્જુનના સાહસ કર્મ વીશે છે—ત્રીત રત્નકર—કિંબલુ લીલા તરંગીની જીવગોસ્વામીનું છે. એમાં કૃષ્ણની લીલા છે સ્કિત કર્ણત્રીત શ્રીધરદાસનું બનાવેલ છે એમા પરચુરણ બાબદો છે—શંકરદીગવીજય જેમા શીવના કામોનું દાસ્તાન છે—અમરસતક સ્ત્રી જાત ઉપર અમરએ બનાવેલ છે—વિષ્ણુ ભક્તિ કદપલતા

૧૮—એના ઉપર કવિ રત્નની ટીકા છે. આ નાહનાં સુંદર કાવ્યમાં ૧૧૬ છદો છે. એમાં કુવર દેવતાનો તેના યક્ષ અથવા હનુરીયા ઉપર ક્રોધ ઉતરે છે, કેમકે તેની નિષ્કાળજીથી ઈંદ્રના હાથીએ તેના આકાશી આગને પોદી નાંખ્યો હતો, જેની શિક્ષામાં તે યક્ષનો અને તેની પ્રિયાનો વિયોગ થાય છે તે યક્ષને આકાશ ઉપરથી પૃથ્વી ઉપર કાઢી મેલવામાં આવે છે. એક ટેકડી જેના ઉપર રામ રાજાએ વાસો કર્યાથી તે રામગીરીના નામથી ઓળખાય છે, ત્યાં આવી મુકામ કર્યો છે. ત્યાંથી પસાર થતાં વાદળાંઓને કરગરીને તે કહે છે કે, તેનો સ દેશો તેની સ્ત્રીને પોહોંચાડવો, વગેરે. એ કાવ્યનું ભાષાંતર એચ. એચ. વીલ્સને કરેલું છે.

૧૯—એમાં રાધા કૃષ્ણનું વર્ણન છે

૨૦—એના ઉપર વૈદ્ય વીતોદ અને શંકાચાર્યની ટીકા થયેલ છે.

વાસદતુ' છે. એમાં વિશ્ણુ લક્ષિત વીશે છે—ઉજ્જલ નીલમની હવ-
 ગોસ્વામીતું છે. કૃષ્ણની લીલા એમાં છે—રામચંદ્ર ચંદ્રિકા જેમાં
 રામ રામના કામોની શરેહ છે—અનીરધવીજય જેમાં કૃષ્ણનો
 બેટા અનીરધના પરાક્રમે આવેલાં છે—વૈરાગ્ય શતક ભરત્રીહરીતું
 છે જેમાં વૈરાગ્ય અને ધ્યાન વીશે છે—શ્રીંગાર શતક ભરત્રીહરીતુંજ
 છે. જેમાં શુરવીરતું વર્ણન છે—હરી લીલા જેમાં કૃષ્ણની લીલાતું
 વર્ણન છે.—વ્યામુદેવ કાવ્ય જેમાં પણ કૃષ્ણલીલાજ આવેલી છે—
 ગૌરંગ ગનોદેશ એ રૂપગોસ્વામીતું છે. એમાં ચોષ્ઠતન્ય અને તેના
 સાધીઓ વીશે છે.—હરીલક્ષ્મિ લહરી જેમાં કૃષ્ણની ગમત ઉપર
 ધ્યાન છે—વિષ્ણુ લક્ષ્મિ દર્પણ જેમાં વિશ્ણુ ઉપર શ્રદ્ધા રાખવા
 બદલ છે—સત્યોદયરતનાકર ગોવીંદવીશારદતું છે—આનંદ લહરીર
 જેના ઉપર જગદીશ કવિની ટીક થયેલી છે—ચૌર પંચસીકા જેમાં
 રામની પુત્રિ ઉપર મોહી પડેલા ચૌર વિશે ધ્યાન છે—પદ્યાવળી—
 પુખ્યાવળી—ઓધવ ચરિત્ર જે કૃષ્ણ માટે લખાયલું છે—
 ભગવત નામ કૌમુદી જે લક્ષ્મીધરતું રચેલ છે—કૌતુક રતનકર
 તથા કૌતુક સર્વસ્વ એ હાસ્ય રસિક કાવ્યો છે; અને તે ગોપીનાથના
 બનાવેલાં છે—નવ રત્ન જેમાં વિક્રમાદિત્યની દરબારના ચુનંદા નવ
 પડિનોતો ઇતિહાસ છે—કૌંદર્થ લહરી જેમાં દુરધાની ખુબસુરતી
 વીશે વર્ણન છે, જે શંકરાચાર્યતું રચેલ છે—શ્રીંગાર તીલક જેમાં
 શુરવીરપણા વીશે કવિ કાળીદાસે વર્ણન કરેલું છે—કુમાર ભારગ
 વીય જેમા પરશુરામ અને કારતિક્ય વચ્ચેની મારામારીતું વર્ણન છે
 —ગોવીંદ લીલામીત જે હવગોસ્વામીતું રચેલું છે. એ પ્રમાણે
 ઘણાં નાહતાં મોટાં કાવ્યો અને નાટકો પ્રાચીન કાળે હિંદમાં રચાયાં છે.
 જેને અંગ્રેજીમા *Satires* કહે છે, એવાં બે અર્થમાં નિંદા સ્તુતિ કરનારાં
 કાવ્યો પણ પ્રાચીન કાળે થયેલાં છે. રાધવ પાન્ડવ્ય જે કવિરાજે
 બનાવેલું છે, તેનાથી આજના યુરોપ્યન વિદ્વાનો પણ અચરજ થઇ
 જાય છે. ખરેખર જેને કાવ્યગ્રંથ કહીએ તે આજ પુસ્તક છે. જેના
 દરેક જ દોમા તરેહવાર વજન અને પ્રાસ સમાયલા છે. જેમાં રામ રામ
 અને તેના બાપ દશરથના વારસો વીશે, તેમજ યુધિષ્ઠિર વગેરે બીજા
 ૨૧—આ ભક્તિ કાવ્યનો રચનાર શંકરાચાર્ય છે. શીવને તે અર્પેલું છે.
 એમાં ધર્માધિ કાવ્યના ૧૦૦ જ દો આવે છે, અને શંકરના મતના
 ઓકા જેને ભક્તિભાવથી લખે છે.

‘પાંડવ પુત્રોત્ત’ વર્ણન રસ લેરેલા છદોમાં છે. એના નમુના ઉપર સુખધુએ વાસવદત્ત, તથા વાનભટ્ટે પોતાની કાદંબરી રચેલી છે. ઉપલા બન્ને પુસ્તકો, તેમજ દડી કવિનું ‘દશકુમાર’ એ કાવ્ય ભાષામાં રચેલાં ગદ્ય પુસ્તકો છે, અને તેથી તેની કાવ્યમાં ગણત્રિ ગણેલી છે. એમાં જે વાક્યો વાપરેલાં છે તે બધાં દ્વિઅર્થી છે રાઘવ પાન્ડવ્યમાં તો એકજ શબ્દોમાં એ જૂદી જૂદી કથા રચેલી છે, પણ ઉપલામાં તેમ નથી. સુખધુએ વાસવદત્ત અથવા રચેલો છે, તેમાં કન્દર્પકેતુ અને વાસવદત્તના લગ્નનું કવિતામાં વર્ણન છે, પણ એ અથ દૃષ્ટાંતરપાલક કારમાં “ પીલગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસ ” વગેરેની માફક રચાયેલો છે; જેમાં ભિન્ન ભિન્ન પરચુરણ વિષયો સમાયેલા છે. વાનભટ્ટની કાદંબરી પણ *Satire* માં મુકી શકાશે. વિદગ્ધમૂખમંડન તો એવું પુસ્તક છે, કે જેમાં ચિત્ર અલંકાર બહુ આવેલો છે. યાને જે શબ્દ વડે સવાલ પુછાય તેજ શબ્દોમાં તે સવાલના જવાબ પણ હોય ! કેવું વિચિત્ર કાવ્ય બુદ્ધિનું આ કામ છે ! *Poetry is the product of imagination* એ એકનતું સિદ્ધાંત શબ્દે શબ્દ વાસ્તવિક છે.

ઉપર જણાવેલાં પ્રાચિન કાવ્યોમાં તરેહવાર વર્ણનો છે. જેમકે; ખુબસુરત દમયંતીના વર્ણનમાં છે કે:—“દમયંતીના જેવી ખુબસુરત મુર્તિ બનાવાનો સામાન વિધાતાએ ક્યાંથી મેળવ્યો ? તેણે ચંદ્ર મધેનો જે સૌથી સુંદર ભાગ હતો. તે કાઢી લઈને તેણીનો એહેરો તેણે બનાવ્યો હતો. શું તેની ડોષને સાળીતી જોઈએ છે ? ઠીક, ત્યારે તેને ચંદ્ર તરફ જોવા દો, કે તેનામાંથી ખુબસુરત ભાગો જ્યાં જ્યાંથી કાઢી લેવામાં આવ્યા છે, ત્યાં એમના એમ ખાલી ધાલાં રહી જ્યાં છે, તે જૂએ ! ” (શ્રી હર્ષ) વળી એક અખચરાનું ખ્યાન કરે છે કે.—તેણીની આંખો ખીજેલા કાશેટાને મળતી આવે છે. તેણીનો એહેરો પુનમના ચંદ્રને મળતો દીસે છે. તેણીના હાથો કમ્બલિનીના સ્નાંહાને મળતા આવે છે. તેણીનાં કાળા વિખરાયલા ચોટલા તે ઘોર અધારાને મળતા આવે છે. ” (પદ્મધર મિશ્ર.)

ખીજું એવું જ ખ્યાન આપે છે કે:—“આ સુંદર અખચરા એક ખરેખરા શીકારીથી કોઈ પણ રીતે ઊતરતી નથી. તેણીનાં આંખનાં લવાં કમાનનું કામ કરે છે. તેણીની આંખોના બેઉ છેડા કમાનની રસીનું કામ બજાવે છે; અને તેણીની આંખો તીરનું કામ કરે છે. તેણી કાણુને તે તીર મારવા માંગે છે ? તે મારા હરણુરૂપી કિલમાં મારવા માંગે છે ”

વળી એક કવિ એક સુંદરાને કહે છે કે:— “ તારી આંખો ખુલુ કસોટાની બનાવેલી છે; તારો મુખડો કુમુદિનીમાંથી બનાવેલો છે; તારા દાંતો બાહારમાં ખીલી આવેલાં બશમીનના પુલોમાંથી બનાવેલા છે; તારા હોઠ વંસતગુમાં ખીલી રહેલાં પાંદડાંઓમાંથી ઘડેલા છે; અને ચંપાના પીળા રંગમાંથી તારું સર્વ શરિર ઘડી કાઢેલું છે. ત્યારે વિધાતાએ તારું દિલજ કાંય પથ્થરના જેવું સખત બનાવ્યું છે, હેં ખ્યારી ”

એક કવિ તો પ્રિયાને કહે છે કે :—“ તારી આંખોએ તો હરણોની આંખોને હાંડી નાંખી છે, વારતે તું કાજળ શું કરવા આંજે છે? તું મારા જેવા ક્ષીકારનો બક્ષ કરે છે તે પુરતું નથી શું, કે વળી તારી આખ રૂપી તીરોને કાજળનું ઝેર પાચે છે? ” આ દાખલા ઉપરથી પ્રોફેસર સેસ્પીતું કહેલું બરમેલ હરે છે કે; “ *Poetry is a kind of learning which springs up spontaneously and needs not to be fostered.* ”

દિલ્લીના બાદશાહ બલાલસેન એક હુલકી ન્યાતની સ્ત્રીના ખ્યારમાં પડ્યાની ખબર સાંભળી ગોરના મુલકમાંથી તેના છોકરા લક્ષ્મણમેને જે કવિતા લખી મોકલી છે, તે હિંદના પ્રાચીન કાવ્યનો ખરો ખ્યાલ આપે છે, પણ વિષય લંગત્રયો હોવાથી, એટલામાંજ કુંકું કર્યે છીયે, કે પ્રાચીન હિંદુ કાવ્ય ઘણું બોહોળું, ઉમદા, સુંદર અને રસિક છે. સંસ્કૃત જેવી સંપુર્ણ ભાષા—ઉત્તમ પડિતો—અને હિંદ જેવો સર્વોત્કૃષ્ટ દેશ, એવાં સાધનો છતાં અલંકાર શાસ્ત્રના (*Rhetoric*) કાયદા નહીં હોય એમ પણ જણાયું નથી. વેદવ્યાસના એલા ભરતે ભાષા તથા કાવ્યના અને વ્યાકરણના કાયદાઓ અગ્નિપુરાણમાંથી પેઢેલા ખેંચી કાઢ્યા હોય, એમ જણાય છે. આ કાનુનો ઉપરથી મમથભટ્ટે કાવ્ય પ્રકાશ રચેલું છે, અને તેના ઉપર ઘણી ટીકાઓ થયેલી છે. પરંતુ મહેશવરની ટીકા ઘણી વખણાયેલી છે. હાલમાંતો અલંકાર શાસ્ત્ર ઉપર જોહું લક્ષ દેવાવા લાગ્યું છે. પંડિતોના આજના વંશવારસો માત્ર વ્યાકરણ શિખ્યા અને કવિતા વાંચતા શિખ્યા, તથા જંદોના વગ્ગના શિખ્યા એટલે અંધકાર થવાને આતુર જણાતા નથી. અલંકાર શાસ્ત્રને માટે નીચલા ત્રણે ઉત્તમ છે. મમથભટ્ટનું કાવ્ય પ્રકાશ— તેના ઉપર થયેલી ચંદ્રશેખર, શ્રીરામ, કમળાકર, મહેશવર, (ન્યાયાલંકાર) ચંદીદાસ એમની ટીકા થયેલી છે. આખ્ય દીક્ષીતનું રચેલું કૌવલયનંદ, તે તેના ઉપર થયેલી અલંકાર ચંદ્રીકા મામતી ટીકા. રસચંદ્રોદય—

રસગંગાધર-રસમંજરી જે ભાનુદત્ત મિશ્રનું રચેલ છે, અને તેના ઉપર નાગોજી ભટ્ટની ટીકા પણ થયેલી છે. રસતરંગીની રસરતનાવળી-રસમીમાન્સા-અલંકારકૌસલ જે છવ સ્વામીનું રચેલું છે; અને તેના ઉપર રામચરણની ટીકા થયેલી છે. અલંકારસર્વસ્વ જેના ઉપર પણ ટીકા થયેલી છે. અલંકારચંદ્રોદય જેમાંના ઘણાં દાખલા નર્મદાશ કરે નર્મ કવિતામાં, તેમજ આપણે આ ગંજેશાયરાનમાં લીધા છે તે. કાવ્યચંદ્રિકા જે કવિચંદ્રનું બનાવેલું છે. કાવ્યદર્શ જેમાંથી પણ આપણે અલંકારના દાખલાઓ લીધેલા છે તે કાવ્ય કંટપલતા-કવિરાજ વિશ્વનાથનું રચેલું સત્યદર્પણ-સાહિત્યકૌતુહલ-વાલકૃષ્ણલંકાર અને તે ઉપર થયેલી ટીકાઓ, એ વગેરે ઉત્તમ પ્રાચીન હિંદુ કાવ્યમાં અલંકારનો વિષય બહુ આવે છે.

કવિઓની ખરેખરી જે ભુલ થયેલી તેને પણ ભુલ ગણવાને બદલે, અલંકાર ગણાયલો અલંકાર આપણે છેલ્લે આપી સમાપ્ત કરીશું.

૧૨૦—કાળગણના વિરુદ્ધલંકાર—પ્રાચીન બનાવોનાં વૃત્તાંતમાં અથવા કાળની ગણત્રિમાં ભૂલ ચૂક થઈ હોય ત્યાં એ અલંકાર. ચોક્કસ બનાવે અથવા બનાવોનું બયાન કરતાં કોઈ બીજી બાબત એવી કેહવી, કે જે પેલા બનાવની પછીથી. હસ્તીમાં આવી હોય, અથવા ત્યારબાદ ઘણે વખતે તેતો બની હોય. એને અંગ્રેજીમાં *Anachronism* કહે છે. શેક્ષપીઅર હેનરી ૪થામાં કહે છે કે:—“ *The turkeys in my pannier are quite starved* ”=યાને મારા ખાંચામાં મુકેલી બધી તરકી મરધીઓ ભુખે મરે છે. હવે ઇંગ્લંડમાં તરકી મરધી તો ૮ મા હેનરી રાજના વખતમાં દાખલ થઈ હતી; તો ૪ થા હેનરીના વખતમાં તે ઘુસાડવાની ભુલ થઈ. તેમજ એજ ખેલમાં લખે છે કે, “ *He that rides at high speed and with his pistol kills a sparrow flying.* ” અહિં પીસ્તોલ શબ્દ વાપર્યો ખરો, પણ ૪ થા હેનરીના વખતમાં પીસ્તોલની હયાતી નોહતી. ત્યારે એ ચૂકની પણ, કવિની ચૂક હોવાથી, અલંકારમાં ગણત્રિ કરી ! વળી હેરબેટમાં કહે છે કે “ *In going back to school in Wittenberg.* ” એમાં રાજ રાણી પોતાના ભવિષ્ય હેમલેતને વીટનબર્ગની પાઠશાળામાં જવા નાં પાડે છે, તો જોકે વીટનબર્ગની પાઠશાળા તો ઇ. સ. ૧૫૦૨ ના વર્ષમાં થઈ હતી. તો આશરે ૧૦૦ વરસની ભૂલ છતાં તે કવિની ભૂલ તેથી અલંકાર ગણાયો. હુંકમાં

બહુ રમ્ભમ શોરાળના નાટકમાં રમ્ભમને એવું બોલતો ચિતારે કે,
 “ હું શીકંદરની માફક દુન્યાને છતી લખશ, ” અથવા ચુરગીનને
 એવું બોલતો ચિતારે કે, “ હું દાદાભાઈ નવરોજી જેવો લોકપ્રિય
 થાઉં । ” તે જેમ બેહુંદું છે, તેમ આ અલંકારમાં વખત બે વખતના
 વર્ણનો આવે છે. પરંતુ કવિની ભુલ તે પણ માફ છે, તેની ચુક
 તે પણ ખરાપણું છે, અને તેનો છગરડો તે પણ વાસ્તવિકપણું
 ગણાયું છે । ।

અર્ધાચીન હિંદુ કાવ્યમાં ખુદરતની લીલાઓના કરતાં શાળિદ
 અને આર્ધાલેખો-ચીત્ર-એકાનેકાત્તર-એકાનેકપ્રશ્ન-વગેરે ભાષાની
 ગમતના અલકારો ઉપર વિશેષ ધ્યાન અપાયલું છે; અને લોકોને પણ
 તે ચીજો પસંદ છે. જેના થોડાક દાખલા બસ ધરો.

ક-“ કા નકી મ ગણ કરી છપી ? અઝ કાયકુ રચ્છન અંચલ ધારે ?

કોન કરે નીજ છવસુ વેરઝ ? કા જર ધોત ગીને નહીં કરે ?

કા મની કું લખતે મન મોહન ? કાક હીએ ખળતાન નીકરે ?

કા શીખહુ પ્રીય હે દલપત કે ? કો પર હીતજી માન ખીસારે ? ”

સમગ્રણ:—એમાં જે શબ્દ વડે સવાલ કરેલા છે તેજ શબ્દમાં
 તેના જવાબ સમાઈ જાય છે. જેમકે:—૧ કા નકી મ ગણકારી છપી ?
 યાને નકી મંગળકારી સગી કોણની ? તો કહે છે કે “ કા નકી. ”
 યાને કાહનની—શ્રી કૃષ્ણની ૨—કોણા રક્ષણ સાર આપણે લુગડાં
 પેહેયા છે ? તો કહે છે કે “ કાયકુ. ” યાને કાયા અથવા શરિરને
 માટે વસ્ત્ર ધાર્યા છે. ૩—પોતાનાજ છવ સાથે વેર કોણ કરે ? તો
 કહે “ કો ન કરે. ” યાને કોઈ પણ માણસ પોતાના છવ સાથે
 વેર નહીં કરે ૪—પાણીથી ધોવા છતાં કાળાશ નહીં મીટે એવું
 કાળું શું ? તો કહે “ કાજર ” યાને કાજળ અથવા મેશ. ૫—કઈ
 મણીને ભોતાંજ મનમાં મોહીતી ઉત્પન્ન થાય છે ? તો કહે “ કામની ”
 યાને સુંદર સ્ત્રીને ભોતાં. ૬—પોતાના હૈયામાથી કપટ કાઢતોજ નથી
 તે કોણ ? તો કહે “ કાક ” યાને કાગડો, જે ઘણો કપટી કેહવાય
 છે તે. ૭—શીખ યાને શીવને ખડુ પ્રિય શું છે, તે જો દલપત કવિ તું
 કહે ! તો કહે “ કાશી ” યાને જનારસ કાશીની જગ્યાનું સ્થળ.
 ૮—પારકાનું હિત ઇચ્છનાર કોણ ? તો કહે “ કોપ રહીત ” યાને
 જેના દિલમાં ગુસ્સો નહીં હોય તે.

ખ—“ શરદ ચંદ્રકી ચાંદણી, કોક હીએ પ્રતિકુળ, ”

કાવશ મિથ્યા શાણકો, કાસમ કો અનુકુળ.

પેહેલું પદ જે અસહ્ય કવિનું છે તેમાં પુછે છે કે, શીતળ ચંદ્રમાનું ચાંદરણું કાણને મનથી અકારું અને તુચ્છ છે ? તો કહે “ કોક હીએ ” યાને ચકવા ચકવીને મનથી ચાંદરણું અકારું છે. (કોક=ચકવો) ૩ બીજું પદ જે ઉમેરવામાં આવ્યું છે, તેનો અર્થ એવો થાય છે કે, માત્ર ચિન્હ અથવા નિશાનને વશ કાણ છે ? તો કહે “ કાવ ” યાને કાગડો, જેને મારવાને માટે માત્ર ભોંય ઉપરથી પથરો ઉચકવાની અમસ્થી નિશાણી કરતાંજ વશ થઈ જાય છે, યાને નાશી જાય છે. સોગંદ કાણા ખાવા સારા છે ? તો કહે “ કાસમના. ” યાને ધનશાસ્ત્ર આપનાર, ચોખ્ખું વેહે ચી આપનાર કાસમના સોગંદ ખાવા અનુકુળ છે.

હવે એકના અનેક ઉત્તર, તથા અનેક ઉત્તર એકમાંજ સમાયલા હોય એવા અર્થાચીનગણે વખણાયલા કાવ્ય પૈકીના કંઈક દાખલા, દાખલા સાર આપીશું.

ક—“ જેડુ ઘોડો ખાટલો, નિશાળીયો સરદાર;

શાભે સારાં હોય જો, પોતે પાટીદાર. ”

યાને; જેડુત જો પાટીદાર યાને કણુખી હોય તો ખેતી સારી થાય.

ઘોડો જો પાટીદાર યાને સરસ દોડવાવાળો હોય તો ઉત્તમ.

ખાટલો જો પાટીદાર યાને પાટીથી ભરેલો હોય તો શાભે.

નિશાળીયો જો પાટીદાર યાને પથ્થરપાટી (સ્લેટ) સાથે હોય તો તે સારો લાગે.

સરદાર જો પાટીદાર યાને ગીરાસ ધરાવનારો (પાટી=ગીરાસ) હોય તોજ શાભે.

*—ચાતક પક્ષી ચંદ્રમાને ન્યારથી જુએ છે ત્યારથી ચૂતું પાટ પડીને યસ એકી તગરે તેને જોયા કરે છે, તે એટલે સૂધી, કે ચંદ્ર જેમ જેમ નીચે ઉતરતો જાય, તેમ તેમ તે પક્ષી પોતાની ડોક કમાનની માફક વાડીવાળીને યસ પોતાની ચંદ્ર માથુકને જોયાજ કરે છે. એક આંખનો પલકારો પણ તે માર્યા વગર ટીકીઆ કરે છે. ન્યારે ચંદ્રાર પક્ષીને ચંદ્ર તરફ એટલો અભાવ છે, કે ચંદ્રગા ઉગતાંજ તે ગુફાઓમાં ભરાઈ બેસે છે, અને પોતાની જોડથી તુર્તજ તેને છુટા પડવું પડે છે તેથી ચાંદરણું તરફ તેનો આજુગમો છે.

એમાં પાંચ પ્રશ્નને માટે માત્ર એકજ પાણીદાર શબ્દનો ઉત્તર ઉત્તમ છે.

ખ—શસ્ત્રો લેખણ નર્દવા, હીરો અને સરદાર;

કાસદ શાભે સર્વ જો; પડે પાણીદાર.

યાને; શસ્ત્રો ફેરનાં હથિયારો જો. પાણીદાર યાને ધારવાળાં વેહેતાં હોય તો શાભે લેખણ એટલે કદમ જો પાણીદાર યાને અલેહવાલી જલદ કદમ હોય તો શાભે નર્દવા યાને નદિનાળા પાણીદાર એટલે પાણીથી ભરપુર હોય તોજ શેભે. હીરો પાણીદાર યાને તેજવાળો હોય તોજ જીરાજો. સરદાર પણ પાણીદાર યાને ગાન મર્તબાવાળો હોય તોજ તેનો કાણુ ચાલી શકે. કાસદ પણ જો પાણીદાર યાને શીતાળ ચાલનારો હોય તોજ કામનો છે. એમાં પણ ૭ પ્રશ્નને માટે એકજ ઉમદા ઉત્તર પાણીદાર શબ્દમાં સમાયેલો છે.

અ:—અપૃત્રિયા. આઈ કૃષ્ણ પાસ પુછે પ્રશ્ન, એક કહે:

રત્નીકે અવાસ મીતિ ફીર કહા કીજીયે ?

રેંટ કયા આધાર ફિરે ? કયા વિશેષ મેરી કહે ?

ચૌથિ કહે મોતિહકુ દ્રવ્ય કેસે દિજીયે ?

પંચમી પટરાંળી કહે, શિશુ દુઃખ કોન લેત ?

વિના કામ કયા કરત ? કેસે જાપ કિજીયે ?

અષ્ટમી કહ્યો યું પંછી, નિશા કાલ કહાં જાત ?

(મયા. છાંડ આસર હજ, હાજી કર્યો કિજીયે ?

અંતકો સમય મયો, સ્પુત વેળ લેત કીઆ ?)

હરિ તવ કહ્યો માલે—ઉત્તર મહિજીયે.

એમાં દશ સવાલોનો જવાબ માત્ર એક માલે શબ્દમાં આવી ગયો છે. અસદ્ર કવિએ આઠ બાપડીઓ જણાવી છે, અને વધારામાં બે ઉમેરી દશ બાપડીઓને શ્રી કૃષ્ણની આગળ સવાલો કરતી ઉભી રાખી છે. તેણીઓ કૃષ્ણને કહે છે કે, હમે દરેક જણી જૂઠાજૂઠા સવાલો કર્યું તેનો એકજ જવાબ આવે એવો ઉત્તર આપો પેહેલીએ પુછ્યું.

કે, આપણે ઘરની દીવાલો બાંધીઆ પછી શું કર્યે જીએ ? તો કહે,
 “ માલે. ” યાને માળ બાંધવા માંડ્યે જીએ. ૨ જી-રેહેંટીયો શાના
 આધાર ઉપર ફરે છે ? તો કહે, “ માલે. ” યાને રેંટયાની વચમાંની
 ટોરીને માલે કહે છે, તેથી માલેના આધારે ફરે છે. ૩ જી-સ્ત્રી જાત વધારે
 શાને માને છે ? તો કહે, “ માલે. ” યાને માલ-પૈસા ટકા, ઇત્યાદીનોજ
 તેને ખ્યાર હોય છે. ૪ થી-મોહનતને લીધે કોઇ પૈસા માંગવા આવે તો
 કેમ આપવા ? તો કહે, “ માલે. ” યાને માલ એટલે અવેળ લઇને
 આપવા. ૫ મી-નાહનાં બાળકનું દુઃખ કાણુ લે ? તો કહે “ મા લે. ”
 યાને મા કહેતાં માય લે. ૬ ઠી-વગર કામનો માણસ શું કરે ? તો
 કહે, “ માલે. ” યાને માહલે અથવા બીરાળે, એટલેકે મોજ માથા
 કરે અને આનંદમાં માહાલ્યા કરે. ૭ મી-જપજપ શા થકી થાય ?
 તો કહે, “ માલે. ” યાને માળા ફેરવ્યાથી ૮ મી-સાંજ પહે ત્યારે
 પક્ષીઓ ક્યાં જાય છે ? તો કહે, “ માલે. ” યાને પોતપોતાના માળામાં.
 ૯ મી-આ દુન્યાની માયા છોડી દીધા પછી એક હાજી પેલી દુન્યાની
 હજ શા થકી કરી શકે ? તો કહે “ માલે. ” યાને સારાં કામોનો જે
 સોદો તેણે દીધો હોય, જેને માલ કહે છે, તેવા સંગીન માલથી
 પેલી દુન્યાની હજ કરી શકે. ૧૦ મી-મરણને વખતે સારો સપુત
 હોય તે કાંસતાં કાંસતાં કાણુનું નામ વારંવાર યાદ કરે છે ?
 તો કે “ મા લે ! ” યાને, ઓ માતા તું મને લઇ લે ! એવી રીતે તે
 કાસે છે કે “ મા લે ! મા લે ! ”

હવે ઉપરના દાખલાઓથી ઉલટીજ રીતે ધણા જવાળો એક
 સવાલના આપી શકાય એવા દાખલા પણ છે.

અ-“ પડે શ્વેત અર શામતા, વણુ પાવે ચાલંત;

અન્નચી જા શેવા કરે, આણુજ્યા આવ ત.”

યાને, પોતે સફેદ છે તેમજ મંદિ કાણું પણ છે, અને વળી
 વગર પગે ચાલે છે. પોતાનો ધણી માંગે એવી સેવા બળવ્યું જાય છે, અને
 જે વગર ઓળખાણુ છતાં જ્યાં મોકલ્યે ત્યાં જાય છે, અને ન ધારેલો
 મહે છે તે શું ? તો એકે જવાબ આપ્યો કે, કાગળ. યાને સફેદ
 કાગળ ઉપર કાળી શાહીથી લખવામાં આવે છે તે, જે દેશ પરદેશ
 લોકોના ઉપર તેને પગ નહીં છતાં જાય છે. અને જે માણસ જ્યાં તેને
 મોકલવા માંગે છે ત્યાં તેને ઓળખ ન છતાં તે જાય છે. આ જવાબ
 બરાબર છતાં બીજાએ કહ્યું કે નહીં, એનો જવાબ તો પાશા છે.

કેમકે 'શોકટાં રમવાના પાશા' સફેદ છતાં તેમાં કાળી ટીપકીઓ હોય છે. વળી પોતાને પગ નહીં છતાં તેનો ફેંકનાર ધણી જ્યાં નાંખે છે ત્યાં તે પડે છે. અને નહીં ધારેલી સારી સારી ટીપકી પડી હાંસલ ઉપજાવે છે. આ જવાબ પણ જરાજર છતાં ત્રીજો કહે, એનો જવાબ તો આંખ છે. કેમકે આંખના ડોળા સફેદ છે. અને માહે કાળી કીકીઓ છે. તેઓને પગ નહીં છતાં જ્યાં નજર ફેંક્યે ત્યાં જાય છે, વિગેરે. આ જવાબ પણ ખરો છતાં ચોથો કહે, નહીં ! એનો જવાબ તો પાણીનો પ્રવાહ છે, યાને આકાશ સફેદ છે, પરંતુ વરસાદ વખતે વાદળાં ભરાઈ આવી કાળું વાદળ થઈ જાય છે, અને ન ધારેલુ દેશ પરદેશમાં વરસીને પોતાના ધણી યાને ઇશ્વરની શેવા જાળવ્યું જાય છે, વિગેરે. (અહીંઆં ચેતનો અર્થ સફેદને જાહેર કીર્તિમાન કરેલો છે.)

એ ઉપગત સાદા શ્લેષોચ્ચાળું પ્રાચીન કાવ્ય લોકોમાં વિશેષ પ્રસન્નતાને પામ્યું છે, અને હાલ તેવીજ જોડણી થતી ચાલી છે. જેમકે—ભરાઈમાં કહેલું છે કે;

પ્યાલા તો ગવડલા, પાત્ર કાંहीं ગવડત નાहीं.

એમાં પ્યાલા તથા પાત્ર એ શબ્દો ઉપર આધાર છે. ૧ લો અર્થ:—દાઢ તાડી પીધેલો માણસજ ગળડી પડે છે, પાત્ર યાને શુદ્ધ સારો માણસ જે નીશો કરવાથી દુર છે તે કાંઈ ગળડી પડતો નથી. ૨ જો અર્થ:—હિંદુ લોકોમાં પ્યાલું કરીને જે વાસણ આવે છે, તેની બેઠક સાંકડી હોવાથી તે ધડી ધડી ગળડી પડે છે, અને પાત્ર કરીને જે પંચપાત્ર નામનું તેઓનું વાસણ આવે છે, તેની પરજી યાને નીચલી બેઠક પોહળી હોવાથી તે ગળડી પડતું નથી. તે ઉપર અર્થો લાગુ પાડેલા છે.

જાડી લાં ચાહના હે, તાડી વાંહ ચાહના હે;

• જાડી લાં ચાહના હે, તાડી વાંહ ચાહના હે.

અંતે લીટી તો એકના એકજ શબ્દની જાનેલી છે, તોપણ તે બેઉના અર્થ જૂદા જૂદા છે, એટલુંજ નહીં પણ એકેકથી ઉલટા છે ! ૧ લીનો અર્થ:—જે માણસની આ દુન્યાના લોકોમાં ચાહના યાને પ્રસન્નતા વધારે છે, તેવા લલા માણસની ચાહના પેલી દુન્યામાં પણ વધારે છે. એમાં ચાહના એક શબ્દ ગણવાથી ચાહના કેહતા ચાહા, પ્રસન્નતા, એવો અર્થ થાય છે. ૨ જોનો અર્થ:—જે માણસનો આ દુન્યાના લોકોમાં ચાહ નથી, તે જુડા માણસનો પેલી દુન્યામાં

પણ ચાહ નથી. અહિ ચાહના શબ્દમાં બે શબ્દ સમાયેલા ગણ્યે. ચાહ-ના યાને ચાહેઆ માયા નથી, એવો અર્થ ગણ્યે ત્યારે ઉક્તિ અસર થાય છે.

વળી અર્વાચીન કાળે સુરદાસનું “ સુર સાગર ” ગ્રંથ તપાસ્યે તો આત્મજ્ઞાનને લગતું પુષ્કળ ભરેલું, અને લાખો પદમાં લાખો વાતો કહેલી આપણને છદ્મ કર્યા વિના રહેતી નથી. વળી દયારામ જેવા ગૂર્જર હાફેઝ કવિના જે કવેતો કાષ્ઠકાને બિભિત્સ લાગે છે, તે કવિતો સસાર સાગરના જ્ઞાન માટે તેમજ કૃષ્ણલીલા માટે ઉડા અર્થથી ખરેલાં છે. એક ગમ લખે છે કે:—

થનાર વસ્તુ એણી પેરે થાશે, જ્યમ શ્રિકૃષ્ણ પાણી ભરે;

જનાર વસ્તુ એણી પેરે જશે, જ્યમ ગર્જન કાઠાં ગરે.

રે મન ! તું શીદને ચિંત્યા કરે; કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે !

યાને:—જે થવા કાળ છે તે તો થવાનું જ. જેમકે નાબયરી કેટલી ઉંચી છે; તેની નજીક કુવા કે નદિનાળાં કાંઈએ નથી, તોપણ તેમાં પાણી તે કયાથી ભરાયું ? ને એટલે ઉચે કાણુ તેમાં રેડ્યું ? ને વળી તેમાં કયે રસ્તે રેડ્યું ? કારણ કે કાંઈ છીદ્ર પણ પડેલું જણાતું નથી. માટે થવાનું હશે તે તો હર બહાને થવાનું. તેમજ જે જનાર વસ્તુ થઈ તે તો ગમે તેમ કરશે તોએ જવાની તે તો જવાનીજ. જેમકે, હાથીને, કાઠ નામનાં જે ફળો આવે છે તે જ્યારે ગળાવ્યે છીએ ત્યારે તે આખાંને આખાં ગળી જાય છે, પણ ઝાડાવાટે એમનું એમ આખું કાઠ તે બહાર કાઢી નાંખે છે. પરંતુ તેમાં અજળયથી એવી છે, કે તે કાઠમાં જેટલો પાશર અચ્છેરતો આવે આપણુ તેને ગળાવતાં પેહેલાં તોલેલો હોય તે તમામ મવાદ સુકાઈ જાય છે, અને કાઠ ફળતું માત્ર હલકું કાટલુંજ બહાર આવે છે ! ત્યારે તેમાનો ગળ ગયો ક્યાં ? વળી એક પણ છીદ્ર કે ફાટ કે નાંકું પડેલું તેને જણાતું નથી; તોએ તે અંદરથી તમામ સુકાઈ ગયલું નીકળે છે. ત્યારે તે મવાદ કયે રસ્તેથી ગયો ? ત્યારે આ માનવી ! તું કંઈએ ચિંતા નાં કર ! કેમકે જે ઇશ્વરને ગમશે તેજ થવાનું. જવાનું તે તો જવાનું, ને રહેવાનું હશે તે તો હર બહાને રહેવાનું. અર્વાચીન કાળના અસંખ્ય કાવ્યો છે, તેને લંબાવતાં બહુ લંબાઈ જાય, તોપણ મારા એક મુશલમીન મિત્ર મીં હાજી મહમદ અલારખિયા શિવજીએ “ સનેહી વિરહ પંચદશી ” બનાવી છે, તેમાંનો મિત્રના મંદણ

ઉપર જોડેલો કોઈય જાતે તે જ પ્રમાણે સ્થિતિમાં રહેવાના કહેણ માટે હરની સરસીકીટ જેવો પાણી ખોલે એવું ઉત્તરી થઈ શકે.

પારસિ માત્ર ખિરેહી રહે, કિન્તુ ને કહું ચાતક આનંદ પાને;
આદિતિ માત્ર પિછે કહું ઘણુર હેય સહવન ખિરસુ પાને;
રાતરિયો કહું હો ગિજવો, ચકવા ચકવી દિન આનંદ પાને;
મીન ગયે હમરે પરલોકાદિ થોડ ઉપાય છિરે નહિ આને.

અર્થ:—હિંદુસ્તાનમાં ચાતક અથવા ખરેખા નામનું પક્ષી ચાત છે તે કહી પાણી પીતું નથી; ફક્ત સ્વાનિ નામના નદીવદા પાંદરેક દહાડામાં જે વરસાદ પડે તેનું પાણી પીએ છે, અને આનું વરસ ફરેના રસ વગેરે પીને કહાડે છે. પણ સ્વાતી નદીવ માટે જલુ આનું રહે છે. અને હમેશાં “પીય” “પીય” સખ્ત ઉચારે છે. દેડા કે જેને હિત્તર હીંદમાં ઘણુર કહે છે તે પણ વરસાદ રતુમાં જીવે છે અને જો રતુ જતાં મરી જાય છે. પાણી વરસાદ રતુ આવતા તેના પાણીના છાંટા એના મરી ગએલાં શરીર પર પડતાં એ સહવન થાય છે. અને પોતાની દમ્બેશની વાણી વઢે છે. ચકવા ચકવી નામે પક્ષીની એક ગાતનું નર માછનું જોડું હોય છે, તેઓનું એવુંજ લાગ્ય હોય છે કે આપો દહાડો સાથે એમે છે, પણ રાત થતાં કેમે કહી પણ જૂઠાં થઈ જાય છે. રાતના ઘણી તત્કાલીન કરે પણ એક બીજાને મક્કતાં નથી. પણ પ્રજાત કેહતાં સહવાર થયેથી તરતજ એક બીજાને મળે છે. એમ રાત્રીનાજ ફક્ત જૂઠાં પડે છે. હવે ઉપલી વસ્તુઓ પાળ કરી આ જાંડ પનાઓ છે તેનો અર્થ એ કે:—આર માત્ર સુધી ખિરેહી કેહતાં જૂઠું વેગળું રહ્યા પછી તો ચાતક પક્ષી આનંદ પાને છે, કેમકે એને શ્વાતી નદીવનું પાણી મળે છે. આક માત્ર સુધી વગર જીવનાં સુખેય રહ્યા પછી પાણી વરસાદ રતુ આવતાં ઘણુર કેહતાં દેડાં પાણી જીવતાં થઈ પ્રીતથી પોતાનું ગાન કરે છે. ચકવા ચકવી નામક નર માદા પક્ષીઓ રાતના તો વીજુટાં પડે છે, પણ પ્રભાત થતાં તો સાથે એસાં આનંદ પામે છે. ઉપલાં સઘળાંઓને તેઓની મનગમતી વસ્તુઓ ભારે મુશ્કેલીઓ પછી પણ મળે છે. પણ અમારા મીત્ર રતેહી જે પરલોક ગયા તેઓ થોડ કેહતા ગમે તેવા ભારે ઉપાયો કીધાં છતાં યાજ્ય આવે તેમ નથી.

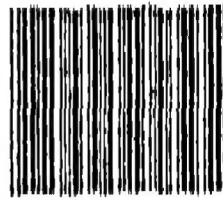
*"Each little voice in turn
Some glorious truth proclaims
What sages would have died to learn
Now taught by cottage dames."*

38217

શુદ્ધ પત્રિકા.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩	૨૨	મનાયે	મનાએ
૬	૧૯	my	me
૧૩	૩	પણ	પગ
૧૫	૧૨	અપકીર્તિવાળા	વગર કીર્તિવાળા
૨૧	૧૬	aim	aim
૩૮	૩૨	દમ	દામ
૬૦	૧૨	ઘોડેસ્વારની	ખીછ માથુકની
૬૩	૩	હીજરીની રાતે	તારી જુદાઈની રાતે
(નાહારા ભાગની રાતે)			
૭૨	૨૩	ખડુજ મહેનત આપેલી છે.	જેના દુધથી આપણ જેહના શરિરમાં લોહી છે.
૮૦	૨૯	સરી રતઝ	સરીરતઝ
૮૯	૧૭	હસેવા	હસે વા
૯૪	૧૭	hanas	hands
૧૧૫	૭	અર	અઝ
૧૧૮	૩૦	ગુળર ગુઝીન	ગુ બરગુઝીન
૧૨૨	૧૮	આરદમીદ	આરમીદ
૧૨૩	૧૪	શુમા રાસ્ત	શુમારાસ્ત
૧૨૪	૧૫	છદેહ	દીદેહ
૧૨૭	૨૨	મારણ	મારબલ
૧૩૧	૨૩	Ecstasy	Ecstasy
૧૩૪	૩૨	ગત્યઅનો	અગત્યનો
૧૪૧	૧૫	રોદાએ	રોદાએ
૧૫૫	૧૯	સારાં	તારાં
૧૬૯	૩૨	પુરશેશો	પુરશેશો
૧૭૩	૧	ઝીક જુએ ધરાદેહે કલ. ઝીકે જુઝ બ ધરાદેએ કલ.	
૧૭૫	૮	જુખાલી	જુલાખી
૧૮૧	૧૨	કાનં	કાનં

૧૯૧	૨૩	<i>Transferred</i>	<i>Transferred</i>
૧૯૨	૨૦	<i>Face</i>	<i>Face</i>
૨૦૮	૬	નવું નવું	વાંસત્રી
૨૦૯	૩૦	ભરક રેહ ગએઆ	ભરક કર રેહ ગએઆ
૨૧૧	૨૦	ગાણસના	દેખાવના
૨૧૮	૧૫	ખાગ	ખાંગ
૨૫૬	૩૨	અને પછી	શકે અને પછી
૨૬૨	૧૬	<i>Poetical</i>	<i>Poetical</i>
૨૬૩	૪	ખેખરાંનંદ	ખેખખરાંનંદ
૩૦૨	૯	<i>ad</i>	<i>ad</i>
૩૦૩	૧૩	આયન શાયમ	આયમ દાયમ
૩૧૬	૨૦	<i>was</i>	<i>saw</i>
૩૩૫	૨	કેનસા	કેનસા
૩૪૭	૧	મખાદ	મખાદા
૩૫૭	૨	રીંગેન	રીંગેન્ડ
૩૮૮	૧૬	લેઉ	ખેઉ
૩૯૪	૯	<i>Pagot</i>	<i>Paget</i>
૪૦૧	૨૦	રાવિકા	રાધિકા
૪૨૭	૨૫	જણવા	જણવા
૪૩૯	૩૨	તેમાથ	તેમાંથી
૪૪૫	૩૧	આવી-વિ	આધિ
૪૪૬	૨૫	લાગે	લાગ
૪૪૭	૧૨	હ૧	હ૩
૪૬૧	૪	નથી	છે
૪૬૪	૨૮	નની	નર્ગી
૪૭૦	૩	ધસતેતયા	એસનેયા
૪૭૬	૧૦-૧૨-૧૬-૨૦	અર્થશાસ્ત્ર	તર્કશાસ્ત્ર
૪૯૦	૧૭	<i>babse</i>	<i>babes</i>
૫૦૭	૨૯	<i>fearh</i>	<i>faith</i>
૫૨૭	૧૫	કકાક	કકાકા
૫૪૧	૨૮	નથી	છે

38217